

φιλοσοφία - πηγες

WITTGENSTEIN WITTGENSTEIN WITTGENSTEIN

WITTGENSTEIN WITTGENSTEIN WITTGENSTEIN
WITTGENSTEIN WITTGENSTEIN WITTGENSTEIN
WITTGENSTEIN WITTGENSTEIN WITTGENSTEIN

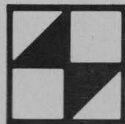
WITTGENSTEIN WITTGENSTEIN WITTGENSTEIN
WITTGENSTEIN WITTGENSTEIN WITTGENSTEIN
WITTGENSTEIN WITTGENSTEIN WITTGENSTEIN

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

WITTGENSTEIN WITTGENSTEIN WITTGENSTEIN
WITTGENSTEIN WITTGENSTEIN WITTGENSTEIN
WITTGENSTEIN WITTGENSTEIN WITTGENSTEIN

εισαγωγή - μεταφραση - σχολια

ΠΑΥΛΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ

εκδοσεις παπαζηση

Ἡ ἔκδοση τῆς σειρᾶς **φιλοσοφία - πηγες** πραγματοποιεῖται μὲ σκοπὸ νὰ δοθῶν στὸν Ἑλληνα ἀναγνώστη τὰ κείμενα ἐκεῖνα ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἐκπροσωπήσουν καὶ νὰ συγκεφαλαιώσουν τὴν ἱστορικὴ συνέχεια τῆς φιλοσοφικῆς ἀναζήτησης στὴ Δύση. Αὐτὴ ἡ συνέχεια, ἂν κατανοηθεῖ σὰν ἕνας βασικὸς σκελετὸς προβλημάτων, ἰδεῶν καὶ θέσεων, νομίζουμε ὅτι ἐπιτρέπει στὸν ἀναγνώστη μιὰ βαθύτερη καὶ πληρέστερη γνώση τῶν ἐπιμέρους στοιχείων ποὺ συνθέτουν τὴν ταυτότητα τῆς σύγχρονης εὐρωπαϊκῆς φιλοσοφίας καί, γενικότερα, τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ.

Ὅμως, τὰ περιθώρια μεταφορᾶς τῆς δυτικο-ευρωπαϊκῆς σκέψης στὴ νεοελληνικὴ γλῶσσα καθορίζουν καὶ τὸ βαθμὸ συγγένειας δύο διαφορετικῶν ἱστορικῶν καὶ πολιτισμικῶν πραγματικοτήτων: στὸν ἀναγνώστη ἀπομένει νὰ ὀρίσει μὲ ἀκρίβεια αὐτὸν τὸ βαθμὸ συγγένειας (ἢ διαφορᾶς) σὲ σχέση μὲ τὸ πνευματικὸ παρελθὸν καὶ παρὸν τοῦ δικοῦ του τόπου. Ἡ ἔκδοση τῆς σειρᾶς **φιλοσοφία - πηγες** θὰ ἤθελε νὰ συμβάλει σὲ μιὰ οὐσιαστικὴ γνωριμία καὶ σύνδεση μὲ τὶς καταβολές καὶ τὴ συνέχεια τῆς δικῆς μας πνευματικῆς παράδοσης. Αὐτὸ δηλώνει καὶ ἡ συμπερίληψη δύο βασικῶν κειμένων τῆς βυζαντινῆς φιλοσοφίας στὸν τελικὸ κατάλογο τῶν ἔργων ποὺ τὴν ἀποτελοῦν.

Ὅφείλουμε ἐδῶ μιὰ συνοπτικὴ ἐξήγηση γιὰ τὴν ἐπιλογή τῶν 25 κειμένων ποὺ ἀποτελοῦν τὴν σειρά:

- α. Θεωρήσαμε σὰν κοινὰ παραδεκτὸ σταθμὸ στὴν ἐξέλιξη τῆς εὐρωπαϊκῆς φιλοσοφίας, καὶ ἄξονα γιὰ τὴν ἱστορικὴ της διαμόρφωση, τὸν Descartes.
- β. Ἡ κατανόηση τοῦ Descartes προϋποθέτει ὅπωςδήποτε μιὰ γνωριμία μὲ τὴν ὀρολογία καὶ (σὲ ἕνα ποσοστὸ) τὴν προβληματικὴ τῆς σχολαστικῆς φιλοσοφίας, ποὺ πιστεύουμε ὅτι συνοψίζεται χαρακτηριστικὰ στὸν Θωμᾶ Ἀκινάτη. Ἡ σχολαστικὴ παράδοση ποὺ ἐξακολουθεῖ νὰ ἐπηρεάζει οὐσιαστικὰ καὶ τὴ μετακαρτεσιανὴ φιλοσοφία, ἔχει ἀναμφισβήτητα τὶς ρίζες της τόσο στὸν Αὐγουστίνου, ὅσο καὶ στὶς δύο μεγάλες σχολές τῆς βυζαντινῆς σκέψης, τὴ «συστηματικὴ» καὶ τὴ «μυστικὴ» (Ἰωάννης Δαμασκηνός, Ἀρεοπαγιτικὰ Συγγράμματα καὶ Μάξιμος Ὁμολογητής).

- γ. Ἐξέλιξη τοῦ καρτεσιανοῦ cogito
μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὁ ἀγγλικὸς ἐμ-
πειρισμὸς (John Locke - David
Hume), ἀλλὰ καὶ ἡ ὄντολογία τοῦ
Leibniz καὶ ἡ ἠθικὴ τοῦ Spinoza.
Τὴν ἀντίδραση στὸν Descartes καὶ
τὴν καινούργια στροφὴ τῆς εὐρωπαϊ-
κῆς φιλοσοφίας ἐνσαρκώνουν ὁ Kant
καὶ ὁ Hegel.
- δ. Ἀπὸ τὸν Hegel πηγάζει ὁ μαρξισμὸς
καί, ἀρνητικῶς, ὁ ὑπαρξισμὸς τοῦ Ki-
erkegaard: ὁ πρῶτος ὡς ἀντιστροφὴ
τῆς ἐγγελιανῆς διαλεκτικῆς, ὁ δεύτε-
ρος ὡς ριζικὴ ἀπόρριψη τῆς ἰδεαλι-
στικῆς ἀφαίρεσης. Συμπλήρωμα τῶν
δύο καὶ πηγὴ γιὰ τὶς μετέπειτα συνθέ-
σεις μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ στὸν ἴδιο
αἰῶνα, ὁ Nietzsche.
- ε. Kant, Kierkegaard καὶ Nietzsche μᾶς
ὀδηγοῦν στὴν φαινομενολογικὴ σχο-
λῆ (Husserl), στὴ νέα ὄντολογία τοῦ
Heidegger καὶ στὴν ὑπαρξιστικὴ
μεταφυσικὴ τοῦ Jaspers, ὅπως καὶ
στὴν ἀνθρωπολογία τοῦ Sartre.
- στ. Καὶ ξαναβροῖσκουμε τὴ συνέχεια τῆς
θετικοεμπειρικῆς φιλοσοφίας στὴ
σύγχρονη φιλοσοφικὴ γλωσσολογία
(πηγὴ ὁ Saussure) καὶ στὴν ἀναλυτικὴ
φιλοσοφία (πηγὴ ὁ Wittgenstein).
- ζ. Στὸν βασικὸ αὐτὸ σκελετὸ προστί-
θενται τὰ κάπως ἰδιόμορφα ἀνοίγμα-
τα τοῦ Bergson, τοῦ Hartmann καὶ
τοῦ Moore, ὅπως καὶ μερικὰ δείγμα-
τα ἐντελῶς σύγχρονων καὶ ἰδιότυπων
ἀναζητήσεων (Levi - Strauss, Arend).

Μὲ αὐτὲς τὶς σκέψεις ἔγινε ἡ ἐπιλογή
τῶν ἔργων ποὺ ἀποτελοῦν τὴ σειρά, χω-
ρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι ὁ κατάλογος
διεκδικεῖ τὴν ὁποιαδήποτε, ἀνέφικτη ἄλ-
λωστε, πληρότητα.

Εκδοσεὶς Παπαζῆση

Τὴ φροντίδα γιὰ τὴν ἐπιλογή τῶν κειμένων καὶ τὴν
εὐθύνη γιὰ τὴν ἐκδοση τῆς σειρᾶς «Φιλοσοφία - Πηγές» ἔχει ὁ

Νίκος Γιανναδάκης

Τίτλος πρωτοτύπου: Philosophische Untersuchungen
Ἡ μετάφραση αὐτὴ ἐγινε στὰ πλαίσια τοῦ προγράμ-
ματος τοῦ Κέντρου Φιλοσοφικῶν Ἐρευνῶν
Copyright © Κ.Φ.Ε., Χάριτος 3, Ἀθήνα

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ - ΠΗΓΕΣ

LUDWIG WITGENSTEIN

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ - ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ - ΣΧΟΛΙΑ

ΠΑΥΛΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

1977

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

1. 'Ο Tractatus Logico-Philosophicus! (1921), ή Βίβλος του φιλοσοφικού κινήματος τής λογικῆς ἀνάλυσης πού δέσποσε τή δεκαετία του 1930, καθιέρωσε τή *στροφή* πρὸς τή γλώσσα ὡς τὸ καθαρὸ ἀντικείμενο τῆς φιλοσοφικῆς ἐρευνας. Οἱ ἑπτὰ κύριες θέσεις του, στὴν ἀρίθμηση τοῦ συγγραφέα τους, εἶναι :

1. 'Ο κόσμος εἶναι ὄλα ὄσα συμβαίνουν.
2. Αὐτὸ πού συμβαίνει, τὸ γεγονός, εἶναι ἡ ὑπαρξὴ καταστάσεων πραγμάτων.
3. 'Η σκέψη εἶναι ἡ λογικὴ εἰκόνα τῶν γεγονότων.
4. 'Η σκέψη εἶναι ἡ πρόταση μὲ νόημα.
5. 'Η πρόταση εἶναι μιὰ συνάρτηση ἀλήθειας τῶν στοιχειωδῶν προτάσεων.
6. 'Η γενικὴ μορφή μιᾶς συνάρτησης ἀλήθειας εἶναι [p, ξ, N (ξ)].
7. Γιὰ ὄσα δὲν μπορεῖ νὰ μιλάει κανεὶς, γι' αὐτὰ πρέπει νὰ σιωπᾷναι.

Στὸ ἔργο του αὐτό, πού εἶναι καὶ τὸ μόνο πού δημοσίευσε (ἐκτός ἀπὸ ἓνα σύντομο ἄρθρο τὸ 1929), ὁ Wittgenstein ἐπιχείρησε νὰ δώσει μιὰν «ὀριστικὴ» ἀπάντηση στὸ καντιανὸ τύπου ἐρώτημα : «Πῶς εἶναι δυνατὲς ἡ γλώσσα καὶ ἡ σκέψη ;» 'Η ὀλοκληρωμένη καὶ πρωτότυπη ἀπάντησή του στηριζόταν (1) σὲ μιὰν ἀτομιστικὴ ἀντίληψη τῆς γλώσσας καὶ τοῦ κόσμου ὡς συνόλου (τυχαίων) γεγονότων, καὶ (2) σὲ μιὰν ἀπεικονιστικὴ θεωρία τοῦ νοήματος : ἡ λογικὴ σύνταξη τῆς γλώσσας ἦταν ὁ μεγάλος καθρέφτης τῆς οὐσίας τοῦ κόσμου. Θεμέλιο τῆς γλώσσας — καὶ οὐσία τοῦ κόσμου — εἶναι τὰ «ἀπλά», τὰ ἀναγκαῖα καὶ ἀκατάστρεπτα στοιχεῖα πού, συνδυασμένα μὲ ὀρισμένο τρόπο, συνιστοῦν τὰ γεγονότα. Σημεῖο ἐπαφῆς τῆς λέξης μὲ τὸν κόσμο εἶναι τὸ *ὄνομα*. «Τὸ ὄνομα σημαίνει τὸ ἀντικείμενο. Τὸ ἀντικείμενο

1. Μὲ τὸν ἴδιο τίτλο μεταφράστηκε στὰ ἑλληνικὰ ἀπὸ τὸν Α. Κιτσόπουλο στὸ τεῦχος 7/8 τοῦ περιοδικοῦ «Δευκαλίων» (Ἀθήνα, 1971). 'Ο ἀρχικὸς τίτλος ἦταν «Logisch-Philosophische Abhandlung», δηλαδὴ Λογικο-Φιλοσοφικὴ Πραγματεία.

είναι ή σημασία του»¹. 'Η πρόταση, ως συνδυασμός ονομάτων, απεικονίζει τὸ γεγονός.

'Απὸ αὐτὴ τὴ σημασιολογικὴ θεωρία, πὸ εἶχε ὡς προϋπόθεση τὸ αἴτημα τῆς τέλει ἀποθέτησης τοῦ νόηματος, καὶ ἀπὸ ὀρισμένες ἄλλες παρατηρήσεις τοῦ Wittgenstein, οἱ νεοθετικιστὲς ἀντλήσαν τὴ λεγόμενη «ἀρχὴ τῆς επαληθεύσεως», σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὑπάρχουν δύο μόνο εἶδη προτάσεων πὸ ἔχουν νόημα : οἱ ἀναλυτικὲς προτάσεις καὶ οἱ ἐμπειρικὲς ἢ συνθετικὲς. 'Η ἀλήθεια τῶν πρώτων εἶναι ζήτημα ὀρισμῶν, ἐνῶ οἱ ἐμπειρικὲς προτάσεις επαληθεύονται (ἄμεσα ἢ ἔμμεσα) ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τῶν αἰσθήσεων.

Τὸ βασικὸ πλῆγμα σ' αὐτὴ τὴ σημασιολογικὴ θεωρία, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ γλῶσσα ἔχει μιὰ καθαρὰ λογικὴ θεμελίωση, τὸ ἔδωσε ὁ ἴδιος ὁ Wittgenstein μὲ τὶς *Φιλοσοφικὲς Ἔρευνες* (Philosophische Untersuchungen) πὸ δημοσιεύτηκαν στὴν Ἀγγλία τὸ 1953, δύο χρόνια μετὰ τὸ θάνατό του σὲ διγλωσσιῆ ἐκδοσὴ. Καὶ σ' αὐτὸ τὸ ἔργο ἔλαχε ὁ κλῆρος τοῦ μαριφέστου : ἀποτελέσει τὴ νέα Βίβλο τῶν ἐτῶν 1950-60 γιὰ τοὺς κύκλους τῆς λεγόμενης ἀναλυτικῆς φιλοσοφίας. Ὁ συγγραφέας ἀρχισε νὰ τὶς γράφει τὸ 1941 καὶ τὸ πρῶτο τοὺς μέρος εἶχε συμπληρωθεῖ τὸ 1945· τὸ δεύτερο μέρος γράφτηκε ἀπὸ τὸ 1947 ὡς τὸ 1949 στὴν Ἰρλανδία ὅπου ὁ Wittgenstein ἔζησε ἀφοῦ ἀποσύρθηκε ἀπὸ τὴν ἔδρα του στὸ Cambridge.

Οἱ *Ἔρευνες* εἶναι ἡ «ἀντιθετικὴ» συνέχεια τοῦ *Tractatus* — στὸν Πρόλογο τοῦ ὁ συγγραφέας μᾶς λέει πὸς θὰ ἔπρεπε νὰ δημοσιευτοῦν μαζί μ' αὐτόν — καὶ συνάμα ἡ πιὸ ἄρτια ἔκφραση τῆς «δεύτερης» φάσης τῆς φιλοσοφικῆς του δραστηριότητος, φάσης πὸ χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν ἐπιστροφὴ του στὸ Cambridge τὸ 1929.

Πρῶτο τοῦ ἔργο στὸ νέο ὕφος εἶναι οἱ *Φιλοσοφικὲς Παρατηρήσεις* (Philosophische Bemerkungen) — τὸ δακτυλόγραφο εἶναι τοῦ 1930, ἀλλὰ δημοσιεύτηκαν τὸ 1964 —. Ἀκολουθοῦν τὸ *Γαλάζιο Βιβλίον* (Blue Book) καὶ τὸ *Καφετὶ Βιβλίον* (Brown Book) πὸ κυκλοφόρησαν δακτυλογραφημένα σὲ στενὸ κύκλο. Καὶ τὰ δύο εἶναι σημειώσεις μαθημάτων· τὸ πρῶτο ἀναφέρεται στὴν περίοδο 1933-34 καὶ εἶναι συλλογὴ σημειώσεων πὸ κράτησαν οἱ μαθητὲς του, τὸ δεύτερο τὸ ὑπαγόρευσε ὁ ἴδιος ὁ Wittgenstein στοὺς μαθητὲς του F. Skinner καὶ A. Ambrose τὸ 1935. Καὶ τὰ δύο *Βιβλία* ἀρχίζουν μὲ τὸ ἐρώτημα : «Τὶ εἶναι τὸ νόημα μιᾶς λέξης ;» καὶ περιέχουν, σπερματικά, τὶς θεωρίαι τῶν *Φιλοσοφικῶν Ἔρευνῶν*. Περίπου σύγχρονη μὲ τὸ Blue Book εἶναι ἡ *Φιλοσοφικὴ Γραμματικὴ* (Philosophische Grammatik) πὸ ἐκδόθηκε τὸ 1969, ἐνῶ οἱ *Παρατηρήσεις πάνω στὴ θεμελίωση τῶν Μαθηματικῶν* (Bemerkungen ueber die Grundlagen der Mathematik) γράφτηκαν ἀπὸ τὸ

1. *Tractatus*, 3. 203.

1937 ως το 1944 και είναι όχι μόνο σύγχρονες με τις *Έρευνες* αλλά και τις συμπληρώνουν — φαίνεται πώς τὰ δύο έργα συντέθηκαν ως μέρη ενός ενιαίου βιβλίου. Τὰ προβλήματα που πηγάζουν από τὴ γλώσσα τῶν μαθηματικῶν βρίσκονται διαρκῶς στὸ ἐπίκεντρο τῆς σκέψης τοῦ Wittgenstein.

2. Δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ συνοψίσει κανεὶς τὶς *Φιλοσοφικὲς Έρευνες* ἢ σωστὴ μελέτῃ τους ἀπαιτεῖ τὸ ξετύλιγμά τους καὶ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ κάθε θεματικοῦ πυρήνα. Ὡστόσο ἐδῶ θὰ ἐπιχειρήσω νὰ σκιαγραφήσω — ξέρω πόσο ἀτελῶς — τοὺς τρεῖς μεγάλους θεματικούς πυρήνες καὶ δὲν θὰ ἐπεκταθῶ στὴ φιλοσοφία τῶν μαθηματικῶν ἢ σὲ ἄλλα ἐπιμέρους θέματα. Ὁ πρῶτος πυρήνας ἀναφέρεται στὴ φιλοσοφικὴ σημασιολογία, ὁ δεῦτερος στὸν ὀρισμὸ τῆς φιλοσοφίας καὶ ὁ τρίτος στὴ θεωρία τῶν νοητικῶν λειτουργιῶν. Περὶ τὸ νὰ προστεθεῖ πὼς ἀνάμεσα στοὺς τρεῖς ὑπάρχουν στενότερες σχέσεις συνοχῆς.

3. «Τὸ νόημα μιᾶς ἔκφρασης εἶναι ἡ χρῆση τῆς». Ἔτσι θὰ μπορούσε νὰ συνοψιστεῖ ἡ καινούρια θεωρία τοῦ νοήματος ποὺ ἀντιτίθεται στὸν *Tractatus*, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο ἡ σχέση γλώσσας-κόσμου θεμελιωνόταν στὴν ὀνομασία: στὰ ἀπλὰ στοιχεῖα τῆς πραγματικότητας ἀντιστοιχοῦσαν τὰ «ἀπλὰ» ἄτομα τῆς γλώσσας· τὰ δευτέρα ὀνόμαζαν τὰ πρῶτα. Στὴ διαδικασία τῆς ὀνομασίας, τὸν οὐσιαστικὸ ρόλο πρέπει νὰ παίζει ὁ καταδεικτικὸς ὀρισμὸς: «αὐτὸ» λέμε, καὶ δείχνουμε κάτι, «λέγεται ἔτσι». Αὐτὴ ἡ ἀπεικονιστικὴ θεωρία τοῦ νοήματος εἶναι τώρα γιὰ τὸν Wittgenstein ἓνα λάθος καὶ ἓνα ἀντιπροσωπευτικὸ παράδειγμα μεταφυσικοῦ μύθου. Ἄν πάσουμε νὰ ψάχνουμε τὴν κρυμμένη οὐσία τῆς γλώσσας καὶ ἐρευνήσουμε τὴν πραγματικὴ λειτουργία τῆς, θὰ δοῦμε πὼς ἡ ὀνομασία δὲν ἀποτελεῖ τὸ ἀναγκαῖο θεμέλιο τῆς σχέσης τῆς γλώσσας μὲ τὸν κόσμο. Ἀντίθετα, αὐτὴ προϋποθέτει κιόλας ἓνα σωρὸ πράγματα — καὶ πρῶτα ἀπ' ὅλα τὴ γνώση τῶν περιστάσεων, τοῦ πλαισίου ἀναφορᾶς γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς λέξης ἢ τῆς πρότασης. Ἀκόμη κι' ἂν ἡ πρόταση ἦταν ἓνα εἶδος εικόνας, πάλι θὰ ἔπρεπε νὰ ξέρουμε πὼς θὰ τὴ χρησιμοποιήσουμε.

Ἡ ἔννοια «νόημα» εἶναι ὅπως ἡ ἔννοια «παιχνίδι». Τὰ παιχνίδια εἶναι πολλῶν καὶ διαφόρων εἰδῶν καὶ δὲν ἔχουν ὅλα τους ἓνα γνώρισμα ποὺ νὰ τὰ κᾶνει παιχνίδια. Τὸ ἴδιο καὶ οἱ χρήσεις τῆς γλώσσας παρουσιάζουν ἀκόμα μεγαλύτερη πολυμορφία. Γιὰ νὰ ὑπογραμμίσω αὐτὴ τὴν ἀναλογία, ὁ Wittgenstein πλάθει τὸν ὄρο «γλωσσικὸ παιχνίδι» (τὸν ὀρίζει στὴν § 7). Αὐτὸς ὁ ὄρος θὰ μᾶς ὑπενθυμίζει ὅτι ἡ σημασία μιᾶς λέξης ἢ τὸ νόημα μιᾶς ἔκφρασης σχετίζονται πάντα μὲ ἓνα πλαίσιο, μὲ κανόνες ἐφαρμογῆς, μὲ ἐκμάθηση καὶ προπάντων μὲ ὑποδείγματα (λ.χ., μιὰ χρωματιστὴ ἐπιφάνεια ἢ ἓνα σχῆμα). Τὰ γλωσσικὰ παιχνίδια εἶναι *μορφές ζωῆς* ποὺ ἀσφαλῶς ξεπερνοῦν τὸν

ἀπλό τυπικό λογισμό — γιατί σ' αὐτές ενυπάρχουν ἐνδιαφέροντα, στάσεις, συνήθειες, συμπεριφορές κτλ., — και αν ἔχουν κάποια θεμελίωση, τὴν ἀντλοῦν ἀπὸ τὴν κοινὴ ἀποδοχὴ ὑποδειγμάτων και παραδειγμάτων ποὺ εἶναι ἐξω ἀπὸ τὴ σφαῖρα τῆς γλώσσας. «Ἡ ἐξάσκηση (abrichtung) εἶναι τὸ θεμέλιο κάθε ἐξήγησης»¹.

Ἡ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν ἀτομιστικὴ σημασιολογία και ἡ προβολὴ τοῦ πλαισίου ἀναφορᾶς (ποὺ γίνεται με τὴ βοήθεια τῆς ἐννοιας «γλωσσικὸ παιχνίδι») δείχνουν τὸ δρόμο γιὰ τίς κατοπινὲς ἐρευνες τῶν ἀναλυτικῶν φιλοσόφων στὴ φιλοσοφικὴ σημασιολογία· αὐτοὶ οἱ φιλόσοφοι δέχονται πῶς ἡ ἀναφορὰ μιᾶς ἔκφρασης εἶναι ἓνα «ὀμιλιακὸ ἐνέργημα», κάτι δηλαδὴ ποὺ συνεπάγεται τὴν ἐννοια τῆς πρόθεσης.

Ὡστόσο οἱ μορφὲς ζωῆς διέπονται ἀπὸ συστήματα κανόνων. Οἱ κανόνες ποὺ συνδέουν τὴν ἔκφραση με τίς συνθήκες ποὺ δικαιολογοῦν τὴ χρῆση τῆς εἶναι ἐνσωματωμένοι στοὺς συνηθισμένους τρόπους συμπεριφοράς και στὴν πράξη μιᾶς γλωσσικῆς κοινότητας. Ἀπὸ μόνη τῆς, ἡ ἔκφραση (ἢ ἡ ἔρμηνεία τῆς) δὲν μας ὑπαγορεύει οὔτε τὴν ἐφαρμογὴ τῆς οὔτε τὸ πῶς θὰ τὴν κατανοήσουμε· ἀντίθετα, τὴν κατανοοῦμε ὅταν εἴμαστε κάτοχοι μιᾶς τεχνικῆς γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς, ὅταν δηλαδὴ ἔχουμε τὴν ικανότητα νὰ τὴν χρησιμοποιήσουμε σωστά, σύμφωνα με ἀντικειμενικὰ κριτήρια ποὺ, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἀναφέρονται στὴν κοινὴ συμπεριφορὰ των ἀνθρώπων ἐνὸς συγκεκριμένου χώρου και χρόνου. Μιὰ τέτοια θεώρηση sub specie humanitatis συνεπάγεται τὴν προβολὴ τῶν θεμάτων τῆς μαθητεύσης, τῆς ἐξάσκησης, τῆς συνήθειας, τῆς ἐπανάληψης κτλ. Τί σημαίνει, λ.χ., «κατανοῶ» μιὰν ἔκφραση ἢ ἓναν ἀλγεβρικὸ τύπο; Μήπως αὐτὴ ἡ κατανόηση δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ ὅτι μέσα μου λαβαίνει χώρα μιὰ νοητικὴ διαδικασία; Και ἂν ἡ κατανόηση δὲν ταυτίζεται με μιὰ νοητικὴ διαδικασία, μήπως εἶναι τουλάχιστον ἀπαραίτητο νὰ διαδέχεται μιὰ τέτοια διαδικασία; Τὸ πρόβλημα τοῦ νοήματος ὁδηγεῖ στοῦ ἐρώτημα γιὰ τὴ νόηση ποὺ θὰ συζητήσουμε πιὸ κάτω.

4. Εἶπame πῶς οἱ μορφὲς ζωῆς διέπονται ἀπὸ συστήματα κανόνων. Ἰδιαιτέρα, ἡ μελέτη και ἡ περιγραφή των κανόνων τῆς γλώσσας ἢ ἐνὸς γλωσσικοῦ συστήματος ἀποτελεῖ τὴ φιλοσοφικὴ τῆς «γραμματικὴ»². Ἡ φιλοσοφία εἶναι μιὰ γραμματικὴ ἐρευνα (§ 90): ἀσχολεῖται με τὴν ἐννοιολογικὴ διερεύνηση και ἀποκάλυψη τῶν ἐννοιολογικῶν σχέσεων ὀρισμένων ὄρων ποὺ ἀναφέρονται στὴ νόηση, στοῦ αἶσθημα ἢ στὴ βούληση. Μέσο τῆς εἶναι ἡ συλλογὴ ὑπομνήσεων — γραμματικῶν παρατηρήσεων — ποὺ θὰ μας θεραπεύσουν ἀπὸ τὴ μεταφυσικὴ ψευδαἰσθηση. Αὐτὴ γεννιέται ἀπὸ τὴ γλώσσα,

1. Zettel, § 419.

2. Βλ. P.M.S. Hacker, *Insight and Illusion* (Clarendon Press, Oxford 1972), σελ. 151.

πού μας παρουσιάζει τις συμβάσεις της ως απόλυτα όρια, ως υπερ-φυσικούς φραγμούς. Έτσι, λ.χ., η πρόταση «μια επιφάνεια δεν μπορεί να είναι ταυτόχρονα κόκκινη και μαύρη» παρουσιάζεται σά μεταφυσική, α ριγοί, πρόταση για τó χρῶμα, ενώ στην πραγματικότητα εκφράζει τις συμβάσεις πού ένυπάρχουν στη γραμματική των λέξεων «κόκκινο» και «μαύρο», δηλαδή στη χρήση αυτών των λέξεων.

Αυτός είναι ó κύριος, και άρνητικός, σκοπός τής φιλοσοφίας. Η πραγματοποίησή του σημαίνει τó τέλος τής έρευνας: αυτό εξηγεί τó λόγο για τόν όποιο ή όρολογία τού Wittgenstein είναι συχνά ρευστή και λίγο άοριστή¹.

Πλάι σ' αυτή τήν άρνητική αντίληψη τού σκοπού τής φιλοσοφίας, μπορεί κανείς να διακρίνει και μιá θετικότερη, αλλά λιγότερο άναγλυφη αντίληψη τής. Σύμφωνα με αυτήν, ή φιλοσοφία πρέπει να μάς δώσει μιá συνοπτική άποψη (Übersicht). Αυτήν άγκάλιασαν οί άναλυτικοί φιλόσοφοι τής Όξφόρδης, για τούς όποιους ή συστηματική μελέτη των έναλλακτικών γραμματικών πλαισίων δεν έχει καθαρά θεραπευτικό σκοπό, αλλά θέτ' τó πρόβλημα τής έπιλογής τού καλύτερου περιγραφικού σχήματος (λ.χ., ... ήν επιστημονική περιγραφή και εξήγηση ενός φαινομένου), τής σύγκρισής τους και τής μετάφρασης, δηλ. τής μετάβασης άπό τó ένα γλωσσικό παιχνίδι στο άλλο.

Ποιά είναι ή σχέση τής γραμματικής με τήν πραγματικότητα; Οί άπαντήσεις πού δίνει ó Wittgenstein φαίνεται πώς ταλαντεύονται άνάμεσα σε μιάν άκραία θέση τέλειας άυτονομίας τής γραμματικής και σε μιá μετριασμένη παραδοχή (στό ύφος τής ψυχολογιστικής λογικής τού 19ου αιώνα), ότι οί κανόνες τής σκέψης καθορίζουν τά όρια και τήν έννοια πού έχουμε για τή σκέψη, ότι «δέν περιγράφουν άπαρασύλευτες σχέσεις άνάμεσα σε άίωνια όντα, ούτε είναι νόμοι τής φύσης»². Όπωςόηποτε, ή άντιπλατωνική και άντι-ρεαλιστική στάση τού Wittgenstein, τόν όδηγεί να θέσει, και στη φιλοσοφία των μαθηματικών, έρωτήματα παρόμοια με εκείνα των ψυχολογιστών λογικών: ή επιστημολογία μπαίνει στην καρδιά τής φιλοσοφικής λογικής.

Τέτοια έρωτήματα είναι: Πώς μπορούμε να είμαστε βέβαιοι πώς ó άριθμός των άντικειμένων πού μετράμε δεν αλλάζει τήν ώρα πού τά μετράμε; Ποιός είναι ó ρόλος τής μνήμης στόν ύπολογισμό ή στη συναγωγή συμπερασμάτων; Ποιούς ύλικούς και νοητικούς παράγοντες προϋποθέτει ή άναγνώριση μιás άπόδειξης; Τί σημαίνει τó να άντιλαμβάνομαι μιάν ύπό-

1. Για τήν άμφισημία των όρων «χρήση», «γλωσσικό παιχνίδι», «γραμματική», κτλ., βλέπε E. K. Specht, *The Foundations of Wittgenstein's Late Philosophy*, αγγλ. μετάφραση D. E. Walford (Manchester Univ. Press, Manchester, 1969).

2. Βλ. P.M.S. Hacker, ό.π., σ. 175.

δειξη, νά μπορῶ νά συνεχίσω μιὰ σειρὰ ἀριθμῶν, νά ἐννοῶ αὐτὸν καὶ ὄχι ἐκεῖνον τὸν μαθηματικὸ τύπο ;

5. Βρισκόμαστε στὴν περιοχὴ τῆς φιλοσοφίας τοῦ νοῦ, ποῦ ἀποτελεῖ καὶ τὸν σημαντικότερο ἀπὸ τοὺς τρεῖς θεματικούς πυρήνες τῶν *Ἐρευνῶν*. Στὸν *Tractatus* τὸ θέμα τοῦτο μόλις καὶ παρουσιάζεται στὴν ἀνάλυση τῶν προτάσεων τοῦ τύπου : «Ὁ Α πιστεύει ὅτι ρ». Στὶς *Ἐρευνες* ὁ Wittgenstein ἐξετάζει διεξοδικά, καὶ πάντα μὲ ἐντελῶς συγκεκριμένα παραδείγματα, τὶς ἐννοιες τῆς ἀντίληψης καὶ τοῦ ἐννοεῖν, τοῦ πόνου, τῶν καταστάσεων τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἐνδοσκόπησης, τῆς ἐκούσιας ἐνέργειας καὶ τῆς πρόθεσης— καὶ ἀφιερώνει ἓνα μεγάλο τμήμα τοῦ δεύτερου μέρους στὴ διερεύνηση τῆς ἐννοίας τοῦ ὄραν.

(α) Ἡ ἐξίσωση τοῦ νοήματος μὲ τὴ χρήση καὶ ἡ ἐξήγηση τῆς χρήσης ἀπὸ τοὺς κανόνες, ὀδηγοῦν στὰ *κριτήρια* γιὰ τὴ σωστὴ ἐφαρμογὴ· γιὰ νά καθορίσω τοὺς κανόνες τῆς χρήσης μιᾶς ἔκφρασης πρέπει νά καθορίσω τὰ κριτήρια ποῦ αἰτιολογοῦν τὴν ἐφαρμογὴ τῆς. Καὶ αὐτὰ τὰ κριτήρια, λέει ὁ Wittgenstein σὲ μιὰ μεγάλων διαστάσεων ἐπίθεσή του ἐνάντια σὲ μιὰ βαθιὰ ριζωμένη παράδοση, εἶναι, σὲ τελευταία ἀνάλυση, κοινὰ, ὄχι ἰδιωτικά. Ἔτσι, λ.χ., τὸ κριτήριον γιὰ τὸ ἂν κατάλαβα μιὰν ἔκφραση ἢ τὸ νόμο σχηματισμοῦ μιᾶς σειρᾶς ἀριθμῶν ὥστε νά μπορῶ νά βρῶ ἄλλους ὄρους τῆς, δὲν ἐγκεῖται στὸ ὅτι ἐγὼ μιὰν ἰδιωτικὴ νοητικὴ εἰκόνα τους, ἰδιωτικὴ μὲ τὴν ἐννοια ὅτι μόνο ἐγὼ μπορῶ νά τὴν ἔχω (ὡς ἀντικείμενο) καὶ μόνο ἐγὼ μπορῶ νά γνωρίζω μὲ βεβαιότητα πὼς τὴν ἔχω.

(β) Αὐτὴ ἡ κριτικὴ του κορυφώνεται στὴ συζήτηση σχετικὰ μὲ τὴν αἴσθησι, ποῦ καταλαμβάνει ἓνα πολὺ μεγάλο μέρος τῶν *Ἐρευνῶν*. Τὸ συγκεκριμένο παράδειγμα αἰσθήματος ποῦ πραγματεύεται ὁ Wittgenstein εἶναι τὸ αἰσθημα τοῦ πόνου. Μελετᾶει — μὲ τὸ συνηθισμένο ἀ-συστηματικὸ του τρόπο — τὴ «γραμματικὴ» τοῦ ὄρου «πόνος». Φαίνεται νά ἰσχυρίζεται πὼς ἀνάμεσα στὴ φυσικὴ ἔκφραση (ἐκδήλωση) τοῦ πόνου καὶ στὴ ρηματικὴ του ἔκφραση ὑπάρχει ἓνα εἶδος συνέχειας καὶ πὼς ἡ δευτέρη θεμελιώνεται στὴν πρώτη, ποῦ δὲν εἶναι βέβαια ἰδιωτικὴ, ἀφοῦ σχετίζεται (κριτηριακὰ) μὲ τὴ συμπεριφορὰ ἐκείνου ποῦ πονάει (§ 244). Ἔτσι, λ.χ., ὅταν λέω «Πονῶ» ἐκδηλώνω κάτι, τὸ ἴδιο σὰ νά ξεφώνιζα· δὲν περιγράφω κάτι. Ἀντίθετα, ἂν πῶ ὅτι «Ὁ Χ πονάει» ἐκφέρω μιὰ πρόταση ποῦ ἐπιδέχεται μιὰ ἀπὸ τὶς δυὸ τιμὲς ἀλήθειας (ἀληθῆς ἢ ψευδῆς).

Αὐτὴ τὴν ἀσυμμετρία ἀνάμεσα στὸ πρῶτο καὶ στὸ τρίτο πρόσωπο τοῦ ἐνεστώτα τῶν «ψυχολογικῶν ρημάτων» (ὄπως, λ.χ., «βλέπω», «σκέφτομαι», «θέλω», «φοβάμαι» κτλ.) παρουσιάζει ὁ Wittgenstein ὡς σημαντικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς «γραμματικῆς» τῶν ρημάτων αὐτῶν. Μόνο ἢ πρόταση, δη-

λαδή ή μη-όμολογητική έκφραση¹, έχει γνωστικό περιεχόμενο. Σ' αυτήν μπορούμε να εφαρμόσουμε κριτήρια, όχι στην έκφραση «Πονάω». "Αν δέν έχει νόημα ή αμφιβολία μου σχετικά με κάτι, δέν έχει νόημα ούτε ή έκφραση τής βεβαιότητας (λ.χ., «Ξέρω ότι πονάω») και ούτε έχει νόημα σε μιá τέτοια περίπτωση να μιλαμε για «γνώση». Αυτή ή περίεργη θεωρία έχει για στόχο τήν προϋπόθεση τής άμεσότητας τής αίσθησης — προϋπόθεση πού βρίσκεται στα θεμέλια του καρτεσιανου δυϊσμου ανάμεσα σε νοητό και σε έκτατο και, στο βάθος, δεσπόζει στη σχετική με τò νοϋ θεωρία του κλασικου άγγλικου έμπειρισμου και στην ιδεαλιστική της προέκταση, σύμφωνα με τήν όποία ή έμπειρική γνώση θεμελιώνεται στην άμεση ύποκειμενική γνώση, τή μόνη βέβαιη. (Ό φαινομεναλισμός και οι θεωρίες των «δεδομένων των αισθήσεων» είναι οι σύγχρονοι κληρονόμοι αυτής τής αντίληψης, σύμφωνα με τήν όποία ό «έξωτερικός κόσμος» συνάγεται ή κατασκευάζεται από τήν άμεση συνειδησιακή έμπειρία.)

(γ) Συναφές, τουλάχιστο στο πνευμα, είναι τò επιχείρημα του Wittgenstein ενάντια στην «ιδιωτική γλώσσα». Τò επιχείρημα άρχίζει στην § 243. Ό Wittgenstein έξαπολύει μιάν όμοβροντία από επιχειρήματα ενάντια στη δυνατότητα για μιάν ιδιωτική γλώσσα. "Η θέση του ύποθετικού αντίπαλου δέν είναι πουθενά ρητά διατυπωμένη — γι' αυτό και οι έρμηνείες τής διαμάχης είναι πολλές και διαφορετικές. Μιά γλώσσα θά ήταν «ιδιωτική» αν ήταν λογικά αδύνατο να τήν καταλάβει ένας άλλος από αυτόν πού τή μιλα. Διαφέρει από έναν κρυπτογραφικό κώδικα. Αυτός προϋποθέτει τήν κοινή μας γλώσσα. Άποκρυπτογραφούμε μεταφέροντας τις λέξεις στην κοινή μας γλώσσα. Ένώ ό θιασώτης τής ιδιωτικής γλώσσας ύποστηρίζει τή δυνατότητα ένας τέτοιος κώδικας να είναι λογικά πρότερος από τήν κοινή γλώσσα (και ίσως να μη μεταφράζεται στην κοινή γλώσσα). Οι λέξεις τής ιδιωτικής γλώσσας πρέπει να αναφέρονται σ' αυτό πού μόνο ό όμιλητής μπορεί να γνωρίζει και, ιδιαίτερα, στα άμεσα ιδιωτικά του αισθήματα — λ.χ., πόνου ή χρώματος — στην «έσωτερική του ζωή».

Ό Wittgenstein δίνει τò παράδειγμα ενός ιδιωτικου ήμερολογίου. Σε αυτό σημειώνω ένα συγκεκριμένο αίσθημα πού έχω όνομάσει «Α». Ό άλλος δέν μπορεί να καταλάβει τί ακριβώς νιώθω άκόμα κι αν του τò περιγράψω με κοινές λέξεις. Τò αίσθημα ανήκει στην ιδιωτική μου σφαίρα, είναι «έσωτερικό». Μπορεί ή συμπεριφορά και οι έξηγήσεις μου να δώσουν στον άλλο μιάν ιδέα για τò αίσθημα, όχι όμως και να του μεταδώσουν τò ίδιο τò αίσθημα, τήν άναφορά τής λέξης Α. "Ας ύποθέσουμε ότι τò Α αναφέρεται στον

1. Στα άγγλικά επικράτησε ό όρος «vowel» για τò χαρακτηρισμό των «ψυχολογικών» προτάσεων στις όποιες τò ύποκειμενο είναι στο πρώτο πρόσωπο του ένικου και τò ρήμα είναι στον ένεστώτα τής όριστικής.

πονόδοντο πού έχω. Και ό άλλος μπορεί νά έχει αίσθήματα πονόδοντου, άλλα ή αναλογία δέν γεφυρώνει τό χάσμα : τό πολύ νά του έπιτρέψει μιάν έμμεση συναγωγή γιά τό δικό του αίσθημα πού μόνο εγώ μπορώ νά γνωρίζω. Έναντία σ' αυτό τό έπιχείρημα ό Wittgenstein παρατηρεί πώς, σέ τελευταία ανάλυση, στηριζόμαστε σέ έξωτερικά, «δημόσια», κριτήρια. ΈΑν, λ.χ., στην έρώτηση : «Πώς ξέρεις πώς χτές και σήμερα είχες τό ίδιο αίσθημα Α;», απαντήσουμε : «Κριτήριό μου είναι ή ανάμνηση» ό Wittgenstein ανταπαντά πώς και ή μνήμη χρειάζεται κάποτε νά άκουμπά σέ έξωτερική, άντικειμενική, μαρτυρία (§ 56).

Έξίσου, δέν μπορεί κανείς νά άκολουθεί ιδιωτικά έναν κανόνα : ή χρήση τής «ιδιωτικής» γλώσσας, ή εφαρμογή των «ιδιωτικών κανόνων» κτλ. είναι παρασιτική: άντλεί τή δύναμή της από την κοινή γλώσσα. Τό νά άκολουθείς έναν κανόνα είναι μιá «πρακτική», πού ούσιαστικά στηρίζεται, όπως όλες οι πρακτικές, στην κατοχή και στην άσκηση μιáς τεχνικής. Και στην περίπτωση των αισθημάτων, ή καιρία χρήση των δρων προϋποθέτει τή διδασχά και τήν εκμάθηση της στο πλαίσιο τής εκμάθησης τής κοινής μας γλώσσας. Γι' αυτό και ή απάντηση στο έρώτημα «Πώς ξέρεις ότι αυτό τό χρώμα είναι κόκκινο ;», είναι «Έμαθα έλληνικά» (§ 381). Η έσωτερίκευση είναι λογικά δευτερεύουσα.

Η δυνατότητα μιας τέτοιας ιδιωτικής γλώσσας θά επέτρεπε στην αυτογνωσία, με την έννοια τής άμεσης εμπειρίας ενός καθαρού υπερέμπειρικού «έγώ», νά είναι τό υποκειμενικό θεμέλιο κάθε άλλης, άντικειμενικής, εμπειρικής γνώσης. ΈΑν όμως αυτό δέν συμβαίνει, άν δηλαδή όλα όσα μπορώ νά γνωρίσω βρίσκονται στο ίδιο γνωστικό επίπεδο, τότε, με την κατάργηση τής προνομιακής γνώσης του υποκειμένου, ως μόνη όρθή μέθοδος γιά τήν ψυχολογική έρευνα μένει ό μηχαναβιορισμός. Ό Wittgenstein δέν δέχεται τή μηχαναβιοριστική άναγωγή του αισθήματος στη συμπεριφορά: ούτε όμως και τήν καρτεσιανή προοπτική πού υποστασιοποιεί σέ έσωτερικές διαδικασίες και καταστάσεις τή «γραμματική» όρολογία τής αίσθησης¹.

Η ανάλυση του όνειρου ή τής βούλησης γίνεται με τό ίδιο πνεύμα. Οι σχετικά σύντομες παρατηρήσεις του Wittgenstein είναι, όπως όλα όσα γράφει, υποβλητικές και, μόλις δοκιμάσει κανείς νά τις δεσμεύσει σ' ένα ρηματικό τύπο, ξεγλιστρούν. Έδώ παρεμβαίνει και τό ύφος του Wittgenstein πού δίνει λαβή στην άμφιβολία. Η τάση του γιά τήν ειρωνεία, τήν παραδοξολογία ή τό λεκτικό πυροτέχνημα, άν δίνουν στο έργο του μιá ζωηράδα, άσυνή-

1. Βλ. Α. Donagan, Wittgenstein on Sensation, στο τεύχος: Wittgenstein, The Philosophical Investigations, A Collection of Critical Essays, ed. G. Pitcher (Doubleday, New York, 1966), σελ. 350.

θιστη σὲ φιλοσοφικὸ κείμενο, ἀποτελοῦν συνάμα καὶ ἓνα φραγμὸ στὴ γραμμικὴ (θὰ ἔλεγα : μὴ-πολυφωνικὴ) κατανόηση τοῦ ἔργου.

6. Ἐναντιοπαθητικὰ ὑπάρχουν στοιχεῖα συνέχειας ἀνάμεσα στὸν *Tractatus* καὶ στὶς Ἔρευνες. Ἡ ὁροθέτηση τοῦ νοήματος εἶναι στὸ κέντρο καὶ τῶν δύο ἔργων. Ἡ θεωρία τῆς φιλοσοφίας εἶναι περίπου ἡ ἴδια. Ἄλλες συλλήψεις, τολμηρὲς καὶ ἀπόλυτες στὸν *Tractatus*, ἔχουν τὸν ἀπόηχό τους στὶς Ἔρευνες καὶ εἶναι δυνατὸ νὰ βρεθοῦν ἐπιχειρήματα ποῦ νὰ στηρίζουν τὴ θέση ἑνὸς μετασχηματισμοῦ τῶν βασικῶν ἐργαλείων τοῦ πρώτου σὲ ἐργαλεῖα τῶν Ἐρευνῶν. Ὡστόσο κάπου ὑπάρχει καὶ μιὰ βαθύτατη τομὴ : ἡ πραγματικὴ προοπτικὴ τοῦ *Tractatus* ἦταν δυνατὴ γιατί σ' αὐτὸ τὸ ἔργο ἡ ἐπιστημολογία εἶχε μπεῖ στὸ περιθώριο. Μετὰ τὸ 1929, ἡ ἐπιστημολογικὴ προοπτικὴ κυριαρχεῖ σὲ ὅλο τὸ ἔργο τοῦ Wittgenstein.

Ἡ ἐξήγηση αὐτοῦ τοῦ φαινομένου δὲν εἶναι εὐκόλη. Ἐντετακτικὰ ἀπὸ τὶς ἐξηγήσεις στὸ βιογραφικὸ ἐπίπεδο, εἶναι γεγονός πως ἡ σκέψη τοῦ «δεύτερου» Wittgenstein συγγενεῖ μετὰ τὴ σκέψη τοῦ ὀλλανδοῦ μαθηματικοῦ L.E.J. Brouwer, τοῦ ἰδρυτῆ τῆς «κατασκευαστικῆς» ἢ ἰντουϊστικῆς σχολῆς στὴ φιλοσοφία τῶν Μαθηματικῶν¹. Ἐξ ἄλλου οἱ συζητήσεις μετὰ τὸν Ramsey καὶ μετὰ τὸν Sraffa εἶχαν, ὅπως μας πληροφορεῖ ὁ ἴδιος ὁ Wittgenstein στὸν Πρόλογό του, κάποιαν ἐπίδραση στὴ σκέψη του. Τέλος, στὶς Ἔρευνες, συχνὰ ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ ψυχολόγου William James, ἑνὸς ἀπὸ τοὺς ἰδρυτὲς τοῦ πραγματισμοῦ.

7. Πέρα ἀπὸ τὴν ἰδιομορφία τοῦ ὕφους τους, τὴν κάπως ἔντονη ἐμμονὴ στὸ θέμα τῆς κριτικῆς τῆς γλώσσας ἢ τὶς τυχόν μεγάλες ἀξιώσεις ποῦ μπορεῖ νὰ προβάλλουν, οἱ Ἔρευνες ἀναμφίβολα ἀποτελοῦν ἓνα σημαντικὸ κείμενο, πλούσιο σὲ ἰδέες, παρατηρήσεις καὶ πλησιάζματα. Ἴσως κανεὶς νὰ μὴν εἶχε τόση ἐπίγνωση τῶν κινδύνων ἑνὸς ἀκριτικοῦ διαβάσματος τους ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ συγγραφέα τους, ποῦ σὰν προμετωπίδα στὸ ἔργο του ἔβαλε τὸ γνωμικὸ τοῦ Nestroy : «Γενικά, εἶναι γνώρισμα τῆς προόδου νὰ φαίνεται πολὺ μεγαλύτερη ἀπ' ὅ,τι εἶναι στὴν πραγματικότητα».

Παῦλος Χριστοδουλίδης

1. Στὶς 10 Μαρτίου 1928, ὁ Brouwer ἔδωσε στὴ Βιέννη μιὰ διάλεξη μετὰ τίτλο «Μαθηματικά, Ἐπιστῆμη καὶ Γλῶσσα». Ὁ Wittgenstein τὴν ἀκουσε καί, κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Feigl, ἡ ἐντύπωση ποῦ τοῦ προξένησε ἦταν μεγάλη.

ΛΙΓΑ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Ἡ μετάφραση τῶν *Philosophische Untersuchungen* ἔγινε ἀπὸ τὸ γερμανικὸ κείμενο ποὺ ἐπιμελήθηκαν ἡ G.E.M. Anscombe καὶ ὁ R. Rhees (ἐκδότης Blackwell, Ὁξφόρδη 1953, ἀνατύπωση τοῦ 1967). Γι' αὐτὴν συμβουλευτήκα καὶ τὴν ἀπόδοση στὰ ἀγγλικά τῆς Anscombe καὶ τὴν ἰταλικὴ μετάφραση τοῦ M. Trinchero (Einaudi, Τορίνο 1967).

Στὸ χειρόγραφὸ τοῦ ὁ Wittgenstein παρενέβαλε μερικὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ ἄλλα γραφτὰ του χωρὶς νὰ δώσει παραπέρα ὁδηγίες· αὐτὰ τυπώθηκαν στὸ κάτω μέρος τῆς σελίδας καὶ ξεχωρίζουν ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο κείμενο μὲ μιὰν ὀριζόντια γραμμὴ. Οἱ λέξεις μέσα σὲ διπλὲς παρενθέσεις ἀναφέρονται σὲ παρατηρήσεις τοῦ συγγραφέα ποὺ περιέχονται σὲ τοῦτο ἢ σὲ ἄλλα ἔργα του.

Τὸ Πρῶτο Μέρος τῶν *Ἐρευνῶν* συμπληρώθηκε τὸ 1945· τὸ Δεύτερο Μέρος γράφτηκε ἀνάμεσα στὸ 1947 καὶ στὸ 1949 καὶ τὸ τελευταῖο ἀπόσπασμα τοποθετήθηκε στὴν τωρινὴ του θέση ἀπὸ τοὺς ἐκδότες, ποὺ μᾶς πληροφοροῦν ὅτι τὸ δεύτερο μέρος καὶ οἱ τελευταῖες τριάντα περίπου σελίδες τοῦ πρώτου θὰ εἶχαν ἄλλη —πιὸ φροντισμένη— μορφή ἂν τὶς *Ἐρευνες* τὶς εἶχε δημοσιεύσει ὁ ἴδιος ὁ Wittgenstein.

Ὅσο γιὰ τὴν μετάφραση, στόχοι μου στάθηκαν ἡ ἀκρίβεια στὴν ἀπόδοση καὶ ἡ σαφήνεια· προσπάθησα, ἀπὸ τὴ μιά, νὰ κρατήσω τὸ ὕφος τῶν *Ἐρευνῶν* καὶ τὴν ἰδιόρρυθμη στίξη τοῦ πρωτότυπου, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὸ ἑλληνικὸ κείμενο νὰ εἶναι ὅσο γινόταν πιὸ ὁμαλό. Ἄν καὶ εἶναι μεγάλη ἡ χρονικὴ καὶ ἐννοιολογικὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν *Tractatus*, ὥστόσο προσπάθησα, ὅσο μοῦ ἦταν μπορετό, νὰ ἐναρμονίσω τὴν χρῆση μὲ τὴν ὀρολογία ποὺ προτείνει ἡ ἑλληνικὴ ἀπόδοση τοῦ *Tractatus*. Γιὰ νὰ διευκολύνω τὸν ἀναγνώστη ἐτοίμασα ἕναν Πίνακα-Γλωσσάρι, ὁμοιο μὲ τὸν πίνακα τῆς ἀγγλικῆς ἐκδόσεως· ἀπὸ αὐτὸν μπορεῖ κανεὶς νὰ βρεῖ σὲ ποιὲς παραγράφους γίνεται κύρια χρῆση ἐνὸς λήμματος. Μερικὲς φορές, στὸ κείμενο, γιὰ μεγαλύτερη ἀκρίβεια, δίπλα στὸν ἑλληνικὸν ὄρο παραθέτω σὲ ἀγκύλες τὸν γερμανικόν.

Τοὺς ψυχολογικοὺς ὄρους μετάφρασα μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο. *Sich vorstellen* ὡς «φαντάζομαι», *Vorstellung* ὡς «παράσταση» καὶ σπανιότερα «φαντασία», ἐνῶ ὁ ὄρος *Vorstellungsbild* ἀποδόθηκε ὡς «νοητικὴ εἰκόνα». Ὁ ὄρος *Darstellung*, συγγενικὸς τοῦ *Abbildung*, ἀποδίνεται σχεδὸν πάντα ὡς «ἀναπαράσταση» ἢ «ἀπεικόνιση». Χρησιμοποιῶ τὸν ὄρο «ἀντίληψη» γιὰ νὰ μεταφέρω τὸν *Wahrnehmung* (λατ. *perceptio*) ἀλλὰ — σπανιότερα — καὶ τὸν *Auffassung* (λατ. *apprehensio*). Τέλος τὸν ὄρο *Seele* καὶ τὰ παράγωγά του, μετάφρασα ὡς «ψυχὴ» καί, σπανιότερα, ὡς «νόηση» — ἐνῶ τὸν *Geist* καὶ παράγωγα συνήθως ὡς «νοῦ» καί, σπάνια, ὡς «πνεῦμα». Δὲν κράτησα ἄκαμπτη

έτυμολογική αντίστοιχία για να αποφύγω τη δυσκινησία στα ελληνικά. Το ακριβές νόημα πρέπει να βγαίνει από τα συμφραζόμενα.

Σημειώνω ακόμα πώς τους δρους «όποδηλώνω» και «όποσημαίνω», τους χρησιμοποιώ ως ισοδύναμους για να αποδώσω τον *bezeichnen*, και ότι αναγκάστηκα να χρησιμοποιήσω το αρχαϊκό *άπαρέμφατο*, ιδιαίτερα στο κεφάλαιο XI του δεύτερου μέρους, όπου έπρεπε να αποδοθεί η ενέργεια (και το αποτέλεσμα της) με το άκλιτο ρηματικό όνομα.

Έδω θέλω να εύχαριστήσω το φίλο Τίτο Πατρίκιο που διάβασε όλόκληρη τη μετάφραση και το είσαγωγικό τουτο σημείωμα και έκανε πολύτιμες ύποδείξεις και την κ. Μαρία Νούσσα για μιάν έργασία που ξεπερνάει την άπλή δακτυλογράφηση. Φυσικά, οι άδυναμίες και τα λάθη είναι δικά μου.

Π.Χ.

*Überhaupt hat der Fortschritt das an sich, daß er viel größer
ausschaut, als er wirklich ist.*

NESTROY

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Οί σκέψεις πού δημοσιεύω στις παρακάτω σελίδες είναι τὸ καταστάλαγμα φιλοσοφικῶν ἀναζητήσεων πού μέ ἀπασχόλησαν τὰ τελευταῖα δεκάξι χρόνια. Ἀφοροῦν πολλὰ θέματα : τὴν ἔννοια τῆς σημασίας, τῆς κατανόησης, τῆς πρότασης, τῆς λογικῆς, τὰ θεμέλια τῶν μαθηματικῶν, καταστάσεις τῆς συνειδήσεως, καὶ ἄλλα. Κατάγραψα αὐτὲς τὶς σκέψεις, ὄλες σὲ μορφή παρατηρήσεων, σύντομων παραγράφων. Ἄλλοτε ἀραδιάζοντάς τις σὲ μακριᾶς ἀλυσίδες πάνω στὸ ἴδιο θέμα, καὶ ἄλλοτε μεταπηδώντας ξαφνικὰ ἀπὸ μιὰ περιοχὴ σὲ ἄλλη. — Ἀρχικὴ μου πρόθεση ἦταν νὰ τὰ συγκεφαλαιώσω ὅλα κάποτε σ' ἓνα βιβλίον, πού τῆ μορφῆ του τὴ φανταζόμουν κάθε φορὰ διαφορετικῆ. Ἄλλὰ ἐκεῖνο πού θεωροῦσα οὐσιαστικόν, ἦταν πῶς οἱ σκέψεις ἔπρεπε νὰ προχωροῦν ἀπὸ τὸ ἓνα θέμα στὸ ἄλλο, ἀκολουθώντας μιὰ φυσικὴ ἀκολουθία χωρὶς κενὰ.

Μετὰ ἀπὸ διαφορὰς ἀποτυχημένες προσπάθειες νὰ συνθέσω τὰ ἀποτελέσματά μου σὲ μιὰ τέτοια ὄλότητα, κατάλαβα πῶς δὲ θὰ τὸ πετύχαινα ποτὲ, καὶ πῶς τὸ καλύτερο πού θὰ μπορούσα νὰ γράψω δὲν θὰ ξεπερνοῦσε ποτὲ τὸ στάδιο τῶν φιλοσοφικῶν παρατηρήσεων· κατάλαβα ἀκόμη πῶς οἱ σκέψεις μου γρήγορα χῶλαιναν, σὰ δοκίμαζα νὰ τις ἐξαναγκάσω σὲ μιὰ κατευθύνση ἀντίθετη πρὸς τὴ φυσικὴ τους ροπή. — Καὶ τοῦτο, ἀσφαλῶς, σχετιζόταν μὲ τὴ φύση τῆς ἴδιας τῆς ἔρευνας· αὐτὴ ἄλλωστε εἶναι πού μᾶς ὑποχρεώνει νὰ διασχίσουμε μιὰ ἐκτεταμένη περιοχὴ σκέψης κατὰ μῆκος καὶ πλάτος καὶ σ' ὄλες τὶς κατευθύνσεις. — Οἱ φιλοσοφικὲς παρατηρήσεις πού περιέχει τοῦτο τὸ βιβλίον εἶναι, θὰ λέγαμε, μιὰ συλλογὴ ἀπὸ σχεδιάσματα τοπίων πού γεννήθηκαν στὶς μεγάλες καὶ περίπλοκες αὐτὲς περιπλανήσεις.

Τὰ ἴδια σημεῖα, ἢ σχεδὸν τὰ ἴδια, θίγονταν κάθε φορὰ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καὶ ἀπὸ διαφορετικὲς κατευθύνσεις, καὶ πάντα σχεδιάζονταν νέες εἰκόνες. Ἀμέτρητες εἰκόνες ἦταν κακοσχεδιασμένες ἢ δὲν ἦταν χαρακτηριστικὲς, σηματοδεδυμένες καθὼς ἦταν μέ ὄλες τὶς ἀτέλειες ἐνὸς ὄχι πολὺ καλοῦ σχεδιαστή. Καὶ ὅταν τὶς ξεδιάλεξα, ἀπόμειναν μερικὲς ὑποφερτὲς πού ἔπρεπε νὰ τακτοποιηθοῦν καὶ συχνὰ νὰ περικοποῦν ὥστε νὰ μποροῦν νὰ δώσουν στὸ θεατὴ μιὰ εἰκόνα τοῦ τοπίου. — Ἐτσι λοιπὸν τὸ βιβλίον αὐτὸ δὲν εἶναι παρὰ μονάχα ἓνα λεύκωμα.

Τὴν ἰδέα νὰ δημοσιευτεῖ ἡ ἐργασία μου ἐνόσο ζῶ, τὴν εἶχα ἐγκαταλείψει ὡς πρὶν ἀπὸ λίγο καιρὸ. Κάθε τόσο ὅμως αὐτὴ ἡ ἰδέα ξαναζωντάνευε, κυρίως γιατί ἀναγκαστικὰ μάθαινα πὼς τὰ ἀποτελέσματα τῆς δουλειᾶς μου, πού εἶχα ἀνακοινώσῃ σὲ παραδόσεις, γραπτὰ καὶ συζητήσεις, κυκλοφοροῦσαν παρεξηγημένα μὲ ποικίλους τρόπους, λίγο πολὺ νερωμένα ἢ ἀκρωτηριασμένα. Αὐτὸ κέντρισε τὴ ματαιοδοξία μου καὶ δυσκολεῦτηκα νὰ τὴ γαληνέψω.

Πρὶν ἀπὸ τέσσερα χρόνια εἶχα ὅμως τὴν ἀφορμὴ νὰ ξαναδιαβάσω τὸ πρῶτο μου βιβλίον (τὴν «*Λογικο-Φιλοσοφικὴ Πραγματεία*») καὶ νὰ ἐξηγήσω τὶς σκέψεις πού περιέχονται σ' αὐτό. Ξαφνικά, μοῦ φάνηκε πὼς θὰ ἔπρεπε νὰ δημοσιεύσω ὅλες ἐκεῖνες τὶς παλιές σκέψεις μαζί μὲ τὶς καινούριες : αὐτὲς οἱ τελευταῖες θὰ μπορούσαν νὰ φωτιστοῦν σωστὰ μονάχα ἰδωμένες μὲ τὸν παλαιὸ τρόπο σκέψης ὡς ὑπόβαθρο· καὶ σὲ ἀντίθεση μ' αὐτόν.

Ἀπὸ τότε πού ἄρχισα νὰ καταπιάνομαι ξανά μὲ τὴ φιλοσοφία, πᾶνε τώρα δεκάξι χρόνια, ἀναγκάστηκα νὰ ἀναγνωρίσω τὰ σοβαρὰ λάθη πού εἶχα κάνει σ' ἐκεῖνο τὸ πρῶτο μου βιβλίον. Τὰ λάθη αὐτὰ μὲ βοήθησε νὰ τὰ ἀντιληφθῶ σὲ βαθμὸ πού κι ἐγὼ ὁ ἴδιος δύσκολα μπορῶ νὰ τὸν ἐκτιμῆσω — ἡ κριτικὴ πού ἔκανε στὶς ἰδέες μου ὁ Frank Ramsey — μὲ τὸν ὅποιο εἶχα ἀναρίθμητες συζητήσεις στὰ δὺὸ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του. Ἄκόμη περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι σ' αὐτὴν τὴν — πάντοτε δραστηκὴ καὶ σίγουρη — κριτικὴ, χρωστῶ στὴν κριτικὴ πού ἄσκησε πάνω στὴ σκέψη μου ἀδιάκοπα γιὰ πολλὰ χρόνια, ἕνας δάσκαλος τούτου τοῦ Πανεπιστημίου, ὁ κ. P. Sraffa. Σ' αὐτόν τὸν ἐρεθισμὸ χρωστῶ τὶς πιὸ γόνιμες ἰδέες τούτου τοῦ βιβλίου.

Δὲν εἶναι ἕνας μόνον ὁ λόγος πού αὐτὰ πού δημοσιεύω ἐδῶ, θὰ ἔχουν κοινὰ σημεῖα μὲ ἐκεῖνα πού σήμερα γράφουν ἄλλοι. — Ἄν οἱ παρατηρήσεις μου δὲν ἔχουν πάνω τους καμιά σφραγίδα, πού νὰ τὶς κάνει νὰ ξεχωρίζουν γιὰ δικές μου, δὲν ἔχω τὴν πρόθεση νὰ προβάλω παραπέρα ἀξίωση νὰ θεωρηθοῦν ἰδιοκτησία μου.

Τὶς παραδίδω στὴν δημοσιότητα μὲ ἀβέβαια αἰσθήματα. Πὼς σ' αὐτὴ τὴν ἐργασία, στὴν ἀνεπάρκειά της καὶ τὸ σκοτάδι τούτων τῶν καιρῶν, μπορεῖ καὶ νὰ λάχει νὰ ρίξει φῶς σὲ τοῦτο ἢ σὲ κείνο τὸ μυαλό, δὲν εἶναι ἀδύνατο· πάντως ὅμως δὲν εἶναι πιθανόν.

Δὲν θὰ ἤθελα, μὲ τοῦτο μου τὸ γραφτό, νὰ ἀπαλλάξω τοὺς ἄλλους ἀπὸ τὸν κόπο τῆς σκέψης. Ἄλλὰ μονάχα, ἂν ἦταν δυνατό, νὰ παρακινήσω μερικοὺς νὰ σκεφτοῦν μοναχοὶ τοὺς.

Θὰ προτιμοῦσα νὰ εἶχα κάνει ἕνα καλὸ βιβλίον. Αὐτὸ δὲν συνέβηκε· ὅμως πέρασε πιά ὁ καιρὸς πού θὰ μπορούσα νὰ τὸ βελτιώσω.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

1. Αὐγουστίνου, *Ἐξομολογήσεις* I,8 : «cum ipsi [majores homines] appellabant rem aliquam, et cum secundum eam vocem corpus ad aliquid movebant, videbam, et tenebam hoc ab eis vocari rem illam, quod sonabant, cum eam vellent ostendere. Hoc autem eos velle ex motu corporis aperiebatur : tamquam verbis naturalibus omnium gentium, quae fiunt vultu et nutu oculorum, ceterorumque membrorum actu, et sonitu vocis indicante affectionem animi in petendis, habendis, rejiciendis, fugiendisve rebus. Ita verba in variis sententiis locis suis posita, et crebro audita quarum rerum signa esent paulatim colligebam, measque jam voluntates, edomito in eis signis ore, per haec enuntiabam»*.

Σ' αὐτὰ τὰ λόγια βρίσκουμε, ἔτσι μοῦ φαίνεται, μιᾶν ὀρισμένη εἰκόνα τῆς οὐσίας τῆς ἀνθρώπινης γλώσσας. Γιὰ τὴν ἀκρίβεια : οἱ λέξεις τῆς γλώσσας ὀνομάζουν ἀντικείμενα — οἱ προτάσεις εἶναι συνδέσεις τέτοιων ὀνομάτων. — Σ' αὐτὴ τὴν εἰκόνα τῆς γλώσσας βρίσκουμε τὶς ρίζες τῆς ἰδέας : Κάθε λέξη ἔχει μία σημασία. Αὐτὴ ἡ σημασία εἶναι συνταιριασμένη μὲ τὴ λέξη. Αὐτὴ εἶναι τὸ ἀντικείμενο γιὰ τὸ ὁποῖο στέκει ἡ λέξη.

Γιὰ διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ εἶδη τῶν λέξεων ὁ Αὐγουστίνος δὲν μιλάει. Εκείνος ποὺ περιγράφει τὴν ἐκμάθηση τῆς γλώσσας μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, ἔχει πιστεύω ὑπ' ὄψη του, πρῶτα πρῶτα οὐσιαστικά, ὅπως «τραπέζι», «καρέκλα», «ψωμί» καὶ τὰ ὀνόματα προσώπων, καὶ μόνο σὲ δευτέρη μοῖρα τὰ ὀνόματα

* «Ὅταν ἐκεῖνοι [οἱ ἐνήλικες] ὀνόμαζαν κάποιο ἀντικείμενο, καί, ἐνῶ πρόφεραν αὐτὸν τὸν ἦχο, ἐγενεφάν πρὸς κάτι, τοὺς ἐβλεπα, καὶ ἀντιλαμβανόμενον ὅτι τὸ ἀντικείμενο εἶχε ὀποσημανση τοὺς φθόγγους ποὺ πρόφεραν ὅταν ἤθελαν νὰ τὸ καταδείξουν. Πῶς αὐτὸ ἐνοουοῦσαν φαινόταν ἀπὸ τὶς κινήσεις τοῦ σώματος τους, τὴ φυσικὴ γλώσσα ὀλων τῶν λαῶν : τὴ γλώσσα, ποὺ μὲ τὴν ἐκφραση τοῦ προσώπου καὶ τὸ παίξιμο τῶν ματιῶν, τὴν κίνηση τῶν ἄλλων μελῶν τοῦ σώματος καὶ τὸν τόνο τῆς φωνῆς, δείχνει τὰ αἰσθήματα τῆς ψυχῆς ὅταν αὐτὴ ζητάει, κατέχει, ἀπορρίπτει ἢ ἀποφεύγει κατιτί. Ἔτσι μάθαινα σιγά-σιγά νὰ καταλαβαίνω ποιά πράγματα ὀποσημαιναν οἱ λέξεις ποὺ ἐπανειλημμένα ἀκούγα νὰ προφέρονται σὲ προτάσεις, στίς καθορισμένες γι' αὐτὲς θέσεις. Τώρα, ἔχοντας πιά συνηθίσει τὸ στόμα μου νὰ προφέρει αὐτὰ τὰ σημεῖα, μὲ τὴ βοήθειά τους ἐξέφραζα τὶς ἐπιθυμίες μου». [Ἡ ὀπογράμμιση βρίσκεται στὴ γερμανικὴ ἀπόδοσις τοῦ Wittgenstein. Στ.Μ.]

δρισμένων ενεργειῶν καὶ ἰδιοτήτων. Καὶ τὰ ὑπόλοιπα εἶδη τῶν λέξεων, τὰ σκέφτεται σὺν κάτι πού θὰ τακτοποιηθεῖ μονάχο του.

Τώρα σκέψου τὴν ἀκόλουθη χρῆση τῆς γλώσσας : Στέλνω κάποιον νὰ φωνάσει. Τοῦ δίνω ἓνα σημεῖωμα μὲ τὰ σημάδια : «πέντε κόκκινα μῆλα». Πηγαίνει τὸ σημεῖωμα στὸ μανάβη κι αὐτὸς ἀνοίγει τὸ καφάσι πάνω στὸ ὁποῖο ὑπάρχει τὸ σημάδι «μῆλα»· μετὰ ψάχνει τὴ λέξη «κόκκινο» σ' ἓνα πίνακα καὶ τὴ βρίσκει δίπλα σ' ἓνα ὑποδείγμα χρώματος· ὕστερα λέει τὴ σειρά τῶν ἀπόλυτων ἀριθμητικῶν — ὑποθέτω πὼς τὴν ξέρει ἀπ' ἔξω — ὡς τὴν λέξη «πέντε», καί, γιὰ κάθε ἀριθμὸ, παίρνει ἀπὸ τὸ καφάσι ἓνα μῆλο πού ἔχει τὸ χρῶμα τοῦ ὑποδείγματος. — Ἔτσι πάνω κάτω κάνει κανεὶς μὲ τὶς λέξεις. — «Ἄλλὰ πὼς ξέρει ποῦ καὶ πὼς πρέπει νὰ ψάξει τὴ λέξη 'κόκκινο' καὶ τί πρέπει νὰ κάνει μὲ τὴ λέξη 'πέντε';» — Λοιπὸν, ὑποθέτω πὼς αὐτὸς δρᾷ ὅπως τὸ περιγράψα. Οἱ ἐξηγήσεις κάπου τελειώνουν. — Ἄλλὰ ποιά εἶναι ἡ σημασία τῆς λέξης «πέντε»; — Ἐδῶ, οὔτε κὰν γίνονταν λόγος γιὰ κάτι τέτοιο· μονάχα γιὰ τὸ πὼς χρησιμοποιεῖται ἡ λέξη «πέντε».

2. Ἐκείνη ἡ φιλοσοφικὴ ἔννοια τῆς σημασίας ἔχει τὴ θέση της σὲ μιὰ πρωτόγονη ἀντίληψη τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο λειτουργεῖ ἡ γλώσσα. Ἄλλὰ, μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ ἀκόμη, πὼς αὐτὴ εἶναι ἡ ἀντίληψη μιᾶς γλώσσας πρὸ πρωτόγονης ἀπὸ τὴ δική μας.

Ἄς φανταστοῦμε μιὰ γλώσσα πού τῆς ταιριάζει ἡ περιγραφή πού ἔδωσε ὁ Αὐγουστίνος : ἡ γλώσσα πρέπει νὰ χρησιμέψει γιὰ τὴ συνεννόηση ἑνὸς χτίστη A μὲ ἓνα βοηθὸ B. Ὁ A κάνει μιὰ κατασκευὴ μὲ οἰκοδομικὰ ὑλικά : ὑπάρχουν τοῦβλα, κολόνες, πλάκες καὶ δοκάρια. Ὁ B πρέπει νὰ δίνει στὸν A τὰ ὑλικά, καὶ μάλιστα μὲ τὴ σειρά πού ὁ A τὰ χρειάζεται. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ χρησιμοποιοῦν μιὰ γλώσσα πού ἀποτελεῖται ἀπὸ τὶς λέξεις «τοῦβλο», «κολόνα», «πλάκα», «δοκάρη». Ὁ A φωνάζει αὐτὲς τὶς λέξεις· — ὁ B φέρνει τὸ ὑλικὸ πού ἔμαθε νὰ φέρνει σ' αὐτὸ τὸ κάλεσμα. — Θεώρησε τοῦτο σὰ μιὰ πλήρη πρωτόγονη γλώσσα.

3. Ὁ Αὐγουστίνος, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, περιγράφει ἓνα σύστημα συνεννόησης· μόνο πού αὐτὸ τὸ σύστημα δὲν εἶναι ὅλα ὅσα ὀνομάζουμε γλώσσα. Κι αὐτὸ πρέπει κανεὶς νὰ λέει σὲ πολλὰς περιπτώσεις ὅπου προβάλλει τὸ ἐρώτημα : «Εἶναι αὐτὴ ἡ περιγραφή χρήσιμη ἢ ἀχρηστή;» Ἡ ἀπάντηση εἶναι : «Ναί, εἶναι χρήσιμη, ἀλλὰ μόνο γι' αὐτὴ τὴ περιχαραγμένη περιοχὴ, καὶ ὄχι γιὰ ὅλα ἐκεῖνα πού ἰσχυρίζονται πὼς περιγράφεις».

Αὐτὸ εἶναι σὰ νὰ ἔλεγε κανεὶς : «Τὸ νὰ παίζουμε συνίσταται στὸ ὅτι μετακινούμε πράγματα πάνω σὲ μιὰ ἐπιφάνεια, σύμφωνα μὲ ὀρισμένους κανόνες...» — καὶ μεῖς νὰ τοῦ ἀπαντούσαμε : Φαίνεται πὼς ἐσύ ἔχεις στὸ νοῦ σου τὰ παιχνίδια πάνω σὲ σκακιέρα, ἀλλὰ αὐτὰ δὲν εἶναι ὅλα τὰ παιχνίδια.

Μπορείς, τὸν ὀρισμὸ σου, νὰ τὸν κάνεις σωστό ἂν τὸν περιορίσεις ρητὰ σ' αὐτὰ τὰ παιχνίδια.

4. Φαντάσου μιὰ γραφὴ ὅπου τὰ γράμματα χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴν ὑποσήμανση τῶν φθόγγων, καὶ συνάμα γιὰ τὴν ὑποσήμανση τοῦ τονισμοῦ καὶ τῆς στίξης. (Μιὰ γραφὴ μπορεῖ κανεὶς νὰ τὴν συλλάβει σὰ γλώσσα γιὰ τὴν περιγραφὴ ἠχητικῶν εἰκόνων.) Τώρα, φαντάσου, κάποιος νὰ ἐννοοῦσε αὐτὴ τὴ γραφὴ σὰ νὰ ὑπῆρχε μόνο ἀντιστοιχία γραμμάτων μὲ φθόγγους καὶ τὰ γράμματα νὰ μὴν εἶχαν καὶ ἄλλες ἀκόμα λειτουργίες, ἐντελῶς διαφορετικές. Ἡ ἀντίληψη πού ἔχει ὁ Αὐγουστίνος γιὰ τὴ γλώσσα μοιάζει μὲ μιὰ τέτοια, πολὺ ἀπλὴ, ἀντίληψη τῆς γραφῆς.

5. Ἄν κοιτάξει κανεὶς τὸ παράδειγμα τῆς § 1, μπορεῖ ἴσως νὰ ὑποψιαστεῖ πόσο ἡ γενικὴ ἐννοια τῆς σημασίας τῶν λέξεων περιβάλλει τὴ λειτουργία τῆς γλώσσας μὲ μιὰν ἀχλύ, πού κάνει ἀδύνατη τὴν καθαρὴ θέα. — Ἡ καταχνιά διαλύεται ὅταν μελετᾶμε τὰ φαινόμενα τῆς γλώσσας στοὺς πρωτόγονους τρόπους χρήσης της, ὅπου μπορεῖ κανεὶς νὰ δεῖ καθαρὰ τὸ σκοπὸ καὶ τὴ λειτουργία τῶν λέξεων.

Τέτοιες πρωτόγονες μορφές τῆς γλώσσας χρησιμοποιεῖ τὸ παιδί ὅταν μαθαίνει νὰ μιλάει. Ἐδῶ ἡ διδασχὴ τῆς γλώσσας δὲν εἶναι ἐξηγήση, ἀλλὰ ἐξάσκηση.

6. Θὰ μπορούσαμε νὰ φανταστοῦμε πὼς ἡ γλώσσα στὴν § 2, εἶναι τὸ σύνολο τῆς γλώσσας τοῦ Α καὶ τοῦ Β· καὶ μάλιστα, ὀλάκερη ἡ γλώσσα μιᾶς φυλῆς. Τὰ παιδιά μαθαίνουν νὰ ἐκτελοῦν αὐτὲς τὶς πράξεις καὶ συνάμα νὰ χρησιμοποιοῦν αὐτὲς τὶς λέξεις, καὶ νὰ ἀντιδροῦν μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο στὶς λέξεις τῶν ἄλλων.

Ἐνα σημαντικό μέρος τῆς ἐξάσκησης θὰ συνίσταται σὲ τοῦτο: ἐκεῖνος πού διδάσκει δείχνει τὰ ἀντικείμενα, κατευθύνει τὴν προσοχὴ τοῦ παιδιοῦ πρὸς αὐτὰ, καὶ συνάμα προφέρει μιὰ λέξη, λ.χ. τὴ λέξη «πλάκα», καθὼς δείχνει αὐτὴ τὴ μορφή. (Αὐτὸ δὲν θέλω νὰ τὸ ὀνομάσω «καταδεικτικὴ ἐξηγήση» ἢ «ὀρισμὸ» γιατί βέβαια τὸ παιδί δὲν εἶναι ἀκόμη σὲ θέση νὰ ρωτήσει ποῖο εἶναι τὸ ὄνομα τοῦ ἀντικειμένου. Θὰ τὸ ὀνομάσω «καταδεικτικὴ διδασχὴ τῶν λέξεων»). — Λέω πὼς ἀποτελεῖ σημαντικό μέρος τῆς ἐξάσκησης γιατί ἔτσι συμβαίνει μὲ τοὺς ἀνθρώπους· ὄχι ἐπειδὴ δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ φανταστεῖ ἀλλιῶτικα.) Αὐτὴ ἡ καταδεικτικὴ διδασχὴ τῶν λέξεων μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι ἐγκαθιδρύει μιὰ συνειρμικὴ σύνδεση ἀνάμεσα στὴ λέξη καὶ στὸ πράγμα. Ἄλλὰ τί σημαίνει αὐτὸ; Λοιπὸν μπορεῖ νὰ σημαίνει διαφορετικὰ πράγματα· ἀλλὰ, βέβαια, τὸ πρῶτο πού σκέφτεται κανεὶς εἶναι πὼς στὸ νοῦ τοῦ παιδιοῦ, ὅταν αὐτὸ ἀκούει τὴ λέξη, παρουσιάζεται ἡ εἰκόνα τοῦ πρά-

γματος. Ἄλλὰ όταν γίνεται κάτι τέτοιο — εἶναι αὐτὸ ὁ σκοπὸς τῆς λέξεως ; — Ναι, *μπορεῖ* νὰ εἶναι ὁ σκοπός. — Μπορῶ νὰ φανταστῶ μιὰ τέτοια χρῆση τῶν λέξεων (τῆς σειρᾶς ἀπὸ φθόγγους). (Τὸ νὰ προφέρεις μιὰ λέξη εἶναι σὰ νὰ ἀγγίζεις ἕνα πληκτρο στὸ κλειδοκύμβαλο τῶν παραστάσεων.) Ἄλλὰ στὴ γλώσσα, στὴν § 2, ὁ σκοπὸς τῶν λέξεων *δεν* εἶναι νὰ προκαλοῦν παραστάσεις. (Φυσικά, *μπορεῖ* νὰ βρεθῆι πῶς αὐτὸ ἐξηπηρετεῖ τὸν πραγματικὸ σκοπὸ.)

Ἄλλὰ ἂν ἡ καταδεικτικὴ διδαχὴ εἶχει αὐτὴ τὴν ἐπίδραση, — πρέπει τάχα νὰ πῶ ὅτι ἐπιδρᾷ στὴν κατανόηση τῆς λέξεως ; Μήπως δὲν καταλαβαίνει τὸ κάλεσμα «Πλάκα!» ἐκεῖνος πού, στὸ ἄκουσμά του, ἐνεργεῖ μ' αὐτὸ κι αὐτὸν τὸν τρόπο ; — Ἀναμφίβολα σ' αὐτὸ συντέλεσε καὶ ἡ καταδεικτικὴ διδαχὴ ἀλλὰ μονάχα σὲ συνδυασμὸ μὲ μιὰ ὀρισμένη καθοδήγηση. Μὲ μιὰν ἄλλη καθοδήγηση, ἢ ἴδια καταδεικτικὴ διδαχὴ αὐτῶν τῶν λέξεων, θὰ εἶχε σὰν ἀποτελεσμα μιὰν ἐντελῶς διαφορετικὴ κατανόησίν τους.

«Συναρμολογῶ τὸ φρένο συνδέοντας τὴ ράβδο μὲ τὸ μοχλὸ». — Ναι, ἂν εἶναι δοσμένοι ὀλόκληρος ὁ ὑπόλοιπος μηχανισμός. Μονάχα σὲ σχέση μὲ αὐτόν, ὁ μοχλὸς εἶναι μοχλὸς φρένου· γιατί, χωριστὰ ἀπὸ τὸ ὑποστήριγμά του, δὲν εἶναι οὔτε κἀν μοχλὸς· *μπορεῖ* νὰ εἶναι ὅ,τιδήποτε ἢ καὶ τίποτε.

7. Στὴν πρακτικὴ χρῆση τῆς γλώσσας (2), ἕνα ἀπὸ τὰ μέρη φωνάζει τὶς λέξεις καὶ τὸ ἄλλο ἐνεργεῖ σύμφωνα μ' αὐτές· ἀλλὰ στὴν διδαχὴ τῆς γλώσσας θὰ βροῦμε τὴν ἀκόλουθη διαδικασίαν : ὁ μαθητευόμενος *ὀνομάζει* τὰ ἀντικείμενα. Δηλαδὴ προφέρει τὴ λέξη, ὅταν ὁ δάσκαλος δείχνει τὸ ὑλικό. — Μάλιστα, ἐδῶ θὰ βρεῖ κανεὶς αὐτὴ τὴν, ἀκόμα πιὸ ἀπλή, ἄσκηση : ὁ μαθητὴς ἐπαναλαμβάνει τὴ λέξη μετὰ τὸ δάσκαλο — καὶ τὰ δύο εἶναι διαδικασίες πού μοιάζουν μὲ τὴ γλώσσα.

Μποροῦμε καὶ νὰ φανταστοῦμε τὴν ὅλη διαδικασίαν τῆς χρήσης τῶν λέξεων στὴν § 2 σὰν ἕνα ἀπὸ κείνα τὰ παιχνίδια μὲ τὰ ὁποῖα τὰ παιδιὰ μαθαίνουν τὴ μητρικὴ τους γλώσσα. Αὐτὰ τὰ παιχνίδια θὰ τὰ ὀνομάσω «*γλωσσικὰ παιχνίδια*» καὶ κάπου κάπου θὰ μιῶ για μιὰ πρωτόγονη γλώσσα σὰ νὰ ἦταν ἕνα γλωσσικὸ παιχνίδι.

Καὶ θὰ μπορούσε κανεὶς ἀκόμη νὰ ὀνομάσει γλωσσικὰ παιχνίδια καὶ τὶς διαδικασίες τοῦ νὰ δίνουμε ὀνόματα στὰ οἰκοδομικὰ ὑλικά καὶ τὶς διαδικασίες τῆς ἐπανάληψης τῆς λέξεως ἀπὸ κάποιον ἄλλο. Ἀναλογίσου μερικὲς χρήσεις τῶν λέξεων πού ἀπαντοῦν σὲ παιχνίδια σὰν τὸ γύρω-γύρω-ὄλοι.

Θὰ ὀνομάσω ἐπίσης «*γλωσσικὸ παιχνίδι*» τὸ σύνολο πού ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴ γλώσσα καὶ τὶς δραστηριότητες μὲ τὶς ὁποῖες εἶναι συνυφασμένη.

8. Ἄς θεωρήσουμε τώρα μιὰν ἐπέκταση τῆς γλώσσας τῆς § 2. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς τέσσερις λέξεις «*τοῦβλο*», «*κολόνα*» κτλ., ἃς περιέχει καὶ μιὰ σειρά λέξεων πού νὰ χρησιμοποιοῦνται ὅπως ὁ μανάβης χρησιμοποιεῖ τὰ ἀριθμητικὰ

στην § 1 (μπορεί να είναι ή σειρά των γραμμάτων του αλφαβήτου)· κι ακόμα, ως περιέχει και δυο λέξεις : «έκει» και «αυτό» (γιατί αυτό ήδη υποδηλώνει περίπου το σκοπό τους) που θα χρησιμοποιούνται μαζί με μία καταδεικτική κίνηση του χεριού· και τέλος, έναν αριθμό από χρωματικά υποδείγματα. 'Ο Α δίνει μία προσταγή του τύπου «δ-πλάκα εκεί». Συνάμα, δείχνει στο βοηθό ένα υπόδειγμα χρώματος και, καθώς λέει τη λέξη «έκει», δείχνει ένα μέρος στην οικοδομή. 'Ο Β παίρνει από το σωρό με τις πλάκες, και ακολουθώντας το χρώμα του υποδείματος, από μία για κάθε γράμμα του αλφαβήτου μέχρι το «δ» και τη φέρνει στη θέση που του υποδειχνει ο Α. Άλλες φορές ο Α δίνει την προσταγή «αυτό-έκει». Λέγοντας «αυτό» υποδειχνει ένα οικοδομικό υλικό. Κ.ο.κ.

9. Όταν το παιδι μαθαίνει αυτή τη γλώσσα πρέπει να αποστηθίσει τη σειρά των «αριθμητικών» α, β, γ... Και πρέπει να μάθει και τη χρήση τους. — Μήπως αυτή η διδαχή θα περιλαμβάνει και μία καταδεικτική διδαχή των λέξεων ; — Λοιπόν, για παράδειγμα, κάποιος θα δείξει πλάκες και θα μετρήσει : «α, β, γ, πλάκες». — Περισσότερη ομοιότητα με την καταδεικτική διδαχή των λέξεων «τουβλο», «κολόνα» κτλ., θα είχε η καταδεικτική διδαχή των αριθμητικών που δεν χρησιμεύουν για την αρίθμηση, αλλά για την υποδήλωση ομάδων από πράγματα που μπορεί να τα δει κανείς με μία ματιά. Έτσι ακριβώς μαθαίνουν τα παιδιά τη χρήση των πρώτων πέντε ή έξι απόλυτων αριθμητικών.

Μήπως διδάσκεται καταδεικτικά και το «έδω» και το «αυτό» ; — Φαντάσου πώς θα μπορούσε κανείς να διδάξει τη χρήση τους. Δείχνοντας περιοχές και πράγματα, — έδω όμως το δείξιμο λαβαίνει χώρα και στη χρήση των λέξεων κι όχι μονάχα στην εκμάθηση της χρήσης. —

10. Τι υποσημαίνουν λοιπόν οι λέξεις αυτής της γλώσσας ; — Πώς άλλως μπορεί να φανεί αυτό που υποσημαίνουν, αν όχι από τον τρόπο της χρήσης τους ; Και αυτήν την έχουμε κιόλας περιγράψει. Θα έπρεπε λοιπόν η έκφραση «τούτη η λέξη σημαίνει αυτό» να αποτελέσει μέρος αυτής της περιγραφής. 'Η : με άλλα λόγια, η περιγραφή θα έπρεπε να πάρει τη μορφή «'Η λέξη... σημαίνει...».

Φυσικά, μπορεί κανείς να συντομεύσει την περιγραφή της χρήσης της λέξης «πλάκα».λέγοντας πώς η λέξη αυτή υποσημαίνει αυτό το αντικείμενο. Αυτό θα το κάνει κανείς όταν, λ.χ., πρέπει να παραμεριστεί η παρανόηση πώς η λέξη «πλάκα» αναφέρεται σ' εκείνη τη μορφή οικοδομικού υλικού που, στην πραγματικότητα, ονομάζουμε «τουβλο», — όμως είναι κιόλας γνωστά το είδος και ο τρόπος της 'αναφορᾶς', παναπεί η χρήση αυτών των λέξεων.

Και με τον ίδιο τρόπο μπορεί κανείς να πει πώς τα σημεια «α», «β», «γ»,

κτλ. υποσημαίνουν αριθμούς· όταν μ' αυτό, λ.χ., παραμερίζεται ή παρανόηση πώς «α», «β», «γ», παίζουν, στη γλώσσα, τὸ ρόλο ποὺ στὴν πραγματικότητα παίζουν τὰ «τοῦβλο», «πλάκα», «κολόνα». Καὶ μπορεῖ κανεὶς ἀκόμη νὰ πεῖ : τὸ «γ» σημαίνει αὐτὸν τὸν ἀριθμὸ καὶ ὄχι ἐκείνον· ἀν μ' αὐτὸ γίνεται ξεκάθαρο πὼς τὰ γράμματα πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦνται μὲ τὴ σειρά α, β, γ, δ, κτλ. καὶ ὄχι με τὴ σειρά α, β, δ, γ.

Ἄλλὰ μὲ τὸ νὰ ἐξομοιώνει κανεὶς τὶς περιγραφὲς τῆς χρήσης τῶν λέξεων μὲ τὸν παραπάνω τρόπο, αὐτὲς τὶς ἴδιες τὶς χρήσεις δὲν τὶς κάνει περισσότερο ὅμοιες. Ἄφου, ὅπως βλέπουμε, αὐτὲς εἶναι ἐντελῶς ἀνόμοιες.

11. Σκέψου τὰ ἐργαλεῖα μέσα σὲ μιὰ ἐργαλειοθήκη : ὑπάρχει ἓνα σφυρί, μιὰ τανάλια, ἓνα πριόνι, ἓνας βιδολόγος, ἓνα μέτρο, ἓνα δοχεῖο γιὰ κόλλα, κόλλα, καρφιά καὶ βίδες. — Ὅσο διαφέρουν οἱ λειτουργίαι αὐτῶν τῶν ἀντικειμένων, ἄλλο τόσο διαφορετικὲς εἶναι οἱ λειτουργίαι τῶν λέξεων. (Καὶ ὑπάρχουν ὁμοιότητες καὶ ἐδῶ καὶ ἐκεῖ.)

Φυσικά, ἐκεῖνο ποὺ μᾶς μπερδεύει εἶναι ἡ ὁμοιόμορφη ἐμφάνιση τῶν λέξεων, ὅταν τὶς ἀκούμε ἢ τὶς συναντάμε γραμμένες καὶ τυπωμένες. Γιατὶ ἡ *χρήση* τους δὲν παρουσιάζεται μπροστὰ μας τόσο καθαρά. Ἰδιαίτερα ὅταν φιλοσοφοῦμε !

12. Τὸ ἴδιο ὅπως ὅταν κοιτᾶμε μέσα στὸν χῶρο τοῦ ὁδηγοῦ μιᾶς ἀτμομηχανῆς : ὑπάρχουν λαβὲς ποὺ ὅλες τους, λίγο-πολύ, φαίνονται ὅμοιες. (Αὐτὸ ἐννοεῖται, ἐφόσον ὅλες τους πιάνονται μὲ τὸ χέρι.) Ἄλλὰ ἡ πρώτη, εἶναι ἡ λαβὴ μιᾶς μανιβέλας ποὺ μπορεῖ νὰ μετακινηθεῖ μὲ συνεχιστὸ τρόπο (ρυθμίζου τὸ ἀνοιγμα μιᾶς βαλβίδας)· ἡ δεύτερη, εἶναι ἡ λαβὴ ἐνὸς διακόπτη ποὺ ἔχει μονάχα δύο δυνατὲς θέσεις, εἴτε εἶναι ἀνοιχτὸς εἴτε εἶναι κλειστὸς· ἡ τρίτη, εἶναι ἡ λαβὴ ἐνὸς μοχλοῦ φρένου ποὺ, ὅσο πιὸ δυνατὰ τὸν τραβῆξει κανεὶς, τόσο πιὸ δυνατὰ φρενάρει· μιὰ τέταρτη, ἡ λαβὴ μιᾶς ἀντλίας : λειτουργεῖ μονάχα ὅσο τὴν κινεῖς πάνω καὶ κάτω.

13. Ὅταν λέμε : «κάθε λέξη τῆς γλώσσας υποσημαίνει κατιτὶ» δὲν ἐχομε ἀκόμη πεῖ τίποτε ἀπολύτως· ἐκτὸς ἂν ἐχομε ἐξηγήσει ἀκριβῶς ποιά διάκριση ἐπιθυμοῦμε νὰ κάνουμε. (Θὰ μπορούσε, μιὰ χαρά, νὰ θέλομε νὰ διακρίνομε τὶς λέξεις τῆς γλώσσας (8) ἀπὸ λέξεις 'χωρὶς σημασία', σὰν ἐκεῖνες ποὺ βρίσκουμε στὰ ποιήματα τοῦ Lewis Carroll, ἢ ἀπὸ λέξεις ὅπως «τραλαλαραρά» ποὺ βρίσκουμε σὲ κάποιο τραγούδι.)

14. Φαντάσου κάποιον ποὺ λέει : «Ὅλα τὰ ἐργαλεῖα χρησιμεύουν γιὰ νὰ τροποποιῶν κατιτὶ. Τὸ σφυρί τὴν θέση τοῦ καρφιοῦ, τὸ πριόνι τὴ μορφή τῆς σανίδας, κτλ.» — Καὶ τί τροποποιεῖ τὸ μέτρο, τὸ δοχεῖο τῆς κόλλας,

τά καρφιά ; — «Τὴν γνώση μας γιὰ τὸ μῆκος ἑνὸς πράγματος, γιὰ τὴ θερμοκρασία τῆς κόλλας, καὶ γιὰ τὴ στερεότητα τῆς κάσας». — Ποιὸ τὸ κέρδος ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐξομοίωση τῆς ἐκφρασης ; —

15. Τὴν ἀμεσότερη, ἴσως, ἐφαρμογὴ τῆς λέξης «ὑποσημαίνω», τὴν ἔχουμε ὅταν τὸ σημεῖο βρίσκεται πάνω στὸ ἀντικείμενο πού ὑποσημαίνει. Ὑπόθεσε πῶς τὰ ἐργαλεῖα πού μεταχειρίζεται ὁ Α γιὰ τὸ χτίσιμο, ἔχουν πάνω τους ὀρισμένα σημεῖα. Ὅταν ὁ Α δείχνει στον βοηθὸ ἕνα τέτοιο σημεῖο, ἐκεῖνος τοῦ φέρνει τὸ ἐργαλεῖο πού εἶναι ἐφοδιασμένο μὲ τὸ σημεῖο.

Ἔτσι, καὶ μὲ λίγο ὡς πολὺ παρόμοιους τρόπους, ἕνα ὄνομα ὑποσημαίνει ἕνα πράγμα, ἕνα ὄνομα ἀπονέμεται σ' ἕνα πράγμα. — Συχνά, ὅταν φιλοσοφοῦμε, θὰ φανεῖ χρήσιμο νὰ λέμε στον ἑαυτὸ μας : τὸ νὰ ὀνομάζεις κάτι, μοιάζει σὰν νὰ κολλάς στὸ πράγμα μιὰ ἐπιγραφή μὲ τὸ ὄνομά του.

16. Τί νὰ πεῖ κανεὶς γιὰ τὰ ὑποδείγματα τῶν χρωμάτων πού ὁ Α δείχνει στὸν Β ; — Εἶναι μέρος τῆς γλώσσας ; Ὅπως προτιμας. Δὲν ἀνήκουν στίς λέξεις τῆς γλώσσας· ἂν ὅμως πῶ σὲ κάποιον : «Πες τὴ λέξη 'τή'», θὰ λογαριάσεις βέβαια καὶ τὸ δεῦτερο «τή» μέρος τῆς πρότασης. Καὶ ὅμως αὐτὴ παίξει ἕνα ρόλο σὲ ὅλα ὅμοιο μὲ κείνον πού παίξει στὸ γλωσσικὸ παιχνίδι (8) ἕνα χρωματικὸ ὑπόδειγμα· εἶναι, δηλαδὴ, ἕνα ὑπόδειγμα ἐκεῖνου πού ὁ ἄλλος ὀφείλει νὰ πεῖ.

Εἶναι πιὸ φυσικὸ, καὶ προκαλεῖ μικρότερη σύγχυση, νὰ λογαριάζει κανεὶς τὰ ὑποδείγματα σὰν ἐργαλεῖα τῆς γλώσσας.

((Παρατήρηση πάνω στὴν ιδιόπαθη ἀντωνυμία «αὐτὴ ἢ πρόταση»..))

17. Μποροῦμε νὰ ποῦμε : Στὴν γλώσσα (8) ἔχουμε διαφορετικὰ εἶδη λέξεων. Γιατὶ ἡ λειτουργία τῆς λέξης «πλάκα» καὶ ἡ λειτουργία τῆς λέξης «τουβλο» μοιάζουν μεταξύ τους περισσότερο ἀπὸ ὅσο οἱ λειτουργίες των λέξεων «πλάκα» καὶ «δ». Ἀλλὰ τὸ πῶς θὰ συνάξουμε τίς λέξεις σὲ ὁμάδες σύμφωνα μὲ τὸ εἶδος τους, θὰ ἐξαρτηθεῖ ἀπὸ τὸ σκοπὸ τῆς ταξινόμησης, — καὶ ἀπὸ τὴ διάθεσή μας.

Ἀναλογίσου τίς διαφορὲς σκοπιεὲς πού ἀπὸ αὐτὲς μπορεῖ κανεὶς νὰ ταξινομήσει τὰ ἐργαλεῖα σὲ εἶδη. Ἡ, τὰ πῶνια τοῦ σκακιοῦ σὲ εἶδη.

18. Μὴν ἀνησυχῆσεις πού οἱ γλώσσες (2) καὶ (8) ἀποτελοῦνται μονάχα ἀπὸ προσταγές. Ἄν θὲς νὰ πεῖς ὅτι γι' αὐτὸ τὸ λόγο δὲν εἶναι πλήρεις, ἀναρωτήσου ἂν ἡ γλώσσα μας εἶναι πλήρης· — ἂν ἦταν, πρὶν ἐνσωματωθῶν σ' αὐτὴν ὁ συμβολισμὸς τῆς χημείας καὶ τὰ σύμβολα τοῦ ἀπειροστικοῦ λογισμοῦ· γιατί αὐτὰ εἶναι, θὰ λέγαμε, προάστια τῆς γλώσσας μας. (Καὶ ἀπὸ πόσα σπίτια ἢ δρόμους ἀρχίζει μιὰ πόλη νὰ εἶναι πόλη ;) Τὴ γλώσσα μας

μπορεί κανείς να τη θεωρήσει σαν μιὰ παλιά πόλη : ένας λαβύρινθος από δρομάκια και πλατείες, παλιά και νέα σπίτια, και σπίτια με προσθήκες που έγιναν σε διάφορες εποχές· και όλα αυτά περιτριγυρισμένα από ένα πλήθος καινούρια προάστια με ίδιους και κανονικούς δρόμους και με ομοιόμορφα σπίτια.

19. Είναι εύκολο να φανταστεί κανείς μιὰ γλώσσα που να αποτελείται μονάχα από ανακοινώσεις και προσταγές στη μάχη. — Ή, μιὰ γλώσσα που να απαρτίζεται μόνο από ἐρωτήσεις και μιὰν έκφραση για τὴν κατάφαση και τὴν ἀρνηση. Καὶ ἀναριθμητες ἄλλες. — Τὸ να φανταζόμαστε μιὰ γλώσσα σημαίνει να φανταζόμαστε μιὰ μορφή ζωῆς.

Ἄλλὰ τί θὰ ποῦμε : εἶναι τὸ κάλεσμα «Πλάκα !», στὸ παράδειγμα (2), μιὰ πρόταση ἢ μιὰ λέξη ; — Ἄν εἶναι λέξη, σίγουρα δὲν ἔχει τὴν ἴδια σημασία με τὴν ὁμόηχη τῆς κοινῆς μας γλώσσας, γιατί στὴν § 2 εἶναι ἓνα κάλεσμα. Ἄλλὰ ἂν εἶναι πρόταση, σίγουρα δὲν πρόκειται για τὴν ἐλλειπτική πρόταση «Πλάκα !» τῆς γλώσσας μας. — Ὅσο για τὸ πρῶτο ἐρώτημα, μπορεῖς να πεῖς πῶς «Πλάκα !» εἶναι μιὰ λέξη και μαζί μιὰ πρόταση· ἴσως, πῶς πετυχημένα, μιὰ ἔκφυλισμένη πρόταση (ὅπως μιλάμε για ἔκφυλισμένη ὑπερβολὴ στὴ γεωμετρία)· και πράγματι εἶναι ἡ ἔλλειπτική μας πρόταση. — Ἄλλὰ χωρίς ἀμφιβολία τούτη εἶναι μιὰ βραχυτέρη μορφή τῆς πρότασης «Φέρε μου μιὰ πλάκα !» και αὐτὴ ἡ πρόταση δὲν βρίσκεται στὸ παράδειγμα τῆς (2). — Καὶ γιατί δὲν θὰ ἔπρεπε, ἀντίθετα, να ὀνομάσω τὴν πρόταση «Φέρε μου μιὰ πλάκα!» ἐπιμήκυνση τῆς πρότασης «Πλάκα !» ; — Ἄφοῦ ἐκεῖνος που φωνάζει «Πλάκα !», στὴν πραγματικότητα ἐννοεῖ : «Φέρε μου μιὰ πλάκα !». — Ἄλλὰ πῶς τὸ κάνεις τοῦτο, να ἐννοεῖς αὐτὸ τὴν ὥρα που λές «Πλάκα»; Λες μέσα σου τὴν ἀκέρια πρόταση ; Και γιατί θὰ ἔπρεπε, για να πῶ αὐτὸ που ὁ ἄλλος ἐννοεῖ με τὸ κάλεσμα «Πλάκα !», να μεταφράσω αὐτὴ τὴν πρόταση σε ἄλλη διαφορετικὴ ; Και ἂν αὐτὲς σημαίνουν τὸ ἴδιο πράγμα, — γιατί δὲν θὰ ἔπρεπε να πῶ : «Ὅταν λέει 'Πλάκα !' ἐννοεῖ «Πλάκα !» ; Ἡ : «γιατί δὲν θὰ μπορούσες να ἐννοεῖς «Πλάκα!», όταν μπορεῖς να ἐννοεῖς «Φέρε μου τὴν πλάκα» ; — Ἄλλὰ όταν φωνάζω «Πλάκα !», τότε χωρίς ἄλλο θέλω να μου φέρι μιὰ πλάκα! — Βέβαια, ἀλλὰ μήπως τὸ 'να θέλεις τοῦτο' συνίσταται στὸ να σκέφτεσαι, με τὴν ὁποιαδήποτε μορφή, μιὰ πρόταση διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνην που λές ; —

20. Ἄλλὰ τώρα, όταν κάποιος λέει «Φέρε μου μιὰ πλάκα !» μοιάζει ἀκριβῶς σὰ να μπορούσε να ἐννοεῖ αὐτὴ τὴν έκφραση σὰ μιὰ μακριὰ λέξη : ἀντίστοιχη, ἄλλωστε, στὴν ἐνικὴ λέξη «Πλάκα !» — Μπορεῖ λοιπὸν κανεὶς να τὴν ἐννοεῖ, τὴ μιὰ φορὰ σὰ μιὰ λέξη, και τὴν ἄλλη, σαν τέσσερις λέξεις ; Πῶς τὴν ἐννοοῦμε συνήθως ; — Πιστεύω πῶς θὰ ἔχουμε τὴν τάση

νά ποῦμε : Τὴν ἐννοοῦμε σάν πρόταση μὲ τέσσερεις λέξεις ὅταν τὴ χρησιμοποιοῦμε σὲ ἀντιπαράθεση μὲ ἄλλες προτάσεις, ὅπως «Πιάσε μου μιὰ πλάκα», «Φέρε του μιὰ πλάκα», «Φέρε δύο πλάκες» κτλ.· δηλαδή, σὲ ἀντίθεση μὲ προτάσεις ποὺ περιέχουν τὶς λέξεις τῆς προσταγῆς μας σὲ ἄλλους συνδυασμούς. — Ἄλλὰ σὲ τί συνίσταται ἡ χρῆση μιᾶς πρότασης σὲ ἀντίθεση μὲ ἄλλες προτάσεις ; Μήπως τάχα οἱ ἄλλες προτάσεις εἶναι μετέωρες μπροστὰ μας ; Καὶ δλες τοὺς ; Καὶ ἐνόσο προφέρουμε τὴ μιὰ πρόταση, ἢ πρίν, ἢ μετὰ ; — Ὅχι ! Ἄκόμα κι ἂν μας σαγηνεύει μιὰ τέτοια ἐξήγηση, φτάνει νὰ συλλογιστοῦμε γιὰ μιὰ στιγμή τί συμβαίνει στὴν πραγματικότητα γιὰ νὰ δοῦμε πῶς ἐδῶ βρισκόμαστε σὲ σφαλερὸ δρόμο. Λέμε πῶς χρησιμοποιοῦμε τὴ προσταγὴ σὲ ἀντίθεση μὲ ἄλλες προτάσεις, γιατί ἡ γλώσσα μας περιέχει τὴ δυνατότητα αὐτῶν τῶν ἄλλων προτάσεων. Ἐνας ποῦ δὲν καταλαβαίνει τὴ γλώσσα μας, ἕνας ξένος, ποῦ θὰ εἶχε συχνὰ ἀκούσει κάποιον νὰ δίνει τὴν προσταγὴ «Φέρε μου μιὰ πλάκα !», θὰ μπορούσε νὰ νομίσει πῶς ὀλόκληρη ἡ σειρά αὐτῶν τῶν φθόγγων εἶναι μιὰ μόνο λέξη, ἀντίστοιχη ἴσως μὲ τὴν λέξη ποῦ στὴ γλώσσα του σημαίνει «οἰκοδομικὸ ὑλικό». Ἄν αὐτὸς ὁ ἴδιος ἔδινε αὐτὴ τὴν προσταγὴ, ἴσως θὰ τὴν πρόφερε διαφορετικά, καὶ μεῖς θὰ λέγαμε : τὴν προφέρει τόσο παράξενα γιατί τὴν παίρνει γιὰ μιὰ λέξη. — Ἄλλὰ ὅταν τὴν προφέρει δὲν συμβαίνει μέσα του καὶ κάτι διαφορετικὸ — κάτι ποῦ νὰ ἀντιστοιχεῖ στοῦ γεγονότος πῶς ἀντιλαμβάνεται τὴν πρόταση σάν μιὰ λέξη ; — Μπορεῖ μέσα του νὰ συμβαίνει τὸ ἴδιο, ἢ καὶ ἄλλο διαφορετικὸ πρᾶγμα. Τί συμβαίνει μέσα σου ὅταν δίνεις μιὰ τέτοια προσταγὴ ; Ἐχεις ἐπίγνωση, ἐνόσο τὴν προφέρεις, πῶς ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερεις λέξεις ; Ἀσφαλῶς, ἐσὺ κατέχεις αὐτὴ τὴ γλώσσα — ὅπου ὑπάρχουν καὶ αὐτὲς οἱ ἄλλες προτάσεις — ἀλλὰ εἶναι μήπως αὐτό, τὸ νὰ κατέχεις, κάτι ποῦ συμβαίνει τὴ στιγμή ποῦ ἐσὺ προφέρεις τὴν πρόταση ; — Καὶ ἔχω κιόλας παραδεχτεῖ πῶς ὁ ξένος πιθανὸ νὰ προφέρει διαφορετικὰ τὴν πρόταση ποῦ ἀντιλαμβάνεται διαφορετικὰ· ἀλλὰ ἐκεῖνο ποῦ λέμε λαθεμένη ἀντίληψη τῆς πρότασης δὲν εἶναι ἀναγκαῖο νὰ συνίσταται σὲ κάτι ποῦ θὰ συνοδεύει τὴν ἐκφώνηση τῆς προσταγῆς.

Ἡ πρόταση εἶναι ἑλλειπτική, ὅχι ἐπειδὴ παραλείπει κατιτὶ ποῦ ἐννοοῦμε ὅταν τὴν προφέρουμε, ἀλλὰ γιατί ἔχει συμπυκνωθεῖ — ὡς πρὸς ἕνα ὀρισμένο πρότυπο τῆς γραμματικῆς μας. — Ἐδῶ φυσικὰ, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ φέρει τὴν ἀντίρρηση : «Ἐσὺ παραδέχεσαι πῶς ἡ βραχύτερη καὶ ἡ ἀκέρια πρόταση ἔχουν τὸ ἴδιο νόημα. — Ποιὸ νόημα ἔχουν λοιπὸν ; Δὲν ὑπάρχει ρητὴ ἔκφραση γι' αὐτὸ τὸ νόημα ;» — Ἄλλὰ ἡ ταυτότητα τοῦ νοήματος τῶν προτάσεων δὲν συνίσταται μήπως στὴν ταυτότητα τῆς χρήσης τοὺς ; — (Στὰ ρωσικὰ λένε «ἡ πέτρα κόκκινη» ἀντὶ «ἡ πέτρα εἶναι κόκκινη»· νιώθουν νὰ λείπει τὸ συνδετικὸ ἀπὸ τὸ νόημα ἢ τὸ περιλαμβάνουν στοῦ νόημα μὲ τὴ σκέψη τοὺς ;)

21. Φαντάσου ένα γλωσσικό παιχνίδι, όπου ο Β, απαντώντας στις ερωτήσεις του Α, τον πληροφορεί πόσες πλάκες ή τούβλα βρίσκονται σ' ένα σωρό, ή για τὰ χρώματα και τὰ σχήματα τῶν οἰκοδομικῶν ὕλικῶν πού βρίσκονται σ' αὐτό και σ' αὐτό τὸ μέρος. — Μιά τέτοια πληροφορία θὰ μπορούσε νὰ εἶναι «Πέντε πλάκες». Καί τώρα, ποιὰ εἶναι ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στήν πληροφορία ἢ στήν ἀπόφανση «Πέντε πλάκες» και τήν προσταγή «Πέντε πλάκες!»; — Λοιπόν, εἶναι ὁ ρόλος πού παίζει τὸ πῶς θὰ προφέρεις αὐτὲς τις λέξεις στοῦ γλωσσικοῦ παιχνιδι. Ἄλλὰ βέβαια θὰ εἶναι διαφορετικά και ὁ τόνος τῆς φωνῆς με τὸν ὁποῖο θὰ προφερθοῦν και ἡ ἔκφραση τοῦ προσώπου και ἄλλα. Θὰ μπορούσαμε ὁμως νὰ φανταστοῦμε πῶς ὁ τόνος εἶναι ὁ ἴδιος — γιατί μιὰ προσταγή και μιὰ πληροφορία μπορούν νὰ ἐκφωνηθοῦν με *ποιικιλία* στοῦς τόνους τῆς φωνῆς και στίς ἐκφράσεις τοῦ προσώπου — και πῶς ἡ διαφορὰ βρίσκεται μονάχα στή χρησιμοποίηση. (Φυσικά, θὰ μπορούσαμε και νὰ χρησιμοποιήσουμε τις λέξεις «ἀπόφανση» και «προσταγή» για νὰ ὑποσημάνουμε μιὰ προτασιακὴ μορφή τῆς γραμματικῆς κι ἕναν τόνο τῆς φωνῆς· ἐμεῖς βέβαια λέμε ἐρώτηση τὴν πρόταση «Δὲν εἶναι θαυμάσιος ὁ καιρὸς σήμερα;», ἂν και χρησιμοποιεῖται ὡς ἀπόφανση.) Θὰ μπορούσαμε νὰ φανταστοῦμε μιὰ γλώσσα ὅπου *ὅλες* οἱ βεβαιώσεις θὰ εἶχαν τὴ μορφή ρητορικῶν ἐρωτήσεων· ἢ ὅπου κάθε προσταγή θὰ εἶχε τὴ μορφή τῆς ἐρώτησης «Θὰ ἤθελες νὰ κάνεις αὐτό;». Ἰσως νὰ ἔλεγε κανεὶς τότε : «Αὐτὸ πού λέει ἔχει τὴ μορφή ἐρώτησης, ἀλλὰ στήν πραγματικότητα εἶναι προσταγή», — δηλαδή : στήν πρακτικὴ ἐφαρμογὴ τῆς γλώσσας λειτουργεῖ ὡς προσταγή. (Ὅμοια λέμε : «Θὰ κάνεις αὐτό» ὄχι ὡς προφητεία, ἀλλὰ ὡς προσταγή. Τί κάνει αὐτὴ τὴν πρόταση νὰ εἶναι τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο ;)

22. Ἡ ἄποψη τοῦ Frege πῶς σὲ κάθε βεβαιωτικὴ πρόταση* κρύβεται μιὰ παραδοχὴ, πού εἶναι ἐκεῖνο πού βεβαιώνουμε, βασίζεται πραγματικά στή δυνατότητα πού ὑπάρχει στή γλώσσα μας νὰ γράψουμε κάθε βεβαιωτικὴ πρόταση στή μορφή : «Βεβαιώνω πῶς συμβαίνει αὐτὸ κι αὐτό». — Ὅμως τό : «ὅτι συμβαίνει αὐτὸ κι αὐτό» δὲν εἶναι ἀκόμα πρόταση τῆς γλώσσας μας — δὲν εἶναι ἀκόμα *κίνηση* στοῦ γλωσσικοῦ παιχνιδι. Καί, ἂν ἀντὶ «Βεβαιώνω πῶς...», γράψω «Βεβαιώνεται : συμβαίνει αὐτὸ κι αὐτό», τότε ἐδῶ ἡ λέξη «Βεβαιώνεται» εἶναι ἐντελῶς περιττή.

Θὰ μπορούσαμε κάθε βεβαιωτικὴ πρόταση νὰ τὴν γράψουμε με τὴ μορφή ἐρώτησης πού τὴν ἀκολουθεῖ μιὰ κατάφαση· λόγου χάρι· «Βρέχει ; Ναί !». Μήπως αὐτὸ θὰ ἔδειχνε τάχα πῶς κάθε βεβαίωση περιέχει μιὰν ἐρώτηση ;

* Behauptung. Ἐκὸ ἐδῶ και πέρα, μεταφράζω «βεβαίωση». [ΣΤΜ]

Έχουμε βέβαια το δικαίωμα να χρησιμοποιούμε ένα βεβαιωτικό σημείο* σε αντίθεση λ.χ. με το ερωτηματικό· ή όταν θέλουμε να διακρίνουμε μία βεβαίωση από ένα φαντασίωμα ή μιάν υπόθεση. Λάθος είναι μονάχα, να νομίζει κανείς πως ή βεβαίωση έγκκειται σε δύο ενέργειες : το να θεωρούμε και το να βεβαιώνουμε (να αποδίνουμε την τιμή αλήθειας η κάτι παρόμοιο)· κι ακόμα πως εμείς κάνουμε αυτές τις πράξεις ακολουθώντας το προτασιακό σημείο, περίπου όπως τραγουδάμε ακολουθώντας τις νότες της παρτιτούρας. Με το τραγούδι από νότες, μπορεί βέβαια να συγκριθεί το διάβασμα της γραφτής πρότασης δυνατά ή χαμηλόφωνα· όχι όμως και το 'να εννοείς' (να σκέφτεσαι) την πρόταση που διαβάζεις.

Το βεβαιωτικό σημείο του Frege υπογραμμίζει την *αρχή της πρότασης*. Έχει λοιπόν μιá λειτουργία όμοια με κεινήν της τελείας· διακρίνει ολόκληρη την περίοδο από την πρόταση *μέσα* στην περίοδο. "Αν άκούσω κάποιον να λέει «βρέχει», αλλά δεν ξέρω αν έχω άκουσει την αρχή και το τέλος της περιόδου, αυτή ή πρόταση, για μένα, δεν είναι ακόμα μέσο συνεννόησης.

23. Αοιπόν πόσα είδη προτάσεων υπάρχουν; Μήπως βεβαίωση, έρώτηση και προσταγή; — Υπάρχουν *άμετρητα είδη*: άμετρητα διαφορετικά είδη χρήσης όλων αυτών που ονομάζουμε «σημεία», «λέξεις», «προτάσεις». Και αυτή ή πολλαπλότητα δεν είναι κάτι το σταθερό, τό δοσμένο μιá για πάντα· αντίθετα γεννιούνται καινούριοι τύποι γλώσσας, καινούρια γλωσσικά παιχνίδια, όπως θά μπορούσαμε να πούμε, και άλλοι παλιώνουν και ξεχνιούνται. (Μιá *προσεγγιστική εικόνα* για αυτό μπορούν να μάς δώσουν οι μεταβολές στα μαθηματικά.)

Έδώ ή έκφραση «γλωσσικό παιχνίδι» έχει προορισμό να τονίσει ότι τό να μιλάμε μιá γλώσσα είναι μέρος μιáς δραστηριότητας, ή μιáς μορφής ζωής.

"Ας φανταστούμε μιάν εικόνα που παρασταίνει έναν πυγμάχο σε όρισμένη άγωνιστική στάση. Αυτή ή εικόνα μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να πληροφορήσουμε κάποιον πως οφείλει να στέκεται, ποιá στάση πρέπει να παίρνει· ή, ποιá στάση δεν πρέπει να παίρνει· ή, πως ένας όρισμένος άνθρωπος είχε σταθεί στο τάδε μέρος κτλ. Θα μπορούσε κανείς (κάνοντας χρήση της χημικής όρολογίας) να ονομάσει αυτή την εικόνα προτασιακή ρίζα. Έτσι φανταζόταν ό Frege την «παραδοχή».

* 'Ο Frege χρησιμοποιεί τό σημείο κρίσης '·' για να διακρίνει τη βεβαίωση από τό άπλό προτασιακό περιεχόμενο, τό νόημα. [ΣτΜ]

Ἐξέτασε τὴν πολλαπλότητα τῶν γλωσσικῶν παιχνιδιῶν στὰ παρακάτω παραδείγματα (καὶ σ' ἄλλα ἀκόμη) :

- Προστάζω, καὶ ἐνεργῶ σύμφωνα μὲ τὴν προσταγὴν —
- Περιγράφω ἓνα ἀντικείμενο μὲ βάση τὴν ὄψη του ἢ τὶς διαστάσεις του —
- Κατασκευάζω ἓνα ἀντικείμενο μὲ βάση μιὰ περιγραφή (σχέδιο) —
- Ἀφηγοῦμαι ἓνα περιστατικό —
- Κάνω εἰκασίες σχετικὰ μὲ τὸ περιστατικό —
- Διατυπῶ μιὰν ὑπόθεση καὶ τὴν ἐξετάζω —
- Παρουσιάζω τὰ ἀποτελέσματα ἐνὸς πειράματος μὲ πίνακες καὶ διαγράμματα —
- Ἐπινοῶ μιὰν ἱστορία. Καὶ τὴ διαβάζω —
- Παίζω θέατρο —
- Τραγουδῶ στὸ χορὸ —
- Μαντεύω αἰνίγματα —
- Κάνω ἓνα ἄστεϊο. Καὶ τὸ διηγούμαι —
- Λύνω ἓνα πρόβλημα πρακτικῆς ἀριθμητικῆς —
- Μεταφράζω ἀπὸ μιὰ γλώσσα σὲ ἄλλη —
- Ζητῶ, εὐχαριστῶ, βρίζω, χαιρετῶ, προσεῦχομαι.

— Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ συγκρίνει κανεὶς τὴν πολλαπλότητα τῶν ἐργαλείων τῆς γλώσσας καὶ τῶν τρόπων χρήσης τους, τὴν πολλαπλότητα τῶν εἰδῶν λέξεων καὶ προτάσεων, μ' αὐτὰ ποὺ εἶπαν σχετικὰ μὲ τὴ δομὴ τῆς γλώσσας ἐκεῖνοι ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὴ λογικὴ. (Ἀκόμη καὶ ὁ σύγγραφέας τῆς *Λογικο-Φιλοσοφικῆς Πραγματείας*.)

24. Ἐκεῖνος ποὺ δὲν ἔχει μπροστὰ στὰ μάτια του τὴν πολλαπλότητα τῶν γλωσσικῶν παιχνιδιῶν θὰ τείνει ἴσως νὰ κάνει ἐρωτήσεις ὅπως : «Τί εἶναι μιὰ ἐρώτηση ;» — εἶναι ἡ διαπίστωση πὼς δὲν ξέρω τὸ καὶ τό, ἢ ἡ διαπίστωση πὼς ἐπιθυμῶ ὁ ἄλλος νὰ μοῦ πεῖ...; ἢ μήπως εἶναι ἡ περιγραφή τῆς ψυχικῆς κατάστασης τῆς ἀβεβαιότητάς μου ; — Καὶ εἶναι ἡ κραυγὴ «Βοήθεια !» μὲ τέτοια περιγραφή ;

Σκέψου πόσα διαφορετικὰ πράγματα λέγονται «περιγραφή» : περιγραφή τῆς θέσης ἐνὸς σώματος ἀπὸ τὶς συντεταγμένες του· περιγραφή τῆς ἐκφρασης ἐνὸς προσώπου· περιγραφή ἐνὸς αἰσθήματος ἀφῆς· περιγραφή μιᾶς διάθεσης.

Ἀσφαλῶς εἶναι δυνατὸ νὰ ἀντικαταστήσουμε τὴν κοινὴ μορφή τῆς ἐρώτησης μὲ τὴ μορφή τῆς διαπίστωσης ἢ τῆς περιγραφῆς : «Θέλω νὰ ξέρω ἄν...», ἢ «Ἀμφιβάλλω ἄν...» — ἀλλὰ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο δὲν ἔχουμε φέρεῖ τὰ διάφορα γλωσσικὰ παιχνίδια τὸ ἓνα πιὸ κοντὰ στὸ ἄλλο.

Ἡ σπουδαιότητα ποὺ ἔχουν τέτοιες δυνατότητες μετασχηματισμοῦ, ὅπως λ.χ., ἡ μετατροπὴ ὄλων τῶν βεβαιωτικῶν προτάσεων σὲ προτάσεις ποὺ

νά ἀρχίζουν με «σκέφτομαι» ἢ «πιστεύω» (καί ἐπομένως, σά νά λέγαμε, σέ περιγραφές τῆς ἐσωτερικῆς μου ζωῆς) θά φανεῖ καθαρότερα σέ ἄλλο σημεῖο. (Σολιψισμός.)

25. Καμιὰ φορά λέμε : τὰ ζῶα δέν μιλοῦν γιατί τοὺς λείπουν οἱ πνευματικὲς ἰκανότητες. Καί αὐτὸ πάει νά πεῖ : «δέν σκέφτονται, καί γι' αὐτὸ δέν μιλοῦν». Ἄλλὰ ἀπλούστατα δέν μιλοῦν. Ἡ καλύτερα : δέν χρησιμοποιοῦν τὴ γλώσσα — ἂν ἐξαιρέσουμε τὶς πιὸ πρωτόγονες γλωσσικὲς μορφές. — Τὸ νά προστάζουμε, τὸ νά ρωτᾶμε, τὸ νά ἀφηγοῦμαστε, τὸ νά φλυαροῦμε ἀνήκουν στὴ φυσικὴ μας ἱστορία τόσο ὅσο τὸ νά περπατοῦμε, νά τρώμε, νά πίνουμε, νά παίζουμε.

26. Νομίζουμε πὼς ἡ ἐκμάθηση τῆς γλώσσας συνίσταται στό νά ὀνομάζουμε ἀντικείμενα. Καί μάλιστα : ἀνθρώπους, μορφές, χρώματα, πόνοους, ψυχικὲς διαθέσεις, ἀριθμούς, κτλ. Ὅπως εἶπαμε : τὸ νά ὀνομάζεις μοιάζει σά νά κρεμάς στό πράγμα ἓνα δελτάριο μετὰ τὸ ὄνομα. Μπορεῖ κανεὶς νά πεῖ πὼς αὐτὸ εἶναι μιὰ προετοιμασία γιὰ τὴ χρῆση μιᾶς λέξης. Ἄλλὰ γιὰ τί πράγμα μᾶς προετοιμάζει ;

27. «Ὀνομάζουμε τὰ πράγματα καί ἔτσι μποροῦμε νά μιλάμε γι' αὐτὰ : νά ἀναφερόμαστε σ' αὐτὰ ὅταν μιλάμε». — Ἐκεῖνο ποῦ κάνουμε παρακάτω μοιάζει σά νά ἦταν κιόλας δοσμένο μετὰ τὴν πράξιν τῆς ὀνομασίας. Σά νά ὑπῆρχε ἓνα μονάχα πράγμα ποῦ λέγεται : «μιλῶ γιὰ τὰ πράγματα». Ἐνῶ βέβαια, μετὰ τὶς προτάσεις μας κάνουμε τὰ πιὸ διαφορετικὰ πράγματα. Ἄς συλλογιστοῦμε μόνο τὰ ἐπιφωνήματα : μετὰ τὶς ὀλοτέλα διαφορετικὲς τοὺς λειτουργίες.

Νερό !

Ἐξω !

Ἄχ !

Βοήθεια !

Ὦρατο !

Ὅχι !

Ἐχεις ἀκόμα τὴ διάθεση νά ὀνομάζεις αὐτὲς τὶς λέξεις «ὀνομασίες ἀντικειμένων» ;

Στὶς γλώσσες (2) καί (8) δέν εἶχε θεθεῖ τὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν ὀνομασία. Αὐτό, μαζί μετὰ τὸ σύστοιχὸ του, τὸν καταδεικτικὸ ὀρισμὸ, εἶναι, θά μπορούσαμε νά ποῦμε, ἓνα χωριστὸ γλωσσικὸ παιχνίδι. Γιὰ τὴν ἀκρίβεια, αὐτὸ σημαίνει : μαθαίνουμε, ἐξασκοῦμαστε στό νά ρωτᾶμε : «Αὐτὸ πὼς τὸ λένε ;» — καί σ' αὐτὸ πάνω ἀκολουθεῖ ἡ ὀνομασία. Καί ὑπάρχει ἀκόμη ἓνα γλωσσικὸ

παιχνίδι : να έπινοοϋμε ένα όνομα για ένα πράγμα. Άρα να λέμε : «Αυτό λέγεται...», και κατόπιν να χρησιμοποιοϋμε τό καινούριο όνομα. (Έτσι λ.χ. δίνουν τά παιδιά όνόματα στίς κοϋκλες τους και μιλάνε γι' αυτές και σ' αυτές. Σέ σχέση μ' αυτό σκέψου πόσο ιδιότυπη είναι ή χρήση του όνόματος ένός άνθρωπου για να τόν φωνάζοϋμε!)

28. Μπορεί κανείς να όρίσει καταδεικτικά τό κύριο όνομα ένός προσώπου, τό όνομα ένός χρώματος, ένός ύλικού, ένα άριθμητικό, τό όνομα ένός σημείου του όρίζοντα κτλ. Ό όρισμός του άριθμού δύο : «Αυτό λέγεται 'δύο'» — δείχνοντας δύο καρύδια — είναι τέλεια άκριβής. — Άλλά πώς είναι δυνατό να όρίζεται έτσι τό Δύο ; Έκείνος, στόν όποίο δίνουν αυτόν τόν όρισμό, δέν ξέρει τί θέλουν να όνομάσουν «δύο» : θα ύποθέσει πώς έσύ όνομάζεις «δύο» τούτη τήν όμάδα από καρύδια ! — Μπορεί να τό ύποθέσει ίσως όμως και να μήν τό ύποθέσει. Και αντίθετα, θα μπορούσε κιόλας, όταν εγώ θέλω να άποδώσω ένα όνομα σ' αυτήν τήν όμάδα από καρύδια, να τό πάρει για όνομα του άριθμού. Και άλλο τόσο, όταν όρίζω καταδεικτικά τό όνομα ένός προσώπου, να τό πάρει για όνομα ένός χρώματος, για ύποσήμανση τής φυλής, ή και άκόμη για όνομα ένός σημείου του όρίζοντα. Πού σημαίνει: ό καταδεικτικός όρισμός μπορεί, σε κάθε περίπτωση, να έρμηνευτεί έτσι, ή και με άλλους τρόπους.

29. Ίσως πεϊ κάποιος : τό δύο μπορεί να όριστεί καταδεικτικά μονάχα έτσι : «Αυτός ό άριθμός λέγεται 'δύο'». Γιατί έδώ ή λέξη «άριθμός» δείχνει σε ποιά θέση τής γλώσσας, τής γραμματικής, βάζοϋμε τή λέξη. Όμως αυτό σημαίνει πώς ή λέξη «άριθμός» πρέπει να έχει κιόλας έξηγηθεί προτού μπόρσει να γίνει κατανοητός ό καταδεικτικός όρισμός. — Ό ή λέξη «άριθμός» στόν όρισμό, δείχνει άκριβώς αυτή τή θέση· τή θέση όπου τοποθετοϋμε τή

Μπορεί κανείς να όρίσει τή λέξη «κόκκινο» δείχνοντας κάτι πού δέν είναι κόκκινο ; Αυτό θα ήταν σα να έπρεπε να έξηγήσοϋμε τή λέξη (μετριόφρων) σε κάποιον πού δέν ξέρει καλά τά ελληνικά και, για έξηγήση, του δείχναμε έναν άλαζόνα και λέγαμε : «Αυτός δέν είναι μετριόφρων». Δέν είναι έπιχείρημα ένάντια σ' αυτή τή μέθοδο όρισμού να λέμε πώς είναι διφορούμενη. Κάθε όρισμός μπορεί να παρανοηθεί.

Άλλά θα μπορούσε να ρωτήσει κανείς : πρέπει αυτό να τό λέμε άκόμη «όρισμός»; — Γιατί φυσικά στό λογισμό (Kalkül) ό ρόλος του είναι διαφορετικός από τόν ρόλο εκείνου πού συνήθως όνομάζοϋμε «καταδεικτικός όρισμός» τής λέξης «κόκκινο»· μολονότι έχει τίς ίδιες πρακτικές συνέπειες, τήν ίδια έπίδραση πάνω στόν μαθητευόμενο.

λέξη 'δύο'· και μπορούμε να προλαβαίνουμε τις παρανοήσεις λέγοντας : «Αυτό το χρώμα λέγεται Έτσι», «αυτό το μήκος λέγεται Έτσι», κτλ. Με άλλα λόγια : οί παρανοήσεις αποφεύγονται, καμιά φορά, μ' αυτό τον τρόπο. Μήπως υπάρχει ένας και μόνο τρόπος να κατανοούμε τις λέξεις «χρώμα» και «μήκος»; — 'Αλλά αυτές ακριβώς πρέπει να όρίσουμε. — Νά τις όρίσουμε λοιπόν με τη μεσολάβηση άλλων λέξεων ! Και τί γίνεται με τον τελευταίο όρισμό σ' αυτή την άλυσίδα ; (Μή λές : «Δέν υπάρχει 'τελευταίος' όρισμός». Θα ήταν ακριβώς το ίδιο σά να ήθελες να πεις : «Σ' αυτό το δρόμο δέν υπάρχει τελευταίο σπίτι· μπορεί κανείς πάντα να χτίσει άλλο ένα».)

'Αλλά άν η λέξη «άριθμός» είναι άπαραίτητη στον καταδεικτικό όρισμό του δύο, αυτό εξαρτάται από το ένδεχόμενο ό άλλος, χωρίς αυτή τη λέξη, να άντιληφθεί τον όρισμό διαφορετικά από ό,τι έπιθυμώ. Και αυτό βέβαια θα έξαρτηθεί από τις συνθήκες κάτω από τις όποίες δίνεται ό όρισμός, και από τον άνθρωπο στον όποιο τον δίνω.

Και τό πώς 'άντιλαμβάνεται' τον όρισμό, φαίνεται από τό πώς χρησιμοποιεί τη λέξη που έχει όριστεί.

30. 'Επομένως θα μπορούσε κανείς να πεί : ό καταδεικτικός όρισμός έξηγεί τη χρήση — τη σημασία — της λέξης, όταν είναι κιάλας ξεκάθαρο ποιός είναι γενικά ό ρόλος της λέξης μέσα στη γλώσσα. 'Αν λοιπόν ξέρω πώς κάποιος θέλει να μου έξηγήσει τό όνομα ενός χρώματος, ό καταδεικτικός όρισμός «Αυτό λέγεται 'σέπια'» θα μέ βοηθήσει να καταλάβω τη λέξη. —Και αυτό μπορεί κανείς να τό λέει όσο δέν ξεχνάει πώς μέ τις λέξεις «ξέρω» και «είμαι σαφής» συνδέονται κάθε λογής προβλήματα.

Πρέπει ήδη να ξέρει κανείς (ή να ξέρει να κάνει) κατιτί για να μπορεί να ρωτάει την όνομασία· αλλά τί πρέπει να ξέρει κανείς ;

31. 'Όταν δείχνουμε σε κάποιον τό βασιλιά στο σκάκι και τό λέμε : «Αυτό είναι ό βασιλιάς», δέν τό έξηγομε την χρήση αυτού του πιονιού — παρά μόνο άν ξέρει κιάλας τούς κανόνες του παιχνιδιού, έκτός από αυτόν τον τελευταίο προσδιορισμό : τό σχήμα αυτού του πιονιού. Θα μπορούσαμε να φανταστομε πώς έμαθε τούς κανόνες του παιχνιδιού χωρίς να τό έχουν ποτέ δείξει ένα άληθινό πιόνι. 'Εδώ, η μορφή του πιονιού άντιστοιχεί στον ήχο ή στη μορφή μιάς λέξης.

Μπορεί ακόμη να φανταστεί κανείς, πώς κάποιος έμαθε τό παιχνίδι χωρίς ποτέ να μάθει ή να διατυπώσει κανόνες. Στην άρχή μπορεί να έμαθε παρατηρώντας πολύ άπλά παιχνίδια πάνω σε σκακιέρα και να προχώρησε σε παιχνίδια όλο και πιο πολύπλοκα. Και σ' αυτόν θα μπορούσε να δοθεί ό όρισμός : «Αυτό είναι ό βασιλιάς» — άν λ.χ. τό δείχναμε πιόνια μέ σχήμα γι' αυτόν άσυνήθιστο. 'Αλλά και αυτή η έξήγηση τό μαθαίνει τη χρήση τό

πονιοῦ, μόνο καὶ μόνο γιατί, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, ἡ θέση του ἦταν ἥδη προετοιμασμένη. Ἡ πάλι : θὰ ποῦμε πὼς ἡ ἐξήγηση τοῦ μαθαίνει τὴ χρῆση μόνο ὅταν ἡ θέση εἶναι κιάλας προετοιμασμένη. Καὶ αὐτὴ ἐδῶ ἡ περίπτωση εἶναι τέτοια, ὄχι γιατί ἐκεῖνος στὸν ὁποῖο δίνουμε τὴν ἐξήγηση ξέρει κιάλας κανόνες, ἀλλὰ γιατί, μὲ ἄλλη ἔννοια, κατέχει κιάλας ἓνα παιχνίδι.

Σκέψου καὶ τούτῃ τὴν περίπτωση : Ἐξηγῶ σὲ κάποιον τὸ παιχνίδι τοῦ σκακιού· ἀρχίζω δείχνοντας μιὰ μορφή καὶ λέγοντας : «Αὐτὸ εἶναι ὁ βασιλιάς. Μπορεῖ νὰ κινηθεῖ ἔτσι κι ἔτσι, κτλ.» — Σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση θὰ ποῦμε : οἱ λέξεις «αὐτὸ εἶναι ὁ βασιλιάς» (ἢ «αὐτὸ λέγεται 'βασιλιάς'») εἶναι ἓνας ὀρισμὸς τῆς λέξης μόνο ὅταν ὁ μαθητευόμενος κιάλας 'ξέρει τί πράγμα εἶναι ἓνα πιόνι'. Δηλαδή, ἂν ἔχει κιάλας παίξει ἄλλα παιχνίδια, ἢ ἔχει παρακολουθήσει ἄλλους νὰ παίζουν καὶ 'κατανοήσει' — καὶ τὰ παρόμοια. Καὶ τότε μονάχα θὰ μπορεῖ νὰ ρωτήσῃ ὀρθά : «Πῶς τὸ λένε αὐτό ;» — δηλαδή αὐτὸ τὸ πιόνι.

Μπορούμε νὰ ποῦμε : Ἐχει νόημα νὰ ρωτᾶει τὴν ὀνομασία μονάχα ἐκεῖνος πού ἤδη ξέρει νὰ κάνει κάτι μ' αὐτὴν.

Θὰ μπορούσαμε νὰ φανταστοῦμε πὼς ἐκεῖνος πού ρωτήθηκε ἀπαντᾷ : «Καθόρισε τὴν ὀνομασία μοναχός σου» — καὶ τώρα, ἐκεῖνος πού ρώτησε θὰ πρέπει νὰ τὰ βγάλει πέρα ὅλα μόνος του.

32. Ἐκεῖνος πού ἔρχεται σὲ ξένο τόπο, μαθαίνει καμιά φορὰ τὴ γλώσσα τῶν ντόπιων ἀπὸ καταδεικτικούς ὀρισμούς πού τοῦ δίνουν· καὶ συχνὰ θὰ πρέπει νὰ *μαντεύει* τὸ νόημα αὐτῶν τῶν ὀρισμῶν· καὶ ἄλλοτε θὰ *μαντεύει* σωστά, ἄλλοτε λάθος.

Καὶ τώρα μπορούμε, πιστεῦω, νὰ ποῦμε : ὁ Αὐγουστίνος περιγράφει τὴν ἐκμάθηση τῆς ἀνθρώπινης γλώσσας σὰ νὰ εἶχε ἔρθῃ τὸ παιδί σὲ ξένο τόπο καὶ νὰ μὴν καταλάβαινε τὴ γλώσσα τοῦ τόπου· μ' ἄλλα λόγια : σὰ νὰ εἶχε κιάλας μιὰ γλώσσα, ἀλλὰ ὄχι αὐτὴν ἐδῶ. Ἡ ἀκόμη : σὰ νὰ μπορούσε τὸ παιδί νὰ *σκέφτεται* κιάλας, ἀλλὰ ὄχι καὶ νὰ μιλάει. Κι ἐδῶ «σκέφτομαι» θὰ σήμαινε κάτι σάν : μιλῶ στὸν ἑαυτό μου.

33. Τί νὰ ποῦμε ἂν κάποιος εἶχε τὴν ἀντίρρηση : «Δὲν εἶναι ἀλήθεια πὼς πρέπει κανεὶς νὰ κατέχει κιάλας ἓνα γλωσσικὸ παιχνίδι γιὰ νὰ καταλαβαίνει ἓναν καταδεικτικὸ ὀρισμὸ. Φτάνει μονάχα — ἐννοεῖται — νὰ ξέρει (ἢ νὰ *μαντεύει*) τί δείχνει ἐκεῖνος πού δίνει τὴν ἐξήγηση. Γιὰ παράδειγμα, ἂν τὸ σχῆμα τοῦ ἀντικειμένου, ἢ τὸ χρῶμα του, ἢ τὸν ἀριθμὸ του, κτλ. κτλ.» — Λοιπὸν σὲ τί συνίσταται τὸ 'νὰ δείχνεις τὸ σχῆμα', τὸ 'νὰ δείχνεις τὸ χρῶμα'; Δεῖξε ἓνα κομμάτι χαρτί! — Καὶ τώρα δεῖξε τὴ μορφή του, — τώρα τὸ χρῶμα του, — τώρα τὸν ἀριθμὸ του (αὐτὸ ἐδῶ χτυπάει παράξενα στὸ αὐτί). — Καὶ πῶς τὸ ἔκανες αὐτό ; — Θὰ πεῖς πῶς κάθε φορὰ πού ἐδειχνες 'ἐννοουσε'

κάτι διαφορετικό. Και όταν ρωτήσω πώς συνέβαινε τούτο, θά πεις πώς συγκέντρωνες την προσοχή σου πάνω στο χρώμα, στο σχήμα κτλ. Τώρα όμως σε ρωτώ ξανά : πώς συμβαίνει αυτό;

‘Υπόθεσε πώς κάποιος δείχνει ένα βάζο και λέει : «Κοίτα αυτό τό υπέροχο γαλάζιο — ανεξάρτητα από τό σχήμα». — Η : «Κοίτα αυτό τό υπέροχο σχήμα — τό χρώμα είναι αδιάφορο». Χωρίς αμφιβολία θά κάνεις *διαφορετικά* πράγματα όταν ένεργήσεις σύμφωνα μ’ αυτές τις δύο προτροπές. Κάνεις σμως πάντα τό ίδιο πράγμα όταν κατευθύνεις την προσοχή σου στό χρώμα ; Νά φανταστείς διάφορες περιπτώσεις. Θά ύποδειξω μερικές :

«Είναι τούτο δώ τό γαλάζιο τό ίδιο μ’ εκείνο κεί ; Βλέπεις καμιά διαφορά ;»—

‘Ανακατεύεις χρώματα και λές : «Είναι δύσκολο νά πετύχει κανείς αυτό τό γαλάζιο του ούρανού».

«Ό καιρός φτιάχνει, βλέπει κανείς και πάλι τό γαλάζιο του ούρανού».

«Κοίτα πόσο διαφορετικά ένεργούν αυτά τά δύο γαλάζια».

«Βλέπεις εκείνο τό γαλάζιο βιβλίο εκεί πέρα ; Φέρε το έδω».

«Αυτό τό γαλάζιο φωτεινό σήμα σημαίνει...»

«Πώς λέγεται τούτο τό γαλάζιο ; — είναι ‘λουλακί’ ;»

Καμιά φορά συγκεντρώνουμε την προσοχή στό χρώμα, αποκλείοντας μέ τό χέρι τό περίγραμμα τής μορφής· είτε, αποφεύγοντας νά κατευθύνουμε τό βλέμμα πάνω στό περίγραμμα του πράγματος· είτε, ατενίζοντας τό αντίκειμενο και προσπαθώντας νά θυμηθούμε πού έχουμε δει αυτό τό χρώμα.

Συγκεντρώνουμε την προσοχή πάνω στό σχήμα, άλλοτε σχεδιάζοντάς το και άλλοτε μισοκλείνοντας τά μάτια έτσι πού νά μη βλέπουμε καθαρά τό χρώμα, κτλ. Θέλω νά πώ : αυτό και παρόμοια συμβαίνουν *ένόσω* ‘συγκεντρώνουμε την προσοχή μας σε τούτο ή σ’ εκείνο τό πράγμα’. ‘Αλλά δέν είναι αυτά και μόνο πού μας κάνουν νά λέμε πώς κάποιος συγκεντρώνει την προσοχή του στη μορφή, στό χρώμα κτλ. Τό ίδιο, όπως μιά κίνηση στό σκάκι δέν αποτελείται μονάχα από την μετατόπιση πάνω στη σκακιέρα ενός πιονιού μέ όρισμένο τρόπο, — και ούτε κι από τις σκέψεις και τά συναισθήματα πού συνοδεύουν την κίνηση — αλλά από τις περιστάσεις πού ονομάζουμε : «παίζω μιά παρτίδα σκάκι», «λύνω ένα σκακιστικό πρόβλημα», και άλλα παρόμοια.

34. ‘Υπόθεσε όμως πώς κάποιος λέει : «Όταν συγκεντρώνω την προσοχή μου στό σχήμα, κάνω πάντα τό ίδιο πράγμα : ακολουθώ μέ τό βλέμμα τό περίγραμμα και νιώθω...». ‘Υπόθεσε πώς αυτός ό άνθρωπος δίνει σ’ έναν άλλο τόν καταδεικτικό όρισμό : «Αυτό λέγεται ‘κύκλος’ δείχνοντας ένα κυκλικό αντικείμενο και έχοντας όλα αυτά τά βιώματα — ωστόσο, μήπως δέν μπορεί ό δεύτερος νά έρμηνεύσει τόν όρισμό διαφορετικά, ακόμη κι αν βλέπει

πώς ό πρώτος άκολουθει την μορφή με τὰ μάτια, κι άκόμη κι άν νιώθει εκείνο πού νιώθει αυτός πού δίνει τόν όρισμό ; Δηλαδή : αυτή ή 'έρμηνεία' μπορεί και νά συνίσταται στόν τρόπο με τόν όποιο χρησιμοποιεί τώρα τή λέξη πού όρίστηκε, λ.χ. σάν αυτό πού δείχνει όταν λάβει τήν προσταγή «Δείξε έναν κύκλο !» — 'Αφού ούτε ή εκφραση «έννοώ τόν όρισμό με τόν τάδε τρόπο», ούτε ή εκφραση «έρμηνεύω τόν όρισμό με τόν τάδε τρόπο», ύποδηλώνουν μία διαδικασία πού συνοδεύει τό δόσιμο και τό άκουσμα του όρισμού.

35. 'Υπάρχουν βέβαια αυτά πού μπορεί κανείς νά τὰ όνομάσει «χαρακτηριστικά βιώματα» για τό δείξιμο, λ.χ., του σχήματος. Για παράδειγμα, όσο τό δείχνει, νά παρακολουθει τό περίγραμμα με τό δάχτυλο ή με τό βλέμμα. 'Αλλά αυτό δέν συμβαίνει σ' όλες τις περιπτώσεις στις όποιες 'έννοώ τή μορφή', έτσι όπως δέν λαβαίνει χώρα σε όλες αυτές τις περιπτώσεις κάποια άλλη χαρακτηριστική διαδικασία. — Και άν άκόμη κάτι τέτοιο επαναλαμβάνονταν σε κάθε περίπτωση, πάλι θά έξαρτιόταν από τις περιστάσεις — δηλαδή από εκείνο πού συνέβηκε πριν και έπειτα από τό δείξιμο — άν θά λέγαμε «έδειξε τή μορφή και όχι τό χρώμα».

Γιατί οι λέξεις «δείχνω τή μορφή», «έννοώ τή μορφή» κτλ., δέν χρησιμοποιούνται όπως οι άκόλουθες : «δείχνω τούτο τό βιβλίο» (όχι εκείνο), «δείχνω τήν καρέκλα, όχι τό τραπέζι» κτλ. — Σκέψου μονάχα πόσο διαφορετικά *μαθαίνουμε* τή χρήση των λέξεων : «δείχνω τούτο τό πράγμα», «δείχνω εκείνο τό πράγμα»· κι από τήν άλλη : «δείχνω τό χρώμα, όχι τό σχήμα», «τό χρώμα έννοώ», κτλ.

'Όπως είπαμε : σε όρισμένες περιπτώσεις, ιδιαίτερα όταν κανείς δείχνει 'τό σχήμα' ή 'τόν αριθμό', υπάρχουν χαρακτηριστικά βιώματα και τρόποι δείξιματος — 'χαρακτηριστικοί' γιατί επαναλαμβάνονται συχνά (όχι πάντα) όταν 'έννοούμε' τό σχήμα ή τόν αριθμό. 'Αλλά μήπως γνωρίζεις ένα χαρακτηριστικό βίωμα για νά δείξουμε τό πιόνι ως *πιόνι* ; Και όμως μπορούμε νά πούμε : «'Έννοώ πώς τούτο τό *πιόνι* λέγεται 'βασιλιάς', όχι τούτο τό όρισμένο κομμάτι ξύλου πού δείχνω». ('Αναγνωρίζω, επιθυμώ, θυμάμαι, κτλ.)

36. Και εδώ κάνουμε αυτό πού κάνουμε σε άμέτρητες παρόμοιες περιπτώσεις : μή μπορώντας νά προσδιορίσουμε μία κίνηση του σώματος πού νά τήν λέμε δείξιμο του σχήματος (σε αντίθεση λ.χ. με τό χρώμα), λέμε πώς σ' αυτές τις λέξεις αντίστοιχει μία *πνευματική* [νοητική] δραστηριότητα. 'Εκεί όπου ή γλώσσα μας επιτρέπει νά ύποθέσουμε πώς υπάρχει ένα σώμα, και δέν υπάρχει κανένα σώμα, εκεί, θά θέλαμε νά πούμε, πώς είναι ένα *πνεύμα*.

37. Ποιά είναι ή σχέση άνάμεσα στο όνομα και στο όνομαζόμενο ; — Λοιπόν, ποιά *είναι* ; Κοίταξε τό γλωσσικό παιχνίδι (2) ή κάποιο άλλο : εκεί

μπορείς να δεις σε τί περίπου συνίσταται η σχέση αυτή. Αυτή η σχέση μπορεί και να συνίσταται στο ότι, το ἄκουσμα τοῦ ὀνόματος καλεῖ μπροστά στο πνεῦμα τὴν εἰκόνα τοῦ ὀνομαζόμενου· και μπορεί ἀκόμη και να συνίσταται, ἀνάμεσα σε τόσα ἄλλα, στο γεγονός πὼς τὸ ὄνομα εἶναι γραμμένο πάνω στο ὀνομαζόμενο, ἢ πὼς τὸ προφέρουν μόλις δείξουν τὸ ὀνομαζόμενο.

38. Ἄλλὰ τίνος ὄνομα εἶναι, γιὰ παράδειγμα, ἡ λέξη «αὐτός» στο γλωσσικό παιχνίδι (8), ἢ ἡ λέξη «τοῦτο» στον καταδεικτικό ὄρισμό «τοῦτο λέγεται...»; — Ἄν δὲν θέλουμε νὰ δημιουργήσουμε σύγχυση, τὸ καλύτερο εἶναι νὰ μὴ λέμε διόλου πὼς αὐτὲς οἱ λέξεις ὀνομάζουν κατιτί. — Καί, τί περίεργο, κάποτε εἰπώθηκε γιὰ τὴ λέξη «αὐτό», πὼς ἦταν τὸ μόνο *γνήσιο* ὄνομα· ἔτσι πού, καθετὶ ἄλλο, πού τὸ λέμε «ὄνομα», θὰ ἦταν τέτοιο, μόνο μὲ σφαλερή, προσεγγιστικὴ ἔννοια.

Αὐτὴ ἡ ἀλλόκοτη ἀντίληψη πηγάζει ἀπὸ μιὰ τάση νὰ ἐξιδανικεύουμε τὴ λογικὴ τῆς γλώσσας μας — ἔτσι θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πεῖ. Σ' αὐτὸ ἡ σωστὴ ἀπάντηση εἶναι : «Ὄνόματα» λέμε *πολὺ διαφορετικὰ* πράγματα· ἡ λέξη «ὄνομα» χαρακτηρίζει πολλὰ διαφορετικὰ εἶδη χρήσεων μιᾶς λέξης, πού συγγενεῦουν ἀναμεταξύ τους μὲ πολλοὺς και διαφορετικοὺς τρόπους· — ἀλλὰ σ' αὐτὰ τὰ εἶδη τῶν χρήσεων δὲν συγκαταλέγεται και τὸ εἶδος χρήσης τῆς λέξης «αὐτό».

Εἶναι βέβαια ἀλήθεια πὼς συχνὰ ἔμεῖς, ὅταν λ.χ. δίνουμε ἓναν καταδεικτικό ὄρισμό, δείχνουμε τὸ ὀνομαζόμενο και προφέρουμε τὸ ὄνομα. Και ἀκόμη, ὅταν λ.χ. δίνουμε ἓναν καταδεικτικό ὄρισμό, λέμε τὴ λέξη «αὐτό»

Τί συμβαίνει ὅταν *ἐννοοῦμε* τίς λέξεις «Αὐτὸ εἶναι γαλάζιο», τὴ μιὰ φορά σὰν ἀπόφανση σχετικὴ μὲ ἓνα ἀντικείμενο πού κάποιος δείχνει — και τὴν ἄλλη σὰν ὄρισμό τῆς λέξης «γαλάζιο» ; Λοιπὸν στὴ δεύτερη περίπτωση ἐννοεῖ κανεὶς κυριολεκτικὰ «τοῦτο λέγεται 'γαλάζιο'». — Ὡστε λοιπὸν μπορεί, τὴ μιὰ φορά, νὰ ἐννοεῖται ἡ λέξη «εἶναι» ὡς «λέγεται» και ἡ λέξη «γαλάζιο» ὡς «'γαλάζιο'» και, τὴν ἄλλη φορά, νὰ ἐννοεῖται ἡ λέξη «εἶναι» πραγματικὰ ὡς «εἶναι».

Μπορεῖ και νὰ συμβεῖ κάποιος νὰ βγάλει ἓναν ὄρισμό τῆς λέξης ἀπὸ ἐκεῖνο πού νοεῖται ὡς ἀνακοίνωση. [Σ'χόλιο : ἔδω κρύβεται μιὰ δεισιδαιμονία μὲ βαρυσήμαντα ἐπακόλουθα.]

Μπορῶ μὲ τὴ λέξη «μπουμπουμποῦ» νὰ ἐννοῶ : «Ἄν δὲν βρέχει θὰ πάω βόλτα» ; — Μόνο σὲ μιὰ γλώσσα μπορῶ νὰ ἐννοῶ κάτι μὲ κάτι ἄλλο. Τοῦτο δείχνει καθαρὰ πὼς ἡ γραμματικὴ τοῦ «ἐννοῶ» δὲν μοιάζει μὲ ἐκείνην τῆς ἔκφρασης «φαντάζομαι κάτι», και μὲ ἄλλες παρόμοιες.

καθώς δείχνουμε ένα πράγμα. Και συχνά, ή λέξη «αυτό» και ένα όνομα, κατέχουν την ίδια θέση στο συσχετισμό της πρότασης. Ἄλλὰ χαρακτηριστικό τοῦ ὀνόματος εἶναι ἀκριβῶς ὅτι ὀρίζεται μὲ τὴν καταδεικτικὴ ἐκφραση: «Αὐτὸ εἶναι Ο» (ἢ «αὐτὸ λέγεται Ὅ»). Ὅρίζουμε τάχα: «Αὐτὸ λέγεται ἄυτό» ἢ «τοῦτο λέγεται ἄυτό»;

Αὐτὸ ἔχει σχέση μὲ τὴν ἀντίληψη τῆς ἀνομοιῆς τῆς ὀνομασίας σὰν μίας, θὰ λέγαμε, ἀπόκρυφης διαδικασίας. Ἡ ὀνομασία φαίνεται σὰν ἀλλόκοτη σύνδεση μίας λέξης μὲ ἓνα ἀντικείμενο. — Καὶ αὐτὴ ἡ περιέργη σύνδεση συμβαίνει ἄλλωστε ὅταν ὁ φιλόσοφος, γιὰ νὰ ἀνακαλύψει ποιά εἶναι ἡ σχέση ἀνάμεσα στοῦ ὀνομα καὶ στοῦ ὀνομαζόμενου, ἀτενίζει ἓνα ἀντικείμενο ποῦ βρίσκεται μπροστά του καὶ ἐπαναλαμβάνει ἀμέτρητες φορές ἓνα ὀνομα, ἢ καὶ τὴ λέξη «αὐτό». Γιὰ τὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα γεννιοῦνται ὅταν ἡ γλώσσα ἔχει σκόλη. Καὶ ἐδῶ μποροῦμε δίχως ἄλλο νὰ φανταστοῦμε πῶς τὸ νὰ ὀνομάζουμε ἀποτελεῖ μιὰν ἀξιοσημείωτη νοητικὴ πράξη, κάτι σὰν ἓνα βάπτισμα τοῦ ἀντικειμένου. Καὶ μποροῦμε νὰ ποῦμε τὴ λέξη «αὐτό» στοῦ ἀντικειμένου, νὰ ἀποταθοῦμε σ' αὐτὸ — μιὰ ἀλλόκοτη χρῆση αὐτῆς τῆς λέξης, ποῦ χωρὶς ἀμφιβολία, παρουσιάζεται μονάχα ὅταν φιλοσοφοῦμε.

39. Ἄλλὰ γιὰ τὸ ἔρχεται κάποιου ἢ ἰδέα, νὰ θέλει αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ λέξη νὰ τὴν κάνει ὀνομα, ὅταν εἶναι φανερό πῶς δὲν εἶναι ὀνομα; — Ἀκριβῶς γιὰ τοῦτο, γιὰ τὸ ἔχουμε τὸν πειρασμὸ νὰ φέρουμε, ἐναντία σ' αὐτὸ ποῦ συνήθως λέγεται «ὀνομα», μιὰν ἀντίρρηση, ποῦ εἶναι δυνατὸ νὰ τὴν ἐκφράσουμε ἔτσι: τὸ ὀνομα πρέπει νὰ ὑποσημαίνει κατιτὶ ἀληθινὰ ἀπλό. Καὶ αὐτὸ ἴσως νὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ τὸ στηρίξει ἔτσι: Ἡ λέξη «Nothung»* λόγου χάρι εἶναι, μὲ τὴν κοινὴ ἔννοια, ἓνα κύριο ὀνομα. Τὸ σπαθὶ Nothung ἀποτελεῖται ἀπὸ μέρη συνδεμένα μὲ ὀρισμένο τρόπο. Ἄν αὐτὰ συνδεθοῦν διαφορετικὰ, τὸ Nothung δὲν ὑπάρχει. Εἶναι ὅμως φανερό πῶς ἡ πρόταση «τὸ Nothung ἔχει κοφτερὴ λεπίδα», ἔχει νόημα εἴτε τὸ Nothung εἶναι ἀκόμη ὀλάκερο εἴτε ἔχει κιάλας γίνε κομμάτια. Ἄλλὰ ἂν «Nothung» εἶναι τὸ ὀνομα ἐνὸς ἀντικειμένου, τότε αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο δὲν ὑπάρχει πιά ὅταν τὸ Nothung ἔχει γίνε κομμάτια. Καὶ ἐπειδὴ στοῦ ὀνομα δὲν θὰ ἀντιστοιχεῖ πιά κανένα ἀντικείμενο, τὸ ὀνομα δὲν θὰ ἔχει σημασία. Τότε ὅμως, στὴν πρόταση «τὸ Nothung ἔχει κοφτερὴ λεπίδα», θὰ περιεχόταν μιὰ λέξη χωρὶς σημασία, καὶ ἐπομένως ἡ πρόταση θὰ ἦταν ἄ-νοησία. Ἄλλὰ ἔχει νόημα: πρέπει λοιπὸν στὶς λέξεις ποῦ τὴν ἀποτελοῦν νὰ ἀντιστοιχεῖ πάντοτε κατιτὶ. Ἐτσι, στὴν ἀνάλυση τοῦ νοήματος, ἡ λέξη «Nothung» πρέπει νὰ ἐξαφανιστεῖ καὶ τὴ θέση τῆς νὰ τὴν πάρουν λέξεις ποῦ ὀνομάζουν κατιτὶ ἀπλό. Αὐτὲς τὶς λέξεις, δικαιολογημένα, θὰ τις ὀνομάσουμε τὰ καθαυτὸ ὀνόματα.

* Τὸ μυθικὸ σπαθὶ τοῦ Ζίγκφριντ. [ΣτΜ]

40. Και πρώτα πρώτα ἄς συζητήσουμε αὐτὸ τὸ σημεῖο τοῦ ἐπιχειρήματος : πὼς ἡ λέξις δὲν ἔχει σημασία ἂν σ' αὐτὴν δὲν ἀντιστοιχεῖ τίποτε. Εἶναι σπουδαῖο νὰ διαπιστώσουμε πὼς ἂν μὲ τὴ λέξις «σημασία» ὑποδηλώνει κανεὶς τὸ πρᾶγμα ποῦ ἄντιστοιχεῖ σὲ μιὰ λέξις, τότε ἡ χρῆσις τῆς λέξεως «σημασία» ἔρχεται σὲ σύγκρουση μὲ τὴ γλώσσα. Παναπεῖ : μπερδεύουμε τὴ σημασία ἑνὸς ὀνόματος μὲ τὸν φορέα τοῦ ὀνόματος. Ὅταν πεθαίνει ὁ κύριος Ν.Ν., λέμε ὅτι πέθανε ὁ φορέας τοῦ ὀνόματος ἀλλὰ ὄχι πὼς πέθανε ἡ σημασία τοῦ ὀνόματος. Καὶ θὰ ἦταν ἀνόητο νὰ μιλάμε μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, γιατί ἂν τὸ ὄνομα ἔπαυε νὰ ἔχει σημασία, δὲν θὰ εἶχε νόημα νὰ ποῦμε πὼς «ὁ κύριος Ν.Ν. πέθανε».

41. Στὴν (15) βάλουμε στὴ γλώσσα (8) κύρια ὀνόματα. Νὰ ὑποθέσεις τώρα πὼς τὸ ἐργαλεῖο μὲ τὸ ὄνομα «Ν» εἶναι σπασμένο. Ὁ Α δὲν τὸ ξέρει καὶ δίνει στὸν Β τὸ σημεῖο «Ν». Ἐχει τώρα σημασία τὸ σημεῖο αὐτὸ ἢ δὲν ἔχει ; — Τί ὀφείλει νὰ κάνει ὁ Β ὅταν λάβει αὐτὸ τὸ σημεῖο ; — Πάνω σ' αὐτὸ δὲν ἔχουμε ἀκόμη συμφωνήσει τίποτε. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ρωτήσει : Τί θὰ κάνει ὁ Β ; Λοιπὸν, ἴσως καὶ νὰ σταθεῖ ἐκεῖ ἀμήχανος ἢ νὰ δείξει στὸν Α τὰ κομμάτια. Ἐδῶ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πεῖ : τὸ «Ν» ἔχασε τὴ σημασία του. Καὶ τότε ἡ ἔκφρασις θὰ σήμαινε πὼς, στὸ γλωσσικὸ μας παιχνίδι, γιὰ τὸ σημεῖο «Ν» δὲν ὑπάρχει τώρα πιά ἐφαρμογὴ (ἐκτὸς ἂν τοῦ προσδύναμε μιὰ νέα). Τὸ «Ν» θὰ ἦταν δυνατό νὰ χάσει τὴ σημασία του ἐπειδὴ, γιὰ ἕνα ὁποιοδήποτε λόγο, δόθηκε στὸ ἐργαλεῖο ἄλλη ὑποσήμανση καὶ τὸ σημεῖο «Ν» δὲν χρησιμοποιεῖται ἄλλο στὸ γλωσσικὸ παιχνίδι. — Θὰ μπορούσαμε ὅμως καὶ νὰ φανταστοῦμε μιὰ σύμβαση τέτοια πού, ὅταν ἕνα ἐργαλεῖο εἶναι σπασμένο καὶ ὁ Α μεταδίδει στὸν Β τὸ σημεῖο αὐτοῦ τοῦ ἐργαλείου, ὁ δεύτερος, γιὰ ἀπάντησις, ὀφείλει νὰ κουνάει τὸ κεφάλι. — Μ' αὐτὸ, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, στὴν προσταγὴ «Ν» παρέχεται μιὰ θέση στὸ γλωσσικὸ παιχνίδι ἀκόμη κι ὅταν τὸ ἐργαλεῖο αὐτὸ δὲν ὑπάρχει πιά, καὶ τὸ σημεῖο «Ν» ἔχει σημασία ἀκόμη κι ὅταν ὁ φορέας του πάψει νὰ ὑπάρχει.

42. Ἀλλὰ ἔχουν ἄραγε σημασία σὲ ἐκεῖνο τὸ παιχνίδι καὶ τὰ ὀνόματα ποῦ δὲν ἔχουν ποτὲ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ κάποιο ἐργαλεῖο ; — Ἄς ὑποθέσουμε πὼς ἕνα τέτοιο σημεῖο εἶναι τὸ «Χ» καὶ πὼς ὁ Α δίνει τὸ σημεῖο στὸν Β — λοιπὸν, στὸ γλωσσικὸ παιχνίδι θὰ μπορούσε νὰ βρεθεῖ μιὰ θέση καὶ γιὰ τέτοια σημεῖα καὶ ὁ Β θὰ ὀφείλε, ἄς ποῦμε, καὶ σ' αὐτὰ ἀκόμη νὰ ἀπαντᾷ μ' ἕνα κούνημα τοῦ κεφαλοῦ. (Αὐτὸ θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ φανταστοῦμε σάν ἕνα εἶδος ψυχαγωγίας γιὰ τοὺς δύο.)

43. Γιὰ μιὰ μεγάλη κλάση περιπτώσεων — μολονότι ὄχι γιὰ ὅλες τὶς περιπτώσεις — ὅπου τὴ μεταχειριζόμαστε, ἡ λέξις «σημασία» μπορεῖ νὰ ὀρι-

στεί ετσι : ἡ σημασία μιᾶς λέξης εἶναι ἡ χρήση τῆς μέσα στὴ γλώσσα.

Καὶ καμιά φορά ἐξηγεῖ κανεὶς τὴ σημασία ἑνὸς ὀνόματος δείχνοντας τὸν φορέα του.

44. Εἶπαμε : ἡ πρόταση «τὸ Nothung ἔχει κοφτερὴ λεπίδα», ἔχει νόημα ἀκόμη καὶ ὅταν τὸ Nothung ἔχει γίνει κομμάτι. Λοιπὸν, αὐτὸ συμβαίνει γιατί σ' αὐτὸ τὸ γλωσσικὸ παιχνίδι χρησιμοποιεῖται ἓνα ὄνομα ἀκόμη κι ὅταν λείπει ὁ φορέας του. Μποροῦμε ὅμως νὰ φανταστοῦμε ἓνα γλωσσικὸ παιχνίδι μὲ ὀνόματα (παναπεῖ, μὲ σημεῖα ποῦ σίγουρα θὰ τὰ ποῦμε κι αὐτὰ «ὀνόματα»), ὅπου αὐτὰ θὰ χρησιμοποιοῦνται μονάχα ὅταν εἶναι παρὼν ὁ φορέας τους. Καὶ ἐπομένως θὰ εἶναι πάντοτε δυνατό νὰ τὰ ἀντικαταστήσουμε μὲ τὴ δεικτικὴ ἀνωθυμία μαζί μὲ τὴ δεικτικὴ χειρονομία.

45. Τὸ καταδεικτικὸ «αὐτὸ» δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ εἶναι χωρὶς φορέα. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πεῖ : «Ὅσον καιρὸ ὑπάρχει ἓνα *Αὐτὸ* ἄλλον τόσο ἡ λέξη 'αὐτὸ' ἔχει σημασία εἴτε *αὐτὸ* εἶναι ἀπλό, εἴτε εἶναι σύνθετο. — Ἄλλὰ αὐτὸ δὲν κάνει τὴ λέξη ὄνομα. Ἀντίθετα : ἀφοῦ τὸ ὄνομα δὲν χρησιμοποιεῖται μαζί μὲ τὴν καταδεικτικὴ χειρονομία, ἀλλὰ μονάχα ἐξηγεῖται χάρη σ' αὐτή.

46. Μὰ τί πράγμα εἶναι καὶ αὐτὸ, τὸ ὄνομα νὰ ὑποσημαίνει τὴν πραγματικότητα τὸ ἀληθινὰ ἀπλό ; —

Λέει ὁ Σωκράτης (στὸν *Θεαίτητο* τοῦ Πλάτωνα)* : «Ἄν δὲν κάνω λάθος, ἔχω ἀκούσει μερικοὺς νὰ λένε πὼς δὲν ὑπάρχει ὀρισμὸς γιὰ τὰ *πρῶτα στοιχεῖα* — ἅς τὸ πᾶ ἔστι — τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν καὶ ἐμᾶς καὶ ὅλα τὰ ἄλλα· γιατί καθετὶ ποῦ ὑπάρχει καθαυτὸ κι ἀπὸ μόνο του μπορεῖ νὰ ὑποσημανθεῖ μονάχα μὲ ὄνομα· κάθε ἄλλος προσδιορισμὸς εἶναι ἀδύνατος, οὔτε ὅτι *εἶναι*, οὔτε ὅτι *δὲν εἶναι*..... Ἄλλὰ ὅ,τι ὑπάρχει καθαυτὸ κι ἀπὸ μόνο του πρέπει... νὰ τὸ ὀνομάσουμε χωρὶς ὅλους τοὺς ἄλλους προσδιορισμοὺς. Ἄλλὰ ἔτσι, γιὰ κάθε πρῶτο στοιχεῖο εἶναι ἀδύνατο νὰ ποῦμε ὅ,τιδήποτε μὴ τὴ μορφή ὀρισμοῦ, γιατί γι' αὐτὸ δὲν ὑπάρχει παρὰ μονάχα ἡ σκέτη ὀνομασία· ἔχει, τε-

* Ὁ W. παραπέμπει στὴ γερμανικὴ μετάφραση τοῦ Preisendanz ἀπ' ὅπου μεταφράσαμε καὶ μεῖς ἐδῶ. Τὸ πρωτότυπο κείμενο εἶναι : «ἐγὼ γὰρ αὐ ἐδόκουν ἀκούειν τινῶν ὅτι τὰ μὲν πρῶτα οἰοντερεὶ στοιχεῖα, ἐξ ὧν ἡμεῖς τε συγκείμεθα καὶ τᾶλλα, λόγον οὐκ ἔχον· αὐτὸ γὰρ καθ' αὐτὸ ἕκαστον ὀνομάσαι μόνον εἴη, προσειπεῖν δὲ οὐδὲν ἄλλο δυνατόν, οὔθ' ὡς ἔστιν, οὔθ' ὡς οὐκ ἔστιν· [...] δεῖν δὲ [...] ἄνευ τῶν ἄλλων ἀπάντων λέγεσθαι. νῦν δὲ ἀδύνατον εἶναι ὅτιον τῶν πρῶτων ῥηθῆναι λόγῳ· οὐ γὰρ εἶναι αὐτῶ ἀλλ' ἢ ὀνομαζεσθαι μόνον — ὄνομα γὰρ μόνον ἔχειν — τὰ δὲ ἐκ τούτων συγκείμενα, ὥσπερ αὐτὰ πέπλεκται, οὕτω καὶ τὰ ὀνόματα αὐτῶν συμπλεκέντα λόγον γεγονέναι· ὀνόματα γὰρ συμπλοκῆν εἶναι λόγου οὐσίαν». (Thaet. 201e-202b). [ΣτΜ]

λοσπάντων, μονάχα τὸ ὄνομά του. Ἄλλὰ ὅπως ἐκεῖνο πού εἶναι συνθεμένο ἀπὸ τὰ πρῶτα αὐτὰ στοιχεῖα εἶναι αὐτὸ τὸ ἴδιο μιὰ σύμπλεκτη κατασκευὴ, ἔτσι καὶ οἱ ὀνομασίες του γίνονται, σ' αὐτὴ τὴ σύμπλεξη, ἐξηγητικός λόγος : γιὰ τὴ οὐσία του εἶναι ἡ σύμπλεξη ὀνομάτων».

Τέτοια πρῶτα στοιχεῖα ἦταν καὶ τὰ 'individuals'* τοῦ Russell καὶ τὰ δικά μου 'ἀντικείμενα'. (Λογ. - Φιλοσ. Πραγμ.)

47. Ἄλλὰ ποιά εἶναι τὰ ἀπλά συστατικά μέρη πού συγκροτοῦν τὴν πραγματικότητα ; — Ποιά εἶναι τὰ ἀπλά συστατικά μέρη μιᾶς πολυθρόνας ; — Τὰ κομμάτια τοῦ ξύλου μὲ τὰ ὁποῖα φτιάχτηκε ; Ἡ, μήπως τὰ μόρια ἢ τὰ ἄτομα ; — «Ἄπλῳ» σημαίνει : ὄχι σύνθετο. Καὶ δῶ ἐνδιαφέρει τοῦτο : 'σύνθετο' μὰ ποιὰν ἔννοια ; Δὲν ἔχει διόλου νόημα νὰ μιλάμε ἀπόλυτα γιὰ τὰ 'ἀπλά μέρη τῆς πολυθρόνας'.

Ἡ : Μήπως ἀποτελεῖται ἀπὸ μέρη ἢ ὀπτική εἰκόνα πού ἔχω αὐτοῦ τοῦ δέντρου, αὐτῆς τῆς πολυθρόνας ; Καὶ ποιά εἶναι τὰ ἀπλά συστατικά μέρη τῆς ; Ἡ πολυχρωμία εἶναι ἓνα εἶδος συνθετότητας' ἄλλο εἶδος εἶναι λ.χ. τὸ εἶδος συνθετότητας ἑνὸς σπασμένου περιγράμματος πού ἀποτελεῖται ἀπὸ τμήματα εὐθείας. Καὶ ἓνα κομμάτι καμπύλης μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα τόξο πού ἀνεβαίνει καὶ ἀπὸ ἓνα τόξο πού κατεβαίνει.

Ἄν πῶ σὲ κάποιον χωρὶς ἄλλη ἐξήγηση : «Αὐτὸ πού τῶρα βλέπω μπρὸς μου εἶναι σύνθετο», μὲ τὸ δίκιο του θὰ ρωτήσῃ : «Τί ἔννοεῖς 'σύνθετο' ; Γιὰ αὐτὸ βέβαια μπορεῖ νὰ σημαίνει ὅ,τιδήποτε !» — Ἡ ἐρώτηση «εἶναι 'σύνθετο' αὐτὸ πού βλέπεις ;» ἔχει νόημα μόνο ὅταν εἶναι κιόλας ξεκάθαρο γιὰ ποιὸ εἶδος συνθετότητας — παναπεῖ, γιὰ ποιὰ ιδιαίτερη χρῆση αὐτῆς τῆς λέξης — πρόκειται. Ἄν ἦταν καθορισμένο πὼς τὴν ὀπτική εἰκόνα ἑνὸς δέντρου ὀφείλουμε νὰ τὴ λέμε «σύνθετη» ὅταν βλέπουμε ὄχι μόνο ἓναν κορμὸ ἀλλὰ καὶ κλαδιά, τότε ἡ ἐρώτηση : «εἶναι ἀπλή ἢ σύνθετη ἡ εἰκόνα αὐτοῦ τοῦ δέντρου ;» καὶ ἡ ἐρώτηση «ποιά εἶναι τὰ ἀπλά συστατικά μέρη τῆς ;» θὰ εἶχαν ἓνα ξεκάθαρο νόημα — μιὰ σαφὴ χρῆση. Καί, φυσικά, ἡ ἀπάντηση στὴ δευτέρα ἐρώτηση δὲν εἶναι «τὰ κλαδιά» (αὐτὴ θὰ ἦταν ἡ ἀπάντηση στὴ γραμματική ἐρώτηση : «ἐδῶ τί ὀνομάζει κανεὶς 'τὰ ἀπλά συστατικά μέρη' ;») ἀλλὰ μᾶλλον, μιὰ περιγραφὴ τῶν κλαδιῶν ἓνα πρὸς ἓνα.

Ἄλλὰ μήπως δὲν εἶναι λ.χ. μιὰ σκακιέρα φανερά καὶ ἀπόλυτα κατιτὶ σύνθετο ; — Ἐσὺ βέβαια σκέφτεσαι πὼς τὴ συνθέτουν 32 λευκὰ καὶ 32 μαῦρα τετράγωνα. Ἄλλὰ δὲν θὰ μπορούσαμε λ.χ. νὰ ποῦμε ἀκόμη πὼς εἶναι συνθεμένη ἀπὸ τὰ χρώματα λευκὸ καὶ μαῦρο καὶ ἀπὸ τὸ σχῆμα τοῦ διχτυωτοῦ μὲ τὰ τετράγωνα ; Καὶ ἂν ἐδῶ ὑπάρχουν ὁλότελα διαφορετικοὶ τρόποι νὰ τὴ

* Ἐπιμέρους, ἄτομα. [ΣτΜ]

θεωρείς, ακόμη θέλεις νά λές πώς ἡ σκακιέρα εἶναι χωρὶς ἄλλο 'σύνθετη' ; — Τὸ νὰ ρωτᾷς «εἶναι σύνθετο τοῦτο τὸ ἀντικείμενο ;» ἔξω ἀπὸ ἓνα ὀρισμένο γλωσσικὸ παιχνίδι, μοιάζει μὲ τὴν ἱστορία ἐκείνου τοῦ μαθητῆ, ποὺ ὄταν τὸν ρώτησαν ἂν τὰ ρήματα σὲ ὀρισμένα παραδείγματα προτάσεων χρησιμοποιοῦνται στὴν ἐνεργητικὴ ἢ στὴν παθητικὴ φωνή, αὐτὸς παιδευόταν νά βρεῖ ἂν, λ.χ., τὸ ρῆμα «κοιμᾶμαι» σήμαινε κατιτὶ ἐνεργητικὸ ἢ κατιτὶ παθητικὸ.

Ἡ λέξις «σύνθετο» (καὶ ἄρα καὶ ἡ λέξις «ἀπλό»), ἔχει ἀμέτρητα εἶδη χρῆσεων ποὺ συγγενεοῦν μεταξύ τους μὲ διαφορετικοὺς τρόπους. (Εἶναι ἀπλό τὸ χρῶμα ἑνὸς τετράγωνου στὴ σκακιέρα ἢ ἀποτελεῖται ἀπὸ καθαρὸ λευκὸ καὶ καθαρὸ κίτρινο ; Καὶ τὸ λευκὸ εἶναι ἀπλό ἢ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰ χρώματα τοῦ οὐράνιου τόξου ; — Εἶναι τοῦτο τὸ διάστημα τῶν δύο ἑκατοστῶν ἀπλό, ἢ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ὑποδιαστήματα τοῦ ἐνὸς ἑκατοστοῦ τὸ καθένα ; Καὶ γιατί ὄχι ἀπὸ ἓνα τμήμα 3 ἑκατοστῶν κι ἓνα τμήμα ἐνὸς ἑκατοστοῦ ποὺ λογαριάζεται μὲ ἀρνητικὴ ἔννοια ;)

Στὸ φιλοσοφικὸ ἐρώτημα : «Εἶναι ἡ ὀπτικὴ εἰκόνα αὐτοῦ τοῦ δέντρου σύνθετη καὶ ποιά εἶναι τὰ συστατικὰ μέρη τῆς ;» ἡ σωστὴ ἀπάντησις εἶναι : «Ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ τί ἔννοεῖς μὲ 'σύνθετο'». (Καὶ τοῦτο δὲν εἶναι βέβαια ἀπάντησις, ἀλλὰ ἀπόρριψις τῆς ἐρώτησις.)

48. Ἐὰς ἐφαρμόσουμε τώρα τὴ μέθοδο τῆς (2) στὴν περιγραφὴ ποὺ βρίσκεται στὸ *Θεαίτητο*. Ἐὰς θεωρήσουμε ἓνα γλωσσικὸ παιχνίδι στὸ ὁποῖο ταιριάζει πραγματικὰ αὐτὴ ἡ περιγραφὴ. Ἡ γλώσσα χρησιμεύει γιὰ νὰ παρασταίνει τοὺς συνδυασμοὺς χρωματιστῶν τετραγώνων πᾶνω σὲ μιὰ ἐπιφάνεια. Τὰ τετράγωνα σχηματίζουν ἓνα πλέγμα, σὰ σκακιέρα. Ὑπάρχουν κόκκινα, πράσινα, λευκὰ καὶ μαῦρα τετράγωνα. Οἱ λέξεις τῆς γλώσσας εἶναι (ἀντίστοιχα) : «Κ», «Π», «Λ» καὶ «Μ», καὶ μιὰ πρότασις εἶναι μιὰ σειρά ἀπ' αὐτὰς τὶς λέξεις. Περιγράψουμι μιὰ συμπάρθεσις τετραγώνων κατὰ τὴν τάξιν :

1	2	3
4	5	6
7	8	9

Ἔτσι ἡ πρότασις «ΚΚΜΠΠΠΚΛΛ» περιγράφει μιὰ σύνθεσις τοῦ ἀκόλουθου τύπου :

Ἐδῶ ἡ πρόταση εἶναι ἓνα πλέγμα ἀπὸ ὀνόματα, καὶ σ' αὐτὴν ἀντιστοιχεῖ ἓνα πλέγμα ἀπὸ στοιχεῖα. Πρῶτα στοιχεῖα εἶναι τὰ χρωματιστὰ τετράγωνα. «Εἶναι ὁμως αὐτὰ ἀπλά ;» — Σ' αὐτὸ τὸ γλωσσικὸ παιχνίδι, δὲν θὰ ἤξερα τί πράγμα εἶναι πιὸ φυσικὸ νὰ ὀνομάσω «ἀπλό». Ἄλλὰ σ' ἄλλες περιστάσεις θὰ μπορούσα νὰ ὀνομάσω «σύνθετο» ἓνα μονόχρωμο τετράγωνο ποὺ ἀποτελεῖται λ.χ. ἀπὸ δύο ὀρθογώνια, ἢ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα χρῶμα καὶ σχῆμα. Ἄλλὰ ἡ ἔννοια τοῦ σύνθετου θὰ μπορούσε καὶ νὰ ἐπεκταθεῖ ἔτσι ποὺ νὰ λέμε πὼς μιὰ μικρότερη ἐπιφάνεια εἶναι «συνθεμένη» ἀπὸ μιὰ μεγαλύτερη, καὶ ἀπὸ μιὰν ἄλλη ποὺ ἀφαιρεῖται ἀπὸ αὐτὴν. Παράβαλε : «σύνθεση» τῶν δυνάμεων, «διαίρεση» ἑνὸς τμήματος εὐθείας μὲ τὴ βοήθεια σημείου ἔξω ἀπὸ αὐτὴν· αὐτὲς οἱ ἐκφράσεις δείχνουν πὼς, σὲ ὀρισμένες περιστάσεις, ἔχουμε ὡς καὶ τὴ διάθεση νὰ ἀντιλαμβανόμεστε τὸ μικρότερο σὰν ἀποτέλεσμα τῆς σύνθεσης τοῦ μεγαλύτερου, καὶ τὸ μεγαλύτερο σὰν ἀποτέλεσμα τῆς διαίρεσης τοῦ μικρότερου.

Ἄλλὰ δὲν ξέρω ἂν πρέπει νὰ πῶ ὅτι τὸ σχῆμα ποὺ περιγράφει ἡ πρότασή μας ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερα στοιχεῖα ἢ ἀπὸ ἑννιά. Λοιπόν, ἀπὸ πόσα γράμματα ἀποτελεῖται ἐκείνη ἡ πρόταση : ἀπὸ τέσσερα ἢ ἀπὸ ἑννιά ; — Καὶ ποιά εἶναι τὰ στοιχεῖα τῆς : οἱ τύποι τῶν γραμμάτων ἢ τὰ γράμματα ; Δὲν εἶναι μήπως ἀδιάφορο ποιά λέμε ; Φτάνει, σὲ κάθε συγκεκριμένη περίπτωση, νὰ ἀποφεύγουμε τίς παρανοήσεις.

49. Ἄλλὰ ὁμως τί σημαίνει νὰ λέμε πὼς δὲν μπορούμε νὰ ὀρίσουμε (παναπεῖ νὰ περιγράψουμε) αὐτὰ τὰ στοιχεῖα, ἀλλὰ μόνο νὰ τὰ ὀνομάσουμε ; Ἰσως αὐτὸ νὰ θέλει νὰ πεῖ πὼς ἡ περιγραφή ἑνὸς πλέγματος, στὴν ὀριακὴ περίπτωση ὅπου αὐτὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα μονάχα τετράγωνο, εἶναι, ἀπλούστατα, τὸ ὄνομα τοῦ χρωματιστοῦ τετράγωνου.

Ἐδῶ θὰ γινόταν νὰ ποῦμε — μολονότι τοῦτο εὐκόλα ὀδηγεῖ σ' ὄλα τὰ εἶδη τῆς φιλοσοφικῆς δεισιδαιμονίας — πὼς ἓνα σημεῖο «Κ» ἢ «Μ» κτλ. μπορεῖ, ἄλλοτε νὰ εἶναι λέξη, καὶ ἄλλοτε πρόταση. Ἄλλὰ ἂν εἶναι ἡ λέξη ἢ ἡ πρόταση ἑξαρτᾶται ἀπὸ τίς συνθήκες στίς ὁποῖες προφέρεται ἢ γράφεται. Ἄν λ.χ. ὁ Α πρέπει νὰ περιγράψει στὸν Β πλέγματα ἀπὸ χρωματιστὰ τετράγωνα καὶ χρησιμοποιεῖ τὴ λέξη «Κ» μονάχη, τότε, μπορούμε νὰ ποῦμε πὼς

ή λέξη είναι μιὰ περιγραφή — μιὰ πρόταση. Ἐὰν ἀποστηθίζει τις λέξεις και τις σημασίες τους, ἢ διδάσκει σὲ κάποιον ἄλλον τὴ χρήση τῶν λέξεων και τις προφέρει κατὰ τὴ διάρκεια τῆς καταδεικτικῆς διδαχῆς, τότε δὲν θὰ ποῦμε πῶς εἶναι προτάσεις. Στὴν περίπτωση αὐτῆ, ἡ λέξη «Κ», λ.χ., δὲν εἶναι περιγραφή· με αὐτὴν *ὀνομάζει* κανεὶς ἓνα στοιχεῖο — ἐδῶ ὁμως θὰ ἦταν περιεργο νὰ ποῦμε πῶς τὸ στοιχεῖο μπορεῖ κανεὶς *μονάχα* νὰ τὸ ὀνομάζει! Ἡ ὀνομασία και ἡ περιγραφή δὲν βρίσκονται βέβαια στὸ *ἴδιο* ἐπίπεδο : ἡ ὀνομασία εἶναι μιὰ προπαρασκευὴ γιὰ τὴν περιγραφή. Τὸ νὰ ὀνομάζεις δὲν εἶναι ἀκόμα κίνηση στὸ γλωσσικὸ παιχνίδι — παρόμοια ὅπως ἡ τοποθέτηση ἐνὸς πιονιοῦ στὴ θέση του δὲν εἶναι κίνηση στὸ παιχνίδι τοῦ σκακιοῦ. Μποροῦμε νὰ ποῦμε : με τὸ νὰ ὀνομάσουμε ἓνα πράγμα, δὲν κάναμε ἀκόμη *τίποτε*. Οὔτε *ἔχει* ὄνομα ἔξω ἀπὸ τὸ παιχνίδι. Αὐτὸ ἐννοοῦσε και ὁ Frege ὅταν ἔλεγε πῶς μιὰ λέξη ἔχει σημασία μόνο στὸν συναρτισμὸ τῆς πρότασης*.

50. Τί σημαίνει λοιπὸν νὰ λέμε πῶς στὰ στοιχεῖα δὲν μποροῦμε νὰ ἀποδώσουμε οὔτε τὸ εἶναι οὔτε τὸ μὴ-εἶναι ; — Θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ πεῖ : "Ἄν καθετὶ πού λέμε «εἶναι» και «μὴ-εἶναι» συνίσταται στὴν ὕπαρξη και στὴ μὴ-ὑπαρξη συνδέσεων ἀνάμεσα στὰ στοιχεῖα, τότε δὲν ἔχει νόημα νὰ μιλάμε γιὰ τὸ εἶναι (μὴ-εἶναι) ἐνὸς στοιχείου· τὸ ἴδιο ὅπως δὲν ἔχει νόημα νὰ μιλάμε γιὰ καταστροφὴ ἐνὸς στοιχείου ὅταν, ὅ,τι λέμε «καταστροφὴ», συνίσταται στὸ χωρισμὸ τῶν στοιχείων.

Ἐὰν θὰ ἤθελε νὰ πεῖ κανεὶς : Στὸ στοιχεῖο δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ τὸ εἶναι, γιὰτὶ, *ἂν δὲν ἦταν*, δὲν θὰ μποροῦσε οὔτε και νὰ τὸ ὀνομάσει κανεὶς και, ἄρα, οὔτε και νὰ πεῖ τίποτα σχετικὰ μ' αὐτό. — Ἐὰν ἄς θεωρήσουμε μιὰν ἀνάλογη περίπτωσιν. Ἐπάρχει ἓνα πράγμα πού δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε πῶς ἔχει μήκος ἓνα μέτρο : αὐτὸ εἶναι τὸ πρότυπο μέτρο στὸ Παρίσι. — Φυσικὰ, μ' αὐτὸ δὲν τοῦ ἔχουμε ἀποδώσει καμιὰν ἐξαιρετικὴ ιδιότητα, ἀλλὰ μόνο χαρακτηρισμὸν τὸν ἰδιόρυθμο ρόλο του στὸ γλωσσικὸ παιχνίδι τῆς μέτρησης με τὸν μετρικὸ κανόνα. — Ἐὰς φανταστοῦμε πῶς στὸ Παρίσι διατηροῦνται, με τὸν ἴδιο τρόπο ὅπως τὸ πρότυπο μέτρο, και τὰ πρότυπα τῶν χρωμάτων. Ὀρίζουμε λοιπὸν : «Σέπια» σημαίνει τὸ χρῶμα τοῦ προτύπου τῆς σέπιας πού διατηρεῖται στεγανὰ προφυλαγμένο στὸ Παρίσι. Τότε δὲν θὰ ἔχει νόημα νὰ λέμε πῶς αὐτὸ τὸ πρότυπο ἔχει ἢ δὲν ἔχει αὐτὸ τὸ χρῶμα.

Αὐτὸ μποροῦμε νὰ τὸ ἐκφράσουμε ἔτσι : αὐτὸ τὸ πρότυπο εἶναι ἓνα ὄργανο τῆς γλώσσας πού χρησιμοποιοῦμε γιὰ νὰ ἀποφαινόμαστε σχετικὰ με τὰ χρώματα. Σ' αὐτὸ τὸ παιχνίδι, δὲν εἶναι κάτι πού παρασταίνεται, ἀλλὰ τὸ μέσο τῆς παράστασης. — Καὶ ἀκριβῶς αὐτὸ ἰσχύει γιὰ τὸ στοιχεῖο τοῦ γλωσσ-

* Gottlob Frege, Die Grundlagen der Arithmetik. Δὲς και Tractatus — πρόταση 3.3 — ὅπου ἡ ἀρχὴ τοῦ Frege ἀναφέρεται σχεδὸν κατὰ γράμμα. [ΣτΜ]

σικού παιχνιδιού (48) όταν, ονομάζοντάς το, προφέρουμε τή λέξη «Κ» μ' αυτό δώσαμε σ' αυτό τὸ πράγμα ἕνα ρόλο στὸ γλωσσικό μας παιχνίδι. Τὸ πράγμα εἶναι τώρα πιά μέσο παράστασης. Καὶ νὰ λέμε : «Ἄν δὲν ἦταν δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἔχει ὄνομα» εἶναι σὰ νὰ λέμε, οὔτε λίγο οὔτε πολύ, ὅτι : ἂν αὐτὸ τὸ πράγμα δὲν ὑπῆρχε, δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ χρησιμοποιήσουμε στὸ παιχνίδι μας. — Ἐκεῖνο πού, καθὼς φαίνεται, *πρέπει* νὰ ὑπάρχει, ἀνήκει στὴ γλώσσα. Αὐτὸ εἶναι ἕνα Παράδειγμα (Paradigma) στὸ γλωσσικό μας παιχνίδι· κάτι πού μ' αὐτὸ γίνονται συγκρίσεις. Καὶ αὐτὸ μπορεί νὰ σημαίνει πὼς κάνουμε μιὰ σπουδαία διαπίστωση· μολοντοῦτο ὅμως δὲν παύει νὰ εἶναι μιὰ παρατήρηση σχετικὴ μὲ τὸ γλωσσικό μας παιχνίδι — τὸν τρόπο μας νὰ παρασταίνουμε —.

51. Περιγράφοντας τὸ γλωσσικό παιχνίδι στὸ (48) εἶπα πὼς οἱ λέξεις «Κ» «Μ» κτλ. ἀντιστοιχοῦν στὰ χρώματα τῶν τετραγώνων. Ἄλλὰ σὲ τί συνίσταται αὐτὴ ἡ ἀντιστοιχία ; Μὲ ποιὰν ἔννοια μπορεί κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι ὀρισμένα χρώματα ἀντιστοιχοῦν σ' αὐτὰ τὰ σημεῖα ; Ἡ ἐξήγηση πού δόθηκε στὸ (48) ἐγκαθιστοῦσε μονάχα μιὰ συσχέτιση ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ σημεῖα καὶ σὲ ὀρισμένες λέξεις τῆς γλώσσας μας (τὰ ὀνόματα τῶν χρωμάτων). — Λοιπὸν εἶχαμε προϋποθέσει πὼς ἡ χρῆση τῶν σημείων τοῦ γλωσσικοῦ παιχνιδιοῦ θὰ διδασκόταν μὲ ἄλλον τρόπο, καὶ μάλιστα μὲ τὴν κατάδειξη Παραδειγμάτων. Καλὰ· ἀλλὰ τί σημαίνει νὰ λέμε ὅτι, στὴν *πρακτικὴ ἐφαρμογὴ* τῆς γλώσσας, στὰ σημεῖα ἀντιστοιχοῦν ὀρισμένα στοιχεία ; — Μήπως αὐτὸ συνίσταται στὸ ὅτι ἐκεῖνος πού περιγράφει τὰ πλέγματα τῶν χρωματιστῶν τετραγώνων, πάντα λέει «Κ» ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει ἕνα κόκκινο τετράγωνο, «Μ» ἐκεῖ ὅπου εἶναι ἕνα μαῦρο, κτλ. ; Ἄλλὰ τί συμβαίνει ἂν σφάλει στὴν περιγραφή καὶ κάνει τὸ λάθος νὰ λέει «Κ» ἐκεῖ ὅπου βλέπει ἕνα μαῦρο τετράγωνο — ποῖο εἶναι ἐδῶ τὸ κριτήριον σύμφωνα μὲ τὸ ὅποιο αὐτὸ ἦταν ἕνα σφάλμα ; — Ἡ μήπως, τὸ ὅτι τὸ «Κ» ὑποσημαίνει ἕνα κόκκινο τετράγωνο συνίσταται στὸ ὅτι οἱ ἄνθρωποι πού χρησιμοποιοῦν αὐτὴ τὴ γλώσσα, ὅταν χρησιμοποιοῦν τὸ σημεῖο «Κ» ἔχουν πάντοτε στὸ νοῦ τους ἕνα κόκκινο τετράγωνο ;

Γιὰ νὰ δοῦμε πιὸ καθαρά, εἶναι ἀνάγκη ἐδῶ, ὅπως καὶ σὲ ἀμέτρητες παρόμοιες περιπτώσεις, νὰ κοιτάξουμε προσεκτικὰ τὶς λεπτομέρειες αὐτῶν τῶν διαδικασιῶν· νὰ παρατηρήσουμε ἀπὸ κοντὰ αὐτὸ πού συμβαίνει.

52. Ἄν ἔχω τὴν τάση νὰ ὑποθέτω πὼς ἕνας ποντικὸς γεννιέται αὐτόματα ἀπὸ σταχτιά κουρέλια καὶ σκόνη, καλὰ θὰ κάνω νὰ ἐξετάσω προσεκτικὰ αὐτὰ τὰ κουρέλια γιὰ νὰ βρῶ πὼς μπορεί ἕνας ποντικὸς νὰ κρυφτεῖ σ' αὐτὰ, πὼς μπορεί νὰ εἶχε πάει ἐκεῖ μέσα, κτλ. Ἄν ὅμως ἔχω τὴν πεποιθήση πὼς

δέν είναι δυνατόν νά γεννηθεῖ ποντικός ἀπό αὐτά τὰ πράγματα, τότε αὐτὴ ἡ ἐξέταση ἴσως θά εἶναι περιττή.

Ἄλλὰ πρῶτα πρέπει νά μάθουμε νά καταλαβαίνουμε τί ἐναντιώνεται σέ μιά τέτοια ἐξέταση τῶν λεπτομερειῶν στή φιλοσοφία.

53. Γιά τὸ γλωσσικό μας παιχνίδι (48) ὑπάρχουν τώρα *διάφορες* δυνατότητες· διαφορετικὲς περιπτώσεις ὅπου θά λέγαμε πὼς ἕνα σημεῖο στὸ παιχνίδι ὀνομάζει ἕνα τετράγωνο τοῦ τᾶδε χρώματος. Αὐτὸ θά τὸ λέγαμε, ἂν λ.χ. γνωρίζαμε πὼς οἱ ἄνθρωποι ποῦ χρησιμοποιοῦν αὐτὴ τὴ γλώσσα ἔχουν διαδραχεῖ τὴ χρῆση τῶν σημείων μὲ αὐτὸν καὶ αὐτὸν τὸν τρόπο. Εἶτε, ἂν εἶχε καταγραφῆ, ἄς ποῦμε, σὲ μορφή ἑνὸς πίνακα, πὼς αὐτὸ τὸ σημεῖο ἀντιστοιχεῖ σὲ αὐτὸ τὸ στοιχεῖο, κι ἂν αὐτὸ τὸν πίνακα τὸν μεταχειρίζονταν στή διδασκαλία τῆς γλώσσας, καὶ ἀνάτρεχαν σ' αὐτὸν σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις διαφωνίας.

Μποροῦμε ἀκόμα νά φανταστοῦμε πὼς ἕνας τέτοιος πίνακας εἶναι ἕνα ἐργαλεῖο στή χρῆση τῆς γλώσσας. Ἡ περιγραφή ἑνὸς πλέγματος γίνεται λοιπὸν μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: Ὅποιος περιγράφει τὸ πλέγμα, ἔχει ἕναν πίνακα καὶ ψάχνει σ' αὐτὸν κάθε στοιχεῖο τοῦ πλέγματος, κι ἀπὸ αὐτὸ περνάει στὸ ἀντίστοιχο σημεῖο (καὶ παρόμοια, ἐκεῖνος ποῦ λαβαίνει τὴν περιγραφή, μπορεῖ, μὲ τὴ βοήθεια ἑνὸς πίνακα, νά μεταφέρει τὶς λέξεις τῆς περιγραφῆς σὲ μίαν εἰκόνα ἀπὸ χρωματιστὰ τετράγωνα). Θά μπορούσαμε νά ποῦμε πὼς αὐτὸς ὁ πίνακας ἀναλαμβάνει νά παίξει ἐδῶ τὸ ρόλο ποῦ, σὲ ἄλλες περιπτώσεις, παίζουν ἡ μνήμη καὶ ὁ συνειρμός. (Συνήθως, τὴν προσταγὴ «Φέρε μου ἕνα κόκκινο λουλούδι!» δὲν τὴν ἐκτελοῦμε ψάχνοντας πρῶτα τὸ κόκκινο χρῶμα σ' ἕναν πίνακα καὶ φέρνοντας κατόπι ἕνα λουλούδι μὲ τὸ χρῶμα ποῦ βρήκαμε στὸν πίνακα· ἀλλ' ὁμως ὅταν πρόκειται νά διαλέξουμε ἢ νά συνθέσουμε μίαν ὀρισμένη ἀπόχρωση τοῦ κόκκινου, τότε μπορεῖ νά συμβεῖ νά χρησιμοποιήσουμε ἕνα ὑπόδειγμα ἢ ἕναν πίνακα.)

Ἄν ποῦμε πὼς ἕνας τέτοιος πίνακας εἶναι ἡ ἔκφραση ἑνὸς κανόνα τοῦ γλωσσικοῦ παιχνιδιοῦ, τότε μπορεῖ κανεὶς νά πεῖ πὼς σ' ἐκεῖνο ποῦ ὀνομάζουμε κανόνα ἑνὸς γλωσσικοῦ παιχνιδιοῦ ταιριάζουν πολλοὶ διαφορετικοὶ ρόλοι.

54. Ἄς ἀναλογιστοῦμε τὰ εἶδη τῶν περιπτώσεων ὅπου λέμε πὼς ἕνα παιχνίδι παίζεται σύμφωνα μ' ἕναν ὀρισμένο κανόνα.

Ὁ κανόνας μπορεῖ νά εἶναι ἕνα ἐπιβόηθημα στή διδασκαλία τοῦ παιχνιδιοῦ. Ἀνακοινώνουμε τὸν κανόνα στὸ μαθητευόμενο καὶ τὸν γυμνάζουμε στὴν ἐφαρμογὴ του. — Ἡ: ὁ κανόνας εἶναι ἕνα ἐργαλεῖο ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ παιχνίδι. — Ἡ ἀκόμα: ὁ κανόνας δὲν χρησιμοποιεῖται οὔτε στή διδασχὴ οὔτε στὸ ἴδιο τὸ παιχνίδι, κι οὔτε κἀν βρίσκεται σ' ἕναν κατάλογο μὲ κανόνες. Μα-

θαίνει κανείς τὸ παιχνίδι, παρακολουθώντας πῶς παίζουν οἱ ἄλλοι. Λέμε ὅμως ὅτι παίζεται σύμφωνα μ' αὐτοὺς τοὺς κανόνες, ἐπειδὴ ἕνας παρατηρητὴς μπορεῖ νὰ διαγνώσει αὐτοὺς τοὺς κανόνες ἀπὸ τὴν πράξη τοῦ παιχνιδιοῦ, — σὰν ἕνα φυσικὸ νόμο στὸν ὁποῖο ὑπακούουν οἱ κανόνες τοῦ παιχνιδιοῦ. — Σ' αὐτὴν ὁμως τὴν περίπτωση, πῶς ξεχωρίζει ὁ παρατηρητὴς ἀνάμεσα σ' ἕνα σφάλμα τῶν παικτῶν καὶ σὲ μιὰ σωστὴ κίνηση ; — Γι' αὐτὸ τὸ πράγμα ὑπάρχουν χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα στὴ συμπεριφορὰ τῶν παικτῶν. Σκέψου τὴν χαρακτηριστικὴ συμπεριφορὰ ἐκείνου ποὺ διορθώνει ἕνα φραστικὸ λάθος. Θὰ ἦταν δυνατό νὰ ἀναγνωρίσουμε πῶς κάποιος κάνει κάτι τέτοιο ἀκόμη κι ἂν δὲν καταλαβαίναμε τὴ γλώσσα ποὺ μιλάει.

55. «Αὐτὸ ποὺ ὑποσημαίνουν τὰ ὀνόματα τῆς γλώσσας πρέπει νὰ εἶναι ἀκατάστρεπτο. Γιατὶ πρέπει νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ περιγραφή τῆς κατάστασης ὅπου ὅλα ὅσα μποροῦν νὰ καταστραφοῦν, ἔχουν καταστραφεῖ. Αὐτὴ ἡ περιγραφή θὰ περιέχει λέξεις· καὶ αὐτὸ ποὺ ἀντιστοιχεῖ σ' αὐτὲς δὲν γίνεται νὰ καταστραφεῖ, γιατί ἄλλωθς, οἱ λέξεις δὲν θὰ εἶχαν σημασία». Δὲν μπορῶ νὰ πριονίσω τὸ κλαρί πάνω στὸ ὁποῖο κάθομαι.

Θὰ μπορούσε βέβαια κανεὶς, εὐθὺς ἀμέσως, νὰ ἀντιτάξει πῶς αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ περιγραφή δὲν πρέπει νὰ ὑπόκειται σὲ καταστροφή. — Ἄλλὰ ἐκεῖνο ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴν κάθε λέξη τῆς περιγραφῆς, καὶ ἄρα δὲν γίνεται νὰ καταστραφεῖ ἂν ἡ περιγραφή εἶναι ἀληθινή, εἶναι αὐτὸ ποὺ δίνει στὶς λέξεις τὴ σημασία τους, — χωρὶς αὐτὸ οἱ λέξεις δὲν θὰ εἶχαν καμιὰ σημασία. — Ἄλλὰ αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος εἶναι βέβαια, μὲ κάποια ἔννοια, ἐκεῖνο ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ ὄνομά του, εἶναι ὁμως φθαρτὸς· ἀλλὰ τὸ ὄνομά του δὲν χάνει τὴ σημασία του ὅταν ὁ φορέας καταστραφεῖ. — Ἐκεῖνο ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ ὄνομα καὶ ποὺ, χωρὶς αὐτό, τὸ ὄνομα δὲν θὰ εἶχε σημασία, εἶναι, λ.χ., ἕνα Παράδειγμα, ποὺ χρησιμοποιεῖται στὸ γλωσσικὸ παιχνίδι σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ ὄνομα.

56. Τί συμβαίνει ὁμως ἂν δὲν ἀνήκει στὴ γλώσσα κανένα τέτοιο ὑπόδειγμα, καὶ ἐντυπώνουμε στὸ νοῦ, λ.χ. τὸ χρῶμα ποὺ ὑποσημαίνει μιὰ λέξη ; — «Καὶ ἂν τὸ κρατοῦμε στὸ νοῦ, τὸ χρῶμα παρουσιάζεται στὸ πνεῦμα μας ὅταν προφέρουμε τὴ λέξη. Τὸ χρῶμα λοιπὸν καθαυτὸ θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἀφθαρτο, ἂν πρέπει νὰ ἔχουμε πάντοτε τὴ δυνατότητα νὰ τὸ θυμόμαστε». — Ἄλλὰ ἐμεῖς ποιὸ θεωροῦμε ὡς κριτήριον γιὰ τὸ ἂν τὸ θυμόμαστε σωστά ; — Ὅταν, ἀντὶ νὰ δουλεύουμε μὲ τὴ μνήμη μας, δουλεύουμε μ' ἕνα ὑπόδειγμα, ὑπάρχουν περιστάσεις ὅπου λέμε πῶς τὰ χρώματα τοῦ ὑποδείγματος ἀλλοιώθηκαν· καὶ αὐτὸ τὸ κρίνουμε χάρη στὴ μνήμη. Ἄλλὰ μήπως δὲν μποροῦμε, κάτω ἀπὸ ὀρισμένες συνθήκες, νὰ μιλήσουμε ἀκόμη καὶ γιὰ σκοτεινίασμα (λ.χ.) τῆς εἰκόνας στὴ μνήμη ; Μήπως δὲν εἴμαστε στὸ ἔλεος τῆς μνήμης τόσο, ὅσο

καί στο έλεος ενός ύποδείγματος; (Γιατί θά μπορούσε κανείς νά πει : «'Αν δέν είχαμε μνήμη, θά είμασταν στο έλεος ενός ύποδείγματος».) — Είτε, ίσως, και μιας χημικής αντίδρασης. Φαντάσου πώς πρέπει νά ζωγραφίσεις με ένα όρισμένο χρώμα «X» και αυτό είναι τó χρώμα πού βλέπει κανείς όταν ένωθουν οί χημικές ουσίες Η και Θ. — 'Υπόθεσε τώρα πώς μια μέρα τó χρώμα σου φάνηκε πιό φωτεινό· δέν θά έλεγεσ λoιπόν, κάτω από όρισμένες συνθήκες: «Πρέπει νά κάνω λάθος· τó χρώμα είναι βέβαια τó ίδιο όπως και χτές»; Αυτό δείχνει πώς δέν μεταχειριζόμαστε πάντα έκείνο πού λέει ή μνήμη σάν ανώτατη και άμετάκλητη έτυμηγορία.

57. «'Ένα κόκκινο πράγμα μπορεί νά καταστραφεί, αλλά τó κόκκινο δέν καταστρέφεται, και γι' αυτό ή σημασία τής λέξης 'κόκκινο' δέν έξαρταται από τήν ύπαρξη κάποιου πράγματος». — 'Ασφαλώς δέν έχει νόημα νά λέμε πώς τó κόκκινο χρώμα (τό χρώμα, όχι ή χρωστική ουσία) σκίζεται ή γίνεται κομμάτια. 'Αλλά μήπως δέν λέμε : «τό κόκκινο ξεθωριάζει»; Και μήν άρπάζεσαι από τó γεγονός πώς μπορούμε πάντα νά τó φέρνουμε στο νοΰ μας, κι όταν άκόμα δέν ύπάρχει πιά τίποτα κόκκινο! Αυτό είναι άκριβώς, σά νά ήθελες νά πεις πώς, και τότε άκόμη, θά ύπήρχε μια χημική αντίδραση πού παράγει μια κόκκινη φλόγα. — 'Αλλά πώς γίνεται νά τó λές, όταν δέν μπορείς πιά νά θυμάσαι τó χρώμα; — "Όταν ξεχνάμε ποιό είναι τó χρώμα πού έχει αυτό τó όνομα, τότε αυτό χάνει τή σημασία του για μας· παναπει, πώς μ' αυτό τó όνομα, δέ μπορούμε νά παίξουμε πιά ένα όρισμένο γλωσσικό παιχνίδι. Και τότε ή κατάσταση πρέπει νά παραβληθεί με έκείνην όπου έχει χαθεί ένα Παράδειγμα πού ήταν ένα όργανο τής γλώσσας μας.

58. «'Όνομα' θά λέω μονάχα έκείνο πού δέν μπορεί νά στέκει στο 'συνδυασμό 'τό X ύπάρχει'. — "Έτσι λοιπόν δέν μπορούμε νά πούμε 'τό κόκκινο ύπάρχει' έπειδή άν δέν ύπήρχε τó κόκκινο, δέν θά μπορούσαμε διόλου νά μιλάμε γι' αυτό». — Πιό σωστά : "Αν πρέπει «τό X ύπάρχει» νά σημαίνει τó ίδιο με : τó «X» έχει σημασία, τότε αυτή δέν είναι μια πρόταση πού πραγματεύεται τó X, αλλά μια πρόταση σχετική με τή χρήση πού κάνουμε τής γλώσσας μας, δηλαδή τή χρήση τής λέξης «X».

"Όταν λέμε πώς από τίς λέξεις «τό κόκκινο ύπάρχει» δέν βγαίνει νόημα, μας φαίνεται σά νά λέμε κατιτί σχετικό με τή φύση του κόκκινου. Για τήν άκρίβεια, πώς τó κόκκινο ύπάρχει 'καθαυτό κι από μόνο του'. 'Η ίδια ιδέα — πώς αυτή είναι μια μεταφυσική άπόφανση σχετική με τó κόκκινο — εκφράζεται κι άν πούμε πώς τó κόκκινο είναι άχρονο, και ίσως, άκόμα πιό έντονα, με τή λέξη «άφθαρτο».

"Όμως, έκείνο πού θέλουμε πραγματικά είναι νά αντιλαμβανόμαστε «τό κόκκινο ύπάρχει» ως τήν άπόφανση : 'Η λέξη «κόκκινο» έχει σημασία. "Η,

Ίσως σωστότερα : «τὸ κόκκινο δὲν ὑπάρχει» ὡς «τὸ κόκκινο' δὲν ἔχει ση-
μασία». Μονάχα, δὲν θέλουμε νὰ ποῦμε πὼς ἐκεῖνη ἡ ἔκφραση *λέει* αὐτό,
ἀλλὰ πὼς αὐτὸ θὰ ἔπρεπε νὰ λέει, ἂν εἶχε νόημα. Ἄλλὰ πὼς στὴν προσπά-
θεια νὰ τὴν ποῦμε, ἀντιφάσκει στὸν ἑαυτὸ της — ἀκριβῶς γιατί τὸ κόκκινο
ὑπάρχει 'καθαυτὸ κι ἀπὸ μόνο του'. Ἐνῶ μιὰ ἀντίφαση ὑπάρχει μονάχα στὸ
ἀκόλουθο : ἡ πρόταση μοιάζει νὰ μιλάει γιὰ τὸ χρῶμα ἐνῶ πρέπει νὰ λέει
κάτι σχετικὸ μὲ τὴ χρήση τῆς λέξης «κόκκινο». — Ἄλλὰ στὴν πραγματι-
κότητα λέμε, καὶ μὲ τὸ παραπάνω, γιὰ ἓνα ὀρισμένο χρῶμα πὼς ὑπάρχει, καὶ
αὐτὸ σημαίνει τὸ ἴδιο μὲ : ὑπάρχει κατιτὶ πού ἔχει αὐτὸ τὸ χρῶμα. Καὶ ἡ
πρῶτη ἔκφραση δὲν εἶναι λιγότερο ἀκριβῆς ἀπὸ τὴ δευτέρη. Ἰδιαίτερα ἐκεῖ
δπου 'ἐκεῖνο πού ἔχει τὸ χρῶμα' δὲν εἶναι ἓνα φυσικὸ ἀντικείμενο.

59. «Τὸ *ὄνομα* ὑποσημαίνει μόνο ἐκεῖνο πού εἶναι *στοιχεῖο* τῆς πραγμα-
τικότητας. Ἐκεῖνο πού δὲν μπορεῖ νὰ καταστραφεῖ· ἐκεῖνο πού μένει τὸ ἴδιο
σὲ ὅλες τὶς μεταβολές». — Ἄλλὰ τί εἶναι αὐτό ; — Ὅσο λέγαμε τὴν πρόταση,
τὸ εἶχαμε στὸ νοῦ μας ! Ἐκφράζαμε μιὰν ἐντελῶς καθορισμένη ἰδέα· μιὰν
ὀρισμένη εἰκόνα πού θέλουμε νὰ χρησιμοποιήσουμε. Γιατί, ἀσφαλῶς, ἡ
ἐμπειρία δὲν μας δείχνει τέτοια στοιχεῖα. Βλέπουμε *συστατικά μέρη* ἐνὸς
σύνθετου, λ.χ. μιας καρέκλας. Λέμε πὼς ἡ ράχη εἶναι ἓνα μέρος της, ἀλλὰ κι
αὐτὴ μὲ τὴ σειρά της εἶναι συνθεμένη ἀπὸ διάφορα κομμάτια ξύλου· ἐνῶ ἓνα
ποδάρι εἶναι ἓνα ἀπλό συστατικὸ μέρος. Καὶ ἀκόμα βλέπουμε ἓνα σύνολο
πού μεταβάλλεται (καταστρέφεται) ἐνῶ τὰ συστατικὰ μέρη του μένουν ἀμε-
τάβλητα. Αὐτὰ εἶναι τὰ ὑλικά ἀπὸ τὰ ὁποῖα κατασκευάζουμε ἐκεῖνη τὴν εικό-
να τῆς πραγματικότητας.

60. Ὅταν λέω : «ἡ σκούπα μου βρίσκεται στὴ γωνιά», — εἶναι αὐτὸ πρα-
γματικὰ μιὰ ἀπόφανση σχετικὴ μὲ τὸ ξύλο καὶ τὴ βούρτσα τῆς σκούπας ;
Ἔτσι κι ἄλλιωδὸς θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἀντικαταστήσει τὴν ἀπόφανση μὲ
ἄλλην πού νὰ προσδιορίζει τὴ θέση τοῦ ξύλου καὶ τὴ θέση τῆς βούρτσας.
Καὶ τώρα βέβαια, αὐτὴ ἡ ἀπόφανση εἶναι μιὰ πιὸ ἀναλυμένη μορφή τῆς
πρώτης. — Ἄλλὰ γιὰ ποιὸ λόγο τὴν λέω «πιὸ ἀναλυμένη» ; — Καλὰ, γιατί
ἂν ἡ σκούπα μου βρίσκεται ἐκεῖ, αὐτὸ βέβαια σημαίνει, πὼς τὸ ξύλο καὶ ἡ
βούρτσα πρέπει νὰ εἶναι ἐκεῖ καὶ νὰ βρίσκονται σὲ μιὰν ὀρισμένη σχέση τὸ
ἓνα μὲ τὴν ἄλλη· καὶ αὐτὸ ἦταν, σὰ νὰ λέγαμε, κρυμμένο στὸ νόημα τῆς πρῶ-
της πρότασης, καὶ στὴν ἀναλυμένη πρόταση τὸ ἔχουμε *ἐκφράσει*. Μήπως
λοιπὸν ὁποῖος λέει πὼς ἡ σκούπα βρίσκεται στὴ γωνιά, ἐννοεῖ πραγματικὰ :
ἐκεῖ εἶναι τὸ ξύλο καὶ ἡ βούρτσα, καὶ τὸ ξύλο εἶναι σφηνωμένο στὴ βούρ-
τσα ; — Ἄν ρωτούσαμε κάποιον ἂν εἶναι αὐτὸ πού ἐννοεῖ, πιθανὸ νὰ μᾶς
ἔλεγε πὼς δὲν εἶχε διόλου σκεφτεῖ τὸ ξύλο χωριστὰ ἢ τὴ βούρτσα χωριστὰ.
Καὶ αὐτὴ θὰ ἦταν ἡ *σωστὴ* ἀπάντηση, γιατί δὲν εἶχε τὴν πρόθεση νὰ μιλήσει

ιδιαίτερα για τὸ ζύλο ἢ ἰδιαίτερα για τὴ βούρτσα. Ὑπόθεσε πῶς, ἀντὶ «Φέρε μου τὴ σκούπα», λὲς σὲ κάποιον : «Φέρε μου τὸ σκουπόζυλο καὶ τὴ βούρτσα πού ἐφαρμόζει σ' αὐτό» — Μήπως ἡ ἀπάντηση δὲν θὰ εἶναι : «Θὲς τὴ σκούπα ; Καὶ γιατί τὸ λὲς αὐτὸ τόσο παράξενα ;» — Μήπως θὰ καταλάβει καλύτερα τὴν πιὸ ἀναλυμένη πρόταση ; — Αὐτὴ ἡ πρόταση, μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ, πετυχαίνει τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα μὲ τὴν κοινὴ, ἀλλὰ μόνο μὲ πιὸ περιφραστικὸ τρόπο. — Φαντάσου ἓνα γλωσσικὸ παιχνίδι ὅπου κάποιοι λαβαίνει διαταγὰς νὰ φέρνει ἢ νὰ μετακινεῖ (ἢ κατὰ ἀνάλογο) ὀρισμένα πράγματα πού ἀποτελοῦνται ἀπὸ περισσότερα μέρη. Καὶ δύο τρόπους παιχνιδιοῦ : στὸν πρῶτο (α) τὰ σύνθετα πράγματα (σκουπες, καρέκλες, τραπέζια, κτλ.) ἔχουν ὀνόματα ὅπως στὴν (15)· στὸν δεύτερο (β) μόνο τὰ μέρη ἔχουν ὀνόματα, καὶ τὰ σύνολα περιγράφονται μὲ τὴ βοήθειά τους. — Μὲ ποιά ἔννοια λοιπόν, μιὰ προσταγὴ στὸ δεύτερο παιχνίδι εἶναι μιὰ ἀναλυμένη μορφή μιᾶς προσταγῆς στὸ πρῶτο ; Μήπως τὸ πρῶτο βρίσκεται κρυμμένο μέσα στὸ ἄλλο, καὶ τώρα τὸ ἀνασύρουμε μὲ τὴν ἀνάλυση ; — Εἶναι σωστὸ πῶς ἡ σκούπα διαλύεται ὅταν χωρίσει κανεὶς τὸ ζύλο ἀπὸ τὴ βούρτσα· ἀλλὰ μήπως γι' αὐτὸ, καὶ ἡ προσταγὴ νὰ φέρουν τὴ σκούπα ἀποτελεῖται καὶ αὐτὴ ἀπὸ ἀντίστοιχα μέρη ;

61. «Καὶ ὁμως δὲν θὰ ἀρνηθεῖς πῶς μιὰ ὀρισμένη προσταγὴ στῶν (α) λέει τὸ ἴδιο μὲ μιὰ προσταγὴ στὸν (β)· γιατί πῶς ἀλλιῶς θὰ ὀνομάσεις τὴ δευτέρη ἂν δὲν τὴν ὀνομάσεις μιὰ ἀναλυμένη μορφή τῆς πρώτης ;» — Φυσικά, καὶ ἐγὼ θὰ ἔλεγα πῶς μιὰ προσταγὴ στὸν (α) ἔχει τὸ ἴδιο νόημα μὲ μιὰ προσταγὴ στὸν (β). Ἡ, ὅπως τὸ εἶπανωρίτερα : πετυχαίνουν τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα. Καὶ αὐτὸ σημαίνει : ἂν μοῦ δείξουν μιὰ προσταγὴ στὸν (α) καὶ μὲ ρωτήσουν : «Ποιά προσταγὴ στὸν (β) ἔχει τὸ ἴδιο νόημα ;» ἢ ἀκόμα : «Μὲ ποιά προσταγὴ στὸν (β) ἔρχεται σὲ ἀντίφαση ;» θὰ ἀπαντοῦσα μὲ αὐτὸν καὶ αὐτὸν τὸν τρόπο. Ἄλλὰ μ' αὐτὸ, δὲν ἔχουμε πεῖ πῶς συμφωνήσαμε γενικὰ γιὰ τὴ χρῆση τῆς ἐκφρασης «ἔχει τὸ ἴδιο νόημα» ἢ «πετυχαίνει τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα». Ἄλλωστε, μπορεῖ κανεὶς νὰ ρωτήσῃ σὲ ποιά περίπτωσι λέμε : «Αὐτὲς εἶναι μονάχα δύο διαφορετικὲς μορφὲς τοῦ ἴδιου παιχνιδιοῦ» ;

62. Ὑπόθεσε, λ.χ., πῶς ἐκεῖνος πού λαβαίνει τίς ἐντολὰς στοὺς (α) καὶ (β) κοιτάει, πρὶν φέρεῖ τὰ ζητούμενα, ἓναν πίνακα πού ἀντιστοιχίζει ὀνόματα καὶ εἰκόνες. Κάνει τὸ ἴδιο πρᾶγμα ὅταν ἐκτελεῖ μιὰ προσταγὴ στὸν (α) καὶ τὴν ἀντίστοιχη στὸν (β) ;—Καὶ ναὶ καὶ ὄχι. Μπορεῖς νὰ πεῖς : «Τὸ πνεῦμα τῶν δύο προσταγῶν εἶναι τὸ ἴδιο.» Ἐδῶ, καὶ ἐγὼ θὰ ἔλεγα τὸ ἴδιο. — Ἄλλὰ δὲν εἶναι πάντα ξεκάθαρο τί πρὲπει νὰ λέμε 'πνεῦμα' τῆς προσταγῆς. (Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο μπορεῖ κανένας νὰ πεῖ γιὰ ὀρισμένα πράγματα : ὁ σκοπὸς τους εἶναι αὐτὸς καὶ ἐκεῖνος. Τὸ οὐσιαστικὸ εἶναι πῶς αὐτὸ εἶναι μιὰ λάμπα, χρησιμεύει γιὰ νὰ φωτίζει — πῶς στολίζει τὸ δωμάτιο, πῶς γεμίζει ἓναν ἀδεια-

νὸ χῶρο κτλ., δὲν εἶναι οὐσιαστικό. Ἄλλὰ τὸ οὐσιαστικό καὶ τὸ μὴ οὐσιαστικό δὲν ξεχωρίζουν πάντα καθαρὰ.)

63. Ἄλλὰ ἡ ἔκφραση : Μιὰ πρόταση στὸν (β) εἶναι ἄναλυμένη μορφή τῆς πρότασης στὸν (α), εὐκόλα μᾶς παρασύρει καὶ νομίζουμε ὅτι ἡ πρώτη μορφή εἶναι πιὸ θεμελιακή, πὼς αὐτὴ μόνο δείχνει τί ἐννοοῦμε μὲ τὴν ἄλλη, κτλ. Α.χ. σκεφτόμαστε : Λεῖπει ἡ ἀνάλυση σὲ ὅποιον ἔχει μονάχα τὴ μὴ ἀναλυμένη μορφή, ἀλλὰ ὅποιος ξέρει τὴν ἀναλυμένη μορφή, αὐτὸς τὰ ἔχει ὅλα.— Ἄλλὰ μήπως δὲν μπορῶ νὰ πῶ ὅτι σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι, ὅπως καὶ στὴν ἄλλη, χάνεται μιὰ ἄποψη τοῦ πράγματος ;

64. Ἄς φανταστοῦμε πὼς τροποποιοῦμε τὸ παιχνίδι (48) ἔτσι ὥστε τὰ ὀνόματα νὰ μὴν ὑποσημαίνουν μονόχρωμα τετράγωνα, ἀλλὰ ὀρθογώνια ποῦ ἀποτελοῦνται ἀπὸ δυὸ τέτοια τετράγωνα. Ἐνα τέτοιο ὀρθογώνιο, μισὸ κόκκινο μισὸ πράσινο, ἄς τὸ ὀνομάσουμε «Υ»· ἕνα ὀρθογώνιο μισὸ πράσινο μισὸ λευκό, ἄς τὸ ὀνομάσουμε «Φ», κτλ. Δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ φανταστοῦμε ἀνθρώπους ποῦ νὰ ἔχουν ὀνόματα γιὰ τέτοιους συνδυασμοὺς χρωμάτων, ἀλλὰ ὄχι καὶ γιὰ κάθε χρῶμα χωριστὰ ; Συλλογίσου τίς περιπτώσεις ὅπου λέμε : «Αὐτὴ ἡ σύνθεση χρωμάτων (λ. χ. ἡ γαλλικὴ σημαία) ἔχει ἕναν ἐντελῶς ξεχωριστὸ χαρακτήρα».

Ὡς ποιὸ σημεῖο, τὰ σημεῖα αὐτοῦ τοῦ γλωσσικοῦ παιχνιδίου ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ ἀνάλυσή ; Πράγματι, ἴσαμε ποῦ ἀκριβῶς αὐτὸ τὸ παιχνίδι μπορεῖ νὰ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὸ (48) ; — Εἶναι πάντως ἕνα ἄλλο γλωσσικὸ παιχνίδι· ἀκόμη κι ἂν συγγενεῦει μὲ τὸ (48).

65. Ἐδῶ σκοντάφουμε στὸ μεγάλο ἐρώτημα ποῦ βρίσκεται πίσω ἀπ' ὅλες αὐτὲς τίς παρατηρήσεις. — ΓΙΑΤΙ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ μοῦ ἀντιτάξει : «Διαλέγεις τὸν πιὸ εὐκόλο τρόπο ! Μιλᾶς γιὰ κάθε λογῆς γλωσσικὸ παιχνίδι, ἀλλὰ πουθενὰ δὲν λὲς πιὸ εἶναι τὸ οὐσιαστικὸ στὸ γλωσσικὸ παιχνίδι, καὶ ἄρα καὶ στὴ γλώσσα· τί τὸ κοινὸ ἔχουν ὅλες αὐτὲς οἱ διαδικασίες ποῦ τίς κάνει νὰ εἶναι γλώσσα ἢ μέρη μιᾶς γλώσσας. Ἐτσι ἀπαλλάσσεις τὸν ἑαυτὸ σου ἀπὸ ἐκεῖνο ἀκριβῶς τὸ μέρος τῆς ἔρευνας ποῦ κάποτε ἦταν ἡ μεγαλύτερη σπαζοκεφαλιά σου: ἐκεῖνο ποῦ ἀφοροῦσε τὴ γενικὴ μορφή τῆς πρότασης καὶ τῆς γλώσσας».

Αὐτὸ εἶναι ἀλήθεια. — Ἄντι νὰ παρουσιάσω κάτι τὸ κοινὸ σὲ ὅλα ἐκεῖνα ποῦ ὀνομάζουμε γλώσσα, λέω πὼς αὐτὰ τὰ φαινόμενα δὲν ἔχουν τίποτε κοινὸ, ποῦ ἐξαιτίας τοῦ χρησιμοποιοῦμε γιὰ ὅλα τοὺς τὴν ἴδια λέξη, — ἀλλὰ πὼς συγγενεῦουν ἀναμεταξύ τοὺς μὲ πολλοὺς καὶ διαφορετικοὺς τρόπους. Χάρη σ' αὐτὴ τὴ συγγένεια, ἢ σ' αὐτὲς τίς συγγένειες, τὰ ὀνομάζουμε ὅλα «γλώσσα». Αὐτὸ θὰ δοκιμάσω νὰ τὸ ἐξηγήσω.

66. Παρατήρησε λ.χ. τις διαδικασίες που ονομάζουμε «παιχνίδια». Ένωθ τα παιχνίδια πάνω σε σκακιέρα, τα χαρτιά, παιχνίδια με μπάλα, αγώνες σε γήπεδο, κι άλλα. Τι είναι κοινό σε όλα αυτά; — Μη λές: «Πρέπει να έχουν κάτι κοινό, αλλιώςτικα δεν θα τα λέγαμε 'παιχνίδια'», αλλά κοίτα να δεις αν έχουν κάτι κοινό. — Γιατί αν τα κοιτάξεις, δεν θα δεις κάτι που είναι κοινό σε όλα, αλλά θα δεις ομοιότητες, συγγένειες, και μάλιστα μιάν ολόκληρη σειρά. Έπαναλαμβάνω: Μη σκέφτεσαι, αλλά κοίτα! — Κοίτα λ.χ. τα παιχνίδια πάνω σε σκακιέρα με τις πολλαπλές τους συγγένειες. Τώρα πέραν στα χαρτιά: εδώ βρίσκεις πολλές αντιστοιχίες με εκείνα της πρώτης ομάδας, αλλά πολλά κοινά γνωρίσματα χάνονται, και εμφανίζονται άλλα. Αν τώρα περάσουμε στα παιχνίδια με τη μπάλα, διατηρείται κάτι το κοινό, αλλά και πολλά χάνονται. — Είναι όλα τους 'διασκεδαστικά'; Σύγκρινε το σκάκι με το παιχνίδι της τρίλιζας. Ή μήπως υπάρχει πάντοτε νίκη και ήττα ή ανταγωνισμός των παικτών; Σκέψου τις πασιέντζες. Στα παιχνίδια με τη μπάλα υπάρχουν νικητές και νικημένοι: αλλά όταν ένα παιδί ρίχνει τη μπάλα στον τοίχο και την πιάνει ξανά, αυτό το χαρακτηριστικό έχει χαθεί. Τώρα κοίτα τους ρόλους που παίζουν ή επιδεξιότητα και ή τύχη. Και πόσο διαφορετική είναι ή επιδεξιότητα στο σκάκι από την επιδεξιότητα στο τένις. Σκέψου τώρα τα παιχνίδια του τύπου γύρω-γύρω-δλοι: εδώ υπάρχει το στοιχείο της διασκέδασης, αλλά πόσα από τα άλλα χαρακτηριστικά γνωρίσματα έχουν χαθεί! Και μ' αυτό τον τρόπο μπορούμε να εξετάσουμε πολλές άλλες ομάδες από παιχνίδια. Να δοῦμε ομοιότητες να προβάλλουμε και να χάνονται.

Το αποτέλεσμα αυτής της εξέτασης είναι: Βλέπουμε ένα πολύπλοκο διχτυωτό από ομοιότητες που μπαίνουν ή μιὰ στα δρια της άλλης και διασταυρώνονται. Όμοιότητες άλλοτε γενικές και άλλοτε στις λεπτομέρειες.

67. Δεν βρίσκω καλύτερο χαρακτηρισμό γι' αυτές τις ομοιότητες από τις λέξεις «οικογενειακές ομοιότητες»: γιατί με τον ίδιο τρόπο διασταυρώνονται και μπαίνουν ή μιὰ στα δρια της άλλης οι διάφορες ομοιότητες ανάμεσα στα μέλη μιᾶς οικογένειας: διάπλαση, χαρακτηριστικά του προσώπου, χρώμα των ματιών, βάδισμα, ιδιοσυγκρασία, κτλ. — Και θά λέω: τα 'παιχνίδια' αποτελοῦν μιάν οικογένεια.

Ἐξίσου οικογένεια, αποτελοῦν λ.χ. τὰ εἶδη τῶν ἀριθμῶν. Γιατί ονομάζουμε κατιτί «ἀριθμό»; Λοιπόν, ἴσως γιατί εχει μιὰ — ἄμεση — συγγένεια με κατιτί που ὡς τώρα τὸ ελεγαν ἀριθμό. Καὶ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ, αὐτὸ ἀποκτᾷ μιάν ἔμμεση συγγένεια με ἄλλα πράγματα που κι αὐτὰ τὰ λέμε ἔτσι. Καὶ ἐπεκτεῖνουμε τὴν ἔννοιά μας τοῦ ἀριθμοῦ ὅπως ὅταν, κλώθοντας ἓνα νῆμα, στρίβουμε ἵνα με ἵνα. Ἡ στερεότητα τοῦ νῆματος δὲν ἐγκεῖται στὸ γεγονός ὅτι μιὰ καὶ μόνη ἵνα διατρέχει ὄλο του τὸ μήκος, ἀλλὰ στὴν ἐπαλληλία πολλῶν ἰνῶν.

Ἴσχυρὰ ἂν κάποιος ἤθελε νὰ πεῖ : «Λοιπὸν ὑπάρχει·κατιτὶ κοινὸ σ' ὄλες αὐτὲς τὶς κατασκευές, — καὶ αὐτὸ εἶναι ἡ διάζευξη ὄλων αὐτῶν τῶν ἰδιοτήτων», θὰ τοῦ ἀπαντοῦσα : τῶρα παίζεις μὲ μιὰ λέξη. Τὸ ἴδιο θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πεῖ : Κάτι διατρέχει ὁλόκληρο τὸ νῆμα, —κι αὐτὸ εἶναι ἡ ἀδιάκοπη ἐπαλληλία τῶν ἰνῶν.

68. «Ἐντάξει· γιὰ σένα λοιπὸν ἡ ἔννοια τοῦ ἀριθμοῦ ὀρίζεται ὡς τὸ λογικὸ ἄθροισμα τῶν ἀκόλουθων ἐπιμέρους ἔννοιῶν, πού συγγενεῦουν μεταξύ τους : ἀπόλυτος ἀριθμὸς, ρητὸς ἀριθμὸς, πραγματικὸς ἀριθμὸς κτλ, καὶ παρόμοια, ἡ ἔννοια τοῦ παιχνιδιοῦ ὡς τὸ λογικὸ ἄθροισμα τῶν ἀντιστοίχων ἐπιμέρους ἔννοιῶν». — Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ εἶναι ἔτσι : Γιατί *μπορῶ* νὰ βάλω στὴν ἔννοια ἄριθμὸς αὐστηρὰ ὄρια, δηλαδὴ νὰ χρησιμοποιοῦ τὴ λέξη «ἀριθμὸς» γιὰ νὰ ὑποσημαίνω μιὰν αὐστηρὰ καθορισμένη ἔννοια· ἀλλὰ *μπορῶ* καὶ νὰ τὴ χρησιμοποιοῦ ἔτσι πού ἡ ἔκτασι τῆς ἔννοιας νὰ *μὴν* κλείνεται ἀπὸ ἓνα σύνορο. Καὶ ἀκριβῶς ἔτσι χρησιμοποιοῦμε τὴ λέξη «παιχνίδι». Λοιπὸν, πῶς ὀροθετεῖται ἡ ἔννοια τοῦ παιχνιδιοῦ ; Τί εἶναι ἀκόμη παιχνίδι, καὶ τί δὲν εἶναι παιχνίδι ; Μπορεῖς νὰ δώσεις ἓνα ὄριο ; Ὁχι. Μπορεῖς νὰ *χαράξεις* κάποιον ὄριο, γιατί δὲν ἔχει ἀκόμη χαραχτεῖ κανένα. (Ἴσχυρὰ αὐτὸ δὲν σὲ εἶχε ποτὲ ἐνοχλήσει ὅταν χρησιμοποιοῦσες τὴ λέξη «παιχνίδι».)

«Τότε λοιπὸν ἡ χρῆσις τῆς λέξεως εἶναι ἀκανόνιστη· τὸ «παιχνίδι» πού παίζουμε μ' αὐτὴν δὲν εἶναι κανονισμένο». — Δὲν εἶναι παντοῦ περιορισμένο ἀπὸ κανόνες, ἀλλὰ οὔτε καὶ ὑπάρχει κανόνας πού νὰ ρυθμίζει, λ.χ. πόσο ψηλὰ ἢ μὲ πόση δύναμη ἐπιτρέπεται νὰ ρίξει κανεὶς τὴ μπάλα· ὡστόσο, τὸ τένης εἶναι παιχνίδι, καὶ μάλιστα ἔχει κανόνες.

69. Τότε πῶς θὰ ἐξηγήσουμε σὲ κάποιον τί εἶναι ἓνα παιχνίδι ; Πιστεῦω πῶς θὰ τοῦ περιγράψουμε *παιχνίδια*, καὶ μπορεῖ νὰ προσθέσουμε : «αὐτὸ, καὶ *παρόμοια*, ὀνομάζονται «παιχνίδια»». Μήπως ἐμεῖς οἱ ἴδιοι ξέρουμε περισσότερα ; Τάχα μόνο στοὺς ἄλλους δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε τί ἀκριβῶς εἶναι ἓνα παιχνίδι ; — Ἴσχυρὰ αὐτὸ δὲν εἶναι ἀμάθεια. Δὲν γνωρίζουμε τὰ ὄρια, γιατί δὲν ἔχουν χαραχτεῖ. Ὅπως εἶπα, μπορούμε νὰ *χαράξουμε* ἓνα ὄριο — γιὰ ἓναν εἰδικὸ σκοπὸ. Μήπως μόνο ἔτσι κάνουμε τὴν ἔννοια εὐχρηστη ; Ἴσχυρὰ ὄχι. Ἐκτός ἂν πρόκειται γι' αὐτὸν τὸν ἰδιαιτέρου σκοπὸ. Τόσο λίγο γίνεται ἡ ἔννοια εὐχρηστη, ὅσο εὐχρηστο γίνηκε τὸ μέτρο μήκουσ ἓνα πόδι· χάρη στὸν ὀρισμὸ : 1 πόδι = 75 cm. Καὶ ἂν θεσ νὰ πεῖς : «Ὅμως, πρὶν,

Κάποιος μοῦ λέει : «Μάθε στὰ παιδιά ἓνα παιχνίδι !» Τὰ μαθαίνω νὰ παίζουν μπαμποῦτι κι ὁ ἄλλος μοῦ λέει : «Δὲν ἔννοουσα ἓνα τέτοιο παιχνίδι». Ἴσχυρὰ, ἔπρεπε νὰ τοῦ ῥθει στὸ νοῦ ἡ ἐξαιρεσι τοῦ παιχνιδιοῦ μὲ τὰ ζάρια καθὼς μοῦ ἔδινε τὴν προσιταγή ;

δέν ήταν διόλου ακριβές μέτρο για τὸ μήκος», ἐγὼ σοῦ ἀπαντῶ : καλὰ, τότε λοιπόν ἦταν ἓνα ἀνακριβές μέτρο. — Ἄν καὶ ἀκόμη μοῦ χρωστᾶς τὸν ὀρισμὸ τῆς ἀκρίβειας.

70. « Ἀλλὰ ἂν ἔτσι τὴν ἔννοια 'παιχνίδι' δέν τὴν κλείνουν ὄρια, τότε δέν ξέρεις πραγματικὰ τί ἔννοεῖς μὲ 'παιχνίδι' ». — Ὅταν δίνω τὴν περιγραφή : « τὸ ἔδαφος ἦταν ὄλο σκεπασμένο μὲ φυτὰ » — θές νὰ πεις πὼς δέν ξέρω γιὰ ποιοὶ πράγμα μιλῶ πρὶν μπορέσω νὰ δώσω ἓναν ὀρισμὸ τοῦ φυτοῦ ; Μιὰ ἐξήγησι, αὐτοῦ ποῦ ἔννοῶ, θὰ ἦταν, λ.χ., ἓνα σχέδιο καὶ οἱ λέξεις : « Τὸ ἔδαφος εἶχε αὐτὴν περιῖπου τὴν ὄση ». Μπορεῖ καὶ νὰ πῶ : « Εἶχε ἀκριβῶς αὐτὴ τὴν ὄση ». — Ὑπῆρχαν ἐκεῖ λοιπόν, ἀκριβῶς αὐτὸ τὸ χορτάρι καὶ αὐτὰ τὰ φύλλα, σὲ αὐτὴ τὴ διάταξι ; Ὅχι, δέν σημαίνει κάτι τέτοιο. Καὶ μ' αὐτὴν τὴν ἔννοια, δέν θὰ παραδεχόμεν ὡς ἀκριβὴ καμιάν εἰκόνα.

71. Μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι ἡ ἔννοια παιχνιδι εἶναι μιὰ ἔννοια μὲ θολές ἀκριεῖς. — « Ἀλλὰ μιὰ θολὴ ἔννοια εἶναι ἀκόμη ἔννοια ; » — Εἶναι μιὰ θολὴ φωτογραφία, ἀκόμη εἰκόνα ἑνὸς ἀνθρώπου ; Μπορεῖ κανεὶς πάντα νὰ ἀντικαταστήσει ἐπιφελῶς μιὰ θολὴ φωτογραφία μὲ μιὰ εὐκρινή ; Καὶ δέν εἶναι συχνὰ ἡ θολὴ ἐκεῖνο ἀκριβῶς ποῦ μᾶς χρειάζεται ;

Ὁ Frege* συγκρίνει τὴν ἔννοια μὲ μιὰ περιοχὴ καὶ λέει πὼς μιὰ περιοχὴ μὲ ἀσαφῆ ὄρια δέν γίνεται νὰ ὀνομαστῆ οὔτε καν περιοχὴ. Αὐτὸ ὅμως ἴσως νὰ σημαίνει πὼς δέν μποροῦμε νὰ κάνουμε τίποτα μ' αὐτὴν. — Ἄλλὰ μήπως δέν ἔχει νόημα νὰ ποῦμε : « Στάσου περιῖπου ἐκεῖ ! » ; Φαντάσου πὼς στέκομαι μὲ κάποιον σὲ μιὰ πλατεία καὶ λέω αὐτὸ τὸ πράγμα. Λέγοντάς το δέν χαράζω κανένα ὄριο, ἀλλὰ ἴσως κάνω μιὰ κίνηση μὲ τὸ χέρι — σὰ νὰ τοῦ ἔδειχνα ἓνα ὀρισμένο σημεῖο. Καὶ ἀκριβῶς ἔτσι μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐξηγήσει τί εἶναι ἓνα παιχνίδι. Δίνει κανεὶς παραδείγματα καὶ θέλει νὰ τὰ καταλαβαίνουν μ' ἓναν ὀρισμένο τρόπο. — Μ' αὐτὴ τὴν ἐκφραση δέν ἔννοῶ : μ' αὐτὰ τὰ παραδείγματα πρέπει κανεὶς νὰ δεῖ τὸ κοινὸ πράγμα ποῦ ἐγὼ — γιὰ ἓναν ὁποιοδήποτε λόγο — δέν μπόρεσα νὰ ἐκφράσω. Ἄλλὰ : ὀφείλει τώρα νὰ χρησιμοποιεῖ αὐτὰ τὰ παραδείγματα μὲ ὀρισμένο τρόπο. Ἐδῶ, νὰ δίνεις παραδείγματα δέν εἶναι ἓνα πλάγιο μέσο ἐξήγησις, — γιὰτί τάχα λείπει καλύτερο. Γιατί κάθε γενικὸς ὀρισμὸς μπορεῖ νὰ παρανοηθεῖ. Ἔτσι ἀκριβῶς παίζουμε τὸ παιχνίδι. (Ἐννοῶ τὸ γλωσσικὸ παιχνίδι μὲ τὴ λέξι «παιχνίδι».)

72. Τὸ νὰ βλέπουμε τὸ κοινό. Ὑπόθεσε πὼς δείχνω σὲ κάποιον διαφορτικὴς χρωματιστὴς εἰκόνας καὶ λέω : « Τὸ χρῶμα ποῦ βλέπεις σὲ ὄλες τους λέγεται 'ἄχρα' ». — Αὐτὸ εἶναι ἓνας ὀρισμὸς ποῦ ὁ ἄλλος θὰ τὸν καταλάβει στὸ βα-

* Στὸ Grundgesetze der Arithmetik (Βασικοὶ Νόμοι τῆς Ἀριθμητικῆς) 2 τόμ. Ἰέννα 1893-1903, τόμ. II § 56, σελ. 69. [ΣτΜ]

θμό πού ψάχνει, και βρίσκει, τί τὸ κοινὸ ἔχουν ἐκεῖνες οἱ εἰκόνες. Τότε θὰ μπορεῖ νὰ δεῖ αὐτὸ πού εἶναι κοινὸ, νὰ τὸ καταδείξει.

Παράβαλε μὲ τοῦτο : Τοῦ δείχνω φιογοβρες διαφορετικῶν μορφῶν, ὅλες τους ζωγραφισμένες μὲ τὸ ἴδιο χρῶμα καὶ λέω : «Ἐκεῖνο πού ἔχουν κοινὸ μεταξύ τους αὐτὲς οἱ μορφὲς λέγεται ὄχρα».

Καὶ παράβαλε μὲ τοῦτο : τοῦ δείχνω ὑποδείγματα διαφορετικῶν ἀποχρώσεων τοῦ γαλάζιου καὶ λέω : «Τὸ χρῶμα πού εἶναι κοινὸ σ' ὅλα αὐτά, τὸ λέω ὄχρα».

73. Ἄν κάποιος μοῦ ἐξηγεῖ τὰ ὀνόματα τῶν χρωμάτων δείχνοντάς μου ἓνα ὑπόδειγμα καὶ λέγοντας : «Αὐτὸ τὸ χρῶμα λέγεται ὄχρα, αὐτὸ ὄχρα», αὐτὴ ἡ περίπτωση μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ, ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις, μὲ ἐκείνην ὅπου μοῦ δίνει ἓνα πίνακα, στὸν ὅποιο κάτω ἀπὸ τὰ ὑποδείγματα τῶν χρωμάτων, βρίσκονται γραμμένες οἱ λέξεις. — Ἄν καὶ αὐτὴ ἡ σύγκριση μπορεῖ νὰ παραπλανήσῃ μὲ πολλοὺς τρόπους. — Τεῖνει κανεὶς τώρα, νὰ ἐπεκτείνει τὴ σύγκριση: Τὸ νὰ ἔχεις καταλάβῃ τὸν ὀρισμὸ, σημαίνει νὰ ἔχεις καταλάβῃ τὴν ἔννοια τοῦ ὀριζόμενου, καὶ αὐτὸ εἶναι ἓνα ὑπόδειγμα ἢ μιὰ εἰκόνα. Ἄν τώρα κάποιος μοῦ δείξει διαφορετικὰ φύλλα καὶ πεῖ : «Αὐτὸ λέγεται ὄχρα», ἀποκτῶ μιὰν ἔννοια τῆς μορφῆς τοῦ φύλλου, μιὰν εἰκόνα τοῦ στό νοῦ μου. — Μὰ τότε, τί ὄχι ἔχει ἢ εἰκόνα ἑνὸς φύλλου πού δὲν δείχνει μιὰν ὀρισμένη μορφή, ἀλλὰ ὄχι εἶναι κοινὸ σ' ὅλες τὶς μορφὲς φύλλων; Ποιὰν ἀπόχρωση ἔχει τὸ ὄχι εἶναι κοινὸ σ' ὅλους τοὺς τόνους τοῦ ὄχρου;

«Μήπως δὲν γίνεται νὰ ὑπάρχουν τέτοια ὄχι εἶναι κοινὰ ὑποδείγματα; Ἄς ποῦμε ἓνα σχηματικὸ φύλλο ἢ ἓνα ὑπόδειγμα τοῦ καθαροῦ ὄχρου;» — Καὶ βέβαια γίνεται! Ἄλλὰ, ἂν θὰ ἀντιληφθεῖ κανεὶς αὐτὸ τὸ σχῆμα ὡς σχῆμα καὶ ὄχι ὡς μορφή ἑνὸς ὀρισμένου φύλλου, καὶ ἂν θὰ ἀντιληφθεῖ ἓνα πινακίδιο καθαροῦ ὄχρου ὡς ὑπόδειγμα ὄχρου ἐκείνων πού εἶναι πρασινωπά, καὶ ὄχι ὡς ὑπόδειγμα γιὰ τὸ καθαρὸ ὄχρον, αὐτὸ ἔγκειται, μὲ τὴ σειρά του, στὸν τρόπο ἐφαρμογῆς αὐτῶν τῶν ὑποδειγμάτων.

Ἄναρωτήσου : Τί μορφή πρέπει νὰ ἔχει τὸ ὑπόδειγμα τοῦ ὄχρου χρώματος; Πρέπει νὰ εἶναι ὀρθογώνιο; Ἢ μήπως τότε θὰ ἦταν τὸ ὑπόδειγμα γιὰ τὰ ὄχρα ὀρθογώνια; — Μήπως λοιπὸν πρέπει νὰ ἔχει ἀκανόνιστο σχῆμα; Καὶ τότε τί μας ἐμποδίζει νὰ τὸ θεωρήσουμε — δηλαδὴ νὰ τὸ χρησιμοποιοῦμε — ὡς ὑπόδειγμα τῆς ἀκανόνιστης μορφῆς;

74. Ἐδῶ ἀνήκει καὶ ἡ σκέψη πὼς ἐκεῖνος πού βλέπει αὐτὸ τὸ φύλλο ὡς ὑπόδειγμα τῆς ὄχρου μορφῆς τοῦ φύλλου, τὸ βλέπει διαφορετικὰ ἀπὸ κάποιον πού τὸ θεωρεῖ, ὡς ποῦμε, ὡς ὑπόδειγμα γι' αὐτὴν τὴν ὀρισμένη μορ-

φή. Λοιπόν, αυτό θά μπορούσε βέβαια νά εἶναι ἔτσι — ἂν καί δέν εἶναι ἔτσι—, γιατί αὐτό δέν θά σήμαινε παρά μονάχα πῶς, σύμφωνα μέ τήν ἐμπειρία, αὐτός πού βλέπει τὸ φύλλο μέ ἕναν ὀρισμένο τρόπο, τὸ χρησιμοποιοεῖ μέ αὐτὸν καί αὐτὸν τὸν τρόπο, ἢ σύμφωνα μέ αὐτούς καί αὐτούς τοὺς κανόνες. Φυσικά, ὑπάρχει ἕνα βλέπω ἔτσι καί ἕνα βλέπω ἄλλιως· καί ὑπάρχουν ἀκόμα περιπτώσεις ὅπου αὐτός πού βλέπει ἕνα ὑπόδειγμα ἔτσι, θά τὸ χρησιμοποιοεῖ γενικά μ' αὐτὸν τὸν τρόπο· καί, ἀλλιῶτικα, ὅποιος τὸ βλέπει διαφορετικά. Ἐκεῖνος, λ.χ., πού βλέπει τὸ σχηματικὸ σχεδιάσμα ἐνὸς κύβου ὡς ἐπίπεδο σχῆμα πού τὸ ἀποτελοῦν ἕνα τετράγωνο καί δύο ρόμβοι, ἴσως νά ἐκτελέσει τὴν ἐντολή: «Φέρε μου κάτι σάν αὐτό!» διαφορετικά ἀπὸ ἕναν ἄλλον πού βλέπει τὴν εἰκόνα ὡς τρισδιάστατη.

75. Τί σημαίνει: ξέρω τί εἶναι ἕνα παιχνίδι; Τί σημαίνει νά τὸ ξέρω καί νά μὴ μπορῶ νά τὸ πῶ; Μήπως αὐτὴ ἡ γνώση εἶναι, κατὰ κάποιον τρόπο, ἰσοδύναμη μέ ἕναν ὀρισμὸ πού δέν διατυπώθηκε; Ἔτσι πού, ἂν αὐτὸς εἶχε διατυπωθεῖ, θά μπορούσα νά τὸν ἀναγνωρίσω ὡς ἔκφραση τῆς γνώσης μου; Ἡ γνώση μου, ἡ ἔννοια πού ἔχω τοῦ παιχνιδιοῦ, δέν ἔχει μήπως διατυπωθεῖ ὀλότελα στίς ἐξηγήσεις πού θά μπορούσα νά δώσω; Δηλαδή στὸ γεγονός ὅτι περιγράψω παραδείγματα διαφόρων τύπων παιχνιδιοῦ· ὅτι δείχνω πῶς εἶναι δυνατό νά κατασκευαστοῦν, κατ' ἀναλογία μ' αὐτά, ἕνα σωρὸ ἄλλα παιχνίδια· πῶς λέω ὅτι αὐτὸ τὸ πράγμα δύσκολα πιά θά τὸ ἔλεγα παιχνίδι· καί ἄλλα παρόμοια.

76. Ἄν ἕνας χάραζε μιὰ σαφὴ διαχωριστικὴ γραμμὴ, θά μπορούσα νά μὴν τὴν ἀναγνωρίσω ὡς ἐκείνην, πού κι ἐγὼ ἤθελα πάντα νά χαράξω, ἢ τὴν εἶχα χαράξει νοητά. Ἄφου διόλου δέν ἤθελα νά χαράξω μιὰ γραμμὴ. Τότε μπορεῖ κανεὶς νά πεῖ: ἡ ἔννοια πού ἔχει δέν εἶναι ἴδια μέ τὴ δική μου, ἀλλὰ συγγενεὺε μ' αὐτήν, καί ἡ συγγένεια εἶναι ἐκείνη ἀνάμεσα σὲ δύο εἰκόνας, πού ἡ μιὰ τους ἀποτελεῖται ἀπὸ χρωματιστὲς κηλίδες μέ ἀόριστα ὄρια, καί ἡ ἄλλη, ἀπὸ κηλίδες πού ἔχουν τὴ μορφή καί τὴν κατανομὴ ὁμοιες μέ τίς κηλίδες τῆς πρώτης, ἀλλὰ τὰ ὄριά τους εἶναι ξεκάθαρα. Ἡ συγγένεια εἶναι τὸ ἴδιο ἀναμφισβήτητη ὅσο καί ἡ διαφορὰ.

77. Καί ἂν συνεχίσουμε λίγο ἀκόμη αὐτὴ τὴ σύγκριση, εἶναι σαφὲς πῶς ὁ βαθμὸς στὸν ὅποιο ἡ εὐκρινὴς εἰκόνα μπορεῖ νά μοιάζει μέ τὴ θολή, ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ βαθμὸ ἀσάφειας τῆς δεύτερης. Ὑπόθεσε πῶς ὀφείλεις, μέ πρότυπο μιὰ θολὴ εἰκόνα, νά σχεδιάσεις μιὰν ἀντίστοιχη σαφὴ εἰκόνα. Στὴ μιὰ ὑπάρχει ἕνα ἀσαφὲς κόκκινο ὀρθογώνιο: ἐσύ, στὴ θέση του, βάζεις ἕνα εὐκρινές. Ἀσφαλῶς — εἶναι δυνατό νά κατασκευαστοῦν περισσότερα τέτοια σαφὴ ὀρθογώνια πού θά ἀντιστοιχοῦν στὸ ἀσαφές. — Ἄν ὁμως, στὸ πρῶτο-

τυπο τὰ χρώματα συγχέονται χωρίς νὰ ὑπάρχει ἴχνος ἀπὸ σύνορο — δὲν θὰ εἶναι ἄραγε ἀνέλπιδη ἢ προσπάθεια νὰ σχεδιάσεις μιὰ ξεκάθαρη εἰκόνα ποῦ νὰ ἀντιστοιχεῖ στὴν ἀσαφή ; Μήπως δὲν θὰ ἔπρεπε τότε νὰ πεις : «Ἐδῶ θὰ μπορούσα τὸ ἴδιο καλὰ νὰ σχεδιάσω ἕναν κύκλο ὅσο κι ἕνα ὀρθογώνιο ἢ μιὰ καρδιά, ἀφοῦ ὅλα τὰ χρώματα συγχέονται τὸ ἕνα μὲ τὸ ἄλλο. Ὅλα αὐτὰ εἶναι σωστά καὶ τίποτε δὲν εἶναι σωστό». — Καὶ σ' αὐτὴ τῆ θέσῃ βρίσκεται ὁποῖος λ.χ. γυρεύει στὴν αἰσθητικὴ ἢ στὴν ἠθικὴ ὀρισμούς ποῦ νὰ ἀντιστοιχοῦν στὶς ἔννοιές μας.

Ὅταν ἔχεις αὐτὴ τὴ δυσκολία, νὰ ἀναρωτιέσαι πάντα : Πῶς μάθαμε τὴ σημασία αὐτῆς τῆς λέξης (λ.χ., «καλό») ; Ἀπὸ ποιά παραδείγματα ; Σὲ ποιά γλωσσικὰ παιχνίδια ; Τότε θὰ δεῖς εὐκολότερα πῶς ἡ λέξη πρέπει νὰ ἔχει μιὰ οἰκογένεια ἀπὸ σημασίες.

78. Παράβαλε : *ξέρω* καὶ *λέω* :

πόσα μέτρα εἶναι τὸ ὕψος τοῦ Λευκοῦ Ὄρους —
 πῶς χρησιμοποιεῖται ἡ λέξη «παιχνίδι» —
 τί ἦχο βγάζει ἕνα κλαρίνο.

Ἐκεῖνος ποῦ ἀπορεῖ γιὰ τὸ γεγονὸς πῶς εἶναι δυνατὸ νὰ ξέρει κανεὶς κατιτὶ καὶ νὰ μὴ μπορεῖ νὰ τὸ πεῖ, σκέφτεται ἴσως μιὰ περίπτωσῃ σὰν τὴν πρώτη. Ἀσφαλῶς ὄχι μιὰ περίπτωσῃ σὰν τὴν τρίτη.

79. Σκέψου αὐτὸ τὸ παράδειγμα : Ἄν ποῦμε «ὁ Μωυσῆς δὲν ὑπῆρξε», αὐτὸ μπορεῖ νὰ σημαίνει πολλὰ καὶ διάφορα. Μπορεῖ νὰ σημαίνει: Οἱ Ἰσραηλίτες δὲν εἶχαν ἕναν ἀρχηγὸ ὅταν βγήκαν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο. — Ἡ: ὁ ἀρχηγὸς τοὺς δὲν λεγόταν Μωυσῆς. — Ἡ: δὲν ὑπῆρξε ἕνας ἄνθρωπος ποῦ εἶχε κάνει ὅλα ὅσα ἡ Βίβλος ἀφηγεῖται γιὰ τὸν Μωυσῆ. — Ἡ, κτλ. κτλ. — Σύμφωνα μὲ τὸν Russell μπορούμε νὰ ποῦμε : τὸ ὄνομα «Μωυσῆς» μπορεῖ νὰ ὀριστεῖ μὲ διάφορες περιγραφές. Λ.χ. : «ὁ ἄνθρωπος ποῦ ὀδήγησε τοὺς Ἰσραηλίτες μέσα ἀπὸ τὴν ἔρημο», «ὁ ἄνθρωπος ποῦ ἐξῆσε ἐκεῖνο τὸν καιρὸ καὶ σὲ κείνον τὸν τόπο καὶ ποῦ τότε λεγόταν Ἰσραηλῆς», «ὁ ἄνθρωπος ποῦ, ὅταν ἦταν μωρό, ἢ κόρη τοῦ Φαραὼ τὸν ἔβγαλε ἀπὸ τὰ νερὰ τοῦ Νείλου», κτλ. Ἀνάλογα μὲ τὴν περιγραφή ποῦ δεχόμαστε, ἢ πρότασῃ «ὁ Μωυσῆς ὑπῆρξε» ἀποκτὰ διαφορετικὸ νόημα· καὶ παρόμοια, κάθε ἄλλη πρότασῃ σχετικὴ μὲ τὸν Μωυσῆ. — Καὶ ἂν μας πεῖ κανεὶς πῶς «ὁ Ν ὑπῆρξε» ρωτᾶμε : «Τί ἐννοεῖς ; Θέλει νὰ πεῖς πῶς..., ἢ πῶς..., κτλ. »

Ἄλλὰ ὅταν κάνω μιὰ φράσῃ σχετικὴ μὲ τὸν Μωυσῆ, — εἶμαι πάντα ἐτοιμὸς νὰ ἀντικαταστήσω τὸ «Μωυσῆς» μὲ μιὰ ὁποιαδήποτε ἀπὸ τὶς περιγραφές αὐτές ; Μπορεῖ νὰ πῶ : μὲ τὸ «Μωυσῆς» ἐννοῶ τὸν ἄνθρωπο ποῦ ἔκανε αὐτὰ ποῦ ἡ Βίβλος ἀφηγεῖται γιὰ τὸν Μωυσῆ, ἢ πάντως ἕνα μεγάλο μέρος τοὺς. Ἄλλὰ πόσο μεγάλο ; Ἐγὼ μήπως ἀποφασίζω πόσα πρέπει νὰ ἀποδειχθοῦν

ψευδή για να εγκαταλείψω την πρότασή μου ως ψευδή ; Ώστε λοιπόν το όνομα «Μαυσής» έχει για μένα μιὰ σταθερή και μονοσήμαντα καθορισμένη χρήση σ' όλες τις δυνατές περιπτώσεις ; — Δέν συμβαίνει μάλλον να έχω, σὰ να λέγαμε, στήν διάθεσή μου μιάν ολόκληρη σειρά από στηρίγματα και να είμαι έτοιμος να στηριχτώ στο ένα όταν μου αφαιρέσουν το άλλο, και αντίστροφα ; — Σκέψου μιάν άλλη περίπτωση. Όταν λέω «ό Ν πέθανε», τότε, σχετικά με τή σημασία του ονόματος «Ν», μπορεί να συμβαίνει κάτι τέτοιο : Πιστεύω πώς έζησε ένας άνθρωπος που έγω (1) είδα σ' αυτό και αυτό το μέρος και ό όποιος (2) είχε αυτή τήν εμφάνιση (εικόνας), (3) έχει κάνει αυτά κι αυτά τὰ πράγματα, και (4) ως πολίτης είχε τό όνομα «Ν». — "Αν με ρωτούσαν τί έννοα με «Ν», θα άπαριθμούσα, ανάλογα με τήν περίπτωση, όλα, ή μερικά, από αυτά τὰ πράγματα. Ό όρισμός μου για τόν «Ν» θα ήταν λοιπόν κάτι τέτοιο : «ό άνθρωπος που γι' αυτόν άληθεύουν όλα αυτά». — Και αν τώρα κατιτί άποδειχόταν ψευδές ! — Θα είμαι άραγε διατεθειμένος να δηλώσω ως ψευδή τήν πρόταση «ό Ν πέθανε», ακόμα κι αν μου φαίνεται άσήμαντο εκείνο που βγήκε ψευδές ; Μά ποδ βρίσκονται τὰ όρια του άσημαντου ; — "Αν είχα δώσει έναν όρισμό του ονόματος σε μιὰ τέτοια περίπτωση, τώρα θα ήμουν έτοιμος να τόν αλλάξω.

Αυτό μπορούμε να τό εκφράσουμε έτσι : Χρησιμοποιώ τό όνομα «Ν» χωρίς σταθερή σημασία. (Άλλά αυτό μειώνει τή χρησιμότητά του τόσο λίγο, όσο μειώνει τή χρησιμότητα ενός τραπεζιού τό ότι έχει τέσσερα ποδάρια αντί να έχει τρία, και γι' αυτό, πότε πότε, κουνάει.)

Μήπως πρέπει κανείς να πει πώς χρησιμοποιώ μιὰ λέξη που τή σημασία της δέν τήν ξέρω, και άρα, πώς λέω άνοησίες ; — Πες ό,τι θές, φτάνει αυτό να μή σ' εμποδίζει να βλέπεις πώς έχουν τὰ πράγματα. (Και όταν τὰ δεις, είναι κάμποσα εκείνα που δέν θα λές.)

(Ή αστάθεια των επιστημονικών όρισμών : εκείνο που σήμερα, με βάση τήν έμπειρία μας, θεωρείται σύμπτωμα του φαινομένου Α, αύριο θα χρησιμοποιηθεί για τόν όρισμό του «Α».)

80. Αέω : «Έκει είναι μιὰ καρέκλα». Τί θα γινόταν αν πήγαινα προς τὰ εκεί για να τήν πάρω και ξαφνικά αυτή εξαφανιζόταν από μπρός μου ; — «Δέν ήταν λοιπόν μιὰ καρέκλα αλλά κάποια ψευδαισθηση». — Άλλά μιὰ στιγμή άργότερα τήν ξαναβλέπουμε και μπορούμε να τήν πιάσουμε κτλ. — «Στο κάτω κάτω λοιπόν, ή καρέκλα βρισκόταν εκεί και ή εξαφάνισή της ήταν κάποια ψευδαισθηση». — Ύπόθεσε όμως, πώς ύστερα από λίγο εξαφανίζεται ξανά—ή μοιάζει να εξαφανίζεται. Τώρα τί πρέπει να ποδμε ; Έχεις έσο έτοιμους κανόνες για τέτοιες περιπτώσεις, — κανόνες που να λένε αν κάτι τέτοιο πρέπει κανείς άκόμη να τό όνομάζει «καρέκλα» ; Άλλά μήπως μάς ξεφεύγουν οι κανόνες όταν χρησιμοποιούμε τή λέξη «καρέκλα» ; Και πρέ-

πει ἄραγε νὰ ποῦμε πὼς μ' αὐτὴ τῆ λέξη δὲν συνδέουμε καμιά σημασία, ἐπειδὴ δὲν εἴμαστε ἐφοδιασμένοι μὲ κανόνες γιὰ κάθε δυνατὴ ἐφαρμογὴ τῆς ;

81. Κάποτε, σὲ μιὰ συζήτηση ποὺ εἶχα μὲ τὸν F. P. Ramsey, αὐτὸς μοῦ τό-
νισε πὼς ἡ λογικὴ εἶναι μιὰ 'κανονιστικὴ ἐπιστήμη'. Δὲν ξέρω ποιά ἀκρι-
βῶς ἰδέα εἶχε στὸ νοῦ του, ἀλλὰ χωρὶς ἀμφιβολία αὐτὸ εἶχε στενὴ σχέση μὲ
μιὰ ἰδέα, ποὺ μόνο ἀργότερα μοῦ ῥθε στὸ νοῦ : δηλαδὴ πὼς στὴ φιλοσοφία
συχνὰ *συγκρίνουμε* τὴ χρῆση τῶν λέξεων μὲ παιχνίδια καὶ μὲ Λογισμοὺς
ποὺ ἔχουν σταθεροὺς κανόνες, ἀλλὰ δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε πὼς ὅποιος
χρησιμοποιεῖ τὴ γλῶσσα, *κατ' ἀνάγκη* παίξει ἓνα τέτοιο παιχνίδι. — Φτά-
νει ὅμως νὰ ποῦμε πὼς ἡ γλωσσικὴ μας ἔκφραση *πλησιάζει* μόνο τέτοιους
Λογισμοὺς, καὶ ἀμέσως βρισκόμαστε στὸ χεῖλος μιᾶς παρανόησης. Πρά-
γματι, μπορεῖ νὰ μοιάζει σὰ νὰ μιλούσαμε, στὴ λογικὴ, γιὰ μιὰν *ιδανικὴ*
γλῶσσα. Σὰ νὰ ἦταν ἡ λογικὴ μας, μιὰ λογικὴ γιὰ τὸν κενὸ χῶρο. — Ἐνῶ
ἡ λογικὴ δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὴ γλῶσσα — ἢ τὴ σκέψη — μὲ τὴν ἔννοια ποὺ
ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη πραγματεύεται ἓνα φυσικὸ φαινόμενο· καί, τὸ πολὺ πολὺ,
νὰ ποῦμε πὼς *κατασκευάζουμε* ἰδανικὲς γλῶσσες. Ἄλλὰ ἐδῶ ἡ λέξη «ἰδα-
νικὴ» εἶναι ἴσως παραπλανητικὴ, γιὰτὶ μπορεῖ νὰ δώσει τὴν ἐντύπωση πὼς
αὐτὲς οἱ γλῶσσες εἶναι καλύτερες, τελειότερες ἀπὸ τὴν κοινὴ μας γλῶσσα·
καὶ πὼς χρειάζεται τάχα ὁ εἰδικὸς στὴ λογικὴ, γιὰ νὰ δεῖξει ἐπιτέλους στοὺς
ἀνθρώπους ποιά εἶναι ἡ ὀψη μιᾶς ὀρθῆς πρότασης.

Ἄλλα αὐτὰ μπορούν νὰ φωτισθοῦν σωστά, μόνον ἀφοῦ διασαφηνισθοῦν
καλύτερα οἱ ἔννοιες : καταλαβαίνω, ἔννοῶ, σκέφτομαι. Γιατὶ τότε θὰ γίνει
σαφὲς τί πράγμα μπορεῖ νὰ μᾶς παραπλανήσει (καὶ αὐτὸ τὸ ἔπαθα καὶ ἐγὼ)
ὥστε νὰ νομίζουμε πὼς ἐκεῖνος ποὺ προφέρει μιὰ πρόταση καὶ τὴν *ἐννοεῖ* ἢ
τὴν *καταλαβαίνει*, ἔκτελεῖ ἓνα λογισμὸ σύμφωνα μὲ καθορισμένους κανόνες.

82. Τί ὀνομάζω 'κανόνα, σύμφωνα μὲ τὸν ὅποιο ἐνεργεῖ' ; — Τὴν ὑπόθεση
ποὺ περιγράφει ἱκανοποιητικὰ τὴ χρῆση ποὺ κάνει τῶν λέξεων καὶ ποὺ ἐμεῖς
παρατηροῦμε ; ἢ τὸν κανόνα ποὺ αὐτὸς συμβουλευεταὶ καθὼς χρησιμοποιεῖ
τὰ σημεῖα ; ἢ μήπως ἐκεῖνος ποὺ αὐτὸς μᾶς λέει ὅταν τὸν ρωτοῦμε ποῖόν κα-
νόνα ἀκολουθεῖ ; — Ἄλλὰ τί γίνεται ἂν ἡ παρατήρηση δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ
δοῦμε καθαρὰ ἓναν κανόνα, καὶ ἡ ἐρώτησή μας δὲν φέρνει στὸ φῶς κανέναν
κανόνα ; — Γιατὶ ὅταν τὸν ρώτησα τί ἔννοοῦσε μὲ τὸ «N», πράγματι μοῦ
ἔδωσε ἓναν ὀρισμὸ ἀλλὰ ἦταν ἔτοιμος νὰ τὸν ἀποσύρει καὶ νὰ τὸν τροπο-
ποιήσῃ. — Λοιπόν, πὼς θὰ προσδιορίσω τὸν κανόνα σύμφωνα μὲ τὸν ὅποιο
παίξει ; Ὁ ἴδιος, δὲν τὸν ξέρει. — Ἡ, πῶς σωστά : Τί ἄλλο μπορεῖ νὰ σημαί-
νει ἐδῶ ἡ ἔκφραση «ὁ κανόνας σύμφωνα μὲ τὸν ὅποιο ἐνεργεῖ» ;

83. Δὲν μᾶς διαφωτίζει ἐδῶ ἡ ἀναλογία ἀνάμεσα στὴ γλῶσσα καὶ τὸ παι-

χνίδι ; Μπορούμε βέβαια νά φανταστούμε ανθρώπους πού διασκεδάζουν παίζοντας μπάλα σ' ένα χωράφι, καί μάλιστα έτσι πού νά ἀρχίζουν νά παίζουν διάφορα γνωστά παιχνίδια. Ἄς πούμε, πώς μερικά δέν τὰ τελειώνουν, ἀλλά ἀνάμεσα στό ἕνα παιχνίδι καί στό ἄλλο, ρίχνουν τήν μπάλα στόν ἀέρα χωρίς σκοπό, ἤ ὅτι ὁ ἕνας κυνηγα τόν ἄλλον καί, γιά ἄστεϊο, τόν χτυπάει μέ τή μπάλα, κτλ. Καί τώρα λέει κάποιος : Ὅλη τήν ὥρα αὐτοί παίζουν ἕνα παιχνίδι μέ τή μπάλα καί, γι' αὐτό, σέ κάθε ρίξιμο τῆς μπάλας, ἀκολουθοῦν καθορισμένους κανόνες.

Καί μήπως δέν συμβαίνει νά παίζουμε καί — 'make up the rules as we go along'* — Καί συμβαίνει ἀκόμη νά τροποποιοῦμε τοὺς κανόνες — as we go along.

84. Μιλώντας γιά τήν ἐφαρμογή μιᾶς λέξης, εἶπα πώς περικλείεται ἀπό παντοῦ μέ κανόνες. Ἄλλά τί ὄψη ἔχει ἕνα παιχνίδι πού περικλείεται ἀπό παντοῦ μέ κανόνες ; Ἐνα παιχνίδι πού οἱ κανόνες του δέν ἀφήνουν νά διεισδύσει καμιᾶ ἀμφιβολία, ἀλλά τοῦ βουλώνουν ὄλες τίς τρύπες ; — Μήπως δέν μποροῦμε νά φανταστούμε ἕναν κανόνα πού νά ρυθμίζει τήν ἐφαρμογή τοῦ κανόνα ; Καί μιᾶν ἀμφιβολία πού νά τήν παραμερίζει αὐτός ὁ δευτερός κανόνας, — καί πάει λέγοντας ;

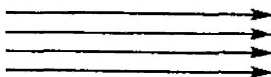
Αὐτό ὅμως δέν σημαίνει πώς ἀμφιβάλουμε ἐπειδὴ μποροῦμε νά φανταστοῦμε μιᾶν ἀμφιβολία. Μπορῶ εὐκόλα νά φανταστῶ κάποιον πού, κάθε φορά πού πάει νά ἀνοίξει τήν πόρτα τοῦ σπιτιοῦ του, ἀμφιβάλλει μή χάσκει πίσω της γκρεμός, καί κάθε φορά ἐλέγχει πρὶν περάσει τὸ κατώφλι τῆς πόρτας (φυσικά μπορεῖ καί νά ἀποδειχθεῖ πὼς κάποια φορά εἶχε δίκιο) — ἀλλά αὐτό δέν κάνει καί μένα νά ἀμφιβάλλω στήν ἴδια περίπτωσι.

85. Ἐνας κανόνας εἶναι σάν ἕνας ὁδοδείκτης. — Μήπως ὁ ὁδοδείκτης ἀποκλείει κάθε ἀμφιβολία σχετικὰ μέ τὸ δρόμο πού πρέπει νά πάρω ; Δείχνει τάχα ποιὰ κατεύθυνση πρέπει νά πάρω ἀφοῦ τὸν προσπεράσω ; Ἄν πρέπει νά πάρω τὸ δρόμο ἢ τὸ μονοπάτι ἢ νά διασχίσω τὰ χωράφια ; Ποῦ λέει ποιὰ κατεύθυνση πρέπει νά ἀκολουθήσω ; ἂν τήν κατεύθυνση τοῦ χεριοῦ του ἢ, λ.χ., τήν ἀντίθετη ; — Καί ἂν, ἀντι γιά ἕναν ὁδοδείκτη, ὑπῆρχε μιᾶ πυκνή σειρὰ ἀπὸ ὁδοδείχτες ἢ ἀπὸ σημεῖα μέ κιμωλία πάνω στό ἔδαφος, — ὑπάρχει γι' αὐτὰ *μία* καί *μόνη* ἐρμηνεῖα ; — Μπορῶ λοιπὸν νά πῶ ὅτι, στό κάτω κάτω, ὁ ὁδοδείκτης ἀποκλείει κάθε ἀμφιβολία. Ἡ μᾶλλον : ἄλλοτε δίνει λαβὴ γιά ἀμφιβολία, ἄλλοτε *ὄχι*. Καί αὐτό δέν εἶναι πιά φιλοσοφικὴ πρότασι, ἀλλὰ πρότασι ἐμπειρικὴ.

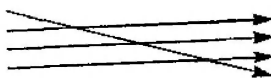
* Κάνουμε τοὺς κανόνες καθὼς προχωροῦμε. Ἄγγλικά στό πρωτότυπο. [ΣτΜ]

86. Ένα γλωσσικό παιχνίδι όπως το (2) γίνεται να παιχτεί με τη βοήθεια ενός πίνακα. Τα σημεία που ο Α δίνει στον Β είναι τώρα γραφτά σημεία. Ο Β έχει έναν πίνακα· στην πρώτη στήλη βρίσκονται τα γραφτά σημεία που χρησιμοποιούνται στο παιχνίδι, στη δεύτερη εικόνες με τις μορφές των οικοδομικών υλικών. Ο Α δείχνει στον Β ένα τέτοιο γραφτό σημείο· ο Β το ψάχνει στον πίνακα, κοιτάει την εικόνα αντίκρυ, κτλ. Ο πίνακας είναι λοιπόν ένας κανόνας, και ο Β τον ακολουθεί όταν εκτελεί τις προσταγές του Α. — Με την εξάσκηση μαθαίνει κανείς να ψάχνει την εικόνα στον πίνακα, και ένα μέρος αυτής της εξάσκησης συνίσταται, ίσως, στο ότι ο βοηθός μαθαίνει να κινεί το δάχτυλό του οριζόντια πάνω στον πίνακα από τα αριστερά προς τα δεξιά· μαθαίνει λοιπόν, σά να λέγαμε, να τραβάει μιὰ σειρά από οριζόντιες γραμμές.

Υπόθεσε τώρα πώς εισάγονται διαφορετικοί τρόποι ανάγνωσης του πίνακα· δηλαδή τή μιὰ φορά, όπως παραπάνω, διαβάζεται σύμφωνα με τὸ σχῆμα :

καί, μιὰν ἄλλη φορά, σύμφωνα με τὸ ἀκόλουθο σχῆμα :

ἢ, καί με κάποιο ἄλλο. — Στὸν πίνακα, ὡς κανόνα γιὰ τὸν τρόπο χρήσης του, προσαρτούμε ἕνα τέτοιο σχῆμα.

Τώρα, δέν μπορούμε νὰ φανταστοῦμε ἄλλους κανόνες γιὰ νὰ ἐξηγήσουμε αὐτόν ; Μήπως ἦταν ἀτελής ἐκεῖνος ὁ πίνακας χωρὶς τὸ σχῆμα με τὰ βέλη ; Καί εἶναι ἀτελεῖς οἱ ἄλλοι πίνακες χωρὶς τὸ σχῆμα τους ;

87. Υπόθεσε πὺς δίνω τούτη τὴν ἐξήγηση : «Μωυσῆ» ἐνοῶ τὸν ἄνθρωπο. ἀν ὑπῆρξε τέτοιος, πὺ ὁδήγησε τοὺς Ἰσραηλίτες ἐξω ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο. ὅποιο κι ἂν ἦταν τὸ ὄνομά του, καί ὅ,τι ἄλλο κι ἂν ἔκανε ἢ δέν ἔκανε». — Ἄλλὰ ὅπως γιὰ τὸ ὄνομα «Μωυσῆς», ἔτσι εἶναι δυνατὲς ἀνάλογες ἀμφιβολίες καί γιὰ τίς ἄλλες λέξεις πὺ περιέχονται σ' αὐτὴ τὴν ἐξήγηση (τί ὀνομάζεις «Αἴγυπτο», τί «Ἰσραηλίτες», κτλ. ;). Καί οὔτε αὐτὲς οἱ ἐρωτήσεις τελειώνουν ὅταν καταλήξουμε σὲ λέξεις ὅπως «κόκκινο», «σκοτεινό», «γλυκό». — Ἄλλὰ τότε πὺς με βοηθάει ἡ ἐξήγηση νὰ καταλάβω, ἀν δέν εἶναι ἡ ὀριστικὴ ἐξήγηση ; Τότε λοιπὸν ἡ ἐξήγηση δέν εἶναι ποτὲ πλήρης· ἐπο-

μένως ούτε τώρα καταλαβαίνω τί έννοει ούτε και θά τὸ καταλάβω ποτέ !» — Ἡ ἐξήγηση εἶναι, σὰ νὰ λέγαμε, στὸν ἀέρα, ἀν δὲν τὴ στηρίζει μιὰ ἄλλη. Ἀλλὰ ἐνὸ βέβαια μιὰ ἐξήγηση μπορεῖ νὰ στηρίζεται σὲ μιὰν ἄλλη ποὺ δόθηκε πρωτύτερα, καμιὰ ἐξήγηση δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ἄλλην — ἐκτὸς ἂν ἐμεῖς τὴν ἔχουμε ἀνάγκη γιὰ νὰ ἀποφύγουμε μιὰ παρανόηση. Θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ πεῖ: μιὰ ἐξήγηση χρησιμεύει γιὰ νὰ προλαβαίνουμε ἢ νὰ ἀποφεύγουμε μιὰ παρανόηση — ἐπομένως μιὰ παρανόηση ποὺ θὰ ἐμφανιζόταν χωρὶς τὴν ἐξήγηση· ὄχι ὁμως: κάθε παρανόηση ποὺ μπορῶ νὰ φανταστῶ.

Εἶναι εὐκόλο νὰ νομίσει κανεὶς πὼς τὸ μόνο ποὺ *δείχνει* ἡ ἀμφιβολία εἶναι ἓνα χάσμα στὰ θεμέλια· ἔτσι ποὺ ἡ σίγουρη κατανόηση τότε μονάχα εἶναι δυνατὴ, σταν πρῶτα ἀμφιβάλλουμε γιὰ ὅλα ὅσα *μποροῦν* νὰ δώσουν ἀφορμὴ γιὰ ἀμφιβολία καὶ ὕστερα παραμερίσουμε ὅλες αὐτὲς τὶς ἀμφιβολίες.

Ὁ ὁδοδείκτης εἶναι ἐντάξει — ἂν, κάτω ἀπὸ κανονικὲς συνθήκες, ἐπιτελεῖ τὸ σκοπὸ του.

88. Ἄν πῶ σὲ κάποιον: «Στάσου ἐδῶ περίπου» — τάχα δὲν γίνεται νὰ λειτουργήσει τέλεια αὕτὴ ἡ ἐξήγηση; Καὶ δὲν μπορεῖ μήπως κάθε ἄλλη νὰ ἀποτύχει;

«Ὅμως δὲν εἶναι ἀνακριβὴς ἡ ἐξήγηση;» — Εἶναι βέβαια· καὶ γιὰ τὴν δὲν ἔπρεπε νὰ τὴν ποῦμε «ἀνακριβή»; Φτάνει μόνο νὰ καταλαβαίνουμε τί σημαίνει «ἀνακριβής». Γιὰ τὴν δὲν σημαίνει «ἄχρηστη». Καὶ ἄς συλλογιστοῦμε τί ὀνομάζουμε, σὲ ἀντίθεση μὲ αὐτὴν, «ἀκριβή» ἐξήγηση. Τάχα τὴν ὀροθέτηση μιᾶς περιοχῆς μὲ μιὰ γραμμὴ χαραγμένη μὲ κιμωλία; Ἐδῶ ὁμως μᾶς ἔρχεται ἀμέσως ἡ ἰδέα πὼς ἡ γραμμὴ ἔχει πλάτος. Ποιὸ ἀκριβὲς θὰ ἦταν, ἴσως, ἓνα σύνορο χρωμάτων. Ἀλλὰ ἐδῶ ἔχει ἄραγε ἀκόμη κάποια λειτουργία αὕτὴ ἡ ἀκρίβεια; Δὲν εἶναι σὺν τροχὸς ποὺ γυρίζει ἐλεύθερος; Καὶ δὲν ἔχουμε ἀκόμη καθορίσει τί θὰ λογαριάζεται σὺν ὑπέρβαση αὐτοῦ τοῦ ξεκάθαρα ὀρίου· πὼς καὶ μὲ ποιά ὄργανα πρέπει νὰ ἐξακριβωθεῖ. Καὶ τὰ λοιπά.

Ἐμεῖς καταλαβαίνουμε τί πάει νὰ πεῖ: βάζω ἓνα ρολοὶ στὴν ἀκριβὴ ὥρα ἢ τὸ ρυθμίζω ἔτσι ποὺ νὰ πηγαίνει σωστά. Τί θὰ γινόταν ὁμως ἂν ρωτοῦσε κανεὶς: Εἶναι αὕτὴ ἡ ἀκρίβεια μιὰ ἰδανικὴ ἀκρίβεια, ἢ κατὰ πόσο τὴν πλησιάζει; — Φυσικὰ μποροῦμε νὰ μιλήσουμε γιὰ μετρήσεις τοῦ χρόνου, ὅπου ὑπάρχει διαφοροτικὴ, καὶ ὅπως θὰ λέγαμε, μεγαλύτερη ἀκρίβεια ἀπὸ κείνην ποὺ μπορεῖ νὰ μᾶς δώσει ἡ μέτρηση μὲ τὸ ρολοὶ τῆς τσέπης. Ὅπου οἱ λέξεις «βάζω τὸ ρολοὶ στὴ σωστὴ ὥρα» ἔχουν διαφοροτικὴ ἔννοια, ἄς εἶναι καὶ συγγενικὴ, καὶ «διαβάζω τὴν ὥρα» εἶναι διαφοροτικὴ διαδικασία, κτλ. — Ἄν τώρα ποῦμε σὲ κάποιον: «Θὰ ἔπρεπε νὰ εἶσαι πιὸ ταχτικὸς στὴν ὥρα τοῦ φαγητοῦ· τὸ ξέρεις πὼς τρῶμε στὴ μία ἀκριβῶς» — μήπως ἐδῶ γίνεται λόγος γιὰ ἀκρίβεια; Ἐπειδὴ μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ: «Σκέψου τὸν καθορισμὸ

του χρόνου όπως γίνεται σ' ένα εργαστήριο ή σ' ένα άστεροσκοπείο· *εκεί* βλέπεις τί σημαίνει 'ακρίβεια') ;

«Ανακριβές» είναι, στην πραγματικότητα, ένας ψόγος, και «ακριβές», ένας έπαινος. Αυτό πάει να πεί : τὸ ἀνακριβές δὲν πετυχαίνει τὸ στόχο του τόσο τέλεια, ὅσο τὸ πῶ ἀκριβές. Ἐδῶ λοιπὸν ὅλα ἐξαρτῶνται ἀπὸ αὐτὸ πὸν λέμε «στόχος». Εἶναι ἀνακρίβεια νὰ μὴ δίνω τὴν ἀπόστασή μας ἀπὸ τὸν ἥλιο μὲ ἀκρίβεια 1 μέτρου, καὶ στὸ μαραγκὸ τὸ πλάτος τοῦ τραπεζιοῦ μὲ ἀκρίβεια 0,001 χιλιοστά ;

Δὲν ἔχει προκαθοριστεῖ *μία* ἰδανικὴ ἀκρίβεια· δὲν ξέρουμε πῶς πρέπει νὰ τὴ φανταζόμαστε — ἐκτὸς ἂν ἐσὺ ὁ ἴδιος καθορίσεις τί πρέπει νὰ ὀνομάζουμε ἔτσι. Ἄλλὰ θὰ δυσκολευτεῖς νὰ συναντήσεις ἕναν τέτοιο καθορισμὸ· ἕναν καθορισμὸ πὸν νὰ σὲ ἱκανοποιεῖ.

89. Αὐτὲς οἱ σκέψεις μᾶς ὀδηγοῦν στὸ πρόβλημα : Μὲ ποιά ἔννοια εἶναι ἡ λογικὴ κάτι τὸ ἰδανικὸ ;

Γιατὶ μοιάζει νὰ τῆς ταιριάζει ἕνα ἰδιαίτερο βάθος — μιὰ οἰκουμενικὴ σημασία. Αὐτὴ βρισκόταν, ἔτσι φαινόταν, στὰ θεμέλια ὄλων τῶν ἐπιστημῶν. —Γιατὶ ἡ λογικὴ ἔρευνα ἐξετάζει τὴν οὐσία ὄλων τῶν πραγμάτων. Θέλει νὰ δεῖ τὰ πράγματα στὴ ρίζα τους καὶ δὲν πρέπει νὰ νοιάζεται γιὰ τίς λεπτομέρειες αὐτοῦ πὸν συμβαίνει πραγματικά. — Δὲν πηγάζει ἀπὸ ἕνα ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ γεγονότα τοῦ φυσικοῦ γίνεσθαι, οὔτε ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ συλλάβει αἰτιακοὺς συσχετισμοὺς : ἀλλὰ ἀπὸ μιὰ παρόρμηση νὰ κατανοήσει τὸ θεμέλιο, ἢ τὴν οὐσία, ὄλων ἐκείνων πὸν εἶναι ἐμπειρικά. Ἄλλὰ ὄχι μὲ τὴν ἔννοια πῶς γι' αὐτὸ εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀνιχνεύσουμε νέα γεγονότα : οὐσιαστικὸ γιὰ τὴν ἔρευνά μας εἶναι, μᾶλλον, πῶς μ' αὐτὴ δὲν θέλουμε νὰ μάθουμε τίποτα *καινούριο*. Θέλουμε νὰ *κατανοήσουμε* κάτι πὸν εἶναι κιόλας ὀφθαλμοφανές. Αὐτὸ φαίνεται, πῶς, κατὰ κάποια ἔννοια, δὲν τὸ καταλαβαίνουμε.

Ἡ Ὀὐγουστίνος γράφει (*Ἐξομολογήσεις* XI, 14) : «Quid est ergo tempus? Si nemo ex me quaerat scio ; si quaerenti explicare velim, nescio»*. — Αὐτὸ δὲν θὰ μπορούσε νὰ τὸ πεί κανεὶς γιὰ μιὰν ἐρώτηση τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν (ὅς ποῦμε, γιὰ τὸ εἰδικὸ βάρος τοῦ ὕδρογόνου). Ἐκεῖνο πὸν ξέρουμε ὅταν δὲν μᾶς ρωτοῦν, ἀλλὰ δὲν τὸ ξέρουμε πῶ ὅταν πρέπει νὰ τὸ ἐξηγήσουμε, εἶναι κάτι πὸν πρέπει κανεὶς νὰ τὸ *ἀναλογιστεῖ*. (Καί, ὀλοφάνερα, πρόκειται γιὰ κάτι πὸν, γιὰ κάποιο λόγο, δύσκολα τὸ φέρνουμε στὸ νοῦ μας.)

90. Εἶναι σὰ νὰ ἔπρεπε νὰ δοῦμε *μέσα* ἀπὸ τὰ φαινόμενα : ἡ ἔρευνά μας ὄμως, δὲν κατευθύνεται πρὸς τὰ *φαινόμενα*, ἀλλὰ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πεί,

* «Τί εἶναι λοιπὸν ὁ χρόνος ; Ἄν κανένας δὲν μὲ ρωτάει τὸ ξέρω· ἂν θέλω νὰ τὸ ἐξηγήσω σὲ κάποιον πὸν μὲ ρωτάει, δὲν τὸ ξέρω». [ΣτΜ]

πρὸς τὶς 'δυνατότητες' τῶν φαινομένων. Ποῦ σημαίνει πῶς ἀναλογιζόμαστε τὸ *εἶδος των ἀποφάνσεων* ποῦ κάνουμε σχετικὰ μὲ τὰ φαινόμενα. Ὡστε γι' αὐτὸ καὶ ὁ Αὐγουστίνος ἀναλογίζεται τὶς διάφορες ἀποφάνσεις ποῦ κάνει κανεὶς σχετικὰ μὲ τὴ διάρκεια, τὸ παρελθόν, τὸ παρὸν ἢ τὸ μέλλον τῶν συμβάντων. (Αὐτὰ φυσικὰ δὲν ἀποτελοῦν *φιλοσοφικὲς* ἀποφάνσεις γιὰ τὸ χρόνο, τὸ παρελθόν, τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον.)

Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἔρευνά μας εἶναι μιὰ γραμματικὴ ἔρευνα. Αὐτὴ φωτίζει τὸ πρόβλημά μας, καθόσο παραμερίζει τὶς παρανοήσεις. Παρανοήσεις ποῦ ἀφοροῦν τὴ χρῆση τῶν λέξεων· ποῦ προκαλοῦνται, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, ἀπὸ ὀρισμένες ἀναλογίες ἀνάμεσα σὲ μορφὲς ἔκφρασης ποῦ ἀνήκουν σὲ διαφορετικὲς περιοχὲς τῆς γλώσσας μας. — Μερικὲς μποροῦν νὰ παραμεριστοῦν, ἂν ἀντικαταστήσουμε μιὰ μορφὴ ἔκφρασης μὲ ἄλλη· αὐτὸ μποροῦμε νὰ τὸ ὀνομάσουμε «ἀνάλυση» τῶν ἔκφραστικῶν μας μορφῶν, γιὰ τὴ διαδικασία μοιάζει καμιά φορὰ μὲ ἓνα κομμάτιασμα.

91. Τώρα ὅμως μπορεῖ νὰ φανεῖ σάμπως νὰ ὑπῆρχε τάχα κάτι σὰν τὴν ἔσχατη ἀνάλυση τῶν γλωσσικῶν μας μορφῶν, καὶ ἐπομένως *μία* καὶ μόνη ἐντελῶς αναλυμένη μορφὴ τῆς ἔκφρασης. Δηλαδή σάμπως οἱ ἔκφραστικὲς μας μορφὲς, στὴν τρέχουσα χρῆση τους, νὰ μὴν ἦταν οὐσιαστικὰ ἀκόμη ἀναλυμένες· σὰ νὰ ὑπῆρχε σ' αὐτὲς κάτι κρυμμένο ποῦ πρέπει νὰ τὸ φέρει κανεὶς στὸ φῶς. Ὅταν αὐτὸ ἔχει συμβεῖ, τότε ἡ διασάφηση τῆς ἔκφρασης εἶναι πλήρης, καὶ τὸ πρόβλημά μας λυμένο.

Αὐτὸ μποροῦμε νὰ τὸ ποῦμε καὶ ἔτσι : Παραμερίζουμε παρανοήσεις δταν καταστήσουμε τὶς ἔκφράσεις μας πιὸ ἀκριβεῖς· ἀλλὰ τώρα μπορεῖ νὰ φαίνεται σὰ νὰ ἐπιδιώκαμε νὰ φτάσουμε σὲ μιὰν ὀρισμένη κατάσταση, στὴν τέλεια ἀκρίβεια· σάμπως αὐτὸς νὰ ἦταν ὁ ἀληθινὸς στόχος τῆς ἔρευνάς μας.

92. Αὐτὸ βρίσκει τὴν ἔκφρασή του στὸ ἐρώτημα σχετικὰ μὲ τὴν οὐσία τῆς γλώσσας, τῆς πρότασης, τῆς σκέψης. — Γιατί, μολοντὶ στὶς ἔρευνές μας προσπαθοῦμε νὰ κατανοήσουμε τὴν οὐσία τῆς γλώσσας — τὴ λειτουργία της, τὴ δομὴ της — δὲν εἶναι *ἐκεῖνο* στὸ ὁποῖο ἀποβλέπει αὐτὸ τὸ ἐρώτημα. Πράγματι, τὸ ἐρώτημα δὲν βλέπει τὴν οὐσία σὰν κατιτὶ ποῦ εἶναι κιόλας ὀλοφάνερο καὶ ποῦ μπορεῖ νὰ γίνῃ *ἐποπτικὸ* μὲ μιὰ τακτοποίηση· ἀλλὰ σὰν κάτι ποῦ βρίσκεται *κάτω* ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια. Κάτι ποῦ βρίσκεται στὸ ἐσωτερικὸ, ποῦ τὸ βλέπουμε δταν δοῦμε μέσα στὸ πράγμα καὶ ποῦ πρέπει ἢ ἀνάλυση νὰ τὸ φέρει στὴν ἐπιφάνεια.

“*Ἡ οὐσία μᾶς εἶναι κρυμμένη*” : αὐτὴ τὴ μορφὴ παίρνει τώρα τὸ πρόβλημά μας. Ρωτᾶμε : “*Τί εἶναι ἡ γλώσσα* ;», “*Τί εἶναι ἡ πρόταση* ;». Καὶ ἡ ἀπάντηση σ' αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα πρέπει νὰ δοθεῖ μιὰ γιὰ πάντα· κι ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε μελλοντικὴ ἐμπειρία.

93. Θὰ μπορούσε κάποιος νὰ πει : «Μιά πρόταση εἶναι τὸ κοινότερο πράγμα στὸν κόσμον»· κι ἕνας ἄλλος : «Μιά πρόταση — αὐτὸ εἶναι κάτι πολὺ παράξενο!» — Καὶ ὁ τελευταῖος, δὲν μπορεῖ νὰ κοιτάξει ἀπλὰ καὶ νὰ δεῖ πῶς λειτουργοῦν οἱ προτάσεις. Γιατὶ τοῦ φράζουν τὸ δρόμο οἱ τρόποι τῆς ἐκφραστῆς μας ποὺ ἀφοροῦν τὶς προτάσεις καὶ τὴ σκέψη.

Γιατὶ λέμε πῶς μιὰ πρόταση εἶναι κάτι παράξενο ; Ἀπὸ τὴ μιὰ, γιὰ τὴν τεράστια σημασία ποὺ ἔχει. (Καὶ αὐτὸ εἶναι σωστό.) Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, μᾶς παραπλανοῦν αὐτὴ ἡ σπουδαιότητα καὶ μιὰ παρανόηση τῆς λογικῆς τῆς γλώσσας μας, ἔτσι ὥστε νὰ νομίζουμε πῶς ἡ πρόταση πρέπει νὰ ἐπιτελεῖ κάτι ἀσυνήθιστο, καὶ μάλιστα κάτι μοναδικό. — Σὲ μιὰ παρανόηση ὀφείλεται τὸ ὅτι μᾶς φαίνεται πῶς ἡ πρόταση *κάνει* κατιτὶ ἀλλόκοτο.

94. “Ἡ πρόταση, τί παράξενο πράγμα !” Ἐδῶ κιόλας βρίσκεται ἡ ἐξιδανίκευση ὀλόκληρης τῆς εἰκόνας τῆς λογικῆς· ἡ τάση νὰ υποθέτουμε ἕνα καθαρὰ ἐνδιάμεσο ὄν ἀνάμεσα στὸ προτασιακὸ σημεῖο καὶ στὰ γεγονότα. “Ἡ, καὶ ἀκόμα, νὰ θέλουμε τὸ ἴδιο τὸ προτασιακὸ σημεῖο νὰ τὸ καθαρίσουμε, νὰ τὸ ἐξιδανικεύσουμε. — Τὸ νὰ δοῦμε πῶς πρόκειται γιὰ τὰ κοινὰ πράγματα, μᾶς ἐμποδίζουν μὲ ποικίλους τρόπους οἱ ἐκφραστικὲς μας μορφές, ποὺ μᾶς στέλνουν νὰ κυνηγοῦμε χίμαιρες.

95. «Ἡ σκέψη πρέπει νὰ εἶναι κάτι μοναδικό». Ὅταν λέμε, καὶ *ἐννοοῦμε*, πῶς συμβαίνει αὐτὸ κι αὐτὸ, μ’ αὐτὸ ποὺ ἐννοοῦμε δὲν σταματοῦμε κάπου πρὶν ἀπὸ τὸ γεγονός, ἀλλὰ ἐννοοῦμε : *αὐτό-κι αὐτό-εἶναι-ἔτσι καὶ ἔτσι*. Αὐτὸ τὸ παράδοξο (ποὺ ἔχει βέβαια τὴ μορφή αὐτονόητου πράγματος) μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ ἐκφράσει καὶ ἔτσι : Μποροῦμε νὰ *σκεφτοῦμε* αὐτό, ποὺ στὴν πραγματικότητα δὲν συμβαίνει.

96. Αὐτὴ τὴν ἰδιαίτερη πλάνη ποὺ ἀναφέραμε ἐδῶ, τὴν ἀκολουθοῦν ἄλλες ποὺ προέρχονται ἀπὸ διαφορετικὲς πλευρές. Ἡ σκέψη, ἡ γλώσσα, μᾶς φαίνονται τώρα σάν τὸ μοναδικὸ σύστοιχο, ἡ μοναδικὴ εἰκόνα τοῦ κόσμου. Οἱ ἔννοιες : πρόταση, γλώσσα, σκέψη, κόσμος, στέκουν στὴ σειρά, ἡ μιὰ μετὰ τὴν ἄλλη, ἡ μιὰ ἰσοδύναμη πρὸς τὴν ἄλλη. (Ἀλλὰ γιὰ ποιὸ σκοπὸ πρέπει νὰ χρησιμοποιηθοῦν τώρα αὐτὲς οἱ λέξεις ; Λεῖπει τὸ γλωσσικὸ παιχνίδι στὸ ὁποῖο μποροῦν νὰ ἔχουν ἐφαρμογή.)

97. Ἡ σκέψη περιβάλλεται ἀπὸ μὴν αἴγλη. — Ἡ οὐσία τῆς, ἡ λογικῆ, παρουσιάζει μιὰ τάξη, καὶ μάλιστα τὴν *a priori* τάξη τοῦ κόσμου, δηλαδὴ τὴν τάξη τῶν *δυνατοτήτων* ποὺ πρέπει νὰ εἶναι κοινὲς στὸν κόσμον καὶ στὴ σκέψη. Φαίνεται ὅμως πῶς αὐτὴ ἡ τάξη πρέπει νὰ εἶναι κάτι *ἐξαιρετικὰ ἀπλό*. Αὐτὴ εἶναι *πρὶν* ἀπὸ κάθε ἐμπειρία, ἀναγκαστικὰ διαπερνᾷ ὅλη τὴν

ἐμπειρία πέρα γιά πέρα· και πάνω σέ ἐκείνη τήν ἴδια δέν ἐπιτρέπεται νά κολάει τίποτε ἀπό τήν ἐμπειρική θολούρα ἢ ἀβεβαιότητα. — Πρέπει μάλλον νά εἶναι ἀπό τὸ καθαρότερο κρύσταλλο. Ἐλλά αὐτὸ τὸ κρύσταλλο δέν μοιάζει νά εἶναι μιὰ ἀφαίρεση, ἀλλά σάν κάτι τὸ χειροπιαστό, και μάλιστα σάν τὸ πιὸ συγκεκριμένο, σὰ νά λέγαμε, τὸ *πιὸ σκληρὸ* πράγμα. (*Λογικο-Φιλοσοφική Πραγματεία*, 5.5563.)

Ἐχουμε τήν ψευδαίσθηση πὼς τὸ ἰδιαιτερο, βαθύ, οὐσιαστικό, στήν ἐρευνά μας βρίσκεται στό *δτι* αὐτὴ προσπαθεῖ νά συλλάβει τήν ἀσύγκριτη οὐσία τῆς γλώσσας. Δηλαδή τήν τάξη πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στίς ἐννοιες τῆς πρότασης, τῆς λέξης, τῆς ἀπαγωγῆς, τῆς ἀλήθειας, τῆς ἐμπειρίας, κτλ. Αὐτὴ ἡ τάξη εἶναι μιὰ *ὑπερ-τάξη*, ἀνάμεσα, θὰ λέγαμε, σέ *ὑπερ-ἐννοιες*. Ἐνῶ, βέβαια, ἂν οἱ λέξεις «γλώσσα», «ἐμπειρία» «κόσμος» ἔχουν μιὰ χρήση αὐτὴ πρέπει νά εἶναι τόσο ταπεινὴ ὅσο και ἡ χρήση τῶν λέξεων «τραπέζι», «λάμπα», «πόρτα».

98. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριᾶ εἶναι σαφές πὼς κάθε πρόταση τῆς γλώσσας μας 'εἶναι ἐντάξει ἔτσι ὅπως εἶναι'· πού σημαίνει πὼς δέν *ἐπιδιώκουμε* ἓνα ἰδανικό, σὰ νά μὴν εἶχαν ἓνα ἐντελῶς ἄψογο νόημα οἱ ἀόριστες προτάσεις τῆς κοινῆς μας γλώσσας και νά ἦταν ἀνάγκη νά κατασκευάσουμε πρῶτα μιὰ τέλεια γλώσσα. — Ἀπὸ τήν ἄλλη μεριᾶ εἶναι σαφές *δτι*: ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει νόημα, ἐκεῖ πρέπει νά ὑπάρχει τέλεια τάξη. — Πρέπει λοιπὸν ἡ τέλεια τάξη νά ὑπάρχει και στήν πιὸ ἀόριστη πρόταση.

99. Τὸ νόημα τῆς πρότασης — θὰ ἤθελε νά πεῖ κανεὶς — μπορεῖ βέβαια νά ἀφήνει τοῦτο ἢ ἐκεῖνο ἀνοιχτό, ἀλλά ἡ πρόταση πρέπει νά ἔχει ἓνα καθορισμένο νόημα. Ἐνα ἀκαθόριστο νόημα, — αὐτό, στήν πραγματικότητα, δέν θὰ ἦταν *κάν* νόημα. — Αὐτὸ μοιάζει μὲ τοῦτο: στήν πραγματικότητα, μιὰ ἀσαφῆς ὁροθέτηση δέν εἶναι *κάν* ὁροθέτηση. Ἐδῶ μπορεῖ νά σκέφτεται κανεὶς ἔτσι: ἂν πῶ «ἔχω κλειδώσει τὸν ἄνθρωπο γιά καλὰ μέσα στήν κάμαρα — μονάχα *μία* πόρτα μένει ἀνοιχτὴ» — τότε δέν τὸν ἔχω *κάν* κλειδώσει. Εἶναι κλειδωμένος φαινομενικά μονάχα. Ἐδῶ θὰ εἶχε κανεὶς τὴ διάθεση νά πεῖ: «Ἄρα δέν ἔχεις κάνει ἀπολύτως τίποτε». Ἐνα περιφραγμα πού ἔχει μιὰ τρύπα εἶναι ἐξίσου καλὸ ὅσο και *κανένα*. — Εἶναι ὁμως αὐτὸ ἀλήθεια;

100. «Ἄν *στοὺς κανόνες* του ὑπάρχει ἀοριστία, τότε βέβαια δέν εἶναι παιχνίδι». — Δέν *εἶναι* λοιπὸν παιχνίδι; — «ἴσως και νά τὸ ὀνομάσεις παιχνίδι, ἀλλά πάντως δέν εἶναι τέλειο παιχνίδι». Παναπεῖ: σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι ὑπάρχει πρόσμιξι, και ἐμένα τώρα μ' ἐνδιαφέρει ἐκεῖνο πού εἶναι ἀνόθευτο. — Ἐλλά θέλω νά πῶ: στὸν τρόπο τῆς ἔκφρασης μας παρεξηγοῦμε τὸ ρόλο πού παίζει τὸ ἰδανικό. Δηλαδή: και μεῖς θὰ τὸ λέγαμε ἓνα παιχνίδι,

μόνο που είμαστε θαμπωμένοι από το ιδανικό και γι' αυτό δέν κατορθώνουμε να δοῦμε καθαρά τὴν πραγματικὴ ἐφαρμογὴ τῆς λέξης «παιχνίδι».

101. Στὴ λογικὴ — θέλουμε νὰ ποῦμε — δέν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει αοριστία. Μᾶς ἀπορροφα τώρα ἡ ἰδέα : τὸ ἰδανικὸ *‘πρέπει’* νὰ βρίσκεται στὴν πραγματικότητα. Ἐνῶ δέν βλέπουμε ἀκόμα πῶς βρίσκεται ἐκεῖ μέσα, οὔτε καταλαβαίνουμε τὴν οὐσία αὐτοῦ τοῦ «πρέπει». Πιστεύουμε : πρέπει νὰ βρίσκεται μέσα στὴν πραγματικότητα· ἀφοῦ νομίζουμε πῶς τὸ βλέπουμε κιόλας μέσα της.

102. Οἱ αὐστηροὶ καὶ ξεκάθαροὶ κανόνες τῆς λογικῆς δομῆς τῆς πρότασης μας φαίνονται σὰν κάτι στὸ φόντο, — κατιτὶ πού κρύβεται στὸ *medium* τῆς κατανόησης. Ἦδη τοὺς βλέπω (κι ἄς εἶναι μέσα ἀπὸ ἓνα μέσο) ἀφοῦ καταλαβαίνω τὸ προτασιακὸ σημεῖο, μὲ αὐτὸ ἔννοῶ κατιτὶ.

103. Τὸ ἰδανικὸ, τὸ σκεφτόμαστε νὰ στέκει στέρεο καὶ ἀμετακίνητο. Δέν μπορεῖς νὰ βγεῖς ἔξω ἀπὸ αὐτό. Πρέπει πάντα νὰ γυρνας πίσω. Δέν ὑπάρχει κανένα ἔξω : ἔξω δέν μπορεῖς νὰ ἀναπνεύσεις. — Ἄπὸ ποῦ προέρχεται αὐτό ; Ἡ ἰδέα μοιάζει σὰν τὰ γυαλιὰ πάνω στὴ μύτη μας, καὶ ὅ,τι κοιτάζουμε τὸ βλέπουμε μέσα ἀπὸ αὐτά. Δέν μᾶς ἔρχεται ποτὲ στὸ νοῦ νὰ τὰ βγάλουμε.

104. Στὸ πράγμα ἀποδίνουμε ὡς κατηγορημα αὐτὸ πού βρίσκεται μέσα στὸν τρόπο παράστασης του. Τὴ δυνατότητα τῆς σύγκρισης, δυνατότητα πού μᾶς προξενεῖ ἐντύπωση, τὴν παίρνουμε γιὰ ἀντίληψη μιᾶς πέρα γιὰ πέρα γενικῆς κατάστασης πραγμάτων.

105. Ὄταν πιστεύουμε πῶς ἐκείνη ἡ τάξη, τὸ ἰδανικὸ, πρέπει νὰ τὸ βροῦμε στὴν πραγματικὴ μας γλώσσα, νιώθουμε νὰ μὴ μᾶς ἱκανοποιοῦν αὐτὰ πού, στὴν καθημερινὴ μας ζωὴ, τὰ ὀνομάζουμε «πρόταση», «λέξη», «σημεῖο».

Ἡ πρόταση καὶ ἡ λέξη, πού μ' αὐτὲς ἀσχολεῖται ἡ λογικὴ, πρέπει νὰ εἶναι κατιτὶ καθαρὸ καὶ εὐκρινές. Καὶ σπάζουμε τὸ κεφάλι μας πάνω στὴν οὐσία τοῦ *καθαυτοῦ* σημείου. — Εἶναι τάχα ἡ *παράσταση* τοῦ σημείου, ἡ ἢ παράσταση τούτῃ τὴ στιγμῇ ;

106. Ἐδῶ εἶναι, σὰ νὰ λέγαμε, δύσκολο νὰ κρατήσουμε τὸ κεφάλι ψηλά, — νὰ δοῦμε πῶς πρέπει νὰ μείνουμε γερά δεμένοι μὲ τὰ πράγματα τῆς καθημερινῆς σκέψης καὶ νὰ μὴ χάσουμε τὸ δρόμο νομίζοντας πῶς πρέπει νὰ περιγράψουμε τὶς ἔσχατες λεπτότητες, λεπτότητες ὁμῶς πού δέν μπορούμε νὰ τὶς περιγράψουμε μὲ τὰ μέσα πού διαθέτουμε. Εἶναι σὰ νὰ ἔπρεπε νὰ ἐπισκευάσουμε μὲ τὰ δάχτυλά μας ἓναν ξεσκισμένο ἴστό ἀράχνης.

107. Ὅσο πιὸ αὐστηρὰ ἐξετάζουμε τὴν πραγματικὴ μας γλώσσα, τόσο πιὸ ἔντονη γίνεται ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα σ' αὐτὴν καὶ στὸ αἴτημά μας. (Ἡ κρυστάλλινη διαύγεια τῆς λογικῆς δὲν μοῦ δόθηκε βέβαια σὰν ἀποτέλεσμα ἔρευνας· ἦταν ἓνα αἴτημα.) Ἡ σύγκρουση γίνεται ἀνυπόφορη· τὸ αἴτημα κινδυνεύει τώρα νὰ γίνῃ κάτι ἄδειο. — Τώρα εἴμαστε πάνω σὲ γλιστερό πάγο ὅπου λείπει ἡ τριβή· ἔτσι, κατὰ μιὰ ἔννοια, οἱ συνθήκες εἶναι ἰδανικές, ἀλλὰ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς δὲν μποροῦμε νὰ περπατήσουμε. Θέλουμε νὰ περπατήσουμε· ἄρα χρειαζόμαστε τὴν τριβή. Πίσω λοιπὸν στὸ τραχὺ ἔδαφος!

108. Ἀναγνωρίζουμε πῶς ἐκεῖνο πού ὀνομάζουμε «πρόταση», «γλώσσα» δὲν εἶναι ἐκείνη ἡ τυπικὴ ἔνδοξη πού φανταζόμουν, ἀλλὰ μιὰ οἰκογένεια ἀπὸ κατασκευές πού, λίγο πολὺ, συγγενεύουν. — Τώρα ὅμως τί γίνεται ἡ λογικὴ; Ἐδῶ ἡ αὐστηρότητα τῆς μοιάζει νὰ ὑποχωρεῖ. — Ἀλλὰ μήπως ἔτσι ἡ λογικὴ δὲν χάνεται ὁλότελα; — Γιατί πῶς μπορεῖ ἡ λογικὴ νὰ χάσῃ τὴν αὐστηρότητά της; Ὅχι βέβαια μὲ τὸ νὰ παζαρέψῃ κανεὶς κάτι ἀπὸ τὴν αὐστηρότητά της. — Ἡ προκατάληψη τῆς κρυστάλλινης διαύγειας μπορεῖ νὰ παραμεριστεῖ μονάχα ἂν ἀντιστρέψουμε ὅλη τὴν ἐξέτασή μας. (Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πῆ: ὁ ἄξονας τῆς ἐξέτασής μας πρέπει νὰ στραφεῖ, ἀλλὰ γύρω ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο τῆς πραγματικῆς μας ἀνάγκης.)

Ἡ φιλοσοφία τῆς λογικῆς μιλάει γιὰ προτάσεις καὶ λέξεις μὲ τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἔννοια ὅπως κάνουμε στὴν καθημερινή μας ζωὴ, ὅταν, λ. χ., λέμε: «Ἐδῶ εἶναι γραμμένη μιὰ κινεζικὴ πρόταση», ἢ «ὄχι, αὐτὰ μοιάζουν σὰ σημεῖα γραφῆς, ἀλλὰ εἶναι μόνον διακοσμητικά», κτλ.

Μιλάμε γιὰ τὸ φαινόμενο τῆς γλώσσας στὸ χῶρο καὶ στὸ χρόνο· ὄχι γιὰ ἓνα ἀνύπαρκτο κατασκευάσμα ἔξω ἀπὸ τὸ χῶρο καὶ τὸν χρόνο. [*Παρατήρηση στὸ περιθώριο*: Μόνον πού εἶναι δυνατό νὰ ἐνδιαφερθεῖ κανεὶς μὲ πολλοὺς τρόπους γιὰ ἓνα φαινόμενο.] Ἀλλὰ μιλάμε γιὰ τὴ γλώσσα ὅπως μιλάμε γιὰ τὰ πιόνια τοῦ σκακιοῦ ὅταν ἀναφέρουμε τοὺς κανόνες τοῦ παιχνιδιοῦ, καὶ ὄχι ὅταν περιγράφουμε τὶς φυσικὲς τοὺς ιδιότητες.

Τὸ ἐρώτημα: «Τί εἶναι, στὴν πραγματικότητα, μιὰ λέξη;» εἶναι ἀνάλογο μὲ τὸ ἐρώτημα: «Τί εἶναι ἓνα πιόνι;»

109. Ἦταν σωστὸ πῶς οἱ παρατηρήσεις μας δὲν μπορούσαν νὰ εἶναι ἐπισημονικὲς παρατηρήσεις. Δὲν ἦταν δυνατό νὰ μας ἐνδιαφέρει ἡ ἐμπειρία πῶς ἀντίθετα μὲ τὴν προκατάληψή μας, εἶναι δυνατό νὰ σκεφτοῦμε τὸ καὶ

Faraday, *The Chemical History of a Candle*: «Water is one individual thing — it never changes» [τὸ νερὸ εἶναι ἓνα ἐπιμέρους πράγμα — δὲν ἀλλάζει ποτέ].

τό' — δ,τι και νά σημαίνει αυτό. (Ἡ αἰθέρια ἀντίληψη τῆς σκέψης.) Καί δὲν ἐπιτρέπεται νά ἐκθέσουμε κανενὸς εἶδους θεωρία. Στὶς παρατηρήσεις μας, τίποτε δὲν ἐπιτρέπεται νά εἶναι ὑποθετικό. Ὅλες οἱ ἐξηγήσεις πρέπει νά παραμεριστοῦν, καὶ στὴ θέση τους νά μπεῖ μονάχα ἡ περιγραφή. Καὶ αὐτὴ ἡ περιγραφή δέχεται τὸ φῶς τῆς, δηλαδὴ τὸν σκοπὸ τῆς, ἀπὸ τὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα. Αὐτὰ φυσικά, δὲν εἶναι ἐμπειρικά προβλήματα· ἀλλὰ λύνονται δταν ρίξουμε μιὰ ματιὰ στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο λειτουργεῖ ἡ γλῶσσα μας, καί, αὐτό, ἔτσι πού νά τὸν ἀναγνωρίζουμε : ἐνάντια στὴν παρόρμηση νά τὸν παρανοοῦμε. Τὰ προβλήματα λύνονται, ὄχι προσκομίζοντας νέες ἐμπειρίες, ἀλλὰ συναρμολογώντας αὐτὸ πού μᾶς εἶναι γνωστὸ ἀπὸ καιρὸ. Ἡ φιλοσοφία εἶναι ἕνας ἀγῶνας ἐνάντια στὴ γοητεία πού ἀσκεῖ τὸ γλωσσικὸ μέσο πάνω στὴ νόησή μας.

110. «Ἡ γλῶσσα (ἢ ἡ σκέψη) εἶναι κάτι μοναδικό» — αὐτὴ ἡ πεποιθήση ἀποκαλύπτεται πῶς εἶναι μιὰ δεισιδαιμονία (ὄχι ἕνα λάθος!)· αὐτὴ τὴ δεισιδαιμονία τὴν προκαλοῦν πλάνες στὴ γραμματικὴ.

Καὶ πρὸς αὐτὲς τίς πλάνες, τὰ προβλήματα, στρέφεται τώρα ἡ εὐαισθησία.

111. Τὰ προβλήματα πού προκύπτουν ἀπὸ τὴν παρερμηνεῖα τῶν γλωσσικῶν μας μορφῶν, ἔχουν τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς *βαθύτητας*. Εἶναι βαθιὲς ἀνησυχίες· εἶναι τόσο βαθιὰ ριζωμένες μέσα μας ὅσο καὶ οἱ μορφές τῆς γλώσσας μας, καὶ ἡ σημασία τους εἶναι τόσο μεγάλη ὅσο καὶ ἡ σπουδαιότητα τῆς γλώσσας μας. — Ἄς ἀναρωτηθοῦμε : Γιατί μᾶς φαίνεται *βαθὺ* ἕνα γραμματικὸ εὐτράπελο ; (Καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι τὸ φιλοσοφικὸ βάθος.)

112. Μιὰ παρομοίωση, πού τὴν ἀφομοίωσαν οἱ μορφές τῆς γλώσσας μας, προκαλεῖ μιὰ ψεύτικη ἐμφάνιση· καὶ αὐτὸ μᾶς ἀνησυχεῖ : «Μὰ δὲν εἶναι ἔτσι !» — λέμε. «Καὶ ὅμως, ἔτσι πρέπει νά εἶναι !»

113. Λέω καὶ ξαναλέω στὸν ἑαυτὸ μου : Καὶ ὅμως ἔτσι εἶναι ——. Νιώθω πῶς θά ἔπρεπε νά συλλάβω τὴν οὐσία τοῦ πράγματος, φτάνει μονάχα νά μποροῦσα νά καρφώσω τὸ βλέμμα μου, μὲ *ἀπόλυτη οἰκτιρία*, σ' αὐτὸ τὸ γεγονός· νά τὸ φέρω στὸ ἐστιακὸ σημεῖο.

114. *Λογικο-Φιλοσοφικὴ Πραγματεία*, 4,5 : «Ἡ γενικὴ μορφή τῆς πρότασης εἶναι : ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα». — Αὐτὸ εἶναι τὸ εἶδος πρότασης πού ἐπαναλαμβάνει κανεὶς στὸν ἑαυτὸ του ἀναρίθμητες φορές. Νομίζει κανεὶς πῶς ἀκολουθεῖ τὴ φύση ἐνῶ ἀπλᾶ καὶ μόνο διατρέχει τὸ πλαίσιο τῆς μορφῆς μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία τὴν κοιτᾶμε.

115. Μιά εικόνα μᾶς κρατούσε αἰχμάλωτους. Καὶ δὲν μπορούσαμε νὰ βγοῦμε ἔξω ἀπὸ αὐτὴν, γιατί βρισκόταν μέσα στὴ γλώσσα μας καὶ ἡ γλώσσα ἔμοιαζε νὰ μᾶς τὴν ἐπαναλαμβάνει ἄδυσώπητα.

116. Ὃταν οἱ φιλόσοφοι χρησιμοποιοῦν μιὰ λέξη — «γνώση», «εἶναι», «ἀντικείμενο», «ἐγώ», «πρόταση», «ὄνομα» — καὶ προσπαθοῦν νὰ πιάσουν τὴν οὐσία τοῦ πράγματος, πρέπει κανεὶς πάντα νὰ ἀναρωτιέται : Γίνεται ποτὲ σι' ἀλήθεια τέτοια χρῆση τῆς λέξης στὴ γλώσσα στὴν ὁποία ἀνήκει ; —

Αὐτὸ πὸ ἡμεῖς κάνουμε εἶναι νὰ ὀδηγοῦμε τὶς λέξεις πίσω, ἀπὸ τὴ μεταφυσικὴ στὴν καθημερινὴ τους χρῆση.

117. Κάποιος μοῦ λέει : «Αὐτὴ τὴν ἔκφραση τὴν καταλαβαίνεις, ἔτσι δὲν εἶναι ; Ἔ, λοιπόν — καὶ ἐγὼ τὴ χρησιμοποιῶ μὲ τὴ σημασία πὸ ἐσὺ γνωρίζεις». — Σὰ νὰ ἦταν ἡ σημασία μιὰ ἀτμόσφαιρα πού συνοδεύει τὴ λέξη καὶ πὸ ἡ λέξη τὴν κουβαλεῖ μαζί της σὲ κάθε εἶδος χρήσης.

Ἄν, λ.χ., κάποιος ελεγε πὸς ἡ πρόταση «Αὐτὸ εἶναι ἐδῶ» (καὶ λέγοντάς τὴν, ἔδειχνε ἕνα ἀντικείμενο μπροστὰ του) ἔχει νόημα γι' αὐτόν, τότε θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναρωτηθεῖ γιὰ ποιῆς ἰδιαιτερές περιστάσεις χρῆσιμοποιεῖ κανεὶς, στὴν πραγματικότητα, αὐτὴν τὴν πρόταση. Σ' αὐτὲς τὶς περιστάσεις ἔχει νόημα.

118. Ἄπὸ πὸ ἀντλεῖ τὴ σπουδαιότητά της ἡ ἐρευνά μας, τὴ στιγμή πὸ μοιᾶζει μονάχα νὰ καταστρέφει καθετὶ ἐνδιαφέρον, παναπεῖ μεγάλο καὶ σπουδαῖο ; (Σὰ νὰ λέγαμε πὸς καταστρέφει ὄλα τὰ κτίρια κι ἀφήνει πίσω της ἐρείπια καὶ ἀπορρίμματα.) Ἄλλὰ ἐκεῖνα πὸ καταστρέφουμε εἶναι μονάχα χάρτινα σπίτια, καὶ καταστρέφοντάς τα, ἐλευθερώνουμε τὸ ἔδαφος τῆς γλώσσας πάνω στὴν ὁποία ὀρθώνονταν.

119. Ἀποτέλεσμα τῆς φιλοσοφίας εἶναι τὸ ξεσκέπασμα τῆς μίας ἢ τῆς ἄλλης καθαρῆς ἀ-νοησίας, καὶ τῶν καρούμπαλων πὸ ἀπόκτησε ὁ νοῦς πέφτοντας πάνω στὰ ὄρια τῆς γλώσσας. Αὐτά, τὰ καρούμπαλα, μᾶς φανερῶνουν τὴν ἀξία πὸ ἔχει ἐκεῖνο τὸ ξεσκέπασμα.

120. Ὃταν μιῶ γιὰ τὴ γλώσσα (λέξη, πρόταση κτλ.) πρέπει νὰ μιλήσω, στὴν κοινὴ γλώσσα. Εἶναι τάχα αὐτὴ ἡ γλώσσα πολὺ χοντροκομμένη καὶ ὑλικὴ γιὰ κείνο πὸ θέλουμε νὰ ποῦμε ; Καὶ τότε πὸς πρέπει νὰ κατασκευαστεῖ μιὰ ἄλλη ; — Καὶ τί παράξενο πράγμα νὰ μπορούμε νὰ κάνουμε καὶ τὸ παραμικρὸ μὲ τὴ γλώσσα πὸ ἔχουμε !

Τὸ ὅτι ἐγώ, δταν δίνω ἐξηγήσεις σχετικὲς μὲ τὴ γλώσσα, εἶμαι ἀναγκα-

σμένος να χρησιμοποιωῶ τὴ γλώσσα στὸ σύνολό της (καὶ ὄχι κάποιο εἶδος προκαταρκτικῆς, προσωρινῆς γλώσσας) αὐτὸ δείχνει πῶς γιὰ τὴ γλώσσα μπορῶ νὰ πῶ μονάχα ἐξωτερικὰ πράγματα.

Ναί, ἀλλὰ τότε πῶς μποροῦν νὰ μᾶς ἱκανοποιήσουν αὐτὲς οἱ ἐξηγήσεις ; — 'Ἀλλὰ οἱ ἐρωτήσεις σου ἦταν κιόλας διατυπωμένες σ' αὐτὴ τὴ γλώσσα· ἔπρεπε νὰ ἐκφραστοῦν σ' αὐτὴ τὴ γλώσσα, ἂν εἶχες κάτι νὰ ρωτήσεις !

Οἱ ἐνδοιασμοὶ σου εἶναι παρανοήσεις.

Οἱ ἐρωτήσεις σου ἀναφέρονται σὲ λέξεις· γι' αὐτὸ πρέπει κι ἐγὼ νὰ μιλήσω γιὰ λέξεις.

Λέει κάποιος: Δὲν πρόκειται γιὰ τὴ λέξη ἀλλὰ γιὰ τὴ σημασία της· καὶ λέγοντάς το αὐτὸ, σκέφτεται τὴ σημασία σὰν πράγμα ὁμοειδὲς μὲ τὴ λέξη ἀλλὰ καὶ διαφορετικὸ ἀπὸ τὴ λέξη. 'Εδῶ ἡ λέξη, ἐκεῖ ἡ σημασία. Τὰ λεφτὰ καὶ ἡ ἀγελάδα πού μπορεῖ νὰ ἀγοράσει κανεὶς μ' αὐτά. ('Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά : τὰ λεφτὰ καὶ ἡ χρησιμότητά τους.)

121. Θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ σκεφτεῖ : ἂν ἡ φιλοσοφία μιλάει γιὰ τὴ χρῆση τῆς λέξης «φιλοσοφία», τότε θὰ πρέπει νὰ ὑπάρχει μιὰ φιλοσοφία δευτέρου βαθμοῦ. 'Ἀλλὰ δὲν εἶναι ἔτσι : μοιάζει μᾶλλον μὲ τὴν περίπτωση τῆς ὀρθογραφίας, πού πρέπει νὰ ἀσχοληθεῖ καὶ μὲ τὴ λέξη «ὀρθογραφία», χωρὶς ὅμως αὐτὴ νὰ γίνεται τότε λέξη δευτέρου βαθμοῦ.

122. Μιὰ ἀπὸ τίς κύριες πηγές τῆς ἀκατανοησίας μας εἶναι πῶς δὲν ἔχουμε ἐποπτεία τῆς χρήσης τῶν λέξεων. — Στὴ γραμματικὴ μας λείπει ἡ ἐποπτικότητά. — 'Ἡ ξεκάθαρη παράσταση ἐξασφαλίζει τὴν κατανόηση πού συνίσταται ἀκριβῶς στὸ ὅτι 'βλέπουμε τίς συσχετίσεις'. Γι' αὐτὸ ἔχει σπουδαιότητα τὸ νὰ βρίσκουμε καὶ νὰ ἐπινοοῦμε *ἐνδιάμεσα μέλη*.

'Ἡ ἐννοια τῆς ἐπρπτικῆς παράστασης ἔχει γιὰ μᾶς θεμελιακὴ σημασία. 'Υποδηλώνει τὴ μορφή μὲ τὴν ὁποία παρασταίνουμε τὰ πράγματα, τὸν τρόπο μας νὰ τὰ βλέπουμε. (Εἶναι αὐτὸ μιὰ 'κοσμοθεωρία';)

123. 'Ἐνα φιλοσοφικὸ πρόβλημα ἔχει τὴ μορφή : «Δὲν βιάζω ἄκρη».

124. 'Ἡ φιλοσοφία δὲν ἐπιτρέπεται μὲ κανένα τρόπο νὰ ἀγγίξει τὴν πραγματικὴ χρῆση τῆς γλώσσας· τελικὰ, τὸ μόνο πού μπορεῖ νὰ κάνει, εἶναι νὰ τὴν περιγράψει.

Γιατὶ δὲν μπορεῖ οὔτε καὶ νὰ τὴ θεμελιώσει.

'Όλα τὰ ἀφήνει ὅπως εἶναι.

'Αφήνει καὶ τὰ μαθηματικὰ ὅπως εἶναι, καὶ καμιὰ μαθηματικὴ ἀνακάλυψη δὲν μπορεῖ νὰ τὴν προωθήσει. Γιὰ μᾶς ἓνα «καίριο πρόβλημα στὴ μαθηματικὴ λογικὴ» εἶναι ἓνα πρόβλημα τῶν μαθηματικῶν, ὅπως καὶ κάθε ἄλλο.

125. Δέν είναι υπόθεση τῆς φιλοσοφίας νά λύνει τήν αντίφαση χάρι σέ μιὰ μαθηματική ἢ λογικο-μαθηματική ἀνακάλυψη· ἀλλά πρέπει αὐτή νά διευκολύνει τήν ἐποπτεία τῆς κατάστασης πού μᾶς ἀνησυχεῖ στά μαθηματικά, τῆς κατάστασης *πρὶν* ἀπό τή λύση τῆς ἀντίφασης. (Καί μ' αὐτό δέν παρακάμπτει κανεῖς τή δυσκολία.)

Ἐδῶ τὸ θεμελιακὸ γεγονός εἶναι πὼς ἐμεῖς καθορίζουμε κανόνες, μιὰ τεχνικὴ γιὰ ἓνα παιχνίδι, καὶ μετὰ, ὅταν ἀκολουθήσουμε τοὺς κανόνες, τὰ πράγματα δέν πηγαίνουν ὅπως τὸ εἶχαμε υποθέσει. Λοιπὸν, σὰ νὰ λέγαμε μπερδεύομαστε στοὺς ἴδιους τοὺς κανόνες μας.

Αὐτὸ τὸ μπέρδεμα στοὺς κανόνες μας εἶναι ἐκεῖνο πού θέλουμε νά καταλάβουμε, δηλαδὴ νά τὸ δοῦμε ἐποπτικά.

Αὐτὸ φωτίζει τὴν ἔννοια πού ἔχουμε τοῦ ἐννοεῖν. Γιατί σέ κείνες τίς περιπτώσεις τὰ πράγματα πηγαίνουν διαφορετικὰ ἀπ' ὅ,τι τὰ εἶχαμε ἐννοήσει, προβλέψει. Ὅταν λ.χ. παρουσιαστῆ μιὰ ἀντίφαση, τότε λέμε: «Δέν τὸ ἐννοοῦσα ἔτσι».

Ἡ θέση τῆς ἀντίφασης ἢ ὁ ρόλος τῆς στὴν πολιτεία: αὐτὸ εἶναι τὸ φιλοσοφικὸ πρόβλημα.

126. Ἡ φιλοσοφία ἀπλὰ καὶ μόνο τὰ τοποθετεῖ ὄλα μπροστά μας καὶ δέν ἐξηγεῖ τίποτε, οὔτε συνάγει τίποτε. — Ἄφοῦ ὄλα προσφέρονται στὴ θεὰ δέν ὑπάρχει τίποτε πού νά χρειάζεται ἐξήγηση. Γιατί αὐτὸ πού εἶναι κρυμμένο δέν μᾶς ἐνδιαφέρει.

«Φιλοσοφία» θὰ μπορούσε κανεῖς ἀκόμη νά ὀνομάσει ἐκεῖνο πού εἶναι δυνατό *πρὶν* ἀπὸ κάθε καινούρια ἀνακάλυψη ἢ ἐφεύρεση.

127. Ἡ δουλειὰ τοῦ φιλοσόφου εἶναι νά συλλέγει ὑπομνήσεις γιὰ ἓναν ὀρισμένο σκοπὸ.

128. Ἄν ἤθελε κανεῖς, στὴ φιλοσοφία, νά ὑποστηρίξει *θέσεις*, δέν θὰ ἦταν ποτὲ δυνατό αὐτὲς νά συζητηθοῦν, γιατί ὄλοι θὰ ἦταν σύμφωνοι μὲ αὐτὲς.

129. Οἱ ἀπόψεις τῶν πραγμάτων πού γιὰ μᾶς εἶναι οἱ πιὸ σπουδαῖες, κρύβονται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἀπλότητα καὶ τὴν καθημερινότητά τους. (Αὐτὸ δέν μπορεῖ κανεῖς νά τὸ προσέξει, — γιατί τὸ ἔχει συνέχεια μπροστά του.) Τὰ πραγματικὰ θεμέλια τῆς ἐρευνᾶς του δέν τὰ προσέχει κανεῖς, ἐκτὸς ἂν κάποτε αὐτὸ τοῦ ἔκανε ἐντύπωση. — Πού σημαίνει: δέν μᾶς κάνει ἐντύπωση ἐκεῖνο, πού μιὰ καὶ τὸ δεῖ κανεῖς, εἶναι τὸ πιὸ ἐκπληκτικὸ καὶ τὸ πιὸ ἐντυπωσιακὸ.

130. Τὰ σαφῆ καὶ ἀπλὰ γλωσσικά μας παιχνίδια δέν εἶναι προκαταρκτικὲς μελέτες γιὰ μιὰ μελλοντικὴ ρύθμιση τῆς γλώσσας, — σὰ νὰ λέγαμε πρῶ-

τες προσεγγίσεις, όπου δὲν λαβαίνουμε ὑπ' ὄψη μας τὴν τριβὴ καὶ τὴν ἀντίσταση τοῦ ἀέρα. Τὰ γλωσσικὰ παιχνίδια εἶναι μᾶλλον *ἀντικείμενα σύγκρισης*, ἢ ὅποια πρέπει νὰ φωτίσει τὶς καταστάσεις τῆς γλώσσας μας μέσα ἀπὸ τὴν ὁμοίότητα καὶ τὴν ἀνομοιότητα.

131. Γιατὶ μόνο ἔτσι μποροῦμε νὰ ἀποφύγουμε νὰ εἶναι οἱ ἀποφάνσεις μας ἀδικαιολόγητες ἢ κενές· παίρνοντας τὸ ὑπόδειγμα γιὰ αὐτὸ πού εἶναι : ὡς ἀντικείμενο σύγκρισης — σὰ νὰ λέγαμε, ὡς μετρικὸ κανόνα — καὶ ὄχι σὰν προκατάληψη στὴν ὅποια *πρέπει* νὰ ἀντιστοιχεῖ ἡ πραγματικότητα. (Ὁ δογματισμός, ὅπου πέφτουμε τόσο εὐκόλα ὅταν φιλοσοφοῦμε).

132. Θέλουμε νὰ βάλουμε μιὰ τάξη στὴ γνώση μας γιὰ τὴ χρῆση τῆς γλώσσας : μιὰ τάξη γιὰ ἕναν ὀρισμένο σκοπὸ· μιὰ, ἀνάμεσα στὶς πολλὰς δυνατὰς τάξεις· ὄχι τὴν τάξη. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό, θὰ *τονίζουμε* συνέχεια ἐκεῖνες τὶς διαφορὰς, πού οἱ κοινὲς γλωσσικὲς μας μορφὲς εὐκόλα μας κάνουν νὰ τὶς παραβλέπουμε. Ἀπὸ αὐτὸ μπορεῖ νὰ δημιουργηθεῖ ἡ ἐντύπωση πὼς θεωροῦμε καθήκον μας νὰ μεταρρυθμίσουμε τὴ γλώσσα.

Μιὰ τέτοια μεταρρύθμιση εἶναι βέβαια δυνατὴ γιὰ καθορισμένους πρακτικὸς σκοποὺς, σκοποὺς ὅπως ἡ βελτίωση τῆς ὀρολογίας μας ἔτσι ὥστε, στὴν πρακτικὴ χρῆση, νὰ ἀποφεύγονται παρανοήσεις. Ἀλλὰ δὲν εἶναι αὐτὲς οἱ περιπτώσεις μὲ τὶς ὁποῖες ἔχουμε νὰ κάνουμε. Τὰ μερδέματα πού μᾶς ἀπασχολοῦν, προκύπτουν, σὰ νὰ λέγαμε, ὅταν ἡ γλώσσα γυρίζει σὰν ἐλεύθερος τροχός, ὄχι ὅταν δουλεύει.

133. Δὲν θέλουμε νὰ βελτιώσουμε τὸ σύστημα τῶν κανόνων γιὰ τὴ χρῆση τῶν λέξεων μας ἢ νὰ τὸ συμπληρώσουμε κατὰ ἀνήκουστο τρόπο.

Γιατὶ ἡ σαφήνεια πού ἐπιδιώκουμε εἶναι, χωρὶς ἄλλο, μιὰ *τέλεια* σαφήνεια. Ἀλλὰ αὐτὸ σημαίνει μόνο πὼς τὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα πρέπει νὰ ἐξαφανιστοῦν *ἐντελῶς*.

Ἡ πραγματικὴ ἀνακάλυψη εἶναι ἐκείνη πού μὲ κάνει ἱκανὸ νὰ σταματῶ νὰ φιλοσοφῶ ὅταν θέλω. — Ἐκείνη πού ἀναπαύει τὴ φιλοσοφία ἔτσι πού νὰ μὴν τὴν βασανίζουν πιά ἐρωτήματα πού ἀμφισβητοῦν τὴν *ἴδια* τὴ φιλοσοφία. — Ἀλλὰ, ἀντίθετα, τώρα δείχνει κανεὶς μιὰ μέθοδο χάρις σὲ παραδείγματα, καὶ τὴ σειρά αὐτὴ τῶν παραδειγμάτων μπορεῖ κανεὶς νὰ τὴν διακόψει. — Λύνουμε προβλήματα (παραμερίζουμε δυσκολίες), ὄχι *ἐνα* πρόβλημα.

Δὲν ὑπάρχει *μία* φιλοσοφικὴ μέθοδος· ὥστόσο ὅμως ὑπάρχουν μέθοδοι, σὰ νὰ λέγαμε, διαφορετικὲς θεραπείες.

134. Ἄς ἐξετάσουμε τὴν πρόταση : «Ἐτσι ἔχουν τὰ πράγματα» — πὼς γίνεται νὰ πῶ ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ γενικὴ μορφή τῆς πρότασης ; — Εἶναι, *πρῶτα*

ἀπ' ὅλα, ἡ ἴδια μιὰ πρόταση, μιὰ ἑλληνικὴ πρόταση, γιατί ἔχει ὑποκειμένο καὶ κατηγορούμενο. Ἄλλὰ πῶς ἐφαρμόζεται αὐτὴ ἡ πρόταση — θέλω νὰ πῶ στὴν κοινὴ μας γλώσσα ; Γιατί μόνο ἀπὸ ἐκεῖ τὴν πῆρα.

Λέμε, λ.χ. : «Μοῦ ἐξήγησε τὴ θέση του, εἶπε πῶς ἔτσι εἶχαν τὰ πράγματα καὶ γι' αὐτὸ χρειαζόταν μιὰ προκαταβολή». Ὡς ἐδῶ λοιπὸν μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ πῶς ἐκεῖνη ἡ πρόταση ὑποκαθιστᾷ μιὰ κάποια ἀπόφανση. Χρησιμοποιεῖται σὰν προτασιακὸ σχῆμα· ἀλλὰ αὐτὸ συμβαίνει μονάχα ἐπειδὴ ἔχει τὴ δομὴ τῆς ἑλληνικῆς πρότασης. Στὴ θέση της, ἀναμφίβολα θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πεῖ : «συμβαίνει τὸ καὶ τό», εἶτε, «ἔτσι καὶ ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα», κτλ. Ἐδῶ, ὅπως καὶ στὴ συμβολικὴ λογικὴ, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ χρησιμοποιήσει ἀκόμη κι ἓνα ἀπλὸ γράμμα τοῦ ἀλφάβητου, μιὰ μεταβλητὴ. Ἀσφαλῶς ὅμως κανεὶς δὲν θὰ ὀνομάσει τὸ γράμμα «ρ» γενικὴ μορφή τῆς πρότασης. Ὅπως εἶπαμε : ἡ πρόταση «ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα» κατεῖχε αὐτὴ τὴ θέση μόνο καὶ μόνο γιατί ἡ ἴδια εἶναι αὐτὸ πού ὀνομάζουμε πρόταση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Ἄλλὰ μολονότι εἶναι μιὰ πρόταση, χρησιμοποιεῖται μονάχα ὡς προτασιακὴ μεταβλητὴ. Νὰ ποῦμε πῶς αὐτὴ ἡ πρόταση συμφωνεῖ (ἢ δὲν συμφωνεῖ) μὲ τὴν πραγματικότητα, θὰ ἦταν μιὰ φανερὴ ἀ-νοησία· αὐτὴ λοιπὸν φανερώνει πῶς ἓνα ἀπὸ τὰ γνωρίσματα τῆς ἔννοιας τῆς πρότασης, ὅπως τὴν ἀντιλαμβανόμαστε, εἶναι τὸ νὰ ἴχει σὰν πρόταση.

135. Μὰ τότε, δὲν ἔχουμε μιὰ ἔννοια γιὰ τὸ τί εἶναι μιὰ πρόταση, γιὰ ἐκεῖνο πού ἐννοοῦμε μὲ τὴ λέξη «πρόταση» ; — Βέβαια· τὸ ἴδιο ἀκριβῶς ὅπως ἔχουμε μιὰ ἔννοια γιὰ αὐτὸ πού καταλαβαίνουμε μὲ τὴ λέξη «παιχνίδι». Ἄν μᾶς ρωτήσουν τί εἶναι μιὰ πρόταση — καὶ πρέπει νὰ ἀπαντήσουμε σὲ ἄλλον ἢ στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ μας — θὰ δώσουμε παραδείγματα· καί, ἀνάμεσα σὲ αὐτά, θὰ βρῖσκεται καὶ ἐκεῖνο πού μπορεῖ κανεὶς νὰ ὀνομάσει ἐπαγωγικὴ σειρὰ ἀπὸ προτάσεις. Μ' αὐτὸν λοιπὸν τὸν τρόπο ἔχουμε μιὰ ἔννοια γιὰ τὸ τί εἶναι πρόταση. (Παράβαλε τὴν ἔννοια τῆς πρότασης μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἀριθμοῦ.)

136. Στὸ βάθος, τὸ νὰ ἰσχυρίζομαστε πῶς ἡ ἔκφραση «ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα» εἶναι ἡ γενικὴ μορφή τῆς πρότασης, εἶναι τὸ ἴδιο σὰ νὰ ὀρίζουμε : πρόταση εἶναι καθετὶ πού μπορεῖ νὰ εἶναι ἀληθές ἢ ψευδές. Γιατί, ἀντὶ «ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα» θὰ μπορούσα καὶ νὰ εἶχα πεῖ : «Αὐτὸ καὶ αὐτὸ εἶναι ἀληθές». (Ἡ ἀκόμη : «Τὸ τὰδε εἶναι ψευδές».) Τώρα ὅμως ἔχουμε :

ἡ 'ρ' εἶναι ἀληθής = ρ

ἡ 'ρ' εἶναι ψευδής = ὄχι-ρ

Καὶ τὸ νὰ λέμε πῶς πρόταση εἶναι καθετὶ πού μπορεῖ νὰ εἶναι ἀληθές

ἢ ψευδές, εἶναι σὰ νὰ λέμε : πρόταση ὀνομάζουμε κατιτί, *δταν στὴ γλῶσσα μας τοῦ ἐφαρμόζουμε τὸ λογισμό τῶν συναρτήσεων ἀλήθειας.*

Τώρα ὁ ὀρισμός — πρόταση εἶναι ἐκεῖνο πὺ μπορεῖ νὰ εἶναι ἀληθές ἢ ψευδές — μοιάζει νὰ καθορίζει τί εἶναι μιὰ πρόταση μὲ τὸ νὰ λέει : αὐτὸ πὺ ταιριάζει στὴν ἔννοια 'ἀληθές', αὐτὸ εἶναι μιὰ πρόταση. Εἶναι λοιπόν, σὰ νὰ εἶχαμε μιὰ ἔννοια τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ ψευδοῦς πὺ μὲ τὴ βοήθειά της μποροῦμε νὰ καθορίσουμε τί εἶναι μιὰ πρόταση καὶ τί δὲν εἶναι. Ὅ,τι ἐμ-πλέκεται στὴν ἔννοια τῆς ἀλήθειας (ὅπως σ' ἕναν ὀδοντωτὸ τροχὸ), αὐτὸ εἶναι μιὰ πρόταση.

Ἄλλὰ αὐτὴ εἶναι μιὰ κακὴ εἰκόνα. Εἶναι σὰ νὰ ἔλεγε κάποιος : «Ὁ βασιλιάς εἶναι τὸ κομμάτι, πὺ σ' αὐτὸ μπορεῖ κανεὶς νὰ κάνει μάτ». Ἄλλὰ αὐτὸ μπορεῖ βέβαια νὰ σημαίνει μόνο πὺς στὸ παιχνίδι τοῦ σκακιῦ, ὅπως τὸ παίζουμε, κάνουμε μάτ μονάχα στὸ βασιλιά. Ἔτσι καὶ ἡ πρόταση, πὺς μονάχα ἢ *πρόταση* μπορεῖ νὰ εἶναι ἀληθής, δὲν μπορεῖ νὰ λέει ἄλλο παρὰ μόνο πὺς ἀποδίνουμε τὰ κατηγορήματα «ἀληθές» καὶ «ψευδές» μόνο σ' αὐτὸ πὺ λέμε πρόταση. Καὶ τί εἶναι πρόταση καθορίζεται, *κατὰ μιὰ ἔννοια*, ἀπὸ τοὺς κανόνες τοῦ σχηματισμοῦ τῶν προτάσεων (λ.χ. τῆς ἐλληνικῆς γλῶσσας)· κατὰ μιὰν ἄλλη ἔννοια, ἀπὸ τὴ χρῆση τοῦ σημείου στὸ γλωσσικὸ παιχνίδι. Καὶ μπορεῖ μάλιστα ἡ χρῆση τῶν λέξεων «ἀληθές» καὶ «ψευδές» νὰ εἶναι συστατικὸ μέρος αὐτοῦ τοῦ παιχνιδιοῦ· καὶ τότε μποροῦμε νὰ ποῦμε πὺς ἡ χρῆση εἶναι μέρος τῆς πρότασης, ἀλλὰ δὲν τῆς *ταιριάζει*. Ἀνάλογα μποροῦμε νὰ ποῦμε πὺς τὸ μάτ *ἀνήκει* στὴν ἔννοια πὺ ἔχουμε γιὰ τὸ βασιλιά στὸ σκάκι (σὰ νὰ ἦταν ἕνα συστατικὸ μέρος τῆς ἔννοιας). Τὸ νὰ λέμε πὺς τὸ μάτ δὲν *ταιριάζει* στὴν ἔννοια τοῦ στρατιώτη στὸ σκάκι, θὰ σήμαινε πὺς σ' ἕνα παιχνίδι ὅπου κάνουν μάτ στοὺς στρατιῶτες, ὅπου, ἂς ποῦμε, χάνει ὁ παίκτης πὺ ἔχασε τοὺς στρατιῶτες του — πὺς ἕνα τέτοιο παιχνίδι, ἢ δὲν θὰ ἦταν ἐνδιαφέρον, ἢ θὰ ἦταν κουτὸ, ἢ ὑπερβολικὰ πολὺπλοκο, ἢ κάτι παρόμοιο.

137. Τί νὰ πεί κανεὶς γιὰ τὸ γεγονὸς πὺς μαθαίνουμε νὰ καθορίζουμε τὸ ὑποκείμενο μιᾶς πρότασης ἀπὸ τὴν ἐρώτηση : «Ποιὸς ἢ τί... ;» — Ἐδῶ, ἀσφαλῶς ὑπάρχει ἕνα *ταίριασμα* τοῦ ὑποκειμένου σ' αὐτὴ τὴν ἐρώτηση· εἶδεμὴ πὺς ἀλλιῶς θὰ βρῖσκαμε, χάρη στὴν ἐρώτηση, ποιὸ εἶναι τὸ ὑποκείμενο ; Τὸ ἀνακαλύπτουμε μὲ τὸν τρόπο πὺ βρῖσκουμε ποιὸ γράμμα τοῦ ἀλφάβητου ἔρχεται μετὰ τὸ 'Κ' ὅταν ποῦμε τὸ ἀλφάβητο ὡς τὸ 'Κ'. Τώρα μὲ ποιάν ἔννοιαν τὸ 'Α' ταιριάζει σὲ κείνη τὴ σειρά τῶν γραμμάτων ; — Μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια μπορεῖ κανεὶς νὰ πεί ὅτι τὸ «ἀληθές» καὶ τὸ «ψευδές» ταιριάζουν στὴν πρόταση· καὶ μπορεῖ κανεὶς νὰ διδάξει ἕνα παιδί πὺς νὰ ξεχωρίζει προτάσεις ἀπὸ ἄλλες ἐκφράσεις, λέγοντάς του : «Ἀναρωτήσου ἂν ὅ-στερα ἀπὸ αὐτὴν, μπορεῖς νὰ πεῖς 'εἶναι ἀληθής'. Ὅταν αὐτὲς οἱ λέξεις ται-

ριάζουν, τότε είναι μία πρόταση». (Με τόν ίδιο τρόπο θά μπορούσε κανείς νά είχε πει: 'Αναρωτήσου ἂν πρὶν ἀπὸ αὐτὴν μπορεῖς νά βάλεις τίς λέξεις: «Ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα.».)

138. Τότε λοιπὸν δὲν γίνεται ἡ σημασία τῆς λέξης ποὺ καταλαβαίνω νά ταιριάζει στοῦ νόημα τῆς πρότασης ποὺ καταλαβαίνω; Ἡ ἡ σημασία μιᾶς λέξης νά ταιριάζει στή σημασία μιᾶς ἄλλης; — Ἄσφαλῶς, ἂν ἡ σημασία τῆς λέξης εἶναι ἡ *χρήση* ποὺ κάνουμε, τότε δὲν ἔχει ἔννοια νά μιλάμε γιὰ τέτοιο ταίριασμα. Ἄλλὰ *καταλαβαίνουμε* τὴν σημασία μιᾶς λέξης, μόλις τὴν ἀκούσουμε ἢ τὴν προφέρουμε· τὴν κατανοοῦμε στὴ στιγμή· καὶ αὐτὸ ποὺ κατανοοῦμε, εἶναι, βέβαια, κάτι ἄλλο ἀπὸ τὴν χρήση, ἡ ὁποία ἐκτείνεται στοῦ χρόνο.

139. Ἄν κάποιος πει, λόγου χάρι, τὴν λέξη «κύβος», ξέρω τί σημαίνει. Ἄλλὰ μπορεῖ ὀλάκερη ἡ *χρήση* τῆς λέξης νά ἔρθει μπροστὰ στοῦ πνεῦμα μου, ὅταν τὴν *καταλαβαίνω* μ' αὐτὸ τὸν τρόπο;

Ἄλλὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, δὲν καθορίζεται ἡ σημασία τῆς λέξης καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴν χρήση; Γίνεται λοιπὸν αὐτοὶ οἱ τρόποι καθορισμοῦ νά εἶναι ἀντιφατικοί; Μπορεῖ ἐκεῖνο ποὺ ἐγὼ καταλαβαίνω *στιγμιαία* νά συμφωνεῖ μὲ μιὰ χρήση, νά τῆς ταιριάζει ἢ νά μὴν τῆς ταιριάζει; Καὶ πῶς μπορεῖ ἐκεῖνο ποὺ εἶναι μπροστὰ μας γιὰ μιὰ στιγμή, ἐκεῖνο ποὺ βρίσκεται γιὰ μιὰ στιγμή μπροστὰ στοῦ νοῦ μας, νά ταιριάζει σὲ μιὰ *χρήση*;

Πραγματικὰ λοιπὸν τί εἶναι ἐκεῖνο ποὺ βρίσκεται μπροστὰ στοῦ νοῦ μας ὅταν *καταλαβαίνουμε* μιὰ λέξη; — Δὲν εἶναι κατιτὶ σὰν εἰκόνα; Δὲν μπορεῖ νά *εἶναι* μιὰ εἰκόνα;

Λοιπὸν, ὑπόθεσε πῶς στοῦ ἄκουσμα τῆς λέξης «κύβος» σοῦ ἔρχεται στοῦ νοῦ μιὰ εἰκόνα, ἅς ποῦμε, τὸ σχεδιάγραμμα ἑνὸς κύβου. Κατὰ ποιά ἔννοια μπορεῖ αὐτὴ ἡ εἰκόνα νά ταιριάζει σὲ μιὰ χρήση τῆς λέξης «κύβος», ἢ νά μὴν τῆς ταιριάζει; — Ἴσως νά λές: «αὐτὸ εἶναι ἀπλό — ὅταν μοῦ ἔρθει αὐτὴ ἡ εἰκόνα καὶ δεῖξω, λ.χ., ἓνα τριγωνικὸ πρίσμα λέγοντας πῶς αὐτὸ εἶναι κύβος, αὐτὴ ἡ χρήση δὲν ταιριάζει στὴν εἰκόνα». — Ὅμως εἶναι ἀλήθεια πῶς δὲν τῆς ταιριάζει; Σκόπιμα διάλεξα τὸ παράδειγμα ἔτσι ποὺ νά εἶναι ἀρκε-

Πρέπει νά *ξέρω* ἂν καταλαβαίνω μιὰ λέξη; Μήπως δὲν συμβαίνει καὶ νά φαντάζομαι πῶς καταλαβαίνω μιὰ λέξη (μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ὅπως φαντάζομαι πῶς καταλαβαίνω ἓνα εἶδος ὑπολογισμοῦ) καὶ μετὰ νά ἀντιλαμβάνομαι πῶς δὲν τὴν εἶχα καταλάβει; («Νόμιζα πῶς ξέρω τί σημαίνει σχετικὴ καὶ τί ἀπόλυτη κίνηση, ἀλλὰ βλέπω πῶς δὲν τὸ ξέρω».)

τὰ εὐκολο νὰ φανταστεῖ κανεὶς μιὰ μέθοδο προβολῆς, πού, σύμφωνα μ' αὐτήν, ἡ εἰκόνα ταιριάζει.

Ἡ εἰκόνα τοῦ κύβου μᾶς *ὑπέβαλε* βέβαια μιὰ ὀρισμένη χρήση, ἀλλὰ ἐγὼ μπορούσα καὶ νὰ τῆ χρησιμοποιήσω διαφορετικά.

140. Μὰ λοιπὸν τί λογῆς λάθος ἔκανα; Μήπως, τὸ λάθος πού θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἐκφράσει μὲ τὰ λόγια: θὰ ἔπρεπε νὰ πιστέψω πὼς ἡ εἰκόνα μού ὑπαγορεύει μιὰν ὀρισμένη χρήση; Μὰ πὼς θὰ μπορούσα νὰ τὸ πιστέψω; Τί *πίστεψα* ἐδῶ; Ὑπάρχει λοιπὸν μιὰ εἰκόνα ἢ κάτι παρόμοιο μὲ εἰκόνα, πού νὰ μᾶς ὑπαγορεύει μιὰν ὀρισμένη ἐφαρμογή, καὶ τὸ λάθος μου ἦταν λοιπὸν πὼς πῆρα τῆ μιὰ εἰκόνα γιὰ τὴν ἄλλη; — Γιατί θὰ μπορούσαμε καὶ νὰ ἔχουμε τῆ διάθεση νὰ ἐκφράστοῦμε ἔτσι: βρισκόμαστε σὲ κατάσταση ἐξαναστασίας πού εἶναι, τὸ πολὺ, ψυχολογικός· ὄχι ὅμως λογικός. Καὶ ἐδῶ μοιάζει ἀκριβῶς σὰ νὰ γνωρίζαμε δυὸ εἶδη περιπτώσεων.

Λοιπὸν, ποῖο ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐπιχειρηματολογίας μου; Αὐτὴ κίνησε τὴν προσοχή μας στὸ γεγονός πὼς (μᾶς ὑπενθύμισε ὅτι) σὲ ὀρισμένες πεοιστάσεις, θὰ εἴμασταν πρόθυμοι νὰ ὀνομάσουμε «ἐφαρμογὴ τῆς εἰκόνας τοῦ κύβου» καὶ ἄλλες διαδικασίες ἐκτὸς ἀπὸ τὴ διαδικασία πού εἴχαμε σκεφεῖ ἀρχικά. Ἡ δικὴ μας *πίστη* πὼς ἡ εἰκόνα μᾶς ὑπαγόρευε μιὰν ὀρισμένη ἐφαρμογή, συνίστατο στὸ ὅτι μᾶς ἐρχόταν στὸ νοῦ μία μονάχα

α) «Πιστεύω πὼς σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ἡ σωστὴ λέξη εἶναι...». Μήπως τοῦτο δὲν δείχνει πὼς ἡ σημασία τῆς λέξης εἶναι κατιτὶ πού μᾶς ἐρχεται στὸ νοῦ καί, σὰ νὰ λέγαμε, εἶναι ἡ ἀκριβῆς εἰκόνα πού θέλουμε νὰ μεταχειριστοῦμε ἐδῶ; Ὑπόθεσε πὼς πρέπει νὰ διαλέξω ἀνάμεσα στὶς λέξεις «ἐπιβλητικός», «ἀξιοπρεπής», «ὑψηλόφρων», «σεβάσμιος»· δὲν εἶναι αὐτὸ σὰ νὰ εἶχα νὰ διαλέξω ἀνάμεσα στὰ διαφορετικὰ σχέδια πού περιέχονται σ' ἓνα χαρτοφύλακα; — Ὅχι· τὸ ὅτι μιλοῦμε γιὰ τὴν *κατάλληλη λέξη* δὲν ἀποδείχνει τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς τέτοιου πράγματος πού κτλ. Τεῖνουμε μᾶλλον νὰ μιᾶμε γιὰ κάτι πού ἔχει τὸ χαρακτῆρα τῆς εἰκόνας, γιὰτι συχνὰ διαλέγουμε ἀνάμεσα σὲ λέξεις καθὼς ἀνάμεσα σὲ εἰκόνες, παρόμοιες ἀλλὰ ὄχι ταυτόσημες· ἐπειδὴ συχνὰ χρησιμοποιοῦμε εἰκόνες ἀντὶ γιὰ λέξεις, ἢ γιὰ τὴν ἐπεξήγηση λέξεων· κτλ.

β) Κοιτῶ μιὰ ζωγραφιά: παριστάνει ἓνα γέρο πού ἀνεβαίνει μιὰν ἀπότομη ἀνηφόρα ἀκουμπώντας στὸ ραβδί του. — Μὰ πὼς; Δὲν θὰ μπορούσε ἡ ἴδια ζωγραφιά νὰ παριστάνει ἓνα γέρο πού, σ' αὐτὴ τῆ θέση, γλιστράει πρὸς τὰ πίσω; Ἴσως ἔτσι θὰ περιγράφε τὴν εἰκόνα ἓνας κάτοικος τοῦ Ἄρη. Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξηγήσω γιὰτί *ἐμεῖς* δὲν τὴν περιγράψουμε ἔτσι.

περίπτωση, και καμιά άλλη. «Υπάρχει και άλλη λύση» σημαίνει: υπάρχει και κάτι άλλο πού είμαι πρόθυμος να το ονομάσω «λύση», στο οποίο έχω τη διάθεση να εφαρμόσω τούτη και εκείνη την εικόνα, τούτη και εκείνη την αναλογία, κτλ.

Και είναι ούσιαστικό να δούμε ότι στο νοῦ μας μπορεί να παρουσιαστεί τὸ ἴδιο πράγμα όταν ἀκούμε τὴ λέξη, και ὁμως ἡ ἐφαρμογή της να εἶναι διαφορετική. Ἐχει λοιπὸν τὴν ἴδια σημασία και τὶς δύο φορές; Πιστεύω πὼς θὰ ἀπαντήσουμε ἀρνητικά.

141. Ἄλλὰ ἂν στὸ νοῦ μας δὲν παρουσιάζεται μονάχα ἡ εἰκόνα τοῦ κύβου, ἀλλά, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτήν, και ἡ μέθοδος τῆς προβολῆς; — Πῶς πρέπει να τὸ φαντασθῶ αὐτὸ; — Ἴσως ἔτσι: βλέπω μπρὸς μου ἕνα διάγραμμα τοῦ τρόπου προβολῆς· ἄς ποῦμε, μὴν εἰκόνα, πὸν δείχνει δύο κύβους να συνδέονται μὲ προβολικὲς γραμμὲς. — Μὲ πάει ὁμως αὐτὸ στ' ἀλήθεια μπροστά; Μήπως δὲν μπορῶ και να φαντασθῶ διαφορετικὲς ἐφαρμογὲς γιὰ τοῦτο τὸ διάγραμμα; — Ναί, ἀλλά τότε δὲν μπορεῖ να μου ἔρθει στὸ νοῦ μὴ ἐφαρμογή; — Και βέβαια· μόνο πὸν πρέπει να μας γίνει ἀκόμα πὸν σαφὴς ἡ ἐφαρμογή πὸν κάνουμε αὐτῆς τῆς ἔκφρασης. Ὑπόθεσε πὼς ἐξηγῶ σε κάποιον διαφορὲς μεθόδους προβολῆς ὥστε αὐτὸς να μπορεῖ κατὸπι να τὶς ἐφαρμόζει· ἄς ἀναρωτηθούμε σε ποιά περίπτωση θὰ λέγαμε πὼς εἶναι στὸ νοῦ του ἡ μέθοδος πὸν ἐγὼ ἐννοῶ.

Εἶναι τώρα φανερὸ πὼς γι' αὐτὸ τὸ πράγμα δεχόμεστε δύο λογίων κριτήρια: ἀπὸ τὴ μὴ μεριά τὴν εἰκόνα (ὁποιοιδήποτε τύπο κι ἂν ἔχει) πὸν τοῦ ἔρχεται στὸ νοῦ κάποια στιγμή· ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὴν ἐφαρμογή πὸν κάνει — στὴν ἀπόδο τοῦ χρόνου — αὐτοῦ πὸν ἐκεῖνος φαντάζεται. (Ἐδῶ, δὲν εἶναι μήπως σαφὲς πὼς εἶναι ἐντελῶς ἐπουσιῶδες ἂν αὐτὴ ἡ εἰκόνα ὑπάρχει στὴ φαντασία τοῦ μᾶλλον παρά ὡς σχέδιο ἢ ὡς ὑπόδειγμα μπροστά του; ἢ και ἀκόμα ὡς ὑπόδειγμα πὸν κατασκεύασε αὐτὸς ὁ ἴδιος;)

Μπορεῖ να ὑπάρξει σύγκρουση ἀνάμεσα στὴν εἰκόνα και στὴν ἐφαρμογή; Μπορεῖ, στὸ βαθμὸ πὸν ἡ εἰκόνα μας προετοιμάζει γιὰ μὴ διαφορετικὴ χρήση, ἀφοῦ ὁ κόσμος, γενικά, ἐφαρμόζει αὐτὴ τὴν εἰκόνα μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο.

Θέλω να πῶ: Ἐδῶ ὑπάρχει μὴ κανονικὴ περίπτωση, και περιπτώσεις ἀνώμαλες.

142. Μόνο στὶς κανονικὲς περιπτώσεις ἡ χρήση τῆς λέξης προδιαγράφεται καθαρὰ· ξέρουμε, δὲν ἔχουμε καμιά ἀμφιβολία γιὰ τὸ τί πρέπει να ποῦμε σ' αὐτὴν ἢ σ' ἐκείνην τὴν περίπτωση. Ὅσο πὸν ἀνώμαλη εἶναι ἡ περίπτωση τόσο μεγαλώνει ἡ ἀμφιβολία γιὰ τὸ τί πρέπει να ποῦμε. Και ἂν τὰ πράγματα συνέβαιναν ὁλότελα διαφορετικὰ ἀπ' ὅ, τι πραγματικὰ συμβαίνουν

— ἄν, γιὰ παράδειγμα, δὲν ὑπῆρχαν χαρακτηριστικὲς ἐκφράσεις τοῦ πό-
νου, τοῦ φόβου, τῆς χαρᾶς· ἂν ὁ κανόνας γινόταν ἐξαίρεση καὶ ἡ ἐξαίρεση
κανόνας· εἶτε, ἂν καὶ τὰ δύο γίνονταν φαινόμενα μὲ ἴση περίπου συχνότη-
τα — τότε τὰ κανονικὰ μας γλωσσικὰ παιχνίδια θὰ χάνανε τὸ νόημά τους.
— Ἡ διαδικασία, ποῦ συνίσταται στὸ νὰ βάζουμε ἓνα κομμάτι τυρὶ πάνω
στὴ ζυγαριὰ καὶ νὰ καθορίζουμε τὴν τιμὴ του σύμφωνα μὲ τὴν ἔνδειξη
τῆς ζυγαριᾶς, θὰ ἔχανε τὸ νόημά της, ἂν συνέβαινε συχνά, αὐτὰ τὰ κομμάτια
νὰ διογκώνονται ἢ νὰ ξαρώνουν ξαφνικά, χωρὶς φανερὴ αἰτία. Αὐτὴ ἡ πα-
ρατήρηση θὰ γίνεαι πιὸ σαφῆς, ὅταν θὰ μιλήσουμε γιὰ πράγματα ὅπως ἡ σχέ-
ση τῆς ἐκφρασης μὲ τὸ συναίσθημα, καὶ παρόμοια θέματα.

143. Ἄς παρατηρήσουμε τώρα τοῦτον τὸν τύπο τοῦ γλωσσικοῦ παιχνι-
διοῦ : ὅταν ὁ Α προστάζει, ὁ Β ὀφείλει νὰ γράφει σειρὲς ἀπὸ σημεῖα σύμ-
φωνα μὲ ἓναν ὀρισμένο κανόνα σχηματισμοῦ.

Ἡ πρώτη ἀπὸ αὐτὲς τὶς σειρὲς θὰ εἶναι ἡ σειρά τῶν φυσικῶν ἀριθμῶν
στὸ δεκαδικὸ σύστημα γραφῆς.— Πῶς μαθαίνει ὁ Β νὰ καταλαβαίνει αὐτὸ
τὸ σύστημα ;— Πρῶτα πρῶτα κάποιος θὰ γράψει μπροστὰ του σειρὲς ἀπὸ
ἀριθμοὺς καὶ θὰ τοῦ ζητήσει νὰ τοὺς ἀντιγράψει. (Μὴ σκοντάφεις στὶς
λέξεις «σειρὲς ἀπὸ ἀριθμοὺς»· δὲν εἶναι λαθεμένη ἡ χρῆση τους ἐδῶ !)
Καὶ ἀπὸ ἐδῶ κίβλας θὰ ὑπάρξει μιὰ κανονικὴ καὶ μιὰ ἀνώμαλη ἀντίδραση
τοῦ μαθητευομένου.— Στὴν ἀρχή, ἴσως νὰ τοῦ ὀδηγήσουμε τὸ χέρι ἐνῶ ἀν-
τιγράφει τὴ σειρά ἀπὸ τὸ 0 ὡς τὸ 9: ὕστερα ὅμως ἡ *δυνατότητα κατανόησης*
θὰ ἐξαρτηθεῖ ἀπὸ τὸ ἂν μπορεῖ νὰ συνεχίσει νὰ τὴ γράφει μόνος του.— Καὶ
ἐδῶ μποροῦμε νὰ φανταστοῦμε, λ.χ., πῶς τώρα ἀντιγράφει μόνος του τοὺς
ἀριθμοὺς, ἀλλὰ ὄχι μὲ τὴ σωστὴ σειρά· τὴ μιὰ γράφει τὸν ἓνα, τὴν ἄλλη-
λὸν ἄλλο, ἀντικανονικά. Καὶ τότε *ἐδῶ* σταματᾷ ἡ συνεννόηση.— Εἶτε
πάλι κάνει *λάθη* στὴν τάξη τῆς διαδοχῆς.— Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα σ' αὐτὴ
τιν περίπτωση καὶ στὴν πρώτη περίπτωση εἶναι, φυσικά, μιὰ διαφορὰ στὴ
συχνότητα.— Εἶτε : κάνει ἓνα *συστηματικὸ* σφάλμα, λ.χ. ἀντιγράφει μόνο
κάθε δεύτερο ἀριθμὸ· ἢ ἀντιγράφει τὴ σειρά 0, 1, 2, 3, 4, 5.... ἔτσι : 1, 0, 3,
2, 5, 4.... Ἐδῶ ἔχουμε σχεδὸν τὸν πειρασμὸ νὰ ποῦμε πῶς μᾶς κατάλαβε
λάθος.

Ἄλλὰ πρόσεξε : δὲν ὑπάρχει καθαρὴ διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα
σ' ἓνα ἀκανόνιστο καὶ σ' ἓνα συστηματικὸ σφάλμα. Παναπεῖ, ἀνάμεσα σ' αὐ-

Ἐκεῖνο ποῦ πρέπει νὰ ἀναφέρουμε γιὰ νὰ ἐξηγήσουμε τὴ σημασίαν, ἐν-
νοῶ τὴ σπουδαιότητα, μᾶς ἔννοιας, συχνὰ συνίσταται σὲ φυσικὰ γεγονότα
ἐξαιρετικῆς γενικότητος. Γεγονότα ποῦ ἐξαιτίας τῆς μεγάλης τους γενικό-
τητας δὲν μνημονεύονται σχεδὸν ποτέ.

τὸ ποῦ ἔχεις διάθεση νὰ ὀνομάξεις «ἀκανόνιστο σφάλμα» καὶ σὲ ἐκεῖνο ποῦ ἔχεις τὴν τάση νὰ ὀνομάξεις «συστηματικὸ σφάλμα».

Ἴσως μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸν κάνει νὰ κόψει τὸ συστηματικὸ σφάλμα (ὅπως μιὰ κακὴ συνήθεια). Εἴτε, δέχεται κανεὶς τὸν τρόπο του νὰ ἀντιγράφει καὶ προσπαθεῖ νὰ τοῦ διδάξει τὸν κανονικὸ τρόπο, σὰ νὰ ἐπρόκειτο γιὰ παρέκκλιση ἢ παραλλαγή τοῦ δικοῦ του.— Καὶ ἐδῶ ἀκόμα μπορεῖ νὰ ἔχει ἐξαντληθεῖ ἡ ἰκανότητα τοῦ μαθητῆ.

144. Τί ἐννοῶ ὅταν λέω «ἐδῶ *μπορεῖ* νὰ ἔχει ἐξαντληθεῖ ἡ ἰκανότητα τοῦ μαθητῆ»; Τὸ λέω μὲ βάση τὴ δική μου ἐμπειρία; Ἐπιβεβαιῶς ὄχι. (Ἐπίσης καὶ ἂν εἶχα μιὰ τέτοια ἐμπειρία.) Τότε τί κάνω μὲ ἐκείνη τὴν πρόταση; Πράγματι, θὰ ἤθελα νὰ πεῖς: «Ναί, αὐτὸ εἶναι ἀλήθεια, θὰ μπορούσε κανεὶς καὶ νὰ τὸ φανταστεῖ αὐτό, αὐτὸ γίνεται καὶ νὰ συμβεῖ!»—Ἐπιπλέον, μήπως ἤθελα νὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχή κάποιου στὸ γεγονὸς πὼς εἶναι σὲ θέση νὰ φανταστεῖ κάτι τέτοιο; —Ἐπιπλέον, ἤθελα νὰ βάλω αὐτὴ τὴν εἰκόνα μπροστὰ στὰ μάτια του καὶ ἡ ἀποδοχὴ αὐτῆς τῆς εἰκόνας συνίσταται στὸ ὅτι αὐτὸς τώρα ἔχει τὴ διάθεση νὰ δεῖ μιὰ δοσμένη περίπτωση μὲ διαφορετικὸ τρόπο: δηλαδή, νὰ τὴν ἀντιπαραβάλλει μὲ αὐτή, καὶ ὄχι ἐκείνη, τὴ σειρά τῶν εἰκόνων. Ἐπιπλέον, *ἄλλαξε τὸν τρόπο του νὰ βλέπει τὰ πράγματα.* (Ἴνδοι μαθηματικοί: «Κοίτα τοῦτο!»)

145. Ὁ μαθητὴς τώρα γράφει τὴ σειρά ἀπὸ 0 ὡς 9 ἔτσι ποῦ νὰ μᾶς ἰκανοποιεῖ.— Καὶ αὐτὸ θὰ συμβεῖ μόνο ἂν τὸ πετυχαίνει *συχνά*, ὄχι μιὰ φορά στὶς ἑκατὸ δοκιμές. Τώρα συνεχίζω τὴ σειρά καὶ κατευθύνω τὴν προσοχή του στὸ γεγονὸς πὼς ἡ πρώτη σειρά παρουσιάζεται ξανά στὶς μονάδες· καὶ ἔπειτα πὼς παρουσιάζεται ξανά στὶς δεκάδες. (Ποῦ σημαίνει μόνο πὼς χρησιμοποιῶ ὀρισμένους τόνους, ὑπογραμμίζω σημεῖα, τὰ γράφω τὸ ἕνα κάτω ἀπὸ τὸ ἄλλο μὲ αὐτὸν καὶ αὐτὸν τὸν τρόπο, καὶ παρόμοια πράγματα.) — Καὶ τώρα, κάποια στιγμή, αὐτὸς συνεχίζει μόνος του τὴ σειρά,— ἢ δὲν τὸ κάνει.—Ἐπιπλέον, γιατί τὸ λές αὐτό; Εἶναι *τόσο* αὐτονόητο!—Ἐπιπλέον, ἤθελα μόνο νὰ πῶ: τὸ ἀποτέλεσμα κάθε κατοπινῆς *ἐξήγησης* ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν *ἀντίδρασή* του.

Τώρα ὅμως ἂς υποθέσουμε πὼς, ὕστερα ἀπὸ μερικές προσπάθειες τοῦ δασκάλου, αὐτὸς συνεχίζει τὴ σειρά σωστά, δηλαδή, ὅπως κάνουμε ἐμεῖς. Τώρα λοιπὸν μπορούμε νὰ ποῦμε: κατέχει τὸ σύστημα.—Ἐπιπλέον, πόσο πρέπει νὰ συνεχίσει τὴ σειρά γιὰ νὰ ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ τὸ ποῦμε αὐτό; Εἶναι σαφές: ἐδῶ δὲν μπορεῖς νὰ ὑποδείξεις κανένα ὄριο.

146. Ἐπιπλέον, ρωτήσω: «Ἐπιπλέον, συνεχίσει τὴ σειρά μέχρι τὸν ἑκατοστὸ ὄριο, κατάλαβε τὸ σύστημα;» Εἴτε — ἂν δὲν θέλω νὰ μιλήσω γιὰ *καταλα-*

βαίνω' στο πρωτόγονο γλωσσικό μας παιχνίδι : "Έχει πιάσει το σύστημα, αν συνεχίζει τη σειρά ως *εκείνο το σημείο* ;—'Εδώ ίσως και να πεις : Το να έχεις το σύστημα (ή ακόμα, το να το έχεις καταλάβει) δεν μπορεί να συνίσταται στο γεγονός πώς συνεχίζεις να γράφεις τη σειρά ως *αυτόν* ή *εκείνον* τον αριθμό· αυτό είναι μονάχα ή εφαρμογή της κατανόησης. 'Η ίδια ή κατανόηση είναι μία κατάσταση *απ' όπου* πηγάζει ή σωστή εφαρμογή.

Μά έδω τί σκέφτεται κανείς πραγματικά ; Δεν σκέφτεται μήπως την παραγωγή μιας σειράς από την άλγεβρική της έκφραση ; "Η τουλάχιστον κάτι ανάλογο ;—'Αλλά σ' αυτά το σημείο είμασταν και πριν. Μπορούμε βέβαια να σκεφτούμε περισσότερες από *μία* εφαρμογές μιās άλγεβρικής έκφρασης· και κάθε είδος εφαρμογής μπορεί βέβαια να διατυπωθεί άλγεβρικά, αλλά αυτό, προφανώς, δεν μας πάει πιό μακριά.—'Η εφαρμογή παραμένει ένα κριτήριο της κατανόησης.

147. «Μά πώς γίνεται τούτο ; "Όταν *εγώ* λέω πώς καταλαβαίνω το νόμο μιās σειράς, ασφαλώς δεν το λέω με βάση την *εμπειρία* πώς μέχρι τώρα έφαρμοσα την άλγεβρική έκφραση με τον τάδε ή το δεινά τρόπο ! "Όπως και να έχει το πράγμα, στη δική μου περίπτωση ασφαλώς ξέρω ότι εγώ έννοω την τάδε σειρά· είναι αδιάφορο ως πού την έχω πραγματικά αναπτύξει».—

'Εννοείς λοιπόν : ξέρεις την εφαρμογή του νόμου της σειράς έντελώς ανεξάρτητα από την ανάμνηση πραγματικών εφαρμογών σε συγκεκριμένους αριθμούς. Και ίσως πεις : «Αυτόνοητο ! αφού ή σειρά είναι βέβαια άπερανη και το τμήμα της πού θά μπορούσα να είχα αναπτύξει είναι πεπερασμένο».

148. 'Αλλά σέ τί συνίσταται αυτή ή γνώση ; "Αφησέ με να ρωτήσω : *πότε* ξέρεις* αυτή την εφαρμογή ; Πάντοτε ; Μέρα και νύχτα ; "Η μονάχα άκριβώς τή στιγμή πού σκέφτεσαι το νόμο της σειράς ; Δηλαδή, τή γνωρίζεις όπως ξέρεις το άλφάβητο και τον πίνακα του πολλαπλασιασμού ; ή μήπως 'γνωρίζω' όνομάζεις μιιά συνειδησιακή κατάσταση ή μιιά διαδικασία — σά να λέμε, ένα σκέφτομαι κατιτί ή κάτι παρόμοιο ;

149. "Αν πεί κανείς πώς ή γνώση του άλφάβητου είναι μιιά κατάσταση της ψυχής, τότε σκέφτεται την κατάσταση σάν ένα έξάρτημα της ψυχής (ας πούμε, του μυαλού), πού με τή βοήθειά του έξηγοουμε τις *εξωτερικεύσεις* αυτής της γνώσης. Μιιά τέτοια κατάσταση τή λέμε διάθεση. 'Αλλά υπάρχουν άντιρρήσεις στο να μιλάει κανείς έδω για ψυχική κατάσταση, γιατί

* Χρησιμοποιώ «ξέρω» και «γνωρίζω» ως ισοδύναμα. [ΣτΜ]

θά έπρεπε νά υπάρχουν δύο κριτήρια γιά τήν κατάσταση· δηλαδή, μιá γνώση τής κατασκευής του έξαρτήματος άνεξάρτητα από τή λειτουργία του. (Τίποτε δέν θά προκαλούσε μεγαλύτερη σύγχυση έδω από τή χρήση τών λέξεων «συνειδητό» και «άσυνειδητο» γιά τήν αντίθεση άνάμεσα στη συνειδησιακή κατάσταση και στη διάθεση. Γιατί εκείνο τό ζευγάρι κρύβει μιá γραμματική διαφορά.)

150. 'Η γραμματική τής λέξης «γνωρίζω» είναι φανερό πώς συγγενεύει στενά μέ τή γραμματική τής λέξης «μπορώ», «είμαι σέ θέση νά». 'Αλλά και στενά συγγενεύει μέ εκείνην τής λέξης «κατανοώ». (Νά 'κατέχεις' μιá τεχνική.)

151. 'Αλλά υπάρχει και *τούτη* ή εφαρμογή τής λέξης «γνωρίζω»: λέμε «τώρα τό ξέρω» — και παρόμοια «τώρα μπορώ νά τό κάνω!» και: «τώρα καταλαβαίνω!»

'Ας φανταστούμε τό παράδειγμα τούτο: 'Ο Α γράφει σειρές άριθμών· ό Β τόν κοιτάει και προσπαθεί νά βρει έναν κανόνα γιά τήν άκολουθία τών άριθμών. 'Αν τό πετύχει, άναφωνεί: «Τώρα μπορώ νά συνεχίσω!» — 'Αρα αυτή ή ικανότητα, αυτή ή κατανόηση είναι λοιπόν κατιτί πού έμφανίζεται στιγμιαία. 'Ας δούμε λοιπόν τί είναι αυτό πού έμφανίζεται.—'Ο Α έγραψε τούς άριθμούς 1, 5, 11, 19, 29· σ' αυτό τό σημείο ό Β λέει πώς ξέρει νά προχωρήσει παρακάτω. Τί συνέβηκε έδω; Πολλά και διάφορα μπορεί νά έχουν συμβεί· γιά παράδειγμα: ένώ ό Α έγραφε άργά τόν ένα άριθμό μετά τόν άλλο, ό Β καταπιανόταν μέ τήν εφαρμογή διάφορων άλγεβρικών τύπων στους άριθμούς

α) «Νά καταλαβαίνεις μιá λέξη»: μιá κατάσταση. 'Ομως, μιá *ψυχική* κατάσταση;— Λέμε τή θλίψη, τήν άναστάτωση, τόν πόνο, ψυχικές καταστάσεις. Κάνε τήν άκόλουθη γραμματική σκέψη: Λέμε

«'Ηταν θλιμένος όλόκληρη τή μέρα».

«'Ηταν πολύ άναστατωμένος όλόκληρη τή μέρα».

«'Από χτές πονάει άδιάκοπα». —

Λέμε επίσης «άπό χτές καταλαβαίνω αυτή τή λέξη». 'Ομως, «άδιάκοπα»; — Βέβαια, μπορεί κανείς νά μιλήσει καί γιά διακοπή τής κατανόησης. 'Αλλά σέ ποιá περίπτωση; Παράβαλε: «πότε λιγότεψαν όί πόνοι σου;» και «πότε έπαψες νά καταλαβαίνεις αυτή τή λέξη;»

β) Και άν κανείς ρωτούσε: «Πότε *ξέρεις* νά παίζεις σκάκι; Πάντα; 'Η ένώ κάνεις μιá κίνηση; —Και ξέρεις όλάκερο τό παιχνίδι, ένώ κάνεις έκείνη τήν κίνηση; — Και τί περίεργο πράγμα ή γνώση του παιχνιδιού νά χρειάζεται τόσο λίγο χρόνο, και μιá παρτίδα τόσο πολύ!»

πὸν γράφονταν. Ὄταν ὁ Α εἶχε γράψει τὸν ἀριθμὸ 19, ὁ Β δοκίμαζε τὸν τύπο $a_n = n^2 + n - 1$ · καὶ ὁ ἐπόμενος ἀριθμὸς ἐπιβεβαίωσε τὴν ὑπόθεσίν του.

Εἶτε : ὁ Β δὲν σκέφτεται τύπους. Κοιτάει μὲ ὀρισμένο αἰσθημα ἔντασης πῶς ὁ Α γράφει τοὺς ἀριθμοὺς του καὶ τοῦ περνοῦν ἀπὸ τὸ κεφάλι θολὲς ἔννοιες ὄλων τῶν εἰδῶν. Στὸ τέλος ἀναρωτιέται : «Ποιά εἶναι ἡ σειρά τῶν διαφορῶν ;» Βρίσκει τὴ σειρά 4, 6, 8, 10 καὶ λέει : Τώρα μπορῶ νὰ συνεχίσω.

Εἶτε, κοιτάει καὶ λέει : «Ναί, αὐτὴ τὴ σειρά τὴν ξέρω» — καὶ τὴ συνεχίζει, ἀκριβῶς ὅπως θὰ ἔκανε, ἂν ὁ Α εἶχε γράψει τὴ σειρά 1, 3, 5, 7, 9.—Εἶτε δὲν λέει τίποτε καὶ μόνο συνεχίζει τὴ σειρά. Ἴσως νὰ εἶχε ἓνα αἰσθημα ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ ὀνομάσει τὸ αἰσθημα τοῦ «αὐτὸ εἶναι εὐκόλο !». (Ἐνα τέτοιο αἰσθημα εἶναι, λ.χ., ἐκεῖνο ποὺ ἔχει κανεὶς ὅταν συγκρατεῖ ἑλαφρά καὶ γρήγορα τὴν εἰσπνοὴ του, ὅπως ὅταν τρομάξει λιγάκι.)

152. Ὅστόσο, εἶναι αὐτὲς οἱ διαδικασίες, ποὺ ἔχω περιγράψει ἐδῶ, ἡ κατανόηση ;

«Ὁ Β καταλαβαίνει τὸ σύστημα τῆς σειράς» ἀσφαλῶς δὲν σημαίνει μόνο : τοῦ Β τοῦ ἔρχεται στὸ νοῦ ὁ τύπος $a_n = \dots$! Γιατί εἶναι τέλεια δυνατό νὰ φανταστοῦμε πῶς τοῦ ἔρχεται στὸ νοῦ ὁ τύπος καί, μολοντοῦτο, ἐκεῖνος δὲν καταλαβαίνει. «Αὐτὸς καταλαβαίνει» πρέπει νὰ περιέχει περισσότερο ἀπὸ : τοῦ ἔρχεται ὁ τύπος στὸ νοῦ. Καὶ πρέπει ἐπίσης νὰ περιέχει περισσότερο ἀπὸ ἐκεῖνες τίς, λίγο ἢ πολὺ χαρακτηριστικές, συνοδευτικὲς διαδικασίες, ἢ ἐκδηλώσεις, τῆς κατανόησης.

153. Τώρα προσπαθοῦμε νὰ συλλάβουμε τὴν ψυχικὴ διαδικασίαν τῆς κατανόησης ποὺ μοιάζει νὰ κρύβεται πίσω ἀπὸ κείνα τὰ πιὸ χονδροειδῆ, καὶ γι' αὐτὸ πιὸ φανερά, συνοδευτικὰ φαινόμενα. Ἄλλὰ δὲν τὸ καταφέρνουμε. Ἦν, γιὰ νὰ εἶμαστε πιὸ ἀκριβεῖς : δὲν φτάνει κανεὶς οὔτε ὡς τὴν πραγματικὴ ἀπόπειρα. Γιατί κι ἂν ἀκόμα ὑποτεθεῖ πῶς εἶχα βρεῖ κατιτὶ ποὺ νὰ συνέβαινε σὲ ὄλες ἐκεῖνες τίς περιπτώσεις κατανόησης,— γιὰ ποῖο λόγο θὰ ἔπρεπε ἡ κατανόηση νὰ εἶναι αὐτὸ τὸ κάτι ; Μὰ πῶς μπορεῖ ἡ διαδικασίαν τῆς κατανόησης νὰ ἔχει κρυφτεῖ, ὅταν εἶπα «τώρα καταλαβαίνω», ἀκριβῶς ἐπειδὴ κατάλαβα ; ! Καὶ ἂν πῶ πῶς κρύβεται,— τότε πῶς ξέρω τί πρέπει νὰ ψάξω ; Δὲν βρίσκω ἄκρη.

154. Ἄλλὰ γιὰ στάσου ! — ἂν τὸ «τώρα καταλαβαίνω τὸ σύστημα» δὲν σημαίνει τὸ ἴδιο μὲ τὸ «μοῦ ἔρχεται στὸ νοῦ ὁ τύπος...» (εἶτε «προφέρω τὸν τύπο», «τὸν γράφω» κτλ.) — μήπως ἀπὸ αὐτὸ δὲν συνάγεται ὅτι μεταχειρίζομαι τὴν πρότασιν «τώρα καταλαβαίνω...», ἢ «τώρα μπορῶ νὰ συνεχίσω» ὡς περιγραφὴ μιᾶς διαδικασίας ποὺ λαβαίνει χώρα πίσω, ἢ δίπλα, στὴν πράξιν τοῦ νὰ προφέρω τὸν τύπο ;

Ἄν εἶναι ἀνάγκη ἴσως ἀπὸ τὴν πράξη τοῦ νὰ προφέρω τὸν τύπο· νὰ βρίσκεται κατιτί, αὐτὸ εἶναι οἱ *εἰδικὲς περιστάσεις* ποῦ μοῦ δίνουν τὸ δικαίωμα νὰ λέω πὼς μπορῶ νὰ συνεχίσω,— δταν ὁ τύπος μοῦ ἔρθει στὸ νοῦ.

Διόλου μὴ σκέφτεσαι τὴν κατανόηση σὰν ἄψυχὴ διαδικασίᾳ! — Γιατί αὐτὸς εἶναι ὁ ἐκφραστικὸς τρόπος ποῦ σὲ μπερδεύει. Ἄλλὰ ἀναρωτήσου : σὲ ποῖο εἶδος περιπτώσεως, σὲ ποιὲς περιστάσεις λέμε : «τώρα ξέρω νὰ συνεχίσω»; Θέλω νὰ πῶ, δταν μοῦ ἔχει ἔρθει στὸ νοῦ ὁ τύπος.—

Μὲ τὴν ἔννοια ποῦ ὑπάρχουν διαδικασίαι (ἀκόμα καὶ ψυχικὲς διαδικασίαι) χαρακτηριστικὲς τῆς κατανόησης, ἡ κατανόηση δὲν εἶναι μιὰ ψυχικὴ διαδικασίᾳ.

(Ψυχικὲς διαδικασίαι : ἡ αὔξηση ἢ μείωση ἑνὸς αἰσθήματος πόνου· τὸ νὰ ἀκοῦς μιὰ πρόταση ἢ μιὰ μελωδίᾳ.)

155. Ἦθελα νὰ πῶ : δταν, ξαφνικά, ἔμαθε πὼς νὰ συνεχίσει, δταν κατάλαβε τὸ σύστημα, τότε πιθανὸ νὰ εἶχε ἓνα ἰδιαίτερο βίωμα ποῦ—ἂν τὸν ρωτήσουν : «πὼς ἦταν, τί συνέβηκε δταν ξαφνικά ἐννόησες τὸ σύστημα;», ἴσως θὰ τὸ περιέγραφε μὲ τρόπο ὁμοιο μὲ κεῖνον ποῦ περιγράψαμε πρὶ πάντων — ἀλλὰ γιὰ μας, ἐκεῖνο ποῦ, στὴν περίπτωσιν αὐτῆ, τοῦ δίνει τὸ δικαίωμα νὰ λέει πὼς κατάλαβε, πὼς ξέρει νὰ συνεχίσει, εἶναι οἱ *περιστάσεις* στίς ὁποῖες εἶχε ἓνα τέτοιο βίωμα.

156. Αὐτὸ θὰ γίνῃ σαφέστερο, ἂν παρεμβάλουμε τὴν ἐξέτασιν μιᾶς ἄλλης λέξεως, δηλαδὴ τῆς λέξεως «*διαβάζω*». Καὶ πρῶτα, πρέπει νὰ παρατηρήσω πὼς, στὴν ἐξέτασιν αὐτῆ, δὲν λογαριάζω ὡς μέρος τοῦ «*διαβάζω*» τὴν κατανόησιν τοῦ νοήματος αὐτοῦ ποῦ διαβάζουμε· ἐδῶ διάβασμα εἶναι ἡ ἐνέργεια τῆς μετατροπῆς σὲ ἤχους αὐτῶν ποῦ εἶναι γραμμέναι ἢ τυπωμέναι· ἀλλὰ καὶ ἐπίσης, τοῦ γραψίματος δταν ὑπαγορεύουμε, τῆς μεταγραφῆς ἀπὸ τυπωμένον κείμενον, τοῦ νὰ παίζουμε ἀπὸ νότες, κ.ο.κ.

Ἡ χρῆσιν αὐτῆς τῆς λέξεως κάτω ἀπὸ τίς περιστάσεις τῆς καθημερινῆς μας ζωῆς, μας εἶναι, φυσικά, πάρα πολὺ γνωστῆ. Ὅμως ὁ ρόλος τῆς λέξεως στὴ ζωὴ μας, καὶ μ' αὐτόν, τὸ γλωσσικὸ παιχνίδι ὅπου τὴ χρησιμοποιοῦμε, θὰ ἦταν δύσκολον νὰ περιγραφοῦν, ἀκόμα καὶ σὲ γενικὲς γραμμές. Ἐνας ἄνθρωπος, ἃς ποῦμε ἓνας Ἕλληνας, διδάχτηκε, στὸ σχολεῖο ἢ στὸ σπίτι, σύμφωνα μ' ἓναν ἀπὸ τοὺς συνηθισμένους μας τρόπους, καὶ ἔμαθε, κατὰ τὴ διάρκειαν αὐτῆς τῆς διδασχῆς, νὰ διαβάζει στὴ μητρικῆ του γλώσσᾳ. Ἀργότερα διαβάζει βιβλία, ἐπιστολὰς, τὴν ἐφημερίδα κὶ ἄλλα.

Τώρα, τί συμβαίνει δταν αὐτὸς, λ.χ., διαβάζει τὴν ἐφημερίδα; — Ἡ ματιὰ του τρέχει — ὅπως λέμε — πάνω στὰ τυπωμένα γράμματα· τὰ προφέρει φωναχτά,— εἶτε τὰ λέει μέσα του· καὶ συγκεκριμένα : ὀρισμέναι λέξεις τίς διαβάζει παίρνοντας τίς τυπωμέναις τοὺς μορφὰς σὰν ἓνα σύνολον· ἄλλαι, μό-

λις δεί τὴν πρώτη τους συλλαβὴ· μερικὲς ἀντίθετα τὶς διαβάζει συλλαβὴ πρὸς συλλαβὴ καὶ ἴσως, σποραδικά, γράμμα πρὸς γράμμα.— Καὶ θὰ λέγαμε ἀκόμα πὼς διάβασε μιὰ πρόταση ἄν, ἐνῶ τὴ διαβάζει, οὐτε μιλάει φωναχτὰ οὔτε καὶ μέσα του, φτάνει μετὰ νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ ἐπαναλάβει τὴν πρόταση λέξι πρὸς λέξι ἢ κατὰ προσέγγιση.— Μπορεῖ νὰ προσέχει αὐτὸ πού διαβάζει ἢ ἀκόμα — θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε — νὰ λειτουργήσῃ σὺν ἀπλῇ μηχανῇ διαβάσματος: ἐννοῶ, νὰ διαβάζει φωναχτὰ καὶ σωστὰ, χωρὶς νὰ προσέχει αὐτὸ πού διαβάζει, ἴσως μὲ τὴν προσοχὴ του στραμμένη σὲ κάτι ἄλλο (ἔτσι πού ἂν τὸν ρωτήσουμε, ἀμέσως μετὰ, νὰ μὴν εἶναι σὲ θέση νὰ μᾶς πεῖ τί διάβασε).

Παράβαλε τώρα αὐτὸν τὸν ἀναγνώστη μὲ ἕναν ἀρχάριο. Ὁ ἀρχάριος διαβάζει τὶς λέξεις συλλαβίζοντάς τις μὲ δυσκολία.— Μερικὲς λέξεις ὅμως τὶς μαντεύει ἀπὸ τὰ συμπραζόμενα· ἢ, ἴσως ξέρει τὸ κομμάτι, ὡς ἕνα βαθμὸ ἀπ' ἐξῶ. Τότε ὁ δάσκαλός του λέει πὼς δὲν διαβάζει πραγματικά (καί, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, πὼς προφασίζεται ὅτι διαβάζει).

Ὅταν ἐμεῖς σκεφτόμαστε αὐτὸ τὸ διάβασμα, τὸ διάβασμα τοῦ ἀρχαρίου, καὶ ἀναρωτιόμαστε σὲ τί συνίσταται τὸ διάβασμα, θὰ τείνουμε νὰ ποῦμε: αὐτὸ εἶναι μιὰ εἰδικὴ συνειδητὴ ἐνέργεια τοῦ νοῦ.

Γιὰ τὸν μαθητὴ λέμε κιόλας: «Φυσικὰ μονάχα ἐκεῖνος ξέρει ἂν διαβάζει σ' ἀλήθεια ἢ ἂν ἀπαγγέλλει τὶς λέξεις ἀπ' ἐξῶ». (Προτάσεις σὺν τὴν «Μονάχα αὐτὸς ξέρει...») πρέπει ἀκόμα νὰ συζητηθοῦν.)

Θέλω ὅμως νὰ πῶ: Πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε πὼς — ἀναφορικὰ μὲ τὸ νὰ προφέρει μιὰ ὁποιαδήποτε τυπωμένη λέξι — στὴ συνείδηση τοῦ μαθητῆ πού 'προφασίζεται' πὼς τὴ διαβάζει, μπορεῖ νὰ λαβαίνει χώρα τὸ ἴδιο πράγμα ὅπως καὶ στὴ συνείδηση τοῦ ἔμπειρου ἀναγνώστη πού τὴ 'διαβάζει'. Ἡ λέξι «διαβάζω» ἐφαρμόζεται *διαφορετικά*, ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν μιλάμε γιὰ ἕναν ἀρχάριο ἢ γιὰ ἕναν ἔμπειρο ἀναγνώστη. — Θὰ θέλαμε βέβαια νὰ ποῦμε πὼς ἐκεῖνο πού συμβαίνει στὸν ἔμπειρο ἀναγνώστη καὶ στὸν ἀρχάριο δὲν *μπορεῖ* νὰ εἶναι τὸ ἴδιο. Καὶ ἂν δὲν ὑπάρχει διαφορὰ σ' αὐτὸ πού τοὺς εἶναι συνειδητό, τότε κάποια διαφορὰ θὰ πρέπει νὰ ὑπάρχει στὴν ἀσυνειδητὴ λειτουργία τοῦ πνεύματός τους, ἢ πάλι, στὸ μυαλό τους.— Θὰ θέλαμε λοιπὸν νὰ ποῦμε: ἐδῶ ὅπωςδήποτε ὑπάρχουν δύο μηχανισμοὶ! Καὶ αὐτὸ πού συμβαίνει μέσα τους πρέπει νὰ διακρίνει τὴν ἀνάγνωση ἀπὸ τὴ μὴ-ἀνάγνωση.— Ἄλλὰ αὐτοὶ οἱ μηχανισμοὶ εἶναι μονάχα ὑποθέσεις, ὑποδείγματα γιὰ τὴν ἐξήγηση, τὴ συγκεφαλαίωση, αὐτοῦ πού παρατηρεῖς.

157. Θεώρησε τὴν ἀκόλουθη περίπτωσι: Χρησιμοποιοῦμε ἀνθρώπους ἢ ἄλλα ὄντα σὺν ἀναγνωστικῆς μηχανῆς. Τοὺς γυμνάζουμε γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ. Ἐκεῖνος πού τοὺς γυμνάζει λέει γιὰ μερικοὺς, πὼς κιόλας μποροῦν νὰ διαβάσουν· γιὰ ἄλλους, πὼς ἀκόμα δὲν μποροῦν νὰ διαβάσουν. Πάρε τὴν πε-

ρίπτωση ενός μαθητή πού ὡς τώρα δὲν ἔλαβε μέρος στὴν ἐξάσκηση : ἂν τοῦ δείξει κανεὶς μιὰ γραμμένη λέξη, κάποτε θὰ ἀρθρώσει κάποιον εἶδος φθόγου· καὶ ἐδῶ καὶ ἐκεῖ συμβαίνει αὐτοὶ οἱ ἤχοι νὰ εἶναι 'κατὰ σύμπτωση' περίπου σωστοί. Ἐνας τρίτος ἀκούει αὐτὸν τὸν μαθητὴ σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση καὶ λέει : «Αὐτὸς διαβάζει». Ἄλλὰ ὁ δάσκαλος λέει : «Ὅχι· δὲν διαβάζει· αὐτὸ εἶναι μονάχα μιὰ σύμπτωση».—Ἄς ὑποθέσουμε ὅμως πῶς ὁ μαθητὴς αὐτός, ὅταν τοῦ παρουσιάσουν κι ἄλλες λέξεις, συνεχίζει νὰ ἀντιδρᾷ σωστά. Μετὰ ἀπὸ λίγο χρόνον ὁ δάσκαλος λέει : «Τώρα ξέρει νὰ διαβάζει!» — Τί γίνεται ὅμως μὲ κείνη τὴν πρώτη λέξη ; Πρέπει ὁ δάσκαλος νὰ πεῖ : «Ἐκὰνα λάθος· τὴν εἶχε πράγματι διαβάσει» — ἢ : «Ἄρχισε νὰ διαβάζει πραγματικά μόνο ἀργότερα» — Πότε ἄρχισε νὰ διαβάζει ; Ποιὰ εἶναι ἡ πρώτη λέξη πού *διάβασε* ; Αὐτὴ ἡ ἐρώτηση δὲν ἔχει νόημα ἐδῶ. Ἐκτός ἂν δώσουμε τὸν ὀρισμὸν : «Ἡ πρώτη λέξη πού κάποιος 'διαβάζει', εἶναι ἡ πρώτη λέξη τῆς πρώτης σειρᾶς ἀπὸ 50 λέξεις πού διαβάζει σωστά» (ἢ κάτι παρόμοιο).

Ἄν ἀντίθετα χρησιμοποιοῦμε τὸ «διαβάζω» γιὰ ἓνα ὀρισμένο βίωμα τοῦ περάσματος ἀπὸ τὸ γραπτὸ σημεῖο στὸν ἦχο πού προφέρεται, τότε σίγουρα ἔχει νόημα νὰ μιλάμε γιὰ *πρώτη λέξη* πού διάβασε πραγματικά. Τότε αὐτὸς θὰ μπορεῖ, λ.χ., νὰ πεῖ : «Σ' αὐτὴ τῇ λέξει εἶχα γιὰ πρώτη φορά τὸ αἶσθημα : 'τώρα διαβάζω'».

Εἶτε, στὴ διαφορετικὴ περίπτωση μιᾶς ἀναγνωστικῆς μηχανῆς πού μεταφέρει σημεῖα σὲ ἤχους, ὅπως περίπου κάνει μιὰ πιανόλα, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πεῖ : «Ἡ μηχανὴ *διάβασε* μόνο ἀφοῦ τῆς συνέβηκε αὐτὸ καὶ αὐτὸ — ἀφοῦ συνδέθηκαν αὐτὰ καὶ ἐκεῖνα τὰ μέρη τῆς μηχανῆς μὲ σύρματα— τὸ πρῶτον σημεῖο πού διάβασε ἦταν...».

Ὅμως στὴν περίπτωση τῆς ζωντανῆς ἀναγνωστικῆς μηχανῆς «διαβάζω» σήμαινε : ἀντιδρᾷ σὲ γραπτὰ σημεῖα μὲ αὐτὸν καὶ ἐκείνον τὸν τρόπο. Αὐτὴ ἡ ἔννοια ἦταν ὀλότελα ἀνεξάρτητη ἀπὸ ἐκείνην ἐνός μηχανισμοῦ, πνευματικοῦ ἢ ἄλλου τύπου.— Καὶ οὔτε μπορεῖ ὁ δάσκαλος νὰ πεῖ ἐδῶ γιὰ τὸν ἀσκούμενον : «Ἴσως καὶ νὰ διάβασε κιόλας αὐτὴ τῇ λέξει». Γιατὶ δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀμφιβολία σχετικὰ μ' αὐτὸ πού ἐκάνε.—Ἡ ἀλλαγὴ, ὅταν ὁ μαθητὴς ἄρχισε νὰ διαβάζει, ἦταν μιὰ ἀλλαγὴ στὴ *συμπεριφορὰ* του· καὶ δὲν ἔχει νόημα ἐδῶ νὰ μιλάμε γιὰ 'πρώτη λέξη' στὴ νέα κατάσταση'.

158. Ἄλλὰ μήπως τοῦτο δὲν ὀφείλεται μονάχα στοῦ γεγονότος πῶς ἡ γνώση μας εἶναι πολὺ περιορισμένη σχετικὰ μὲ τὸν ἐγκέφαλον καὶ τὸ νευρικὸ σύστημα ; Ἄν γνωρίζαμε μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια αὐτὰ τὰ πράγματα θὰ βλέπαμε ποιοὶ σύνδεσμοι ἐγίναν μὲ τὴν ἐξάσκηση, καὶ τότε θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, βλέποντας μέσα τὸν ἐγκέφαλό του : «Τώρα ἔχει *διαβάσει* αὐτὴ τῇ λέξει, τώρα ἔχει γίνεαι αὐτός ὁ ἀναγνωστικὸς σύνδεσμος». — Καὶ ἀσφαλῶς *πρέπει* νὰ εἶναι ἔτσι — εἰδεμὴ πῶς θὰ μπορούσαμε νὰ εἴμαστε βέβαιοι πῶς

υπάρχει τέτοιος σύνδεσμος ; Πώς αυτό συμβαίνει είναι *a priori* αληθινό — ή μήπως είναι μονάχα πιθανό ; Και πώς είναι πιθανό ; Μά αναρωτήσου : τί ξέρεις, εσύ, γι' αυτά τα πράγματα ; — "Αν όμως είναι *a priori*, τότε αυτό σημαίνει πώς πρόκειται για μία μορφή αναπαράστασης τών πραγμάτων πολύ πειστική για μας.

159. Ἄλλά όταν τὸ συλλογιστοῦμε, μᾶς ἔρχεται ἡ δρεξὴ νὰ ποῦμε : τὸ μοναδικὸ ἀληθινὸ κριτήριον γιὰ τὸ ἂν κανεὶς διαβάζει εἶναι ἡ συνειδητὴ ἐνέργεια τῆς ἀνάγνωσης, ἡ παραγωγή τῶν ἤχων ἀπὸ τὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα. « Ἐνας ἄνθρωπος ξέρει καλὰ ἂν διαβάζει ἢ ἂν προφασίζεται πὼς διαβάζει ! » — Ὑπόθεσε πὼς ὁ Α θέλει νὰ κάνει τὸν Β νὰ πιστέψει πὼς ξέρει νὰ διαβάζει τὴν κυριλλικὴ γραφὴ. Μαθαίνει ἀπ' ἔξω μὴ ρώσικη πρόταση καὶ τὴ λέει, ἐνῶ κοιτᾷ τὶς τυπωμένους λέξεις, σὰ νὰ τὴ διάβαζε. Ἐδῶ σίγουρα θὰ ποῦμε πὼς ὁ Α ξέρει ὅτι δὲν διαβάζει καὶ ὅτι, τὴν ὥρα ποὺ προφασίζεται πὼς διαβάζει, ἔχει αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν αἴσθησιν. Γιατὶ φυσικὰ ὑπάρχει πληθος, λίγο ἢ πολὺ, χαρακτηριστικῶν αἰσθημάτων σχετικῶν μὲ τὸ διάβασμα μίᾳ τυπωμένης πρότασης· δὲν εἶναι δύσκολο νὰ φέροι κανεὶς στὴ μνήμη του τέτοια αἰσθήματα : σκέψου τὰ αἰσθήματα ποὺ ἔχουμε ὅταν κομπιάζουμε, ὅταν ξανακοιτᾶμε προσεκτικὰ τὶς λέξεις, ὅταν διαβάζουμε λάθος, ὅταν οἱ λέξεις διαδέχονται ὁμαλὰ ἢ μὴ τὴν ἄλλη, καὶ ἄλλα. Καὶ ὑπάρχουν ἐξίσου χαρακτηριστικὰ αἰσθήματα γιὰ τὴν ἀπαγγελίαν ἐνὸς πράγματος ποὺ ἀποστηθίσαιμε. Στὸ παράδειγμα μας ὁ Α δὲν θὰ ἔχει κανένα ἀπὸ τὰ αἰσθήματα ποὺ χαρακτηρίζουν τὸ διάβασμα, καὶ ἴσως νὰ ἔχει μίαν σειρά ἀπὸ αἰσθήματα ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν κατεργαρίαν.

160. Φαντάσου τὴν ἀκόλουθη περίπτωσιν : Δίνουμε σὲ κάποιον, ποὺ μπορεῖ νὰ διαβάζει μὲ εὐχέρεια, ἓνα κείμενον ποὺ δὲν ἔχει ξαναδεῖ. Μᾶς τὸ διαβάσει — ἀλλὰ μὲ τὸ αἶσθημα πὼς λέει κάτι ποὺ ἔμαθε ἀπέξω (αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα κάποιου ναρκωτικοῦ). Θὰ ποῦμε, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν, πὼς δὲν διαβάσει στ' ἀλήθεια ; Θὰ ὑποθέσουμε πὼς ἐδῶ, κριτήριον γιὰ τὸ ἂν διαβάσει ἢ ὄχι, εἶναι τὰ αἰσθητά του ;

"Ἡ ἀκόμη : Ὑπόθεσε πὼς σὲ ἓναν ἄνθρωπον ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδρασιν ναρκωτικοῦ παρουσιάζουν μίαν σειρά σημαδιῶν ποὺ δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀνῆκουν σὲ κανένα ἀλόγητον ἀπὸ ὅσα ὑπάρχουν, καὶ πὼς ἐκεῖνος προφέρει λέξεις σύμφωνα μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν σημαδιῶν, σὰ νὰ ἦταν γράμματα, καί, μάλιστα, μὲ ὅλα τὰ ἐξωτερικὰ γνωρίσματα καὶ αἰσθήματα τῆς ἀνάγνωστος. (Τέτοιαις ἐμπειρίαις ἔχουμε στὰ ὄνειρα· ἐκεῖ, ἀφοῦ ξυπνήσουμε, λέμε : « Μοῦ φάνηκε σὰ νὰ διάβαζα τὰ σημάδια, ἂν καὶ δὲν ἦταν καθόλου γραφὴ ».) Σὲ μίαν τέτοιαν περίπτωσιν μερικοὶ θὰ εἶχαν τὴν κλίση νὰ ποῦν ὅτι ὁ ἄνθρωπος διαβάσει αὐτὰ τὰ σημάδια. Ἄλλοι, πὼς δὲν διαβάσει

καθόλου.—Υπόθεσε πώς μ' αὐτὸν τὸν τρόπο διάβασε (ἢ ἐρμήνευσε) τέσσερα σημάδια ὡς ΠΑΝΩ — καὶ τώρα τοῦ δείχνουμε τὰ ἴδια σημάδια σὲ ἀντίστροφη σειρά καὶ αὐτὸς διαβάζει ΩΝΑΠ· καὶ σὲ διαδοχικὲς δοκιμὲς κρατᾷ πάντα τὴν ἴδια ἐρμηνεία τῶν σημαδιῶν· ἐδῶ σίγουρα θὰ εἶχαμε τὴ διάθεση νὰ ποῦμε πὼς ἔφτιασε γιὰ τὸν ἑαυτὸ του ἕνα ἀλφάβητο *ad hoc* καὶ πὼς διαβάζει μὲ αὐτὸ ὡς βάση.

161. Καὶ μὴν ξεχνᾷς ἐπίσης πὼς ὑπάρχει μιὰ συνεχόμενη σειρά μεταβατικῶν περιπτώσεων ἀνάμεσα στὴν περίπτωση ὅπου κάποιος ἀπαγγέλλει ἀπέξω αὐτὸ ποῦ ὄφειλε νὰ διαβάζει, καὶ τὴν περίπτωση ὅπου αὐτὸς προφέρει κάθε λέξη, διαβάζοντας γράμμα πρὸς γράμμα, χωρὶς νὰ τὸν βοηθήσει καθόλου τὸ μάντεμα ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα ἢ ἡ ἀποστήθιση.

Κάνε αὐτὸ τὸ πείραμα : πὲς τὴ σειρά τῶν ἀριθμῶν ἀπὸ τὸ 1 ὡς τὸ 12. Τώρα κοίτα τὴν πλάκα τοῦ ρολοιοῦ σου καὶ *διάβασε* αὐτοὺς τοὺς ἀριθμοὺς.— Τί ὀνόμασες «διάβασμα» σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ; Δηλαδή : τί ἔκανες γιὰ νὰ τὸ μετατρέψεις σὲ *διάβασμα* ;

162. Ἄς δοκιμάσουμε τὸν ἀκόλουθο ὀρισμὸ : Διαβάζει κανεὶς ὅταν παράγει τὴν ἀπόδοση ἀπὸ τὸ πρωτότυπο. Καὶ ἔρω «πρωτότυπο» ὀνομάζω τὸ κείμενο ἀπ' ὅπου διαβάζει ἢ ἀντιγράφει· τὴν ὑπαγόρευση σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία γράφει, τὴν παρτιτούρα ἀπ' ὅπου παίξει, κτλ.—Ἄν τώρα ἐμεῖς, λ.χ., ἔχουμε διδάξει κάποιον τὸ κυριλλικὸ ἀλφάβητο καὶ τοῦ μάθαμε πὼς νὰ προφέρει κάθε γράμμα· ἂν ὕστερα τοῦ παρουσιάσουμε ἕνα κείμενο κι αὐτὸς τὸ διαβάζει προφέροντας κάθε γράμμα ὅπως τὸν διδάξαμε,— τότε πολὺ πιθανὸ νὰ ποῦμε πὼς πραγματοποιεῖ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὶς τυπωμένες λέξεις στὶς προφορικὲς λέξεις μὲ τὴ βοήθεια τοῦ κανόνα ποῦ τοῦ δώσαμε. Καὶ αὐτὴ εἶναι ἐπίσης μιὰ ξεκάθαρη περίπτωση *ἀνάγνωσης*. (Θὰ μπορούσαμε νὰ λέγαμε πὼς τοῦ ἔχουμε διδάξει τὸν ἑαυτὸν τοῦ ἀλφάβητου'.)

Ἄλλὰ γιὰτί λέμε πὼς *παράγει* τὴν προφορικὴ λέξη ἀπὸ τὴν τυπωμένη ; Τάχα ξέρουμε τίποτε παραπάνω ἀπὸ αὐτὸ ποῦ τοῦ διδάξαμε (δηλαδή πὼς προφέρεται τὸ κάθε γράμμα) καὶ ὅτι μετὰ ἐκεῖνος διάβασε φωναχτὰ τὶς λέξεις ; Ἴσως θὰ ἀπαντούσαμε : ὁ μαθητὴς δείχνει πὼς χρησιμοποιεῖ τὸν κανόνα ποῦ τοῦ δώσαμε γιὰ νὰ περάσει ἀπὸ τὶς γραμμένες στὶς προφορικὲς λέξεις.— Τὸ πὼς μπορεῖ νὰ τὸ *δείξει* κανεὶς αὐτὸ, γίνεται ἴσως πιὸ σαφές, ἂν ἀλλάξουμε τὸ παράδειγμά μας ἔτσι ὥστε ὁ μαθητὴς, ἀντὶ νὰ μᾶς διαβάσει τὸ κείμενο, νὰ εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ τὸ γράφει, νὰ κάνει τὴ μετάβαση, ἀπὸ τὸ τυπωμένο στὸ χειρόγραφο. Γιατί σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση μπορούμε νὰ δώσουμε τὸν κανόνα μὲ τὴ μορφή πίνακα· στὴ μιὰ στήλη βρίσκονται τὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα, στὴν ἄλλη τὰ συνηθισμένα κυρτὰ γράμματα. Καὶ πὼς

αυτὸς παράγει τὴ γραφὴ ἀπὸ τὸ τυπωμένο κείμενο, ἀποδείχεται ἀπὸ τὸ γεγονός πὼς συμβουλευεταὶ τὸν πίνακα.

163. Τί θὰ λέγαμε ὅμως ἂν σ' αὐτὴ τὴ μεταγραφῆ, ἀντὶ νὰ γράφει ἓνα Α, ἔγραφε πάντοτε ἓνα β, ἀντὶ γιὰ ἓνα Β ἓνα γ, ἀντὶ γιὰ ἓνα Γ ἓνα δ, κτλ., ὡστόσο, ἀντὶ γιὰ ἓνα Ω ἔγραφε ἓνα α ;— Καὶ αὐτὸ ἀκόμα ἀσφαλῶς θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ ὀνομάσουμε παραγωγὴ σύμφωνα μὲ τὸν πίνακα.— Τώρα τὸν χρησιμοποιεῖ, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, ὄχι σύμφωνα μὲ τὸ πρῶτο σχῆμα τῆς § 86 ἀλλὰ σύμφωνα μὲ τὸ δεύτερο.

Θὰ ἦταν παραγωγὴ σύμφωνα μὲ τὸν πίνακα ἀκόμα καὶ ἐκείνη πού θὰ παρασταινόταν μὲ βέλη σὲ ἓνα σχῆμα πού δὲν ἔχει καμιά ἀπλή κανονικότητα.

Ἐπιπλέον ὡστόσο πὼς αὐτὸς δὲν σταματᾷ σὲ ἓνα εἶδος μεταγραφῆς, ἀλλὰ ἀλλάζει σύμφωνα μὲ ἓναν ἀπλό κανόνα : ἂν μιὰ φορὰ ἔγραψε ν ἀντὶ γιὰ Α, τότε γράφει ξ γιὰ τὸ ἐπόμενο Α, ο γιὰ τὸ ἐπόμενο, καὶ ετσι παρακάτω. — Ἀλλὰ πού βρίσκεται ἡ διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα σ' αὐτὴ τὴ διαδικασία καὶ σὲ μιὰ διαδικασία πού δὲν ἔχει κανόνα ;

Ἀλλὰ μὴπως τοῦτο σημαίνει πὼς, στὴν πραγματικότητα, ἡ λέξι «παράγω» δὲν ἔχει καμιά σημασία, ἀφοῦ ἡ σημασία τῆς μοιάζει νὰ ἀποσυντίθεται ὅταν προσπαθοῦμε νὰ τὴν ἐξερευνήσουμε ;

164. Στὴν περίπτωσι (162), ἡ σημασία τῆς λέξεως «παράγω» πρόβαλε καθαρὰ μπροστά μας. Ἀλλὰ εἴπαμε στὸν ἑαυτὸ μας πὼς αὐτὴ δὲν ἦταν παρὰ μόνο ἐντελῶς εἰδικὴ περίπτωσι παραγωγῆς, ἓνα ἐντελῶς εἰδικὸ ἔνδυμα πού ἔπρεπε νὰ τῆς βγάλουμε ἂν θέλαμε νὰ ἀναγνωρίσουμε τὴν οὐσία τῆς παραγωγῆς. Τῆς ἀφαιρέσαμε λοιπὸν τὸ ἰδιαίτερο αὐτὸ περίβλημα· ἀλλὰ τότε ἐξαφανίστηκε ἡ ἴδια ἡ παραγωγὴ.— Γιὰ νὰ βροῦμε τὴν ἀληθινὴ ἀγκινάρα τὴ γδύνουμε ἀπὸ τὰ φύλλα τῆς. Γιατὶ ἀσφαλῶς ἡ (162) ἦταν εἰδικὴ περίπτωσι παραγωγῆς· ὅμως ἐκεῖνο πού ἦταν οὐσιαστικὸ στὴν παραγωγὴ δὲν ἦταν κρυμμένο πίσω ἀπὸ τὴν ἐξωτερικότητα αὐτῆς τῆς περιπτώσεως, ἀλλὰ αὐτὴ ἡ «ἐξωτερικότητα» ἦταν μιὰ περίπτωσι ἀπὸ τὴν οἰκογένεια τῶν περιπτώσεων τῆς παραγωγῆς.

Καὶ μὲ τὸν ἴδιο τρόπο χρησιμοποιοῦμε τὴ λέξι «διαβάζω» γιὰ μιὰ οἰκογένεια περιπτώσεων. Καὶ σὲ διαφορετικὲς περιστάσεις ἐφαρμόζουμε διαφορετικὰ κριτήρια γιὰ νὰ διαπιστώσουμε ἂν κάποιος διαβάζει.

165. Ἀλλὰ τὸ διάβασμα — θὰ θέλαμε νὰ ποῦμε — εἶναι βέβαια μιὰ ἐντελῶς καθορισμένη διαδικασία ! Διάβασε μιὰ τυπωμένη σελίδα καὶ τότε θὰ τὸ δεῖς· ἐδῶ συμβαίνει κάτὶ τὸ ἰδιότυπο καὶ πολὺ χαρακτηριστικὸ.— Λοιπὸν, τί συμβαίνει ὅταν διαβάζω ἐκείνη τὴ σελίδα ; Βλέπω τυπωμένες λέξεις καὶ

προφέρω λέξεις. Ἄλλά, φυσικά, αὐτὸ δὲν εἶναι ὄλο, γιατί μπορῶ νά κοιτῶ τυπωμένες λέξεις καί νά προφέρω λέξεις καί ὁμως νά μὴ διαβάζω. Ἀκόμα κι ὅταν οἱ λέξεις πού προφέρω εἶναι ἐκεῖνες πού *ὀφείλει* κανεὶς νά παράγει ἂν ἀκολουθεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ ἀλφάβητα πού ὑπάρχουν.— Καί ἂν λὲς πὼς ἡ ἀνάγνωση εἶναι ἕνα ὀρισμένο βίωμα, τότε δὲν παίξει κανένα ρόλο ἂν διαβάζω ἢ ὄχι σύμφωνα μὲ ἕναν γενικά ἀναγνωρισμένο ἀλφαβητικὸ κανόνα.— Καί σὲ τί συνίσταται τὸ βίωμα πού χαρακτηρίζει τὴν ἀνάγνωση;— Ἐδῶ θὰ μοῦ ἄρесе νά πῶ: «Οἱ λέξεις πού προφέρω *ἐρχονται* μὲ ξεχωριστὸ τρόπο». Δηλαδή δὲν *ἐρχονται* ὅπως θάρχονταν ἂν, λ.χ., τὶς ἐπινοοῦσα μόνος μου.— Ἐρχονται μόνες τους.— Ἄλλά οὔτε κι αὐτὸ φτάνει· γιατί μπορεῖ νά μοῦ *ἐρθοῦν* στὸ νοῦ ἤχοι λέξεων τὴν ὥρα πού κοιτῶ τὶς τυπωμένες λέξεις χωρὶς τοῦτο νά σημαίνει πὼς τὶς διάβασα.— Ἐδῶ θὰ μπορούσα νά προσθέσω πὼς οἱ προφορικές λέξεις δὲν μοῦ *ἐρχονται* στὸ νοῦ, οὔτε ὅπως ὅταν, λ.χ., κάτι μοῦ τὶς θυμίζει. Γιὰ παράδειγμα, δὲν θὰ ἤθελα νά πῶ: ἡ τυπωμένη λέξη «τίποτε» πάντα μοῦ θυμίζει τὸν ἤχο «τίποτε».— Εἶναι, ἀντίθετα, σὰ νά γλιστροῦσαν μέσα μας οἱ λέξεις πού προφέρουμε καθὼς διαβάζουμε. Φτάνει νά δῶ μιά τυπωμένη ἑλληνικὴ λέξη γιὰ νά λάβει χώρα ἡ ἰδιότυπη ἐκεῖνη διαδικασία, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία, μέσα μου, ἀκούω τὸν ἤχο τῆς λέξης.

166. Εἶπα πὼς, ὅταν κανεὶς διαβάζει, οἱ προφορικές λέξεις *ἐρχονται* μὲ ἰδιαιτέρο τρόπο· ἀλλὰ μὲ ποιὸν τρόπο; Δὲν εἶναι πλάσμα τῆς φαντασίας αὐτὸ; Ἄς κοιτάξουμε τὰ γράμματα ἕνα-ἕνα καί ἄς προσέξουμε μὲ ποιὸν τρόπο *ἐρχεται* ὁ ἤχος τοῦ γράμματος. Διάβασε τὸ γράμμα Α.— Αοιπὸν, πὼς ἦρθε ὁ ἤχος;— Δὲν ξέρουμε καθόλου τί νά ποῦμε σχετικὰ μ' αὐτό.— Τώρα γράψε ἕνα μικρὸ λατινικὸ a.— Πὼς ἦρθε ἡ κίνηση τοῦ χεριοῦ ἐνῶ τὸ ἔγραφες; Διαφορετικὰ ἀπ' ὅτι ὁ ἤχος στὴν προηγούμενη δοκιμῇ;— Κοίταξα τὸ τυπωμένο γράμμα καὶ ἔγραψα τὸ κυρτὸ· περισσότερα δὲν ξέρω.— Τώρα κοίτα τὸ σημάδι καὶ συνάμα ἄσε νά σοῦ *ἐρθοῦν* στὸ νοῦ ἕνας ἤχος· πρόφερε τον. Σὲ μένα κατέβηκε ὁ ἤχος Ὁ· ἀλλὰ δὲν θὰ μπορούσα νά πῶ ὅτι ὑπάρχει οὐσιαστικὴ διαφορὰ στὸν τρόπο πού *ἦρθε* αὐτὸς ὁ ἤχος. Ἡ διαφορὰ βρισκόταν στὴν ἀρκετὰ διαφορετικὴ κατάσταση: εἶχα πῖδ πρὶν πεῖ στὸν ἑαυτό μου πὼς ἔπρεπε νά μοῦ *ἐρθοῦν* ἕνας ἤχος· ὑπῆρξε μιά ὀρισμένη ἔνταση πρὶν *ἐρθοῦν* ὁ ἤχος. Καί δὲν εἶπα αὐτόματα Ὁ· ὅπως κάνω ὅταν βλέπω τὸ γράμμα Ω. Ἀκόμα, αὐτὸ τὸ σημάδι δὲν μοῦ ἦταν τόσο *οἰκείο* ὅσο τὸ γράμμα. Τὸ κοίταξα, σὰ νά λέγαμε, μὲ ἔνταση, μὲ ὀρισμένο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ μορφὴ του· ἐνῶ κοίταξα σκέφτηκα ἕνα ἀναποδογυρισμένο σίγμα.— Φαντάσου

Ἡ γραμματικὴ τῆς ἔκφρασης: «Μιά ὀλότελα ἰδιαιτέρη» (ἀτμόσφαιρα).
 Λέει κανεὶς: «Αὐτὸ τὸ πρόσωπο ἔχει μιά ὀλότελα *ἰδιαιτέρη* ἔκφραση», καὶ
 ψάχνει νά βρεῖ λέξεις πού νά τὴ χαρακτηρίζουν.

πὼς εἶσαι ἀναγκασμένος νὰ μεταχειρίζεσαι αὐτὸ τὸ σημάδι ταχτικά σάν γράμμα· συνήθισες λοιπόν, βλέποντάς το, νὰ προφέρεις καί ἕναν ὀρισμένο ἦχο, ὡς ποῦμε τὸν ἦχο «sh». Τί ἄλλο μπορούμε νὰ ποῦμε παραπάνω ἀπὸ ὅτι μετὰ ἀπὸ λίγο χρόνον αὐτὸς ὁ ἦχος ἔρχεται αὐτόματα ὅταν βλέπουμε τὸ σημάδι; Ποῦ σημαίνει: Δὲν ἀναρωτιέμαι πιά κάθε φορά πού τὸ βλέπω: «Τί εἶδος γράμμα εἶναι αὐτό;»— οὔτε, βέβαια, λέω στὸν ἑαυτό μου: «Αὐτὸ τὸ σημάδι μὲ κάνει νὰ θέλω νὰ προφέρω τὸν ἦχο 'sh' — κι οὔτε ἀκόμα: «Αὐτὸ τὸ σημάδι μου θυμίζει κάπως τὸν ἦχο 'sh'».

(Παράβαλε μ' αὐτὸ την ἰδέα: ἡ μνημονικὴ εἰκόνα ξεχωρίζει ἀπὸ ἄλλες νοητικὲς εἰκόνας χάρη σὲ ἓνα ἰδιαίτερον γνώρισμα.)

167. Τότε λοιπόν τί ὑπάρχει στὴν πρόταση πὼς ἡ ἀνάγνωση εἶναι ἓνα ὁλότελον ἰδιαίτερον διαδικασίαν; Αὐτὴ θὰ σημαίνει βέβαια πὼς ὅταν διαβάσουμε λαβαίνει πάντα χώρα μία ὀρισμένη διαδικασίαν πού ἡμεῖς ἀναγνωρίζουμε.— Ἄν τώρα διαβάσω μία φορά μία τυπωμένη πρόταση καί μίαν ἄλλη φορά τὴ γράψω μὲ τὸ ἀλφάβητον τοῦ Μορσε — εἶναι ἡ νοητικὴ διαδικασίαν πραγματικὰ ἢ ἴδια;— Ἀντίθετον, ἀσφαλῶς ὑπάρχει μίαν ὁμοιομορφίαν στὸ βίωμα τῆς ἀνάγνωσης μίας τυπωμένης σελίδας. Γιατί ἡ διαδικασίαν εἶναι δίχως ἄλλο ὁμοιομορφον. Καί εἶναι βέβαια εὐκολονόητον πὼς αὐτὴ ἡ διαδικασίαν διαφέρει ἀπὸ ἐκείνην, λ.χ., ὅπου ἀφήνεις νὰ σοῦ ἔρθουν λέξεις στὸ νοῦ καθὼς βλέπεις τυχαῖα σημάδια.— Πράγματι ἡ ἀπλή θέα μίας τυπωμένης ἀράδας εἶναι κιόλας ἐξαιρετικὰ χαρακτηριστικὴ, δηλαδὴ παρουσιάζει μίαν ὁλότελον εἰδικὴν εἰκόνα: ὅλα τα γράμματα ἔχουν τὸ ἴδιον περίπου μέγεθος, συγγενεύουν στὴ μορφήν καί πάντα ἐμφανίζονται περιοδικὰ: οἱ περισσότερες ἀπὸ τίς λέξεις πού ἐπαναλαμβάνονται συνέχεια, εἶναι πάρα πολὺ οἰκείες, τὸ ἴδιον ὅπως πολὺ γνωστὰ πρόσωπα.— Σκέψου τὴν ἐνόχληση πού νιώθουμε ὅταν ἀλλοιωθεῖ ἡ ὀρθογραφίαν μίας λέξης. (Καί τίς ἀκόμα πιὸ ἔντονες συγκινήσεις πού προκάλεσαν ζητήματα σχετικὰ μὲ τὴν ὀρθογραφίαν τῶν λέξεων.) Φυσικὰ, δὲν ἔχουν χαραχτεῖ μέσα μας βαθιὰ ὅλες οἱ μορφές τῶν σημαδιῶν: ἓνα σημάδι, λ.χ., στὴν ἄλγεβρα τῆς λογικῆς, μπορεῖ νὰ ἀντικατασταθεῖ αὐθαίρετον μὲ ἄλλο χωρὶς νὰ μᾶς προκαλέσει βαθιὰ ταραχή.—

Μὴν ξεχνᾶς πὼς ἡ ὄψη τῆς μορφῆς μίας λέξης μᾶς εἶναι οἰκείαν σὲ βαθμὸν ἀνάλογον μὲ τὸ πόσον οἰκείος μᾶς εἶναι ὁ ἦχος τῆς.

168. Ἐξ ἄλλου, τὸ μάτι μᾶς τρέχει πάνω στὴν τυπωμένη ἀράδα διαφορετικὰ ἀπ' ὅτι πάνω σὲ μίαν σειράν ἀπὸ αὐθαίρετα τσιγκέλια καί σπείρες. (Ἐδῶ δὲν μιλῶ γιὰ κείνον πού μπορεῖ νὰ διαπιστώσουμε παρατηρώντας τίς κινήσεις τῶν ματιῶν τοῦ ἀναγνώστη.) Τὸ βλέμμα τρέχει, θάθελε κανεὶς νὰ πεί, μὲ ἰδιαίτερον εὐκολίαν, χωρὶς νὰ γαντζώνει πουθενά: καί ὅμως δὲν *κατακαλύπτει*. Καί στὸ διάστημα τοῦτο, στὴ φαντασίαν μᾶς, λαβαίνει χώρα μίαν ἀκού-

σια όμιλία. Αυτό συμβαίνει όταν διαβάζω κείμενα στα γερμανικά ή σ' άλλη γλώσσα· τυπωμένα ή χειρόγραφα με την άλφα ή τη βήτα καλλιγραφία. —'Αλλά, άπ' όλα αυτά, τί είναι ουσιαστικό για τó διάβασμα ώς διάβασμα ; Ούτε ένα γνώρισμα πού νά εμφανίζεται σε όλες τις περιπτώσεις ανάγνωσης ! (Παράβαλε τή διαδικασία τής ανάγνωσης ένός κοινού τυπωμένου κειμένου με τó διάβασμα λέξεων πού είναι όλες τους τυπωμένες με κεφαλαία γράμματα, όπως συμβαίνει καμιά φορά με τις λύσεις τών αινιγμάτων. Πόσο άλλιώτικη διαδικασία ! —'Η, με τó διάβασμα τής γραφής μας άπό τά δεξιά πρós τά άριστερά.)

169. 'Όστόσο, όταν διαβάζουμε, δέν νιώθουμε πώς, κατά κάποιον τρόπο, οί εικόνες τών λέξεων προκαλούν αυτό πού προφέρουμε ; — Διάβασε μιά πρόταση ! — Καί τώρα ρίξε μιά ματιά στην άράδα

& 8 § ≠ § ≠ ? β + % 8 ! ' § *

καί συνάμα πές μιά πρόταση. Δέν νιώθει κανείς πώς στην πρώτη περίπτωση αυτό πού πρόφερε ήταν *συνδεμένο* με τή θέα τών σημαδιών και πώς στη δεύτερη προχωρούσε, χωρίς δεσμό, παράλληλα με τή θέα τών σημαδιών ;

'Όμως γιατί λές πώς νιώθουμε έναν αίτιακό δεσμό ; Αίτιακός δεσμός είναι εκείνο πού εξακριβώνουμε με τή βοήθεια πειραμάτων· λ.χ., παρατηρώντας τήν κανονική συνακολοθία διαδικασιών. Πώς θά μπορούσα λοιπόν νά πώ ότι *νιώθω* αυτό πού διαπιστώνεται με τó πείραμα ; (Είναι πράγματι άλήθεια πώς τόν αίτιακό δεσμό δέν τόν διαπιστώνουμε μονάχα μέσα άπό τήν παρατήρηση μιας κανονικής συνακολοθίας.) Θά μπορούσε μάλλον κανείς νά πεί : νιώθω πώς τά γράμματα είναι ό *λόγος* πού διαβάζω έτσι. Γιατί άν κάποιος με ρωτήσει : «Γιατί διαβάζεις έτσι ;» — αίτιολογώ τόν τρόπο μου με τήν παρουσία τών γραμμάτων τού αλφάβητου.

'Αλλά τί μπορεί νά σημαίνει : *νιώθω* αυτή τήν αίτιολόγηση πού είπα, πού σκέφτηκα ; Θά μ' άρεσε νά έλεγα : όταν διαβάζω, νιώθω ένα είδος *έπίδρασης* τών γραμμάτων πάνω μου — αλλά δέν νιώθω νά έχει επίδραση πάνω σ' αυτό πού λέω εκείνη ή σειρά τών αυθαίρετων τσιγκελιών.—'Ας συγκρίνουμε ξανά ένα επίμερους γράμμα με ένα τέτοιο τσιγκέλι. Μήπως πρέπει νά πώ ότι νιώθω τήν επίδραση τού «ί» όταν διαβάζω τούτο τó γράμμα ; Φυσικά είναι διαφορετικό άν προφέρω τόν ήχο i, όταν βλέπω τó «ί», και όταν τόν προφέρω στη θέα τού «§». 'Η διαφορά είναι, λ.χ., πώς όταν βλέπω τó γράμμα, μέσα μου άκούω τόν ήχο i αυτόματα, και μάλιστα αυτό συμβαίνει ένάντια στη θέλησή μου· και όταν διαβάζω φωναχτά τó γράμμα, βάζω μικρότερη προσπάθεια άπ' όση όταν βλέπω «§». Πού σημαίνει : έτσι συμβαίνει όταν κάνω τó *πείραμα*· αλλά όχι βέβαια και όταν ή ματιά μου πέσει τυχαία πάνω στό σημάδι «§» και ταυτόχρονα προφέρω κάποια λέξη όπου υπάρχει ό ήχος «i».

170. Ποτέ δὲν θὰ μᾶς ἐρχόταν στοῦ νοῦ ἡ σκέψη πῶς νιώθουμε τὴν ἐπίδραση τῶν γραμμάτων πάνω μας ὅταν διαβάζουμε, ἂν δὲν εἶχαμε συγκρίνει τὴν περίπτωση τῶν γραμμάτων μὲ ἐκείνην τῶν αὐθαίρετων σημαδιῶν. Καί, ἐδῶ, παρατηροῦμε πραγματικὰ μιὰ *διαφορὰ*. Καὶ αὐτὴ τὴ διαφορὰ τὴν ἐρμηνεύομε σὰν ἐπίδραση καὶ σὰν ἔλλειψη ἐπίδρασης.

Συγκεκριμένα, αὐτὴ ἡ ἐρμηνεία μᾶς γοητεύει ἰδιαίτερα ὅταν σκόπιμα διαβάζουμε ἀργά, — ἴσως γιὰ νὰ δοῦμε τί συμβαίνει ὅταν διαβάζουμε. "Ὅταν δηλαδὴ, σὰ νὰ λέμε, ἀφήνομε, ἐντελῶς σκόπιμα, νὰ μᾶς *ὀδηγοῦν* τὰ γράμματα. Αὐτὸ ὅμως τὸ "ἀφήνω νὰ μὲ ὀδηγοῦν" συνίσταται, μὲ τὴ σειρά του, μόνο στοῦ νὰ κοιτάζω προσεχτικὰ τὰ γράμματα — ἴσως παραμερίζοντας μερικὲς ἄλλες σκέψεις.

Φανταζόμαστε πῶς, μὲ τὴ βοήθεια ἑνὸς συναισθήματος, συλλαμβάνομε (σὰ νὰ λέγαμε) ἕναν μηχανισμό πού συνδέει τὴν εἰκόνα τῆς λέξης μὲ τὸν ἦχο πού προφέρουμε. Γιατί ὅταν μιῶ γιὰ βίωμα τῆς ἐπίδρασης, τοῦ αἰτιακοῦ δεσμοῦ, τῆς καθοδήγησης, αὐτὸ πάει νὰ πεῖ ὅτι διαβάζοντας, σὰ νὰ λέγαμε, νιώθω τὴν κίνηση τοῦ μοχλοῦ πού συνδέει τὴ θέα τῶν γραμμάτων μὲ τὴν ὁμιλία.

171. Θὰ μπορούσα νὰ ἐκφράσω καλὰ τὸ βίωμα πού ἔχω ὅταν διαβάζω μιὰ λέξη μὲ πολλοὺς καὶ διάφορους τρόπους. "Ἔτσι, θὰ μπορούσα νὰ πῶ ὅτι ἡ γραμμένη λέξη μοῦ *ὑποβάλλει* τοὺς ἤχους.—"Ἡ ἀκόμη ὅτι λέξη καὶ ἦχος σχηματίζουν μιὰν *ἐνότητα* — σὰ νὰ λέμε, ἕνα κράμα μεταλλῶν. (Μιὰ παρόμοια κράση ὑπάρχει, λ.χ., ἀνάμεσα στὰ πρόσωπα διασήμων ἀνδρῶν καὶ στοῦν ἦχο τοῦ ὀνόματός τους. Μᾶς φαίνεται ὅτι αὐτὸ τὸ ὄνομα εἶναι ἡ μοναδικὴ σωστὴ ἔκφραση γι' αὐτὸ τὸ πρόσωπο.) "Ὅταν νιώθω αὐτὴ τὴν ἐνότητα θὰ μπορούσα νὰ πῶ : βλέπω ἢ ἀκούω τὸν ἦχο στὴ γραφτὴ λέξη.—

Τώρα ὅμως διάβασε μιὰ φορὰ δυὸ τρεῖς τυπωμένες προτάσεις, ὅπως κἀνεις συνήθως ὅταν δὲν σκέφτεσαι τὴν ἔννοια τῆς ἀνάγνωσης· καὶ ἀναρωτήσου ἂν εἶχες τέτοια βιώματα ἐνότητας, ἐπίδρασης, κτλ.— Μὴν πεῖς πῶς τὰ εἶχες ἀσυνείδητα ! Καὶ ἂς μὴν παρασυρόμαστε ἀπὸ τὴν εἰκόνα σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία "ἡ προσεχτικὴ εξέταση" ἔφερε στοῦ φῶς αὐτὰ τὰ φαινόμενα ! "Ἄν πρέπει νὰ περιγράψω πῶς φαίνεται ἀπὸ μακριὰ ἕνα ἀντικείμενο, αὐτὴ ἡ περιγραφή δὲν γίνεται πιὸ ἀκριβῆς μὲ τὸ νὰ ῥῶ τί πράγμα μπορεῖ νὰ παρατηρήσει κανεὶς ἐξετάζοντάς το ἀπὸ κοντά.

172. "Ἄς συλλογιστοῦμε τὸ βίωμα τοῦ νὰ μᾶς ὀδηγεῖ κάποιος. "Ἄς ἀναρωτηθοῦμε : τί ἀποτελεῖ αὐτὸ τὸ βίωμα ὅταν, λ.χ., μᾶς ὀδηγοῦν στοῦ *δρόμο* ; — Φαντάσου τίς ἀκόλουθες περιπτώσεις :

Βρίσκεσαι σ' ἕνα γῆπεδο, ἄς ποῦμε μὲ δεμένα τὰ μάτια, καὶ κάποιος σὲ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὸ χέρι, πότε ἀριστερὰ πότε δεξιὰ· πρέπει νὰ εἶσαι πάντα ἐτοι-

μος γιά τὰ τραβήγματα τοῦ χεριοῦ του καί ἀκόμα νά προσέχεις μὴ σκουντοφυλήσεις ὅταν αὐτὸς τραβήξει χωρὶς νά τὸ περιμένεις.

Ἡ πάλι : κάποιος σὲ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὸ χέρι ἐκεῖ ὅπου δὲν θές, μὲ τὴ βία.

Ἡ : σὲ ὀδηγεῖ ὁ σύντροφος στοῦ χορό· γίνεσαι ὅσο τὸ δυνατό πιὸ ἐπιδεκτικός ἔτσι πού νά μπορεῖς νά μαντεύεις τὴν πρόθεσή του καί νά ἀκολουθεῖς καὶ τὴν πιὸ ἐλαφριά πίεση.

Ἡ : κάποιος σὲ ὀδηγεῖ γιά μιὰ βόλτα καὶ προχωρώντας συζητάτε· ὅπου πάει αὐτὸς πηγαίνεις καὶ σύ.

Ἡ : προχωρᾶς σ' ἓνα μονοπάτι στὰ χωράφια, καὶ ἀφήνεις νά σὲ ὀδηγᾶει.

Ὅλες αὐτὲς οἱ καταστάσεις μοιάζουν ἀναμεταξύ τους· ἀλλὰ τί εἶναι κοινὸ σὲ ὅλα τὰ βιώματα ;

173. «Κι ὅμως τὸ νά σὲ ὀδηγεῖ κάποιος εἶναι σίγουρα ἓνα καθορισμένο βίωμα!»—Ἡ ἀπάντηση σ' αὐτὸ εἶναι : τώρα *σκέφτεσαι* ἓνα ὀρισμένο βίωμα τοῦ νά ὀδηγεῖσαι.

Ἄν θέλω νά ἀναπαραστήσω τὸ βίωμα ἐκείνου πού στὰ προηγούμενα παραδείγματα ἔγραφε ὀδηγημένος ἀπὸ τὸ τυπωμένο κείμενο καὶ τὸν πίνακα, φαντάζομαι ἓνα 'εὐσυνείδητο' κοίταγμα, κτλ. Μάλιστα, τὴν ὥρα πού τὸ κάνω αὐτό, παίρνω μιὰν ὀρισμένη ἔκφραση (τὴν ἔκφραση, λ.χ., ἑνὸς εὐσυνείδητου βοηθοῦ λογιστῆ). Σ' αὐτὴ τὴν εἰκόνα εἶναι, λ.χ., πολὺ οὐσιαστικὴ ἡ *ἐπιμέλεια*· σὲ ἄλλη, πάλι, ὁ ἀποκλεισμός κάθε ἀτομικῆς βούλησης. (Ἄλλὰ, φαντάσου, αὐτὰ πού ὁ κοινὸς ἄνθρωπος κάνει μὲ τὴν ἔκφραση τῆς ἀνεμελιᾶς, κάποιος νά τὰ κάνει μὲ τὴν ἔκφραση — καὶ γιὰτί ὄχι καὶ μὲ τὰ αἰσθήματα ; — τῆς ἐπιμέλειας.— Θὰ ποῦμε πὼς εἶναι ἐπιμελής ; Φαντάσου, λ. χ., ἓναν ὑπέρητη πού, μὲ τὰ ἐξωτερικὰ γνωρίσματα τῆς ἐπιμέλειας, ἀφήνει νά πέσει χάμω ὁ δίσκος τοῦ τσαγιοῦ μὲ ὅλα ὅσα βρίσκονται πάνω του.) Ἄν φανταστῶ ἓνα ὀρισμένο βίωμα, τότε μοῦ φαίνεται σάν τὸ βίωμα τοῦ νά ὀδηγεῖσαι ἀπὸ κάποιον (ἢ τῆς ἀνάγνωσης). Τώρα ὅμως ἀναρωτιέμαι : Ἐσὺ τί κάνεις ; — Κοιτᾶς κάθε σημάδι, τὸ πρόσωπό σου παίρνει αὐτὴ τὴν ἔκφραση, γράφεις τὰ γράμματα μὲ προμελέτη (καὶ λοιπά).— Αὐτὸ λοιπὸν εἶναι τὸ βίωμα ὅταν νιώθεις νά σὲ ὀδηγεῖ κάποιος ;— Ἐδῶ θὰ μοῦ ἄρεσε νά ἔλεγα : «Ὅχι, δὲν εἶναι αὐτό· εἶναι κάτι πιὸ ἐσωτερικὸ, πιὸ οὐσιαστικόν».— Μοιάζουν αὐτὲς ὅλες οἱ διαδικασίες, οἱ λίγο-πολὺ ἐπουσιῶδεις, σὰ νά ἦταν ἀρχικὰ τυλιγμένες σὲ μιὰν ἰδιαίτερη ἀτμόσφαιρα πού διαλύεται ὅταν τίς ἐξετάσω ἀπὸ κοντά.

174. Ἄναρωτήσου πὼς χαράζεις 'μὲ προμελέτη' μιὰ γραμμὴ παράλληλη σὲ μιὰ δοσμένη γραμμὴ — καί, ἄλλη φορὰ, μὲ προμελέτη μιὰν εὐθεῖα πού νά σχηματίζει γωνία μὲ αὐτὴν. Τί πράγμα εἶναι τὸ βίωμα τῆς προμελέτης ; Ξαφνικά, σοῦ ἔρχεται στοῦ νοῦ μιὰ ὀρισμένη φυσιογνωμία, μιὰ χειρονομία,—

καὶ τότε θὰ σ' ἄρσεν νὰ πείς : «Καὶ ἀκριβῶς αὐτὸ εἶναι ἓνα *ὀρισμένο ἐσωτερικὸ βίωμα*». (Μ' αὐτὸ βέβαια δὲν ἔχεις προσθέσει τίποτε.)

(Αὐτὸ ἐδῶ συνδέεται μὲ τὸ θέμα τῆς οὐσίας τῆς πρόθεσης, τῆς βούλησης.)

175. Κάνε μιὰν αὐθαίρετη μολυβιά πάνω στοῦ χαρτί.— Καὶ τώρα ἀντίγραφέ την δίπλα, ἄσε νὰ σὲ ὀδηγήσει αὐτή.— Θὰ ἤθελα νὰ πῶ : «Σίγουρα τώρα ἄφησα νὰ μὲ ὀδηγήσει. Ἄλλὰ τί τὸ χαρακτηριστικὸ ὑπῆρχε σ' αὐτὸ ποὺ συνέβηκε ;—Ἄν πῶ τί συνέβηκε, δὲν μοῦ φαίνεται πιά χαρακτηριστικόν».

Μὰ τώρα σημείωσε τοῦτο : Ἐνῶ ἀφήνω νὰ μὲ ὀδηγοῦν, ὅλα εἶναι ἐντελῶς ἀπλά, δὲν παρατηρῶ τίποτε τὸ *ἰδιαίτερο*· ἀλλὰ ὕστερα, ὅταν ἀναρωτηθῶ τί συνέβηκε, τότε μοιάζει νὰ ἦταν κατιτὶ ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ περιγραφεῖ. Ὑστερα, καμιὰ περιγραφή δὲν μὲ ἱκανοποιεῖ. Σὰ νὰ λέγαμε πῶς δὲν μπορῶ νὰ πιστέψω πῶς κοίταξα μόνο, πῆρα αὐτὴ τὴν ἔκφραση καὶ τράβηξα μιὰ γραμμὴ.—Ἄλλὰ δὲν *θυμᾶμαι* τίποτε ἄλλο ; Ὅχι· καὶ ὅμως μοῦ φαίνεται πῶς κάτι ἄλλο πρέπει νὰ ἔγινε· ἰδιαίτερα ὅταν λέω στὸν ἑαυτὸ μου τὴ λέξιν «*ὀδηγῶ*», «*ἐπίδραση*» καὶ παρόμοιες. (Γιατὶ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πῶς μὲ *ὀδηγοῦσαν*), λέω στὸν ἑαυτὸ μου.— Μόνο τότε παρουσιάζεται ἡ ἰδέα ἐκείνης τῆς αἰθέριας, τῆς ἄυλης ἐπίδρασης.

176. Ὅταν σκεφτῶ τὸ βίωμα ξανά, νιώθω πῶς τὸ οὐσιαστικὸ σ' αὐτὸ εἶναι ἓνα βίωμα μιᾶς ἐπίδρασης, ἑνὸς σύνδεσμου — σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν ὁποιοδήποτε ἀπλό ταυτοχρονισμό τῶν φαινομένων : Συνάμα δὲν θὰ ἤθελα νὰ ὀνομάσω «βίωμα μιᾶς ἐπίδρασης» κανένα βιωμένο φαινόμενο. (Ἐδῶ βρίσκειται ἡ ἰδέα : ἡ βούληση δὲν εἶναι *φαινόμενο*.) Θὰ ἐπιθυμοῦσα νὰ πῶ ὅτι εἶχα τὸ βίωμα τοῦ *'γιατί'*, καὶ ὅμως δὲν θέλω κανένα φαινόμενο νὰ τὸ ὀνομάσω «βίωμα τοῦ γιατί».

177. Θάθελα νὰ πῶ : «Ἔχω τὸ βίωμα τοῦ γιατί». Ὅχι ὅμως ἐπειδὴ θυμᾶμαι αὐτὸ τὸ βίωμα· ἀλλὰ γιατί ὅταν συλλογιέμαι τί δοκιμάζω σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση, τὸ κοιτῶ μέσ' ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ *'γιατί'*. (Ἡ τῆς *'ἐπίδρασης'*, ἢ τῆς *'αἰτίας'*, ἢ τοῦ *'σύνδεσμου'*.)— Γιατὶ ἄσφαλῶς εἶναι σωστὸ νὰ λέμε ὅτι σχεδίασα αὐτὲς τὶς γραμμὲς κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ πρωτότυπου : αὐτὸ ὅμως δὲν ἔγκειται μόνο σ' ἐκεῖνο ποὺ αἰσθάνομαι ὅταν χαράζω τὴ γραμμὴ, ἀλλὰ στὶς περιστάσεις, λ.χ., κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες τὴν χαράζω παράλληλη πρὸς τὴν ἄλλη· ἂν καὶ οὔτε αὐτὸ εἶναι, μὲ τὴ σειρὰ του, πάντα οὐσιώδεις στοῦ νὰ ὀδηγεῖσαι.—

178. Λέμε ακόμα : «'Εσὺ βέβαια βλέπεις, πὼς ἀφήνω αὐτὸ νὰ με ὀδηγεῖ» — καὶ τί βλέπει ἐκεῖνος ποὺ τὸ βλέπει αὐτό ;

Ἔστιν ὅταν λέω στὸν ἑαυτὸ μου : «Κι ὁμως ὀδηγοῦμαι» — ἴσως κάνω μιὰ χειρονομία ποὺ ἐκφράζει τὸ νὰ ὀδηγεῖς. — Κάνε μιὰ τέτοια κίνηση, σὰ νὰ ὀδηγοῦσες κάποιον μαζί σου, καὶ μετὰ ἀναρωτήσου σὲ τί συνίσταται ὁ ὀδηγητικός χαρακτήρας αὐτῆς τῆς χειρονομίας. Γιατὶ ἐδῶ δὲν ὀδήγησες βέβαια κανέναν. Κι ὁμως θὰ ἠθελες ἀκόμα νὰ ὀνομάξεις τὴν κίνησή σου μιὰ ὀδηγητική χειρονομία. Ἄρα, σ' ἐκείνη τῇ χειρονομίᾳ καὶ τὸ αἶσθημα δὲν περιεχόταν ἡ οὐσία τοῦ νὰ ὀδηγεῖς· καὶ ὁμως εἶναι ἐκείνη ἡ ὑποσήμανση ποὺ ἐπέβαλε τὴν χρῆση τῆς. Εἶναι λοιπὸν μιὰ μόνο ἀπὸ τίς μορφές ἐκδήλωσης τοῦ ὀδηγῶ ποὺ μᾶς ἐπιβάλλει αὐτὴ τὴν ἐκφραση.

179. Ἄς γυρίσουμε στὴν περίπτωσή μας (151). Εἶναι ξεκάθαρο πὼς δὲν θὰ ἐπρεπε νὰ ποῦμε πὼς ὁ Β ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ προφέρει τίς λέξεις : «Τώρα ξέρω νὰ συνεχίσω» ἐπειδὴ τοῦ ἦρθε στὸ νοῦ ὁ τύπος — ἔκτος ἂν ὑπῆρχε ἐμπειρικός σύνδεσμος ἀνάμεσα στὸ νὰ τοῦ ἐρθεῖ στὸ νοῦ ὁ τύπος — νὰ τὸν προφέρει, νὰ τὸν γράψει — καὶ στὴν πραγματικὴ συνέχιση τῆς σειρας. Καὶ εἶναι φανερὸ πὼς ὑπάρχει τέτοιος σύνδεσμος. — Καὶ τώρα θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ νομίζει πὼς ἡ πρόταση «Μπορῶ νὰ συνεχίσω» σημαίνει «Ἔχω ἕνα βίωμα ποῦ, ἐμπειρικά, ὀδηγεῖ στὴ συνέχιση τῆς σειρᾶς». Ἄλλὰ μήπως αὐτὸ ἐννοεῖ ὁ Β ὅταν λέει πὼς εἶναι σὲ θέση νὰ συνεχίσει ; Μήπως τοῦ ἔρχεται στὸ νοῦ ἐκείνη ἡ πρόταση, ἢ εἶναι εἰσιμὸς νὰ τὴν ἀναφέρει γιὰ νὰ ἐξηγήσει αὐτὸ ποὺ ἐννοεῖ ;

Ὅχι. Οἱ λέξεις «Τώρα ξέρω πὼς νὰ συνεχίσω» εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ σωστά ὅταν του εἶχε ἔρθεῖ στὸ νοῦ ὁ τύπος — δηλαδὴ, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ὅπως, λ.χ., ἂν εἶχε μάθει ἄλγεβρα, ἢ εἶχε ἤδη χρησιμοποιήσει τέτοιους τύπους. — Αὐτὸ δὲν σημαίνει πὼς ἐκείνη ἡ δήλωση εἶναι μόνο μιὰ περιληπτικὴ ἀπόδοση ποὺ ὑποκαθιστᾷ τὴν περιγραφή ὄλων τῶν περιστάσεων ποὺ ἀποτελοῦν τὴ σκηνὴ γιὰ τὸ γλωσσικὸ μας παιχνίδι. — Συλλογίσου πὼς μαθαίνουμε τὴ χρῆση τῶν ἐκφράσεων «τώρα ξέρω νὰ προχωρήσω», «τώρα εἶμαι σὲ θέση νὰ συνεχίσω» καὶ ἄλλων : σὲ ποιά οἰκογένεια γλωσσικῶν παιχνιδιῶν μαθαίνουμε νὰ τίς χρησιμοποιοῦμε.

Μποροῦμε ἀκόμα νὰ φανταστοῦμε τὴν περίπτωση ὅπου στὸ νοῦ τοῦ Β δὲν παρουσιάστηκε τίποτε ἄλλο ἐκτὸς τοῦ ὅτι αὐτὸς ξαφνικὰ εἶπε : «Τώρα ξέρω νὰ προχωρήσω» — ἴσως μ' ἕνα συναίσθημα ἀνακούφισης· καὶ πὼς αὐτὸς τώρα πραγματικὰ συνεχίζει τὴν σειρά χωρὶς νὰ χρησιμοποιεῖ τὸν τύπο. Καὶ σ' αὐτὴν ἐπίσης τὴν περίπτωση θὰ λέγαμε — κάτω ἀπὸ ὀρισμένες περιστάσεις — πὼς ἤξερε πὼς νὰ προχωρήσει.

180. Ἔτσι χρησιμοποιοῦνται αὐτὲς οἱ λέξεις. Σ' αὐτὴ τὴν τελευταία πε-

ρίπτωση, λόγου χάρη, θά ἦταν ὀλότελα παραπλανητικό νά ὀνομάσουμε τίς λέξεις «Περιγραφή μιᾶς ψυχικῆς κατάστασης».—Ἐδῶ θά μπορούσε κανεῖς μᾶλλον νά τίς ὀνομάσει «σημα»· καί κρίνουμε ἄν αὐτό χρησιμοποιήθηκε σωστά μέ βάση ἐκεῖνα πού ὁ ἄλλος κάνει στή συνέχεια.

181. Γιά νά καταλάβουμε αὐτό πρέπει νά ἀναλογιστοῦμε καί τὸ ἀκόλουθο : ἄς ὑποθέσουμε πῶς ὁ Β λέει πῶς ξέρει νά προχωρήσει — ἀλλά ὅταν θέλει νά συνεχίσει σκοντάφτει καί δέν μπορεί νά τὸ κάνει : ὀφείλουμε λοιπὸν νά ποῦμε πῶς εἶχε ἄδικο ὅταν εἶπε πῶς μπορούσε νά συνεχίσει ; Ἡ, μᾶλλον, πῶς τότε μπορούσε νά συνεχίσει ἀλλά τώρα μόνο δέν μπορεί ;— Εἶναι φανερό πῶς σέ διαφορετικὲς περιπτώσεις θά ποῦμε διαφορετικὰ πράγματα. (Σκέψου καί τὰ δύο εἶδη περιπτώσεων.)

182. Ἡ γραμματικὴ τῶν «ταιριάζω», «μπορῶ» καί «κατανοῶ». Ἀσκήσεις : 1) Πότε λέμε πῶς ἓνας κύλινδρος Ζ ταιριάζει σ' ἓναν κοῖλο κύλινδρο Η ; Μονάχα ἐφόσον ὁ Ζ εἶναι χωμένος μέσα στὸν Η ; 2) Κάποτε λέμε : ὁ Ζ ἔπαψε νά ταιριάζει στὸν Η τὴν τάδε στιγμή. Ποιὰ κριτήρια χρησιμοποιεῖ κανεῖς σέ μιὰ τέτοια περίπτωση γιά νά πεί πῶς αὐτό συνέβηκε ἐκεῖνη τὴν ὀρισμένη στιγμή ; 3) Τί πράγμα θεωροῦμε ὡς κριτήριο γιά τὸ ὅτι ἓνα σῶμα ἄλλαξε βάρος μιὰν ὀρισμένη στιγμή, ἄν ἐκεῖνη τὴ στιγμή δέν βρισκόταν πάνω στή ζυγαριά ; 4) Χτὲς ἤξερα τὸ ποῖημα ἀπέξω· σήμερα δέν τὸ ξέρω πιά. Σέ ποιὸ εἶδος περιπτώσεως ἔχει νόημα ἡ ἐρώτηση : «Πότε ἔπαψα νά τὸ ξέρω ἀπέξω ;» 5) Κάποιος μέ ρωτᾷει : «Μπορεῖς νά σηκώσεις αὐτὸ τὸ βάρος ;» Ἀπαντῶ : «Ναί». Τώρα λέει : «Κάν' το» — καί ἐγὼ δέν μπορῶ. Σέ ποιὸ εἶδος περιστασης θά λογαριαζόταν ὡς ἀποχρῶν λόγος τὸ : «Ὅταν ἀπάντησα 'ναί' μπορούσα νά τὸ κάνω, τώρα ὁμως δέν μπορῶ ;

Τὰ κριτήρια πού δεχόμαστε γιά τίς ἐκφράσεις 'ταιριάζω', 'μπορῶ', 'κατανοῶ' εἶναι πολὺ πῶς πολὺπλοκα ἀπ' ὅσο θά μπορούσε νά φανεῖ στήν πρώτη ματιά. Πού σημαίνει : τὸ παιχνίδι μ' αὐτὲς τίς λέξεις, ἡ χρῆση τους στή γλωσσικὴ συναναστροφή, τῆς ὁποίας αὐτὲς εἶναι τὰ μέσα, εἶναι πῶς μπερδεμένη — ὁ ρόλος αὐτῶν τῶν λέξεων στή γλώσσα μας ἄλλος — ἀπ' ὅ, τι τείνουμε νά πιστεύουμε.

(Αὐτὸ τὸ ρόλο πρέπει νά καταλάβουμε γιά νά μπορέσουμε νά λύσουμε τὰ φιλοσοφικὰ παράδοξα. Καί γι' αὐτό, συνήθως, δέν ἀρκεῖ ἓνας ὀρισμὸς γιά νά τὰ λύσουμε· καί, ἀκόμα λιγότερο, ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι μιὰ λέξη δέν 'ὀρίζεται'.)

183. Μά πῶς ;— Στὴν περίπτωση (151) ἡ πρόταση «Τώρα μπορῶ νά συνεχίσω» σημαίνει λοιπὸν τὸ ἴδιο μέ τὴν «Τώρα μοῦ ἔχει ἔρθει ὁ τύπος», ἢ σημαίνει κάτι διαφορετικὸ ; Μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι αὐτὴ ἡ πρόταση, σ' αὐτὲς

τις περιστάσεις, έχει τὸ ἴδιο νόημα (πετυχαίνει τὰ ἴδια) με̄ εκείνην. Καὶ ἐπίσης ὅτι, γενικά, αὐτὲς οἱ δύο προτάσεις δὲν ἔχουν τὸ ἴδιο νόημα. Λέμε ἀκόμα : «Τώρα μπορῶ νὰ συνεχίσω· ἐννοῶ πὼς ξέρω τὸν τύπο»· ὅπως λέμε : «Μπορῶ νὰ περπατήσω· θέλω νὰ πῶ, ἔχω καιρὸ»· ἢ ἀκόμα : «Μπορῶ νὰ περπατήσω· θέλω νὰ πῶ ὅτι ἔχω ἀρκετὴ δύναμη»· ἢ : «Μπορῶ νὰ περπατήσω, ἀν ἐννοεῖς τὴν κατάσταση τῶν ποδιῶν μου»· δηλαδή, ὅταν ἀντιπαραβάσουμε αὐτὴ τὴ συνθήκη γιὰ τὸ περπάτημα με̄ ἄλλες συνθήκες. Ἐδῶ ὅμως πρέπει νὰ φυλαχτοῦμε καὶ νὰ μὴν πιστέψουμε πὼς ὑπάρχει, ἀντίστοιχα με̄ τὴ φύση τῆς περίπτωσης, κάποιον *σύνολο* ὄλων τῶν συνθηκῶν (λ.χ. γιὰ τὸ περπάτημα) ἔτσι ποῦ αὐτός, σὰ νὰ λέγαμε, ἂν τις ἱκανοποιεῖ ὅλες δὲν μπορεῖ παρά νὰ περπατάει.

184. Θέλω νὰ θυμηθῶ μιὰ μελωδία καὶ μοῦ διαφεύγει· ξαφνικά λέω : «Τώρα τὴν ξέρω», καὶ τὴν τραγουδῶ. Πῶς ἔγινε καὶ τὴν ἤξερα ξαφνικά ; Βέβαια δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ μοῦ ἦρθε στὸ νοῦ· ἐκείνη τὴ στιγμή *ὀλόκληρη* ἢ μελωδία! — Ἦσως θὰ πεῖς : «Εἶναι ἓνα ὀρισμένο συναίσθημα : σὰ νὰ βρισκόταν ἢ μελωδία *ἐδῶ* τώρα» — ἀλλὰ *εἶναι* ἐδῶ ; Καὶ ἂν τώρα ἀρχίσω νὰ τὴν τραγουδῶ καὶ χάσω τὸν εἰρμό ; — Ναι, ἀλλὰ δὲν γίνεται ἐκείνη τὴ στιγμή νὰ εἶμαι *σίγουρος* πὼς τὸ ἤξερα ; Ἄρα κατὰ κάποια ἔννοια ἢ μελωδία ἦταν *ἐκεῖ!* — Ἄλλὰ με̄ ποιὴν ἔννοια ; Ἐσὺ λὲς πὼς ἢ μελωδία εἶναι *ἐκεῖ* ἂν, λ.χ., αὐτὸς τὴν τραγουδήσει ὀλόκληρη ἢ τὴν ἀκούσει μέσα του ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος. Φυσικά δὲν ἀρνοῦμαι ὅτι ἢ πρόταση πὼς ἢ μελωδία βρίσκεται ἐκεῖ, μπορεῖ νᾶχει κιόλας ἓνα ὀλότελα διαφορετικὸ νόημα — λ.χ. πὼς ἔχω ἓνα χαρτάκι καὶ πάνω του εἶναι γραμμένη ἢ μελωδία. — Καὶ σὲ τί συνίσταται τὸ νὰ εἶναι 'βέβαιος' πὼς τὴν ξέρει ; — Φυσικά, μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ : ἂν κάποιος λέει με̄ βεβαιότητα πὼς τώρα ξέρει τὴ μελωδία, ἐκείνη τὴ στιγμή αὐτὴ εἶναι (κατὰ κάποιο τρόπο) ὀλόκληρη μπροστὰ στὸ πνεῦμα του — καὶ αὐτὸς εἶναι ἓνας ὀρισμὸς τῆς ἔκφρασης : «ὀλόκληρη ἢ μελωδία βρίσκεται μπροστὰ στὸ πνεῦμα του».

185. Ἄς γυρίσουμε τώρα στὸ παράδειγμά μας (143). Πρὸς τὸ παρόν — κρίνοντας με̄ τὰ συνηθισμένα κριτήρια — ὁ μαθητὴς κατέχει τὴ σειρά τῶν φυσικῶν ἀριθμῶν. Τώρα τοῦ μαθαίνουμε νὰ γράφει ἄλλες σειρὲς ἀόλων ἀριθμῶν καὶ τὸν φέρνουμε ὡς τὸ σημεῖο ὅπου, λ.χ., σὲ προσταγῆς τοῦ τύπου «+ν» γράφει σειρὲς τῆς μορφῆς

0, ν, 2ν, 3ν,

κατὰ τὴν προσταγὴ «+1» γράφει τὴ σειρά τῶν φυσικῶν ἀριθμῶν. — Κἀναμε ἀσκήσεις καὶ δοκιμὲς γιὰ νὰ διαπιστώσουμε τὴν κατανόησή του στὸ πεδίο τῶν ἀριθμῶν ὡς τὸ 1000.

Τώρα ἀφήνουμε τὸ μαθητὴ νὰ συνεχίσει μιὰν ἀκολουθία (ἄς ποῦμε

τήν «+2») πέρα από τὸ 1000 — καὶ αὐτὸς γράφει : 1000, 1004, 1008, 1012.

Τοῦ λέμε : «κοίτα τί ἔκανες !» — Δὲν μᾶς καταλαβαίνει. Λέμε : «Ἐπρεπε νὰ προσθέτεις δύο· δὲς πῶς ἄρχισες τὴ σειρά !» — Αὐτὸς ἀπαντᾷ : «Ναί, μήπως δὲν εἶναι σωστὸ ; Νόμιζα πῶς ἔτσι *ἔπρεπε* νὰ κάνω». — Ἡ, ὑπόθεσε πῶς δείχνει τὴ σειρά καὶ λέει : «Καὶ ὅμως ἐξακολούθησα μὲ τὸν ἴδιο τρόπο !» — Δὲν θὰ χρησίμεινε σὲ τίποτε νὰ τοῦ ποῦμε : «Μὰ δὲν βλέπεις λοιπόν.....;» — καὶ νὰ ἐπαναλάβουμε τοὺς παλιοὺς ὀρισμοὺς καὶ τὰ παραδείγματα. — Σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση ἴσως νὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε : Αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὴν ἔμφυτη τάση νὰ ἀντιλαμβάνεται τὴν προσταγὴ μας καὶ τίς σχετικὲς ἐξηγήσεις, ὅπως *ἐμεῖς* ἀντιλαμβανόμαστε τὴν προσταγὴ : «Νὰ προσθέτεις πάντα δύο μέχρι τὸ 1000, 4 μέχρι τὸ 2000, 6 μέχρι τὸ 3000, κτλ.».

Αὐτὸ μοιάζει μὲ τὴν περίπτωση τοῦ ἀνθρώπου πού, ἀπὸ φυσικοῦ του, σὲ μιὰ καταδεικτικὴ χειρονομία, ἀντιδρα κοιτάζοντας στὴ διεύθυνση τῆς γραμμῆς ἀπὸ τὴν ἄκρη τοῦ δάχτυλου πρὸς τὸν καρπὸ τοῦ χεριοῦ καὶ ὄχι ἀπὸ τὸν καρπὸ πρὸς τὴν ἄκρη τοῦ δάχτυλου.

186. «Ἐκεῖνο πού λὲς ὀδηγεῖ σὲ τοῦτο : γιὰ νὰ ἐκτελέσει σωστὰ τὴν προσταγὴ '+ν' χρειάζεται, σὲ κάθε βῆμα, μιὰ καινούρια διαίσθηση-ἐνόραση. — Γιὰ μιὰ σωστὴ ἐκτέλεση ! Πῶς λοιπὸν ἀποφασίζει κανεὶς ποιὸ εἶναι, σ' ἓνα ὀρισμένο σημεῖο, τὸ σωστὸ βῆμα ; — «Τὸ σωστὸ βῆμα εἶναι ἐκεῖνο πού συμμορφώνεται μὲ τὴν προσταγὴ — ὅπως τὴν *ἐννοοῦσε* αὐτὸς πού τὴν ἔδωσε». — Ἐτσι, τὴν ὥρα πού ἔδινες τὴν προσταγὴ «+2», ἐννοοῦσες πῶς αὐτὸς ὀφείλε νὰ γράψῃ 1002 μετὰ τὸ 1000 — καὶ ἀκόμα ἐννοοῦσες πῶς ὀφείλε νὰ γράψῃ 1868 μετὰ τὸ 1866, καὶ 100036 μετὰ τὸ 100034 κ.ο.κ. — Ἐναν ἄπειρο ἀριθμὸ ἀπὸ τέτοιες προτάσεις ; — «Ὅχι· ἐγὼ ἐννοοῦσα πῶς μετὰ ἀπὸ *κάθε* ἀριθμὸ πού γράφει, ὀφείλει νὰ γράψῃ τὸν μεθεπόμενον· καὶ ἀπὸ αὐτὸ συνάγονται, μὲ τὴ σειρά τους, ὅλες ἐκεῖνες οἱ προτάσεις». — Ἀλλὰ τὸ ζήτημα εἶναι ἀκριβῶς αὐτὸ : τί συνάγεται, σ' ἓνα ὁποιοδήποτε σημεῖο τῆς σειράς, ἀπὸ ἐκεῖνη τὴν πρόταση. Ἡ πάλι, τί θὰ ὀνομάσουμε, σὲ ἓνα ὁποιοδήποτε σημεῖο, «συμφωνία» μὲ ἐκεῖνη τὴν πρόταση (καὶ ἀκόμα καὶ μὲ τὴν *πρόθεση* πού ἐσὺ εἶχες τότε συνδέσει μὲ τὴν πρόταση — ὅ,τι καὶ νὰ ἀποτελοῦσε αὐτὴ τὴν πρόθεση). Θὰ ἦταν σχεδὸν ὀρθότερο, ἀντὶ νὰ ποῦμε πῶς σὲ κάθε σημεῖο ἦταν ἀναγκαῖα μιὰ διαίσθηση, νὰ λέγαμε : σὲ κάθε σημεῖο εἶναι ἀναγκαῖα μιὰ ἀπόφαση.

187. «Τότε πού ἔδινα τὴν προσταγὴ, ἤξερα κιόλας ὅτι μετὰ τὸ 1000 ὀφείλε νὰ γράψῃ 1002». — Βέβαια· καὶ μπορείς μάλιστα νὰ πεῖς πῶς τότε αὐτὸ *ἐννοοῦσες* μόνο πού δὲν πρέπει νὰ ἀφήσεις νὰ σὲ παραπλανήσει ἡ γραμματικὴ τῶν λέξεων «ξέρω» καὶ «ἐννοῶ». Γιατὶ βέβαια δὲν θὲς νὰ πεῖς πῶς τότε εἶχες σκεφτεῖ τὸ *πέρασμα* ἀπὸ τὸ 1000 στὸ 1002 — καὶ ἂν ἀκόμα σκέφτη-

κες αυτό το βήμα, ασφαλώς δέν σκέφτηκες άλλα. "Όταν είπες : «Τὸ ἤξερα κιόλας τότε...» αὐτὸ σήμαινε κάτι σάν : «'Αν κάποιος μὲ εἶχε ρωτήσει τότε, ποιὸν ἀριθμὸ ὀφείλω νὰ γράψω μετὰ τὸ 1000, θὰ τοῦ εἶχα ἀπαντήσει '1002'». Καὶ αὐτὸ δέν τὸ ἀμφισβητῶ. Αὐτὴ ἡ παραδοχὴ ἔχει περίπου τὸν τύπο τῆς : «'Αν τότε εἶχε πέσει στὸ νερό, θὰ ἔπεφτα γιὰ νὰ τὸν σώσω». — Τώρα λοιπὸν ποῦ βρισκόταν τὸ λάθος στὴν ἰδέα σου ;

188. 'Εδῶ θὰ ἤθελα πρῶτα ἀπ' ὅλα νὰ πῶ : ἡ ἰδέα σου ἦταν πὼς ἐκεῖνο τὸ νὰ ἐννοεῖς τὴν προσταγὴ εἶχε κιόλας, μὲ τὸν τρόπο του, κάνει ὅλα ἐκεῖνα τὰ περάσματα· πὼς τὸ πνεῦμα σου, ὅταν ἐννοεῖ, σὰ νὰ λέγαμε, πετᾶει μπροστὰ καὶ κάνει ὅλα τὰ περάσματα, προτοῦ φτάσεις ὑλικά σὲ τοῦτο ἢ σ' ἐκεῖνο τὸ σημεῖο.

Εἶχες λοιπὸν τὴ διάθεση νὰ χρησιμοποιεῖς ἐκφράσεις ὅπως : «*Στὴν πραγματικότητα*, τὰ περάσματα γίνονται πρὶν ἀκόμα τὰ γράψω ἢ τὰ προφέρω ἢ τὰ σκεφτῶ». Καὶ ἔμοιαζε σὰ νὰ ἦταν προκαθορισμένα, σὰ νὰ εἶχαν προεξοφληθεῖ, κατὰ ἓνα *μοναδικὸ τρόπο* — ἔτσι ὅπως μόνον ἡ κατανόηση μπορεῖ νὰ προεξοφλεῖ τὴν πραγματικότητα.

189. «Μὰ τότε λοιπὸν τὰ περάσματα δέν καθορίζονται ἀπὸ τὸν ἀλγεβρικό τύπο ;» — Στὴν ἐρώτηση αὐτὴ ὑπάρχει ἓνα λάθος.

Χρησιμοποιοῦμε τὴν ἐκφραση : «Τὰ περάσματα καθορίζονται ἀπὸ τὸν τύπο.....». Πὼς τὴ χρησιμοποιοῦμε ; — Μποροῦμε ἴσως νὰ ποῦμε πὼς οἱ ἄνθρωποι ὀδηγοῦνται ἀπὸ τὴν ἐκπαίδευση (ἐξάσκηση) νὰ χρησιμοποιοῦν τὸν τύπο $y = x^2$ μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε, ὅλοι τους, νὰ βρίσκουν τὴν ἴδια τιμὴ γιὰ τὸ y ὅταν στὴ θέση τοῦ x βάλουν τὸν ἴδιο ἀριθμὸ. "Ἡ, μποροῦμε νὰ ποῦμε : «Αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι ἔχουν ἐξασκηθεῖ, ἔτσι ὥστε, ὅλοι τους, στὴν προσταγὴ '+3' νὰ κάνουν τὸ ἴδιο πέρασμα στὴν ἴδια θέση». Αὐτὸ θὰ μπορούσαμε καὶ νὰ τὸ ἐκφράσουμε ἔτσι : γι' αὐτοὺς τοὺς ἀνθρώπους ἡ προσταγὴ '+3' καθορίζει ἐντελῶς ὅλα τὰ περάσματα ἀπὸ ἓναν ἀριθμὸ στὸν ἐπόμενον. (Σὲ ἀντίθεση μὲ ἄλλους ἀνθρώπους ποὺ δέν ξέρουν τί πρέπει νὰ κάνουν ὅταν λάβουν αὐτὴ τὴν προσταγὴ· ἢ, ἀντιδροῦν σ' αὐτὴν μὲ τέλεια σιγουριά, ἀλλὰ καθένας μὲ διαφορετικὸ τρόπο.)

'Απὸ τὴν ἄλλη μεριά, μποροῦμε νὰ ἀντιπαραβάλουμε διαφορετικὰ εἶδη τύπων μὲ διαφορετικὰ εἶδη χρήσης (διαφορετικὰ εἶδη ἐξάσκησης). Θὰ ὀνομάζουμε τοὺς τύπους ἑνὸς ὀρισμένου εἴδους (μὲ τὸν ἀντίστοιχο τρόπο χρήσης) «τύπους ποὺ καθορίζουν ἓναν ἀριθμὸ y γιὰ ἓνα δοσμένο x », καὶ τοὺς τύπους ἑνὸς ἄλλου εἴδους «τύπους πού, γιὰ ἓνα δοσμένο x , δέν καθορίζουν τὸν ἀριθμὸ y ». ('Ο $y = x^2$ θὰ ἀνήκε στὸ πρῶτο εἶδος καὶ ὁ $y \neq x^2$ στὸ δεύτερο εἶδος.) 'Ἡ πρόταση «ὁ τύπος... ὀρίζει ἓναν ἀριθμὸ y » εἶναι τότε μιὰ πρόταση σχετικὴ μὲ τὴ μορφή τοῦ τύπου — καὶ τώρα πρέπει νὰ ξεχωρίσου-

με μιὰ πρόταση όπως τὴν : «Ὁ τύπος πού ἔχω γράψει καθορίζει τὸν y » ἢ τὴν «Αὐτὸς εἶναι ἓνας τύπος πού καθορίζει τὸν y » — ἀπὸ μιὰ πρόταση τοῦ εἶδους : «Ὁ τύπος $y = x^2$ καθορίζει τὸν ἀριθμὸ y γιὰ ἓνα δοσμένο x ». Τότε, ἡ ἐρώτηση : «Εἶναι τοῦτος ἓνας τύπος πού καθορίζει τὸ y ;» σημαίνει τὸ ἴδιο μέ : «Εἶναι τοῦτος ἓνας τύπος αὐτοῦ ἢ ἐκείνου τοῦ εἶδους ;» — ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀμέσως ξεκάθαρο τί πρέπει νὰ κάνουμε μὲ τὴν ἐρώτηση : «Ἐἶναι ὁ $y = x^2$ ἓνας τύπος πού καθορίζει τὸν y γιὰ ἓνα δοσμένο x ;». Αὐτὴ τὴν ἐρώτηση θὰ μπορούσε ἴσως κανεὶς νὰ τὴν κάνει σ' ἓνα μαθητὴ γιὰ νὰ δεῖ ἂν αὐτὸς καταλαβαίνει τὴ χρῆση τῆς λέξης «καθορίζει»· ἢ, θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἓνα μαθηματικὸ πρόβλημα : νὰ ἀποδειχθεῖ πὼς σὲ ἓνα ὀρισμένον σύστημα ὁ x ἔχει μόνον ἓνα τετράγωνο.

190. Μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ : «Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἐννοεῖται ὁ τύπος καθορίζει ποιά περάσματα πρέπει νὰ γίνουν». Ποιὸ εἶναι τὸ κριτήριον γιὰ νὰ διαπιστώσουμε πὼς ἐννοεῖται ὁ τύπος ; Ἴσως ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο τὸν χρησιμοποιοῦμε στερεότυπα, ὁ τρόπος πού διδασχτήκαμε νὰ τὸν χρησιμοποιοῦμε.

Λέμε, λόγου χάρι, σὲ κάποιον πού χρησιμοποιεῖ ἓνα ἄγνωστο γιὰ μὰς σημάδι : «Ἄν μὲ τὸ 'x!2' ἐννοεῖς τὸ x^2 , τότε γιὰ τὸν y λαβαίνεις αὐτὴ τὴν τιμὴ· ἂν ἐννοεῖς τὸ $2x$, τότε ἐκείνη». — Ἄναρωτήσου τώρα : πὼς γίνεται μὲ τὸ «x!2» νὰ ἐννοεῖ κανεὶς τὸ ἓνα πράγμα ἢ τὸ ἄλλο ;

Μ' αὐτὸν λοιπὸν τὸν τρόπο τὸ ἐννοεῖν προκαθορίζει τὰ περάσματα.

191. «Εἶναι σὰ νὰ μπορούσαμε νὰ ἀντιληφθοῦμε μεμιας ὀλάκερη τὴ χρῆση τῆς λέξης». — Σὰν τί πράγμα ; — Δὲν εἶναι *μπορετὸ* νὰ ἀντιληφθεῖ κανεὶς τὴ χρῆση — μὲ μιὰν ὀρισμένη ἔννοια — μεμιάς ; Καὶ μὲ *ποιά* ἔννοια δὲν μπορείς νὰ τὸ κάνεις αὐτό ; — Εἶναι ἀκριβῶς σὰν νὰ μπορούσαμε, μὲ μιὰ πολὺ πῖο ἄμεση ἔννοια, νὰ τὴν ἀντιληφθοῦμε μεμιάς. — Ἄλλὰ ἔχεις ἓνα ὑπόδειγμα γι' αὐτό ; Ὅχι. Μόνον πού αὐτὸς ὁ τρόπος ἔκφρασης μὰς παρουσιάζεται μόνος του. Σὰν τὸ ἀποτέλεσμα εἰκόνων πού διασταυρώνονται.

192. Δὲν ἔχεις κανένα ὑπόδειγμα γι' αὐτὸ τὸ ὑπερ-γεγονὸς κι δμω : σαγηνεύτηκες καὶ χρησιμοποιεῖς μιὰν ὑπερ-ἔκφραση. (Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ τὸ ὀνομάσει φιλοσοφικὸ ὑπερθετικὸ.)

193. Ἡ μηχανὴ ὡς σύμβολο τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο λειτουργεῖ : ἡ μηχανὴ — θὰ μπορούσα ἀρχικὰ νὰ πῶ — μοιάζει νὰ ἔχει κιόλας μέσα της τὸν τρόπο τῆς λειτουργίας της. Τί σημαίνει αὐτό ; — Ἄν γνωρίζουμε τὴ μηχανή, δλα τὰ ὑπόλοιπα, δηλαδὴ οἱ κινήσεις πού θὰ κάνει, μοιάζουν νὰ εἶναι κιόλας ἐντελῶς καθορισμένα.

Μιλᾶμε σὰ νὰ μπορούσαν τὰ μέρη αὐτὰ νὰ κινούνται μόνο ἔτσι, σὰ νὰ μὴ μπορούσαν νὰ κάνουν τίποτε ἄλλο. Πῶς γίνεται — ξεχνᾶμε λοιπὸν τὴ δυνατότητα αὐτὰ νὰ λυγίσουν, νὰ σπᾶσουν, νὰ λιώσουν, κτλ.; Ναί, σὲ πολλές περιπτώσεις αὐτὰ δὲν τὰ σκεφτόμαστε καθόλου. Χρησιμοποιοῦμε μιὰ μηχανή, ἢ τὴν εἰκόνα μιᾶς μηχανῆς, σὰ σύμβολο γιὰ ἕναν καθορισμένο τρόπο λειτουργίας. Γιὰ παράδειγμα, δίνουμε σὲ κάποιον αὐτὴ τὴν εἰκόνα καὶ ὑποθέτουμε πῶς θὰ συμπεράνει μοναχὸς του τὰ φαινόμενα τῆς κίνησης τῶν μερῶν. (Τὸ ἴδιο ὅπως μπορούμε νὰ πληροφορήσουμε κάποιον γιὰ ἕναν ἀριθμὸ λέγοντάς του πῶς εἶναι ὁ εικοστὸς πέμπτος τῆς σειρᾶς 1, 4, 9, 16....)

«Ἡ μηχανὴ μοιάζει νὰ ἔχει κιόλας μέσα της τὸν τρόπο τῆς λειτουργίας της» σημαίνει: τείνουμε νὰ συγκρίνουμε τὶς μελλοντικὲς κινήσεις τῆς μηχανῆς, στὴν ὀριστικότητά τους, μὲ ἀντικείμενα ποὺ βρίσκονται κιόλας σ' ἕνα συρτάρι καὶ πού, τῶρα, τὰ βγάζουμε ἔξω. — Ὡστόσο, δὲν μιλάμε ἔτσι ὅταν πρόκειται νὰ προβλέψουμε τὴν πραγματικὴ συμπεριφορὰ τῆς μηχανῆς. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι δὲν ξεχνᾶμε, γενικὰ, τὴ δυνατότητα τῆς παραμόρφωσης τῶν μερῶν, κτλ. — Ἀντίθετα, μιλάμε ἔτσι ὅταν ἀποροῦμε πῶς μπορούμε νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴ μηχανὴ γιὰ νὰ συμβολίσουμε ἕναν τρόπο κίνησης — ἀφοῦ βέβαια αὐτὴ μπορεῖ νὰ κινήθῃ καὶ μὲ τρόπο ἐντελῶς διαφορετικό.

Μποροῦμε νὰ ποῦμε πῶς ἡ μηχανή, ἢ ἡ εἰκόνα της, εἶναι ἡ πρώτη ἀπὸ μιὰ σειρά εἰκόνων ποὺ ἔχουμε μάθει νὰ συνάγουμε ἀπὸ αὐτὴν.

Ἄν ὅμως ἀναλογιστοῦμε ὅτι ἡ μηχανὴ θὰ μπορούσε καὶ νὰ κινήθῃ διαφορετικὰ, τότε μᾶς φαίνεται πῶς ὁ τρόπος τῆς κίνησής της πρέπει νὰ περιέχεται πολὺ πιὸ καθορισμένα μέσα στὴ μηχανή-σύμβολο παρὰ στὴν πραγματικὴ μηχανή. Σὰ νὰ μὴν ἔφτανε ὅτι οἱ κινήσεις εἶναι ἐμπειρικὰ προκαθορισμένες, ἀλλὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι κιόλας πραγματικὰ *παρούσες* —κατὰ μία μυστηριώδη ἔννοια—. Καὶ αὐτὸ εἶναι ἐντελῶς ἀληθινό: ἡ κίνηση τῆς μηχανῆς-σύμβολο εἶναι προκαθορισμένη μὲ διαφορετικὸ τρόπο ἀπὸ τὴν κίνηση μιᾶς ὁποιασδήποτε πραγματικῆς μηχανῆς.

194. Πότε σκέφτεται κανεὶς πῶς ἡ μηχανὴ περιέχει κιόλας κατὰ μυστηριώδη τρόπο τὶς πιθανές της κινήσεις; — Ἐ, λοιπὸν, ὅταν κανεὶς φιλοσοφεῖ. Καὶ τί μᾶς κάνει νὰ σκεφτόμαστε ἔτσι; Τὸ εἶδος τοῦ τρόπου μας νὰ μιλάμε γιὰ μηχανές. Αἴεμ, λ.χ., πῶς μιὰ μηχανὴ ἔχει (κρατάει) αὐτὲς τὶς δυνατότητες κίνησης· μιλάμε γιὰ τὴν ἰδανικὰ ἄκαμπτη μηχανὴ ποὺ *μπορεῖ* νὰ κινήθῃ μονάχα μὲ τοῦτον καὶ ἐκεῖνον τὸν τρόπο. — Τί εἶναι αὐτὴ ἡ *δυνατότητα* τῆς κίνησης; Δὲν εἶναι ἡ *κίνηση*: ἀλλὰ οὔτε καὶ μοιάζει νὰ εἶναι ἡ ἀπλὴ φυσικὴ συνθήκη τῆς κίνησης — λ.χ., πῶς ἀνάμεσα στὸ ἔδρανο καὶ στὸ ἔμβολο ὑπάρχει παίξιμο, γιὰ τὸ ἔμβολο δὲν ἐφαρμόζει καλὰ στὸ ἔδρανο. Γιὰ τὸ ἐνὼ αὐτὴ εἶναι πράγματι ἡ ἐμπειρικὴ προϋπόθεσι γιὰ τὴν

κίνηση, ὥστόσο θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ φανταστῆι τὸ πρᾶγμα καὶ διαφορετικά. Ἡ δυνατότητα τῆς κίνησης πρέπει νὰ εἶναι μᾶλλον σάν τῆ σκιά τῆς ἴδιας τῆς κίνησης. Ἄλλὰ γνωρίζεις μιὰ τέτοια σκιά; Καὶ σκιά δὲν ἐννοῶ μιὰν εἰκόνα τῆς κίνησης,— γιὰ αὐτὴ ἡ εἰκόνα δὲν θὰ πρέπει κατ' ἀνάγκη νὰ εἶναι ἡ εἰκόνα αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς κίνησης. Ἄλλὰ ἡ δυνατότητα αὐτῆς τῆς κίνησης πρέπει νὰ εἶναι ἡ δυνατότητα αὐτῆς καὶ μόνο τῆς κίνησης. (Κοίτα πόσο ψηλὰ πανε ἐδῶ τὰ κύματα τῆς γλώσσας!)

Τὰ κύματα κοπάζουν μόλις ἀναρωτηθοῦμε : Πῶς χρησιμοποιοῦμε τις λέξεις «δυνατότητα τῆς κίνησης» ὅταν μιλάμε γιὰ μιὰ μηχανή; — Πῶς λοιπὸν σοῦ ἤρθαν αὐτὲς οἱ παράξενες ιδέες; Λοιπὸν σοῦ δείχνω τὴ δυνατότητα τῆς κίνησης, ἄς ποῦμε μὲ τὴ βοήθεια μιᾶς εἰκόνας τῆς κίνησης: ὥστε ἡ δυνατότητα εἶναι κατιτὶ ὅμοιο μὲ τὴν πραγματικότητα. Λέμε: «δὲν κινεῖται ἀκόμα, ἀλλὰ ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ κινηθεῖ»—«λοιπὸν ἡ δυνατότητα εἶναι κάτι πού εἶναι πολὺ κοντὰ στὴν πραγματικότητα». Ἄν καὶ μπορούμε νὰ ἀμφιβάλουμε ἂν ἡ τάδε φυσικὴ συνθήκη κάνει δυνατὴ αὐτὴ τὴν κίνηση, ποτὲ δὲν συζηταμε ἂν αὐτὴ εἶναι ἡ δυνατότητα τούτης ἢ ἐκείνης τῆς κίνησης: ὥστε ἡ δυνατότητα τῆς κίνησης βρίσκεται σὲ μιὰ μοναδικὴ σχέση μὲ τὴν ἴδια τὴν κίνηση· στενότερη ἀπὸ ἐκείνην τῆς εἰκόνας μὲ τὸ ἀντικείμενό της· γιὰτι μὴ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀμφιβάλει ἂν μιὰ εἰκόνα εἶναι εἰκόνα αὐτοῦ ἢ ἐκείνου τοῦ ἀντικειμένου. Λέμε: «ἡ ἐμπειρία θὰ διδάξει ἂν αὐτὸ δίνει στὸ ἔμβολο αὐτὴ τὴ δυνατότητα κίνησης», ἀλλὰ δὲν λέμε: «ἡ ἐμπειρία θὰ διδάξει ἂν αὐτὸ εἶναι ἡ δυνατότητα γιὰ αὐτὴ τὴν κίνηση»: ὥστε δὲν εἶναι ἐμπειρικὸ γεγονός τὸ ἂν αὐτὴ ἡ δυνατότητα εἶναι ἡ δυνατότητα αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς κίνησης.

Ἐνδιαφερόμαστε γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἐκφραζόμαστε σχετικὰ μὲ αὐτὰ τὰ πρᾶγματα· καὶ ὅμως δὲν τὸν καταλαβαίνουμε, ἀλλὰ τὸν παρερμηνεύουμε. Ὅταν φιλοσοφοῦμε, εἴμαστε σάν ἄγριοι, πρωτόγονοι ἄνθρωποι πού ἀκοῦνε τις ἐκφράσεις τῶν πολιτισμένων ἀνθρώπων, τις παρερμηνεύουν καί, ἀπὸ τὴν ἐρμηνεῖα τους βγάζουν τὰ πιὸ περιεργα συμπεράσματα.

195. «Ἄλλὰ δὲν ἐννοῶ ὅτι αὐτὸ πού κάνω τώρα (ὅταν συλλαμβάνω μιὰν ἔννοια), καθορίζει τὴ μελλοντικὴ χρῆση αἰτιακά καὶ ἐμπειρικά, ἀλλὰ ὅτι, κατὰ περιεργὸ τρόπο, αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ χρῆση εἶναι, κατὰ κάποια ἔννοια, παρούσα.— Καὶ εἶναι βέβαια παρούσα 'κατὰ κάποια ἔννοια'! Γιὰ τὴν ἀκρίβεια, σ' αὐτὸ πού λές, τὸ μόνο λάθος εἶναι ἡ ἐκφραση «κατὰ περιεργὸ τρόπο». Τὰ ὑπόλοιπα εἶναι σωστά· καὶ ἡ ἐκφραση φαίνεται περιεργὴ μόνο ὅταν φανταστοῦμε γι' αὐτὴν ἕνα γλωσσικὸ παιχνίδι διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ γλωσσικὸ παιχνίδι ὅπου τὴ χρησιμοποιοῦμε πραγματικά. (Κάποιος μοῦ εἶπε πῶς ὅταν ἦταν παιδί ἀποροῦσε πῶς ὁ ράφτης μπορούσε νὰ *ράφει ἕνα ἔνδυμα*».

—Νόμιζε πώς αυτό σήμαινε ότι τὸ ἔνδυμα παράγεται ἀποκλειστικά ῥάβοντας ἵνα πάνω σὲ ἵνα.)

196. Τὴ χρήση ποῦ δὲν κατανοήσαμε, τὴν ἐρμηνεύουμε σὰν ἔκφραση μιᾶς περιέργης διαδικασίας. (Ὅπως φανταζόμαστε τὸν χρόνο σὰν παράξενο μέσο, τὴν ψυχὴ σὰν παράξενο ὄν.)

197. «Εἶναι σὰ νὰ μπορούσαμε νὰ συλλάβουμε στιγμιαία ὀλόκληρη τὴ χρήση τῆς λέξης».—Καὶ λέμε βέβαια πὼς ἀκριβῶς αὐτὸ κάνουμε. Δηλαδή: καμιά φορά περιγράφουμε αὐτὸ ποῦ κάνουμε μὲ αὐτὲς τὶς λέξεις. Ὡστόσο σ' αὐτὸ ποῦ συμβαίνει δὲν ὑπάρχει τίποτε τὸ ἐκπληκτικό, τίποτε τὸ παράξενο. Παράξενο γίνεται ὅταν ἀχθοῦμε στὴ σκέψη πὼς ἡ μελλοντικὴ ἐξέλιξη βρίσκεται κιόλας, κατὰ κάποιον τρόπο, στὴν ἐνέργεια τοῦ συλλαμβάνειν, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ εἶναι παρούσα.—Γιατὶ λέμε πὼς δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι καταλαβαίνουμε τὴ λέξη, καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, πὼς ἡ σημασία τῆς βρίσκεται στὴ χρήση τῆς. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πὼς τώρα θέλω νὰ παίξω σκάκι· τὸ σκάκι ὅμως εἶναι τὸ παιχνίδι ποῦ εἶναι, δυνάμει ὄλων τῶν κανόνων του (κ. ο. κ.). Μήπως λοιπὸν δὲν ξέρω, *πρὶν* παίξω, ποῖο παιχνίδι ἤθελα νὰ παίξω; Ἡ μήπως περιέχονται στὴν ἐνέργεια τῆς πρόθεσής μου ὅλοι οἱ κανόνες; Ἀλλὰ μήπως εἶναι ἡ ἐμπειρία ποῦ μοῦ διδάσκει ὅτι αὐτὸ τὸ εἶδος τοῦ παιχνιδιοῦ συνήθως ἀκολουθεῖ αὐτὸ τὸ ἐνέργημα τῆς πρόθεσης; Δὲν μπορῶ λοιπὸν νὰ ξέρω μὲ βεβαιότητα τί εἶχα τὴν πρόθεση νὰ κάνω; Καὶ ἂν αὐτὸ δὲν ἔχει νόημα,—ποῖο εἶδος ἀπαρασάλευτου σύνδεσμου ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸ ἐνέργημα τῆς πρόθεσης καὶ στὸ ἀντικείμενο τῆς πρόθεσης;—Ποῦ γίνεται ἡ σύνδεση ἀνάμεσα στὸ νόημα τῆς ἔκφρασης «Ἄς παίξουμε μιὰ παρτίδα σκάκι» καὶ σ' ὄλους τοὺς κανόνες τοῦ παιχνιδιοῦ;—Λοιπὸν αὐτὴ γίνεται στὸν κατάλογο τῶν κανόνων τοῦ παιχνιδιοῦ, στὴ διδαχὴ τοῦ σκακιῦ, στὴν καθημερινὴ πρακτικὴ ἐφαρμογὴ τοῦ παιχνιδιοῦ.

198. «Ἀλλὰ πὼς μπορεῖ ἓνας κανόνας νὰ μοῦ διδάξει τί πρέπει νὰ κάνω σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο; Ὅ,τι καὶ νὰ κάνω, μπορεῖ, μὲ τὴ βοήθεια κάποιας ἐρμηνείας, νὰ συμβιβαστεῖ μὲ τοὺς κανόνες».—Ὅχι, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ τὸ ποῦμε αὐτὸ. Ἀλλὰ μᾶλλον: κάθε ἐρμηνεία κρέμεται στὸν ἀέρα μαζί μὲ ἐκεῖνο ποῦ ἐρμηνεύει καὶ δὲν μπορεῖ νὰ τοῦ χρησιμεύει ὡς στήριγμα. Ἀπὸ μόνες τους ἐρμηνεῖες δὲν προσδιορίζουν τὴ σημασία.

«Τότε λοιπὸν μπορεῖ ὅτιδῆποτε κάνω νὰ συμβιβαστεῖ μὲ τοὺς κανόνες;»—Ἄσε με νὰ ρωτήσω: τί σχέση ἔχει ἡ ἔκφραση τοῦ κανόνα — ἄς ποῦμε ὁ ὁδοδείχτης — μὲ τὶς πράξεις μου; Τί εἶδος συνδέσμου ὑπάρχει ἐδῶ;—Λοιπὸν ἴσως τοῦτος: ἔχω ἐξασκηθεῖ νὰ ἀντιδρῶ σ' αὐτὸ τὸ σημάδι μὲ ἓναν ὀρισμένο τρόπο, καὶ ἔτσι ἀντιδρῶ τώρα.

Ἄλλὰ μ' αὐτὸ ἔχεις μονάχα ἀναφέρει ἕναν αἰτιακὸ σύνδεσμο· ἔχεις ἐξηγήσει μονάχα πῶς ἔγινε καὶ τώρα ἀκολουθοῦμε τὸν ὁδοδείκτη· ὅχι σὲ τί συνίσταται πραγματικὰ τὸ νὰ ἀκολουθῶ τὸ σημάδι. Ἀντίθετα, μάλιστα ἔχω ὑποδείξει πῶς ἀκολουθεῖ κανεὶς τὸν ὁδοδείκτη μόνον ἐφόσον ὑπάρχει μιὰ σταθερὴ χρῆση, μιὰ συνήθεια.

199. Μήπως ἐκεῖνο ποὺ λέμε «ἀκολουθῶ ἕναν κανόνα» εἶναι κάτι ποὺ μόνον ἕνας ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ κάνει καὶ μονάχα *μια* φορὰ στὴ ζωὴ του ; — Καὶ αὐτό, φυσικά, εἶναι μιὰ σημείωση σχετικὴ μὲ τὴ *γραμματικὴ* τῆς ἔκφρασης «ἀκολουθῶ τὸν κανόνα».

Δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ὑπῆρξε μόνον μιὰ περίσταση ὅπου ἕνας ἄνθρωπος ἀκολούθησε τὸν κανόνα. Δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ὑπῆρξε μόνον μιὰ περίσταση ὅπου ἔγινε μιὰ ἐπικοινωνία, δόθηκε ἢ κατανοήθηκε μιὰ προσταγὴ κτλ.— Τὸ νὰ ἀκολουθεῖς ἕναν κανόνα, τὸ νὰ ἐπικοινωνεῖς, τὸ νὰ δίνεις μιὰ προσταγὴ, τὸ νὰ παίζεις μιὰ παρτίδα σκάκι εἶναι *συνήθειες* (χρήσεις, θεσμοί).

Τὸ νὰ καταλαβαίνεις μιὰ πρόταση σημαίνει νὰ καταλαβαίνεις μιὰ γλώσσα. Τὸ νὰ καταλαβαίνεις μιὰ γλώσσα σημαίνει νὰ εἶσαι κάτοχος μιᾶς τεχνικῆς.

200. Φυσικά, μπορεῖ κανεὶς νὰ φανταστῆί πῶς σ' ἕνα λαό, ὅπου τὰ παιχνίδια εἶναι ἄγνωστα, δύο ἄτομα κάθονται μπροστὰ σὲ μιὰ σκακιέρα καὶ ἐκτελοῦν τὶς κινήσεις μιᾶς παρτίδας· καὶ μάλιστα μὲ ὄλα τὰ συνακόλουθα ψυχικὰ φαινόμενα. Καὶ ἂν *ἐμεῖς* βλέπαμε κάτι τέτοιο, θὰ λέγαμε πῶς παίζουν σκάκι. Καὶ τώρα φαντάσου μιὰ παρτίδα σκάκι ποῦ, μὲ βάση ὀρισμένους κανόνες, μεταφράζεται σὲ μιὰ σειρά ἀπὸ πράξεις ποῦ συνήθως δὲν συσχετίζουμε μὲ ἕνα *παιχνίδι* — λ.χ., ξεφωνητὰ καὶ χτυπήματα τῶν ποδιῶν. Καὶ τώρα ὑπόθεσε πῶς, ἐκεῖνοι οἱ δύο, ἀντὶ νὰ παίζουν τὴ μορφή τοῦ σκακιῦ ποῦ μᾶς εἶναι γνώριμη, ξεφωνίζουν καὶ χτυποῦν τὰ πόδια· καὶ μάλιστα μὲ τέτοιο τρόπο ποῦ αὐτὲς οἱ διαδικασίες νὰ μποροῦν νὰ μεταφερθοῦν, σύμφωνα μὲ κατάλληλους κανόνες, σὲ μιὰ παρτίδα σκακιῦ. Καὶ τώρα ἀκόμα θὰ εἶχαμε τὴ διάθεση νὰ ποῦμε πῶς ἐκεῖνοι οἱ δύο ἐπαιζαν ἕνα παιχνίδι ; Καὶ μὲ ποῖο δικαίωμα θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ τὸ πεῖ αὐτό ;

201. Τὸ παράδοξό μας ἦταν τοῦτο : ἕνας κανόνας δὲν μπορεῖ νὰ προσδιορίσει κανένα τρόπο ἐκτέλεσης τῆς πράξης, γιὰτι κάθε τρόπος μπορεῖ νὰ γίνῃ συμβιβαστὸς μὲ τὸν κανόνα. Ἡ ἀπάντηση ἦταν : ἂν καθετὶ μπορεῖ νὰ γίνῃ συμβιβαστὸ μὲ τὸν κανόνα, μπορεῖ ἐξίσου καὶ νὰ συγκρουσθῆί μὲ αὐτόν. Καί, ἄρα, ἐδῶ δὲν ὑπάρχει οὔτε συμβιβασμὸς οὔτε σύγκρουση.

Ὅτι ἐδῶ ὑπάρχει μιὰ παρανόηση, τὸ δείχνει τὸ γεγονός καὶ μόνον πῶς κατὰ τὴ διάρκειά αὐτῆς τῆς ἐπιχειρηματολογίας, δίνουμε τὴ μιὰ ἐρμηνεία

ἀπανωτά στην ἄλλη· καὶ καθεμιά τους εἶναι σά νά μᾶς καθησυχάζει γιά μιὰ στιγμή, ὥστόσο σκεφτοῦμε μιάν ἄλλη ἐρμηνεῖα πού θά τῆ διαδεχτεῖ. Μὲ αὐτό, δηλαδή, δείχνουμε πὼς ὑπάρχει μιὰ ἀντίληψη τοῦ κανόνα πού δὲν εἶναι μιὰ ἐρμηνεῖα, ἀλλὰ πού ἐκδηλώνεται, γιὰ κάθε ἀτομικὴ περίπτωση, σ' αὐτὸ πού λέμε «ἀκολουθεῖ τὸν κανόνα» καὶ «ἐνεργῶ ἀντίθετα μ' αὐτόν».

Γι' αὐτὸ τὸ λόγο ὑπάρχει μιὰ τάση νά λέμε : κάθε ἐνέργεια σύμφωνα μὲ τὸν κανόνα εἶναι μιὰ ἐρμηνεῖα. Ἐνῶ ἀντίθετα «ἐρμηνεῖα» θά ὀφείλει κανεὶς νά ὀνομάσει μονάχα τὴν ἀντικατάσταση μιᾶς ἐκφρασης τοῦ κανόνα μὲ ἄλλην.

202. Γι' αὐτὸ τὸ νά 'ἀκολουθεῖς τὸν κανόνα' εἶναι μιὰ πρακτικὴ. Καὶ τὸ νά νομίζεις πὼς ἀκολουθεῖς τὸν κανόνα δὲν εἶναι τὸ νά τὸν ἀκολουθεῖς. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν εἶναι δυνατὸ νά ἀκολουθεῖς ἕνα κανόνα 'ιδιωτικᾶ'· γιὰτί, ἀλλιώτικα, τὸ νά νομίζεις πὼς ἀκολουθεῖς τὸν κανόνα θά ἦταν τὸ ἴδιο μὲ τὸ νά τὸν ἀκολουθεῖς.

203. Ἡ γλώσσα εἶναι ἕνας λαβύρινθος ἀπὸ δρόμους. Ἔρχεσαι ἀπὸ μιὰ μεριά καὶ ξέρεις νά προσανατολιστεῖς· ἔρχεσαι στὴν ἴδια θέση ἀπὸ ἄλλη μεριά καὶ δὲν μπορεῖς πιά νά προσανατολιστεῖς.

204. Ὅπως ἔχουν τὰ πράγματα, θά μπορούσα ἴσως νά ἐφεύρω ἕνα παιχνίδι πού ποτὲ δὲν παίζεται ἀπὸ κανέναν.—'Ἀλλὰ θά ἦταν μήπως δυνατὸ καὶ τοῦτο : ἡ ἀνθρωπότητα δὲν ἔπαιξε ποτὲ κανένα παιχνίδι· ὥστόσο, μιὰ ὥραία πρωῖα, κάποιος ἐπινοεῖ ἕνα παιχνίδι — πού κανεὶς δὲν τὸ ἔπαιξε ποτὲ ;

205. «Αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι τὸ ἀξιοσημεῖωτο στὴν πρόθεση, στὴν ψυχικὴ διαδικασία, ὅτι γι' αὐτὴν δὲν εἶναι ἀναγκαῖα ἡ ὑπαρξὴ τῆς συνήθειας, τῆς τεχνικῆς. Ὅτι, λ.χ., μπορούμε νά φανταστοῦμε πὼς δύο ἄνθρωποι παίζουν μιὰ παρτίδα σκάκι σ' ἕναν κόσμον ὅπου, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτό, δὲν ὑπάρχουν ἄλλα παιχνίδια· καὶ μάλιστα πὼς παίζουν μόνο τὴν ἀρχὴ τῆς παρτίδας,— καὶ μετὰ τοὺς διακόπτουν».

'Ἀλλὰ μήπως τὸ σκάκι δὲν ὀρίζεται ἀπὸ τοὺς κανόνες του ; Καὶ μὲ ποῖο τρόπο εἶναι αὐτοὶ οἱ κανόνες παρόντες στὸ νοῦ ἐκείνου πού ἔχει τὴν πρόθεση νά παίξει σκάκι ;

206. Τὸ νά ἀκολουθεῖς ἕναν κανόνα εἶναι ἀνάλογο μὲ τὸ : νά ἀκολουθεῖς μιὰ προσταγὴ. Μᾶς ἐξασκοῦν νά ὑπακοῦμε καὶ νά ἀντιδροῦμε σ' αὐτόν μὲ ὀρισμένο τρόπο. Ἄλλὰ τί γίνεται ἂν στὴν προσταγὴ καὶ στὴν ἐξάσκηση ὁ ἕνας ἀντιδρᾷ ἔτσι καὶ ὁ ἄλλος ἀλλιῶς ; Ποιὸς ἔχει δίκιο ;

Φαντάσου πώς φτάνεις, σάν εξερευνητής, σ' έναν άγνωστο τόπο, όπου μιλοῦν μιὰ γλώσσα πού σου εἶναι ὀλότελα ἀκατανόητη. Σέ ποιὰ περίσταση θά ἔλεγες πώς οἱ κάτοικοί του δίνουν προσταγές, τίς καταλαβαίνουν, τίς ἀκολουθοῦν, ἀρνοῦνται νά τίς ἐκτελέσουν κτλ. ;

Ἡ κοινή συμπεριφορά τῶν ἀνθρώπων εἶναι τὸ σύστημα ἀναφορᾶς χά-ρη στὸ ὅποιο ἐρμηνεύουμε μιαν ἄγνωστη γλώσσα.

207. Ἄς φανταστοῦμε πώς ὁ κόσμος σ' ἐκεῖνον τὸν τόπο ἀναπτύσσει τίς συνηθισμένες ἀνθρώπινες δραστηριότητες καὶ μεταχειρίζεται κάτι πού μοιάζει μὲ διαρθρωμένη γλώσσα. Παρατηρώντας τὴ συμπεριφορά τους, τὴ βρίσκουμε κατανοητὴ, μᾶς φαίνεται ἄλογικη'. Ἄν ὅμως δοκιμάσουμε νά μάθουμε τὴ γλώσσα τους, ἀντιλαμβανόμαστε πώς αὐτὸ εἶναι ἀδύνατο. Γιατί δὲν ὑπάρχει, σ' αὐτὸ τὸ λαό, κανένας κανονικὸς δεσμὸς ἀνάμεσα σ' αὐτὰ πού λένε, τοὺς ἤχους, καὶ στίς ἐνέργειές τους· μολοντί αὐτοὶ οἱ ἤχοι δὲν εἶναι περιττοί, γιατί ἄν, λ.χ., φιδώσουμε ἕναν ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ἀνθρώπους, αὐτὸ ἔχει τὰ ἴδια ἐπακόλουθα πού ἔχει καὶ γιὰ μᾶς : χωρὶς ἐκείνους τοὺς ἤχους οἱ ἐνέργειές τους γίνονται μερδεμένες — ἔτσι θά ἤθελα νά ἐκφραστῶ.

Πρέπει νά ποῦμε πώς αὐτοὶ οἱ ἀνθρώποι ἔχουν μιὰ γλώσσα : προσταγές, ἀνακοινώσεις καὶ τὰ λοιπά ;

Σέ σχέση μ' αὐτὸ πού ἐμεῖς ὀνομάζουμε «γλώσσα» λείπει ἡ κανονικότητα.

208. Ὡστε ὀρίζω τί λέγεται «προσταγή» καὶ τί «κανόνας» διαμέσου τῆς «κανονικότητας». — Πῶς ἐξηγῶ σέ κάποιον τὴ σημασία τῆς λέξης «κανονικό», «ὁμοιόμορφο», «ἴδιο» ;— Σέ ἕναν, ἂς ποῦμε, πού μιλάει μονάχα γαλλικά, αὐτὲς τίς λέξεις θά τίς ἐξηγήσω, μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἀντίστοιχων γαλλικῶν λέξεων. Ἄλλὰ ἂν κάποιος δὲν κατέχει κιόλας αὐτὲς τίς ἔνοιες, τότε θά τοῦ διδάξω τὴ χρῆση τους μὲ τὴ βοήθεια παραδειγμάτων καὶ ἀσκήσεων. — Καὶ κάνοντας τοῦτο δὲν τοῦ μεταδίνω τίποτε λιγότερο ἀπὸ ἐκεῖνο πού ξέρω ἐγὼ ὁ ἴδιος.

Στὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς διδασχῆς θά τοῦ δείξω τὰ ἴδια χρώματα, τὰ ἴδια μήκη, τὰ ἴδια σχήματα, καὶ ἐκεῖνος θά πρέπει νά τὰ ξεχωρίσει καὶ νά τὰ παρουσιάσει. Θά τὸν διδάξω, λ.χ., μὲ τὸν προστάζω, νά συνεχίσει ἕνα διακοσμητικὸ θέμα μὲ τὸν ἴδιο τρόπο'. — Καὶ, ἀκόμα, νά συνεχίσει προόδους· γιὰ παράδειγμα ἂν τοῦ δώσω : νά συνεχίσει ἔτσι :
.....

Τοῦ δείχνω κι αὐτὸς κάνει ὅπως ἐγὼ· καὶ τὸν ἐπηρεάζω μὲ ἐκδηλώσεις συγκατάθεσης, ἀπόρριψης, προσδοκίας, ἐνθάρρυνσης. Τὸν ἀφήνω νά προχωρήσει ἢ τὸν συγκρατῶ, κτλ.

Φαντάσου πώς παρευρίσκεσαι σέ μιὰ τέτοια διδασχῆ. Δὲν θά ἐξηγούσα-

με με τὴ βοήθεια τοῦ ἑαυτοῦ τῆς καμιά λέξη καὶ δὲν θὰ παρουσιαζόταν κανένας λογικὸς κύκλος.

Στὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς διδασχῆς θὰ ἐξηγούσαμε καὶ τὶς ἐκφράσεις «καὶ πάει λέγοντας» καὶ «πάει λέγοντας ad infinitum». Αὐτὸ τὸ σκοπὸ θὰ μπορούσε νὰ τὸν ἐξυπηρετήσει, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, καὶ μιὰ χειρονομία. Ἡ χειρονομία ποὺ σημαίνει («ἔτσι νὰ συνεχίσεις!») ἢ ὅτι τὸ «καὶ πάει λέγοντας» ἔχει μιὰ λειτουργία ποὺ μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ με τὴν κατάδειξη ἑνὸς ἀντικειμένου ἢ μιᾶς θέσης.

Πρέπει νὰ διακρίνουμε ἀνάμεσα στὸ «καὶ πάει λέγοντας», ποὺ εἶναι μιὰ σύντμηση στὸ σύστημα τῆς γραφῆς, καὶ στὸ «καὶ πάει λέγοντας» ποὺ δὲν εἶναι κάτι τέτοιο. Τὸ «κτλ. ad inf.» δὲν εἶναι καθόλου τέτοια σύντμηση. Τὸ γεγονὸς πὼς δὲν μπορούμε νὰ γράψουμε ὅλα τὰ δεκαδικὰ ψηφία τοῦ π, δὲν εἶναι ἀνθρώπινη ἀνεπάρκεια, ὅπως πιστεύουν καμιά φορὰ οἱ μαθηματικοί.

Ἡ διδασχὴ ποὺ δὲν θέλει νὰ πάει πέρα ἀπὸ τὴν παρουσίαση παραδειγμάτων διαφέρει ἀπὸ ἐκείνην ποὺ «δείχνει πέρα» ἀπὸ τὰ παραδείγματα.

209. «Ἄλλὰ μήπως ἡ κατανόηση δὲν φτάνει πέρα ἀπὸ ὅλα τὰ παραδείγματα ;— Πολὺ περίεργη ἐκφραση, καὶ ὅμως πολὺ φυσικὴ ! —

Αὐτὸ εἶναι ὄλο ; Δὲν ὑπάρχει μιὰ βαθύτερη ἐξήγηση ; Ἡ, δὲν πρέπει τουλάχιστον ἡ κατανόηση νὰ εἶναι βαθύτερη ἀπὸ τὴν ἐξήγηση ;— Καλὰ λοιπὸν, μήπως ἐγὼ ὁ ἴδιος ἔχω μιὰ βαθύτερη κατανόηση ; Ἡ ἔχω περισσότερα ἀπ' ὅσα δίνω στὴν ἐξήγηση ;— Τότε ὅμως ποῦθε προέρχεται τὸ συναίσθημα πὼς ἔχω περισσότερα ;

Εἶναι μήπως ὅπως ὅταν ἐρμηνεύω ἐκεῖνο ποὺ δὲν ἔχει ὄρια σὰν ἓνα μήκος ποὺ ἐκτείνεται πέρα ἀπὸ κάθε μήκος ;

210. «Ἄλλὰ τοῦ ἐξηγεῖς πραγματικὰ ἐκεῖνο ποὺ ἐσὺ ὁ ἴδιος κατανοεῖς ; Μήπως δὲν φροντίζεις νὰ μαντέψει τὸ οὐσιαστικὸ ; Τοῦ δίνεις παραδείγματα,— ὅμως πρέπει ἐκεῖνος νὰ μαντέψει ποὺ τείνουν καὶ ἄρα καὶ τὴν πρόθεσή σου».— Κάθε ἐξήγηση ποὺ μπορῶ νὰ δώσω στὸν ἑαυτὸ μου, τὴ δίνω καὶ σ' αὐτόν.— «Μαντεύει τί ἐννοῶ» θὰ σήμαινε : παρουσιάζονται στὸ νοῦ του διαφορετικὲς ἐρμηνεῖες τῆς ἐξήγησής μου καὶ μαντεύει μιὰ ἀπὸ αὐτές. Σ' αὐτὴν λοιπὸν τὴν περίπτωσιν θὰ μπορούσε νὰ κάνει ἐρωτήσεις. Καὶ ἐγὼ θὰ μπορούσα νὰ τοῦ ἀπαντήσω· καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ τοῦ ἀπαντήσω.

211. «Ὅπως κι ἂν τὸν γυμνάσεις νὰ συνεχίζει τὸ διακοσμητικὸ θέμα— αὐτὸς ὁ ἴδιος πὼς μπορεῖ νὰ ξέρει με ποῖο τρόπο θὰ πρέπει νὰ συνεχίσει μόνος του ;— Καλὰ, ἐγὼ πὼς τὸ ξέρω ;—» Ἄν αὐτὸ σημαίνει : «ἔχω λόγους ;», ἢ ἀπάντηση εἶναι : σύντομα οἱ λόγοι μου θὰ ἐξαντληθοῦν. Καὶ τότε θὰ ἐνεργῶ χωρὶς λόγους.

212. "Όταν κάποιος πού μου εμπνέει φόβο, μου δίνει την προσταγή να συνεχίσω τη σειρά, ένεργω γοργά, με πλήρη σιγουριά και διόλου δέν με ένοχλεί ή έλλειψη λόγων.

213. «'Αλλά αυτό τό άρχικό τμήμα τής σειράς είναι φανερό πώς μπορούσε να έρμηνευτεί με διαφορετικούς τρόπους (λ.χ. με τή βοήθεια άλγεβρικών εκφράσεων) και σύ ήταν ανάγκη να έχεις κιόλας διαλέξει μία τέτοια έρμηνεία». — Κάθε άλλο! Σέ όρισμένες περιστάσεις ήταν δυνατή μιá άμφιβολία. 'Αλλά αυτό δέν σημαίνει πώς είχα άμφιβολία ή και πώς μπορούσα να άμφιβάλλω. (Με αυτό σχετίζεται εκείνο πού πρέπει να πουμε για τήν ψυχολογική 'ατμόσφαιρα' μιας διαδικασίας.)

Μόνο ή ένόραση μπορούσε να παραμερίσει αυτή τήν άμφιβολία ; — "Αν ή ένόραση είναι μιá έσωτερική φωνή, — πώς ξέρω πώς πρέπει να τήν υπακούσω ; Και πώς ξέρω ότι δέν με πλανεύει ; Γιατί άν μπορεί να με δηγήσει σωστά, μπορεί κιόλας και να με παραπλανήσει.

(('Η ένόραση : μιá περιττή λοξοδρόμηση.))

214. "Αν είναι ανάγκη να έχεις μιá διαίσθηση για να αναπτύξεις τή σειρά 1 2 3 4... τότε θα είναι επίσης ανάγκη να έχεις μιá διαίσθηση για να αναπτύξεις τή σειρά 2 2 2

215. Μά δέν είναι τό ίδιο τουλάχιστον τό ίδιο ;

Για τήν ταυτότητα φαίνεται να έχουμε ένα άλάνθαστο παράδειγμα : τήν ταυτότητα ενός πράγματος με τόν έαυτό του. Θά ήθελα να πώ : «'Εδω πάντως δέν μπορούν να δοθούν διαφορετικές έρμηνείες. "Αν βλέπει μπρός του ένα πράγμα, τότε βλέπει επίσης και μιá ταυτότητα».

"Όστε λοιπόν δύο πράγματα, όταν είναι ίδια, είναι όπως ένα πράγμα ; Και τώρα πώς πρέπει να εφαρμόσω αυτό πού μου δείχνει τό ένα πράγμα στήν περίπτωση των δύο ;

216. «'Ενα πράγμα είναι ταύτωση με τόν έαυτό του». — Δέν υπάρχει ωραιότερο παράδειγμα άχρηστης πρότασης, ή όποία όμως συνδέεται με όρισμένο παιχνίδισμα τής φαντασίας. Είναι σά να φανταζόμασταν πώς βάζουμε ένα πράγμα μέσα στή μορφή του και να βλέπαμε ότι τής ταιριάζει.

Θά μπορούσαμε να πουμε : «Κάθε πράγμα ταιριάζει στόν έαυτό του». — "Η πάλι : «Κάθε πράγμα εφαρμόζει στή μορφή του». Λέγοντας το αυτό κοιτάμε ένα πράγμα και φανταζόμαστε πώς ό χώρος του άνοιξε να τό δεχτεί και ότι, τώρα, αυτό εφαρμόζει μέσα του άκριβώς.

"Εφαρμόζει αυτή ή κηλίδα στό λευκό της περιβάλλον ; — 'Αλλά έτσι άκριβώς θα φαινόταν άν στή θέση τής κηλίδας ήταν πρώτα μιá τρύπα και τώρα ή κηλίδα εφαρμόζε άκριβώς. Με τήν έκφραση «εφαρμόζει» δέν

περιγράφουμε μόνο αὐτὴν τὴν εἰκόνα. Οὐτε μόνο αὐτὴ τὴν κατάσταση.

«Κάθε χρωματιστὴ κηλίδα ἐφαρμόζει ἀκριβῶς στὸ περιβάλλον της» εἶναι μιὰ κάπως ἐξειδικευμένη μορφή τῆς ἀρχῆς τῆς ταυτότητας.

217. «Πῶς μπορῶ νὰ ἀκολουθῆσω ἕναν κανόνα ;»— ἂν αὐτὸ τὸ ἐρώτημα δὲν εἶναι σχετικὸ μὲ αἰτίες, εἶναι ὅμως σχετικὸ μὲ τὴν αἰτιολόγησιν τοῦ γεγονότος πῶς, ἀκολουθώντας τὸν κανόνα, ἐνεργῶ ἔτσι.

Ὅταν ἐξαντλήσω τὶς αἰτιολογήσεις, φτάνω στὸ ὑπόστρωμα βράχου καὶ ἢ τσάπα μου κυρτῶναι. Τότε ἔχω τὴ διάθεσιν νὰ πῶ : «Νά ! ἔτσι ἀκριβῶς ἐνεργῶ».

(Θυμήσου πῶς κάποτε ἀπαιτοῦμε ὀρισμοὺς ὄχι γιὰ τὸ περιεχόμενον τοὺς ἀλλὰ γιὰ τὴ μορφή τοὺς. Ἡ ἀπαίτησή μας εἶναι ἀρχιτεκτονικὴ· ὁ ὀρισμὸς εἶναι σὰν ψεύτικο γέισωμα ποὺ δὲν στηρίζει τίποτε.)

218. Ποῦθε ἔρχεται ἡ ἰδέα πῶς ἡ ἀρχὴ τῆς σειρᾶς εἶναι ἕνα ὄρατὸ μέρος μιᾶς σιδηροτροχιᾶς ποὺ προεκτείνεται ἀόρατα ὡς τὸ ἄπειρο ; Λοιπόν, ἀντὶ γιὰ τὸν κανόνα θὰ μπορούσαμε νὰ φανταστοῦμε τὴ σιδηροτροχιᾶ. Καὶ στὴ χωρὶς ὄρια ἐφαρμογὴ τοῦ κανόνα ἀντιστοιχεῖ ἡ σιδηροτροχιᾶ ἀπέραντου μήκους.

219. «Ὅλα τὰ βήματα ἔχουν κιάλας γίνεῖν» σημαίνει : δὲν ἔχω πιά ἄλλη ἐκλογὴ. Ὁ κανόνας, μιὰ καὶ σφραγίστηκε μὲ μιὰ ὀρισμένη σημασία, χαράζει τὴ γραμμὴ τῆς τήρησής του διαμέσου ὀλόκληρου τοῦ χώρου.— Ἄλλὰ κι ἂν πραγματικὰ συνέβαινε κάτι τέτοιο, σὲ τί θὰ μὲ βοηθοῦσε ;

Ὅχι. Ἡ περιγραφή μου θὰ εἶχε ἔννοια μόνο ἂν ἔπρεπε νὰ τὴν καταλάβει κανεὶς συμβολικά.— Θὰ ἔπρεπε νὰ πῶ : *Ἔτσι μοῦ παρουσιάζεται τὸ πρᾶγμα.*

Ὅταν ἀκολουθῶ τὸν κανόνα, διόλου δὲν διαλέγω.

Ἄκολουθῶ τὸν κανόνα τυφλά.

220. Ἄλλὰ ποιὸ σκοπὸ ἔχει ἐκείνη ἡ συμβολικὴ πρότασις ; Νὰ τονίσει μιὰ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν αἰτιακὴ ἐξάρτησι καὶ στὴ λογικὴ ἐξάρτησι.

221. Στὴν πραγματικότητα, ἡ συμβολικὴ μου ἔκφρασις ἦταν μιὰ μυθολογικὴ περιγραφή τῆς χρήσεως ἑνὸς κανόνα.

222. «Ἡ γραμμὴ μοῦ ὑποδείχνει πῶς πρέπει νὰ προχωρήσω».— Ἄλλὰ βέβαια αὐτὸ εἶναι μόνο μιὰ εἰκόνα. Καὶ ἂν ἔκρινα πῶς ἡ γραμμὴ μοῦ ὑπόδειχνε, σὰ νὰ λέγαμε ἀνεύθυνα, αὐτὸ ἦ ἐκεῖνο, τότε δὲν θὰ ἔλεγα πῶς τὴν ἀκολούθησα ὅπως ἀκολουθεῖ κανεὶς ἕναν κανόνα.

223. Δέν νιώθει κανείς ότι πρέπει πάντα νά βρίσκεται σέ άναμονή για τό γνέψιμο (τόν ψίθυρο) τοῦ κανόνα. Ἀντίθετα. Δέν άνυπομονοῦμε για ἑκεῖνο πού θά μάς πεί σέ λίγο, αλλά μάς λείει πάντα τό ἴδιο καί μεις κάνουμε αὐτό πού μάς λείει.

Σ' αὐτόν πού ἐξασκοῦμε θά μπορούσαμε νά ποῦμε : «Κοίτα, ἐγώ κάνω πάντα τό ἴδιο πράγμα : ἐγώ...».

224. Ἡ λέξη «συμφωνία» καί ἡ λέξη «κανόνας» *συγγενεῦουν*, εἶναι ξαδέρφια. Ἄν διδάξω κάποιον τή χρήση τῆς μιᾶς, ταυτόχρονα μαθαίνει καί τή χρήση τῆς ἄλλης.

225. Ἡ χρήση τῆς λέξης «κανόνας» εἶναι συνυφασμένη μέ τή χρήση τῆς λέξης «ἴδιος». (Τό ἴδιο ὅπως ἡ χρήση τῆς «πρόταση» εἶναι συνυφασμένη μέ τή χρήση τῆς λέξης «ἀληθής».)

226. Ὑπόθεσε πῶς κάποιος, ἀναπτύσσοντας τή σειρά $2x + 1^*$, γράφει τή σειρά τῶν ἀριθμῶν 1, 3, 5, 7 Καί τώρα ἀναρωτιέται : «μά κάνω πάντα τό ἴδιο πράγμα ἢ κάτι διαφορετικό κάθε φορά ;».

Ἐκεῖνος πού κάθε μέρα ὑπόσχεται σ' ἕνα φίλο : «Αὔριο θάρθω νά σέ βρῶ» — λέγει κάθε μέρα τό ἴδιο ἢ κάτι διαφορετικό ;

227. Θά εἶχε νόημα νά πείς : «Ἄν κάθε φορά ἔκανε κάτι τό διαφορετικό, δέν θά λέγαμε πῶς ἀκολουθεῖ ἕναν κανόνα» ; Αὐτό δέν ἔχει νόημα.

228. «Μιά σειρά ἔχει για μάς μόνο *μία* ὄψη !» — Σωστό· αλλά ποιάν ὄψη ; Βέβαια τή βλέπουμε ἀλγεβρικά αλλά καί σάν τμήμα τοῦ ἀναπτύγματος μιᾶς σειράς. Ἡ μήπως ἔχει κι ἄλλη ἀκόμα ;—«Ἄλλά σ' αὐτήν τήν ὄψη ἀσφαλῶς βρίσκονται ὄλα !»— Αὐτό ὅμως δέν εἶναι διαπίστωση σχετική μέ τό τμήμα τῆς σειράς, ἢ σχετική μέ κείνο πού παρατηροῦμε σ' αὐτό, αλλά ἡ ἔκφραση τοῦ γεγονότος πῶς προσβλέπουμε στόν κανόνα για ὁδηγίες καί *ἐνεργοῦμε*, χωρίς νά ἐπικαλοῦμαστε μιᾶ παραπέρα ὁδηγία.

229. Πιστεύω πῶς στό τμήμα τῆς σειράς ξεχωρίζω ἕνα πολύ ἀχνογραμμένο σχέδιο, ἕνα χαρακτηριστικό γνώρισμα, πού τώρα χρειάζεται μονάχα τήν προσθήκη τοῦ «καί πάει λέγοντας», για νά φτάσει στό ἄπειρο.

230. «Ἡ γραμμή μοῦ ὑποδειχνει πῶς πρέπει νά προχωρήσω» : αὐτό εἶναι

* Τό χειρόγραφο ἔχει : τή σειρά $x = 1, 3, 5, 7, \dots$ ἀναπτύσσοντας τή σειρά $x^2 + 1$. [Σημ. τοῦ ἐκδότη]

μονάχα ή παράφραση τής : αυτή για μένα είναι ό τελικός κριτής για τό πώς πρέπει νά προχωρήσω.

231. «Μά δέν τό βλέπεις ότι... ;». Αύτή άκριβώς είναι ή χαρακτηριστική έκφραση κάποιου πού καταναγκάζεται από τόν κανόνα.

232. 'Υπόθεσε πώς ό κανόνας μου ύποδείχνει μέ ποιό τρόπο όφείλω νά προχωρήσω· παναπεϊ, καθώς τό μάτι μου προχωρεί άκολουθώντας τή γραμμή, μιά έσωτερική φωνή μου λέει : «Έτσι!» — Ποιά διαφορά ύπάρχει ανάμεσα σ' αύτή τή διαδικασία τής ύπακοής σ' ένα είδος έμπνευσης και στή διαδικασία τής ύπακοής σ' έναν κανόνα ; Γιατί βέβαια οί δύο διαδικασίες δέν είναι τό ίδιο πράγμα. Στην περίπτωση τής έμπνευσης *ανάμενω* τήν όδηγία. Δέν θά μπορούσα νά διδάξω σέ κάποιον άλλο τήν 'τεχνική' του πώς άκολουθώ τή γραμμή. Έκτός αν του διδάξω έναν τρόπο έσωτερικής άκρόασης, έναν τρόπο ανάπτυξης τής δεκτικότητας. 'Αλλά τότε, φυσικά, δέν μπορώ νά απαιτώ από αυτόν νά άκολουθει τή γραμμή όπως τήν άκολουθώ έγώ.

Αυτά δέν είναι οί έμπειρίες πού έχω για τό ενεργείν άκολουθώντας τήν έμπνευση ή έναν κανόνα· είναι σημειώσεις γραμματικής.

233. Θα μπορούσε κανείς νά φανταστεί μιá τέτοια διδαχή για ένα είδος αριθμητικής. Τα παιδιά θά μπορούν νά λογαριάζουν καθένα με τόν τρόπο του — έφόσον άκούουν τήν έσωτερική φωνή και τήν άκολουθοϋν. Το νά λογαριάζεις έτσι θά ήταν σά νά συνθέτεις.

234. 'Αλλά δέν θά μπορούσαμε μήπως και νά λογαριάζουμε όπως κάνουμε τώρα (όλοι συμφωνούμε, κτλ.) και όμως, σέ κάθε βήμα, νά έχουμε τήν αίσθηση πώς οδηγούμαστε από τούς κανόνες, σά νά ήταν μάγια ; Νιώθοντας ίσως έκπληξη για τό ότι συμφωνούμε ; (Και ίσως νά ευγνωμονούσαμε τή θεότητα για τήν όμοφωνία μας.)

235. Αυτό φτάνει για νά δείς πόσα πράγματα άνήκουν στή φυσιογνωμία αυτού πού, στην καθημερινή ζωή, τό λέμε «άκολουθώ έναν κανόνα» !

236. Οί αριθμομνήμονες πού βρίσκουν τό σωστό αποτέλεσμα χωρίς νά ξέρουν νά πούν πώς τό βρήκαν. Μήπως πρέπει νά πούμε ότι δέν λογαριάζουν ; (Μιά οικογένεια περιπτώσεων.)

237. Φαντάσου πώς κάποιος άκολουθει μιá γραμμή ως κανόνα, με τόν άκόλουθο τρόπο : κρατάει ένα διαβήτη και σέρνει τή μιá του άκίδα κατά μήκος τής γραμμής πού άκολουθει τόν κανόνα. Και ένώ διατρέχει τή γραμ-

μή του κανόνα μ αυτό τον τρόπο, μεταβάλλει το άνοιγμα του διαβήτη, με μεγάλη φαινομενικά ακρίβεια και διαρκή προσήλωση στον κανόνα: σά να ήταν ο κανόνας αυτό που καθόριζε την ενέργειά του. 'Αλλά εμείς που τον κοιτάζουμε, δέν βλέπουμε κανένα είδος κανονικότητας σ' αυτό το άνοιγμα και τό κλείσιμο του διαβήτη. 'Από αυτό δέν μπορούμε νά μάθουμε πώς ακολουθεῖ τή γραμμή. 'Εδώ πράγματι θά λέγαμε: «Τό πρωτότυπο μοιάζει νά του υποδείχει πώς όφείλει νά προχωρήσει. 'Αλλά δέν είναι ένας κανόνας».

238. Για νά μου φαίνεται πώς ό κανόνας παράγει προκαταβολικά όλα τά επακόλουθά του, πρέπει αυτά νά μου είναι *αυτονόητα*. Τόσο αυτονόητα όσο μου είναι τό νά λέμε «γαλάζιο» αυτό τό χρώμα. (Κριτήρια για τό γεγονόςς πώς για μένα αυτό είναι 'αυτονόητο'.)

239. Πώς ξέρει αυτός ποιό χρώμα πρέπει νά διαλέξει όταν άκούει τή λέξη «κόκκινο»; — Πολύ άπλό: πρέπει νά πάρει τό χρώμα του όποιου ή εικόνα έρχεται στό νοϋ του όταν άκούει τή λέξη. — 'Αλλά πώς ξέρει ποιό χρώμα είναι εκείνο του όποιου 'ή εικόνα έρχεται στό νοϋ του'; Μήπως του χρειάζεται και άλλο, δεύτερο κριτήριο; ('Οντως υπάρχει μιá διαδικασία καθώς ή: επιλέγω τό χρώμα που μου έρχεται στό νοϋ όταν άκούω τή λέξη «.....».)

«'Κόκκινο' σημαίνει τό χρώμα που μου έρχεται στό νοϋ όταν άκούσω τή λέξη 'κόκκινο'»— θά ήταν ένας *όρισμός*. 'Οχι ή εξήγηση τής ουσίας τής υποδήλωσης μέσα από μιá λέξη.

240. Δέν ξεσπάει καμιá διαμάχη (ας ποϋμε ανάμεσα στους μαθηματικούς) για τό αν τηρήθηκε ή όχι ό κανόνας. Οί άνθρωποι δέν έρχονται, λ.χ., στα χέρια για κάτι τέτοιο. Αυτό άνήκει στη σκαλωσιά στην όποία βασίζεται ή γλώσσα μας στη λειτουργία της (λ.χ. όταν δίνει μιá περιγραφή).

241. «'Ωστε έσύ λές πώς ή όμοφωνία ανάμεσα στους ανθρώπους άποφασίζει τί είναι σωστό και τί λάθος;» — Σωστό και λάθος είναι αυτό που *λένε* οί άνθρωποι· και όμοφωνούν οί άνθρωποι μέσα στη *γλώσσα*. Αυτό δέν είναι όμοφωνία στις γνώμες αλλά στον τρόπο ζωής.

242. Στην κατανόηση που έχει τή γλώσσα ως μέσο της άνήκει όχι μονάχα ή όμοφωνία σχετικά με τους όρισμούς, αλλά και ή όμοφωνία στις κρίσεις (όσο και αν αυτό φαίνεται περίεργο). Αυτό μοιάζει νά καταργεί τή λογική· αλλά δέν τό κάνει.—'Αλλο είναι ή περιγραφή των μεθόδων για τή μέτρηση, και άλλο είναι νά βρίσκεις και νά διατυπώνεις τά άποτελέσματα τής μέτρησης. 'Αλλά αυτό που ονομάζουμε «μετρώ», τό καθορίζει, ανάμεσα στα

ἄλλα, καὶ μιὰ ὀρισμένη σταθερότητα στὰ ἀποτελέσματα τῆς μέτρησης.

243. Ἐνας ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ δώσει θάρρος στὸν ἑαυτό του, νὰ δώσει προσταγές στὸν ἑαυτό του, νὰ ὑπακούσει, νὰ ψέξει καὶ νὰ τιμωρήσει τὸν ἑαυτό του· νὰ τοῦ θέσει μιὰν ἐρώτηση καὶ νὰ τὴν ἀπαντήσῃ. Θὰ μπορούσε μάλιστα κανεὶς νὰ φανταστῆι ἄνθρώπους ποὺ μιλοῦν μονάχα μονολογώντας· ποὺ συνοδεύουν τὶς δραστηριότητές τους μονολογώντας.—Ἐνας ἐξερευνητῆς ποὺ τοὺς παρατηρεῖ καὶ ἀκούει προσεκτικὰ τὶς ὁμιλίες τους θὰ μπορούσε νὰ καταφέρει νὰ μεταφράσῃ τὴ γλώσσα τους στὴ δική μας. (Αὐτὸ θὰ τοῦ ἔδινε τὴ δυνατότητα νὰ προβλέπει σωστὰ τὶς ἐνέργειες αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων, ἀφοῦ κιόλας τοὺς ἀκούει νὰ προτείνουν προγράμματα καὶ νὰ παίρνουν ἀποφάσεις.)

Εἶναι ὅμως νοητὴ μιὰ γλώσσα ὅπου κάποιος μπορεῖ νὰ διατυπώνει γραπτὰ ἢ νὰ ἐκφράζει προφορικὰ τὰ ἐσωτερικὰ του βιώματα — τὰ συναισθήματά του, τὶς διαθέσεις του, κτλ.— γιὰ τὴν ἰδιωτικὴ του χρῆση ;— Μήπως αὐτὰ δὲν μπορούμε νὰ τὰ κάνουμε στὴν κοινὴ μας γλώσσα ;— Ἀλλὰ δὲν εἶναι αὐτὸ ποὺ ἐννοῶ. Οἱ λέξεις αὐτῆς τῆς γλώσσας πρέπει νὰ ἀναφέρονται σὲ αὐτὸ ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ τὸ γνωρίζῃ παρὰ μόνο ἐκεῖνος ποὺ τὴ μιλάει· στὰ ἄμεσα, ἰδιωτικὰ του αἰσθήματα. Αὐτὴν λοιπὸν τὴ γλώσσα δὲν μποροῦν νὰ τὴν καταλάβουν οἱ ἄλλοι.

244. Πῶς ἀναφέρονται οἱ λέξεις στὰ αἰσθήματα ;— Ἐδῶ δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχει κανένα πρόβλημα· δὲν συμβαίνει καθημερινὰ νὰ μιλοῦμε γιὰ αἰσθήματα καὶ νὰ τὰ ὀνομάζουμε ; Ἀλλὰ πῶς ἐγκαθίσταται ὁ δεσμὸς ἀνάμεσα στὸ ὄνομα καὶ στὸ ὀνομαζόμενο ; Ἡ ἐρώτηση εἶναι ἴδια μὲ τούτην : πῶς μαθαίνει ὁ ἄνθρωπος τὴ σημασίαν τῶν ὀνομάτων γιὰ τὰ αἰσθήματα ; Ἀ.χ. τῆς λέξης «πόνος» ; Νὰ μιὰ δυνατότητα : μερικὲς λέξεις συνδέονται μὲ τὴν πρωταρχικὴ, φυσικὴ ἔκφραση τοῦ αἰσθήματος καὶ τὴν ἀντικαθιστοῦν. Ἐνα παιδί πληγώθηκε καὶ ξεφωνίζει· οἱ μεγάλοι τοῦ μιλοῦν καὶ τοῦ μαθαίνουν ἐπιφωνήματα καί, ἀργότερα, προτάσεις. Μαθαίνουν τὸ παιδί μιὰ καινούρια συμπεριφορὰ στὸν πόνο.

«Ὡστε ἐσὺ λές πῶς, στὴν πραγματικότητα, ἡ λέξη 'πόνος' σημαίνει ἐκεῖνο τὸ ξεφωνητὸ ;»— Ἀντίθετα : ἡ ρηματικὴ ἔκφραση ἀντικαθιστᾷ τὸ ξεφωνητὸ καὶ δὲν τὸ περιγράφει.

245. Πῶς λοιπὸν μπορῶ ἀκόμη νὰ θέλω νὰ χρησιμοποιοῦ τὴ γλώσσα γιὰ νὰ παρέμβω ἀνάμεσα στὸν πόνο καὶ στὴν ἐκδήλωσή του ;

246. Μὲ ποιά ἐννοια εἶναι λοιπὸν ἰδιωτικὰ τὰ αἰσθήματά μου ;— Μόνο ἐγὼ μπορῶ νὰ ξέρω ἂν πραγματικὰ πονῶ· οἱ ἄλλοι μποροῦν μονάχα νὰ τὸ

υποθέσουν.— Αυτό, με μιὰ ἔννοια εἶναι λάθος, με μιὰ ἄλλη δὲν ἔχει νόημα. Ἐάν χρησιμοποιοῦμε τὴ λέξη «ξέρω» ὅπως χρησιμοποιεῖται κανονικά (καὶ πῶς ἄλλιῶς ὀφείλουμε νὰ τὴ χρησιμοποιοῦμε;), τότε πολὺ συχνὰ οἱ ἄλλοι ξέρουν πότε πονῶ.— Ναι, ἀλλὰ ἀσφαλῶς ὄχι με τὴ βεβαιότητα ποῦ τὸ ξέρω ἐγὼ ὁ ἴδιος!— Γιὰ μένα δὲν μπορεῖ κανεὶς διόλου νὰ πεῖ (ἐκτός, ἴσως, ἂν ἀστειεύεται) πῶς ξέρω ὅτι πονῶ. Τί μπορεῖ νὰ σημαίνει — ἐκτός, ἴσως, πῶς ἔχω πόνο;

Δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι οἱ ἄλλοι μαθαίνουν τὰ αἰσθήματά μου μονάχα ἀπὸ τὴ συμπεριφορὰ μου,— γιὰτι γιὰ μένα κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ πεῖ ὅτι τὰ μαθαίνω. Ἐγὼ τὰ ἔχω.

Αὐτὸ εἶναι ἀλήθεια: ἔχει νόημα νὰ λέμε πῶς οἱ ἄλλοι ἀμφιβάλλουν ἂν ἔχω πόνο· ἀλλὰ δὲν ἔχει νόημα νὰ τὸ λέμε καὶ γιὰ μένα τὸν ἴδιο.

247. «Μόνον ἐσύ μπορεῖς νὰ ξέρεις ἂν εἶχες αὐτὴ τὴν πρόθεση». Αὐτὸ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ τὸ πεῖ σὲ κάποιον, γιὰ νὰ τοῦ ἐξηγήσει τὴ σημασίαν τῆς λέξης «πρόθεση». Γιὰτι τότε σημαίνει: ἔτσι τὴ χρησιμοποιοῦμε.

(Καὶ ἐδῶ «ξέρω» σημαίνει πῶς ἡ ἔκφρασις τῆς ἀβεβαιότητος δὲν ἔχει νόημα.)

248. Ἡ πρότασις «τὰ αἰσθήματα εἶναι ἰδιωτικά» μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μετὰ τὴν: «Τὴν πασιέντζα τὴν ρίχνει κανεὶς μονάχος».

249. Εἶναι μήπως ἀπερισκεψία νὰ υποθέτομε πῶς τὸ χαμόγελο τοῦ βουζιανιάρικου δὲν εἶναι προσποιητό;— Καὶ σὲ ποιὰν ἐμπειρία στηρίζεται ἡ ὑπόθεσίς μας;

(Τὸ νὰ λέμε ψέματα εἶναι ἓνα γλωσσικὸ παιχνίδι καὶ ἀπαιτεῖ διδαχὴ ὅπως κάθε ἄλλο γλωσσικὸ παιχνίδι.)

250. Γιὰτι ἓνας σκύλος δὲν μπορεῖ νὰ προσποιηθεῖ ὅτι πονάει; Εἶναι μήπως πολὺ τίμιος; Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ μάθει ἓνα σκύλο νὰ προσποιεῖται ὅτι πονάει; Ἴσως νὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸν μάθει, κάτω ἀπὸ ὀρισμένες συνθήκες, νὰ γαβγίζει σὰ νὰ πονοῦσε καὶ ὅταν ἀκόμη δὲν πονάει. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ συμπεριφορὰ θὰ ἦταν πραγματικὴ προσποίηση, ἂν δὲν τῆς ἔλειπε τὸ κατὰλληλο περιβάλλον.

251. Τί σημαίνει ὅταν λέμε: «Δὲν μπορῶ νὰ φαντασθῶ τὸ ἀντίθετο» ἢ «Καὶ πῶς θὰ ἦταν, ἂν ἦταν διαφορετικά;»— Ἀ.χ., ἂν κάποιος πεῖ ὅτι οἱ παραστάσεις μου εἶναι ἰδιωτικές, ἢ ὅτι μονάχα ἐγὼ ὁ ἴδιος μπορῶ νὰ ξέρω ἂν αἰσθάνομαι πόνο. Καὶ ἄλλα παρόμοια.

Ἐδῶ φυσικὰ τὸ «Δὲν μπορῶ νὰ φαντασθῶ τὸ ἀντίθετο» δὲν σημαίνει:

ή δύναμη τῆς φαντασίας μου δὲν εἶναι ἀρκετή. Μ' αὐτὲς τὶς λέξεις ἀμυνόμαστε ἐνάντια σε κάτι πού, ἐξαιτίας τῆς πλανερῆς του μορφῆς, τὸ παίρνουμε γιὰ ἐμπειρική πρόταση, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα εἶναι μιὰ γραμματικὴ πρόταση.

Ἄλλὰ γιατί λέω : «Δὲν μπορῶ νὰ φαντασθῶ τὸ ἀντίθετο»; Γιατί ὄχι : «Δὲν μπορῶ νὰ φαντασθῶ αὐτὸ πού λές»;

Παράδειγμα : «Κάθε ραβδί ἔχει ἓνα μῆκος». Αὐτὸ σημαίνει κάτι σάν : ὀνομάζουμε κάτι (ἢ *τοῦτο* τὸ πράγμα) «τὸ μῆκος τοῦ ραβδιοῦ» — ἀλλὰ τίποτε δὲν ὀνομάζουμε «τὸ μῆκος μιᾶς σφαίρας». Μπορῶ τώρα νὰ φαντασθῶ πὼς «κάθε ραβδί ἔχει ἓνα μῆκος»; Λοιπόν, τὸ μόνο πού φαντάζομαι εἶναι ἓνα ραβδί· αὐτὸ εἶναι ὄλο. Μόνο πού αὐτὴ ἡ εἰκόνα, συνδυασμένη μὲ αὐτὴ τὴν πρόταση, παίξει ἓνα ρόλο ἐντελῶς διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ ρόλο μιᾶς εἰκόνας συνδυασμένης μὲ τὴν πρόταση «Αὐτὸ τὸ τραπέζι ἔχει τὸ ἴδιο μῆκος μὲ ἐκεῖνο τὸ ἄλλο». Γιατί τώρα κατάλαβαίνω τί παναπεῖ νὰ ἔχει κανεὶς μιὰ εἰκόνα τοῦ ἀντιθέτου (καὶ δὲν εἶναι ἀνάγκη αὐτὴ νὰ εἶναι νοητικὴ παράσταση).

Ἄλλὰ ἴσως ἡ εἰκόνα πού συνδέεται μὲ τὴ γραμματικὴ πρόταση νὰ μὴ μπορούσε νὰ δείξει παρὰ μόνο τί ὀνομάζουμε «τὸ μῆκος ἑνὸς ραβδιοῦ». Καὶ ποιά θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ ἀντίθετη εἰκόνα;

((Παρατήρηση πάνω στὴν ἄρνηση μῖς a priori πρότασης.))

252. Στὴν πρόταση «Αὐτὸ τὸ σῶμα ἔχει ἕκταση» θὰ μπορούσαμε νὰ ἀπαντήσουμε : «Ἀνοησία!»—ἀλλὰ ἔχουμε τὴν τάση νὰ ἀπαντοῦμε : «Ἀσφαλῶς!»— Γιατί;

253. «Ὁ ἄλλος δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει τοὺς πόνους μου».— Ποιοὶ εἶναι οἱ πόνοι μου; Τί λογαριάζεται ἐδῶ ὡς κριτήριον γιὰ τὴν ταυτότητα; Ἐξέτασε τί εἶναι αὐτὸ πού, στὴν περίπτωση τῶν ὑλικῶν ἀντικειμένων, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ μιλάμε γιὰ «δύο ἀκριβῶς ἴδια πράγματα». Λ.χ. νὰ λέμε : «Αὐτὴ ἡ πολυθρόνα δὲν εἶναι ἐκεῖνη πού εἶδες χτές, ἐδῶ, ἀλλὰ εἶναι ἀκριβῶς ἴδια μὲ ἐκείνη».

Ἄν ἔχει ἔννοια νὰ λέμε ὅτι ὁ πόνος μου εἶναι ὁ ἴδιος μὲ τὸ δικό του, τότε μπορούμε καὶ νὰ ἔχουμε τὸν ἴδιο πόνο καὶ οἱ δύο μας. (Καὶ θὰ μπορούσαμε νὰ φανταστοῦμε πὼς δύο ἄνθρωποι νιώθουν πόνο ὄχι μόνο σὲ ὁμόλογα σημεῖα, ἀλλὰ στὸ ἴδιο σημεῖο. Αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ συμβεῖ, λ.χ., σὲ δύο σιαμαίους ἀδελφούς.)

Συνάντησα κάποιον πού, ἐνῶ συζητιόταν αὐτὸ τὸ θέμα, χτύπησε τὸ στηθος του καὶ εἶπε : «Ἄλλὰ ἀσφαλῶς ὁ ἄλλος δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει ΑΥΤΟΝ τὸν πόνο!»—Ἡ ἀπάντησή σ' αὐτὸ εἶναι πὼς τὸ ἐμφατικὸ τόνισμα τῆς λέξης «αὐτός» δὲν ὀρίζει κανένα κριτήριον γιὰ τὴν ταυτότητα. Ἐκεῖνο πού

κάνει ή εμφαση είναι να μας υποβάλλει τή σφαλερή ιδέα τής περίπτωσης όπου είμαστε έξοικειωμένοι με ένα τέτοιο κριτήριο, πού όμως χρειάζεται να τó ξαναφέρουμε στο νοϋ μας.

254. Καί ή αντικατάσταση τής λέξης «ιδιος» με τή λέξη «ό αυτός» (λόγου χάρη) είναι ένα άλλο τυπικό μέσο στο όποιο καταφεύγει ή φιλοσοφία. Σά να μιλούσαμε για άποχρώσεις τής σημασίας και να ήταν μόνο ζήτημα να βρούμε τις λέξεις, για να πετύχουμε τή σωστή χροιά. Καί, φιλοσοφώντας, ασχολούμαστε μ' αυτό μόνο εκεί όπου ό σκοπός μας είναι να παραστήσουμε με ψυχολογικά όρθό τρόπο τόν πειρασμό μας να χρησιμοποιούμε έναν ιδιαίτερο τρόπο έκφρασης. Σε μιá τέτοια περίπτωση, εκείνο πού 'έχουμε τόν πειρασμό να ποϋμε' δέν είναι βέβαια φιλοσοφία· αλλά είναι ή πρώτη της ύλη. Έτσι, λ.χ., εκείνο πού ένας μαθηματικός χειρ τήν τάση να λείει σχετικά με τήν αντικειμενικότητα και τήν πραγματικότητα τών μαθηματικών γεγονότων, δέν είναι μιá φιλοσοφία τών Μαθηματικών, αλλά κάτι πού χρειάζεται φιλοσοφική *θεραπεία*.

255. 'Η φροντίδα του φιλοσόφου για ένα ερώτημα είναι σάν τή θεραπεία μιás άρρώστιας.

256. Λοιπόν τί θά ποϋμε για τή γλώσσα πού περιγράφει τά εσωτερικά μου βιώματα και πού μόνο εγώ μπορώ να τήν καταλάβω; *Πώς* υποδηλώνω τά αισθήματά μου με λέξεις;—'Όπως κάνουμε συνήθως; Συνδέονται λοιπόν οί λέξεις πού εκφράζουν τά αισθήματά μου με τις φυσικές, εξωτερικές εκδηλώσεις τών αισθημάτων μου;—Σ' αυτή τήν περίπτωση ή γλώσσα μου δέν είναι 'ιδιωτική'. Ένας άλλος θά μπορούσε να τήν καταλάβει εξίσου όπως και εγώ.—'Αλλά τί θά λέγαμε αν δέν είχα καμιά φυσική εκδήλωση του αισθήματος αλλά μονάχα τó αισθημα; Τώρα άπλως *συσχετίζω* όνόματα με αισθήματα και χρησιμοποιώ αυτά τά όνόματα σε μιá περιγραφή.—

257. «'Αλλά αν οί άνθρωποι δέν εξωτερίκευαν τούς πόνους τους (δέν αναστέναζαν, δέν μόρφαζαν κτλ.); Τότε θά ήταν άδύνατο να μάθουμε ένα παιδι να χρησιμοποιεί τή λέξη 'πονόδοντος'».— Καλά, ως υποθέσουμε πως τó παιδι είναι ιδιοφυία και εφευρίσκει ένα όνομα για τó αισθημά του!— Τότε λοιπόν άσφαλώς δέν θά μπορούσε να γίνει καταληπτό.—'Ωστε τó παιδι καταλαβαίνει τó όνομα χωρίς να μπορεί να εξηγήσει τή σημασία του σε κανένα;—'Αλλά τότε τι παναπει 'ονόμασε τόν πόνο του';— Πώς τά κατάφερε να δώσει ένα όνομα στον πόνο του; ! Καί, ό,τι και αν έκανε, ποιός ήταν ό σκοπός του;—'Όταν λέμε: «'Ονόμασε τó αισθημα», ξεχνάμε ποσα είναι τά πράγματα πού συνθέτουν τó γλωσσικό υπόβαθρο, χωρίς τó όποιο

δεν έχει έννοια ή σκέτη ενέργεια του ονομάζειν. Και όταν λέμε πώς κάποιος ονομάζει έναν πόνο, εκείνο που προϋποτίθεται είναι η γραμματική της λέξης «πόνος»: αυτή μας υποδείχνει τη θέση, την έδρα, της νέας λέξης.

258. Ἄς φανταστούμε την ακόλουθη περίπτωση. Θέλω να κρατήσω ένα ημερολόγιο σχετικά με την περιοδική επάνοδο ενός ορισμένου αίσθηματος. Για να το κάνω συνδυάζω το αίσθημα με το σημείο «Α» και την ημέρα που έχω το αίσθημα γράφω το σημείο στο ημερολόγιο μου.— Πρώτα απ' όλα θέλω να παρατηρήσω ότι ένα τέτοιο σημείο δεν επιδέχεται όρισμό. — Μπορώ όμως να δώσω στον εαυτό μου ένα είδος καταδεικτικού όρισμού! — Πώς; Μήπως μπορώ να δείξω το αίσθημα; — Όχι με τη συνηθισμένη έννοια. Ἄλλα προφέρω ή γράφω το σημείο και συνάμα συγκεντρώνω την προσοχή μου πάνω στο αίσθημα — και έτσι το δείχνω σά να λέγαμε έσωτερικά.— Ἄλλα γιατί αυτή η ιεροτελεστία; Γιατί δεν μοιάζει να είναι παρά μόνο μια ιεροτελεστία! Ἄλλα ο όρισμός χρησιμεύει για να καθιερώνει τη σημασία ενός σημείου.— Λοιπόν, αυτό ακριβώς κάνει η συγκέντρωση της προσοχής: γιατί έτσι αποτυπώνω στο νοῦ μου τό δεσμό του σημείου με τό αίσθημα.— Ἄλλα τό «αποτυπώνω στο νοῦ μου» δέν μπορεῖ νά σημαίνει ἄλλο ἀπό: αὐτή ἡ διαδικασία μοῦ επιτρέπει νά θυμᾶμαι σωστά τό δεσμό στό μέλλον. Ἄλλα σέ τούτη τήν περίπτωση δέν ἔχω κανένα κριτήριο γιά τήν ὀρθότητα. Ἐδῶ θά ἤθελε κανεῖς νά πει: ὀρθό εἶναι ἐκεῖνο πού μοῦ φαίνεται ὀρθό. Καί αὐτό σημαίνει μονάχα πώς ἐδῶ δέν μπορούμε νά μιλάμε γιά 'ὀρθό'.

259. Είναι οί κανόνες της ιδιωτικής γλώσσας εντυπώσεις κανόνων; — Ἡ ζυγαριά πάνω στην οποία ζυγίζουμε τις εντυπώσεις δέν εἶναι ἡ εντύπωση μιάς ζυγαριᾶς.

260. «Λοιπόν, ἐγώ, πιστεύω πώς αὐτό εἶναι ξανά τό αίσθημα Α».— Ἐσὺ πιστεύεις πώς τό πιστεύεις!

Ὡστε λοιπόν ὁ ἄνθρωπος πού ἔγραψε τό σημείο στό ημερολόγιο δέν σημείωσε ἀπολύτως τίποτε; — Μήν τό θεωρεῖς αὐτονόητο πώς κάποιος σημειώνει ὅταν γράφει ἕνα σημείο — λ.χ. σ' ἕνα ημερολόγιο —. Μιά σημείωση ἔχει μιά λειτουργία: καί αὐτό τό «Α», γιά τήν ὥρα, δέν ἔχει καμιά λειτουργία.

(Μπορεῖ κανεῖς νά μιλάει στον εαυτό του.— Μιλάει ὁμως στον εαυτό του καί ἐκεῖνος πού μιλάει ὅταν κανεῖς ἄλλος δέν εἶναι παρών;)

261. Μὲ ποιά βάση λέμε πώς τό «Α» εἶναι τό σημείο ενός αίσθηματος; Γιατί ἡ λέξη «αίσθημα» ἀνήκει στην κοινή σέ ὄλους μας γλώσσα, ὅχι σέ μιά γλώσσα πού μόνο ἐγώ μπορῶ νά κατανοήσω. Λοιπόν ἡ χρήση αὐτῆς

της λέξης απαιτεί μίαν αιτιολόγηση κατανοητή απ' όλους.— Και ούτε θά μας βοηθούσε αν λέγαμε : δέν είναι ανάγκη νά είναι *αίσθημα*· όταν γράφει «Α» έχει *κατιτί* — και δέν μπορούμε νά πούμε περισσότερα. Ἄλλά και τὸ «ἔχει» και τὸ «κατιτί» ἀνήκουν ἐπίσης στὴν κοινὴ γλῶσσα.— Ἐτσι λοιπόν, όταν φιλοσοφεί κανεὶς, καταλήγει στὸ σημεῖο νά μὴ μπορεῖ νά θέλει παρὰ νά ἐκστομίσει ἕναν ἄναρθρο ἤχο.— Ἄλλὰ ἕνας τέτοιος ἤχος ἀποτελεῖ ἔκφραση μόνον όταν παρουσιάζεται σ' ἕνα συγκεκριμένο γλωσσικὸ παιχνίδι και αὐτὸ πρέπει τώρα νά περιγράψουμε.

262. Θά μπορούσε κανεὶς νά πεί : ἐκεῖνος ποὺ ἔδωσε στὸν ἑαυτό του ἕναν ἰδιωτικὸ ὀρισμὸ μιᾶς λέξης, πρέπει ἐπίσης νά *ἀναλάβει* ἐνδόμυχα νά χρησιμοποιοῖ τὴ λέξη μὲ τὸν τάδε τρόπο. Και πῶς τὸ ἀναλαβαίνει αὐτό ; Μήπως πρέπει νά ὑποθέσω πῶς ἐφευρίσκει τὴν τεχνικὴ αὐτῆς τῆς ἐφαρμογῆς ἢ πῶς τὴ βρίσκει κιόλας ἑτοιμῃ ;

263. «Ἀσφαλῶς μπορῶ νά ἀναλάβω (ἐνδόμυχα) στὸ μέλλον νά ὀνομάζω 'πόνο' ΑΥΤΟ ΤΟ ΠΡΑΓΜΑ».—«Τὸ ἀνάλαβες στ' ἀλήθεια ; Εἶσαι σίγουρος πῶς, γιὰ νά τὸ κάνεις αὐτό, ἄρκοῦσε νά συγκεντρώσεις τὴν προσοχὴ σου στὸ αἶσθημά σου ;» — Περιεργὴ ἐρώτηση. —

264. «Φτάνει νά ξέρεις τί πράγμα ὑποσημαίνει ἡ λέξη γιὰ νά τὴν καταλαβαίνεις, γιὰ νά γνωρίζεις ὀλοκληρῆ τὴ χρῆση της».

265. Ἄς φανταστοῦμε ἕναν πίνακα ποὺ ὑπάρχει μονάχα στὴ φαντασία μας : λ.χ. ἕνα λεξικὸ. Μὲ τὴ βοήθεια ἐνὸς λεξικοῦ μπορεῖ κανεὶς νά αιτιολογήσει τὴ μετάφραση μιᾶς λέξης X μὲ μιὰ λέξη Y. Θά τὴν ποῦμε ὁμως αἰτιολόγηση και στὴν περίπτωσι ὅπου συμβουλευόμαστε ἕναν τέτοιο πίνακα μονάχα στὴ φαντασία ;— «Καλὰ λοιπόν· τότε αὐτὴ εἶναι μιὰ ὑποκειμενικὴ αἰτιολόγηση».— Ἄλλὰ ἡ αἰτιολόγηση συνίσταται στὸ ὅτι ἐπικαλούμαστε κάτι τὸ ἀνεξάρτητο.— «Μπορῶ ὁμως και νά ἐπικαλεσθῶ τὴ μιὰ ἀνάμνηση ὡς βάση γιὰ τὴν ἄλλη. Λόγου χάρι, δέν ξέρω ἂν πρόσεξα σωστὰ τὴν ὥρα τῆς ἀναχώρησης τοῦ τρένου και γιὰ νά τὸ ἐλέγξω φέρνω στὴ μνήμη μου τὴν εἰκόνα τῆς σελίδας τοῦ πίνακα στὸ δρομολόγιο τῶν τρένων. Δέν συμβαίνει ἐδῶ τὸ ἴδιο πράγμα ;» — Ὅχι· γιὰ αὐτὴ ἡ διαδικασία πρέπει πραγματι νά φέρει στὸ νοῦ τὴν ὀρθὴ ἀνάμνηση. Ἄν δέν ἦταν δυνατό νά *ελεγχθεῖ* ἡ ὀρθότητα τῆς νοητικῆς εἰκόνας τοῦ πίνακα, πῶς θά μπορούσε αὐτὴ νά ἐπικυρώσει τὴν ὀρθότητα τῆς προηγούμενης ἀνάμνησης ; (Εἶναι σὰ νά ἀγοράζαμε κάμποσα ἀντίγραφα τῆς ἴδιας ἐφημερίδας γιὰ νά βεβαιωθοῦμε πῶς αὐτὴ γράφει τὴν ἀλήθεια.)

Ὅσο ἡ εἰκόνα τοῦ ἀποτελέσματος ἐνὸς φανταστικοῦ πειράματος εἶναι

αποτέλεσμα ενός πειράματος, τόσο, και λιγότερο, τὸ νὰ συμβουλευέσαι ἕναν πίνακα στὴ φαντασία εἶναι νὰ συμβουλευέσαι ἕναν πίνακα.

266. Μπορῶ νὰ κοιτάξω τὸ ρολοῖ γιὰ νὰ δῶ τί ὥρα εἶναι. Ἄλλὰ γιὰ νὰ *μαντέψω* τί ὥρα εἶναι μπορῶ καὶ νὰ κοιτάξω τὴν πλάκα τοῦ ρολοιοῦ· ἢ, γιὰ τὸν ἴδιο σκοπὸ, νὰ μετακινήσω τοὺς δείχτες τοῦ ρολοιοῦ ὥσπου μοῦ φανεῖ πὼς αὐτοὶ βρίσκονται στὴ σωστὴ θέση. Ἄρα ἡ εἰκόνα ἑνὸς ρολοιοῦ μπορεῖ νὰ χρησιμεύσει γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς ὥρας κατὰ περισσότερους ἀπὸ ἕναν τρόπους. (Κοιτάζοντας ἕνα ρολοῖ στὴ φαντασία.)

267. Φαντάσου πὼς κατασκευάζω μιὰ γέφυρα : ὡς ὑποθέσουμε ὅτι θέλω νὰ αἰτιολογήσω τὴν ἐπιλογὴ τῶν διαστάσεων τῆς κάνοντας, στὴ φαντασία μου, δοκιμὲς γιὰ τὴν ἀντοχὴ τῶν ὑλικῶν τῆς. Αὐτὸ θὰ ἦταν βέβαια ἡ εἰκόνα ποῦ λέγεται αἰτιολόγηση τῶν διαστάσεων μιᾶς γέφυρας. Ἄλλὰ θὰ θέλαμε ἄραγε νὰ ποῦμε πὼς αὐτὴ εἶναι καὶ μιὰ αἰτιολόγηση τῆς φανταστικῆς ἐπιλογῆς τῶν διαστάσεων ;

268. Γιατί τὸ δεξί μου χέρι δὲν μπορεῖ νὰ δώσει λεφτὰ στὸ ἀριστερό ; — Τὸ δεξί μου χέρι μπορεῖ νὰ τὰ βάλει στὸ ἀριστερό. Τὸ δεξί μου χέρι μπορεῖ νὰ γράψει μιὰ χαριστικὴ πράξη καὶ τὸ ἀριστερό μου μιὰν ἀπόδειξη. — Ἄλλὰ τὰ παραπέρα πρακτικὰ ἐπακόλουθα δὲν θὰ ἦταν τὰ ἐπακόλουθα μιᾶς δωρεᾶς. Ὅταν τὸ δεξί χέρι λάβει τὰ χρήματα ἀπὸ τὸ ἀριστερό κτλ., θὰ ρωτούσαμε : «Τώρα, λοιπόν, τί ἔγινε ;» Τὸ ἴδιο ἐρώτημα θὰ μπορούσες κανεὶς νὰ ἀπευθύνει σ' ἐκεῖνον ποῦ θὰ εἶχε δώσει στὸν ἑαυτὸ του ἕναν ἰδιωτικὸ ὀρισμὸ μιᾶς λέξης· θέλω νὰ πῶ : σ' αὐτὸν ποῦ εἶπε τὴ λέξη στὸν ἑαυτὸ του καὶ ταυτόχρονα κατεύθυνε τὴν προσοχὴ του σὲ ἕνα αἶσθημα.

269. Δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε πὼς, γιὰ τὴ συμπεριφορὰ, ὑπάρχουν ὀρισμένα κριτήρια γιὰ τὸ ὅτι κάποιος δὲν καταλαβαίνει μιὰ λέξη, ὅτι αὐτὴ δὲν τοῦ λέει τίποτε, ὅτι μ' αὐτὴν δὲν ξέρεи νὰ κάνει τίποτε. Καὶ πὼς ὑπάρχουν κριτήρια γιὰ τὸ ὅτι αὐτὸς ἠνομίζει πὼς καταλαβαίνει τὴ λέξη συνδυάζοντας τὴν μὲ μιὰ σημασία, ἀλλὰ ὄχι μὲ τὴ σωστὴ. Καί, τέλος, πὼς ὑπάρχουν κριτήρια γιὰ τὸ ὅτι καταλαβαίνει σωστὰ τὴ λέξη. Στὴ δεύτερη περίπτωση, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ μιλήσει γιὰ ὑποκειμενικὴ ἀντίληψη. Καὶ «ἰδιωτικὴ γλώσσα» θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ὀνομάσει τοὺς ἤχους ἐκείνους ποῦ ὅλοι οἱ ἄλλοι δὲν τοὺς καταλαβαίνουν ἐνῶ ἐγὼ *φαίνομαι νὰ τοὺς καταλαβαίνω*.

270. Ἄς φανταστοῦμε τώρα μιὰ χρῆση γιὰ τὴν καταχώρηση τοῦ σημείου «Α» στὸ ἡμερολόγιό μου. Ἔχω τὴν ἀκόλουθη ἐμπειρία : κάθε φορὰ ποῦ ἔχω ἕνα ὀρισμένο αἶσθημα, ἕνα σφυγμομανόμετρο δείχνει πὼς ἡ πίεσή μου ἀνε-

βαίνει. Μ' αυτό τον τρόπο θά μπορώ να λέω πώς ή πίεσή μου ανεβαίνει χωρίς να έχω την ανάγκη καμιάς συσκευής. Αυτό το αποτέλεσμα είναι χρήσιμο. Και εδώ δεν φαίνεται να έχει την παραμικρή σημασία, αν αναγνώρισα τό αισθημα *σωστά* ή *δχι*.⁷ Ας υποθέσουμε πώς όλες σχεδόν τις φορές τό αναγνωρίζω λάθος : αυτό δεν έχει καμιά σημασία. Αυτό και μόνο δείχνει πώς ή υπόθεσή μου ότι σφάλω στήν αναγνώριση είναι πρόφαση. (Γυρίσαμε, σά να λέγαμε, έναν διακόπτη με τον όποιο φαινόταν πώς θά μπορούσε κανείς να βάλει μπρός κάποιο μέρος τής μηχανής : αυτό όμως ήταν άπλως ένα στόλισμα πού δεν συνδεόταν καθόλου με τή μηχανή.)

Και εδώ πούος είναι ό λόγος να λέμε ότι τό «Α» υποδηλώνει ενα αισθημα ; Ίσως ό τρόπος και τό είδος τής χρήσης αυτού του σημείου σ' αυτό τό γλωσσικό παιχνίδι.— Και γιατί ένα «συγκεκριμένο αισθημα», δηλαδή, πάντα τό ίδιο ; Καλά λοιπόν, αφού υποθέτουμε πώς κάθε φορά γράφουμε «Α».

271. «Φαντάσου κάποιον πού δεν μπορεί να συγκρατήσει στή μνήμη του τί σημαίνει ή λέξη 'πόνος'—έπομένως ονομάζει πόνο κάτι διαφορετικό κάθε φορά — αλλά πού, μολοντούτο, χρησιμοποιεί τή λέξη με τρόπο πού να ταιριάζει στα συνηθισμένα συμπτώματα και στις προϋποθέσεις του πόνου» — και τή χρησιμοποιεί όπως όλοι μας. Έδώ θά ήθελα να πώ : δεν ανήκει στή μηχανή ό τροχός, όταν μπορεί κανείς να τον βάλει σε κίνηση χωρίς να κινηθεί τίποτε άλλο.

272. Στήν πραγματικότητα, τό ουσιώδες στό ιδιωτικό βίωμα δεν είναι πώς καθένας έχει τό δικό του υπόδειγμα, αλλά ότι κανείς δεν ξέρει αν και ό άλλος έχει αυτό τό υπόδειγμα ή κάποιο άλλο. Θά ήταν λοιπόν δυνατή — μολονότι *δχι* έπαληθεύσιμη — ή υπόθεση ότι ένα μέρος τής ανθρωπότητας έχει *ένα* αισθημα του κόκκινου και ένα άλλο μέρος έχει ένα διαφορετικό αισθημα.

273. Πώς έχουν τα πράγματα με τή λέξη «κόκκινος» ; — Πρέπει, άραγε, να πώ ότι αυτή ή λέξη υποδηλώνει κάτι πού 'τό έχουμε όλοι μπρός μας' και ότι, στήν πραγματικότητα, πρέπει καθένας μας, εκτός από αυτή τή λέξη, να έχει και μιάν άλλη για να υποδηλώνει τό *δικό* του αισθημα του κόκκινου ; Ή μήπως τα πράγματα έχουν έτσι : ή λέξη «κόκκινος» υποδηλώνει κάτι γνωστό σε όλους μας : και εκτός από αυτό, για τον καθένα, υποδηλώνει και κάτι γνωστό μονάχα γι' αυτόν ; (Ή, ίσως, καλύτερα : αυτή *αναφέρεται* σε κάτι γνωστό μονάχα σ' αυτόν.)

274. Φυσικά, τό να λέμε πώς ή λέξη «κόκκινος» *αναφέρεται* σε» άντι «υπο-

δηλώνει» κάτι τὸ ἰδιωτικὸ, καθόλου δὲν μᾶς βοηθεῖ νὰ κατανοήσουμε τὴ λειτουργία της· ὥστόσο, ὅταν φιλοσοφοῦμε, αὐτὴ εἶναι ἡ ἔκφραση ποὺ ταιριάζει καλύτερα σὲ ἓνα ὀρισμένο βίωμα. Εἶναι σὰ νὰ παρακολουθοῦσα τὸ ἰδιωτικὸ αἰσθημα μὲ τὴν ἄκρη τοῦ ματιοῦ μου καθὼς πρόφερα τὴ λέξη, σὰ νὰ ἤθελα σχεδὸν νὰ πῶ στὸν ἑαυτὸ μου : ξέρω καλὰ τί ἐννοῶ μ' αὐτὴ τὴ λέξη.

275. Κοίτα τὸ γαλάζιο τοῦ οὐρανοῦ καὶ πὲς στὸν ἑαυτὸ σου : «Τί γαλάζιος ποὺ εἶναι ὁ οὐρανός !» — Ὅταν τὸ κάνεις αὐθόρμητα — χωρὶς φιλοσοφικὴ πρόθεση — δὲν σοῦ ἐρχεται ποτὲ στὸ νοῦ ἡ ἰδέα πὼς αὐτὴ ἡ χρωματικὴ ἐντύπωση ἀνήκει μονάχα σὲ ἓνα. Καὶ δὲν ἔχεις κανένα δισταγμὸ νὰ ἀπευθυνθεῖς σὲ ἄλλον μ' αὐτὸ τὸ ἐπιφώνημα. Καὶ ἂν θές, τὴν ὥρα ποὺ προφέρεις αὐτές τις λέξεις, νὰ δείξεις κάτι, θὰ δείξεις τὸν οὐρανό. Ἐννοῶ : δὲν ἔχεις τὸ συναίσθημα τοῦ δείχνω-μέσα-στὸν-ἑαυτὸ-μου, ποὺ συχνὰ συνοδεύει τὴν ἴδιωτικὴ γλώσσα. Καὶ οὔτε σκέπτεσαι πὼς ἂν ἤθελες νὰ εἶσαι πιὸ ἀκριβής, θὰ ἔπρεπε νὰ δείχνεις τὸ χρῶμα μὲ τὴν προσοχὴ καὶ ὄχι μὲ τὸ χέρι. (Συλλογίσου τί σημαίνει «νὰ δείχνουμε κάτι μὲ τὴν προσοχή».)

276. «Ἄλλὰ μήπως δὲν ἐννοοῦμε κάτι τὸ ἐντελῶς καθορισμένο, τουλάχιστον ὅταν κοιτᾶμε ἓνα χρῶμα καὶ κατονομάζουμε τὴ χρωματικὴ μας ἐντύπωση ;» Τυπικὰ εἶναι σὰ νὰ ξεκολλούσαμε τὴν ἐντύπωση τοῦ χρώματος ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο ποὺ κοιτᾶμε : σὰ νὰ ἦταν μιὰ μεμβράνη. (Αὐτὸ θὰ ἔπρεπε νὰ μᾶς δημιουργεῖ ὑποψίες.)

277. Μὰ πῶς γίνεται νὰ ἔχει κανεὶς τὸν πειρασμὸ νὰ πιστεύει πὼς μὲ μιὰ λέξη ἐννοοῦμε, τὴ μιὰ φορά, τὸ χρῶμα ποὺ ὅλοι γνωρίζουν, καὶ τὴν ἄλλη, τὴν ὀπτικὴ ἐντύπωση ποὺ ἐγὼ ἔχω αὐτὴ τὴ στιγμή ; Πῶς γίνεται νὰ ὑπάρχει ἐδῶ ἀκόμη καὶ σκιά πειρασμοῦ ; — Τὸ εἶδος τῆς προσήλωσης τῆς προσοχῆς μου στὸ χρῶμα διαφέρει ἀπὸ τὴ μιὰ περίπτωσι στὴν ἄλλη. Ὅταν ἐννοῶ τὴ χρωματικὴ ἐντύπωση ποὺ (θὰ ἤθελα νὰ πῶ) ἀνήκει μόνο σὲ μένα, βυθίζομαι στὸ χρῶμα — περίπου ὅπως ὅταν δὲν ἔμπορῶ νὰ χορτάσω ἓνα χρῶμα. Γι' αὐτὸ καὶ εἶναι πιὸ εὐκόλο νὰ προκληθεῖ αὐτὸ τὸ βίωμα ὅταν κοιτάζουμε ἓνα ζωηρὸ χρῶμα ἢ μιὰ ἐντυπωσιακὴ σύνθεσι χρωμάτων.

278. «Ἐγὼ ξέρω πὼς φαίνεται τὸ πράσινο χρῶμα σὲ μένα» — σίγουρα αὐτὸ ἔχει ἐννοια ! — Βέβαια· ἀλλὰ ποιά χρῆσι τῆς πρότασις σκέπτεσαι ;

279. Φαντάσου πὼς κάποιος λέει : «Μὰ ἐγὼ ξέρω πόσο ψηλὸς εἶμαι !»· καὶ γιὰ νὰ τὸ δείξει, φέρνει τὸ χέρι του στὴν κορυφὴ τοῦ κεφαλιοῦ του.

280. Κάποιος ζωγραφίζει ἓναν πίνακα μὲ σκοπὸ νὰ δείξει πὼς φαντάζε-

ται μιὰ σκηνή θεάτρου. Καί τώρα λέω : «Αὐτή ἡ ζωγραφιά ἔχει μιὰ διπλή λειτουργία : πληροφορεῖ τοὺς ἄλλους ὅπως τοὺς πληροφοροῦν οἱ ζωγραφιεῖς καὶ οἱ λέξεις — ἀλλά, γι' αὐτὸν ποὺ δίνει τὴν πληροφορία εἶναι μιὰ ἀναπαράσταση (ἢ πληροφορία ;) ἄλλου εἶδους : γι' αὐτόν, αὐτὴ εἶναι ἡ ζωγραφιά τῆς παράστασής του· γιὰ κανέναν ἄλλο δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ ἴδιο πράγμα. Ἡ ἰδιωτικὴ του ἐντύπωση τῆς ζωγραφιάς τοῦ λέει τί φαντάστηκε· καὶ ἡ ἔννοια μὲ τὴν ὁποία τοῦ τὸ λέει δὲν εἶναι ἡ ἔννοια μὲ τὴν ὁποία ἡ ζωγραφιά τὸ λέει στοὺς ἄλλους». — Ἀλλὰ ἂν στὴν πρώτη περίπτωσιν αὐτὲς οἱ λέξεις χρησιμοποιήθηκαν σωστά, μὲ ποιὸ δικαίωμα μιῶ, στὴ δεύτερη αὐτὴ περίπτωσιν, γιὰ ἀναπαράσταση ἢ γιὰ πληροφορία ;

281. «Ἀλλὰ αὐτὸ ποὺ λές δὲν καταλήγει στὸ ὅτι δὲν ὑπάρχει, λ.χ., πόνος χωρὶς τὴ χαρακτηριστικὴ *συμπεριφορὰ τοῦ πόνου* :» — Ἡ κατάληξίς του εἶναι ὅτι μονάχα γιὰ τὸν ζωντανὸ ἄνθρωπο καὶ γιὰ ὅ,τι τοῦ μοιάζει (συμπεριφέρεται μὲ ὅμοιο τρόπο) μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι ἔχει αἰσθήματα· ὅτι βλέπει, ὅτι εἶναι τυφλό, ὅτι ἀκούει, ὅτι εἶναι κουφό· ὅτι ἔχει ἢ ὅτι δὲν ἔχει συνείδηση.

282. «Ἀλλὰ σὰ παραμῦθια ἀκόμη καὶ τὸ τσουκάλι μπορεῖ νὰ βλέπει καὶ νὰ ἀκούει!» (Βέβαια· ἀλλά *μπορεῖ* ἐπίσης καὶ νὰ μιλάει.)

«Ὅμως τὸ παραμῦθι ἐπινοεῖ μόνο πράγματα ποὺ δὲν συμβαίνουν· ὥστος οὐδὲν λέει πράγματα *χωρὶς νόημα*. — Αὐτὸ δὲν εἶναι καὶ τόσο ἀπλό. Εἶναι μήπως ψέμα ἢ ἀνοησία νὰ λέμε ὅτι τὸ τσουκάλι μιλάει ; Μήπως ἔχουμε μιὰ ξεκάθαρη εἰκόνα τῶν περιστάσεων στὶς ὁποῖες θὰ λέγαμε πὼς ἔνα τσουκάλι μιλάει ; (Ἀκόμη καὶ ἔνα ποίημα, φτιαγμένο ἀπὸ λέξεις ποὺ ὁ συνδυασμὸς τους δὲν ἔχει νόημα, δὲν εἶναι ἀνόητο μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ εἶναι ἀνόητο, λ.χ., τὸ ψέλλισμα ἐνὸς βρέφους.)

Καὶ γιὰ τὰ ἄψυχα πράγματα λέμε πὼς ἔχουν πόνους· ὅταν λ.χ. παίζουμε τὶς κοῦκλες. Ἀλλὰ αὐτὴ εἶναι μιὰ δευτερεύουσα χρῆσις τῆς ἔννοιαις τοῦ πόνου. Ἄς φανταστομε ὅμως τὴν κατάστασιν ὅπου *μόνο* γιὰ τὰ ἄψυχα πράγματα ὁ κόσμος λέει πὼς ἔχουν πόνους· λυπαται *μόνο* τὶς κοῦκλες ! (Ὅταν τὰ παιδιὰ παίζουν τὸ τρένο, τὸ παιχνίδι τους ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ γνώσιν ποὺ ἔχουν γιὰ τὰ πραγματικὰ τρένα. Θὰ ἦταν ὅμως δυνατὸ, τὰ παιδιὰ μιᾶς φυλῆς ποὺ δὲν ἔχει ἰδέαν γιὰ τρένα, νὰ ἔχουν μάθει τὸ παιχνίδι ἀπὸ ἄλλους, καὶ νὰ τὸ παίζουν χωρὶς νὰ ξέρουν πὼς, παίζοντάς το, μιμοῦνται κάτι ἄλλο. Θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι, γι' αὐτὰ τὰ παιδιὰ, τὸ παιχνίδι δὲν ἔχει τὸ ἴδιο *νόημα* ποὺ ἔχει γιὰ μᾶς.)

283. Ποῦθε μᾶς ἐρχεται *ἀκόμη καὶ ἡ ἀπλή σκέψιν* ὅτι τὰ δόντα, τὰ ἀντικείμενα, μποροῦν νὰ νιώσουν κάτι ;

Μήπως σ' αυτό με ὀδήγησε ἡ ἀγωγή μου, ἐπειδὴ με ἔμαθε νὰ προσέχω τὰ αἰσθήματα μέσα μου, καὶ τώρα μεταφέρω τὴν ἰδέα σὲ ἀντικείμενα ἔξω ἀπὸ μένα ; Τὸ ὅτι ἀναγνωρίζω πὼς ἐκεῖ (μέσα μου) ὑπάρχει κάτι ποὺ μπορῶ νὰ τὸ ὀνομάζω «πόνος» χωρὶς νὰ ἀντιστρατεύομαι τῇ γλωσσικῇ χρήσῃ τῶν ἄλλων ; — Ἐγὼ δὲν μεταφέρω τὴν ἰδέα μου στὶς πέτρες, στὰ φυτὰ κτλ.

Δὲν θὰ μπορούσα νὰ φανταστῶ πὼς ἔχω φοβεροὺς πόνους καὶ πὼς, ὅσο αὐτοὶ διαρκοῦν μεταμορφώνομαι σὲ πέτρα ; Ἄν κλείσω τὰ μάτια, πὼς μπορῶ νὰ ξέρω ὅτι δὲν ἔγινε πέτρα ; — Καὶ ἂν αὐτὸ συνέβη, μὲ ποιά ἔννοια θὰ πονέσει ἡ πέτρα ; Μὲ ποιά ἔννοια θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ τὸ πει αὐτὸ γιὰ τὴν πέτρα ; Μὰ γιατί πρέπει, ἐδῶ, ὁ πόνος νὰ ἔχει ἕνα φορέα ; !

Καὶ μπορεῖ κανεὶς νὰ πει γιὰ τὴν πέτρα πὼς ἔχει ψυχὴ καὶ πὼς αὐτὴ ἔχει τὸν πόνο ; Τί ἔχει νὰ κάνει ἡ ψυχὴ ἢ ὁ πόνος μὲ τὴν πέτρα ;

Μόνο γι' αὐτὸ ποὺ συμπεριφέρεται σὰν ἀνθρώπινο ὄν μπορεῖ κανεὶς νὰ πει ὅτι ἔχει πόνους.

Γιατὶ αὐτὸ πρέπει κανεὶς νὰ τὸ λέει γιὰ ἕνα σῶμα· ἢ, ἂν προτιμᾷς, γιὰ μιὰ ψυχὴ ποὺ τὴν ἔχει ἕνα σῶμα. Καὶ πὼς μπορεῖ ἕνα σῶμα νὰ ἔχει μιὰ ψυχὴ ;

284. Κοίταξε μιὰ πέτρα καὶ φαντάσου πὼς ἔχει αἰσθήματα. — Ἄναρωτιόμαστε : πὼς μπορεῖ νὰ σοῦ κατέβει στὸ νοῦ ἀκόμη καὶ ἡ ἰδέα νὰ ἀποδώσεις ἕνα αἶσθημα σὲ ἕνα πράγμα ; Μὲ τὸ ἴδιο δικαίωμα θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ τὸ ἀποδώσει σ' ἕναν ἀριθμὸ ! — Καὶ τώρα κοίταξε μιὰ μύγα ποὺ σπαρταράει αὐτὲς οἱ δυσκολίες ἐξαφανίζονται μεμιάς· ἐδῶ ὁ πόνος μοιάζει νὰ μπορεῖ νὰ πιάσει, ἐνῶ πρωτίτερα συναντοῦσε, σὰ νὰ λέγαμε, μονάχα *γλιστερὰ* πράγματα.

Καὶ μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἕνα πῶμα μᾶς φαίνεται ὀλότελα ἀπροσπέλαστο στὸν πόνο. — Ἡ στάση μας ἀπέναντι στοὺς ζωντανοὺς δὲν εἶναι ἡ ἴδια μὲ τὴν στάση μας ἀπέναντι στοὺς πεθαμένους. Ὅλες οἱ ἀντιδράσεις μας εἶναι διαφορετικές. — Ἄν κάποιος πει : «Ἡ διαφορὰ δὲν μπορεῖ νὰ συνίσταται ἀποκλειστικὰ στὸ γεγονὸς πὼς τὸ ζωντανὸ ὄν κινεῖται μὲ ὀρισμένο τρόπο σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ νεκρὸ» — τότε θὰ τοῦ ὑποδείξω πὼς ἐδῶ βρισκόμαστε μπροστὰ στὴν περίπτωσι τῆς μετὰβασης ἀπὸ τὴν ποσότητα στὴν ποιότητα'.

285. Σκέψου τὴν ἀναγνώριση τῆς *ἐκφρασης ἑνὸς προσώπου*. Ἡ, τὴν περιγραφὴ τῆς ἐκφρασης ἑνὸς προσώπου, — ποὺ δὲν συνίσταται στὸ νὰ δώσουμε τίς διαστάσεις αὐτοῦ τοῦ προσώπου ! Καὶ σκέψου ἀκόμη πὼς μπορεῖ κανεὶς νὰ μιμηθεῖ τὸ πρόσωπο ἑνὸς ἀνθρώπου χωρὶς νὰ βλέπει τὸ δικό του στὸν καθρέφτη.

286. Μὰ δὲν εἶναι παράλογο νὰ λέμε πὼς ἕνα σῶμα πονάει ; — Καὶ για-

τί νιώθει κανείς πώς ἐδῶ ὑπάρχει παραλογισμός; Μὲ ποια ἔννοια δὲν εἶναι τὸ χέρι μου ποὺ νιώθει τὸν πόνο, ἀλλὰ ἐγὼ τὸν νιώθω στὸ χέρι μου;

Τὶ εἶδους ἐπίμαχο ζήτημα εἶναι τοῦτο: Εἶναι τὸ *σῶμα* ποὺ νιώθει τὸν πόνο; — Πῶς πρέπει νὰ λυθεῖ; Τί μπορεῖ νὰ πείσει ὅτι δὲν εἶναι τὸ *σῶμα*; — Ἴσως κάτι τέτοιο: ὅταν ἓνας ἔχει πόνο στὸ χέρι δὲν εἶναι τὸ *χέρι* του ποὺ τὸ λέει (ἐκτὸς ἂν τὸ γράφει) καὶ οὔτε παρηγοροῦμε τὸ χέρι, ἀλλὰ ἐκεῖνον ποὺ ὑποφέρει: αὐτὸν κοιτᾶμε στὰ μάτια.

287. Πῶς γίνεται νὰ εἶμαι ὀλος συμπόνοια *γι' αὐτὸν τὸν ἄνθρωπο*; Πῶς ξεχωρίζει ποῖο εἶναι τὸ ἀντικείμενο τῆς συμπόνοιας; (Ἡ συμπόνοια, μπορεῖ κανεὶς νὰ πεί, εἶναι μιὰ μορφή τῆς πεποιθήσεως πῶς ὁ ἄλλος πονάει.)

288. Μεταμορφώνομαι σὲ πέτρα κι ὁ πόνος μου συνεχίζει. — Καὶ ἂν ἔκανα λάθος καὶ δὲν ἦταν πιά *πόνος*! — Ἀλλὰ ἐδῶ δὲν μπορῶ νὰ κάνω λάθος: δὲν σημαίνει τίποτε τὸ: ἀμφιβάλλω ἂν πονῶ! — Δηλαδή: ἂν κάποιος ἔλεγε «Δὲν ξέρω ἂν αὐτὸ ποὺ ἔχω εἶναι πόνος ἢ κάτι ἄλλο», θὰ σκεφτόμασταν ἴσως πῶς αὐτὸς δὲν ξέρει τί σημαίνει ἡ λέξη 'πόνος' στὰ ἑλληνικά· καὶ θὰ τοῦ τὴν ἐξηγήσουμε. — Πῶς; Ἴσως μὲ τὴ βοήθεια χειρονομιῶν ἢ τσιμπώντας τον μὲ μιὰ βελόνα καὶ λέγοντάς του: «Βλέπεις, αὐτὸ εἶναι πόνος». Αὐτὴ τὴν ἐξήγηση τῆς σημασίας τῆς λέξης, καθὼς καὶ κάθε ἄλλη ἐξήγηση, μπορεῖ νὰ τὴν καταλάβει σωστά, λάθος ἢ καθόλου. Τί κατάλαβε θὰ μᾶς τὸ δείξει μὲ τὴ χρήση τῆς λέξης, ὅπως ἐξ ἄλλου συμβαίνει καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις.

Ἄν τώρα ἀκόμα λ.χ. ἔλεγε: «Ἄ, ξέρω τί σημαίνει 'πόνος' ἀλλὰ ἂν αὐτὸ ποὺ ἔχω τώρα ἐδῶ εἶναι πόνος, αὐτὸ δὲν τὸ ξέρω» — θὰ κουνούσαμε ἀπλῶς τὸ κεφάλι καὶ θὰ ἀναγκαζόμαστε νὰ θεωρήσουμε τὰ λόγια του σάν ἀλλόκοτη ἀντίδραση ποὺ δὲν ξέρουμε τί νὰ τὴν κάνουμε. (Θὰ ἦταν σὰ νὰ ἀκούγαμε κάποιον νὰ δηλώνει σοβαρά: «Θυμᾶμαι πολὺ καλὰ πῶς κάποτε πρὶν νὰ γεννηθῶ, πίστευα πῶς.....».)

Ἐκεῖνη ἡ ἔκφραση ἀμφιβολίας δὲν ἀνήκει στὸ γλωσσικὸ παιχνίδι· ἀλλὰ ἂν ἀποκλείσουμε τὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορά, ποὺ εἶναι ἡ ἔκφραση τοῦ αἰσθήματος, τότε δὲν θὰ ἦταν ἴσως *παράτυπο* νὰ ξαναρχίσω νὰ ἀμφιβάλλω. Τὸ ὅτι ἐδῶ ἔχω τὸν πειρασμὸ νὰ λέω ὅτι θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πάρει τὸ αἰσθημα γιὰ κάτι ἄλλο, διαφορετικὸ ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ εἶναι, πηγάζει ἀπὸ τὸ ἀκόλουθο: Ἄν φαντασθῶ ὅτι καταργεῖται τὸ κανονικὸ γλωσσικὸ παιχνίδι μὲ τὴν ἔκφραση τοῦ αἰσθήματος, τότε χρειάζομαι ἓνα κριτήριον γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ αἰσθήματος· καὶ τότε ἔχει ὑπόστασι καὶ ἡ δυνατότητα τῆς πλάνης.

289. «Ὅταν λέω 'Νιώθω πόνο', εἶμαι πάντα δικαιολογημένος ὡς πρὸς τὸν

ἐαυτό μου». — Τί σημαίνει τοῦτο ; Μήπως σημαίνει : « Ἄν ἓνας ἄλλος μποροῦσε νὰ ξέρει τί ὀνομάζω 'πόνο' θὰ παραδεχόταν ὅτι χρησιμοποιοῦ τὴ λέξη σωστά »;

Τὸ νὰ χρησιμοποιοῦ μιὰ λέξη χωρὶς αἰτιολόγησι δὲν σημαίνει ὅτι τὴ χρησιμοποιοῦ χωρὶς νὰ ἔχω τὸ δικαίωμα.

290. Δὲν εἶναι βέβαια ἀπὸ τὰ κριτήρια ποῦ ἀναγνωρίζω τὸ αἶσθημά μου — χρησιμοποιοῦ ὁμως τὴν ἴδια ἔκφρασι. Ἄλλὰ αὐτὸ δὲν εἶναι τὸ τέλος τοῦ γλωσσικοῦ παιχνιδιοῦ· ἀντίθετα, εἶναι ἡ ἀρχὴ του.

Ἄλλὰ δὲν ἀρχίζει μὲ τὸ αἶσθημα ποῦ περιγράφω ; — Ἵσως ἡ λέξη 'περιγράφω' νὰ μᾶς ξεγελάει. Λέω : « Περιγράφω τὴν ψυχικὴ μου κατάστασι » καὶ ἀκόμα « περιγράφω τὸ δωμάτιό μου ». Δὲν πρέπει νὰ ξεχναμε τίς διαφορὰς ἀνάμεσα στὰ γλωσσικὰ παιχνίδια.

291. Αὐτὰ ποῦ λέμε 'περιγραφές' εἶναι ἐργαλεῖα γιὰ ὀρισμένες χρήσεις. Σκέψου τὸ σχέδιο μιᾶς μηχανῆς, μιὰ τομὴ, ἓνα προβολικὸ σχεδιάγραμμα ποῦ βρίσκεται μπροστὰ σ' ἓνα μηχανικόν. Ὑπάρχει κάτι τὸ παραπλανητικόν στὸ νὰ σκέφτεσαι μιὰ περιγραφή σὰν ρηματικὴ εἰκόνα τῶν γεγονότων : Ἵσως νὰ σκέφτεται κανεὶς μονάχα τοὺς πίνακες ποῦ κρεμαμε στοὺς τοίχους τῶν σπιτιῶν μας· ποῦ μοιάζουν ἀπλῶς νὰ ἀναπαρασταίνουσι πῶς φαίνεται ἓνα πράγμα, ποιὰ εἶναι ἡ κατάστασή του. (Αὐτοὶ οἱ πίνακες εἶναι, σὰ νὰ λέγαμε, ἀδρανεῖς.)

292. Μὴ νομίζεις πάντα ὅτι αὐτὰ ποῦ λὲς τὰ ἀντλεῖς ἄμεσα ἀπὸ τὰ γεγονότα σὰ νὰ διαβάξεις στὰ πεταχτὰ· ἢ, ὅτι αὐτὰ ποῦ λὲς ἀναπαρασταίνουσι τὰ γεγονότα σύμφωνα μὲ ὀρισμένους κανόνες ! Γιατί τὴν ἐφαρμογὴ στὴ συγκεκριμένη περίπτωσι, ἐσὺ πρέπει νὰ τὴν κάνεις, χωρὶς καμία καθοδήγησι.

293. Ἄν γιὰ τὸν ἑαυτό μου λέω ὅτι μόνο ἀπὸ τὴν προσωπικὴ μου ἐμπειρία ξέρω τί σημαίνει ἡ λέξι «πόνος», — δὲν πρέπει νὰ λέω τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους ; Καὶ πῶς μπορῶ, τὴ μία αὐτὴ περίπτωσι, νὰ τὴ γενικεύω τόσο ἀνεύθυνα ;

Τώρα, ἓνας μοῦ λέει πῶς ξέρει τί εἶναι ὁ πόνος, ἀλλὰ μόνο ἀπὸ τὴ δικὴ του περίπτωσι ! — Ἄς ὑποθέσουμε πῶς καθένας ἔχει ἀπὸ ἓνα κουτί μέσα στὸ ὅποιο βρίσκεται κάτι ποῦ θὰ τὸ ὀνομάσουμε «σκαθάρι». Κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ δεῖ μέσα στὸ κουτί τοῦ ἄλλου· καὶ καθένας λέει πῶς ξέρει τί εἶναι ἓνα σκαθάρι μονάχα βλέποντας τὸ δικό του σκαθάρι. — Ἐδῶ θὰ ἦταν βέβαια δυνατό καθένας νὰ ἔχει στὸ κουτί του κάτι διαφορετικόν. Μάλιστα θὰ μπορούσαμε νὰ φανταστοῦμε πῶς αὐτὸ τὸ πράγμα ἀλλάζει συνέχεια. —

Ἄλλὰ τί θά γινόταν ἂν ἡ λέξη «σκαθάρι» εἶχε μιὰ χρήση στὴ γλώσσα αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων;—Ἄν συνέβαινε αὐτό, τότε ἡ χρήση αὐτὴ δὲν θά ἦταν γιὰ τὴν ὑποσήμανση ἑνὸς πράγματος. Τὸ πράγμα μέσα στὸ κουτί δὲν ἔχει καμιὰ θέση στὸ γλωσσικὸ παιχνίδι· οὔτε ὡς *κατιτί*· γιατί τὸ κουτί θά μπορούσε καὶ νὰ εἶναι ἄδειο.—Ὅχι· μπορεί κανεὶς νὰ ἄπλοποιήσῃ τοὺς δρους 'διά' τοῦ πράγματος ποὺ βρίσκεται στὸ κουτί· ὁ,τιδήποτε καὶ ἂν εἶναι, αὐτὸ ἀπαλείφεται.

Παναπεῖ: Ἄν ἐρμηνεύσουμε τὴ γραμματικὴ τῆς ἔκφρασης τοῦ αἰσθήματος σύμφωνα μὲ τὸ ὑπόδειγμα ἄντικείμενο καὶ ὑποσήμανση, τότε τὸ ἄντικείμενο ἀποκλείεται ἀπὸ τὴ θεώρηση, ὡς ξένο πρὸς τὸ θέμα.

294. Ἄν πεῖς ὅτι μπρὸς τοῦ βλέπει μιὰν ἰδιωτικὴ εἰκόνα καὶ τὴν περιγράφει, πάλι ἔκανες μιὰν ὑπόθεση σχετικὰ μ' αὐτὸ ποὺ ἔχει μπρὸς τοῦ. Καὶ τοῦτο σημαίνει πὼς τὸ περιγράφεις ἢ μπορείς νὰ τὸ περιγράφεις μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια. Ἄν παραδεχτεῖς πὼς δὲν ἔχεις τὴν παραμικρὴ ἰδέα γιὰ τὸ τί μπορεί νὰ εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ἔχει μπροστά του — τότε τί σὲ κάνει νὰ λὲς πὼς μολοντοῦτο, ἔχει κάτι μπροστά του; Δὲν εἶναι σὰ νὰ ἔλεγα γιὰ κάποιον: «Ἐχει κάτι. Ἄλλὰ ἂν εἶναι χρήματα, ἢ χρέη ἢ ἓνα ἄδειο χρηματοκιβώτιο, αὐτὸ δὲν τὸ ξέρω».

295. Καί, γενικά, τί εἶδος πρότασης μπορεί νὰ εἶναι ἡ «Μονάχα ἀπὸ τὴ δική μου περίπτωσι γνωρίζω ὅτι...»; Μιὰ ἐμπειρικὴ πρόταση; Ὅχι.— Μιὰ γραμματικὴ πρόταση;

Φαντάζομαι λοιπὸν πὼς καθένας λέει ὅτι γνωρίζει τί εἶναι ὁ πόνος μονάχα ἀπὸ τὸ δικό του πόνο.—Ὅχι πὼς οἱ ἄνθρωποι τὸ λένε αὐτὸ πραγματικὰ ἢ πὼς ἔχουν ἀκόμη καὶ τὴ διάθεσι νὰ τὸ ποῦν. Ἄλλὰ ἂν τὸ ἔλεγε ὁ καθένας — θά μπορούσε νὰ εἶναι ἓνα εἶδος ἐπιφωνήματος. Καὶ ἂν ἀκόμα ἐκείνη ἡ πρότασι ὡς πληροφορία, δὲν λέει τίποτε, πάλι δὲν παύει νὰ εἶναι μιὰ εἰκόνα. Καὶ γιατί θά ἔπρεπε νὰ ἀρνούμαστε νὰ καλοῦμε στὸ νοῦ μας μιὰ τέτοια εἰκόνα; Τὴ θέση τῶν λέξεων φαντάσου πὼς τὴν παίρνει ἓνας ἀλληγορικὸς πίνακας.

Ὅταν, φιλοσοφώντας, κοιτᾶμε μέσα μας, συχνὰ μᾶς τυχαίνει νὰ κοιτᾶμε ἀκριβῶς μιὰ τέτοια εἰκόνα. Κυριολεκτικὰ, πρόκειται γιὰ μιὰ μεταφορικὴ παράστασι τῆς γραμματικῆς μας. Ὅχι γεγονότα· ἀλλὰ, σὰ νὰ λέγαμε, εἰκονογραφημένα λεκτικὰ σχήματα.

296. «Ναί, ἀλλὰ πάντως ὑπάρχει κάτι ποὺ συνοδεύει τὸ ξεφωνητό μου στὸν πόνο! Καὶ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ξεφωνίζω. Καὶ αὐτὸ τὸ κάτι εἶναι τὸ σημαντικόν,— καὶ τὸ φρικτό».—Ἄλλὰ ποιὸν πληροφοροῦμε μὲ τοῦτο; Καὶ μὲ ποιὰν εὐκαιρία;

297. Φυσικά, αν τὸ νερὸ βράζει μὲς στὸ τσουκάλι, ὁ ἀτμὸς βγαίνει ἀπὸ τὸ τσουκάλι, καὶ ἐπίσης ἡ εἰκόνα τοῦ ἀτμοῦ ἀπὸ τὴν εἰκόνα τοῦ τσουκαλιοῦ. Μὰ τί θὰ ἔλεγεσ ἂν κάποιος ἰσχυριζόταν ὅτι κάτι πρέπει νὰ βράζει καὶ στὴν εἰκόνα τοῦ τσουκαλιοῦ;

298. Τὸ γεγονὸς πὼς λέμε τόσο πρόθυμα: «Τὸ σημαντικό εἶναι αὐτὸ» — ἐνῶ, ἀποτεινόμενοι μόνο στὸν ἑαυτὸ μας, ὑποδείχνουμε τὸ αἶσθημα — δείχνει κίολας, πόσο ἐντονη εἶναι ἡ τάση μας νὰ λέμε κάτι ποῦ δὲν ἀποτελεῖ πληροφορία.

299. Τὸ νὰ μᾶς εἶναι ἀδύνατο — ὅταν ἔχουμε παραδοθεῖ σὲ φιλοσοφικὲς σκέψεις — νὰ μὴ λέμε ἓνα ὀρισμένο πράγμα, τὸ νὰ ἔχουμε τὴν ἀκατανίκητη τάση νὰ τὸ λέμε, δὲν σημαίνει πὼς εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ κάνουμε μιὰν *ὑπόθεση* ἢ πὼς ἔχουμε μιὰν ἄμεση ἀντίληψη ἢ γνώση μιᾶς κατάστασης πραγμάτων.

300. Στὸ γλωσσικὸ παιχνίδι μὲ τίς λέξεις «αὐτὸς πονάει» δὲν ἀνήκει — θάθελε κανεὶς νὰ πεῖ — μονάχα ἡ εἰκόνα τῆς συμπεριφοράς, ἀλλὰ καὶ ἡ εἰκόνα τοῦ πόνου. Ἡ: ὄχι μόνο τὸ ὑπόδειγμα τῆς συμπεριφοράς ἀλλὰ καὶ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ πόνου. — Εἶναι παρανόηση νὰ λέμε: «Ἡ εἰκόνα τοῦ πόνου παρεμβάλλεται στὸ γλωσσικὸ παιχνίδι μὲ τὴ λέξη 'πόνος'». Ἡ παράσταση τοῦ πόνου δὲν εἶναι εἰκόνα, καὶ οὔτε καὶ μπορεῖ *αὐτὴ* ἢ παράσταση νὰ ἀντικατασταθεῖ στὸ γλωσσικὸ παιχνίδι ἀπὸ κάτι ποῦ θὰ τὸ λέγαμε εἰκόνα. — Ἀναμφίβολα στὸ γλωσσικὸ παιχνίδι παρεμβάλλεται, μὲ κάποια ἔννοια, ἡ εἰκόνα τοῦ πόνου· ὥστόσο ὄχι ὡς εἰκόνα.

301. Μιὰ παράσταση δὲν εἶναι εἰκόνα, ἀλλὰ μπορεῖ μιὰ εἰκόνα νὰ ἀντιστοιχεῖ σὲ μιὰ παράσταση.

302. Δὲν εἶναι καὶ τόσο εὐκόλο νὰ φανταστεῖ κανεὶς τὸν πόνο τοῦ ἄλλου παίρνοντας γιὰ ὑπόδειγμα τὸ δικὸ του πόνο· γιατί πρέπει, μὲ βάση πόνους ποῦ *νιώθω*, νὰ φανταστῶ πόνους ποῦ *δὲν νιώθω*. Δηλαδή ἐκεῖνο ποῦ πρέπει νὰ κάνω δὲν εἶναι μόνο νὰ μεταθέσω φανταστικά τὸν πόνο ἀπὸ μιὰ θέση σὲ ἄλλη, λ.χ., ἀπὸ τὸ χέρι στὸ βραχίονα. Πράγματι, δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ φανταστῶ ὅτι νιώθω πόνο σ' ἓνα μέρος τοῦ σώματός του. (Κάτι ποῦ θὰ ἦταν ἐπίσης δυνατό.)

Μπορεῖ ἡ συμπεριφορὰ στὸν πόνο νὰ ὑποδηλώνει ἓνα σημεῖο ποῦ πονάει — ἀλλὰ εἶναι τὸ ἄτομο ποῦ υποφέρει καὶ ποῦ ἐξωτερικεῖ τὸν πόνο.

303. «Πὼς ὁ ἄλλος ἔχει πόνους μπορῶ μονάχα νὰ τὸ πιστέψω· ἀντίθετα

ἐγὼ ξέρω πὼς τοὺς ἔχω».— Σωστά· μπορεί κανείς νά ἀποφασίσει νά λέει «Πιστεύω πὼς ἔχει πόνους» ἀντὶ «ἔχει πόνους». Κι αὐτὸ εἶναι ὄλο.— Ἐκεῖνο πού ἐδῶ μοιάζει μὲ ἐξηγήση ἢ πρόταση σχετικὴ μὲ μιὰ νοητικὴ διαδικασίᾳ εἶναι, στὴν πραγματικότητά, μιὰ ὑποκατάσταση ἑνὸς τρόπου ὁμιλίας, μὲ τὸν ἄλλον πού, ὅταν φιλοσοφοῦμε, μᾶς φαίνεται νά εἶναι ὁ πῶ κατὰλληλος.

Γιὰ δοκίμασε — σὲ μιὰ πραγματικὴ περίπτωσι — νά ἀμφισβητήσεις τὴν ἀγωνία ἢ τὸν πόνο κάποιου ἄλλου !

304. «Ἄλλὰ θὰ παραδεχτεῖς βέβαια ὅτι ὑπάρχει μιὰ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴ συμπεριφορὰ στὸν πόνο, ὅταν αὐτὴ συνοδεύεται ἀπὸ πόνο, καὶ στὴν συμπεριφορὰ στὸν πόνο πού δὲν συνοδεύεται ἀπὸ πόνο». — Παραδοχὴ ; Καὶ ποιά διαφορὰ θὰ μπορούσε νά εἶναι μεγαλύτερη ; ! — «Καὶ ὅμως ὄλο καὶ φτάνεις στὸ ἀποτέλεσμα πὼς τὸ αἶσθημα καθαυτὸ εἶναι ἓνα τίποτα». — Καθόλου. Δὲν εἶναι κάτι, οὔτε ὅμως καὶ ἓνα τίποτα ! Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν μονάχα, πὼς ἓνα τίποτα θὰ ἐξυπηρετοῦσε τὸ ἴδιο ὅσο κι ἓνα κάτι, πού δὲν ἐπιτρέπει νά ποῦμε τίποτα γι' αὐτό. Τὸ μόνο πού κάναμε ἦταν νά ἀπορρίψουμε τὴ γραμματικὴ πού, ἐδῶ, προσπαθεῖ νά μᾶς φορτωθεῖ.

Τὸ παράδοξο ἐξαφανίζεται μονάχα ἂν ἐγκαταλείψουμε ὀριστικὰ τὴν ἰδέα πὼς ἡ γλῶσσα λειτουργεῖ πάντα μὲ ἓνα μόνο τρόπο, ἐξυπηρετεῖ πάντα τὸν ἴδιο σκοπὸ : νά μεταδίνει σκέψεις — ἃς εἶναι αὐτὲς σκέψεις σχετικὲς μὲ σπίτια, πόνους, καλὸ καὶ κακό, ἢ ὅ,τιδήποτε ἄλλο.

305. «Ἄλλὰ δὲν μπορείς νά ἀρνηθεῖς πὼς, λ.χ., στὴν ἀνάμνηση, συμβαίνει μιὰ ἐσωτερικὴ διαδικασίᾳ». — Ἄλλὰ πὼς δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωσι πὼς θέλουμε νά ἀρνηθοῦμε κάτι ; Ὅταν κάποιος πεῖ «Καὶ ὅμως ἐδῶ συμβαίνει μιὰ ἐσωτερικὴ διαδικασίᾳ» — ἔρχεται φυσικὸ νά προσθέσει : «Τελοσπάντων τὸ βλέπεις». Καὶ εἶναι ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ἐσωτερικὴ διαδικασίᾳ πού ἐννοεῖ κανεὶς μὲ τὴ λέξι «θυμᾶμαι». — Ἡ ἐντύπωσι πὼς θέλαμε νά ἀρνηθοῦμε κάτι πηγάζει ἀπὸ τὸ ὅτι ἀντιτασσόμαστε στὴν εἰκόνα τῆς ἐσωτερικῆς διαδικασίας. Αὐτὸ πού ἀρνιόμαστε εἶναι ὅτι ἡ εἰκόνα τῆς ἐσωτερικῆς διαδικασίας μᾶς δίνει τὴ σωστὴ ἰδέα γιὰ τὴ χρῆσι τῆς λέξης «θυμᾶμαι». Καὶ μάλιστα λέμε πὼς αὐτὴ ἡ εἰκόνα, μὲ τὰ παρακλάδια τῆς, μᾶς ἐμποδίζει νά δοῦμε τὴν πραγματικὴ χρῆσι τῆς λέξης.

306. Γιατί θὰ ἔπρεπε νά ἀρνηθῶ πὼς ὑπάρχει μιὰ νοητικὴ διαδικασίᾳ ; ! Μόνο πού ἡ «τώρα μόλις συνέβηκε μέσα μου ἡ νοητικὴ διαδικασίᾳ τῆς ἀνάμνησις...» δὲν σημαίνει ἄλλο ἀπὸ τὴν : «τώρα μόλις θυμῆθηκα...». Τὸ νά ἀρνηθοῦμε τὴν ἐσωτερικὴν διαδικασίᾳ θὰ σημαίνει πὼς ἀρνιόμαστε τὴν ἀνάμνησι· πὼς ἀρνιόμαστε ὅτι θυμᾶται κανεὶς ποτὲ τίποτα.

307. «Λοιπὸν εἶσαι ἕνας κρυπτο-μπεχαβιοριστῆς. Στὸ βάθος, μήπως δὲν λές πῶς; ἐξω ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορά, ὅλα τὰ ἄλλα εἶναι παραμύθια;» — Ἄν μιλῶ γιὰ φαντασιοκοπήματα, τότε μιλῶ γιὰ γραμματικὰ φαντασιοκοπήματα.

308. Πῶς γεννιέται τὸ φιλοσοφικὸ πρόβλημα τῶν νοητικῶν διαδικασιῶν καὶ καταστάσεων καὶ τοῦ μπεχαβιορισμοῦ; — Τὸ πρῶτο βῆμα εἶναι ἐκεῖνο ποῦ περνάει ἀπαρατήρητο. Μιλᾶμε γιὰ διαδικασίες καὶ καταστάσεις καὶ ἀφήνουμε τὴ φύση τοὺς ἀπροσδιόριστη! Κάποια μέρα ἴσως θὰ ξέρουμε περισσότερα — σκεφτόμαστε. Ἄλλὰ αὐτὸ ἀκριβῶς ποῦ σκεφτόμαστε μᾶς δεσμεύει μὲ ἕναν ὀρισμένο τρόπο θεώρησης. Γιατὶ ἔχουμε μιὰ συγκεκριμένη ἔννοια τοῦ τί σημαίνει: μαθαίνω νὰ γνωρίζω καλύτερα μιὰ διαδικασία. (Ἡ ἀποφασιστικὴ ταχυδακτυλουργικὴ κίνηση ἔχει γίνει, καὶ εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνη ποῦ μᾶς φαινόταν ἄθῳα.) — Καὶ τώρα καταστρέφεται ἡ ἀναλογία χάρι στὴν ὁποία θὰ κατανοοῦσαμε τὴ σκέψη μας. Ὡστε πρέπει νὰ ἀρνηθοῦμε τὴν ἴσαμε τώρα ἀκατανόητη διαδικασία σ' ἕνα ἴσαμε τώρα ἀνεξερεύνητο μέσο. Καὶ ἔτσι φαίνεται σὰ νὰ εἶχαμε ἀρνηθεῖ τις νοητικὲς διαδικασίες. Καί, φυσικὰ, δὲν θέλουμε νὰ τις ἀρνηθοῦμε.

309. Ποιὸς εἶναι ὁ σκοπὸς σου στὴ φιλοσοφία; — Νὰ δείξω στὴ μύγα τὴ διέξοδο ἀπὸ τὴν παγίδα.

310. Λέω σὲ κάποιον πὼς ἔχω πόνους. Ἡ στάση του ἀπέναντί μου θὰ εἶναι στάση παραδοχῆς, δυσπιστίας, ὑποψίας, κτλ.

Ἄς υποθέσουμε πὼς λέει: «Δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ τόσο ἄσχημα». — Δὲν εἶναι αὐτὸ ἀπόδειξη πὼς πιστεύει σὲ κάτι ποῦ βρίσκεται πίσω ἀπὸ τὴν ἐξωτερικέυση τοῦ πόνου; — Ἡ στάση του εἶναι ἀπόδειξη τῆς στάσης του. Μὴ σκέφτεσαι μονάχα τὴν πρόταση «Ἐχω πόνους», ἀλλὰ καὶ τὴν ἀπάντηση «Δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ τόσο ἄσχημα», νὰ ὑποκατασταίνεται μὲ ξεφωνητὰ καὶ μὲ χειρονομίες!

311. «Ποιά διαφορά θὰ μπορούσε νὰ εἶναι μεγαλύτερη;!» — Στὴν περίπτωση τοῦ πόνου πιστεύω πὼς μπορῶ νὰ ἐπιδείξω στὸν ἑαυτὸ μου ἰδιωτικὰ αὐτὴ τὴ διαφορά. Ὅμως, τὴ διαφορά ἀνάμεσα σὲ ἕνα σπασμένο δόντι καὶ σὲ ἕνα δόντι ποῦ δὲν εχει σπάσει, μπορῶ νὰ τὴν ἐπιδείξω στὸν καθένα. — Ἀλλὰ γιὰ τὴν ἰδιωτικὴ ἐπίδειξη δὲν ἔχεις καθόλου ἀνάγκη νὰ προκαλέσεις πόνο στὸν ἑαυτὸ σου· ἀρκεῖ νὰ τὸν φανταστεῖς, — λ.χ. στραβώνοντας λίγο τὸ πρόσωπό σου. Καὶ ξέρεις πὼς ἐκεῖνο ποῦ ἐπιδείχνεις στὸν ἑαυτὸ σου εἶναι πόνος καὶ *δχι*, λ.χ., μιὰ ἔκφραση τοῦ προσώπου; Καὶ πὼς ξέρεις τί πρέπει νὰ ἐπιδείξεις στὸν ἑαυτὸ σου πρὶν τὸ ἐπιδείξεις; Αὐτὴ ἡ *ἰδιωτικὴ* ἐπίδειξη εἶναι μιὰ ψευδαίσθηση.

312. Ἄλλὰ πάλι, δέν εἶναι ὁμοιες οἱ περιπτώσεις τοῦ δοντιοῦ καί τοῦ πόνου ; Ἄφου τὸ ὀπτικό αἶσθημα στή μιᾷ περίπτωση ἀντιστοιχεῖ στό αἶσθημα τοῦ πόνου στήν ἄλλη. Μπορῶ νά ἐπιδείξω στόν ἑαυτό μου τὸ ὀπτικό αἶσθημα ἐξίσου, λίγο ἢ πολύ, ὅσο τὸ αἶσθημα τοῦ πόνου.

Ἄς φανταστοῦμε τήν ἀκόλουθη περίπτωση : Οἱ ἐπιφάνειες τῶν πραγμάτων πού μᾶς περιστοιχίζουν (πέτρες, φυτά κτλ.) ἔχουν κηλίδες καί ζῶνες πού, ὅταν τίς ἀγγίξουμε, μᾶς προκαλοῦν πόνο στό δέρμα. (Ἐξαιτίας, ἄς ποῦμε, τῆς χημικῆς σύνθεσης αὐτῶν τῶν ἐπιφανειῶν. Ἄλλὰ τοῦτο δέν εἶναι ἀνάγκη νά τὸ γνωρίζουμε.) Σ' αὐτή τήν περίπτωση θά πρέπει νά μιλήσουμε γιά ἀλλαγινές κηλίδες στό φύλλο ἑνός ὀρισμένου φυτοῦ, ἔτσι ὅπως τώρα μιλάμε γιά κόκκινες κηλίδες. Φαντάζομαι πῶς θά μᾶς ἦταν χρήσιμη ἡ παρατήρηση αὐτῶν τῶν κηλίδων καί τοῦ σχήματός τους, πῶς ἀπό αὐτά θά μπορούσαμε νά καταλήξουμε σέ συμπεράσματα σχετικά μέ σημαντικές ἰδιότητες τῶν πραγμάτων.

313. Μπορῶ νά ἐπιδείξω τὸν πόνο ὅπως ἐπιδείχνω τὸ κόκκινο, καί ὅπως ἐπιδείχνω τὸ εὐθύ καί τὸ στρεβλό, τὸ δέντρο καί τὴν πέτρα. — *Αὐτὸ ἀκριβῶς ὀνομάζουμε «ἐπιδείχνω».*

314. Τὸ γεγονός ὅτι γιά νά διαλευκάνω τὸ φιλοσοφικὸ πρόβλημα τῆς αἰσθησης ἔχω τὴν τάση νά ἐξετάσω τὸν πονοκέφαλο πού ἔχω τούτη τὴ στιγμή, ἀποκαλύπτει μιᾷ θελεμιώδη παρανόηση.

315. Θά μπορούσε ἄραγε νά καταλάβει τὴ λέξη «πόνος» ἐκεῖνος πού ποτε δέν ἔνοιωσε πόνο ; — Πρέπει ἢ πείρα νά μέ διδάξει ἂν αὐτὸ εἶναι ἀλήθεια ἢ ὄχι ; — Καί ἂν ποῦμε : «Δέν μπορεῖ κανεὶς νά φανταστεῖ τὸν πόνο χωρὶς νά τὸν ἔχει κάποτε νιώσει» — πῶς τὸ ξέρουμε αὐτό ; Πῶς μπορούμε νά ἀποφασίσουμε ἂν αὐτὸ εἶναι ἀλήθεια ;

316. Γιά νά διαλευκάνουμε τὴ σημασία τῆς λέξης «σκέφτομαι» παρατηροῦμε τὸν ἑαυτό μας ἐνῶ σκεφτόμαστε : αὐτὸ πού παρατηροῦμε θά εἶναι ἐκεῖνο πού σημαίνει ἡ λέξη ! — Ἄλλὰ διόλου δέν χρησιμοποιεῖται ἔτσι αὐτὴ ἡ ἔννοια. (Αὐτὸ θά ἔμοιαζε μέ τὴν περίπτωση ὅπου, χωρὶς νά ξέρω τίποτα ἀπὸ σκάκι, θά ἤθελα νά βγάλω τὸ νόημα τῆς λέξης «μάτ», παρατηρώντας προσεκτικὰ τὴν τελευταία κίνηση μιᾶς παρτίδας.)

317. Παραπλανητικὸς παραλληλισμὸς : ἡ κραυγὴ, μιᾷ ἔκφραση τοῦ πόνου — ἡ πρόταση, μιᾷ ἔκφραση τῆς σκέψης !

Σὰ νά ἦταν ὁ σκοπὸς τῆς πρότασης νά μεταδώσει στόν ἕνα τὸ πῶς νιώθει ὁ ἄλλος : μόνο, ὄχι στό στομάχι, ἀλλά, σὰ νά λέγαμε, στό ὄργανο τῆς σκέψης.

318. Όταν σκεφτόμαστε και μιλάμε ή γράφουμε — έννοώ, όπως κάνουμε συνήθως — δεν θά πούμε πώς, γενικά, σκεφτόμαστε πιο γρήγορα απ' ό,τι μιλάμε· αλλά αντίθετα, η σκέψη φαίνεται *αξεχώριστη* από την έκφραση. 'Αλλά από την άλλη μεριά, μιλάμε για ταχύτητα της σκέψης· για το πώς μιιά σκέψη περνάει από το κεφάλι σάν άστραπή, για το πώς τὰ προβλήματα μᾶς γίνονται μεμιας ξεκάθαρα, κτλ. 'Εδώ είναι φυσικό νά ρωτήσουμε: "Όταν έχουμε άστραπιαίες σκέψεις, δεν συμβαίνει άραγε τὸ ἴδιο όπως όταν μιλάμε και σκεφτόμαστε ἐκείνο πού λέμε — με διαφορά τὴν ὑπερβολικὴ ἐπιτάχυνση; "Ετσι πού, στὴν πρώτη περίπτωση, ὁ μηχανισμὸς τοῦ ρολογιοῦ τρέχει, σὰ νά λέγαμε, ὅλος μὲ ἓνα ραγδαῖο ἄλμα, ἐνῶ στὴ δεύτερη, προχωρεῖ βῆμα πρὸς βῆμα, συγκρατημένος ἀπὸ τὶς λέξεις.

319. 'Εγὼ μπορῶ νά δῶ ἢ νά καταλάβω ὀλόκληρη μιιά σκέψη σὲ μιάν άστραπή, μὲ τὴν ἴδια ἀκριβῶς έννοια πού μπορῶ νά τὴν σημειῶσω στο χαρτί μὲ λίγες λέξεις ἢ μολυβιές.

Τί κάνει αὐτὸ πού σημείωσα νά εἶναι ἓνα σύμπτυγμα αὐτῆς τῆς σκέψης;

320. 'Η σχέση τῆς «άστραπιαίας» σκέψης μὲ τὴν προφορικὴ τῆς έκφραση μπορεῖ νά εἶναι σάν τὴ σχέση τοῦ ἀλγεβρικοῦ τύπου μὲ τὴν ἀκολουθία τῶν ἀριθμῶν πού λαβαίνω ὅταν τὸν ἀναπτύξω.

'Αν λ.χ. μοῦ δοθεῖ μιιά ἀλγεβρική συνάρτηση, εἶμαι BEBAIOS πὼς μπορῶ νά ὑπολογίσω τὶς τιμὲς γιὰ τὰ ὄρισματα 1, 2, 3... ὡς τὸ 10. Αὐτὴ τὴ βεβαιότητα θά τὴν πεί κανεὶς 'βάσιμη' γιατί ἔχω μάθει νά ὑπολογίζω τέτοιες συναρτήσεις, κτλ. Σὲ ἄλλες περιπτώσεις δὲν θά εἶναι βάσιμη — ἂν και σὺνῆγορός τῆς θά εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα.

321. «Τί συμβαίνει ὅταν ἓνας ἄνθρωπος καταλαβαίνει ξαφνικά;» — 'Η ἐρώτηση δὲν τέθηκε σωστά. 'Αν πρόκειται γιὰ τὴ σημασία τῆς έκφρασης «καταλαβαίνω ξαφνικά», τότε δὲν εἶναι ἀπάντηση τὸ νά ὑποδείξουμε μιιά διαδικασία πού τὴν ὀνομάζουμε ἔτσι.—'Η ἐρώτηση θά μπορούσε νά σημαίνει: Ποιὲς εἶναι οἱ ἐνδείξεις γιὰ τὸ γεγονὸς πὼς ἓνας κατάλαβε ξαφνικά, ποιά εἶναι τὰ χαρακτηριστικὰ φαινόμενα πού συνοδεύουν τὴν αἰφνίδια ἀντίληψη;

(Δὲν ὑπάρχει κανένας λόγος γιὰ νά ὑποθέσουμε πὼς ἓνας ἄνθρωπος νιώθει, λ.χ., τὶς κινήσεις τῶν ἐκφράσεων τοῦ προσώπου του ἢ τὶς μεταβολές τοῦ ρυθμοῦ τῆς ἀναπνοῆς του πού χαρακτηρίζουν μιιά συγκίνηση. 'Ακόμα κι ἂν τὶς νιώθει μόλις ἢ προσοχὴ του στραφεῖ πρὸς αὐτές.) (Στάση.)

322. Αὐτὴ ἡ περιγραφή δὲν μᾶς δίνει τὴν ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα σχετικὰ μὲ τὴ σημασία τῆς έκφρασης αὐτῆς· καὶ τοῦτο μᾶς ὀδηγεῖ στὸ λαθεμένο

συμπέρασμα ότι η κατανόηση είναι ένα ειδικό βίωμα που δεν ορίζεται. Ἄλλὰ ξεχνάμε πώς εκείνο που πρέπει να μᾶς ενδιαφέρει είναι τὸ ἐρώτημα : Πῶς συγκρίνουμε αὐτὰ τὰ βιώματα ; τί βάζουμε σταθερὰ ὡς κριτήριο γιὰ τὴν ταυτότητα στὸ φανερῶμά τους ;

323. «Τώρα ξέρω πὼς θὰ συνεχίσω!» είναι ἓνα ἐπιφώνημα· ἀντιστοιχεῖ σ' ἓνα φυσικό ξεφωνητό, ἓνα χαρούμενο σκίρτημα. Φυσικά, τὸ αἰσθημά μου δὲν ἔχει ὡς ἀναγκαῖο ἐπακόλουθο τὸ ὅτι δὲν θὰ σκοντάψω μόλις δοκιμάσω νὰ συνεχίσω.—Ἐδῶ ὑπάρχουν περιπτώσεις ὅπου θὰ ἔλεγα : «Ὅταν εἶπα πὼς ἤξερα νὰ συνεχίσω, ὄντως ἦταν ἔτσι». Αὐτό, θὰ τὸ πεί κανεῖς, διὰν λ.χ. τύχει μιὰ ἀπρόοπτη διαταραχή. Ἄλλὰ τὸ ἀπρόοπτο δὲν πρέπει νὰ συνίσταται στὸ γεγονός και μόνο πὼς δὲν μπορῶ νὰ συνεχίσω.

Θὰ μπορούσαμε καὶ νὰ φανταστοῦμε πὼς κάποιος εἶχε διαρκῶς φαινομενικὲς ἀναλαμπές· ἀναφωνεῖ «τώρα τόπιασα!» και ὕστερα δὲν καταφέρνει ποτὲ νὰ τὸ αἰτιολογήσει στὴν πράξη.— Αὐτὸς θὰ μπορούσε νὰ ἔχει τὴν ἐντύπωση πὼς ἀπότομα ξαναξέχασε τὴ σημασία τῆς εἰκόνας που εἶχε παρουσιαστῆι στὸ νοῦ του.

324. Μήπως θὰ ἦταν σωστὸ νὰ ποῦμε πὼς ἐδῶ πρόκειται γιὰ περίπτωση ἐπαγωγῆς, και πὼς ὅσο βέβαιος εἶμαι πὼς ἂν ἀφήσω τοῦτο τὸ βιβλίο θὰ πέσει καταγῆς, ἄλλο τόσο εἶμαι βέβαιος πὼς θὰ μπορέσω νὰ συνεχίσω τὴ σειρά ; Και πὼς ἡ ἀπορία μου, ἂν ξαφνικά, χωρὶς φανερὴ αἰτία, σκοντάψα και δὲν μποροῦσα νὰ ἀναπτύξω τὴ σειρά, δὲν θὰ ἦταν μεγαλύτερη ἀπ' ὅση ἂν τὸ βιβλίο, ἀντὶ νὰ πέσει, ἔμενε μετέωρο στὸν ἀέρα ;— Σ' αὐτὸ ἀπαντῶ πὼς δὲν ἔχουμε καν ἀνάγκη ἀπὸ λόγους γιὰ αὐτὴ τὴ βεβαιότητα. Τί θὰ μπορούσε νὰ αἰτιολογήσει τὴ βεβαιότητα καλύτερα ἀπὸ τὸ ἀποτέλεσμα ;

325. «Ἡ βεβαιότητα ὅτι θὰ μπορέσω νὰ συνεχίσω μετὰ που θὰ ἔχω αὐτὸ τὸ βίωμα — λ.χ. ἔχοντας δεῖ τὸν τύπο — δὲν στηρίζεται παρὰ μόνο στὴν ἐπαγωγή». Τί σημαίνει τοῦτο ;— «Ἡ βεβαιότητα ὅτι ἡ φωτιά θὰ μὲ κάψει, στηρίζεται στὴν ἐπαγωγή». Μήπως αὐτὸ σημαίνει πὼς συλλογιέμαι ἐνδόμυχα : «Ἡ φλόγα πάντα μὲ ἔκαψε, ἄρα ἔτσι θὰ συμβεῖ και τώρα» ; Ἡ μήπως ἡ προγενέστερη ἐμπειρία μου εἶναι ἡ αἰτία και ὄχι ἡ βάση τῆς βεβαιότητάς μου ; Τὸ ἂν ἡ προγενέστερη ἐμπειρία εἶναι αἰτία τῆς βεβαιότητας ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ σύστημα τῶν ὑποθέσεων, τῶν φυσικῶν νόμων, στὸ ὅποιο θεωροῦμε τὸ φαινόμενο τῆς βεβαιότητας.

Εἶναι δικαιολογημένη ἡ βεβαιότητα ;—Ἐκεῖνο που οἱ ἄνθρωποι δέχονται ὡς δικαιολογία,— δείχνει πὼς σκέφτονται και πὼς ζοῦν.

326. Προσδοκοῦμε αὐτὸ και νιώθουμε ἐκπληξη γιὰ ἐκεῖνο. Ὡστόσο, ἡ ἀλυσίδα τῶν βάσιμων λόγων ἔχει ἓνα τέλος.

327. «Μπορεί κανείς να σκέφτεται χωρίς να μιλάει;» — Καί τί είναι τὸ σκέπτεσθαι; — Λοιπὸν ποτὲ δὲν σκέφτεσαι; Δὲν μπορείς νὰ παρατηρήσεις τὸν ἑαυτὸ σου καὶ νὰ δεῖς τί συμβαίνει; Δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι καὶ τόσο δύσκολο. Γιατί δὲν εἶσαι στὴν κατάσταση τοῦ ἀστρονόμου ποὺ πρέπει νὰ περιμένει τὸ συγκεκριμένο συμβάν καὶ νὰ σπεύσει ἴσως μετὰ νὰ κάνει τὶς παρατηρήσεις του.

328. Λοιπὸν, τί λέμε «σκέπτεσθαι»; Γιὰ ποιὸ πράγμα μάθαμε νὰ χρησιμοποιοῦμε τὴ λέξη; — Ὅταν λέω πὼς ἔχω σκεφτεῖ — πρέπει νὰ ἔχω πάντα δικίο; — Τί εἶδους λάθος ὑπάρχει ἐδῶ; Ὑπάρχουν περιστάσεις ὅπου ἕνας θὰ ρωτοῦσε: «Ἦταν ἐκεῖνο ποὺ ἔκανα, πραγματικὰ μιὰ σκέψη; ἢ μήπως κάνω λάθος;» Ἄν κατὰ τὴν ἐξέλιξη μιᾶς σειρας σκέψεων, κάποιος κάνει μιὰ μέτρηση: διακόπτει αὐτὸς τὴ σκέψη ἂν, τὴν ὥρα ποὺ μετράει, δὲν μιλάει στὸν ἑαυτὸ του;

329. Ὅταν σκέφτομαι μὲς στὴ γλώσσα, δὲν περνοῦν ἀπὸ τὸ νοῦ μου, ἔκτος ἀπὸ τὶς γλωσσικὲς ἐκφράσεις, καὶ οἱ ἴσημασιες· ἀλλὰ ἡ ἴδια ἡ γλώσσα εἶναι τὸ μεταφορικὸ μέσο τῆς σκέψης.

330. Εἶναι τὸ σκέπτεσθαι ἓνα εἶδος ὁμιλίας; Θὰ ἤθελε κανεὶς νὰ πεῖ πὼς αὐτὸ εἶναι ἐκεῖνο ποὺ διακρίνει τὴν ὁμιλία μὲ σκέψη ἀπὸ τὴν ὁμιλία χωρὶς σκέψη. — Καὶ ἐδῶ ἡ σκέψη μοιάζει νὰ εἶναι κάτι ποὺ συνοδεύει τὴν ὁμιλία. Μιὰ διαδικασία ποὺ μπορεῖ νὰ συνοδεύει κάτι ἄλλο, ἢ νὰ ξετυλίγεται μόνη της.

Πὲς τὴ φράση: «Ἡ πένα εἶναι στομωμένη. Μπά, γιὰ κοίτα, γράφει». Τὴν πρώτη φορά, καθὼς τὴ λέξ, νὰ τὴ σκέφτεσαι· τὴ δεύτερη, χωρὶς νὰ τὴ σκέφτεσαι· μετὰ, κάνε τὴ σκέψη χωρὶς τὶς λέξεις. — Καλά, θὰ μπορούσα, τὴν ὥρα ποὺ γράφω, νὰ σταματήσω καὶ νὰ ἐξετάσω τὴν πένα μου, νὰ κάνω ἓνα μορφασμὸ — κι ὕστερα μὲ μιὰ χειρονομία παραίτησης, νὰ συνεχίσω τὸ γράψιμο. — Θὰ μπορούσα κιόλας, ἐνῶ ἀσχολοῦμαι μὲ μετρήσεις, νὰ ἐνεργήσω μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε ἐκεῖνος ποὺ μὲ βλέπει νὰ πεῖ πὼς σκέφτηκα — χωρὶς λόγια — πὼς: ἂν δυὸ μεγέθη εἶναι ἴσα πρὸς ἓνα τρίτο, τότε εἶναι καὶ μεταξύ τους ἴσα. — Ἀλλὰ ἐδῶ, αὐτὸ ποὺ συνιστᾷ τὴ σκέψη δὲν εἶναι μιὰ διαδικασία ποὺ πρέπει κατ' ἀνάγκη νὰ συνοδεύει τὶς λέξεις, ἂν αὐτὲς δὲν πρέπει νὰ προφέρονται μηχανικὰ.

331. Φαντάσου ἀνθρώπους ποὺ μποροῦν νὰ μιλοῦν μόνο φωναχτά. (Ὅπως ὑπάρχουν ἄνθρωποι ποὺ μποροῦν νὰ διαβάξουν μόνο φωναχτά.)

332. Εἶναι ἀλήθεια πὼς μερικὲς φορὲς ὀνομάζουμε «σκέπτεσθαι» τὸ νὰ

συνοδεύουμε μιὰ πρόταση μὲ μιὰ νοητική διαδικασία, ἀλλὰ δὲν ονομάζουμε «σκέψη» ἐκεῖνο πού συνοδεύει.— Πές μιὰ πρόταση καὶ σκέψου τὴν· πές τὴν κατανοώντας τὴν!— Καὶ τώρα μὴν τὴν προφέρεις καὶ μόνο κάνε ἐκεῖνο πού ἔκανες ὅταν τὴ συνόδεψες κατανοώντας τὴν!— (Τραγουδῆσε αὐτὸ τὸ τραγούδι μὲ ἔκφραση! Καὶ τώρα μὴν τὸ τραγουδάς, ἀλλὰ νὰ ἐπαναλάβεις τὴν ἔκφραση!— Καὶ ἐδῶ, θὰ μπορούσε κανεὶς καὶ νὰ ἐπαναλάβει κατιτί· λ.χ. λικνίσματα τοῦ σώματος, βραδύτερη καὶ ταχύτερη ἀναπνοή, κτλ.)

333. «Αὐτὸ μπορεῖ νὰ τὸ πεί μόνο ἓνας πού ἔχει *πεισθεῖ*».— Πῶς τὸν βοηθάει ἡ πεποιθήση ὅταν τὸ λέει;— Μήπως εἶναι κάτι πού βρίσκεται κάπου κοντὰ στὴν προφορική ἔκφραση; (Ἡ μήπως ἡ ἔκφραση τὴν καλύπτει, ὅπως ὁ δυνατὸς ἤχος καλύπτει τὸ σιγανό, ἔτσι πού ἡ πεποιθήση, σὰ νὰ λέγαμε, νὰ μὴ μπορεῖ νὰ ἀκουστεῖ ὅταν τὴν ἐκφράζει κανεὶς φωναχτά;) Καὶ ἂν κάποιος ἔλεγε: «Γιὰ νὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ τραγουδήσει ἀπὸ μνήμης μιὰ μελωδία πρέπει πρῶτα νὰ τὴν ἀκούσει ἐνδόμυχα καὶ μετὰ νὰ τὴν ἐπαναλάβει τραγουδιστά»;

334. «Λοιπόν, στὴν πραγματικότητα, ἤθελες νὰ πεις...» — μ' αὐτὸ τὸ φραστικό τρόπο ὀδηγοῦμε κάποιον ἀπὸ μιὰ μορφή ἔκφρασης σὲ μιὰν ἄλλην. Νιώθει κανεὶς τὸν πειρασμό νὰ χρησιμοποιήσῃ τὴν εἰκόνα: ἐκεῖνο πού πραγματικά ἤθελε νὰ πεί, ἐκεῖνο πού ἔννοουσε, ἦταν κιάλας στὸ νοῦ του πρὶν ἀκόμα τὸ ἐκφράσουμε. Πολλὰ καὶ διάφορα μποροῦν νὰ εἶναι τὰ κίνητρα πού μᾶς ὤθοῦν νὰ ἐγκαταλείψουμε μιὰν ὀρισμένη ἔκφραση καὶ στὴ θέση της νὰ υἱοθετήσουμε μιὰν ἄλλη. Γιὰ νὰ τὸ καταλάβουμε αὐτὸ, εἶναι χρήσιμο νὰ παρατηρήσουμε πῶς σχετίζονται οἱ λύσεις τῶν μαθηματικῶν προβλημάτων μὲ τὴν ἀφορμὴ καὶ τὴν καταγωγὴ τῆς διατύπωσής τους. Ἡ ἐννοια 'τριχοτόμηση γωνίας μὲ κανόνα καὶ διαβήτη', ὅταν ἓνας ψάχνει τὴν τριχοτόμηση καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὅταν ἔχει ἀποδειχτεῖ πὼς αὐτὴ δὲν ὑπάρχει.

335. Τί συμβαίνει ὅταν προσπαθοῦμε — ἄς ποῦμε γράφοντας ἓνα γράμμα — νὰ βροῦμε τὴ σωστὴ ἔκφραση γιὰ τὴ σκέψη μας;— Αὐτὸς ὁ φραστικός τρόπος παρομοιάζει αὐτὴ τὴ διαδικασία μὲ ἐκείνην τῆς μετάφρασης ἢ τῆς περιγραφῆς: οἱ σκέψεις βρίσκονται ἐκεῖ (ἴσως κιάλας ἀπὸ πρὶν) καὶ ψάχνουμε μονάχα τὴν ἔκφρασή τους. Αὐτὴ ἡ εἰκόνα εἶναι πιὸ κατάλληλη γιὰ μερικές περιπτώσεις, λιγότερο κατάλληλη γιὰ ἄλλες.— Ἀλλὰ ἐδῶ μπορεῖ νὰ συμβεῖ ὅτιδήποτε!— Ἐγκαταλείπω τὸν ἑαυτό μου σὲ μιὰ ψυχικὴ διάθεση καὶ ἡ ἔκφραση *ἔρχεται*.— Ἡ: ἔχω στὸ νοῦ μου μιὰν εἰκόνα καὶ προσπαθῶ νὰ τὴν περιγράψω. Ἡ: μοῦρχειται στὸ νοῦ μιὰ ἀγγλικὴ ἔκφραση καὶ προσπαθῶ νὰ θυμηθῶ τὴν ἀντίστοιχη ἑλληνικὴ. Ἡ: κάνω μιὰ χειρονομία καὶ

ἀναρωτιέμαι : «Ποιές λέξεις ἀντιστοιχοῦν σ' αὐτὴ τὴ χειρονομία ;». Καὶ τὰ λοιπά.

Ἄν τώρα κάποιος μᾶς ρωτοῦσε : «Ἔχεις τὴ σκέψη πρὶν βρεῖς τὴν ἔκφραση ;»— τί θὰ ἔπρεπε νὰ τοῦ ἀπαντήσουμε ; Καὶ τί στὴν ἐρώτηση : «Τί ἀποτελοῦσε τὴ σκέψη, ὅταν ὑπῆρχε μέσα μας πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκφρασή της ;»

336. Αὐτὴ ἡ περίπτωση μοιάζει μὲ ἐκείνην ὅπου κάποιος φαντάζεται πὼς δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ σκεφτεῖ κανεὶς μιὰ πρόταση, ἔτσι ὅπως εἶναι, μὲ τὴν περιέργη διάταξη τῶν λέξεων τῆς γερμανικῆς ἢ τῆς λατινικῆς γλώσσας· πρέπει κανεὶς πρῶτα νὰ τὴ σκεφτεῖ καὶ μετὰ νὰ βάλει τὶς λέξεις σ' ἐκείνην τὴν περιέργη τάξη. (Κάποτε ἓνας Γάλλος πολιτικὸς ἔγραψε πὼς ἦταν μιὰ ἰδιορρυθμία τῆς γαλλικῆς γλώσσας ὅτι σ' αὐτὴν οἱ λέξεις παρατάσσονται στὴ σειρά μὲ τὴν ὁποία τὶς σκέφτεται κανεὶς.)

337. Ἄλλὰ δὲν ἐννοοῦσα τὴν ὀλικὴ μορφή τῆς πρότασης (λόγου χάρι) κιόλας ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ; Ἄρα ἦταν κιόλας στό νοῦ μου, πρὶν ἀκόμα τὴν προφέρω !—Ἄν ἦταν στό νοῦ μου, τότε, γενικά, δὲν θὰ ἦταν ἐκεῖ μὲ διαφορετικὴ δομὴ. Ἄλλὰ ἐδῶ πάλι φτιάχνουμε μιὰ παραπλανητικὴ εἰκόνα τοῦ ἔννοῶ, παναπεῖ, τῆς χρήσης αὐτῆς τῆς λέξης. Ἡ πρόθεση ἔχει γιὰ κοίτη τὴν κατάστασή της, τὶς ἀνθρώπινες συνήθειες καὶ τοὺς θεσμούς. Ἄν δὲν ὑπῆρχε ἡ τεχνικὴ τοῦ σκακιῦ, δὲν θὰ μπορούσα νὰ ἔχω τὴν πρόθεση νὰ παίξω μιὰ παρτίδα σκάκι. Τὸ νὰ ἐννοῶ* τὴ μορφή τῆς πρότασης πρὶν ἀκόμα τὴν προφέρω, καθίσταται δυνατὸ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι μπορῶ νὰ μιλήσω τὴ γλώσσα μου.

338. Ἄσφαλῶς, μόνο ἂν ἔχει μάθει κανεὶς νὰ μιλάει μπορεῖ νὰ πεῖ κατιτί. Ἄρα γιὰ νὰ θέλει κάποιος νὰ πεῖ κατιτί, πρέπει νὰ κατέχει μιὰ γλώσσα· καὶ ὁμως εἶναι φανερό πὼς μπορεῖ κανεὶς νὰ θέλει νὰ μιλήσει χωρὶς νὰ (πρέπει καὶ νὰ) μιλάει. Ἄκριβῶς ὅπως μπορεῖ κανεὶς νὰ θέλει νὰ χορέψει χωρὶς νὰ χορεύει.

Καὶ ὅταν κανεὶς τὸ σκέφτεται αὐτὸ, τότε τὸ πνεῦμα του συλλαμβάνει τὴν εἰκόνα τοῦ χοροῦ, τῆς ὁμιλίας κτλ.

339. Ἡ σκέψη δὲν εἶναι μιὰ ἄυλη διαδικασία ποὺ δίνει ζωὴ καὶ νόημα στὴν ὁμιλία, καὶ ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ τὴν ἀποσπάσει ἀπὸ τὴν ὁμιλία, κα-

* Μὲ τὴν ἐννοια τοῦ «ἔχω κατὰ νοῦ» καὶ τοῦ «θέλω νὰ πῶ» ποὺ συγγενεῖ με τὸ «προτίθειμαι» γιὰ τὸ ὅποιο ἔγινε λόγος μόλις πῶ πάνω. [ΣτΜ]

θώς ο Κακός ξεκολλάει τη σκιά του Schlemiehl* από το έδαφος.—'Αλλά πώς «δέν είναι μιὰ άυλη διαδικασία»; 'Ωστε λοιπόν γνωρίζω άυλες διαδικασίες, αλλά ή διαδικασία της σκέψης δέν είναι μιὰ από αυτές; 'Οχι, στην άμηχανία μου κατάφυγα στην έκφραση «άυλη διαδικασία» γιατί ήθελα νά εξηγήσω τη σημασία της λέξης «σκέφτομαι» με πρωτόγονο τρόπο.

'Ωστόσο, θέλοντας νά διακρίνει τη γραμματική της λέξης «σκέφτομαι» από εκείνην, λ.χ., της λέξης «τρώω», θά μπορούσε κανείς νά πει πώς «τό σκέπτεσθαι είναι άυλη διαδικασία». Μόνο πού έτσι ή διαφορά τών σημασιών φαίνεται νά είναι πολύ μικρή. (Είναι σά νά λέμε: τά άριθμόσημα είναι πραγματικά άντικείμενα, ένω όί άριθμοί δέν είναι.) 'Ενας άκατάλληλος τρόπος έκφρασης είναι ένα άσφαλές μέσο για νά κολλήσουμε σέ μιὰ κατάσταση σύγχυσης. Αυτόσ, σά νά λέγαμε, μας φράζει την εξοδο.

340. Δέν μπορεί κανείς νά μαντέψει πώς λειτουργεί μιὰ λέξη. Πρέπει νά κοιτάξει τη χρήση της και από αυτήν νά μάθει.

'Η δυσκολία βρίσκεται στον παραμερισμό της προκατάληψης πού έμποδίζει νά τó κάνουμε αυτό. Δέν είναι μιὰ άνόητη προκατάληψη.

341. 'Η όμιλία με σκέψη και ή όμιλία χωρίς σκέψη μπορούν νά συγκριθουν με την έκτέλεση με σκέψη και την έκτέλεση χωρίς σκέψη ένός μουσικού κομματιού.

342. 'Ο William James**, για νά δείξει πώς είναι δυνατή ή σκέψη χωρίς όμιλία, παραθέτει τις άναμνήσεις ένός κωφάλαλου, τού κ. Ballard, πού έγγραψε ότι στην πρώτη του νιότη, πριν άκόμα μπορέσει νά μιλήσει, είχε κάνει σκέψεις πάνω στό Θεό και στόν κόσμο.—Τί μπορεί νά σημαίνουν αυτά;—'Ο Ballard γράφει: «It was during those delightful rides, some two or three years before my initiation into the rudiments of written language, that I began to ask myself the question: how came the world into being?»** —Είσαι σίγουρος πώς αυτή είναι ή σωστή μεταφορά σέ λέξεις τών σκέψεων πού έκανες χωρίς λόγια;—θάθελε κανείς νά ρωτήσει. Και γιατί αυτή ή έρώτηση — πού διαφορετικά δέν φαίνεται διόλου νά υπάρχει — ση-

* 'Υπαινιγμός στον πρωταγωνιστή τού μυθιστορήματος τού Adalbert von Chamisso, «'Η θαυμαστή ιστορία τού Peter Schlemiehl» (1814) πού πούλησε τη σκιά του στό διάβολο με αντίλλαγμα μιὰ σακούλα άπ' όπου μπορούσε άδιάκοπα νά παίρνει όσα χρήματα ήθελε. [ΣτΜ]

** Στο The Principles of Psychology, τόμος I, κεφ. IX, 3 (σελ. 267, έκδοση Dover 1950). [ΣτΜ]

*** «Τότε, κατά τη διάρκεια εκείνων τών θαυμάσιων περιπτώων, δυό τρία χρόνια πριν μνηθώ στό στοιχεία της γραφτής γλώσσας, άρχισα νά αναρωτιέμαι: πώς έγινε και υπάρχει ό κόσμος;» [ΣτΜ]

κώνει ἐδῶ τὸ κεφάλι ; Μήπως θέλω νὰ πῶ ὅτι τὸν συγγραφέα τὸν πρόδωσε ἡ μνήμη του ;— Οὔτε ξέρω ἂν θὰ τὸ ἔλεγα αὐτό. Αὐτὲς οἱ ἀναμνήσεις εἶναι ἓνα περίεργο φαινόμενο τῆς μνήμης — καὶ δὲν ξέρω ποιά συμπεράσματα μπορεῖ κανεὶς νὰ βγάλει γιὰ τὸ παρελθὸν ἐκείνου ποὺ τίς ἀφηγεῖται.

343. Οἱ λέξεις, ποὺ μ' αὐτὲς ἐκφράζω τίς ἀναμνήσεις μου, εἶναι ἡ μνημονικὴ μου ἀντίδραση.

344. Μήπως θὰ ἦταν δυνατό νὰ φανταστοῦμε ἀνθρώπους ποὺ δὲν μίλησαν ποτὲ μιὰ γλώσσα προσιτῆ στὴν ἀκοή, καὶ ὁμως στὴ φαντασία τους μιλοῦσαν μὲ τὸν ἑαυτὸ τους ;

«Ἄν οἱ ἄνθρωποι μιλοῦσαν πάντα μονάχα στὸν ἑαυτὸ τους, τότε, στὸ κάτω-κάτω θὰ ἐκαναν *συνεχῶς* αὐτὸ ποὺ τώρα κάνουν *μερικές* φορές». — Εἶναι λοιπὸν πολὺ εὐκόλο νὰ τὸ φανταστοῦμε αὐτό : φτάνει νὰ κάνουμε τὸ εὐκόλο βῆμα ἀπὸ τὸ Μερικὸι στὸ Ὅλοι. (Παρόμοια : «μιὰ ἄπειρα μακριὰ σειρὰ δέντρων δὲν εἶναι παρὰ μιὰ σειρὰ ποὺ δὲν ἔχει τέλος».) Τὸ κριτήριό μας γιὰ τὸ ὅτι κάποιος μιλάει στὸν ἑαυτὸ του, εἶναι ἐκεῖνο ποὺ μᾶς λέει αὐτὸς καὶ ἡ ὑπόλοιπη συμπεριφορὰ του. Καὶ μόνο γιὰ αὐτὸν ποὺ *ξέρει νὰ μιλάει*, μὲ τὴ συνηθισμένη σημασία, λέμε πῶς μιλάει στὸν ἑαυτὸ του. Καὶ δὲν τὸ λέμε αὐτὸ οὔτε γιὰ ἓνα παπαγάλο οὔτε γιὰ ἓνα γραμμόφωνο.

345. «Αὐτὸ ποὺ συμβαίνει μερικές φορές θὰ μπορούσε νὰ συμβαίνει πάντα» — τί εἶδους πρόταση θὰ ἦταν τούτη ; Μιὰ πρόταση ὅπως τούτη : ἂν ἡ «F(a)» ἔχει ἔννοια, τότε ἔχει ἔννοια καὶ ἡ «(x).F(x)».

«Ἄν μπορεῖ νὰ συμβεῖ ἓνας νὰ κάνει λάθος μιὰ κίνηση σὲ ἓνα παιχνίδι, τότε θὰ μπορούσε νὰ συμβεῖ ὅλοι οἱ ἄνθρωποι νὰ μὴν κάνουν παρὰ μόνο λαθεμένες κινήσεις σὲ ὅλα τὰ παιχνίδια». — Ἔτσι ἔχουμε τὸν πειρασμὸ νὰ παρανοήσουμε, ἐδῶ, τὴ λογικὴ τῶν ἐκφράσεών μας : νὰ μὴν κάνουμε ὀρθὴ ἀναπαράσταση τῆς χρήσης τῶν λέξεών μας.

Καμιά φορὰ οἱ προσταγῆς δὲν ἐκτελοῦνται. Ἄλλὰ ποιὰν ὄψη θὰ εἶχαν τὰ πράγματα, ἂν ποτὲ δὲν ἐκτελοῦσαν τίς προσταγῆς ; Ἡ ἔννοια 'προσταγῆ' θὰ εἶχε χάσει τὸν προορισμὸ της.

346. Μὰ δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ φανταστοῦμε πῶς ξαφνικὰ ὁ Θεὸς προικίζει ἓναν παπαγάλο μὲ διάνοια κι αὐτὸς τώρα μιλάει στὸν ἑαυτὸ του ; — Ἄλλὰ ἐδῶ ἔχει σημασία τὸ ὅτι γιὰ νὰ φαντασθῶ κάτι τέτοιο ἐπικαλέστηκα τὴν παράσταση μιᾶς θεότητος.

347. «Ἄλλὰ ξέρω ἀπὸ τὴ δική μου τουλάχιστον περίπτωσι τί σημαίνει 'μιλῶ στὸν ἑαυτὸ μου'. Καὶ ἂν μοῦ ἀφαιροῦσαν τὰ φωνητικὰ ὄργανα, πάλι θὰ μπορούσα μέσα μου νὰ κάνω ἓναν μονόλογο».

Ἄν τὸ ξέρω μονάχα ἀπὸ τῆ δικῆ μου περίπτωση, τότε ξέρω μονάχα ἐκεῖνο πού ἐγὼ ὀνομάζω ἔτσι, ὄχι ἐκεῖνο πού ἕνας ἄλλος ὀνομάζει ἔτσι.

348. «Ὅλοι αὐτοὶ οἱ κωφάλαοι ἔμαθαν μιὰ γλώσσα πού ἀποτελεῖται μόνο ἀπὸ χειρονομίες, ἀλλὰ καθένas τους, ἐνδόμυχα, μιλάει μιὰν ἔμφωνη γλώσσα». — Δὲν τὸ καταλαβαίνεις αὐτό; — Ἀλλὰ πῶς μπορῶ νὰ ξέρω ἂν τὸ καταλαβαίνω; ! — Τί μπορῶ νὰ κάνω μ' αὐτὴν τὴν πληροφορία (ἂν εἶναι βέβαια πληροφορία); Ἐδῶ, ὅλα ὅσα ἀφοροῦν τὴν ἰδέα τῆς κατανόησης ἔχουν ὑποπτη μυρωδιά. Δὲν ξέρω ἂν πρέπει νὰ πῶ ὅτι τὸ καταλαβαίνω, ἢ ὅτι δὲν τὸ καταλαβαίνω. Θᾶθελα νὰ ἀπαντήσω: «Εἶναι μιὰ ἑλληνικὴ πρόταση· φαινομενικὰ ἐντελῶς ἐντάξει, — δηλαδὴ ὡς τὴ στιγμὴ πού θὰ θελήσει κανεὶς νὰ τὴν βάλει σ' ἐνέργεια· συνδέεται μὲ ἄλλες προτάσεις καὶ γι' αὐτὸ εἶναι δύσκολο νὰ ποῦμε πῶς δὲν ξέρεῖ κανεὶς ποιὰ πληροφορία μᾶς δίνει. Ἄλλὰ, γιὰ ὅποιον δὲν ἔγινε ἀναίσθητος ἀπὸ τὴ φιλοσοφία, εἶναι φανερό πῶς ἐδῶ κάτι πάει στραβά».

349. «Ἄλλὰ αὐτὴ ἡ ὑπόθεση ἀσφαλῶς ἔχει νόημα!» — Ναι· αὐτὲς οἱ λέξεις κι αὐτὴ ἡ εἰκόνα ἔχουν, στίς συνηθισμένους περιστάσεις, μιὰν ἐφαρμογὴ μὲ τὴν ὁποία εἰμαστέ ἐξοικειωμένοι. — Ἄλλὰ ἂν πάρουμε μιὰ περίπτωσιν ὅπου δὲν στέκει αὐτὴ ἡ ἐφαρμογὴ, τότε συνειδητοποιοῦμε, σὰ νὰ λέγαμε, γιὰ πρώτη φορὰ τὴ γύμνια καὶ τῶν λέξεων καὶ τῆς εἰκόνας.

350. «Ἄλλὰ ἂν ὑποθέσω ὅτι ἕνας ἔχει πόνους, τότε τὸ μόνο πού ὑποθέτω εἶναι πῶς ἔχει τὸ ἴδιο πράγμα πού εἶχα καὶ ἐγὼ τόσο συχνά». — Αὐτὸ δὲν μᾶς πάει πιὸ πέρα. Εἶναι σὰ νὰ ἔλεγα: «Ξέρεις βέβαια τί λέμε Ἐδῶ εἶναι 5 ἡ ὥρα· τότε ξέρεις ἐπίσης τί σημαίνει ἡ 'στὸν ἥλιο εἶναι 5 ἡ ὥρα'». — Ἐδῶ ἡ ἐξήγησις μὲ βάση τὴν ἔννοια τῆς ταυτότητος δὲν λειτουργεῖ. Γιατὶ ἐνῶ βέβαια ξέρεις ὅτι τὸ «5 ἡ ὥρα ἐδῶ» μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ πεῖ 'ὁ ἴδιος χρόνος' μὲ τὸ «5 ἡ ὥρα ἐκεῖ», ἐκεῖνο πού δὲν ξέρω εἶναι σὲ ποιὰ περίπτωσιν πρέπει κανεὶς νὰ μιλάει γιὰ ταυτότητα χρόνου ἐδῶ καὶ ἐκεῖ.

Μὲ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο δὲν εἶναι ἐξήγησις τὸ νὰ ποῦμε: ἡ ὑπόθεση πῶς ἔχει πόνους εἶναι, ἀπλούστατα, ἡ ὑπόθεση πῶς ἔχει τὸ ἴδιο πράγμα μὲ μένα. Γιατὶ αὐτὴ ἡ πλευρὰ τῆς γραμματικῆς μου εἶναι ὀλοκάθαρη: δηλαδὴ, ὅτι ἂν κανεὶς πεῖ «ἡ σόμπα ἔχει πόνους καὶ ἐγὼ ἔχω πόνους», τότε λέει πῶς ἡ σόμπα ἔχει τὸ ἴδιο βίωμα πού ἔχω καὶ ἐγὼ.

351. Ὡστόσο θὰ θέλαμε νὰ συνεχίσουμε νὰ λέμε: «Τὸ αἶσθημα τοῦ πόνου εἶναι τὸ αἶσθημα τοῦ πόνου — εἴτε τὸ ἔχει αὐτός, εἴτε τὸ ἔχω ἐγὼ· καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ πῶς ἔμαθα ἂν αὐτὸς ἔχει ἕναν πόνον ἢ ὄχι». — Μ' αὐτὸ θὰ ἔλεγα πῶς συμφωνῶ. — Καὶ ὅταν μὲ ρωτᾷς: «Μὰ λοιπὸν δὲν ξέρεις τί

έννοῶ δταν λέω πῶς ἡ σόμπα ἔχει πόνους ;»— μπορῶ νά σοῦ ἀπαντήσω ; αὐτές οἱ λέξεις μπορεῖ νά μέ ὀδηγήσουν σέ κάθε εἶδους παράσταση· ἄλλα ἡ χρησιμότητά τους δέν πάει πιὸ πέρα. Καὶ μπορῶ νά φανταστῶ κάτι μέ τις λέξεις «Ἦταν ἀκριβῶς πέντε τὸ ἀπόγεμα πάνω στὸν ἥλιο» — λ.χ. ἓνα ἔκκρεμῆς πού δείχνει τις πέντε.— Καὶ ἀκόμη καλύτερο θά ἦταν τὸ παράδειγμα τῆς ἐφαρμογῆς τῶν «πάνω» καὶ «κάτω» στὴ γῆινη σφαῖρα. Ἐδῶ, ὄλοι μας ἔχουμε μιὰ ξεκάθαρη ἰδέα σχετικά μέ τὴ σημασία τῶν «πάνω» καὶ «κάτω». Βλέπω καλὰ πῶς εἶμαι πάνω· ἡ γῆ εἶναι βέβαια κάτω ἀπὸ μένα ! (Καὶ μὴ χαμογελᾷς γι' αὐτὸ τὸ παράδειγμα. Εἶναι βέβαια ἀλήθεια πῶς ἀπὸ τὸ δημοτικὸ σχολεῖο μάθαμε πῶς εἶναι ἀνόητο νά λέμε κάτι τέτοιο. Ἀλλὰ εἶναι πολὺ ευκολότερο νά θάβουμε τὰ προβλήματα παρά νά τὰ λύσουμε.) Καὶ μόνο ὁ στοχασμὸς μᾶς δείχνει πῶς, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, τὰ «πάνω» καὶ «κάτω» δέν μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν μέ τὸ συνηθισμένο τρόπο. (Ὅτι μποροῦμε, λ.χ., νά ποῦμε γιὰ τοὺς ἀνθρώπους στοὺς Ἀντίποδες πῶς βρίσκονται 'κάτω' ἀπὸ τὴ μεριά τῆς γῆς ὅπου εἴμαστε ἑμεῖς, ἀλλὰ ὅτι πρέπει καὶ νά ἀναγνωρίσουμε πῶς εἶναι σωστὸ καὶ ἐκεῖνοι νά χρησιμοποιοῦν τὴν ἴδια ἔκφραση δταν μιλοῦν γιὰ μας.)

352. Ἐδῶ συμβαίνει ἡ σκέψη μας νά μᾶς κάνει ἓνα περίεργο ἀστεῖο. Θέλουμε δηλ. νά μνημονεύσουμε τὸ νόμο τοῦ ἀποκλειομένου τρίτου καὶ λέμε «Εἶτε ἔχει στὸ νοῦ του μιὰ τέτοια εἰκόνα, εἶτε ὄχι· τρίτη δυνατότητα δέν ὑπάρχει !» — Αὐτὸ τὸ περίεργο ἐπιχείρημα τὸ συναντᾶμε καὶ σ' ἄλλες περιοχὲς τῆς φιλοσοφίας. «Στὴν ἀπέραντη ἀνάπτυξη τοῦ π, εἶτε ἡ ὁμάδα «777» ἀπαντα μιὰ φορά, εἶτε δέν ἀπαντᾶ — τρίτη δυνατότητα δέν ὑπάρχει». Παναπεῖ : ὁ Θεὸς βλέπει — ἀλλὰ ἑμεῖς δέν ξέρομε. Ἀλλὰ τί σημαίνει αὐτό ;— Χρησιμοποιοῦμε μιὰν εἰκόνα, τὴν εἰκόνα μιᾶς ὀρατῆς σειρᾶς πού ὁ ἓνας μπορεῖ νά τὴ δεῖ ὀλόκληρη, καὶ ὁ ἄλλος ὄχι. Ἐδῶ, ὁ νόμος τοῦ ἀποκλειομένου τρίτου λέει : Τὸ πρᾶγμα πρέπει νά ἔχει εἶτε αὐτὴν εἶτε ἐκείνην τὴν ὄψη. Στὴν πραγματικότητα λοιπὸν δέν λέει τίποτε — καὶ αὐτὸ εἶναι αὐτονόητο —, ἀλλὰ μᾶς δίνει μιὰν εἰκόνα. Καὶ τώρα τὸ πρόβλημα θά πρέπει νά εἶναι ἂν ἡ πραγματικότητα συμφωνεῖ ἢ ὄχι μέ τὴν εἰκόνα. Κι αὐτὴ ἢ εἰκόνα μοιάζει τώρα νά καθορίζει τί πρέπει νά κάνουμε, πῶς καὶ ποῦ πρέπει νά ψάξουμε — ἀλλὰ αὐτὸ δέν τὸ κάνει, γιὰτι δέν ξέρομε πῶς πρέπει νά τὴν ἐφαρμόσουμε. Ὅταν ἐδῶ λέμε «Τρίτη δυνατότητα δέν ὑπάρχει» ἢ «Ἀσφαλῶς δέν ὑπάρχει τρίτη δυνατότητα !» — αὐτὸ ἐκφράζει τὸ γεγονός πῶς δέν μποροῦμε νά ἀποσπάσουμε τὸ βλέμμα μας ἀπὸ αὐτὴ τὴν εἰκόνα,— πού παρουσιάζεται σὰ νά ἔπρεπε μέσα της νά βρίσκονται κιόλας καὶ τὸ πρόβλημα καὶ ἡ λύση του, ἐνῶ ἑμεῖς διαρκῶς νιώθουμε πῶς αὐτὸ δέν συμβαίνει.

Παρόμοια, δταν κανεὶς λέει : «Εἶτε ἔχει αὐτὸ τὸ αἶσθημα, εἶτε δέν τὸ

ἔχει!» — στό νοῦ μας παρουσιάζεται πρῶτ' ἀπ' ὅλα μιὰ εἰκόνα, πού ἤδη μοιάζει νά καθορίζει *ξεκάθαρα* τὸ νόημα τῶν λεγομένων : «Τώρα ξέρεις περί τίνος πρόκειται» — θάθελε κανεὶς νά πεῖ. Καί εἶναι ἀκριβῶς αὐτὸ πού ἀκόμα δὲν τὸ ξέρει.

353. Ἡ ἐρώτηση σχετικά μὲ τὸν τρόπο καὶ τὴ δυνατότητα τῆς ἐπαλήθευσης μιᾶς πρότασης ἄλλο δὲν εἶναι παρὰ ἰδιαίτερη μορφή τῆς ἐρώτησης «πῶς τὸ ἐννοεῖς αὐτό;». Ἡ ἀπάντηση εἶναι μιὰ συμβολὴ στὴ γραμματικὴ τῆς πρότασης.

354. Τὸ ταλάντεμα στὴ γραμματικὴ ἀνάμεσα σὰ κριτήρια καὶ σὰ συμπτώματα κάνει νά φαίνεται σὰ νά μὴν ὑπάρχουν παρὰ μονάχα συμπτώματα. Λ.χ. λέμε : «Ἡ ἐμπειρία διδάσκει πῶς βρέχει ὅταν κατεβαίνει τὸ βαρόμετρο, ἀλλὰ διδάσκει ἐπίσης πῶς βρέχει ὅταν ἔχουμε ὀρισμένα αἰσθήματα ὑγρασίας καὶ κρύου, ἢ ὀρισμένες ἐντυπώσεις». Ὡς ἐπιχείρημα γι' αὐτὸ προβάλλουμε τὸ ὅτι αὐτὲς οἱ ἐντυπώσεις τῶν αἰσθήσεων μποροῦν νά μᾶς ξεγελάσουν. Ἄλλὰ, τὴν ὥρα πού τὸ κάνουμε αὐτό, δὲν στοχαζόμαστε ὅτι τὸ γεγονὸς πῶς οἱ αἰσθήσεις μας προκαλοῦν τὴν ψευδαίσθηση ἀκριβῶς τῆς βροχῆς, βασίζεται σ' ἓναν ὀρισμό.

355. Δὲν πρόκειται γιὰ τὸ ὅτι οἱ ἐντυπώσεις τῶν αἰσθήσεων μποροῦν νά μᾶς ξεγελάσουν, ἀλλὰ γιὰ τὸ γεγονὸς πῶς κατανοοῦμε τὴ γλώσσα τους. (Καὶ αὐτὴ ἡ γλώσσα στηρίζεται, ὅπως κάθε ἄλλη, πάνω σὲ συμβάσεις.)

356. Ἐχει κανεὶς τὴ διάθεση νά λέει : «Βρέχει ἢ δὲν βρέχει — πῶς τὸ ξέρω, πῶς ἔχω εἶδηση γι' αὐτό, εἶναι ἄλλο πράγμα». Ἄς διατυπώσουμε ὁμῶς τὴν ἐρώτηση μὲ τοῦτο τὸν τρόπο : Τί ὀνομάζω «μιὰ πληροφορία ὅτι βρέχει»; (Ἡ μήπως ἔχω εἶδηση καὶ γι' αὐτὴ τὴν εἶδηση;) Καὶ τί πράγμα δίνει σ' αὐτὴ τὴν 'πληροφορία' τὸν χαρακτήρα τῆς εἶδησης σχετικά μὲ κατιτί; Ἐδῶ, δὲν εἶναι ἄραγε ἡ μορφή τῆς ἔκφρασής μας πού μᾶς παραπλανᾷ; Δὲν εἶναι ὄντως παραπλανητικὴ ἢ μεταφορὰ : «Τὸ μάτι μου μοῦ δίνει τὴν εἶδηση πῶς ἐκεῖ πέρα ὑπάρχει μιὰ πολυθρόνα»;

357. Δὲν λέμε : ἓνας σκύλος θὰ *μποροῦσε* νά μιλάει στὸν ἑαυτό του. Μήπως αὐτὸ συμβαίνει γιὰτὶ γνωρίζουμε τὴν ψυχὴ του τόσο καλά; Καλά, θὰ μποροῦσε κανεὶς νά ἐκφραστεῖ ἔτσι : Ὅταν βλέπουμε τὴ συμπεριφορὰ ἐνὸς ζωντανοῦ ὄντος, βλέπουμε τὴν ψυχὴ του. — Μὰ τὸ λέω καὶ γιὰ μένα τὸν ἴδιο ὅτι μιλῶ στὸν ἑαυτό μου γιὰτὶ συμπεριφέρομαι μὲ τὸν τάδε τρόπο; — Δὲν τὸ λέω μὲ βάση τὴν παρατήρηση τῆς συμπεριφορᾶς μου. Ἄλλὰ τοῦτο, δηλ. τὸ νά λέω ὅτι μιλῶ στὸν ἑαυτό μου, ἔχει νόημα μονάχα γιὰτὶ συμπεριφέρο-

μαι μ' αὐτὸ τὸν τρόπο.—Ὡστε τὸ νόημά του δὲν ὀφείλεται λοιπὸν στὸ ὅτι τὸ ἐνοῶ ;

358. Ἄλλὰ δὲν εἶναι τὸ γεγονὸς πὼς τὴν ἐνοοῦμε πού δίνει νόημα στὴν πρόταση ; (Καὶ ἐδῶ, φυσικά, ἀνήκει καὶ τοῦτο : Δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐννοεῖ μιὰν ἀ-νόητη διαδοχὴ λέξεων.) Καὶ τὸ νὰ ἐννοεῖς εἶναι κάτι πού ἀνήκει στὴν περιοχὴ τοῦ ψυχικοῦ. Μὰ εἶναι ἐπίσης κάτι τὸ ἰδιωτικὸ ! Εἶναι τὸ Κάτι πού δὲν πιάνεται μὲ τὸ χέρι· πού συγκρίνεται μονάχα μὲ τὴν ἴδια τὴ συνείδηση.

Πῶς θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ τὸ βρεῖ αὐτὸ γελοῖο ; ! Εἶναι, σὰ νὰ λέγαμε ἓνα ὄνειρο τῆς γλώσσας μας.

359. Θὰ μπορούσε μιὰ μηχανὴ νὰ σκέφτεται ; — Θὰ μπορούσε νὰ ἔχει πόνους ; — Λοιπὸν, πρέπει νὰ ποῦμε πὼς τὸ ἀνθρώπινο σῶμα εἶναι μιὰ τέτοια μηχανή ; Χωρὶς ἄλλο, λίγο τοῦ λείπει γιὰ νὰ εἶναι μιὰ τέτοια μηχανή.

360. Ἄλλὰ μιὰ μηχανὴ δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ σκεφτεῖ ! — Αὐτὸ εἶναι μήπως μιὰ ἐμπειρικὴ πρόταση ; Ὁχι. Μόνο γιὰ τὸν ἄνθρωπο, καὶ γιὰ ὅ,τι μοιάζει μ' αὐτόν, λέμε ὅτι σκέφτεται. Τὸ λέμε καὶ γιὰ τὶς κοῦκλες καὶ ἴσως καὶ γιὰ τὰ φαντάσματα. Δὲς τὴ λέξη «σκέφτομαι» σὰν ἐργαλεῖο !

361. Ἡ πολυθρόνα ἀναλογεῖται :

Ποῦ ; Σ' ἓνα ἀπὸ τὰ μέρη της ; Ἡ ἔξω ἀπὸ τὸ σῶμα της· στὸν ἀέρα πού εἶναι γύρω της ; Ἡ ἀπολύτως πονθενά ; Ἄλλὰ τότε ποιά εἶναι ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν ἐσωτερικὴ ὁμιλία αὐτῆς τῆς πολυθρόνας καὶ σ' ἐκείνην μιᾶς ἄλλης πού βρίσκεται δίπλα της ; — Μὰ πῶς εἶναι τὰ πράγματα στὴν περίπτωσι τοῦ ἀνθρώπου : Ποῦ μιλάει αὐτὸς μὲ τὸν ἑαυτό του ; Πῶς συμβαίνει αὐτὴ ἡ ἐρώτησι νὰ μοιάζει χωρὶς νόημα· καὶ ὅτι δὲν εἶναι ἀναγκαῖος κανένας προσδιορισμὸς τῆς θέσης, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι αὐτὸς ἀκριβῶς ὁ ἄνθρωπος μιλάει μὲ τὸν ἑαυτό του ; Ἐνῶ ἡ ἐρώτησι, που μιλάει ἡ πολυθρόνα μὲ τὸν ἑαυτό της, σὰ νὰ ἀπαιτεῖ μιὰν ἀπάντησι.—Ὁ λόγος εἶναι : Θέλουμε νὰ ξέρουμε πὼς ἡ πολυθρόνα μπορεῖ, σ' αὐτὸ, νὰ μοιάζει μὲ τὸν ἄνθρωπο : ἄν, λ.χ., τὸ κεφάλι εἶναι στὴν ἄκρη τῆς ράχης, κτλ.

Σὰν τί εἶναι νὰ μιλάει κανεὶς, ἐνδόμυχα, στὸν ἑαυτό του· τί συμβαίνει ἐδῶ ; — Πῶς πρέπει νὰ τὸ ἐξηγήσω ; Καλά, ἀπλούστατα ὅπως θὰ μπορούσες νὰ διδάξεις κάποιον τὴ σημασίαν τῆς ἔκφρασις «μιλῶ μὲ τὸν ἑαυτό μου». Καὶ ὅταν εἶμαστε παιδιὰ μαθαίνουμε καὶ αὐτὴ τὴ σημασίαν.— Μόνο πού κανεὶς δὲν θὰ ἔλεγε πὼς αὐτὸς πού μᾶς τὸ διδάσκει μᾶς λέει 'τί συμβαίνει ἐκεῖ'.

362. Μᾶλλον νομίζουμε πὼς, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι, ὁ δάσκαλος μετα-

δίνει τὴ σημασία στὸ μαθητὴ — χωρὶς νὰ τοῦ τὸ λέει ἄμεσα· ἀλλὰ ὅτι, στὸ τέλος, ὁ μαθητὴς ἔχει ὀδηγηθεῖ ὡς τὸ σημειο ὅπου μόνος του μπορεῖ νὰ δώσει τὸ σωστὸ καταδεικτικὸ ὄρισμό. Ἐδῶ βρίσκεται ἡ αὐταπάτη μας.

363. «Ἄλλὰ δταν φαντάζομαι κάτι, ἀσφαλῶς συμβαίνει κάτι!» Καλά, κάτι συμβαίνει — καὶ ὕστερα κάνω ἓνα θόρυβο. Γιατί; — Γιὰ νὰ ἀνακοινώσω αὐτὸ ποὺ συμβαίνει. — Μὰ πῶς γίνεται, γενικά, νὰ ἀνακοινώνει κανεὶς κάτι; Πότε λέμε πῶς ἀνακοινώνουμε κάτι; — Ποιὸ εἶναι τὸ γλωσσικὸ παιχνίδι τῆς ἀνακοίνωσης;

Θά ἤθελα νὰ πῶ: σάν πολὺ αὐτονόητο θεωρεῖς τὸ ὅτι μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀνακοινώσει κάτι σὲ ἄλλον. Παναπεῖ: Εἴμαστε τόσο συνηθισμένοι στὴν ἐπικοινωνία διαμέσου τῆς ὀμιλίας, συζητώντας, ποὺ μᾶς φαίνεται πῶς ὅλο τὸ ζουμί τῆς ἐπικοινωνίας συνίσταται στὸ γεγονὸς πῶς ἓνας ἄλλος συλλαμβάνει τὸ νόημα τῶν λέξεών μου — κάτι τὸ νοητικό—, ποῦ, σὰ νὰ λέγαμε, τὸ ὑποδέχεται μὲς στὸ νοῦ του. Ἄν ὕστερὰ μ' αὐτὸ κάνει καὶ ἄλλο πράγμα, τοῦτο δὲν ἀνήκει πιά στὸν ἄμεσο σκοπὸ τῆς γλώσσας.

Θᾶθελε κανεὶς νὰ πεῖ: «Ἡ ἀνακοίνωση κάνει ὥστε αὐτὸς νὰ ξέρει ὅτι ἔχω πόνους»· αὐτὴ παράγει τοῦτο τὸ νοητικὸ φαινόμενο· καθετὶ ἄλλο εἶναι ἐπουσιῶδες γιὰ τὴν ἀνακοίνωση». Τί εἶναι αὐτὸ τὸ ἰδιόρρυθμο φαινόμενο τῆς γνώσης — γιὰ αὐτὸ ἔχομε καιρὸ. Μᾶς φτάνει ποῦ οἱ νοητικὲς διαδικασίες εἶναι κάτι τὸ ἰδιόρρυθμο. (Εἶναι σὰ νὰ ἔλεγε κανεὶς: «Τὸ ρολοὶ μᾶς δείχνει τὸ χρόνο. Τί εἶναι ὁ χρόνος δὲν ἔχει ἀκόμα ἀποφασιστεῖ. Καὶ ὅσο γιὰ ποιὸ σκοπὸ διαβάζουμε τὴν ὥρα — αὐτὸ δὲν ἔχει θέση ἐδῶ».)

364. Κάποιος ὑπολογίζει νοερά μὲς στὸ κεφάλι του. Χρησιμοποιεῖ τὸ ἀποτέλεσμα, ἅς ποῦμε, γιὰ τὴν κατασκευὴ μίας γέφυρας ἢ μίας μηχανῆς. — Θὲς νὰ πείς πῶς, *στὴν πραγματικότητα*, δὲν βρῆκε αὐτὸ τὸν ἀριθμὸ χάρι τὸν ὑπολογισμό; Πῶς τοῦ κατέβηκε, ἅς ποῦμε, ἀπὸ τὸν οὐρανό, μὲ τὸν τρόπο τῆς ὄνειροπόλησης; Καὶ ὅμως θὰ πρέπει νὰ ἔγινε ὑπολογισμός· καὶ ἔγινε. Γιατί αὐτὸς ξέρει ὅτι, καὶ πῶς, ἔχει ὑπολογίσει· καὶ τὸ σωστὸ ἀποτέλεσμα δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἐξηγηθεῖ χωρὶς ὑπολογισμό. — Ὡστόσο, ἂν ἔλεγα: «Τοῦ φαίνεται σὰ νὰ ὑπολόγισε. Καὶ γιατί θὰ ἔπρεπε τὸ σωστὸ ἀποτέλεσμα νὰ μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ; Μήπως δὲν εἶναι ἀρκετὰ ἀκατανόητο τὸ ὅτι αὐτὸς μόρεσε νὰ ΥΠΟΛΟΓΙΣΕΙ χωρὶς νὰ πεῖ μιὰ λέξη ἢ νὰ γράψει ἓνα σημάδι;» —

Μήπως ὁ ὑπολογισμὸς στὴ φαντασία εἶναι, κατὰ κάποια ἔννοια, λιγότερο πραγματικὸς ἀπὸ τὸν ὑπολογισμό πάνω στὸ χαρτί; Εἶναι ὁ πραγματικὸς — νοητικὸς ὑπολογισμός. — Μοιάζει μὲ τὸν ὑπολογισμό πάνω στὸ χαρτί; — Δὲν ξέρω ἂν πρέπει νὰ τὸν ὀνομάσω ὁμοιο. Εἶναι ἓνα κομμάτι ἀσπρὸ χαρτί μὲ μαῦρα σημάδια πάνω του, ὁμοιο μὲ ἓνα ἀνθρώπινο σῶμα;

365. Είναι *πραγματική* ή παρτίδα σκακιού που παίζουν ή 'Αδελφίδα και ο 'Επίσκοπος* :—'Ασφαλώς. Δεν καμώνονται πώς παίζουν μιὰ παρτίδα — αυτό, έξ άλλου, θά μπορούσε να είναι μέρος ενός θεατρικού έργου.—'Αλλά αυτή ή παρτίδα δεν έχει, λ.χ., αρχή!— Πώς δχι; 'Αν δεν είχε, διόλου δεν θα ήταν παρτίδα σκακιού.—

366. Είναι ο νοητικός ύπολογισμός λιγότερο πραγματικός από τόν ύπολογισμό πάνω στο χαρτί;—'Ίσως νά έχει κανείς τή διάθεση νά πεί κάτι τέτοιο· αλλά μπορεί κανείς επίσης να υιοθετήσει τήν αντίθετη άποψη, λέγοντας στόν έαυτό του : τό χαρτί, τό μελάνι κτλ., δεν είναι παρά μόνο λογικές κατασκευές από τὰ δεδομένα τών αισθήσεών μας.

«'Εκανα τόν πολλαπλασιασμό..... στό κεφάλι μου» — μήπως δεν πιστεύω μιὰ τέτοια πρόταση;—'Ήταν όμως πραγματικά πολλαπλασιασμός; Δεν ήταν μόνο 'Ένας' πολλαπλασιασμός, αλλά αυτός — στό κεφάλι. Αυτό είναι τό σημείο όπου κάνω λάθος. Γιατί τώρα θέλω νά πώ : 'Ήταν κάποια νοητική διαδικασία που *αντιστοιχεί* στόν πολλαπλασιασμό πάνω στό χαρτί. 'Έτσι θά είχε νόημα νά πεί κανείς : «*Αυτή* ή νοητική διαδικασία αντιστοιχεί *σε αυτή* τή διαδικασία πάνω στό χαρτί». Και τότε θά είχε έννοια νά μιλάμε γιά μέθοδο άπεικόνισης, σύμφωνα με τήν όποία ή εικόνα του σημείου είναι ή παράσταση του ίδιου του σημείου.

367. 'Η νοητική παράσταση είναι ή εικόνα που περιγράφεται όταν περιγράφει κανείς εκείνο που φαντάζεται.

368. Περιγράψω σε κάποιον ένα δωμάτιο καί, μετά, γιά νά δώ άν κατάλαβε τήν περιγραφή μου, του ζητώ νά ζωγραφίσει έναν *ιμπρεσιονιστικό* πίνακα με βάση αυτή τήν περιγραφή.— Τώρα ζωγραφίζει· τις καρέκλες που είχα περιγράψει ως πράσινες, τις κάνει κόκκινο τής φωτιᾶς· εκεί όπου είπα «κίτρινο», αυτός ζωγραφίζει μπλέ.— Αυτή τήν έντύπωση του προκάλεσε τό δωμάτιο εκείνο. Και τώρα λέω : «Πολύ σωστά ! Αυτή τήν εμφάνιση έχει».

369. Θάθελε κανείς νά ρωτήσει : «Σάν τί είναι — τί συμβαίνει όταν — λογαριάζει κανείς μες στό κεφάλι του ;» — Καί, σε μιὰ συγκεκριμένη περίπτωση, μπορεί ή άπάντηση νά είναι : «Πρώτα άθροίζω 17 και 18, ύστερα αφαιρώ 39.....». Αυτό όμως δεν άπαντιᾶ στό έρώτημά μας. Αυτό που ονομάζουμε νοερός ύπολογισμός δεν διευκρινίζεται με μιὰ τέτοια άπάντηση.

* Πρόσωπα στόν «Goetz von Berlichingen» του Γκαίτε. Παίζουν μιὰ παρτίδα σκάκι στήν πρώτη σκηνή τής δεύτερης πράξης του δράματος. [ΣΤΜ]

370. Πρέπει κανείς να ρωτάει; όχι τί είναι οι παραστάσεις ή τί συμβαίνει όταν φαντάζεται κανείς κάτι — αλλά : πώς χρησιμοποιείται ή λέξη «παράσταση». Αυτό όμως δεν σημαίνει πώς θέλω να μιλήσω μόνο για λέξεις. Γιατί, στο βαθμό που στην ερώτηση μου γίνεται λόγος για τη λέξη «παράσταση», άλλο τόσο γίνεται λόγος για την ουσία της παράστασης. Και λέω μονάχα πώς αυτό το ζήτημα δεν μπορεί να ρυθμιστεί — ούτε για εκείνον που έχει την παράσταση, ούτε για τον άλλο — με ένα δείξιμο· και ούτε με την περιγραφή οποιασδήποτε διαδικασίας. Και η πρώτη ερώτηση επίσης αφορά την εξήγηση μιας λέξης· αλλά μάς κάνει να προσμένουμε ένα λαθεμένο είδος απάντησης.

371. Την ουσία την εκφράζει ή γραμματική.

372. Στοχάσου : «Στη γλώσσα, το μόνο σύστοιχο της φυσικής αναγκαιότητας είναι ένας αυθαίρετος κανόνας. Αυτό είναι το μόνο πράγμα πού, από αυτή τη φυσική αναγκαιότητα, μπορεί κανείς να μεταγγίσει σε μία πρόταση».

373. Τι είδος αντικείμενο είναι κάτι, αυτό το λέει ή γραμματική. (Θεολογία ως γραμματική.)

374. Έδω ή μεγάλη δυσκολία είναι να μην παρουσιάσουμε το ζήτημα, σά να υπήρχε κάτι που δεν μπορεί κανείς να το κάνει. Σά να υπήρχε πραγματικά ένα αντικείμενο από το οποίο άντλώ την περιγραφή, αλλά, αυτό το ίδιο, δεν είμαι σε θέση να το δείξω σε κανέναν.— Και το καλύτερο που μπορώ να προτείνω είναι να ενδώσουμε στον πειρασμό και να χρησιμοποιήσουμε αυτή την εικόνα : ύστερα όμως να ερευνήσουμε πώς παρουσιάζεται ή *εφαρμογή* αυτής της εικόνας.

375. Πώς διδάσκουμε σε κάποιον να διαβάσει νοερά ; Πώς ξέρουμε αν αυτός είναι ικανός να το κάνει ; 'Ο ίδιος, πώς ξέρει ότι κάνει αυτό που του ζητούν ;

376. "Όταν λέω μέσα μου το αλφάβητο, ποιό είναι το κριτήριο για το γεγονός πώς κάνω το ίδιο όπως κι ο άλλος που το επαναλαμβάνει σιωπηλά ; Ίσως και να ανακάλυπτε κανείς πώς στο λαρύγγι μου και στο δικό του συμβαίνει το ίδιο πράγμα. (Τό ίδιο όταν κι οι δυο σκεφτόμαστε το ίδιο πράγμα, επιθυμούμε το ίδιο πράγμα, κτλ.) "Ωστε λοιπόν, μάθαμε τη χρήση της εκφρασης «λέω αυτό και εκείνο σιωπηλά στον εαυτό μου» από την κατάδειξη μιάς διαδικασίας στο λαρύγγι ή στον εγκέφαλο ; Δεν είναι επίσης τέλεια δυνατό, ή δική μου παράσταση του ήχου α κι η δική του να αντιστοι-

χούν σὲ διαφορετικὲς φυσιολογικὲς διαδικασίες ; Τὸ ζήτημα εἶναι : *Πῶς συγκρίνουμε* τὶς παραστάσεις ;

377. Ἴσως ἓνας λογικιστὴς νὰ σκεφεῖ : Τὸ ἴδιο εἶναι τὸ ἴδιο — τὸ πῶς πείθεται γ' αὐτὸ κανεῖς, εἶναι πρόβλημα τῆς ψυχολογίας. (Τὸ ὕψος εἶναι τὸ ὕψος — ἀφορὰ τὴν ψυχολογία τὸ γεγονός πῶς ὁ ἄνθρωπος κάποτε τὸ βλέπει καὶ κάποτε τὸ ἀκούει.)

Ποιὸ εἶναι τὸ κριτήριον γιὰ τὴν ταυτότητα δύο παραστάσεων ;— Ποιὸ εἶναι τὸ κριτήριον γιὰ τὴν ἐρυθρότητα μιᾶς εἰκόνας ; Γιά μένα, ὅταν τὴν ἔχει ὁ ἄλλος : ἐκεῖνο ποῦ λέει καὶ ποῦ κάνει. Γιά μένα, ὅταν ἐγὼ τὴν ἔχω : κανένα. Καὶ ἐκεῖνο ποῦ ἰσχύει γιὰ τὸ «κόκκινο», ἰσχύει ἐπίσης καὶ γιὰ τὸ «ἴδιος».

378. «Προτοῦ κρίνω πῶς δύο παραστάσεις εἶναι ἴδιες, πρέπει νὰ τὶς ἀναγνωρίσω ὡς ἴδιες». Καὶ ὅταν συμβεῖ αὐτὸ, τότε πῶς θὰ ξέρω ὅτι ἡ λέξις «ἴδιος» περιγράφει αὐτὸ ποῦ ἀναγνώρισα ; Μόνον ἂν μπορῶ, αὐτὸ ποῦ ἀναγνώρισα, νὰ τὸ ἐκφράσω με ἄλλον τρόπο καὶ ἂν εἶναι δυνατό ἓνας ἄλλος νὰ μοῦ διδάξει πῶς, ἐδῶ, ἡ σωστὴ λέξις εἶναι «ἴδιος».

Γιατὶ ἂν γιὰ τὴν χρῆσιν μιᾶς λέξεως χρειάζομαι μιὰν αἰτιολόγησιν, τότε αὕτη πρέπει νὰ εἶναι αἰτιολόγησις καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους.

379. Ἀρχικὰ τὸ ἀναγνωρίζω σάν αὐτὸ τὸ πράγμα· μετὰ θυμᾶμαι πῶς λέγεται.— Σκέψου : σὲ ποιὲς περιπτώσεις εἶναι σωστὸ νὰ τὸ λέμε αὐτὸ ;

380. Πῶς ἀναγνωρίζουμε ὅτι αὐτὸ εἶναι κόκκινο ;— «Βλέπω πῶς εἶναι αὐτὸ· καὶ ἔπειτα ξέρω πῶς αὐτὸ λέγεται ἔτσι». Αὐτό;— Ποιὸ πράγμα ;! Τί λογῆς ἀπάντησις σ' αὕτη τὴν ἐρώτησιν ἔχει νόημα ;

(Ἐσὺ πάντως βάζεις πλῶρη γιὰ τὴν ἰδέαν ἐνὸς ἐνδόμυχου καταδεικτικοῦ ὀρισμοῦ.)

Στὸ ἰδιωτικὸ πέρασμα ἀπὸ αὐτὸ ποῦ βλέπω πρὸς τὴν λέξιν δὲν θὰ μποροῦσα νὰ ἐφαρμόσω κανέναν κανόνα. Ἐδῶ οἱ κανόνες εἶναι πραγματικὰ στὸν ἀέρα· γιατί λείπει ὁ θεσμὸς γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τους.

381. Πῶς ἀναγνωρίζω ὅτι αὐτὸ τὸ χρῶμα εἶναι κόκκινο ;— Μιὰ ἀπάντησις θὰ ἦταν : «Ἐγὼ μάθει ἑλληνικά».

382. Πῶς μπορῶ νὰ αἰτιολογήσω τὸ γεγονός ὅτι μ' αὐτὲς τὶς λέξεις συνδέω αὐτὲς τὶς παραστάσεις ;

Μήπως κάποιος μοῦ ἔδειξε τὴν παράστασιν τοῦ γαλάζιου χρώματος καὶ μοῦ εἶπε πῶς αὕτη εἶναι ἡ παράστασίς του ;

Τί σημαίνουν οι λέξεις «αὐτὴ ἡ παράσταση»; Πῶς υποδεικνύει κανεὶς μιὰ παράσταση; Πῶς υποδεικνύει κανεὶς δυὸ φορές τὴν ἴδια παράσταση;

383. Δὲν ἀναλύουμε ἓνα φαινόμενο (λ.χ., τὸ σκέπτεσθαι) ἀλλὰ μιὰ ἔννοια (λ.χ., τοῦ σκέπτεσθαι) καὶ ἄρα τὴν ἐφαρμογὴ μιᾶς λέξης. Ἔτσι, μπορεῖ νὰ μοιάσει πῶς αὐτὸ πού κάνουμε εἶναι νομιναλισμός. Οἱ νομιναλιστὲς κάνουν τὸ λάθος νὰ ἐρμηνεύουν ὅλες τὶς λέξεις σὰ νὰ ἦταν *ὀνόματα*, καὶ γι' αὐτὸ δὲν περιγράφουν πραγματικὰ τὴ χρῆση τους, ἀλλὰ δίνουν, σὰ νὰ λέγαμε, μονάχα μιὰ ἐπιταγὴ «ἐν λευκῷ» γιὰ μιὰ τέτοια περιγραφή.

384. Τὴν *ἔννοια* 'πόνος' τὴν ἔμαθες μαζὶ μὲ τὴ γλώσσα.

385. Ἄναρωτήσου: Θὰ ἦταν φανταστὸ νὰ εἶχε κάποιος μάθει νὰ λογαριάζει στὸ κεφάλι του χωρὶς ποτὲ νὰ λογαριάσει γραφτὰ ἢ προφορικὰ; «Τὸ ἔμαθα», σίγουρα σημαίνει: ἔφτασα στὸ σημεῖο νὰ μπορῶ νὰ τὸ κάνω. Μόνο πού τώρα ἀναρωτιεῖται κανεὶς, τί θὰ λογαριαστεῖ ὡς κριτήριον γιὰ νὰ ποῦμε πῶς κάποιος μπορεῖ νὰ τὸ κάνει. — Εἶναι ὁμως δυνατὸ μιὰ φυλὴ νὰ γνωρίζει μόνο τὸ νοερὸ ὑπολογισμὸ καὶ κανέναν ἄλλο; Ἐδῶ πρέπει κανεὶς νὰ ἀναρωτηθεῖ: «Πῶς θὰ φαινόνταν μιὰ τέτοια κατάσταση;» — Καὶ θὰ πρέπει κανεὶς νὰ τὴ ἐξεικονίσει ὡς ὀριακὴ περίπτωσις. Καὶ τότε θὰ ξεπροβάλλει τὸ ἐρώτημα ἂν καὶ ἐδῶ θέλουμε νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴν ἔννοια τοῦ 'λογαριάζω στὸ κεφάλι', ἢ ἂν αὐτὴ ἡ ἔννοια, κάτω ἀπὸ τέτοιες συνθήκες δὲν ἔχασε τὸ σκοπὸ τῆς· γιὰτὶ τώρα τὰ φαινόμενα τείνουν πρὸς ἓνα ἄλλο ὑπόδειγμα.

386. «Μὰ γιὰτὶ ἔχεις τόσο λίγη ἐμπιστοσύνη στὸν ἑαυτὸ σου; Σ' ὅλες τὶς ἄλλες περιπτώσεις ξέρεις μὲ βεβαιότητα τί σημαίνει 'λογαριάζω'. Ἐπομένως, ὅταν λὲς πῶς λογάριασες στὴ φαντασίᾳ σου, ἀσφαλῶς εἶναι ἔτσι. Ἄν δὲν εἶχες λογαριάσει, τότε δὲν θὰ τὸ ἔλεγες. Παρόμοια: ὅταν λὲς πῶς βλέπεις κατιτὶ κόκκινο στὴ φαντασίᾳ, τότε ἀσφαλῶς θὰ εἶναι κόκκινο. Στὶς ἄλλες περιπτώσεις ξέρεις καλὰ τί εἶναι 'κόκκινο'. — Καὶ ἀκόμη: δὲν βασιζέσαι πάντα στὴν ὁμοφωνία μὲ τοὺς ἄλλους· γιὰτὶ συχνὰ διηγείσαι ὅτι εἶδες κάτι πού δὲν τὸ εἶδε κανεὶς ἄλλος». — Καὶ βέβαια ἔχω ἐμπιστοσύνη στὸν ἑαυτὸ μου — δὲν διστάζω νὰ πῶ ὅτι αὐτὸ τὸ λογάριασα στὸ κεφάλι μου ἢ πῶς φαντάστηκα αὐτὸ τὸ χρῶμα. Ἡ δυσκολία δὲν εἶναι τούτη: ὅτι ἀμφιβάλλω ἀν πραγματικὰ φαντάστηκα κατιτὶ κόκκινο· ἀλλὰ τούτη: ὅτι μπορούμε, χωρὶς ἄλλο, νὰ δείξουμε ἢ νὰ περιγράψουμε τὸ χρῶμα πού φανταστήκαμε καὶ ὅτι δὲν παρουσιάζει καμιὰν ἀπολύτως δυσκολία ἢ ἀπεικόνιση τῆς παράστασις στὴν πραγματικότητα. Εἶναι λοιπὸν τόσο ὁμοιες στὴν ὄψη πού νὰ μπορούν νὰ συγχέονται; — Μπορῶ ὁμως ἐπίσης, χωρὶς ἄλλο, νὰ ἀναγνωρίσω

Έναν άνθρωπο από ένα σκίτσο. — Άλλά τότε μπορώ να ρωτήσω : «Πώς φαίνεται μια σωστή παράσταση αυτού του χρώματος ;» ή : «Πώς είναι φτιαγμένη ;» μπορώ να το διδαχτώ αυτό ;

(Δν μπορώ να δεχτώ τη μαρτυρία του, γιατί δεν είναι μαρτυρία. Το μόνο που με πληροφορεί είναι τί τείνει αυτός να πεί.)

387. Εύκολα μᾶς διαφεύγει ή βαθιά άποψη.

388. «Έδω δέν βλέπω τίποτε μαβι αλλά αν μου δώσεις ένα κουτί με μπογιές μπορώ να σου το δείξω». Πώς μπορεί κανείς να ξέρει ότι μπορεί να το δείξει αν....., ότι τέλος πάντων μπορεί να το αναγνωρίσει αν το δεί ;

Πώς ξέρω, από την παράστασή μου, πώς φαίνεται πραγματικά το χρώμα ;

Πώς ξέρω ότι θα μπορέσω να κάνω κατιτί ; Δηλαδή, ότι ή κατάσταση όπου βρίσκομαι τώρα είναι εκείνη της ικανότητας να μπορώ να κάνω εκείνο το πράγμα ;

389. «Η παράσταση πρέπει να μοιάζει με το αντικείμενό της παραπάνω από κάθε εικόνα. Γιατί όσο όμοια κι αν κάνω την εικόνα μ' αυτό που όφείλει να παραστήσει, αυτή πάντα μπορεί να είναι εικόνα και ενός άλλου πράγματος. Ένώ διακριτικό της παράστασης είναι τουτό : ότι είναι ή παράσταση αυτού και κανενός άλλου». Έτσι θα μπορούσε να καταλήξει κανείς να θεωρεί την παράσταση σαν μιá υπερ-προσωπογραφία.

390. Δέν θα μπορούσε κανείς να φανταστεί πώς ή πέτρα έχει συνείδηση ; Και αν μπορούμε να το φανταστούμε — γιατί δέν θα έπρεπε αυτό να είναι απόδειξη μόνο ότι τέτοια φαντασιοκοπήματα δέν έχουν για μᾶς κανένα ενδιάφέρον ;

391. Ίσως να μπορώ και να φανταστώ (μολονότι δέν είναι εύκολο) πώς όλοι οι άνθρωποι που βλέπω στο δρόμο, έχουν φριχτούς πόνους αλλά ότι τους κρύβουν περίτεχνα. Και είναι σημαντικό ότι έδω πρέπει να φανταστώ μιá περίτεχνη απόκρυψη. Ότι δέν λέω στον έαυτό μου : «Καλά, ή ψυχή του πονάει· αλλά αυτό τί έχει να κάνει με το σώμα του ;» ή : «στο κάτω κάτω δέν είναι ανάγκη να εκδηλώνεται στο σώμα !» — Και αν το φανταστώ αυτό, —τί κάνω ; Τί λέω στον έαυτό μου ; Πώς εξετάζω τους ανθρώπους ; Ίσως να κοιτάζω έναν και να σκέφτομαι : «Πρέπει να είναι δύσκολο να γελάς όταν έχεις τέτοιους πόνους», και κάμποσα παρόμοια. Σά να λέγαμε, παίζω ένα ρόλο, ενεργώ, σά να είχαν πόνους οί άλλοι. Όταν το κάνω αυτό, ίσως ποδμε πώς φαντάζομαι....

392. «Όταν φαντάζομαι ότι αυτός έχει πόνους, στην πραγματικότητα, εκείνο που συμβαίνει μέσα μου είναι.....». Έπειτα, κάποιος άλλος λέει: «Πιστεύω πώς μπορώ να το φανταστώ χωρίς μ' αυτό να σκέφτομαι '.....'». («Πιστεύω πώς μπορώ να σκέφτομαι χωρίς να μιλάω».) Αυτό δεν οδηγεί πουθενά. Η ανάλυση ταλαντεύεται ανάμεσα στη φυσική επιστήμη και στη γραμματική.

393. «Όταν φαντάζομαι πώς κάποιος που γελάει έχει πραγματικούς πόνους, δεν φαντάζομαι καμιά συμπεριφορά χαρακτηριστική του πόνου, γιατί βλέπω ακριβώς το αντίθετο. Τότε *τί πράγμα φαντάζομαι*;» — Το έχω κιόλας πεί. Και δεν είναι ανάγκη να φανταστώ πώς *εγώ* νιώθω πόνους. — «Μά τότε τί συμβαίνει όταν το φαντάζεται κανείς;» — Ποῦ ἄλλοῦ (ἔξω ἀπὸ τὴ φιλοσοφία) χρησιμοποιοῦμε τις λέξεις «Μπορώ να φανταστώ ότι έχει πόνους» ή «Φαντάζομαι πώς...» ή «Φαντάσου πώς...»;

Λέμε, λ.χ., σὲ κάποιον πὸν πρέπει νὰ ὑποδυθεῖ ἕνα ρόλο στὸ θέατρο: «Ἐδῶ πρέπει νὰ φανταστεῖς πὸς αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος ἔχει πόνους καὶ τοὺς κρύβει» — καὶ δὲν τοῦ δίνουμε καμιά ἄλλη ὁδηγία, δὲν τοῦ λέμε τί πρέπει νὰ κάνει *πραγματικά*. Συνεπὸς οὐτε ἐκείνη ἡ ἀνάλυση εἶναι κατάλληλη. — Τώρα παρατηροῦμε τὸν ἠθοποιὸ πὸν φαντάζεται αὐτὴ τὴν κατάσταση.

394. Σὲ ποιά περίσταση θὰ ρωτούσαμε κάποιον: «Τί ακριβώς συνέβηκε μέσα σου, όταν το φαντάστηκες αυτό; — Και τί λογῆς ἀπάντηση περιμένουμε ἔδῶ;

395. Ὑπάρχει ἀσάφεια σχετικὰ μὲ τὸ ρόλο τῆς *φανταστότητας** στὴν ἐρευνά μας. Δηλαδή, δὲν εἶναι σαφὲς σὲ ποιο βαθμὸ αὐτὴ ἐξασφαλίζει τὸ νόημα σὲ μιὰ πρόταση.

396. Εἶναι τόσο ἐλάχιστα οὐσιαστικὸ γιὰ τὴν κατανόηση μιᾶς πρότασης τὸ νὰ φανταστεῖ κανεὶς κάτι ταυτόχρονα, ὅσο καὶ τὸ νὰ σχεδιάσει ἕνα σκίτσο μὲ βάση τὴν πρόταση.

397. Ἐντὶ «φανταστότητα» μπορεῖ κανεὶς ἔδῶ καὶ νὰ πεί: παραστατικότητα σ' ἕνα καθορισμένο μέσο παράστασης. Καί, ἀπὸ μιὰ τέτοια παράσταση *μπορεῖ*, χωρὶς ἄλλο, νὰ ξεκινάει ἕνας πιὸ σίγουρος δρόμος γιὰ ἄλλες ἀκόμη

* Ἐτσι ἀποδίδω τὸν ὄρο *Vorstellbarkeit*: Τὸν ἑλληνικὸ ἔβγαλα ἀπὸ τὸ φανταστὸς = πὸν μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸν φανταστεῖ. — Δὲς καὶ παρ. 385 πιὸ πάνω. Τὸν ὄρο «παραστατικότητα» φύλαξα γιὰ *Darstellbarkeit*, παρ. 397, ὅπου ἀπέδωσα τὸ *Darstellung* ὡς «παράσταση» προτιμώντας τὸ ἀπὸ τὰ παράγωγα τοῦ ἀπεικονίζω, ἐξεικονίζω κτλ. [ΣτΜ]

χρήσεις. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, μιὰ εἰκόνα μπορεῖ νὰ μᾶς γίνῃ φορτικὴ καὶ νὰ μὴ χρησιμεύει σε τίποτε.

398. «Ἄλλὰ ὅταν φαντάζομαι κατιτί, ἢ καὶ ὄντως βλέπω ἀντικείμενα ἔχω κάτι ποὺ ὁ γείτονάς μου δὲν ἔχει». — Σὲ καταλαβαίνω. Θεὸς νὰ ρίξεις μιὰ ματιὰ γύρω σου καὶ νὰ πεῖς : «Ὅπως καὶ νὰ εἶναι, μόνο ἐγὼ ἔχω ΑΥΤΟ — Πρὸς τί αὐτὲς οἱ λέξεις ; Δὲν ἔχουν καμιὰ χρησιμότητα. — Δὲν θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ προσθέσει : «Ἐδῶ δὲν γίνεται λόγος γιὰ ἓνα Ἐλέπω» — καὶ ἐπομένως οὔτε καὶ γιὰ ἓνα Ἐχω» — οὔτε γιὰ ἓνα ὑποκείμενο καὶ, ἐπομένως, οὔτε καὶ γιὰ τὸ Ἐγώ ;» Δὲν θὰ μπορούσα νὰ ρωτήσω : Μὲ ποιὰ ἐννοία ἔχεις ἐκεῖνο γιὰ τὸ ὁποῖο μιλάς καὶ λὲς πὼς εἶσαι ὁ μόνος ποὺ τὸ ἔχει ; Εἶναι ἰδιοχτησία σου ; Οὔτε κὰν τὸ βλέπεις. Δὲν θὰ ἔπρεπε μᾶλλον νὰ λὲς πὼς κανένας δὲν τὸ ἔχει ; Καὶ εἶναι ἐπίσης ξεκάθαρο, πὼς ἂν ἀποκλείεις λογικὰ νὰ ἔχει ὁ ἄλλος κατιτί, τότε, τὸ νὰ λὲς πὼς ἐσὺ τὸ ἔχεις, χάνει τὸ νόημά του.

Μὰ τότε τί εἶναι ἐκεῖνο γιὰ τὸ ὁποῖο μιλάς ; Εἶναι ἀλήθεια ὅτι εἶπα πὼς, ἐνδόμυχα, ἤξερα τί ἐννοεῖς. Ἄλλὰ τοῦτο σημαίνει : ξέρω πὼς νομίζεις κανεὶς ὅτι συλλαμβάνει αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο, ὅτι τὸ βλέπει· μὲ ποιὸ τρόπο ἐννοεῖ, σὰ νὰ λέγαμε, νὰ τὸ ὑποδείξει μὲ τὸ βλέμμα καὶ μὲ τίς χειρονομίες. Ξέρω μὲ ποιὸ τρόπο κοιτάζει κανεὶς μπροστὰ καὶ γύρω του, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, — καὶ ἄλλα. Νομίζω πὼς μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ : Ἐσὺ μιλάς (ὅταν, λ.χ., κάθῃσαι σ' ἓνα δωμάτιο) γιὰ τὸ ὄπτικὸ δωμάτιο. Τὸ ὄπτικὸ δωμάτιο εἶναι ἐκεῖνο ποὺ δὲν ἔχει ἰδιοχτήτη. Ἀκόμα λιγότερο μπορῶ νὰ εἶμαι κάτοχός του ἀπ' ὅσο μπορῶ νὰ πηγαίνω ἐρχομαι σ' αὐτό, νὰ τὸ κοιτῶ ἢ νὰ τὸ δείχνω μὲ τὸ δάχτυλο. Στὸ βαθμὸ ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἀνήκει σὲ κανέναν ἄλλο, δὲν μπορεῖ νὰ ἀνήκει οὔτε σὲ μένα. Ἦ : δὲν ἀνήκει σὲ μένα ἐπειδὴ θέλω νὰ χρησιμοποιήσω γι' αὐτὸ τὴν ἴδια μορφή ἐκφρασης ποὺ χρησιμοποιῶ καὶ γιὰ τὸ ὑλικὸ δωμάτιο ὅπου κάθομαι. Γιὰ τὴν περιγραφή τοῦ τελευταίου δὲν χρειάζεται νὰ γίνῃ μνεῖα κανενὸς ἰδιοχτήτη, καὶ μάλιστα δὲν εἶναι κὰν ἀνάγκη νὰ ἔχει ἰδιοχτήτη. Μὰ τότε λοιπόν, τὸ ὄπτικὸ δωμάτιο δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει κανένα ἰδιοχτήτη. «Γιατί δὲν ἔχει κανένα ἀφεντικὸ οὔτε μέσα οὔτε ἔξω» — θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πεῖ.

Φαντάσου μιὰ ζωγραφιά ποὺ παριστάνει ἓνα φανταστικὸ τοπίο, καί, σ' αὐτὴν, ἓνα σπίτι — καὶ κάποιος ρωτᾷ : «Σὲ ποιὸν ἀνήκει αὐτὸ τὸ σπίτι ;» — Ἡ ἀπάντηση, ἄλλωστε, θὰ μπορούσε νὰ εἶναι : «Στὸ χωρικὸ ποὺ κάθεται στὸν πάγκο, ἐκεῖ μπροστὰ». Μὰ τότε αὐτὸς δὲν μπορεῖ, λ.χ., νὰ μετρεῖ μέσα στὸ σπίτι του.

399. Θὰ μπορούσε κανεὶς καὶ νὰ πεῖ : ἀσφαλῶς ὁ ἰδιοχτήτης τοῦ ὄπτικοῦ δωματίου πρέπει νὰ εἶναι ἀπὸ τὴν ἴδια οὐσία μ' ἐκεῖνο· αὐτὸς ὅμως δὲν βρίσκεται μέσα του, καὶ ἓνα ἔξω δὲν ὑπάρχει.

400. 'Εκείνο πού δντως βρήκε εκείνος πού έμοιαζε σά νά έχει ανακαλύψει τό 'οπτικό δωμάτιο', ήταν ένας νέος φραστικός τρόπος, μιá νέα παρομοίωση· και μάλιστα θά μπορούσε κανείς νά πεί, ένα καινούριο αίσθημα.

401. 'Ερμηνεύεις τήν καινούρια αντίληψη ώς τό βλέπειν ένα καινούριο αντικείμενο. 'Ερμηνεύεις μιá γραμματική κίνηση, πού έσύ έκανες, ώς σχεδόν - φυσικό φαινόμενο πού τώρα παρατηρείς. (Σκέψου, λ.χ., τήν έρώτηση : «Είναι τά δεδομένα τών αισθήσεων τό ύλικό από τό όποιο είναι φτιαγμένο τό σύμπαν ;»)

'Αλλά δέν είναι χωρίς ψεγάδι ή έκφρασή μου : 'Εσύ έχεις κάνει μιá 'γραμματική' κίνηση. Πρωτ' άπ' όλα, έσύ βρήκες έναν καινούριο τρόπο νά αντιλαμβάνεσαι τά πράγματα. Σά νά είχες έφεύρει ένα νέο τρόπο ζωγραφικής· ή, άκόμη, ένα καινούριο μέτρο, ή ένα καινούριο είδος τραγουδιού.—

402. «Λέω : 'Αυτή τή στιγμή έχω τήν τάδε παράσταση'· αλλά ή λέξη 'έχω' δέν είναι παρά μόνο ένα σημάδι για τούς άλλους· ή περιγραφή τής παράστασης είναι μιá πλήρης έκθεση του κόσμου τής παράστασης».—'Εννοείς : τό «έγώ έχω» είναι σάν ένα «Προσοχή, τώρα !». Τείνεις νά πεις ότι, για νά μιλήσουμε με ακρίβεια, θά έπρεπε νά τό έκφράσουμε διαφορετικά. 'Ισως, άπλούστατα, κάνοντας ένα σημείο με τό χέρι και δίνοντας μετά μιá περιγραφή.—'Όταν, όπως συμβαίνει έδώ, δέν συμφωνούμε με τίς έκφράσεις τής κοινής μας γλώσσας (πού, στό βάθος, έκτελεί τό καθήκον της), έχουμε στό κεφάλι μιάν εικόνα πού συγκρούεται με τόν κοινό μας έκφραστικό τρόπο. Πλήν όμως έχουμε τόν πειρασμό νά λέμε πώς ό έκφραστικός μας τρόπος δέν περιγράφει τά γεγονότα έτσι όπως αυτά είναι πραγματικά. Σά νά μπορούσε (λ.χ.) ή πρόταση «Αυτός έχει πόνους» νά είναι ψευδής με κάποιον άλλο τρόπο, και όχι γιατί αυτός ό άνθρωπος δέν έχει πόνους. Σά νά έλεγε κάτι τό ψευδές ή μορφή τής έκφρασης, άκόμα κι όταν ή πρόταση, θέλοντας και μή, βεβαιώνει κάτι τό άληθές.

Γιατί έτσι βέβαια φαίνονται οι διαμάχες άνάμεσα στους ιδεαλιστές, στους σολιμιστές και στους ρεαλιστές. 'Άλλοι ψέγουν τήν κανονική μορφή τής έκφρασης σά νά αντιμάχονταν μιá βεβαίωση· άλλοι τήν υπερασπίζονται, σά νά διαπίστωναν γεγονότα πού τά άναγνωρίζει ό κάθε λογικός άνθρωπος.

403. 'Αν κρατούσα τή λέξη «πόνος» άποκλειστικά για εκείνο πού μέχρι τώρα όνόμαζα «ό πόνος μου» και άλλοι όνόμαζαν «ό πόνος του L.W.», δέν θά άδικούσα τούς άλλους έφόσον προβλεπόταν ένας συμβολισμός πού, κατά κάποιο τρόπο, νά έπανορθώνει τή ζημιá πού προκαλεί ή άπώλεια τής λέξης «πόνος» σε άλλους συνδυασμούς. Οι άλλοι άνθρωποι δέν θά στερούνταν

τή συμπόνοια, τήν ιατρική περίθαλψη κτλ. Φυσικά, δὲν θὰ ἀποτελοῦσε ἀντίρρηση σ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἐκφρασης τὸ νὰ πεῖ κανεὶς : «Μὰ οἱ ἄλλοι ἔχουν ἀκριβῶς τὸ ἴδιο πράγμα πού ἔχεις καὶ ἐσύ !».

Ἄλλὰ τί θὰ κέρδιζα ἀπὸ αὐτὸ τὸν καινούριο τρόπο παρουσίας ; Τίποτε. Ἄλλὰ οὔτε κι ὁ σολιμιστής θέλει νὰ ἔχει ἓνα ὁποιοδήποτε πρακτικὸ ὄφελος ὅταν ὑποστηρίζει τὴν ἀποψή του !

404. «Ὅταν λέω ἔχω πόνους' δὲν ἐπιδείχνω κανένα ἄτομο πού εχει τοὺς πόνους, ἀφοῦ κατὰ κάποιον τρόπο, διόλου δὲν ξέρω ποιὸς τοὺς ἔχει». Καὶ αὐτὸ μπορεῖ νὰ αἰτιολογηθεῖ. Γιατί, πρῶτ' ἀπ' ὅλα : Δὲν εἶπα καθόλου ὅτι τὸ τάδε πρόσωπο ἔχει πόνους, ἀλλά : «ἐγὼ ἔχω...». Τώρα, λέγοντάς το αὐτό, δὲν κατονομάζω κανένα πρόσωπο. Ὅπως καὶ δὲν κατονομάζω κανέναν ὅταν βογγᾶω ἀπὸ τὸν πόνο. Μολονότι ὁ ἄλλος, ἀπὸ τὸ βογγητό, βλέπει ποιὸς ἔχει τοὺς πόνους.

Τότε, τί σημαίνει : ξέρω ποιὸς ἔχει πόνους ; Σημαίνει, λ.χ., νὰ ξέρω, σ' αὐτὸ τὸ δωμάτιο, ποιὸς ἄνθρωπος ἔχει πόνους : καὶ ἐπομένως νὰ ξέρω πὼς εἶναι ἐκεῖνος πού κάθεται ἐκεῖ πέρα, ἢ, ἐκεῖνος πού στέκει σ' αὐτὴ τὴ γωνιά, ἐκεῖνος κεῖ ὁ ψηλὸς μὲ τὰ ξανθὰ μαλλιά, κτλ.— Ποῦ θέλω νὰ καταλήξω ; Στὸ γεγονός πὼς ὑπάρχουν πολὺ διαφορετικὰ κριτήρια γιὰ τὴν προσωπικὴ ταυτότητα'.

Τώρα, ποιὸ ἀπὸ τὰ κριτήρια καθορίζει τὸ νὰ λέω ὅτι ἔγώ' ἔχω πόνους ; Κανένα.

405. «Πάντως ὅταν λές ἔχω πόνους', θέλεις νὰ κατευθύνεις τὴν προσοχὴ τῶν ἄλλων πάνω σ' ἓνα ὀρισμένο πρόσωπο».— Ἡ ἀπάντηση θὰ μπορούσε νὰ εἶναι : Ὅχι, θέλω νὰ τὴν κατευθύνω μόνο πάνω μου.—

406. «Σίγουρα ὁμως μὲ τίς λέξεις "Εγὼ ἔχω..." θές νὰ γίνῃ διάκριση ἀνάμεσα σὲ σένα καὶ στοὺς ἄλλους».— Μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ πεῖ αὐτὸ σὲ κάθε περίπτωση ; Ἀκόμα κι ὅταν μόνο βογγᾶω ; Καὶ ἂν ἀκόμη θέλω νὰ διακρίνω ἀνάμεσα στὸν ἑαυτὸ μου καὶ στοὺς ἄλλους,— μήπως θέλω νὰ διακρίνω ἀνάμεσα στὸ ἄτομο L.W. καὶ στὸ ἄτομο N.N.;

407. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ φανταστεῖ πὼς κάποιος λέει βογγώντας : «Κάποιος πονάει — δὲν ξέρω ποιὸς !» — καὶ πάνω σ' αὐτὸ ὁ κόσμος τρέχει νὰ τὸν βοηθήσει, ἐκεῖνον πού βογγάει.

408. «Δὲν ἀμφιβάλλεις βέβαια ἂν εἶσαι ἐσύ ἢ ὁ ἄλλος πού ἔχεις τοὺς πόνους !» — Ἡ πρόταση «Δὲν ξέρω ἂν εἶμαι ἐγὼ ἢ ὁ ἄλλος πού ἔχει τοὺς πόνους» θὰ ἦταν ἓνα λογικὸ γινόμενο καὶ ἓνας ἀπὸ τοὺς παράγοντές του θὰ

ήταν : «Δέν ξέρω ἂν ἔχω ἢ ἂν δέν ἔχω πόνους» — και αὐτή δέν εἶναι πρόταση πού ἔχει νόημα.

409. Φαντάσου κάμποσα ἄτομα πού στέκουν σέ κύκλο και, ἀνάμεσά τους, εἶμαι και ἐγώ. Συνδέουν μέ τους πόλους μιᾶς ἠλεκτρικῆς μηχανῆς, χωρίς ἐμεῖς νά μπορούμε νά τό βλέπουμε, ἔναν ὁποιοδήποτε ἀπό μᾶς — ἄλλοτε τόν ἕνα, ἄλλοτε τόν ἄλλο. Παρατηρῶ τὰ πρόσωπα τῶν ἄλλων και προσπαθῶ νά ἐπισημάνω σέ ποιόν ἀκριβῶς ἀπό μᾶς περνάει τό ἠλεκτρικό ρεῦμα. —Κάποτε λέω : «Τώρα ξέρω ποιός εἶναι· ἐγώ εἶμαι». Μ' αὐτή τήν ἔννοια θά μπορούσα και νά πῶ : «Τώρα ξέρω ποιός νιώθει τό τίναγμα· ἐγώ εἶμαι». Αὐτός θά ἦταν ἕνας κάπως περίεργος τρόπος ἔκφρασης.— Ἄν ὁμως ὑποθέσω πῶς μπορῶ νά νιώσω τό τίναγμα ὅταν τό ρεῦμα περνάει στόν ἄλλο, τότε εἶναι ἐντελῶς ἀκατάλληλος ὁ τρόπος ἔκφρασης : «Τώρα ξέρω ποιός.....». Δέν ἀνήκει σ' αὐτό τό παιχνίδι.

410. Τό «ἐγώ» δέν κατονομάζει κανένα πρόσωπο, τό «ἐδῶ» κανένα τόπο και τό «αὐτό» δέν εἶναι ὄνομα. Ἄλλά αὐτὰ συναρμῶζονται μέ ὀνόματα. Ἐξηγοῦμε ὀνόματα μέ τή βοήθειά τους. Καί εἶναι ἀκόμα ἀλήθεια πῶς ἡ Φυσική χαρακτηρίζεται ἀπό τό ὅτι δέν χρησιμοποιεῖ αὐτές τίς λέξεις.

411. Στοχάσου : Πῶς μποροῦν νά ἔχουν ἐφαρμογή και πῶς μποροῦν νά ἀπαντηθοῦν οἱ ἀκόλουθες ἐρωτήσεις :

- 1) «Αὐτά τὰ βιβλία εἶναι τὰ δικά μου βιβλία ;»
- 2) «Αὐτό τό πόδι εἶναι τό δικό μου πόδι ;»
- 3) «Αὐτό τό σῶμα εἶναι τό δικό μου σῶμα ;»
- 4) «Αὐτό τό αἶσθημα εἶναι τό δικό μου αἶσθημα ;»

Καθεμιᾶ ἀπό τίς ἐρωτήσεις αὐτές ἔχει πραχτικές (μὴ φιλοσοφικές) ἐφαρμογές.

Γιά τήν (2) : Ἐναλογίσου περιπτώσεις ὅπου τό πόδι μου ἀναισθητοποιήθηκε ἢ παράλυσε. Σέ ὀρισμένες περιστάσεις, ἡ ἀπόκριση θά μπορούσε νά δοθεῖ ἐξακριβώνοντας ἂν σ' αὐτό τό πόδι νιώθω πόνους.

Γιά τήν (3) : Καθῶς τή διατυπώνει, θά μπορούσε κανεῖς, μέ τό δάχτυλο, νά δείχνει στόν καθρέφτη μιάν εἰκόνα. Ὡστόσο, σέ ὀρισμένες περιστάσεις, θά μπορούσε κανεῖς νά ἀγγίξει ἕνα σῶμα και νά κάνει τήν ἐρώτηση. Σέ ἄλλες περιστάσεις, αὐτή σημαίνει τό ἴδιο μέ : «Ἔτσι φαίνεται τό σῶμα μου ;»

Γιά τήν (4) : Ἄλλά τότε ποιό εἶναι αὐτό τό αἶσθημα ; Δηλαδή : πῶς χρησιμοποιεῖ κανεῖς ἐδῶ τή δεικτική ἀντωνυμία ; Ἄσφαλῶς διαφορετικά ἀπ' ὅτι, λ.χ., στό πρῶτο παράδειγμα ! Ἐδῶ ξαναγεννιέται ἡ σύγχυση γιατί

φαναζόμαστε πώς δείχνουμε τὸ αἶσθημα ἂν κατευθύνουμε τὴν προσοχή μας σ' αὐτό.

412. Τὸ αἶσθημα τοῦ ἀγεφύρωτου χάσματος ἀνάμεσα στὴ συνείδηση καὶ στὴν ἐγκεφαλικὴ διαδικασία : πῶς συμβαίνει κι αὐτὴ ἡ ἰδέα δὲν ζυμώνεται μὲ τὶς ἀπόψεις τῆς καθημερινῆς μας ζωῆς ; Ἡ ἰδέα αὐτῆς τῆς διαφορᾶς γένους συνοδεύεται ἀπὸ μιὰ ἐλαφριά ζαλάδα, — ποὺ μᾶς πιάνει ὅταν κάνουμε μιὰ λογικὴ ἀκροβασία. (Ἡ ἴδια ζαλάδα μᾶς πιάνει ὅταν ἀναλογιζόμαστε ὀρισμένα θεωρήματα τῆς θεωρίας τῶν συνόλων.) Πότε παρουσιάζεται αὐτὸ τὸ αἶσθημα στὴ δική μας περίπτωσι ; Ἐ λοιπόν, ὅταν λ.χ. κατευθύνω τὴν προσοχή μου μὲ ὀρισμένο τρόπο πρὸς τὴ συνείδησή μου καί, ἐκπληκτος, λέω στὸν ἑαυτό μου : ΑΥΤΟ πρέπει νὰ παράγεται ἀπὸ μιὰ ἐγκεφαλικὴ διαδικασία ! — ἐνῶ, σὰ νὰ λέγαμε ἀγγίζω τὸ μέτωπό μου. — Μὰ τί μπορεῖ νὰ σημαίνει : «Κατευθύνω τὴν προσοχή μου πρὸς τὴ συνείδησή μου» ; Σίγουρα, τίποτε δὲν εἶναι πιὸ παράξενο ἀπὸ τὸ νὰ μπορεῖ νὰ συμβαίνει κάτι τέτοιο. Αὐτὸ ποὺ ὀνόμασα ἔτσι (γιατὶ τέτοιες λέξεις δὲν χρησιμοποιοῦνται στὴν καθημερινὴ ζωὴ) ἦταν μιὰ ἐνέργεια ἀτένισης. Ἀτένισα ἴσια μπρὸς μου — ἀλλὰ ὄχι ἓνα ὀρισμένο σημεῖο ἢ ἓνα ὀρισμένο ἀντικείμενο. Τὰ μάτια μου ἦταν ὀρθάνοιχτα, τὰ βλέφαρά μου δὲν ἦταν μισόκλειστα (ὅπως εἶναι συνήθως, ὅταν μὲ ἐνδιαφέρει ἓνα συγκεκριμένο ἀντικείμενο). Κανένα τέτοιο ἐνδιαφέρον δὲν ἄνοιξε τὸ δρόμο γιὰ τὴν προσήλωσι τοῦ βλέμματος. Ἡ ματιὰ μου ἦταν ἄδεια ἢ, πάλι, ἔμοιαζε μὲ τὴ ματιὰ ἐνὸς ἀνθρώπου ποὺ θαυμάζει τὸ φέγγος τοῦ οὐράνιου θόλου καὶ ρουφᾷ τὸ φῶς του.

Καὶ τώρα μὴν ξεχνᾶς πῶς ἡ πρότασι ποὺ πρόφερα ὡς παράδοξι (ΑΥΤΟ παράγεται ἀπὸ μιὰ ἐγκεφαλικὴ διαδικασία !) δὲν ἦταν καθόλου παράδοξη. Θὰ μπορούσα νὰ τὴν εἶχα προφέρει κατὰ τὴ διάρκεια ἐνὸς πειράματος, ποὺ σκοπὸς του ἦταν νὰ δείξει πῶς τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ φωτός (ποὺ ἐγὼ βλέπω) παράγεται ἀπὸ τὸν ἐρεθισμὸ ἐνὸς ὀρισμένου μέρους τοῦ ἐγκεφάλου. — Ἀλλὰ δὲν πρόφερα τὴν πρότασι στὸ πλαίσιο ὅπου θὰ εἶχε ἓνα καθημερινὸ καὶ ὄχι παράδοξι νόημα. Κι ἡ προσοχή μου δὲν ἦταν τοῦ εἶδους ποὺ θὰ ταίριαζε στὴ διεξαγωγή ἐνὸς πειράματος. (Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι, ἡ ματιὰ μου θὰ ἄπεβλεπε, δὲν θὰ ἦταν ἄδεια.)

413. Ἐδῶ ἔχουμε μιὰ περίπτωσι ἐνδοσκοπῆσις, ὄχι ἀνόμοια μὲ ἐκείνη ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ William James ἔβγαλε ὅτι τὸ ἔγῳ συνίσταται κυρίως ἀπὸ 'peculiar motions in the head and between the head and throat'. Καὶ ἐκεῖ-

* «Ἰδιάζουσες κινήσεις στὸ κεφάλι καὶ ἀνάμεσα στὸ κεφάλι καὶ στὸ λαρύγγι». Δέξ The Principles of Psychology, τόμ. I, κεφ. X, I. Τὸ πρωτότυπο ἔχει «... in the head OR between the head and the throat». [ΣτΜ]

νο πού εδειχνε ἡ ἔνδοσκόπηση τοῦ James δὲν ἦταν ἡ σημασία τῆς λέξης «ἐγώ» (καθόσο σημαίνει κάτι παρόμοιο μὲ «ἄτομο», «ἄνθρωπος», «αὐτός ὁ ἴδιος», «ἐγὼ ὁ ἴδιος»), οὔτε καμιὰ ἀνάλυση μιᾶς τέτοιας ὄντοτητας, ἀλλὰ ἡ κατάσταση τῆς προσοχῆς ἐνὸς φιλοσόφου πού λέει στὸν ἑαυτό του τὴ λέξη «ἐγώ» καὶ θέλει νὰ ἀναλύσει τὴ σημασία τῆς. (Καὶ αὐτό, πολλὰ θὰ μποροῦσε νὰ μας διδάξει.)

414. Ἐσὺ νομίζεις ὅτι, κατὰ βάθος, ὑφαίνεις ἓνα κομμάτι πανί : γιατί κάθεσαι μπροστὰ σ' ἓναν ἀργαλειό — κι ἄς εἶναι ἄδειος — καὶ κάνεις τὶς κινήσεις τοῦ ὑφαντῆ.

415. Ἐκεῖνο πού ἐμεῖς δίνουμε εἶναι, στὴν πραγματικότητα, παρατηρήσεις σχετικὲς μὲ τὴ φυσικὴ ἱστορία τῶν ἀνθρώπων· ὄχι ὅμως ἀξιοπεριεργα, ἀλλὰ μόνο διαπιστώσεις πού γι' αὐτές κανεὶς δὲν ἀμφέβαλε ποτέ, καὶ πού μένουν ἀπαρατήρητες μόνο γιατί βρίσκονται συνέχεια μπροστὰ στὰ μάτια μας.

416. «Ὁμόγνωμα λένε οἱ ἄνθρωποι ὅτι βλέπουν, ἀκοῦν, νιώθουν κτλ. (ἀκόμη κι ἂν μερικοὶ εἶναι τυφλοὶ καὶ μερικοὶ κουφοί). Ἔτσι μαρτυροῦν γιὰ τὸν ἑαυτό τους πὼς ἔχουν *συνείδηση*». — Τί περίεργο εἶναι τοῦτο ! Ποιὸν ἀλήθεια πληροφορῶ ὅταν λέω ὅτι «ἔχω *συνείδηση*» ; Γιά ποιὸ λόγο τὸ λέω στὸν ἑαυτό μου ; Καὶ πὼς μπορεῖ νὰ μὲ καταλάβει ὁ ἄλλος ; — Καὶ ὅμως, προτάσεις ὅπως : «Βλέπω», «Ἀκούω», «ἔχω *συνείδηση*», ὄντως ἔχουν τὴ χρῆση τους. Λέω στὸ γιατρό : «Τώρα ἀκούω ξανά μ' αὐτὸ τὸ ἀφτί»· σ' ἐκεῖνον πού πιστεύει πὼς λιποθύμησα λέω «Τώρα ἤρθα ξανά στὶς αἰσθήσεις μου, ἔχω ξανά *συνείδηση*»· καὶ τὰ λοιπά.

417. Ὡστε παρατηρῶ στὸν ἑαυτό μου καὶ ἀντιλαμβάνομαι πὼς βλέπω ἢ πὼς ἔχω *συνείδηση* ; Καί, γενικά, γιὰ ποιὸ λόγο μιᾶμε γιὰ παρατήρηση ; ! Γιατί νὰ μὴ λέμε ἀπλὰ «ἀντιλαμβάνομαι πὼς ἔχω *συνείδηση*» ; — Μὰ σὲ τί χρησιμεύει ἐδῶ ἡ λέξη «ἀντιλαμβάνομαι» ; — γιατί νὰ μὴ λέμε «ἔχω *συνείδηση*» ; — Δὲν φανερῶνει μήπως ἐδῶ ἡ λέξη «ἀντιλαμβάνομαι» πὼς στρέφω τὴν προσοχή μου στὴ *συνείδησή* μου ; — κάτι πού συνήθως δὲν συμβαίνει. — Ἄν εἶναι ἔτσι, τότε ἡ πρόταση «Ἀντιλαμβάνομαι πὼς...» δὲν λέει ὅτι ἔχω *συνείδηση*, ἀλλὰ ὅτι ἡ προσοχή μου ἔχει στραφεῖ μὲ τὸν ἄλφα ἢ τὸν βῆτα τρόπο.

Ἄλλὰ δὲν εἶναι μιὰ ὀρισμένη ἐμπειρία πού μὲ παρακινεῖ νὰ λέω «ἔχω ξανά *συνείδηση*» ; — Ποιὰ ἐμπειρία ; Σὲ ποιὰ κατάσταση τὸ λέμε αὐτό ;

418. Τὸ ὅτι ἔχω *συνείδηση* εἶναι μήπως ἓνα ἐμπειρικὸ γεγονός ; —

Ἄλλὰ μήπως δὲν λέμε ὅτι συνείδηση ἔχει ὁ ἄνθρωπος, ἐνῶ τὸ δέντρο καὶ ἡ πέτρα δὲν ἔχουν;— Πῶς θὰ ἦταν, ἂν ἦταν διαφορετικά;— Θὰ ἦταν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι χωρὶς συνείδηση;— Ὅχι μὲ τὴν κοινὴ σημασίαν τῆς λέξεως. Ἄλλα ἐγώ, λ.χ., δὲν θὰ εἶχα συνείδηση — ἔτσι ὅπως πράγματι τὴν ἔχω τώρα.

419. Σὲ ποιῆς περιστάσεις θὰ πῶ ὅτι μιὰ φυλὴ ἔχει ἕναν ἀρχηγό; Κι ὁ ἀρχηγὸς πρέπει βέβαια νὰ ἔχει συνείδηση. Ἀσφαλῶς δὲν μπορεῖ νὰ τὴ στερεῖται!

420. Μήπως ὅμως δὲν μπορῶ νὰ φαντασθῶ πῶς οἱ ἄνθρωποι γύρω μου εἶναι αὐτόματα, δὲν ἔχουν συνείδηση, ἀκόμα κι ἂν ἡ συμπεριφορὰ τους εἶναι ἡ ἴδια ὅπως πάντα;— Ἄν τὸ φαντασθῶ τώρα — μονάχος στὸ δωμάτιό μου —, βλέπω τὸν κόσμον πού μὲ βλέμμα ἀπλανές (ὅπως στὴν καταληψία) καταγίνεται στὶς ἀσχολίες του — ἡ ἰδέα αὐτὴ προκαλεῖ ἴσως κάποια μικρὴ ἀνησυχία. Ἄλλὰ τώρα δοκίμασε νὰ διατηρήσεις αὐτὴ τὴν ἰδέαν στὶς καθημερινές σου σχέσεις, λ.χ., ὅταν βρίσκεσαι στὸ δρόμον! Λ.χ., πὲς στὸν ἑαυτό σου: «Τὰ παιδιὰ ἐκεῖ εἶναι ἀπλὰ αὐτόματα· ὅλη ἡ ζωηράδα τους εἶναι σκέτος αὐτοματισμός». Καὶ ἢ θὰ βρεῖς πῶς αὐτὲς οἱ λέξεις χάνουν τὸ νόημά τους, ἢ πῶς αὐτὸ σοῦ προκαλεῖ κάτι σὰν ἀνησυχία ἢ κάτι παρόμοιον.

Τὸ νὰ βλέπεις ἕναν ζωντανὸ ἄνθρωπον σὰν αὐτόματο εἶναι ἀνάλογον μὲ τὸ νὰ βλέπεις κάποιο σχῆμα σὰν ὀριακὴ περίπτωσις ἢ σὰν παραλλαγὴ ἐνὸς ἄλλου· λ.χ. τὸ σταυρωτὸ πλαίσιον ἐνὸς παράθυρου σὰ σβάστικα.

421. Μᾶς φαίνεται παράδοξον ὅτι ἀνακατώνουμε φύρδην μίγδην φυσικὰ καταστάσεις καὶ συνειδησιακὰς καταστάσεις σὲ μιὰ καὶ μόνη περιγραφή: «Ὑποφέρει πολὺ καὶ στριφογυρίζει ἀνήσυχος». Αὐτὸ εἶναι πολὺ συνηθισμένον· γιὰ τοιοῦτον μᾶς φαίνεται παράδοξον; Ἐπειδὴ θέλουμε νὰ ποῦμε πῶς ἡ πρότασις πραγματεύεται τὸ συγκεκριμένον καὶ τὸ ἀφηρημένον.— Ἄλλὰ μήπως βρισκεις τίποτε τὸ στραβὸν ἂν πῶ: «Αὐτὰ τὰ τρία στηρίγματα δίνουν σταθερότητα στὴν κατασκευή»; Εἶναι τὸ τρία καὶ ἡ σταθερότητα συγκεκριμένα;— Δὲς τὴν πρότασις σὰν ἕνα ἐργαλεῖον· καὶ τὸ νόημά της ὡς τὴν χρῆσιν της.

422. Τί πιστεύω, ὅταν πιστεύω πῶς ὁ ἄνθρωπος ἔχει ψυχὴ; Τί πιστεύω, ὅταν πιστεύω πῶς αὐτὴ ἡ ὕλη περιέχει δύο δακτύλιους ἀπὸ ἄτομα ἄνθρακα; Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ὑπάρχει μιὰ εἰκόνα στὸ πρῶτον πλάνον, ἀλλὰ τὸ νόημα βρίσκεται μακριά, στὸ φόντον· παναπεῖ, τὴν ἐφαρμογὴν τῆς εἰκόνας δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ τὴν ἀγκαλιάσουμε μὲ μιὰ ματιάν.

423. Ἀσφαλῶς αὐτὰ ὅλα τὰ πράγματα συμβαίνουν μέσα σου.— Καὶ τώ-

ρα, τὸ μόνο πού θέλω εἶναι νὰ καταλάβω τὴν ἔκφραση πού χρησιμοποιοῦμε. — Ἡ εἰκόνα εἶναι ἐκεῖ. Καὶ στὴν εἰδική περίπτωση, δὲν ἀμφισβητῶ τὸ κύρος της. — Μόνο θέλω νὰ καταλάβω καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς εἰκόνας.

424. Ἡ εἰκόνα εἶναι ἐκεῖ· καὶ δὲν ἀμφισβητῶ τὴν ὀρθότητά της. Ἄλλα ποιά εἶναι ἡ ἐφαρμογὴ της; Σκέψου τὴν εἰκόνα τῆς τυφλότητας σὰν ἓνα σκοτάδι στὴν ψυχὴ ἢ στὸ κεφάλι τοῦ τυφλοῦ.

425. Σὲ ἀναρίθμητες περιπτώσεις προσπαθοῦμε νὰ βροῦμε μιὰν εἰκόνα καί, μιᾶς καὶ τὴ βρήκαμε, ἡ ἐφαρμογὴ ἔρχεται, σὰ νὰ λέγαμε, μοναχὴ της· ἐδῶ ἔχουμε κιόλας μιὰν εἰκόνα πού μᾶς ἐπιβάλλει τὴν παρουσία της σὲ κάθε βῆμα, — ἀλλὰ δὲν μᾶς βοηθαίει νὰ βγοῦμε ἀπὸ τὶς δυσκολίες πού ἐδῶ μόλις καὶ ἀρχίζουν.

Ἄν λ.χ. ρωτήσω : «Πῶς πρέπει νὰ φανταστῶ ὅτι αὐτὸς ὁ μηχανισμὸς λειτουργεῖ μέσα σ' αὐτὸ τὸ κουτί ;» — ἴσως νὰ μπορεῖ, ὡς ἀπάντηση, νὰ χρησιμεύσει ἓνα σχέδιο σὲ περιορισμένη κλίμακα. Μπορεῖ κανεὶς τότε νὰ μοῦ πεῖ : «Βλέπεις, ἔτσι λειτουργεῖ ἐκεῖ μέσα» ἢ, πάλι : «Γιατί ἀπορεῖς ; Ἔτσι, ὅπως τὸ βλέπεις ἐδῶ, ἔτσι λειτουργεῖ καὶ ἐκεῖ». — Δὲν χωραεῖ ἀμφιβολία πῶς ἡ τελευταία αὐτὴ ἐξήγηση δὲν προσθέτει τίποτε : ἀλλὰ μὲ προτρέπει νὰ ἐφαρμόσω τὴν εἰκόνα πού μοῦ δόθηκε.

426. Ἐπικαλεστήκαμε μιὰν εἰκόνα πού μοιάζει νὰ καθορίζει τὸ νόημα *μουσίμαντα*. Μπροστὰ σ' ἐκεῖνο πού μᾶς ὑποδείχνει ἡ εἰκόνα, ἡ πραγματικὴ χρῆση μοιάζει μὲ κατιτὶ λερωμένο. Ἐδῶ συμβαίνει ξανά ὅπως καὶ στὴ θεωρία τῶν συνόλων : Ὁ τρόπος τῆς ἔκφρασης μοιάζει νὰ εἶναι κομμένος στὰ μέτρα ἑνὸς θεοῦ πού ξέρει αὐτὸ πού ἡμεῖς δὲν μπορούμε νὰ ξέρομε· αὐτὸς βλέπει ὀλάκερη τὴν κάθε ἄπειρη ἀκολουθία καὶ βλέπει μέσα στὶς συνειδήσεις τῶν ἀνθρώπων. Γιὰ μᾶς, βέβαια, αὐτὲς οἱ ἐκφραστικὲς μορφὲς μοιάζουν σὰν ἀμφίεση πού μπορούμε καὶ νὰ τὴ φορέσουμε, ἀλλὰ πού μὲ αὐτὴν δὲν μπορούμε νὰ κάνουμε καὶ πολλὰ πράγματα, γιατί μᾶς λείπει ἡ ἀληθινὴ δύναμη πού θὰ ἔδινε σ' αὐτὰ τὰ φορέματα νόημα καὶ σκοπὸ.

Στὴν πραγματικὴ χρῆση τῶν ἐκφράσεων κάνουμε, σὰ νὰ λέγαμε, γύρους, πᾶμε ἀπὸ τὰ δρομάκια. Ἀσφαλῶς βλέπουμε μπρὸς μᾶς τὸν πλατὺ καὶ ἴσιο δρόμο, ἀλλὰ βέβαια δὲν μπορούμε νὰ τὸν χρησιμοποιήσουμε, γιατί εἶναι μόνιμα κλειστός.

427. «Ἐνῶ τοῦ μιλοῦσα δὲν ἤξερα τί τοῦ περνοῦσε ἀπὸ τὸ κεφάλι». Λέγοντάς το αὐτὸ δὲν σκέφτεται κανεὶς διαδικασίες στὸν ἐγκέφαλο, ἀλλὰ διαδικασίες τῆς σκέψης. Τὴν εἰκόνα πρέπει νὰ τὴν πάρουμε στὰ σοβαρὰ. Θὰ θέλαμε νὰ βλέπαμε ἀληθινὰ μέσα στὸ κεφάλι του. Καὶ ὁμως ἐννοοῦμε, οὔτε

λίγο ούτε πολύ, αυτό που έννοοῦμε με τις λέξεις : θά θέλαμε νά ξέρουμε τί σκέφτεται. Θέλω νά πῶ : ἔχουμε αὐτὴ τὴ ζωηρὴ εἰκόνα — και ἐκείνη τὴ χρῆση ποὺ μοιάζει νά συγκρούεται με τὴν εἰκόνα και ποὺ ἐκφράζει τὸ ψυχικὸ στοιχεῖο.

428. «Ἡ σκέψη, αὐτὸ τὸ παράξενο ὄν» — ἀλλὰ ὅταν σκεφτόμαστε δὲν μᾶς φαίνεται παράξενο. Ἡ σκέψη δὲν μας φαίνεται μυστηριώδης τὴν ὥρα ποὺ σκεφτόμαστε, ἀλλὰ μόνο ὅταν ποῦμε, σὰ νά λέγαμε, ἀναδρομικά : «Πῶς ἦταν δυνατό τοῦτο ;» Πῶς ἦταν δυνατό ἡ σκέψη νά καταγίνεται με τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενο ; Μᾶς φαίνεται σὰ νά εἶχαμε συλλάβει τὴν πραγματικότητα με τὰ δίχτυα τῆς σκέψης.

429. Ἡ συμφωνία, ἡ ἄρμονία τῆς σκέψης με τὴν πραγματικότητα, συνίσταται στὸ ἀκόλουθο : ἂν ἔχω λάθος λέγοντας πὼς κάτι εἶναι κόκκινο, αὐτὸ βέβαια δὲν παύει νά μὴν εἶναι κόκκινο. Καὶ ὅταν θέλω νά ἐξηγήσω σὲ κάποιον τὴ λέξη «κόκκινο» στὴν πρόταση «Αὐτὸ δὲν εἶναι κόκκινο», τοῦ δείχνω κάτι ποὺ εἶναι κόκκινο.

430. «Βάλε ἓνα χάρακα κοντὰ σ' αὐτὸ τὸ σῶμα· αὐτὸς δὲν λέει ὅτι τὸ σῶμα ἔχει τὸ τάδε μήκος. Μαλλον — θά ἔλεγα — αὐτὸς καθαυτὸς εἶναι νεκρὸς, και δὲν κατορθώνει τίποτε ἀπὸ αὐτὰ ποὺ κάνει ἡ σκέψη». — Εἶναι σὰ νά εἶχαμε φανταστῆ πὼς τὸ οὐσιῶδες στὸν ἄνθρωπο εἶναι ἡ ἐξωτερικὴ μορφή και νά εἶχαμε πελεκῆσει ἓνα κομμάτι ξύλο μ' αὐτὴ τὴ μορφή, και, ἀποσβολωμένοι, νά κοιτάζαμε τὸ νεκρὸ κούτσουρο, ποὺ δὲν ἔχει καμιὰ ὁμοιότητα με ἓνα ζωντανὸ ὄν.

431. «Υπάρχει ἄβυσσος ἀνάμεσα στὴν προσταγὴ και στὴν ἐκτέλεσή της. Αὐτὴ πρέπει νά γεφυρωθεῖ ἀπὸ τὴν κατανόηση».

«Μονάχα στὴν κατανόηση ἐννοεῖται ὅτι πρέπει νά κάνουμε ΑΥΤΟ. Ἡ προσταγὴ — ἔ καλὰ, δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ ἤχοι, σημάδια ἀπὸ μελάνι —.»

432. Κάθε σημάδι μόνο του μοιάζει νεκρὸ. Τί τοῦ δίνει ζωὴ ; — Αὐτὸ ζεῖ στὴ χρῆση. Ἐχει μέσα του τὴ ζωοποιὸ πνοή ; — Ἡ, ἡ πνοή του εἶναι ἡ χρῆση ;

433. Ὅταν δίνουμε μιὰ προσταγὴ, μπορεῖ νά φανεῖ ὅτι τὸ βασικὸ πράγμα ποὺ ἀπαιτεῖ ἡ προσταγὴ πρέπει νά μείνει ἀνείπωτο, ἀφοῦ ἀνάμεσα στὴν προσταγὴ και στὴν ἐκτέλεσή της ὑπάρχει μιὰ ἄβυσσος. Ἐπιθυμῶ (λ. χ.) κάποιος νά κάνει μιὰν ὀρισμένη κίνηση, ἔς ποῦμε, νά σηκώσει τὸ χέρι του. Γιά νά εἶναι δλόττελα ξεκάθαρο αὐτό, πρῶτος κάνω τὴν κίνηση ἐγώ. Αὐτὴ

ή εικόνα μοιάζει να μην έχει άμφισημία ως τη στιγμή που θα ρωτήσουμε : Πώς ξέρει αυτός ο κάποιος ότι *οφείλει να κάνει αυτή την κίνηση* ; — Πώς μπορεί, γενικά, να ξέρει πώς οφείλει να χρησιμοποιεί τα σημεία που του δίνω, όποια και αν είναι αυτά τα σημεία ; — Ίσως τώρα να προσπαθήσω να συμπληρώσω την προσταγή με άλλα σημεία, δείχνοντας πρώτα τον εαυτό μου κι έπειτα εκείνον, κάνοντας ένθαρρυντικές χειρονομίες, κτλ. Έδώ η προσταγή μοιάζει σά να άρχισε να ψελλίζει.

Σά να προσπαθοΰσαν τά σημεία, με μέσα έπισφαλή, να προκαλέσουν μέσα μας τήν κατανόηση.—'Αλλά αν τώρα τά καταλαβαίνουμε, από ποιο σημείο τά καταλαβαίνουμε ;

434. 'Η χειρονομία—θάθελε κανείς να πεί—*έπιχειρεί* να παίξει τó ρόλο του πρότυπου, μά δέν τά καταφέρνει.

435. "Αν κανείς ρωτήσει : «Πώς καταφέρνει ή πρόταση να άναπαρασταί- νει ;» — ή άπάντηση θά μπορούσε να είναι : «Δέν τó ξέρεις ; 'Ασφαλώς τó βλέπεις όταν τή χρησιμοποιείς». Γιατί τίποτε δέν είναι κρυμμένο.

Πώς τó κάνει τούτο ή πρόταση ;— Δέν τó ξέρεις ; Κι όμως δέν ύπάρ- χει τίποτε τó άπόκρυφο.

Μά στήν άπάντηση : «Ξέρεις βέβαια πώς τó κάνει αυτό ή πρόταση άφου τίποτε δέν είναι κρυμμένο» έχει κανείς τήν δρεξη να άποκριθεί : «Ναί, αλλά όλα περνούν τόσο γρήγορα, και θά ήθελα να τó δώ, σά να λέγαμε, άπλω- μένο πάνω σέ μιá πιό πλατιά έπιφάνεια».

436. Έδώ είναι εύκολο να καταλήξει κανείς σ' εκείνο τó άδιέξοδο του φιλοσοφείν, όπου κανείς πιστεύει πώς ή δυσκολία του θέματος έγκκειται στο ότι πρέπει να περιγράψουμε φαινόμενα που δύσκολα συγκρατούνται, τήν τωρινή έμπειρία που γοργά ξεγλιστράει ή κάτι παρόμοιο. "Όπου ή κοινή γλώσσα μάς φαίνεται πολú ώμη, και μοιάζει σά να μην είχαμε να κάνουμε με τά φαινόμενα που γι' αυτά μιλάμε καθημερινά, αλλά με φαινόμενα που «εύκολα έξαφανίζονται και πού, με τήν εμφάνιση και τó πέρασμά τους, πα- ράγουν εκείνα τά άλλα ως μέσο άποτελέσμα».

(Αύγουστίνος : *Manifestissima et usitatissima sunt, et eadem rusus ni- mis latent, et nova est inventio eorum**.)

437. 'Η έπιθυμία μοιάζει να ξέρει κιόλας τί θά τήν ίκανοποιήσει ή τί θά

* «Είναι πράγματα έντελώς φανερά και κοινότατα, και πάλι, συχνότατα μένουν κρυμ- μένα, κι όταν τά ξαναβρίσκουμε μάς φαίνονται καινούρια». [ΣτΜ]

τήν ικανοποιούσε· τήν πρόταση, τή σκέψη πού τήν κάνει ἀληθινή — ἀκόμα κι όταν αὐτό διόλου δέν ὑπάρχει !

Ποῦθε αὐτὸς ὁ καθορισμὸς ἐκείνου πού ἀκόμα δέν εἶναι ἐδῶ ; Αὐτὴ ἡ δεσποτικὴ ἀπαίτηση ; («Ἡ ἀτσάλινη σκληράδα τῆς λογικῆς ἀναγκαιότη-
τας».)

438. «Τὸ σχέδιο, ὡς σχέδιο, εἶναι κάτι πού δέν ἐκπληρώθηκε». (Καθὼς ἡ ἐπιθυμία, ἡ προσδοκία, ἡ εἰκασία, καὶ πάει λέγοντας.)

Καὶ ἐδῶ ἐννοῶ : ἡ προσδοκία εἶναι κάτι πού δέν ἐκπληρώθηκε, γιατί εἶναι προσδοκία κάποιου πράγματος· ἡ πεποίθηση, ἡ γνώμη, δέν ἔχει ἐκπληρωθεῖ γιατί εἶναι ἡ γνώμη πὼς κατιτὶ συμβαίνει, κάτι τὸ πραγματικό, κάτι πού εἶναι ἐξω ἀπὸ τὴ διαδικασία τοῦ πρεσβεύειν.

439. Μὲ ποιά ἐννοια μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι «δέν ἐκπληρώθηκαν» ἡ ἐπιθυμία, ἡ προσδοκία, ἡ πεποίθηση, κτλ.; Ποιὸ εἶναι τὸ ἀρχέτυπό μας γιὰ τὴ μὴ-ἐκπλήρωση ; Ἕνας ἄδειος χῶρος ; Καὶ θὰ λέγαμε γιὰ ἕναν τέτοιο χῶρο πὼς εἶναι ἀνεκπλήρωτος ; Δέν θὰ ἦταν κι αὐτὸ μιὰ μεταφορὰ ;—Ἐκεῖνο πού λέμε ἀνεκπλήρωτο, δέν εἶναι ἕνα αἶσθημα,— ἄς ποῦμε, ἡ πείνα ;

Σ' ἕνα καθορισμένο σύστημα ἐκφράσεων μποροῦμε νὰ περιγράψουμε ἕνα ἀντικείμενο μὲ τὴ βοήθεια τῶν λέξεων «ἐκπληρωμένο» καὶ «ἀνεκπλήρωτο». Ἄν, λ.χ., δεχτοῦμε νὰ λέμε τὸν ἄδειο κύλινδρο «ἀνεκπλήρωτο κύλινδρο» καὶ τὸ στερεὸ κύλινδρο πού τὸν γεμίζει «ἡ ἐκπλήρωσή του».

440. Τὸ νὰ λέμε : «Ἐχῶ ὄρεξη νὰ φάω ἕνα μῆλο» δέν σημαίνει : Πιστεῦω πὼς ἕνα μῆλο θὰ κορέσει τὸ αἶσθημα τοῦ ἀνεκπλήρωτου πού ἔχω. Αὐτὴ ἡ πρόταση δέν εἶναι μιὰ ἔκφραση τῆς ἐπιθυμίας, ἀλλὰ τοῦ ἀνεκπλήρωτου.

441. Ἀπὸ φυσικοῦ μας, καὶ μετὰ ἀπὸ μιὰ ἰδιαίτερη ἐξάσκηση, ἀπὸ μιὰ ἰδιαίτερη ἐκπαίδευση, ἔχουμε τὴν κλίση, σὲ ὀρισμένες περιστάσεις, νὰ ἐκδηλώνουμε αὐθόρμητα τὴν ἐπιθυμία. (Φυσικὰ ἡ ἐπιθυμία δέν εἶναι μιὰ τέτοια 'περίσταση'.) Σ' αὐτὸ τὸ παιχνίδι, τὸ ἐρώτημα ἂν ξέρω τί ἐπιθυμῶ πρὶν ικανοποιηθεῖ ἡ ἐπιθυμία μου, διόλου δέν μπορεῖ νὰ ἀνακύψει. Καὶ ἂν ἕνα συμβάν κατασιγάσει τὴν ἐπιθυμία μου, αὐτὸ δέν σημαίνει πὼς τὴν ἔχει ἐκπληρώσει. Ἴσως, ἂν εἶχε ικανοποιηθεῖ ἡ ἐπιθυμία μου, ἐγὼ νὰ μὴν ἤμουν ικανοποιημένος.

Ἐξ ἄλλου ἡ λέξη «ἐπιθυμῶ» χρησιμοποιεῖται καὶ ἔτσι : «Ἐγὼ ὁ ἴδιος δέν ξέρω τί ἐπιθυμῶ». («Γιατί οἱ ἐπιθυμίες κρύβουν καὶ ἀπὸ ἐμᾶς τοὺς ἴδιους ἐκεῖνο πού ἐπιθυμοῦμε».)

Καὶ ἂν ρωτοῦσε κανεὶς : «Μήπως ξέρω τί ποθῶ πρὶν τὸ ἀποκτήσω ;» Ἄν ἔχω μάθει νὰ μιλῶ, τότε τὸ ξέρω.

442. Βλέπω κάποιον πού σκοπεύει με τὸ τουφέκι καὶ λέω : «Περιμένω μιὰν ἐκπυρσοκρότηση». Πέφτει ἡ τουφεκιά.— Πῶς ; Αὐτὸ περίμενες ; Ὡστε αὐτὴ ἡ ἐκπυρσοκρότηση βρισκόταν, κατὰ κάποιον τρόπο, κιόλας μέσα στὴν προσδοκία σου ; Ἡ μήπως ἡ προσδοκία σου συμφωνεῖ μετὰ τὸ συμβάν ἀπὸ ἄλλη ἄποψη ; Δὲν γίνεται αὐτὸς ὁ κρότος νὰ μὴν περιλαμβάνεται στὴν προσδοκία σου καὶ νὰ ἐπῆλθε ἐπεισοδιακὰ καθὼς ἐκπληρωνόταν ἡ προσδοκία σου ;— Ἄλλὰ ὄχι, ἂν δὲν εἶχε ἐνσκήψει ὁ ἤχος, τότε ἡ προσδοκία μου δὲν θὰ εἶχε ἐκπληρωθεῖ· ὁ ἤχος τὴν ἐκπλήρωσε· δὲν συνόδεψε τὴν προσδοκία, σὰ δεῦτερος μουσαφίρης πού συνοδεύει ἐκεῖνον πού περίμενα.— Ἐκεῖνο πού συνόδεψε τὸ συμβάν, καὶ πού μετὰ τὴν σειρά του δὲν περιλαμβανόταν στὴν προσδοκία, ἦταν μήπως ἓνα ἐπεισόδιο, ἓνα ἐπιπλέον πού πρόσθεσε ἡ τύχη ;— Ἄλλὰ τότε τί δὲν ἦταν πρόσθεμα ; Μήπως στὴν προσδοκία μου βρισκόταν κιόλας κάτι ἀπὸ τὴν τουφεκιά ;— Τότε λοιπὸν ποιὸ ἦταν τὸ πρόσθεμα ;— μήπως δὲν περίμενα ὀλόκληρη τὴν τουφεκιά ;

«Ἡ ἐκπυρσοκρότηση δὲν ἦταν τόσο δυνατὴ ὅσο τὴν περίμενα».— «Λοιπὸν, στὴν προσδοκία σου, ὑπῆρχε ποιὸ δυνατὴ ἐκπυρσοκρότηση ;»

443. «Τὸ κόκκινο πού φαντάζεσαι σίγουρα δὲν εἶναι τὸ ἴδιο (ὄχι τὸ ἴδιο πράγμα) μετὰ ἐκεῖνο πού βλέπεις μπροστὰ σου· πῶς μπορείς λοιπὸν νὰ λες ὅτι εἶναι ἐκεῖνο πού εἶχες φανταστεῖ ;»— Ἄλλὰ μήπως δὲν συμβαίνει κάτι ἀνάλογο μετὰ τὶς προτάσεις : «Ἐδῶ εἶναι μιὰ κόκκινη κηλίδα» καὶ «Ἐδῶ δὲν εἶναι μιὰ κόκκινη κηλίδα ;». Καὶ στίς δυὸ ἐμφανίζεται ἡ λέξις «κόκκινη»· ἄρα αὐτὴ ἡ λέξις δὲν μπορεί νὰ ὑποδηλώνει τὴν παρουσία ἐνὸς κόκκινου πράγματος.

444. Ἴσως νὰ ἔχει κανεὶς τὴν αἴσθησι πῶς στὴν πρότασι : «Περιμένω ὅτι θὰ ἔρθει» χρησιμοποιοῖ τὶς λέξεις «αὐτὸς ἔρχεται» μετὰ διαφορετικὴ σημασία ἀπ' ὅ,τι στὴ βεβαίωσι «Αὐτὸς ἔρχεται». Ἄλλὰ ἂν ἦταν ἔτσι πῶς θὰ μπορούσα νὰ πῶ ὅτι ἡ προσδοκία μου ἐκπληρώθηκε ; Ἄν ἤθελα νὰ ἐξηγήσω καὶ τὶς δυὸ λέξεις «αὐτὸς» καὶ «ἔρχεται», ἄς ποῦμε μετὰ τὴ βοήθεια καταδεικτικῶν ὀρισμῶν, τότε οἱ ἴδιοι ὀρισμοὶ αὐτῶν τῶν λέξεων θὰ ἴσχυαν καὶ γιὰ τὶς δυὸ προτάσεις.

Ἄλλὰ τώρα θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ρωτήσῃ : Σὰν τί νὰ συμβαίνει ὅταν αὐτὸς ἔρχεται ;— Ἄνοιγει ἡ πόρτα, κάποιος μπαίνει μέσα, κτλ.— Σὰν τί νὰ συμβαίνει ὅταν ἐγὼ περιμένω ὅτι θὰ ἔρθει ;— Πηγαινοέρχομαι μετὰ στὸ δωμάτιο, κάθε τόσο κοιτάζω τὸ ρολοῖ, κτλ.— Ἄλλὰ ἡ μιὰ σειρά συμβάντων μετὰ τὴν ἄλλη δὲν ἔχουν τὴν παραμικρὴ ὁμοιότητα ! Πῶς λοιπὸν μπορεί κανεὶς νὰ χρησιμοποιοῖ τὶς ἴδιες λέξεις γιὰ νὰ τὶς περιγράψῃ ;— Ἄλλὰ ἴσως, καθὼς πηγαινοέρχομαι στὸ δωμάτιο, λέω : «Περιμένω ὅτι θὰ μπεῖ».— Τώρα ὑπάρχει μιὰ ὁμοιότητα κάπου. Ἄλλὰ τίνοσ εἶδους ; !

445. Είναι στη γλώσσα πού η προσδοκία και η εκπλήρωσή της έρχονται σε επαφή.

446. Θα ήταν κωμικό νά πεί κανείς : «'Αλλιώς φαίνεται μιὰ διαδικασία όταν συμβαίνει, κι αλλιώς όταν δέν συμβαίνει». Ή : «'Αλλιώς φαίνεται μιὰ κόκκινη κηλίδα όταν είναι έδω, κι αλλιώς όταν δέν είναι έδω — αλλά ή γλώσσα άφαιρεί αυτή τή διαφορά, άφου μιλάει για κόκκινη κηλίδα, είτε αυτή είναι έδω, είτε δέν είναι έδω».

447. Έχουμε τὸ αίσθημα πώς, για νά άρνηθοῦμε μιὰ πρόταση, ή άρνητική πρέπει πρώτα νά καταστήσει τήν πρόταση, κατά κάποιαν έννοια, αλήθη.

(Ή βεβαίωση τῆς άρνητικῆς πρότασης περιέχει τήν πρόταση πού άρνεϊται, άλλ' όχι τή βεβαίωσή της.)

448. «'Αν πῶ οτι χτές τή νύχτα δέν όνειρεύτηκα, πρέπει ώστόσο νά ψάξω τὸ όνειρο· παναπεί : όταν εφαρμοστει στήν πραγματική κατάσταση ή πρόταση 'όνειρεύτηκα' μπορεί νά είναι ψευδής αλλά δέν μπορεί νά μὴν έχει νόημα».—'Ωστε αυτό σημαίνει πώς, στό κάτω κάτω, ένιωσες κάτι, σά νά λέγαμε τήν ένδειξη ενός όνειρου, και αυτό σ' έκανε νά συνειδητοποιήσεις τή θέση πού θά μπορούσε νά καταλάβει ένα όνειρο :

Ή : αν πῶ «Δέν έχω κανένα πόνου στό χέρι», μήπως αυτό σημαίνει οτι έχω τή σκιά ενός αίσθήματος πόνου πού, σά νά λέγαμε, υποδείχνει τή θέση οπου θά μπορούσε νά παρουσιαστει ὁ πόνος ;

Με ποιάν έννοια ή τωρινή του κατάσταση τῆς έλλειψης πόνου παράγει τή δυνατότητα τοῦ πόνου ; Σ' αυτόν πού λέει : «Γιά νά έχει σημασία ή λέξη 'πόνος' είναι ανάγκη ὁ πόνος, όταν παρουσιάζεται, νά άναγνωρίζεται ως αυτό πού είναι» — μπορεί κανείς νά άποκριθει : «'Όχι μεγαλύτερη από τήν ανάγκη νά άναγνωρίζουμε τήν άπουσία τοῦ πόνου».

449. «Μά δέν είναι ανάγκη νά ξέρω πώς θά ήταν αν πονοῦσα ;» — Δέν καταφέρνουμε νά ξεφορτωθοῦμε τήν ιδέα πώς τὸ νά χρησιμοποιεῖ κανείς μιὰ πρόταση συνίσταται στό νά φαντάζεται κανείς κατιτί στήν κάθε λέξη.

Δέν συλλογιόμαστε οτι με τίς λέξεις *υπόλογίζουμε*, κάνουμε διεργασίες*· και οτι, με τόν καιρό, τίς μεταφέρουμε σ' αυτήν ή σ' εκείνην τήν εικόνα. — Είναι σά νά πιστευε κανείς, λ.χ., οτι ή γραπτή ὁδηγία για τήν άγελάδα πού πρέπει νά μοῦ παραδώσει κάποιος, πρέπει, για νά μὴ χάσει τὸ νόημά της, νά συνοδεύεται πάντα από τήν εικόνα τῆς άγελάδας.

* Έτσι μεταφράζω τὸ Operieren, ρήμα πού προέρχεται από τὸ λατινικό Operari, ισοδύναμο τοῦ αρχαίου ελληνικοῦ, έρδω ή έργω. [ΣτΜ]

450. Τὸ νὰ ξέρω πῶς φαίνεται κάποιος : τὸ νὰ μπορῶ νὰ φαντάζομαι τὴν ὄψη του — ἀλλὰ καί : τὸ νὰ εἶμαι σὲ θέση νὰ τὴν μιμηθῶ. Εἶναι ἀνάγκη νὰ τὴ φανταστεῖ κανεὶς γιὰ νὰ τὴ μιμηθεῖ ; Καὶ τὸ νὰ τὴ μιμηθεῖς δὲν εἶναι ἐξίσου ἀποτελεσματικό, ὅσο τὸ νὰ τὴ φανταστεῖς ;

451. Τί γίνεται ἂν σὲ κάποιον δώσω τὴν προσταγή : « Ἐδῶ νὰ φανταστεῖς ἓνα κόκκινο κύκλο ! » — κι ἔπειτα πῶ : νὰ κατανοεῖς τὴν προσταγὴ σημαίνει νὰ ξέρεις πῶς ἔχουν τὰ πράγματα ὅταν αὐτὴ ἔχει ἐκτελεστεῖ — ἢ καί : νὰ εἶσαι σὲ θέση νὰ φανταστεῖς πῶς ἔχουν τὰ πράγματα

452. Θέλω νὰ πῶ : « Ἄν μπορούσε κάποιος νὰ δεῖ τὴ νοητικὴ διαδικασίᾳ τῆς προσδοκίας, θὰ ἔπρεπε νὰ βλέπει τί εἶναι ἐκεῖνο ποὺ προσδοκοῦμε ». — Ἄλλὰ ἀκριβῶς αὐτὸ συμβαίνει : Ἐκεῖνος ποὺ βλέπει τὴν ἔκφραση τῆς προσδοκίας, βλέπει τί πράγμα προσδοκοῦμε. Καὶ μὲ ποιὸν ἄλλο τρόπο, μὲ ποιὰν ἄλλη ἔννοια, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ τὸ δεῖ ;

453. Ὅποιος ἀντιλαμβάνεται τὴν προσδοκία μου, κατ' ἀνάγκη θὰ ἔχει μιὰν ἄμεση ἀντίληψη ἐκείνου ποὺ προσδοκῶ. Δηλαδή : δὲν τὸ *συνάγει* ἀπὸ τὴ διαδικασίᾳ ποὺ ἀντιλαμβάνεται ! — Ἄλλὰ τὸ νὰ λέμε πῶς κάποιος ἀντιλαμβάνεται μιὰ προσδοκία *δὲν ἔχει κανένα νόημα*. Ἐκτὸς βέβαια ἂν σημαίνει, λ.χ., ὅτι ἀντιλαμβάνεται τὴν ἔκφραση τῆς προσδοκίας. Γι' αὐτὸν ποὺ προσδοκῶ, τὸ νὰ λέμε ὅτι ἀντιλαμβάνεται τὴν προσδοκία, θὰ ἦταν μιὰ ἠλίθια διαστρέβλωση τῆς ἔκφρασης.

454. « Ὅλα βρίσκονται ἤδη μέσα σέ... » Πῶς συμβαίνει τὸ βέλος » → νὰ *δείχνει* ; Δὲν μοιάζει σὰ νὰ κομίζει μέσα του καὶ κάτι ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του ; — « Ὅχι, δὲν εἶναι ἡ νεκρὴ γραμμὴ πάνω στὸ χαρτί ποὺ μπορεῖ νὰ τὸ κάνει αὐτὸ· μόνο τὸ ψυχικό, ἡ σημασία, μπορεῖ ». — Αὐτὸ εἶναι καὶ ἀληθές καὶ ψευδές. Τὸ βέλος δείχνει μονάχα στὴν ἐφαρμογὴ του, ἐφαρμογὴ ποὺ κάνει ἓνα ζωντανὸ ὄν.

Αὐτὸ τὸ δεῖξιμο δὲν εἶναι μιὰ μαγανεία, ποὺ μπορεῖ νὰ τὴν πραγματοποιήσει μόνο ἡ ψυχὴ.

455. Θέλουμε νὰ ποῦμε : « Ὅταν ἐννοοῦμε κάτι, ἐδῶ δὲν ὑπάρχει καμιά νεκρὴ εἰκόνα (κανενὸς εἶδους), ἀλλὰ εἶναι *σὰ νὰ πηγαίναμε πρὸς κάποιον* ». Πηγαίνουμε πρὸς τὸ πράγμα ποὺ ἐννοοῦμε.

456. « Ὅταν κάποιος ἐννοεῖ κάτι, τὸ ἐννοεῖ *μόνος του* » ἔτσι ὅπως κινεῖται κανεὶς *μόνος του*. Χιμάει κανεὶς *μπροστὰ καὶ γι' αὐτὸ δὲν μπορεῖ καὶ νὰ παρατηρήσει τὸν ἑαυτὸ του τὴν ὥρα ποὺ χιμάει*. Ἀσφαλῶς *οχι*.

457. Ναί : τὸ νὰ ἔννοεῖς κάτι εἶναι σὰ νὰ πηγαίνεις πρὸς κάποιον.

458. «Ἡ προσταγὴ προστάζει τὴν ἐκτέλεσίν της». Ὡστε γνωρίζεις τὴν ἐκτέλεσίν της προτοῦ πραγματοποιηθεῖ ἀκόμη;— Αὐτὴ ὅμως ἦταν γραμματικὴ πρόταση, καὶ σημαίνει : Ἐάν δοθεῖ μιὰ προσταγὴ «Κάνε τὸ καὶ τὸ», τότε ἐκτέλεση τῆς προσταγῆς ὀνομάζει κανεῖς τὸ «κάνω τὸ καὶ τὸ».

459. Λέμε : «Ἡ προσταγὴ προστάζει αὐτὸ—» καὶ τὸ κάνουμε· ἀλλὰ καί : «Ἡ προσταγὴ προστάζει τοῦτο : ὀφείλω...». Τῇ μιᾷ φορᾷ, τῇ μεταφράζουμε σὲ μιὰ πρόταση, τὴν ἄλλη σὲ μιὰν ἐπίδειξη, καὶ ἄλλοτε πάλι σὲ πράξη.

460. Θὰ μπορούσε ἄραγε ἡ αἰτιολόγησι μιᾶς ἐνέργειας ὡς ἐκτέλεσι μιᾶς προσταγῆς, νὰ διατυπωθεῖ ἔτσι : «Ἐσὺ εἶπες Ἐφέρε μου ἓνα κίτρινο λουλούδι, καὶ μόλις τὸ εἶπες, αὐτὸ ἐδῶ τὸ λουλούδι μοῦ προκάλεσε ἓνα αἶσθημα ἰκανοποίησης καὶ γι' αὐτὸ σοῦ τὸ ἔφερα»; Σ' αὐτὸ δὲν θὰ ἔπρεπε κανεῖς νὰ ἀπαντήσῃ : «Ὡστόσο ἐγὼ δὲν σοῦ ζήτησα νὰ μοῦ φέρεις τὸ λουλούδι ἐκεῖνο ποῦ θὰ σοῦ προκαλοῦσε ἓνα τέτοιο αἶσθημα ὕστερα ἀπὸ τὰ λόγια μου!»;

461. Μὲ ποιὰν ἔννοια λοιπὸν ἡ προσταγὴ προεξοφλεῖ τὴν ἐκτέλεση;— Μήπως μὲ τὴν ἔννοια ὅτι προστάζει τῶρα ἐκεῖνο ποῦ θὰ ἐκτελεστεῖ ἀργότερα;— Ἀλλὰ, ἂν τὸ καλοεξετάζαμε, θὰ ἔπρεπε νὰ ποῦμε : «ἐκεῖνο ποῦ, ἀργότερα, ἢ θὰ ἐκτελεστεῖ ἢ καὶ δὲν θὰ ἐκτελεστεῖ». Καὶ αὐτὸ δὲν λέει τίποτε.

«Ἀλλὰ κι ἂν ἡ ἐπιθυμία μου δὲν καθορίζει τί θὰ συμβεῖ, πάντως καθορίζει, θὰ λέγαμε, τὸ θέμα ἑνὸς γεγονότος — ποῦ, εἴτε ἰκανοποιεῖ τὴν ἐπιθυμία, εἴτε δὲν τὴν ἰκανοποιεῖ». Ἀποροῦμε — σὰ νὰ λέγαμε — ὄχι γιὰτὶ κάποιος γνωρίζει τὸ μέλλον, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ γεγονὸς καὶ μόνο ὅτι μπορεῖ νὰ προφητεύει (σωστὰ ἢ λαθεμένα).

Σὰ νὰ προεξοφλοῦσε μιὰ σκιά τοῦ μέλλοντος ἡ ἀπλὴ προφητεία, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν εἶναι σωστὴ ἢ λαθεμένη· ἐνῶ, γιὰ τὸ μέλλον δὲν γνωρίζει τίποτε καὶ λιγότερο ἀπὸ τὸ τίποτε δὲν μπορεῖ νὰ γνωρίζει.

462. Μπορῶ νὰ τὸν γυρέψω ὅταν δὲν εἶναι ἐδῶ, ἀλλὰ δὲν μπορῶ νὰ τὸν κρεμάσω ὅταν δὲν εἶναι ἐδῶ.

Μπορεῖ κάποιος νὰ ἤθελε νὰ πεῖ : «Πρέπει ὅμως νὰ εἶναι κάπου ἐδῶ, ἂν τὸν γυρεύω».— Τότε, ἀκόμη κι ἂν δὲν τὸν βρίσκω, θὰ πρέπει νὰ εἶναι κάπου ἐδῶ· ἀκόμη κι ἂν δὲν ὑπάρχει καθόλου.

463. «Τὸν γυρεύεις; Μὰ οὔτε κἀν μπορούσες νὰ ξέρεις ἂν ἦταν ἐδῶ!»— Αὐτὸ ὅμως τὸ πρόβλημα παρουσιάζεται *πραγματικὰ* ὅταν ψάχνει κανεῖς κά-

τι στά μαθηματικά. Μπορεί κανείς, λ.χ., να θέσει τὸ ἐρώτημα : Πῶς ἦταν δυνατό, ἀκόμη καὶ νὰ *γυρέψουμε* νὰ τριχοτομήσουμε τὴ γωνία ;

464. Ἐκεῖνο πού θέλω νὰ διδάξω εἶναι : τὸ πέρασμα ἀπὸ κάτι πού εἶναι κρυμμένη ἀνοησία σὲ κάτι πού εἶναι ὀλοφάνερη ἀνοησία.

465. «Μιά προσδοκία εἶναι ἔτσι φτιαγμένη πὸ ὁ,τιδήποτε καὶ ἂν συμβεῖ πρέπει νὰ συμφωνεῖ ἢ νὰ μὴ συμφωνεῖ μ' αὐτήν».

Ἄν τώρα κάποιος ρωτήσῃ : Ὡστε τὸ γεγονός ὀρίζεται διὰ μέσου μιᾶς προσδοκίας μὲ τὸ ναὶ καὶ μὲ τὸ ὄχι ; Ἡ δὲν ὀρίζεται ;— δηλαδή, εἶναι καθορισμένο μὲ ποιά ἔννοια ἢ προσδοκία θὰ βρεῖ ἀνταπόκριση στὸ συμβάν, ὅποιο κι ἂν εἶναι αὐτό ;— ἢ ἀπάντηση πρέπει νὰ εἶναι : «Ναί, ἐκτὸς ἂν ἢ ἔκφραση τῆς προσδοκίας εἶναι ἀόριστη· λόγου χάρη ἂν αὐτὴ περιέχει μιά διάζευξη διαφορετικῶν δυνατοτήτων».

466. Γιά ποιό λόγο σκέφτεται ὁ ἄνθρωπος ; Σὲ τί τοῦ χρησιμεύει ;— Γιατί κατασκευάζει τοὺς ἀτμολέβητες μὲ βάση τὸν ὑπολογισμό καὶ δὲν ἐμπιστεύεται τὴν ἀντοχὴ τῶν τοιχωμάτων τοὺς στήν τύχη ; Στὸ κάτω κάτω εἶναι μόνον ζήτημα πείρας τὸ γεγονός ὅτι δὲν τινάζονται καὶ τόσο συχνὰ οἱ ἀτμολέβητες πού κατασκευάζουμε μὲ βάση τὸν ὑπολογισμό. Ἀλλὰ ὅπως, ἔχοντας καεῖ μιὰ φορά, ὁ ἄνθρωπος κάνει ὁ,τιδήποτε ἐξὸν ἀπὸ τὸ νὰ βάλει τὸ χέρι του στὴ φωτιά, ἔτσι θὰ κάνει ὁ,τιδήποτε ἐξὸν ἀπὸ τὸ νὰ μὴν ὑπολογίσει τὸ λέβητα.— Ἀλλὰ μιὰ καὶ δὲν μας ἐνδιαφέρουν οἱ αἰτίες— θὰ ποῦμε : Εἶναι γεγονός ὅτι οἱ ἄνθρωποι σκέφτονται : ἐνεργοῦν, λ.χ., μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ὅταν κατασκευάζουν ἕνα λέβητα.— Μήπως εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀνατιναχτεῖ ἕνα καζάνι πού φτιάχτηκε μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ; Ὅχι βέβαια.

467. Αἰσιόπὸν ὁ ἄνθρωπος σκέφτεται γιατί ἢ σκέψη δίνει καλὰ ἀποτελέσματα ;— Ἐπειδὴ νομίζει πὼς τὸν συμφέρει νὰ σκέφτεται ;

(Ἐνατρέφει τὰ παιδιά του γιατί ἔχει βρεῖ πὼς αὐτὸ τοῦ ἔδωσε καλὰ ἀποτελέσματα ;)

468. Πῶς θὰ μπορούσαμε νὰ ἀνακαλύψουμε γιατί σκέφτεται ;

469. Καὶ ὅμως μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ πὼς ἢ σκέψη ἔχει δώσει καλὰ ἀποτελέσματα. Ὅτι ἀπὸ τότε πού τὸ πάχος τῶν τοιχωμάτων δὲν καθορίζεται μὲ τὴν ἀφή, ἀλλὰ σύμφωνα μὲ τὸν ἄλφα τρόπο, ἢ ἀπὸ τότε πού ὅλοι οἱ ὑπολογισμοὶ ἐνὸς μηχανικοῦ ἐλέγχονται ἀπὸ ἕναν δεῦτερο μηχανικὸ— ἀνατινάζονται λιγότεροι λέβητες ἀπ' ὁ,τι παλαιότερα.

470. Λοιπὸν *μερικές φορές* σκεφτόμαστε γιατί τοῦτο εχει δώσει καλά ἀποτελέσματα.

471. Συχνά διακρίνουμε σημαντικά *γεγονότα* μόνο ἀφοῦ καταπνίξουμε τὸ ἐρώτημα «γιατί ;»· καὶ τότε, στὴν πορεία τῆς ἐρευνάς μας, τὰ γεγονότα αὐτὰ μας ὀδηγοῦν πρὸς μιὰν ἀπάντησιν.

472. Ὁ χαρακτήρας τῆς πίστεως στὴν ὁμοιομορφία τῆς φύσεως ἐκδηλώνεται ἴσως μὲ τὸν σαφέστερο δυνατὸ τρόπο στὴν περίπτωση ὅπου νιώθουμε φόβο γιὰ ἐκεῖνο πού περιμένουμε. Τίποτε δὲν θὰ μπορούσε νὰ μὲ πείσει νὰ βάλω τὸ χέρι μου στὴ φωτιά,— μολονότι, στὸ κάτω κάτω, εἶχα καεὶ *μόνο* στὸ παρελθόν.

473. Ἡ πίστις ὅτι ἡ φωτιά θὰ μὲ κάψει εἶναι τοῦ ἴδιου γένους μὲ τὸ φόβο ὅτι θὰ μὲ κάψει.

474. Θὰ καὶ ἂν βάλω τὸ χέρι στὴ φωτιά : αὐτὸ εἶναι βεβαιότητα. Παναπεῖ : ἐδῶ βλέπουμε τί σημαίνει βεβαιότητα. (Ὅχι μόνο τί σημαίνει ἡ λέξις «βεβαιότητα», ἀλλὰ καὶ ποιά εἶναι ἡ βαρύτητά τῆς.)

475. Ἄν μας ρωτήσουν σὲ τί βασιζόμε μὴν ὑπόθεσιν, προσπαθοῦμε νὰ *ἀναλογιστοῦμε* τοὺς λόγους μας. Ἐδῶ συμβαίνει αραγε τὸ ἴδιο ὅπως ὅταν σκεφτόμαστε ποιὲς μπορεῖ νὰ ἦταν οἱ αἰτίες ἑνὸς συμβάντος ;

476. Πρέπει νὰ διακρίνουμε ἀνάμεσα στὸ ἀντικείμενο τοῦ φόβου καὶ στὴν αἰτία τοῦ φόβου. Ἔτσι, τὸ πρόσωπο πού μᾶς ἐμπνέει φόβο ἢ μᾶς γοητεύει (τὸ ἀντικείμενο τοῦ φόβου, ἢ τῆς γοητείας) δὲν εἶναι ἡ αἰτία τους — ἀλλὰ, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πεῖ, πῶς εἶναι ὁ στόχος τους.

477. «Γιατί πιστεύεις πῶς θὰ καεῖς ἂν ἀγγίξεις τὸ πυρωμένο μάτι τῆς ἠλεκτρικῆς κουζίνας ;» Ἔχεις λόγους γι' αὐτὴ τὴν πεποιθήσιν ; Καὶ χρειάζεσαι λόγους ;

478. Τί λογῆς λόγους ἔχω νὰ ὑποθέσω πῶς, ἂν ἀγγίξω τὸ τραπέζι, τὸ δάχτυλό μου θὰ νιώσει ἀντίστασιν ; Τί εἶδους λόγο ἔχω νὰ πιστεύω πῶς δὲν γίνεταί νὰ μὴν πονέσω ἂν αὐτὸ τὸ μολύβι τρυπήσει τὸ δάχτυλό μου ;— Σὺν ἀπάντησιν, παρουσιάζονται χίλιοι λόγοι, καὶ ὁ καθένας πνίγει τὴ φωνὴ τῶν ἄλλων. «Ἀλλὰ αὐτὴ τὴν ἐμπειρία τὴν εἶχα ἐγὼ ὁ ἴδιος ἀναρίθμητες φορές· καὶ ἐξίσου συχνά ἄκουσα γιὰ παρόμοιες ἐμπειρίες· ἂν δὲν ἦταν ἔτσι, τότε.... κτλ.».

479. Ἡ ἐρώτηση : «Γιὰ ποιό λόγο τὸ πιστεύεις ;» θὰ μπορούσε νὰ σημαίνει : «Ἀπὸ τί τὸ συμπεραίνεις τώρα (τὸ συμπερανεὶς τώρα μόλις) ;». Ἄλλὰ καί : «Ποιούς ἄλλους λόγους μπορείς νὰ μοῦ φέρεις πού νὰ ἐνισχύουν αὐτὴ τὴν ὑπόθεση ;»

480. Ὡστε θὰ μπορούσε κανεὶς ὡς «βάση» γιὰ μιὰ γνώμη νὰ ἐννοεῖ, οὔτε λίγο οὔτε πολὺ, ἐκεῖνο πού εἶπε στὸν ἑαυτὸ του πρὶν σχηματίσει τὴ γνώμη. Τὸν ὑπολογισμό, πού ὄντως ἔκανε. Ἄν τώρα τεθεῖ τὸ ἐρώτημα : Πῶς μπορεῖ ἡ προγενέστερη ἐμπειρία νὰ ἀποτελέσει μιὰ βάση γιὰ τὴν ὑπόθεση ὅτι ἀργότερα θὰ συμβεῖ τοῦτο καὶ ἐκεῖνο ;— τότε ἡ ἀπάντηση εἶναι : ποιά γενικὴ ἐννοια ἔχουμε γιὰ τοὺς λόγους πού στηρίζουν μιὰ τέτοια ὑπόθεση ; Αὐτὸ εἶναι τὸ εἶδος τῆς ἀπόφανσης σχετικὰ μὲ τὸ παρελθὸν πού τὸ ὀνομάζουμε βάση γιὰ τὴν ὑπόθεση πῶς τοῦτο θὰ συμβεῖ στὸ μέλλον.— Κι ἂν κανένας ἐκπλήσσει γιὰτὶ παίζουμε ἓνα τέτοιο παιχνίδι, τότε ἐπικαλοῦμαι τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς προγενέστερης ἐμπειρίας (τὸ γεγονός ὅτι τὸ παιδί πού κάηκε φοβᾶται τὴ φωτιά).

481. Ἄν κανεὶς ἔλεγε ὅτι οἱ πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὸ παρελθὸν δὲν τὸν πείθουν διὸ ἓνα ὀρισμένο πράγμα θὰ συμβεῖ στὸ μέλλον,— ἐγὼ δὲν θὰ τὸν καταλάβαινα. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ τὸν ρωτήσῃ : μὰ λοιπὸν τί θεὸς νὰ σοῦ ποῦνε ; Τί λογιῆς πληροφορίες ὀνομάζεις βάση γιὰ νὰ πιστέψεις κάτι τέτοιο ; Τί ὀνομάζεις «πειθόμαι» ; Τί λογιῆς πράγμα περιμένεις νὰ σὲ πείσει ;—Ἄν αὐτοὶ δὲν εἶναι λόγοι, τότε τί πράγμα εἶναι οἱ λόγοι ;—Ἄν λὲς πῶς αὐτὰ δὲν εἶναι λόγοι, πρέπει βέβαια νὰ μπορείς νὰ ὑποδείξεις τί πρέπει νὰ συμβεῖ γιὰ νὰ ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ λέμε πῶς ὑπάρχουν βάσιμοι λόγοι γιὰ τὴν ὑπόθεσή μας.

Γιατὶ πρόσεξε καλὰ : ἐδῶ οἱ λόγοι δὲν εἶναι οἱ προτάσεις ἀπὸ τις ὁποῖες συναγεται λογικὰ αὐτὸ πού πιστεύει κανεὶς.

Ὅχι πῶς μπορεί κανεὶς νὰ πεῖ : γιὰ τὴν πίστη χρειάζονται λιγότερα ἀπ' ὅσα γιὰ τὴ γνώση.— Γιατὶ ἐδῶ δὲν πρόκειται γιὰ προσέγγιση στὴ λογικὴ συνεπαγωγή.

482. Ξεγελιόμαστε ἀπὸ αὐτὸ τὸ φραστικὸ τρόπο : «Αὐτὸς εἶναι ἓνας ἱκανοποιητικὸς λόγος γιὰτὶ καθιστᾶ πιθανὴ τὴν πραγματοποίησιν τοῦ συμβάντος». Ἐδῶ εἶναι σὰ νὰ εἶχαμε βεβαιώσει κάτι παραπάνω σχετικὰ μὲ τὸ λόγο, κάτι πού νὰ τὸν δικαιολογεῖ ὡς λόγο· ἐνῶ, μὲ τὴν πρότασιν ὅτι αὐτὸς ὁ λόγος καθιστᾶ πιθανὴ τὴν πραγματοποίησιν, δὲν λέμε τίποτε παραπάνω ἀπὸ τὸ ὅτι αὐτὸς ὁ λόγος συμμορφώνεται μὲ ἓνα ὀρισμένο ὑπόδειγμα ἱκανοποιητικοῦ λόγου,— ἀλλὰ ὅτι τὸ ἴδιο τὸ ὑπόδειγμα δὲν εἶναι θεμελιωμένο !

483. Ἰκανοποιητικός εἶναι ἓνας λόγος ὅταν ἔχει αὐτὴ τὴν ἐμφάνιση.

484. Θὰ ἤθελε κανεὶς νὰ πεῖ : «Ἐνας ἰκανοποιητικός λόγος εἶναι τέτοιος, μονάχα γιατί ὄντως καθιστᾷ πιθανή τὴν πραγματοποίησιν». Γιατί, σὰ νὰ λέγαμε, ἔχει μιὰ πραγματικὴ ἐπιρροή πάνω στοῦ συμβάν· ἄρα, κάτι σάν ἐμπειρικὴ ἐπιρροή.

485. Ἡ αἰτιολόγησι με βάση τὴν ἐμπειρία ἔχει ἓνα τέλος. Ἐὰν δὲν εἶχε, τότε δὲν θὰ ἦταν αἰτιολόγησι.

486. Μήπως, τὸ ὅτι ἐκεῖ ὑπάρχει μιὰ καρέκλα *συνάγεται* ἀπὸ τὶς ἐντυπώσεις τῶν αἰσθήσεων πού δέχομαι ;— Μὰ πῶς μπορεῖ μιὰ πρότασι νὰ συνάγεται ἀπὸ ἐντυπώσεις τῶν αἰσθήσεων ; Τότε λοιπὸν συνάγεται ἀπὸ τὶς προτάσεις πού περιγράφουν τὶς ἐντυπώσεις τῶν αἰσθήσεων ; Ὁχι.— Ἀλλὰ τότε δὲν συμπεραίνω ἀπὸ τὶς ἐντυπώσεις τῶν αἰσθήσεων, τὰ δεδομένα τῶν αἰσθήσεων, ὅτι ἐκεῖ βρίσκεται μιὰ καρέκλα ;— Δὲν βγάζω κανένα συμπέρασμα ! — Κι ὅμως, καμιά φορά, τὸ κάνω. Λόγου χάρι, κοιτάζω μιὰ φωτογραφία καὶ λέω : «Ἐκεῖ λοιπὸν πρέπει νὰ βρισκόταν μιὰ καρέκλα», ἢ καὶ «Ἀπὸ αὐτὰ πού βλέπω ἐδῶ, συμπεραίνω πῶς ἐκεῖ βρίσκεται μιὰ καρέκλα». Αὐτὸ εἶναι ἓνα συμπέρασμα· ἀλλὰ δὲν ἀνήκει στὴ Λογικὴ. Ἐνα συμπέρασμα εἶναι ἡ μετάβασι σὲ μιὰ βεβαίωσι, καὶ ἄρα καὶ στὴ συμπεριφορὰ πού ἀντιστοιχεῖ στὴ βεβαίωσι. Ἐβγάζω τὰ συμπεράσματα' ὄχι μονάχα στὰ λόγια, ἀλλὰ καὶ στὶς πράξεις.

Εἶχα δίκιο νὰ βγάλω αὐτὰ τὰ συμπεράσματα ; Ἐδῶ, τί πράγμα *ονομάζουμε* αἰτιολόγησι ;— Πῶς χρησιμοποιεῖται ἡ λέξι «αἰτιολόγησι» ; Νὰ περιγράψω γλωσσικὰ παιχνίδια. Αὐτὰ θὰ σοῦ ἐπιτρέψουν καὶ νὰ δεῖς τὴ σπουδαιότητα τοῦ νὰ εἶναι κάτι αἰτιολογημένο.

487. «Φεύγω ἀπὸ τὸ δωμάτιο ἐπειδὴ με προστάζεις νὰ τὸ κάνω».

«Φεύγω ἀπὸ τὸ δωμάτιο, ἀλλὰ ὄχι ἐπειδὴ με προστάζεις νὰ τὸ κάνω».

Μήπως αὐτὴ ἡ πρότασι *περιγράφει* μιὰ σύνδεσι ἀνάμεσα στὴν πράξι μου καὶ στὴν προσταγή του ; ἢ μήπως δημιουργεῖ τὴ σύνδεσι ;

Μπορεῖ κανεὶς νὰ ρωτήσῃ : «Πῶς ξέρεις ὅτι τὸ κάνεις γι' αὐτὸ τὸ λόγο ; ἢ ὅτι δὲν τὸ κάνεις γι' αὐτὸ τὸ λόγο ;» Καὶ εἶναι μήπως ἡ ἀπάντησι : «Τὸ νιώθω» ;

488. Πῶς κρίνω ἂν αὐτὸ εἶναι ἔτσι ; Ἐπὶ ἐνδείξεις ;

489. Ἐναρωτήσου : Σὲ ποιά περίστασι, γιὰ ποιο σκοπὸ, τὸ λέμε αὐτὸ ;

Τί είδους πράξεις συνοδεύουν αυτές τις λέξεις; (Σκέψου τὰ χαιρετίσματα.) Σὲ ποιὲς σκηνὲς θὰ χρησιμοποιηθοῦν; καὶ μὲ ποιό σκοπό;

490. Πῶς ξέρω ὅτι αὐτὸς ὁ εἰρμὸς σκέψεων μὲ ὀδήγησε σ' αὐτὴ τὴν πράξη; — Καλὰ, εἶναι μιὰ καθορισμένη εἰκόνα: λ.χ., ἐνῶ κάνουμε μιὰ πειραματικὴ ἔρευνα, ἕνας ὑπολογισμὸς μᾶς ὀδηγεῖ σὲ ἕνα ἀκόμα πείραμα. Τὸ πράγμα ἔχει αὐτὴ τὴν ὄψη — καὶ τώρα θὰ μπορούσα νὰ περιγράψω ἕνα παράδειγμα.

491. Ὅχι: «Χωρὶς τὴ γλῶσσα δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ ἐπικοινωνήσουμε ἀναμεταξὺ μας» — ἀλλὰ ἀσφαλῶς: χωρὶς τὴ γλῶσσα δὲν μπορούμε νὰ ἐπηρεάσουμε τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους μὲ τὸν τάδε καὶ τὸ δεῖνα τρόπο· δὲν μπορούμε νὰ κατασκευάσουμε δρόμους καὶ μηχανές, κτλ. Καὶ ἀκόμη: χωρὶς τὴ χρῆση τῆς ὀμιλίας καὶ τῆς γραφῆς οἱ ἄνθρωποι δὲν θὰ μπορούσαν νὰ ἐπικοινωνήσουν.

492. Ἐπινοῶ μιὰ γλῶσσα, θὰ μπορούσε νὰ σημαίνει: ἐπινοῶ, μὲ βάση τοὺς φυσικοὺς νόμους (ἢ σὲ συμφωνία μ' αὐτούς), ἕνα μηχανισμό γιὰ ἕνα καθορισμένο σκοπό· εχει ὅμως καὶ τὴν ἄλλη ἔννοια, τὴν ἀνάλογη μὲ ἐκείνην, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία μιλάμε γιὰ ἐπινόηση ἑνὸς παιχιδιοῦ.

Ἐδῶ μιλῶ γιὰ τὴ γραμματικὴ τῆς λέξης «γλῶσσα», συνδέοντάς τὴν μὲ τὴ γραμματικὴ τῆς λέξης «ἐπινοῶ».

493. Λέμε: «Μὲ τὸ λάλημά του ὁ πετεινὸς φωνάζει τὶς κότες» — ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ἔχει στὴ βάση του κιόλας μιὰ σύγκριση μὲ τὴ γλῶσσα μας; — Τὸ πράγμα δὲν παρουσιάζεται ἐντελῶς διαφορετικὰ ἂν φανταστοῦμε ὅτι τὸ λάλημα βάζει σὲ κίνηση τὶς κότες χάρις σὲ κάποια φυσικὴ ἐπενέργεια;

Ἄν ὅμως μας ἔδειχναν μὲ ποιὸ τρόπο οἱ λέξεις «Ἐλα κοντά μου!» ἐπενεργοῦν πάνω στὸν ἄνθρωπο στὸν ὁποῖο ἀπευθύνονται, ἔτσι πού στὸ τέλος, κάτω ἀπὸ ὀρισμένες συνθήκες, οἱ μυῶνες τῶν ποδιῶν του νευρώνονται κτλ. — μήπως ἡ πρόταση ἐκείνη θὰ ἔχανε γιὰ μᾶς τὸ χαρακτήρα τῆς πρότασης;

494. Θέλω νὰ πῶ: Ἐκεῖνο πού λέμε «γλῶσσα» εἶναι πρῶτ' ἀπ' ὅλα ὁ μηχανισμὸς τῆς κοινῆς μας γλώσσας, τῆς γλώσσας τῶν λέξεων· καὶ ὕστερα, τὰ ἄλλα κατὰ τὴν ἀναλογία ἢ τὴ δυνατότητα σύγκρισής τους μὲ αὐτὴν.

495. Εἶναι φανερό ὅτι μπορῶ νὰ διαπιστώσω ἐμπειρικὰ πῶς ἕνας ἄνθρωπος (ἢ ζῶο) ἀντιδρᾷ σ' ἕνα σημεῖο ὅπως ἐγὼ θέλω νὰ ἀντιδράσει, καὶ ὅτι σὲ ἄλλο δὲν ἀντιδρᾷ. Ὅτι λ.χ. ἕνας ἄνθρωπος, ὅταν τοῦ παρουσιάσω τὸ σημεῖο « \rightarrow » πάει δεξιὰ, ἐνῶ πάει ἀριστερὰ ὅταν δεῖ τὸ σημεῖο « \leftarrow »· ἀλλὰ ὅτι στὸ σημεῖο « $o\text{---}|$ » δὲν ἀντιδρᾷ ὅπως καὶ στὸ « \leftarrow », κτλ.

Και ούτε καν χρειάζεται να επινοήσω περιπτώσεις: φτάνει να παρατηρήσω αυτό που συμβαίνει πραγματικά: δηλαδή ότι δεν μπορώ να καθοδηγήσω έναν άνθρωπο που έμαθε μόνο γερμανικά, παρά μόνο μέσα από τη γερμανική γλώσσα. (Γιατί έδω θεωρώ την εκμάθηση της γερμανικής γλώσσας ως τη ρύθμιση ενός μηχανισμού για την ανταπόκριση σ' έναν ορισμένο τύπο επιρροής: και μπορεί να μās είναι αδιάφορο αν ο άλλος έμαθε τη γλώσσα ή αν ίσως, από τότε που γεννήθηκε, ήταν φτιαγμένος έτσι που να αντιδρά στις προτάσεις της γερμανικής γλώσσας όπως αντιδρά ο κοινός άνθρωπος που έμαθε γερμανικά.)

496. 'Η γραμματική δεν λέει καθόλου πώς πρέπει να είναι κατασκευασμένη ή γλώσσα για να εκπληρώνει το σκοπό της, για να επενεργεί με τον άλφα ή το βήτα τρόπο πάνω στους ανθρώπους. Μονάχα περιγράφει, αλλά με κανένα τρόπο δεν εξηγεί τη χρήση των σημείων.

497. Τους κανόνες της γραμματικής μπορεί κανείς να τους πει «αυθαίρετους», αν μ' αυτό θέλει να πει πως ο σκοπός της γραμματικής δεν είναι άλλος από εκείνον της γλώσσας.

"Αν πει κανείς: «'Αν η γλώσσα μας δεν είχε αυτή τη γραμματική, τότε δεν θα μπορούσε να εκφράσει αυτά τα γεγονότα» — ως αναρωτηθεί τι σημαίνει, έδω, το «μπορούσε».

498. "Όταν λέω πως ενώ οι προσταγές «Φέρε μου ζάχαρη!» και «Φέρε μου γάλα!» έχουν νόημα, ενώ ο συνδυασμός «Γάλα μου ζάχαρη» δεν έχει, αυτό δεν σημαίνει πως όταν προφέρεται αυτός ο συνδυασμός δεν παράγεται κανένα αποτέλεσμα. Και αν το αποτέλεσμα είναι ο άλλος να με κοιτάζει με άνοιχτό το στόμα, δεν είναι αυτό που με κάνει να λέω πως εκείνη ή φράση ήταν ή προσταγή να με κοιτάζει κτλ., ακόμη κι αν επιδίωκα αυτό ακριβώς το αποτέλεσμα.

499. Το να πούμε: «Αυτός ο συνδυασμός λέξεων δεν έχει νόημα», αποκλείει το συνδυασμό από την επικράτεια της γλώσσας και, μ' αυτό, όροθετεί την περιοχή της γλώσσας. 'Ωστόσο, όταν χαράζουμε ένα σύνορο, μπορεί να το κάνουμε για πολλούς και διάφορους λόγους. 'Αν περιφράξω μιá περιοχή μ' ένα φράχτη, με μιá γραμμή ή μ' άλλον τρόπο, σκοπός μου μπορεί να είναι να εμποδίσω κάποιον να μπει ή να βγει: αλλά αυτό μπορεί και να ανήκει σ' ένα παιχνίδι όπου οί παίχτες πρέπει, λόγου χάρη, να πηδούν πάνω από το σύνορο: ή μπορεί και να υποδηλώνει που τελειώνει ή ιδιοκτησία του ενός και που αρχίζει του άλλου: κτλ. Γι' αυτό, με το να χαράξω ένα σύνορο, δεν έχω ακόμα πει γιατί το χάραξα.

500. Ὄταν λέμε πὼς μιὰ πρόταση δὲν ἔχει νόημα, δὲν εἶναι, σὰ νὰ λέγαμε, τὸ νόημά της ποὺ δὲν ἔχει νόημα. Ἀλλὰ ἕνας συνδυασμὸς λέξεων ἀποκλείεται ἀπὸ τὴ γλώσσα, ἀποσύρεται ἀπὸ τὴν κυκλοφορία.

501. «Ὁ σκοπὸς τῆς γλώσσας εἶναι νὰ ἐκφράζει σκέψεις». — Ὄστε λοιπὸν σκοπὸς κάθε πρότασης εἶναι νὰ ἐκφράζει μιὰ σκέψη. Τότε ποιά σκέψη ἐκφράζει, λ.χ., ἡ πρόταση «Βρέχει»; —

502. Ἡ ἐρώτηση σχετικὰ μὲ τὸ νόημα. Παράβαλε :
«Αὐτὴ ἡ πρόταση ἔχει νόημα». — «Ποιὸ νόημα ;»
«Αὐτὴ ἡ σειρά τῶν λέξεων εἶναι μιὰ πρόταση». — «Ποιά πρόταση ;»

503. Γιὰ νὰ δώσω σὲ κάποιον μιὰ προσταγή, μοῦ εἶναι *ὑπεραρκετὸ* νὰ τοῦ δώσω σημεῖα. Καὶ ποτὲ δὲν θὰ ἔλεγα : αὐτὰ εἶναι μόνο λέξεις καὶ πρέπει νὰ χωθῶ πίσω ἀπὸ τὶς λέξεις. Τό ἴδιον, ὅταν ρωτήσω κάποιον καὶ μοῦ δώσει μιὰν ἀπάντηση (δηλαδὴ ἕνα σημεῖον) εἶμαι ἱκανοποιημένος — αὐτὸ ἦταν ἐκεῖνο ποὺ περιμένα — καὶ δὲν τοῦ ἀντιτάσσω : Μὰ αὐτὴ εἶναι μόνο μιὰ ἀπάντηση.

504. Ἀλλὰ ὅταν λέει κανεὶς : «Πῶς μπορῶ νὰ ξέρω τί ἐννοεῖ ὅταν βλέπω μόνο τὰ σημεῖα ποὺ δίνει ;», τοῦ ἀπαντῶ : «Πῶς μπορεῖ αὐτὸς νὰ ξέρει τί ἐννοεῖ ; Καὶ αὐτὸς δὲν ἔχει παρὰ μόνο τὰ σημεῖα του».

505. Εἶναι ἄραγε ἀνάγκη νὰ καταλάβω μιὰ προσταγή προτοῦ πράξω σύμφωνα μὲ αὐτὸ ποὺ μὲ προστάζει ; — Βέβαια ! Ἀλλιῶς δὲν θὰ ἤξερες τί πρέπει νὰ κάνεις. — Ἀλλὰ ἀπὸ τὴ γνώση ὡς τὴν πράξη ὑπάρχει ἕνα χάσμα ! —

506. Ὁ ἀφηρημένος ἄνθρωπος ποὺ στὴν προσταγή «Ἐπὶ δεξιᾶ !» γυρίζει πρὸς τὰ ἀριστερά, καὶ μετὰ, χτυπώντας τὸ μέτωπό του, λέει : «Ἄ ναί ! — ἐπὶ δεξιᾶ» καὶ γυρίζει πρὸς τὰ δεξιᾶ. — Τί τοῦ πέρασε ἀπὸ τὸ μυαλό ; Μιὰ ἐρμηνεία ;

507. «Ὁχι μόνο τὸ λέω, ἀλλά, μ' αὐτό, ἐννοῶ καὶ κάτι». — Ἄν συλλογιστοῦμε τί συμβαίνει μέσα μας ὅταν ἐννοοῦμε τὶς λέξεις (καὶ δὲν περιορίζομαστε μόνο νὰ τὶς λέμε), μᾶς φαίνεται πὼς μ' αὐτὲς εἶναι ζευγαρωμένο κάτι, γιατί, ἀλλιώτικα, αὐτὲς θὰ γύριζαν στὸ κενό. — Αὐτὲς, σὰ νὰ λέγαμε, συμπλέκονται μὲ κάτι μέσα μας.

508. Προφέρω μιὰ πρόταση : «Ὁ καιρὸς εἶναι ὥρατος» ; ἀλλά, στὸ κάτω κάτω, οἱ λέξεις εἶναι αὐθαίρετα σημεῖα — στὴ θέση τους λοιπὸν ἄς βάλου-

με «α β γ δ». Τώρα όμως, όταν το διαβάζω αυτό, δεν μπορώ να το συνδέσω άμεσα με το παραπάνω νόημα.— Δεν έχω συνηθίσει, θα μπορούσα να πω, να λέω «α» αντί «ό», «β» αντί «καιρός», κτλ. Ἄλλά μ' αυτό, δεν θέλω να πω ότι δεν είμαι συνηθισμένος να συνταιριάζω άμεσα το «α» με το «ό», αλλά ότι δεν είμαι συνηθισμένος να χρησιμοποιώ το «α» στη θέση του «ό» — επομένως με τη σημασία του «ό». (Δεν κατέχω αυτή τη γλώσσα.)

(Δεν είμαι συνηθισμένος να μετρώ τη θερμοκρασία σε βαθμούς Fahrenheit. Γι' αυτό και μιὰ ένδειξη της θερμοκρασίας σε μιὰ τέτοια κλίμακα δεν μου 'λέει τίποτε.)

509. Ἄς υποθέσουμε πώς ρωτάμε κάποιον : «Με ποιά έννοια αυτές οί λέξεις είναι μιὰ περιγραφή αὐτοῦ πού βλέπεις ;»— και αὐτός ἀπαντᾷ : «Με αυτές τις λέξεις έννοῶ τοῦτο». (Κοίταξε, ἄς πούμε, ἕνα τοπίο.) Γιατί αὐτή ἡ ἀπάντηση «έννοῶ τοῦτο...» δέν είναι διόλου μιὰ ἀπάντηση ;

Πώς, με λέξεις, έννοεῖ κανείς αὐτό πού βλέπει μπροστά του ;

Ἐπόθεσε ότι λέω «α β γ δ» έννοώντας : Ὁ καιρός είναι ὠραῖος. Δηλαδή, καθώς πρόφερα αὐτά τὰ σημεῖα, εἶχα τό βίωμα πού θά εἶχε κανονικά μόνο ἐκεῖνος πού χρησιμοποιεῖ, σταθερά και ἀπό χρόνια, τό «α» με τή σημασία τοῦ «ό», τό «β» με τή σημασία τοῦ «καιρός», κτλ.— Λοιπόν «α β γ δ» παναπεῖ : ὁ καιρός είναι ὠραῖος ;

Ποῖό πρέπει ἄραγε νά είναι τό κριτήριο γιά τό ότι εἶχα αὐτό τό βίωμα ;

510. Δοκίμασε νά πεις «Ἐδῶ κάνει κρύο» και νά έννοεῖς «Ἐδῶ κάνει ζέστη». Μπορεῖς νά τό κάνεις ;— Και καθώς δοκιμάζεις, τί κάνεις ; Και ὑπάρχει μόνο ἕνας τρόπος νά τό κάνεις ;

511. Τί σημαίνει λοιπόν : «ἀνακαλύπτω ότι μιὰ ἐκφραση δέν ἔχει νόημα» ;— Και τί σημαίνει τοῦτο : «Ἄν έννοῶ κάτι μ' αὐτήν, τότε ἀσφαλῶς πρέπει νά ἔχει νόημα» ;—Ἄν έννοῶ κάτι μ' αὐτήν ;—Ἄν έννοῶ τί πράγμα ;!— Μᾶς ἔρχεται νά πούμε : ἔχει νόημα ἐκεῖνη ἡ πρόταση, πού ὄχι μόνο μπορεῖ κανεῖς νά τήν πεί, ἀλλά και νά τή σκεφτεῖ.

512. Μᾶς φαίνεται πώς μπορούμε νά πούμε : «Ἡ γλώσσα τῶν λέξεων ἐπιτρέπει συνδυασμούς χωρίς νόημα, ἀλλά ἡ γλώσσα τῶν παραστάσεων δέν ἐπιτρέπει παραστάσεις χωρίς νόημα».—Τότε λοιπόν οὔτε και ἡ γλώσσα τοῦ σχεδίου ἐπιτρέπει σχέδια χωρίς νόημα ; Ἐπόθεσε πώς ἦταν σχέδια πού θά ἔπρεπε νά χρησιμεύουν ὡς προπλάσματα γιά σώματα. Τότε, μερικά ἔχουν νόημα και μερικά δέν ἔχουν.— Τί γίνεται ἂν φανταστῶ συνδυασμούς λέξεων χωρίς νόημα ;

513. Ἐξέτασε τούτη τῆ μορφή ἔκφρασης : «Ὁ ἀριθμὸς τῶν σελίδων τοῦ βιβλίου μου εἶναι ἴσος μὲ μία ἀπὸ τὶς ρίζες τῆς ἐξίσωσης $x^2 + 2x - 3 = 0$ ». Ἦ : «Ὁ ἀριθμὸς τῶν φίλων μου εἶναι n καὶ $n^2 + 2n + 2 = 0$ ». Ἔχει νόημα αὐτὴ ἢ πρόταση ; Αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ τὸ δεῖ κανεὶς ἀμέσως. Τὸ παράδειγμα αὐτὸ δείχνει πῶς μπορεῖ καὶ νὰ συμβεῖ κάτι νὰ φαίνεται σὰν πρόταση ποὺ καταλαβαίνουμε, καὶ ὥστόσο νὰ μὴ βγάζει νόημα.

(Αὐτὸ ρίχνει φῶς στὶς ἔννοιες 'κατανοῶ' καὶ 'ἐννοῶ'.)

514. Ἐνας φιλόσοφος λέει πῶς καταλαβαίνει τὴν πρόταση «Ἐγὼ εἶμαι ἐδῶ», πῶς μ' αὐτὴν ἐννοεῖ κατιτί, σκέφτεται κατιτί,— ἀκόμα κι ὅταν δὲν ἔχει τὴν παραμικρὴ ἰδέα πῶς, σὲ ποιὲς περιστάσεις, χρησιμοποιεῖται αὐτὴ ἢ πρόταση. Κι ἂν πῶ «Καὶ στὸ σκοτάδι, τὸ τριαντάφυλλο εἶναι κόκκινο», ὅντως βλέπεις αὐτὸ τὸ κόκκινο μπροστὰ σου μέσα στὸ σκοτάδι.

515. Δύο εἰκόνες τοῦ τριαντάφυλλου στὸ σκοτάδι. Ἡ μία εἶναι ὀλότελα μαύρη, ἀφοῦ τὸ τριαντάφυλλο δὲν εἶναι ὄρατό. Στὴν ἄλλη, τὸ τριαντάφυλλο εἶναι ζωγραφισμένο σ' ὅλες του τὶς λεπτομέρειες καὶ περιτριγυρίζεται ἀπὸ μαῦρο. Εἶναι ἢ μία σωστὴ, κι ἢ ἄλλη λαθεμένη ; Μήπως δὲν μιλάμε γιὰ λευκὸ τριαντάφυλλο στὸ σκοτάδι καὶ γιὰ κόκκινο τριαντάφυλλο στὸ σκοτάδι ; Καὶ ὥστόσο δὲν λέμε πῶς στὸ σκοτάδι δὲν μποροῦν νὰ διακριθοῦν ;

516. Φαίνεται σαφές : ἐμεῖς καταλαβαίνουμε τί σημαίνει ἢ ἐρώτηση «Ἡ σειρά 7777 παρουσιάζεται στὴ δεκαδικὴ ἀνάπτυξη τοῦ π ;» Εἶναι μιὰ πρόταση τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας· μπορεῖ κανεὶς νὰ δεῖξει τί σημαίνει τὸ νὰ παρουσιάζεται τὸ 415 στὴν ἀνάπτυξη τοῦ π · καὶ παρόμοια. Λοιπὸν, μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι καταλαβαίνουμε ἐκείνη τὴν ἐρώτηση ὡς ἐκεῖ ποὺ φτάνουν τέτοιες ἐξηγήσεις.

517. Γεννιέται τὸ ἐρώτημα : Ὡστε δὲν μποροῦμε νὰ ἔχουμε λάθος δταν νομίζουμε πῶς καταλαβαίνουμε μιὰν ἐρώτηση ;

Γιατὶ εἶναι ἀρκετὲς οἱ μαθηματικὲς ἀποδείξεις ποὺ πράγματι μᾶς ὀδηγοῦν στὸ νὰ λέμε ὅτι δὲν μποροῦμε νὰ φανταστοῦμε ἐκεῖνο ποὺ πιστεύαμε πῶς μπορούσαμε νὰ τὸ φανταστοῦμε. (Λ.χ., ἡ κατασκευὴ τοῦ ἑπταγώνου.) Μᾶς ὀδηγοῦν νὰ ἀναθεωρήσουμε αὐτὸ ποὺ λογαριάζαμε ὡς περιοχὴ τοῦ φανταστοῦ.

518. Ὁ Σωκράτης στὸ Θεαίτητο : «Καὶ ἐκεῖνος ποὺ φαντάζεται, δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ φαντάζεται κατιτί ;» — Θεαί.: «Εἶναι ἀνάγκη» — Σωκρ.: «Καὶ

αὐτὸς ποὺ φαντάζεται κάτι, δὲν πρέπει νὰ φαντάζεται κάτι τὸ πραγματικό ;»— Θεαί.: «Ἔτσι φαίνεται»*.

Καὶ δὲν εἶναι ἀνάγκη ἐκεῖνος ποὺ ζωγραφίζει νὰ ζωγραφίζει κατιτὶ πραγματικό ;— Ναί, ἀλλὰ ποιὸ εἶναι τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐνέργειάς μας ὅταν ζωγραφίζουμε ; ἡ εἰκόνα ἐνὸς ἀνθρώπου (λ.χ.), ἢ ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἀναπαριστάνει ἡ εἰκόνα :

519. Θέλει κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι μιὰ προσταγὴ εἶναι μιὰ εἰκόνα τῆς πράξης ποὺ ἐγίνε σύμφωνα μὲ τὴν προσταγὴ· ἀλλὰ καὶ ἐπίσης ὅτι εἶναι ἡ εἰκόνα τῆς πράξης ποὺ πρέπει νὰ γίνε σύμφωνα μὲ τὴν προσταγὴ.

520. «Ἄν καὶ τὴν πρόταση τὴν ἀντιληφθοῦμε ἐπίσης ὡς εἰκόνα μιᾶς δυνατῆς κατάστασης πραγμάτων, καὶ ποῦμε ὅτι αὐτὴ δείχνει τὴ δυνατότητα τῆς κατάστασης πραγμάτων, τότε, στὴν καλύτερη τῶν περιπτώσεων, ἡ πρόταση μπορεῖ νὰ κάνει ἐκεῖνο ποὺ κάνουν μιὰ ζωγραφιά, μιὰ ἀνάγλυφον παράσταση ἢ ἓνα φιλμ· καί, ὅπωςδῆποτε, δὲν μπορεῖ νὰ παρουσιάσει ἐκεῖνο ποὺ δὲν συμβαίνει. Ὡστε ἀπὸ τὴ γραμματικὴ μας καὶ μόνο ἐξαρταται τί θὰ ὀνομάσουμε (λογικὰ) δυνατό καὶ τί ὄχι,— δηλαδὴ ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ αὐτὴ μᾶς ἐπιτρέπει ;» — Ἄλλὰ αὐτὸ κι ἂν εἶναι αὐθαίρετο !— Εἶναι αὐθαίρετο ; — Δὲν ξέρουμε τί νὰ κάνουμε μὲ κάθε κατασκευὴ ποὺ μοιάζει μὲ πρόταση, οὔτε καὶ κάθε τεχνικὴ ἔχει μιὰν ἐφαρμογὴ στὴ ζωὴ μας· κι ὅταν στὴ φιλοσοφίᾳ, ἔχουμε τὸν πειρασμὸ νὰ συγκαταλέγουμε στίς προτάσεις κάτι τὸ ἐντελῶς ἄχρηστο, αὐτὸ, τίς περισσότερες φορές, συμβαίνει γιὰτὶ δὲν σκεφτήκαμε ἀρκετὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς.

521. Παράβαλε 'λογικὰ δυνατό' μὲ 'χημικὰ δυνατό'. Θὰ μπορούσε ἴσως κανεὶς νὰ ὀνομάσει χημικὰ δυνατὴ μιὰ ἔνωση ποὺ γι' αὐτὴν ὑπάρχει δομικὸς τύπος μὲ τὰ σωστὰ σθένη (λόγου χάριν, H-O-O-O-H). Φυσικὰ δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ὑπάρχει τέτοια ἔνωση· ἀλλὰ καὶ ἓνας τύπος, ὅπως εἶναι ὁ HO₂, δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει ὡς πραγματικὸ σύστοιχο, τίποτε λιγότερο καὶ ἀπὸ τὴν ἀνυπαρξία ἔνωσης.

522. Ἄν συγκρίνουμε τὴν πρόταση μὲ μιὰ εἰκόνα, πρέπει νὰ συλλογιστοῦμε ἂν τὴ συγκρίνουμε μὲ μιὰ προσωπογραφία (μιὰ ἱστορικὴ ἀναπαράσταση) ἢ μ' ἓνα πίνακα-τύπο. Καὶ οἱ δύο συγκρίσεις ἔχουν νόημα.

Ὅταν κοιτάζω ἓναν πίνακα-τύπο, μοῦ 'λέει' κάτι, ἀκόμη κι ἂν δὲν πι-

* Theaet., 189a. «ΣΩ : Ὁ δὲ δὴ δοξάζων οὐκ ἔν τι δοξάζει ; ΘΕΑΙ : Ἄνάγκη. ΣΩ : Ὁ δ' ἔν τι δοξάζων οὐκ ὄν τι ; ΘΕΑΙ : Συγχωρῶ». [ΣΤΜ]

στεύω (δὲν φαντάζομαι) οὔτε γιὰ μιὰ στιγμή ὅτι οἱ ἄνθρωποι πού βλέπω σὲ αὐτὸν ὑπάρχουν πραγματικά, ἢ ὅτι ἄνθρωποι μὲ σὰρκα καὶ ὀστά βρέθηκαν ποτὲ σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση. Ἄλλὰ τί γίνεται ἂν ρωτοῦσα : «Τότε, τί μοῦ λέει» ;

523. «Ἡ εἰκόνα μοῦ λέει τὸν ἑαυτὸ της» — θὰ ἤθελα νὰ πῶ. Παναπεῖ, ἐκεῖνο πού μοῦ λέει συνίσταται στὴν ἰδιαίτερη δομὴ της, στίς μορφές καὶ στὰ χρώματά της. (Τὶ θὰ σήμαινε τὸ νὰ ποῦμε : «Τὸ μουσικὸ θέμα μοῦ λέει τὸν ἑαυτὸ του» ;)

524. Μὴν τὸ θεωρεῖς αὐτονόητο πῶς οἱ ζωγραφιῆς καὶ οἱ φανταστικὲς ἀφηγήσεις μᾶς προξενοῦν εὐχαρίστηση, ἀπασχολοῦν τὸ πνεῦμα μᾶς· ἀντίθετα, πρόκειται γιὰ ἓνα ἀξιοσημείωτο γεγονός.

(«Μὴν τὸ θεωρεῖς αὐτονόητο» — σημαίνει : Νὰ ἀπορεῖς γι' αὐτό, ὅπως κάνεις γιὰ ἄλλα πράγματα πού σοῦ προκαλοῦν ἀμηχανία. Τότε τὸ προβληματικὸ θὰ ἐξαφανιστεῖ ἀφοῦ δεχτεῖς αὐτὸ τὸ γεγονός, μὲ τὸν τρόπο πού δέχεσαι τὰ ἄλλα.)

((Τὸ πέρασμα ἀπὸ μιὰ ὀλοφάνερη ἀ-νοησία σὲ μιὰ κρυμμένη ἀ-νοησία.))

525. «Μόλις τῆς τὸ εἶπε, τὴν ἄφησε ὅπως εἶχε κάνει τὴν περασμένη μέρα.» — Καταλαβαίνω αὐτὴ τὴν πρόταση ; Τὴν καταλαβαίνω τὸ ἴδιο ὅπως ἂν τὴν ἀκουγα σὲ μιὰν ἀφήγηση ; Ἄν μείνει ξεκρέμαστη, τότε — ἔτσι θὰ ἔλεγα — δὲν ξέρω γιὰ τί πράγμα πρόκειται. Μολοντοῦτο θὰ ἤξερα μὲ ποιὸν τρόπο μπορεῖ κανεὶς, λ.χ., νὰ χρησιμοποιοῦσε αὐτὴ τὴν πρόταση· ἐγὼ ὁ ἴδιος θὰ μπορούσα νὰ ἐπινοήσω κάτι γιὰ νὰ τὴν πλαισιώσω.

(Πλήθος εἶναι τὰ γνώριμα μονοπάτια πού, ἀπὸ αὐτὲς τὶς λέξεις, ὀδηγοῦν σ' ὄλες τὶς κατευθύνσεις.)

526. Τὶ παναπεῖ : καταλαβαίνω μιὰ ζωγραφιά, ἓνα σχέδιο ; Κι ἐδῶ ἀκόμη ὑπάρχει κατανόηση καὶ μὴ-κατανόηση. Καὶ ἐδῶ ἀκόμη μποροῦν αὐτὲς οἱ ἐκφράσεις νὰ σημαίνουν πολλὰ καὶ διάφορα. Ἡ ζωγραφιά εἶναι, ἄς ποῦμε, μιὰ νεκρὴ φύση· ὥστόσο δὲν καταλαβαίνω ἓνα μέρος της : ἐκεῖ δὲν μπορῶ νὰ δῶ στερεὰ σώματα, ἀλλὰ μόνο χρωματιστὲς κηλίδες πάνω στὸ μουσαμά. — Ἡ, τὰ βλέπω ὅλα τρισδιάστατα, ἀλλὰ ὑπάρχουν ἀντικείμενα πού δὲν γνωρίζω (μοιάζουν μὲ ἐργαλεῖα ἀλλὰ δὲν ξέρω τὴ χρήση τους). — Ἴσως ὁμοῦ νὰ γνωρίζω τὰ ἀντικείμενα· ὥστόσο ὁμως — μὲ ἄλλην ἔννοια — δὲν καταλαβαίνω τὴ διάταξή τους.

527. Ἡ κατανόηση μιᾶς πρότασης τῆς γλώσσας συγγενεῦει πολὺ περισσότερο μὲ τὴν κατανόηση ἑνὸς μουσικοῦ θέματος ἀπ' ὅ,τι μπορεῖ κανεὶς

νά νομίζει. Αυτό που έννοω είναι : ή κατανόηση τής πρότασης τής γλώσσας είναι πιό κοντά, άπ' ό,τι νομίζει κανείς, σ' αυτό που συνήθως ονομάζεται κατανόηση του μουσικού θέματος. Γιατί πρέπει ό χρωματισμός και ό χρόνος νά ακολουθούν αυτό άκριβώς τό σχέδιο ; Θα ήθελε κανείς νά πει : «Γιατί εγώ ξέρω τί σημαίνουν όλα αυτά». Άλλά τί σημαίνουν ; Δέν θά ήξερα νά τό πώ. Για νά τό 'έξηγησω' θά μπορούσα νά τό συγκρίνω με κάτι άλλο που έχει τόν ίδιο ρυθμό (έννοω, τήν ίδια γραμμή). (Λέμε : «Δέν βλέπεις ότι έδώ είναι σα νά βγαίνει ένα συμπέρασμα ;» ή : «Αυτό είναι, σα νά λέγαμε, μιá παρένθεση», κτλ. Πώς αιτιολογεί κανείς τέτοιες συγκρίσεις ; — Έδώ υπάρχουν αιτιολογήσεις πολύ διαφορετικών ειδών.)

528. Θα μπορούσε κανείς νά φανταστεί άνθρωπους που έχουν κάτι που δέν είναι έντελώς άνόμοιο με μιá γλώσσα : φωνητικά σήματα, χωρίς λεξιλόγιο ή γραμματική. (Τό νά μιλάμε στις γλώσσες*.)

529. «Έδώ όμως ποιες θά ήταν οι σημασίες των ήχων ;» — Ποιά είναι ή σημασία τους στη μουσική ; Άν και διόλου δέν θέλω νά πώ ότι αυτή ή γλώσσα των φωνητικών σημάτων θά έπρεπε νά συγκριθεί με τή μουσική.

530. Θα μπορούσε και νά υπάρξει μιá γλώσσα όπου ή χρήση τής 'ψυχής' τής λέξης δέν παίξει κανένα ρόλο. Όπου, λ.χ., τίποτε δέν αντίτιθεται στην αντικατάσταση τής μιας λέξης από οποιαδήποτε άλλη λέξη αυθαίρετα έπινοημένη.

531. Μιλάμε για κατανόηση μιás πρότασης με τήν έννοια ότι αυτή μπορεί νά αντικατασταθεί από άλλη που νά λέει τό ίδιο πράγμα· αλλά και με τήν έννοια ότι δέν μπορεί νά αντικατασταθεί από καμιάν άλλη. (Τόσο λίγο είναι μορετό, όσο ή αντικατάσταση ενός μουσικού θέματος από άλλο.)

Στη μιá περίπτωση ή σκέψη τής πρότασης είναι κάτι που τό έχουν κοινό διαφορετικές προτάσεις· στην άλλη, κάτι που μπορούν νά τό εκφράσουν μόνο αυτές οι λέξεις, σ' αυτές τις θέσεις. (Κατανόηση ενός ποιήματος.)

532. Όστε έδώ «κατανοώ» έχει δύο διαφορετικές σημασίες ; — Προτιμώ νά πώ ότι αυτοί οι τρόποι χρήσης του «κατανοώ» αποτελούν τή σημασία του, τήν έννοια που έχω του κατανοείν.

* Η άναφορά είναι, νομίζω, στο εδαγγελικό «και ήρξαντο λαλείν έταιραις γλώσσαις» ένώ οι συγκεντρωμένοι κάτοικοι, άπορώντας «ήκουον εις έκαστος τή ίδια διαλέκτω λαλούντων αυτών» — Πράξεις, β 4-13. [ΣΤΜ]

Γιατί θέλω να εφαρμόσω τη λέξη «κατανοῶ» σ' ὄλα αὐτά.

533. Ἄλλὰ στή δευτέρα περίπτωση, πῶς μπορεί κανεὶς νὰ ἐξηγήσει τὴν ἔκφραση, νὰ μεταδώσει τὴν κατανόηση; Ἄναρωτήσου: Πῶς ὀδηγοῦμε κάποιον νὰ καταλάβει ἓνα ποίημα ἢ ἓνα μουσικὸ θέμα; Ἡ ἀπάντηση σ' αὐτὸ μας λέει, πῶς ἐξηγεῖ κανεὶς τὸ νόημα ἐδῶ.

534. Ἀκούω μιὰ λέξη μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια. Τί περιεργο νὰ ὑπάρχει κάτι τέτοιο!

Ἔτσι διατυπωμένη, ἔτσι τονισμένη, ἀκουσμένη μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, ἡ πρόταση εἶναι ἡ ἀρχὴ ἑνὸς περᾶσματος σ' αὐτὲς τὶς προτάσεις, τὶς εἰκόνες, τὶς πράξεις.

((Πλήθος εἶναι τὰ γνώριμα μονοπάτια ποῦ ἀπὸ αὐτὲς τὶς λέξεις ὀδηγοῦν σ' ὄλες τὶς κατευθύνσεις.))

535. Τί συμβαίνει ὅταν μαθαίνουμε νὰ ἀντιλαμβανόμαστε τὴν ἄρση — σ' ἓναν ἀπὸ τοὺς τρόπους τῆς ἐκκλησιαστικῆς μελωδίας — ὡς ἄρση;

536. Λέω: «Αὐτὸ τὸ πρόσωπο (ποῦ δίνει τὴν ἐντύπωση μικροψυχίας) μπορῶ καὶ νὰ τὸ φανταστῶ θαρραλέο». Μ' αὐτὸ δὲν ἐννοοῦμε ὅτι μπορῶ νὰ φανταστῶ μὲ ποιὸ τρόπο κάποιος μὲ αὐτὸ τὸ πρόσωπο μπορεί, λ.χ., νὰ σώσει τὴ ζωὴ ἑνὸς ἄλλου (αὐτό, φυσικά, μπορεί νὰ τὸ φανταστεῖ κανεὶς γιὰ κάθε πρόσωπο). Μιλῶ κυρίως γιὰ μιὰν ὀρισμένη ἄποψη αὐτοῦ τοῦ ἴδιου τοῦ προσώπου. Κι οὔτε ἐννοῶ ὅτι μπορῶ νὰ φανταστῶ ὅτι τὸ πρόσωπο αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου μπορεί νὰ ἀλλάξει ἔτσι ποῦ, μὲ τὴ συνηθισμένη σημασία, νὰ φαίνεται θαρραλέο· μολονότι μπορεί νὰ ἐννοῶ πῶς ὑπάρχει ἓνας ἐντελῶς καθορισμένος τρόπος γιὰ νὰ μεταμορφωθεῖ σὲ θαρραλέο πρόσωπο. Ἡ διαφορετικὴ ἔρμηνεία μιᾶς ἔκφρασης τοῦ προσώπου μπορεί νὰ παραβληθεῖ μὲ τὴ διαφορετικὴ ἔρμηνεία μιᾶς συγχορδίας στή μουσικὴ, ὅταν τὴν ἀκούμε ὡς μετατονισμό, ἄλλοτε σ' αὐτὸ τὸ τονικὸ χρῶμα, ἄλλοτε σ' ἐκεῖνο.

537. Μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ: «Σ' αὐτὸ τὸ πρόσωπο διαβάζω τὴ μικροψυχία», ἀλλ' ὀπωσδήποτε ὁ συνειρμὸς τῆς μικροψυχίας μὲ αὐτὸ τὸ πρόσωπο δὲν μοῦ φαίνεται ἓνας ἀπλὸς, ἐξωτερικὸς σύνδεσμος· ὁ φόβος ζεῖ στὰ χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου. Ἄν τὰ χαρακτηριστικὰ ἄλλαζαν λιγάκι, θὰ μπορούσαμε νὰ μιλήσουμε γιὰ μιὰν ἀντίστοιχη ἀλλαγὴ στὸ φόβο. Ἄν μᾶς ρωτοῦσαν: «Μπορεῖς νὰ φανταστεῖς αὐτὸ τὸ πρόσωπο καὶ σάν ἔκφραση τοῦ θάρρους;» — δὲν θὰ ξέραμε, σὰ νὰ λέγαμε, πῶς νὰ τοποθετήσουμε τὸ θάρρος μέσα σ' αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικά. Τότε ἴσως νὰ πῶ: «Δὲν ξέρω τί παναπεῖ τὸ νὰ εἶναι αὐτὸ ἓνα θαρραλέο πρόσωπο». Ἄλλὰ τί λογῆς θὰ ἦταν ἡ ἀπάν-

τηση σὲ μιὰ τέτοια ἐρώτηση ; Ἴσως νὰ πεῖ κανεὶς : «Ναί, τώρα τὸ καταλαβαίνω· τὸ πρόσωπο, σὰ νὰ λέγαμε, ἀδιαφορεῖ μπροστὰ στὸν ἐξωτερικὸ κόσμο». Ἔτσι ἐρμηνέψαμε τὴν ἀνδρεία στὸ πρόσωπο. Τώρα, θὰ μπορούσα νὰ πῶ, ἡ ἀνδρεία ταιριάζει ξανά στὸ πρόσωπο. Ἄλλὰ ἐδῶ τί ταιριάζει σὲ τί ;

538. Ἄν και ἴσως νὰ μὴ φαίνεται, ἔχουμε μιὰν ἀνάλογη περίπτωση ὅταν, λ.χ., ἀποροῦμε γιατί στὰ γερμανικά, τὸ γένος τοῦ ἐπιθετικοῦ προσδιορισμοῦ δὲν συμφωνεῖ μὲ τὸ γένος τοῦ οὐσιαστικοῦ, καὶ στὸν ἑαυτὸ μας δίνουμε τὴν ἀκόλουθη ἐξήγηση : Οἱ Γερμανοὶ ἐννοοῦν «ἐκείνη ἢ γυναίκα εἶναι καλός»*.

539. Κοιτάζω μιὰ ζωγραφιά πού ἀπεικονίζει ἓνα χαμογελαστὸ πρόσωπο. Τί κάνω ἂν ἀντιλαμβάνομαι τὸ χαμόγελο τῆ μιᾶ φορά ὡς φιλικό, καὶ τὴν ἄλλη ὡς ἐχθρικό ; Δὲν συμβαίνει συχνὰ νὰ τὸ φαντάζομαι μέσα σ' ἓνα φιλικὸ ἢ ἐχθρικό περιβάλλον ἐνταγμένο στὸ χρόνο καὶ στὸ χῶρο ; Ἔτσι θὰ μπορούσα νὰ συμπληρώσω τὴν εἰκόνα ἂν φανταζόμουν πῶς τὸ πρόσωπο χαμογελάει σ' ἓνα παιδάκι πού παίζει, ἢ, πάλι, γιὰ τὸν πόνο ἑνὸς ἐχθροῦ.

Αὐτὸ διόλου δὲν ἀλλάζει, ἐπειδὴ καταστάσεις πού, μὲ τὴν πρώτη ματιά, μοῦ φαίνονται εὐχάριστες, τὶς ἐρμηνεύω διαφορετικά, ὅταν τὶς ἐντάξω σ' ἓνα εὐρύτερο πλαίσιο ἀναφοράς. Ἄν εἰδικὲς περιστάσεις δὲν ἀντιστρέψουν τὴν ἐρμηνεία μου, θὰ ἀντιληφθῶ ἓνα ὀρισμένο χαμόγελο ὡς φιλικό, θὰ τὸ ὀνομάσω «φιλικό» καὶ θὰ ἀντιδράσω ἀνάλογα.

((Πιθανότητα, συχνότητα.))

540. «Δὲν εἶναι παράξενο τὸ ὅτι δὲν μπορῶ νὰ σκεφθῶ ὅτι σύντομα θὰ πάψει νὰ βρέχει — ἀκόμη καὶ χωρὶς τὸ θεσμὸ τῆς γλώσσας καὶ ὄλα ὅσα τὸν περιβάλλουν ;» — Μήπως θές νὰ πεῖς πῶς εἶναι παράξενο τὸ νὰ μὴ μπορεῖς νὰ προφέρεις αὐτὲς τὶς λέξεις καὶ νὰ τὶς ἐννοεῖς χωρὶς ἐκεῖνο τὸ πλαίσιο ;

Ἐπόθεσε πῶς κάποιος, δείχνοντας τὸν οὐρανό, φωνάζει μιὰ σειρά ἀπὸ ἀκατανόητες λέξεις. Ὅταν τὸν ρωτοῦμε τί ἐννοεῖ, λέει πῶς οἱ λέξεις σημαίνουν : «Δόξα τῷ Θεῷ, σύντομα θὰ πάψει νὰ βρέχει». Καὶ μάλιστα μας ἐξηγεῖ τί σημαίνει καθεμιὰ ἀπὸ τὶς λέξεις. — Ἐποθέτω πῶς συνέρχεται ξαφνικὰ καὶ λέει : ἐκείνη ἢ πρόταση δὲν εἶχε κανένα νόημα, καθὼς τὴν πρόφερα, μοῦ φαινόταν πῶς εἶναι μιὰ πρόταση γνωστῆς μου γλώσσας. (Ἄκριβῶς σὰ νὰ ἦταν μιὰ πολὺ γνωστὴ παράθεση λόγων.) — Κεῖ τώρα τί πρέπει νὰ πῶ ;

* Ἐντικαταστήσαμε τὸ «γαλλικά» τοῦ κειμένου μὲ «γερμανικά» καὶ τὸ «συμφωνεῖ» μὲ τὸ «δὲν συμφωνεῖ». Τὸ παράδειγμα τοῦ W., πού στηρίζεται στὴν «περίεργη» ιδιότητα τῆς γαλλικῆς γλώσσας, ὅπου ὁ ἐπιθετικὸς προσδιορισμὸς συμφωνεῖ μὲ τὸ ὑποκείμενο στὸ γένος (πράγμα πού δὲν συμβαίνει στὰ γερμανικά) δὲν θὰ εἶχε νόημα στὰ ἑλληνικά, ὅπου ἰσχύει ὁ ἴδιος κανόνας. [ΣΤΜ]

Ἐπιπλέον δὲ καταλάβαινε τὴν πρόταση ὅταν τὴν ἔλεγε ; Μήπως ἡ πρόταση δὲν ἔφερνε μέσα της ὀλόκληρο τὸ νόημά της ;

541. Ἐπιπλέον τί συνιστοῦσε ἐκεῖνο τὸ κατανοεῖν καὶ τὴ σημασία ; Ἴσως ὁ φίλος μας νὰ πρόφερε τὴ σειρά τῶν φθόγγων μὲ εὐθυμο τόνο, δείχνοντας τὸν οὐρανὸ πού, ἐνῶ ἀκόμη ἔβρεχε, ἀρχίζε νὰ ξαστερώνει· ἀργότερα ἔκανε ἓνα συσχετισμὸ ἀνάμεσα στὶς λέξεις του καὶ στὶς λέξεις τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας.

542. «Ἄλλὰ οἱ λέξεις του, τοῦ προκαλοῦσαν τὴν αἰσθησὴ λέξεων ποὺ ἀνήκουν σὲ μιὰ γλώσσα ποὺ γνωρίζει καλά.» — Ναι, ἓνα κριτήριον γι' αὐτὸ εἶναι πῶς ἀργότερα αὐτὸ εἶπε. Καὶ τώρα μὴ λές : «Τὸ αἶσθημα ποὺ μᾶς προκαλοῦν οἱ λέξεις μιᾶς γνωστῆς μας γλώσσας εἶναι ἐνὸς καθορισμένου εἶδους». (Ποιὰ εἶναι ἡ ἔκφραση αὐτοῦ τοῦ αἰσθήματος ;)

543. Δὲν μπορῶ νὰ πῶ ὅτι ἡ κραυγὴ, τὸ γέλιο, εἶναι γεμάτα νόημα ; Καὶ αὐτὸ σημαίνει, περίπου : ἀπὸ αὐτὰ πολλὰ μποροῦν νὰ συναχθοῦν.

544. Ὅταν λέω μὲ λαχτᾶρα : «Ἄς ἔρθῃ τουλάχιστο», τὸ συναίσθημα δίνει στὶς λέξεις ἑσσημία. Ἐπιπλέον δίνει τὴ σημασία της στὴν κάθε λέξη χωριστά ;

Ἐδῶ θὰ μπορούσαμε ὅμως καὶ νὰ ποῦμε : τὸ συναίσθημα δίνει στὶς λέξεις ἀλήθεια. Καὶ ἀπὸ αὐτὸ βλέπετε πῶς, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν, οἱ ἔνοιες ἀνταμώνουν καὶ συγχωνεύονται. (Αὐτὸ φέρνει στὸ νοῦ τὸ ἐρώτημα : Τί εἶναι τὸ νόημα μιᾶς μαθηματικῆς πρότασης ;)

545. Ἐπιπλέον ὅταν κάποιος λέει «Ἐλπίζω ὅτι θὰ ῥθεῖ» — δὲν εἶναι μήπως τὸ συναίσθημα ποὺ δίνει στὴ λέξη «ἐλπίζω» τὴ σημασία της ; (Καὶ τί θὰ ποῦμε γιὰ τὴν πρότασιν «Δὲν ἔχω πιά ἐλπίδα ὅτι θὰ ῥθεῖ» ;) Εἶναι τὸ συναίσθημα ποὺ ἴσως νὰ δίνει στὴ λέξη «ἐλπίζω» τὴν ἰδιαιτέρη της ἀπήχησιν· παναπεῖ, αὐτὸ ἐκφράζεται στὴν ἀπήχησιν. — Ἐν εἶναι τὸ συναίσθημα ποὺ δίνει στὴ λέξη τὴ σημασία της, τότε, ἐδῶ, «σημασία» παναπεῖ : ἐκεῖνο ποὺ ἐνδιαφέρει. Ἐπιπλέον γιὰ τί νὰ εἶναι τὸ συναίσθημα ποὺ ἐνδιαφέρει ;

Εἶναι ἡ ἐλπίδα ἓνα συναίσθημα ; (Χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα.)

546. Ἐτσι, θὰ ἤθελα νὰ πῶ, οἱ λέξεις «Πόσο θὰ ἤθελα νὰ ῥθεῖ !» εἶναι φορτισμένες μὲ τὴν ἐπιθυμία μου. Καὶ οἱ λέξεις μποροῦν νὰ ἀναβλύσουν, — σὰ μιὰ κραυγὴ. Εἶναι λέξεις ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι δύσκολο νὰ τις ποῦμε : τέτοιες εἶναι, λ.χ., οἱ λέξεις μὲ τις ὁποῖες παραιτοῦμαστε ἀπὸ κάτι ἢ ὁμολογοῦμε μιὰν ἀδυναμία. (Οἱ λέξεις εἶναι καὶ πράξεις.)

547. Ἡ ἄρνηση : μιὰ 'νοητικὴ' πράξις'. Ἀρνήσου κάτι καὶ παρατήρησε ἐκεῖνο ποὺ κάνεις. — Μήπως κουνᾶς ἐνδόμυχα τὸ κεφάλι ; Κι ἂν τὸ κάνεις αὐτὸ — εἶναι αὐτὴ ἡ διαδικασία πρὸ ἀξιοσημείωτη ἀπὸ, λόγου χάρι, τὸ νὰ γράψουμε ἕνα ἀποφατικὸ σημεῖο σὲ μιὰ πρόταση ; Τώρα λοιπόν, ξέρεις τὴν οὐσία τῆς ἄρνησης :

548. Ποιὰ εἶναι ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς δύο διαδικασίες : ἐπιθυμῶ νὰ συμβεῖ ἕνα πράγμα — καὶ ἐπιθυμῶ τὸ ἴδιο πράγμα νὰ μὴ συμβεῖ ;

Ἄν θέλει κανεὶς νὰ τὴν παραστήσει μὲ τὴ βοήθεια εἰκόνων τότε μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ συμβάντος θὰ κάνει πολλὰ καὶ διάφορα : θὰ τὴ διαγράψει μ' ἕνα σταυρὸ, θὰ τὴν ἀπομονώσει, καὶ ἄλλα παρόμοια. Αὐτὸ ὅμως νομίζουμε πὼς εἶναι μιὰ ὠμὴ φραστικὴ μέθοδος. Στὴ γλώσσα τῶν λέξεων ὄντως χρησιμοποιοῦμε τὸ σημεῖο «δέν». Ἄλλὰ αὐτὸ μοιάζει μὲ πρόχειρη λύση. Σκεφτόμαστε : στὴ σκέψη συμβαίνουν ἐντελῶς διαφορετικὰ πράγματα.

549. «Πῶς μπορεῖ ἡ λέξις 'δέν' νὰ ἀρνηθεῖ ;!» — «Τὸ σημεῖο 'δέν' ὑποδειχνεὶ ὅτι ὀφείλεις νὰ ἀντιληφθεῖς ἀρνητικὰ αὐτὸ ποὺ τὸ ἀκολουθεῖ». Θὰ ἤθελε κανεὶς νὰ πεῖ : Τὸ σημεῖο τῆς ἄρνησης εἶναι μιὰ ἀφορμὴ γιὰ νὰ κάνουμε κάτι — πιθανόν, κάτι τὸ πολὺ περίπλοκο. Τὸ σημάδι τῆς ἄρνησης μοιάζει σὰ νὰ μας παραρινοῦσε νὰ κάνουμε κατιτί. Ἄλλὰ τί πράγμα ; Αὐτὸ δὲν μᾶς τὸ λένε. Εἶναι σὰ νὰ ἔφτανε ἕνας ἀπλὸς ὑπαιγιγμός· σὰ νὰ τὸ ξέραμε κιόλας. Σὰ νὰ μὴν ἦταν ἀναγκαῖα μιὰ ἐξήγησις γιατί, ἄλλωστε, τὸ πράγμα μᾶς εἶναι κιόλας γνωστό.

550. Ἡ ἄρνηση, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πεῖ, εἶναι μιὰ χειρονομία ἀποκλεισμοῦ, ἀπόρριψης. Ἄλλὰ κάνουμε μιὰ τέτοια χειρονομία σὲ τόσες διαφορετικὲς περιπτώσεις !

551. «Πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια ἄρνηση : 'Τὸ σίδηρο δὲν λυώνει στοὺς 100 βαθμοὺς Κελσίου' καὶ '2 φορές 2 δὲν κάνει 5' ;» Χάρη στὴν ἐνδοσκοπὴση θὰ τὸ ἀποφασίσουμε αὐτὸ ; Μὲ τὸ νὰ ἐπιχειροῦμε νὰ δοῦμε τί σκεφτόμαστε καθὼς προφέρουμε τίς δύο προτάσεις ;

552. Τί θὰ ἔλεγες ἂν ρωτοῦσα : Βλέπουμε καθαρὰ, καθὼς προφέρουμε τίς προτάσεις «Αὐτὸ τὸ δοκάρι εἶναι μακρὸν 1 μέτρο» καὶ «Ἐδῶ εἶναι 1 στρατιώτης», ὅτι μὲ τὸ «1» ἐννοοῦμε διαφορετικὰ πράγματα, ὅτι τὸ «1» ἔχει διαφορετικὲς σημασίες ; — Κάθε ἄλλο. — Δοκίμασε λ.χ. νὰ πεῖς : «Κάθε 1 μέτρο βρῖσκεται ἕνας στρατιώτης, ἄρα κάθε 2 μέτρα βρῖσκονται 2 στρατιώτες». Ἄν ρωτοῦσαν κάποιον : «Ἐννοεῖς τὸ ἴδιο πράγμα μὲ τὰ δύο 'ένα' ;»

αὐτὸς ἴσως νὰ μῆς ἀπαντοῦσε : « Ἄσφαλῶς ἐννοῶ τὸ ἴδιο πράγμα : Ἔνα ! »
(Καὶ ἴσως νὰ ὑψωνε τὸ δάχτυλο.)

553. Ὡστε λοιπὸν τὸ «1» ἔχει διαφορετικὲς σημασίεσ δταν ὑποδείχνει ἕνα μέτρο μήκουσ καὶ δταν ὑποδείχνει τὸν ἀριθμὸ ; Ἄν ἡ ἐρώτηση διατυπωθεῖ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, τότε θὰ ἀπαντήσει κανεὶσ καταφατικὰ.

554. Εὐκόλα μποροῦμε νὰ φανταστοῦμε ἀνθρώπινα ὄντα ποῦ σκέφτονται μὲ μιὰ ἴδιὴ πρωτόγονη λογικὴ, ὅπου μόνο γιὰ ὀρισμένεσ προτάσεισ θὰ ὑπάρχει κάτι ποῦ νὰ ἀντιστοιχεῖ στὴν ἄρνηση, ὅπως τὴν ἔχουμε ἐμεῖσ : λ.χ., γιὰ ἐκεῖνεσ τίσ προτάσεισ ποῦ, οἱ ἴδιεσ, δὲν περιέχουν καμιὰν ἄρνηση. Θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ ἄρνηθεῖ κανεὶσ τὴν πρόταση «Αὐτὸσ μπαίνει στὸ σπίτι», ἀλλὰ ἡ ἄρνηση τῆσ ἀποφατικῆσ πρότασῆσ δὲν θὰ εἶχε νόημα, ἢ θὰ λογαριαζόταν μόνο ὡσ ἐπανάληψη τῆσ ἄρνησῆσ. Σκέψου ἕνα μέσο γιὰ τὴν ἔκφραση τῆσ ἄρνησῆσ, διαφορετικὸ ἀπὸ τὰ δικά μας : λ.χ., τὸ ὕψοσ τοῦ τόνου τῆσ φωνῆσ δταν προφέρουμε τὴν πρόταση. Ἐδῶ, πῶσ θὰ φαίνόταν, μιὰ διπλὴ ἄρνηση ;

555. Ἡ ἐρώτηση ἂν γι' αὐτοὺσ τοὺσ ἀνθρώπουσ ἡ ἄρνηση θὰ εἶχε τὴν ἴδια σημασία ποῦ ἔχει καὶ γιὰ μᾶσ, θὰ ἦταν ἀνάλογη μὲ τὴν ἐρώτηση ἂν τὸ ψηφίο «5» ἔχει τὴν ἴδιὰ σημασία γιὰ μᾶσ καὶ γιὰ ἀνθρώπουσ γιὰ τοὺσ ὅποιουσ ἡ σειρά τῶν ἀριθμῶν τελειώνει μὲ τὸν 5.

556. Φαντάσου μιὰ γλώσσα μὲ δυὸ διαφορετικὲσ λέξεισ γιὰ τὴν ἄρνηση, τίσ «X» καὶ «Y». Ἐνα διπλὸ «X» δίνει μιὰ κατάφαση, ἕνα διπλὸ «Y» ἐνισχύει τὴν ἄρνηση. Ὡσ πρὸσ τὰ ὑπόλοιπα, οἱ δυὸ λέξεισ ἔχουν τὴν ἴδια χρῆση.— Τώρα, εἶναι ἴδια ἡ σημασία τῶν «X» καὶ «Y» στίσ προτάσεισ ὅπου παρουσιάζονται χωρὶσ νὰ ἐπαναλαμβάνονται ; — Σ' αὐτὸ μπορεῖ κανεὶσ νὰ δώσει διάφορεσ ἀπαντήσεισ.

α) «Τὸ ὅτι τρεῖσ ἄρνήσεισ δίνουν πάλι μιὰν ἄρνηση, πρέπει ἤδη νὰ περιέχεται στὴ μοναδικὴ ἄρνηση ποῦ χρησιμοποιοῦ αὐτὴ τὴ στιγμή». (Ὁ πειρασμὸσ νὰ ἐπινοεῖ κανεὶσ ἕνα μῦθο τοῦ «σημαίνειν».)

Μοιάζει νὰ βγαίνει ἀπὸ τὴ φύση τῆσ ἄρνησῆσ πῶσ μιὰ διπλὴ ἄρνηση εἶναι μιὰ κατάφαση. (Καὶ ὑπάρχει κατιτὶ σωστὸ σ' αὐτὸ. Τί πράγμα ; Ἡ φύση μας εἶναι συνδεμένη καὶ μὲ τίσ δυὸ.)

β) Δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει καμιὰ συζήτηση ἂν οἱ σωστοὶ κανόνεσ γιὰ τὴ λέξη «δὲν» εἶναι αὐτοὶ ἢ ἄλλοι (θέλω νὰ πῶ, ἂν συμφωνοῦν μὲ τὴ σημασία τῆσ). Γιατί, χωρὶσ αὐτοὺσ τοὺσ κανόνεσ, ἡ λέξη δὲν ἔχει ἀκόμη καμιὰ σημασία· καὶ ἂν ἀλλάξουμε τοὺσ κανόνεσ, αὐτὴ τώρα ἔχει ἄλλη σημασία (ἢ καμιὰ σημασία) καὶ μποροῦμε κάλλιστα νὰ ἀλλάξουμε καὶ τὴ λέξη.

α) Οί δυο λέξεις έχουν διαφορετικές χρήσεις. Ἄρα καὶ διαφορετικὲς σημασίες. Ἄλλα προτάσεις, ὅπου αὐτὲς παρουσιάζονται χωρὶς ἐπανάληψη, καὶ ποὺ δὲν διαφέρουν ὡς πρὸς τὰ ὑπόλοιπα, ἔχουν τὸ ἴδιο νόημα.

β) Οί δυο λέξεις ἔχουν τὴν ἴδια λειτουργία στὰ γλωσσικὰ παιχνίδια, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μοναδικὴ αὐτὴ διαφορὰ, ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν καταγωγὴ τους, καὶ ποὺ εἶναι ἓνα ἀσήμαντο πρᾶγμα. Ἡ χρῆση τῶν δυο λέξεων διδάσκειται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἰδίων πράξεων, χειρονομιών, εἰκόνων κτλ., κι ἡ διαφορὰ στὸν τρόπο τῆς χρήσης τους προστίθεται στὴν ἐξήγηση τῶν λέξεων σὰν κάτι τὸ ἐπεισοδιακὸ, σὰ μιὰ ἀπὸ τὶς παραξενιὲς τῆς γλώσσας. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο θὰ ποῦμε: τὸ «X» καὶ τὸ «Y» ἔχουν τὴν ἴδια σημασία.

γ) Μὲ τὶς δύο ἀρνήσεις συνδέουμε διαφορετικὲς παραστάσεις. Τὸ «X», σὰ νὰ λέγαμε, στρέφει τὸ νόημα κατὰ 180 μοῖρες. Καὶ γι' αὐτὸ, δυο τέτοιες ἀρνήσεις ξαναφέρνουν τὸ νόημα στὴν παλιά του θέση. Τὸ «Y» εἶναι ἓνα κούνημα τοῦ κεφαλιοῦ. Καὶ ὅπως δὲν ἀκυρῶνει κανεὶς ἓνα κούνημα τοῦ κεφαλιοῦ μὲ ἄλλο, ἐτσι δὲν ἀκυρῶνει ἓνα «Y» μὲ ἓνα δεύτερο. Καὶ ἐπομένως, μολονότι μπορεῖ στὴν πράξη οἱ δυο ἀρνήσεις νὰ δίνουν τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα, ὡστόσο τὸ «X» καὶ τὸ «Y» ἐκφράζουν διαφορετικὲς ἰδέες.

557. Τάχα τί νὰ συνιστοῦσε τὸ γεγονός ὅτι ὅταν πρόφερα τὴ διπλὴ ἄρνηση, τὴν ἔννοοῦσα ὡς ἐνισχυμένη ἄρνηση καὶ ὄχι ὡς κατάφαση; Δὲν ὑπάρχει ἀπάντηση ὅπως: «Τὸ συνιστοῦσε τὸ ὅτι...». Ἄντι νὰ πῶ «Αὐτὸς ὁ διπλασιασμὸς ἔχει τὴν ἔννοια τῆς ἐνίσχυσης», μπορῶ νὰ τὸν προφέρω σὰν ἐνίσχυση. Ἄντι νὰ πῶ «Ὁ διπλασιασμὸς τῆς ἄρνησης ἔχει τὴν ἔννοια τῆς ἀκύρωσης», μπορῶ, λ.χ., νὰ βάλω παρενθέσεις. — «Ναί, ἀλλά καὶ αὐτὲς μποροῦν, στὸ κάτω κάτω, νὰ παίξουν διαφοροὺς ρόλους· γιατί ποιὸς μοῦ λέει πὼς πρέπει νὰ τὶς ἀντιληφθῶ σὰν *παρενθέσεις* ;» Κανένας δὲν τὸ λέει. Κι ἐσύ, στὸ κάτω κάτω, ἐξήγησες τὴν ἀντίληψή σου μὲ τὴ βοήθεια ἄλλων λέξεων. Αὐτὸ ποὺ σημαίνουν οἱ παρενθέσεις βρίσκεται στὴν τεχνικὴ τῆς ἐφαρμογῆς τους. Τὸ ζήτημα εἶναι: Σὲ ποιὲς περιστάσεις ἔχει νόημα τὸ νὰ λέμε «Ἐννοοῦσα...», καὶ ποιὲς περιστάσεις μοῦ δίνουν τὸ δικαίωμα νὰ λέω «Αὐτὸς ἔννοοῦσε...»;

558. Τί παναπεῖ: στὴν πρόταση «Τὸ τριαντάφυλλο εἶναι κόκκινο» τὸ «εἶναι» ἔχει σημασία διαφορετικὴ ἀπ' ὅτι ἔχει στὴν «δυὸ φορές τὸ δύο εἶναι τέσσερα»; Ἄν ἀπαντήσει κανεὶς: σημαίνει ὅτι ἰσχύουν διαφορετικοὶ κανόνες γιὰ τὶς δυὸ αὐτὲς λέξεις — τότε μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς ἐδῶ ἔχουμε μόνο *μία* λέξη. — Κι ἂν ἀνησυχῶ μόνο γιὰ τοὺς γραμματικὸς κανόνες, ἀκριβῶς αὐτοὶ ἐπιτρέπουν τὴ χρῆση τῆς λέξης «εἶναι» καὶ στοὺς δύο συνδυασμούς. — Ἄλλὰ ὁ κανόνας ποὺ δείχνει ὅτι ἡ λέξη «εἶναι» ἔχει διαφορε-

τικές σημασίες στις δυο αυτές προτάσεις, είναι ο ίδιος που επιτρέπει να αντικαταστήσουμε το «είναι» της δεύτερης πρότασης με το σημείο της ισότητας και που απαγορεύει αυτή την αντικατάσταση στην πρώτη πρόταση.

559. Ίσως να ήθελε κανείς να μιλήσει για τη λειτουργία της λέξης σ' αυτή την πρόταση. Σα να ήταν ή πρόταση ένας μηχανισμός, όπου η λέξη έχει μια καθορισμένη λειτουργία. Άλλά σέ τί εγκείται αυτή ή λειτουργία; Πώς έρχεται στό φώς; Γιατί δέν υπάρχει τίποτε τό κρυμμένο, αφού βλέπουμε όλόκληρη την πρόταση! Ή λειτουργία πρέπει να φανερωθεί στην διάρκεια του λογισμού με τη λέξη. ((Σώμα σημασίας.))

560. «Ή σημασία της λέξης είναι εκείνο που εξηγεί ή εξήγηση της σημασίας.» Παναπεί: άν θές να καταλάβεις τη χρήση της λέξης «σημασία», τότε κοίταξε τί λέγεται «εξήγηση της σημασίας».

561. Δέν είναι περίεργο να λέω πώς ή λέξη «είναι» χρησιμοποιείται με δυο διαφορετικές σημασίες (ώς συνδετικό και ως σημείο ισότητας), αντί να προτιμώ να λέω πώς ή σημασία της είναι ή χρήση της: δηλαδή, ή χρήση της ως συνδετικό και ως σημείο ισότητας;

Θά ήθελε κανείς να πεί ότι οι δυο αυτοί τρόποι χρήσης δέν παράγουν μία και μόνη σημασία: ότι ή ένωση τους κάτω από την ίδια λέξη είναι έπεισοδιακή, έπουσιώδης.

562. Άλλά πώς μπορώ να αποφασίσω ποιό από τά χαρακτηριστικά του συμβολισμού είναι ουσιώδες και ποιό έπουσιώδες, έπεισοδιακό; Μήπως πίσω από τό συμβολισμό βρίσκεται μιá πραγματικότητα, ή όποια διαμορφώνει τη γραμματική του;

Άς φανταστούμε μιá παρόμοια περίπτωση σ' ένα παιχνίδι: στό παιχνίδι της ντάμας τό σήμα της ντάμας είναι δύο πούλια βαλμένα τό ένα πάνω στό άλλο. Και τώρα δέν θά πούμε πώς, τό ότι ή ντάμα άποτελείται από δύο πούλια, είναι έπουσιώδες για τό παιχνίδι;

563. Άς πούμε: ή σημασία ενός κομματιού (μιás φιγούρας) είναι ό ρόλος του στό παιχνίδι. — Τώρα άς αποφασιστεί με κληρο, πριν άρχισει ή παρτίδα του σκακιού, σέ ποιόν παίχτη θά τύχουν τά λευκά. Ήπιταυτού, ό ένας σφίγγει σέ κάθε του γροθιά κι από ένα βασιλιά, κι ό άλλος διαλέγει στην τύχη μιá από τίς γροθιές. Θά λογαριάσει λοιπόν κανείς σά μέρος του ρόλου του βασιλιά τό γεγονός πώς χρησιμοποιήθηκε για την κλήρωση μ' αυτό τόν τρόπο;

564. Ωστε, και στα παιχνίδια, έχω τη διάθεση να διακρίνω ανάμεσα σε

ουσιώδεις και σὲ ἐπουσιώδεις κανόνες. Τὸ παιχνίδι, θὰ ἠθελε κανεὶς νὰ πεῖ, δὲν ἔχει μονάχα κανόνες, ἀλλὰ καὶ ἓνα πνεῦμα.

565. Γιὰ ποῖο σκοπὸ ἡ ἴδια λέξη ; Στὸ λογισμὸ διόλου δὲν χρησιμοποιοῦμε αὐτὴ τὴν ταυτότητα ! — Γιατί τὸ ἴδιο πῖονι γιὰ τοὺς δύο σκοποὺς ; — Ἄλλὰ τί σημαίνει ἐδῶ «χρησιμοποιοῦμε τὴν ταυτότητα» ; Μήπως δὲν εἶναι μιὰ χρῆση, ἀπὸ τὴ στιγμή πού δυνῶς χρησιμοποιοῦμε τὴν ἴδια λέξη ;

566. Καὶ τώρα μοιάζει σὰ νὰ εἶχε ἓνα σκοπὸ ἡ χρῆση τῆς ἴδιας λέξης, τοῦ ἴδιου πιονιού — ἂν ἡ ταυτότητα δὲν εἶναι ἐπεισοδιακὴ, ἐπουσιώδης. Καὶ πῶς ὁ σκοπὸς εἶναι νὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀναγνωρίζει τὸ πῖονι καὶ νὰ ξέρει πῶς πρέπει νὰ παίζει. — Γιὰ ποιά δυνατότητα μιλάμε ἐδῶ : τὴ φυσικὴ ἢ τὴ λογικὴ ; Ἄν μιλάμε γιὰ τὴ λογικὴ δυνατότητα, τότε καὶ ἡ ταυτότητα τοῦ πιονιού ἀνήκει στὸ παιχνίδι.

567. Τὸ παιχνίδι πρέπει βέβαια νὰ ὀρίζεται ἀπὸ τοὺς κανόνες ! Ἔτσι, ἂν ὁ ἓνας κανόνας τοῦ παιχνιδιού προδιαγράφει τὴ χρησιμοποίησι τῶν βασιλιάδων γιὰ τὴν κλήρωσι τῶν χρωμάτων πρὶν ἀρχίσει ἡ παρτίδα τοῦ σκακιού, τότε αὐτὸς ὁ κανόνας εἶναι ἓνα οὐσιώδες μέρος τοῦ παιχνιδιού. Τί θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἀντιτάξει σ' αὐτό ; Πῶς δὲν καταλαβαίνει τὸ πνεῦμα αὐτῆς τῆς προδιαγραφῆς. Τὸ ἴδιο, ἴσως, ὅπως δὲν θὰ μπορούσε νὰ καταλάβει τὸ πνεῦμα ἑνὸς κανόνα πού παραγγέλνει πῶς, πρὶν κινήσουμε ἓνα πῖονι, πρέπει νὰ τὸ περιστρέψουμε τρεῖς φορές. Ἄν συναντούσαμε αὐτὸ τὸν κανόνα σ' ἓνα ἀπὸ τὰ παιχνίδια μὲ σκακιέρα, θὰ μας προκαλοῦσε ἐκπληξὴ καὶ θὰ κάναμε εἰκασίαις σχετικὰ μὲ τὸ σκοπὸ αὐτοῦ τοῦ κανόνα. («Μήπως ὁ σκοπὸς αὐτῆς τῆς προδιαγραφῆς ἦταν νὰ μᾶς ἐμποδίσαι νὰ κάνουμε κινήσεις πρὶν τίς καλοσκεφτοῦμε ;»)

568. Ἄν καταλαβαίνω σωστὰ τὸ χαρακτῆρα τοῦ παιχνιδιού — θὰ μπορούσα νὰ πῶ — τότε αὐτὸς δὲν εἶναι οὐσιώδες μέρος του.

((Ἡ σημασία : μιὰ φυσιολογία.))

569. Ἡ γλώσσα εἶναι ἓνα ἐργαλεῖο. Οἱ ἔννοιαι τῆς εἶναι ἐργαλεῖα. Τώρα, ἴσως νὰ νομίζει κανεὶς ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει μεγάλη διαφορὰ ποιῆς ἔννοιαι χρησιμοποιοῦμε. Στὸ κάτω κάτω, μπορούμε νὰ κάνουμε Φυσικὴ μὲ πῆχεις καὶ δακτύλους, ἐξίσου καλὰ ὅπως μὲ τὰ μέτρα καὶ τὰ ἑκατοστά : ἡ διαφορὰ εἶναι μονάχα ζήτημα πρακτικῆς εὐκολίας. Ἄλλὰ οὔτε αὐτὸ ἀληθεύει ἂν, λ.χ., οἱ ὑπολογισμοὶ σ' ἓνα σύστημα μέτρησις ἀπαιτοῦν περισσότερο χρόνο καὶ κόπο ἀπ' ὅ,τι μπορούμε νὰ διαθέσουμε γι' αὐτοῦς.

570. Οί εννοιες μᾶς παρακινοῦν στήν ἔρευνα : εἶναι ἡ ἔκφραση τοῦ ἐνδιαφέροντός μας, καί κατευθύνουν τὸ ἐνδιαφέρον μας.

571. Παραπλανητικός παραλληλισμός : ἡ Ψυχολογία μελετᾷ τις διαδικασίες στήν ψυχική σφαῖρα, τὸ ἴδιο ὅπως κάνει ἡ Φυσική για τις διαδικασίες στή φυσική σφαῖρα.

Τὸ νὰ βλέπω, τὸ νὰ ἀκούω, τὸ νὰ σκέφτομαι, τὸ νὰ νιώθω, τὸ νὰ θέλω δὲν εἶναι ἀντικείμενα τῆς Ψυχολογίας *μὲ τὴν ἴδια ἔννοια* πού οἱ κινήσεις τῶν σωμάτων, τὰ ἠλεκτρικά φαινόμενα κτλ., εἶναι ἀντικείμενα τῆς Φυσικῆς. Αὐτὸ τὸ βλέπεις ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ φυσικός βλέπει αὐτὰ τὰ φαινόμενα, τὰ ἀκούει, σκέφτεται πάνω σ' αὐτὰ καί μας πληροφορεῖ γι' αὐτὰ, ἐνῶ ὁ ψυχολόγος παρατηρεῖ τις *ἐξωτερικὲς ἐκδηλώσεις* (τὴ συμπεριφορὰ) τοῦ ὑποκειμένου.

572. Γραμματικά, ἡ προσδοκία εἶναι μιὰ κατάσταση : ὅπως : τὸ νὰ ἔχουμε μιὰ γνώμη, τὸ νὰ ἐλπίζουμε γιὰ κάτι, τὸ νὰ γνωρίζουμε κάτι, τὸ νὰ ἔχουμε τὴν ἱκανότητα νὰ κάνουμε κάτι. Ἄλλὰ γιὰ νὰ καταλάβει κανεὶς τὴ γραμματικὴ αὐτῶν τῶν καταστάσεων, εἶναι ἀνάγκη νὰ ρωτηθεῖ : «Μὲ βάση ποιο κριτήριο λέμε ὅτι κάποιος βρίσκεται σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση ;» (Καταστάσεις ἀκαμψίας, βάρους, ἐναρμόνισης.)

573. Τὸ νὰ ἔχεις μιὰ γνώμη εἶναι μιὰ κατάσταση. — Μιὰ κατάσταση τίνοσ πράγματος ; Τῆς ψυχῆς ; Τοῦ νοῦ ; Λοιπόν, γιὰ ποιοὺ πράγμα λέμε πὼς ἔχει μιὰ γνώμη ; Ὁ κύριος Ν.Ν., λόγου χάρη. Καί αὐτὴ εἶναι ἡ σωστὴ ἀπάντηση.

Ἄπο τὴν ἀπάντηση σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα δὲν πρέπει νὰ περιμένουμε καμιὰ διασάφηση. Ἐρωτήσεις πού πᾶνε σὲ μεγαλύτερο βάθος εἶναι : Τί θεωροῦμε, σὲ εἰδικὲς περιπτώσεις, ὡς κριτήριο γιὰ τὸ γεγονός πὼς κάποιος ἔχει τὴ γνώμη ὅτι τὸ καὶ τό ; Πότε λέμε : ἐκείνη τὴ στιγμή σχημάτισε αὐτὴ τὴ γνώμη ; Πότε : ἄλλαξε τὴ γνώμη του ; Καί πάει λέγοντας. Ἡ εἰκόνα πού μᾶς δίνουν οἱ ἀπαντήσεις σ' αὐτὲς τις ἐρωτήσεις δείχνει τί πραγματεύεται κανεὶς ἐδῶ, γραμματικά, ὡς κατάσταση.

574. Μιὰ πρόταση, καί ἐπομένως, μὲ ἄλλη ἔννοια, μιὰ σκέψη, μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ἔκφραση τῆς πίστεως, τῆς ἐλπίδας, τῆς προσδοκίας κτλ. Ἄλλὰ τὸ νὰ πιστεύεις δὲν εἶναι τὸ νὰ σκέφτεσαι. (Μιὰ γραμματικὴ παρατήρηση.) Οἱ ἐννοιες τῆς πίστεως, τῆς προσδοκίας, τῆς ἐλπίδας ἔχουν μεταξύ τους λιγότερη ἀνομοιογένεια ἀπ' ὅσων ἔχουν μὲ τὴν ἔννοια τοῦ σκέπτεσθαι.

575. Ὅταν κᾶθησα σ' αὐτὴ τὴν καρέκλα, φυσικά πιστεύω πὼς θὰ ἄντεχε

τὸ βάρος μου. Διόλου δὲν σκέφτηκα πὼς θὰ μπορούσε νὰ γίνει κομμάτια.

Ἄλλὰ : «Μὲ ὄλα ὄσα ἔκανε, ἔξακολούθησα νὰ πιστεύω ὅτι...». Ἐδῶ ὑπάρχει σκέψη καὶ ἴσως καὶ διαρκῆς ἀγῶνας γιὰ τὴ διατήρηση μιᾶς ὀρισμένης στάσης.

576. Κοιτάζω τὸ φυτίλι πὺ καίει καί, μὲ μεγάλη ἔνταση, παρακολουθοῦ τὴν πρόοδο τῆς φωτιᾶς καὶ τὸν τρόπο τῆς νὰ πλησιάζει τὴν ἐκρηκτικὴ ὄλη. Ἴσως καὶ νὰ μὴ σκέφτομαι ἀπολύτως τίποτε ἢ νὰ ἔχω ἓνα πληθος ἀπὸ ἀσυνάρτητες σκέψεις. Αὐτὴ εἶναι ἀσφαλῶς μιὰ περίπτωση προσδοκίας.

577. Λέμε «Τὸν περιμένω», ὅταν πιστεύουμε πὼς θὰ ἔρθει, ἀλλὰ ὁ ἐρχομὸς του δὲν μας ἀπασχολεῖ. (Ἐδῶ, «τὸν περιμένω» θὰ σήμαινε «Θὰ μοῦ προξενούσε κατάπληξη ἂν δὲν ἐρχόταν» — καὶ αὐτὸ κανεῖς δὲν θὰ τὸ ἔλεγε περιγραφή μιᾶς ψυχικῆς κατάστασης.) Ἄλλὰ καὶ λέμε : «Τὸν περιμένω» ὅταν αὐτὸ πάει νὰ πεῖ : τὸν περιμένω ἀνυπόμονα. Θὰ μπορούσαμε νὰ φανταστοῦμε μιὰ γλώσσα πού, σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις, θὰ χρησιμοποιούσε διαφορετικὰ, ἀλλὰ μονοσήμαντα, ρήματα. Καί, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, περισσότερα ρήματα ἐκεῖ ὅπου μιλάμε γιὰ 'πιστεύω', 'ἐλπίζω', κτλ. Γιὰ τὴν κατανόηση τῆς Ψυχολογίας, ἴσως οἱ ἔννοιες αὐτὲς νὰ ἦταν πιὸ κατάλληλες ἀπὸ τὶς ἔννοιες πού διαθέτει ἡ γλώσσα μας.

578. Ἀναρωτήσου : Τί σημαίνει : πιστεύω τὴν πρόταση τοῦ Goldbach* ; Σὲ τί συνίσταται αὐτὴ ἡ πίστη ; Σ' ἓνα αἶσθημα βεβαιότητας ὅταν προφέρουμε τὴν πρόταση, τὴν ἀκοῦμε ἢ τὴ σκεφτόμαστε ; (Αὐτὸ δὲν θὰ μᾶς ἐνδιέφερε.) Καὶ ποιά εἶναι τὰ γνωρίσματα αὐτοῦ τοῦ αἰσθήματος ; Κι οὔτε κἀν ξέρω ὡς ποῖο σημεῖο μπορεῖ ἡ ἴδια ἡ πρόταση νὰ προκαλέσει τὸ αἶσθημα.

Μήπως πρέπει νὰ πῶ ὅτι ἡ πίστη εἶναι ἓνας τόνος στὸ χρωματισμὸ τῆς σκέψης ; Ἀπὸ ποῦ ἔρχεται αὐτὴ ἡ ἰδέα ; Καλὰ λοιπὸν, ὑπάρχει ἓνας τόνος τῆς πίστεως, ὅπως ὑπάρχει ἓνας τόνος τῆς ἀμφιβολίας.

Θὰ ἤθελα νὰ ρωτήσω : Πῶς συμπλέκεται ἡ πίστη μ' αὐτὴ τὴν πρόταση ; Ἄς κοιτάξουμε νὰ δοῦμε τί συνεπάγεται αὐτὴ ἡ πίστη, ποῦ μᾶς πηγαίνει. «Μὲ κάνει νὰ ψάχνω γιὰ μιὰν ἀπόδειξη τῆς πρότασης». — Ὠραῖα, καὶ τώρα ἂς δοῦμε λιγάκι σὲ τί ἀκριβῶς ἔγκειται ἡ ἀναζητήσή σου ! Τότε θὰ ξέρομε τί σημασία ἔχει τὸ νὰ πιστεύουμε αὐτὴ τὴν πρόταση.

* Ἡ ὑπόθεση ὅτι κάθε ἀκέραιος ἀριθμὸς εἶναι ἀθροισμα τριῶν πρώτων ἀριθμῶν καί, μάλιστα, κάθε ζυγὸς ἀριθμὸς μπορεῖ νὰ παρασταθεῖ ὡς ἀθροισμα δύο πρώτων ἀριθμῶν. Τὸ 1742 ὁ Goldbach, πού τὴν εἶχε «ἐπαληθεύσει σ' ὄλες τὶς γνωστὲς περιπτώσεις», ζητοῦσε ἀπὸ τὸν Euler νὰ τὴν ἀποδείξει ἢ νὰ βρεῖ ἓνα παράδειγμα γιὰ τὴν ἀπόρριψή της. Ὡστόσο, μέχρι σήμερα, δὲν βρέθηκε ἡ ὀριστικὴ ἀπάντηση στὴν ἀληθοφανῆ «ὑπόθεση τοῦ Goldbach», μολοντί στὸν αἰῶνα μας ἔγιναν σημαντικὰ βήματα πρὸς τὴ λύση. [ΣτΜ]

579. Τὸ αἶσθημα τῆς πεποιθήσεως. Πῶς ἐκδηλώνεται στή συμπεριφορά;

580. Μιά 'έσωτερική' διαδικασία ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ἐξωτερικὰ κριτήρια.

581. Μιά προσδοκία εἶναι ριζωμένη μέσα σὲ μιά κατάσταση, ἀπὸ τὴν ὁποία ξεπηδα. Ἡ ἀναμονὴ μιᾶς ἐκρηξῆς μπορεῖ, λόγου χάρη, νὰ ξεπηδήσει ἀπὸ μιά κατάσταση στὴν ὁποία *πρέπει νὰ ἀναμένεται* μιά ἐκρηξῆς.

582. Ἄν κάποιος, ἀντὶ νὰ πεῖ «Περιμένω τὴν ἐκρηξῆ ἀπὸ στιγμὴ σὲ στιγμή», ψιθυρίσει: «Τώρα θὰ σκάσει», οἱ λέξεις του δὲν περιγράφουν κανένα αἶσθημα: μολονότι αὐτές, κι ὁ τόνος τους, μποροῦν νὰ εἶναι μιά ἐκδήλωσι τοῦ αἰσθημάτων του.

583. «Ἄλλὰ μιᾶς σὰ νὰ μὴν ἦταν *τώρα* πού προσδοκῶ, ἐλπίζω πραγματικά — σὰ νὰ πιστεῦσα ὅτι ἐλπίζω. Σὰ νὰ μὴν εἶχε αὐτὸ πού *τώρα* συμβαίνει μιά βαθιὰ σημασία». — Τί παναπεῖ: «Αὐτὸ πού συμβαίνει τώρα ἔχει σημασία» ἢ «ἔχει βαθιὰ σημασία»; Τί πράγμα εἶναι ἓνα *βαθὸ* αἶσθημα; Θὰ μπορούσε ἄραγε νὰ νιώσει κανεὶς ἓνα αἶσθημα σφοδρῆς ἀγάπης ἢ ἐλπίδας γιὰ ἓνα δευτερόλεπτο, — *ὅ,τι* και νὰ προηγήθηκε αὐτὸ τὸ δευτερόλεπτο; — Ἐκεῖνο πού συμβαίνει τώρα ἔχει σημασία — σ' αὐτὸ τὸ περιβάλλον. Εἶναι τὸ πλαίσιο πού τοῦ δίνει τὴ βαρύτητα. Κι ἡ λέξη «ἐλπίζω» ἀναφέρεται σ' ἓνα φαινόμενο τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. (Ἐνα στόμα πού χαμογελάει, χαμογελάει μόνο ὅταν ἀνήκει στὸ ἀνθρώπινο πρόσωπο.)

584. Ἄς ὑποθέσουμε πῶς κάθομαι στὸ δωμάτιό μου και ἐλπίζω ὅτι θὰ ἔρθει ὁ Ν.Ν. και θὰ μοῦ φέρει χρήματα, και ἄς ὑποθέσουμε πῶς αὐτῆς τῆς κατάστασης μπορεῖ νὰ ἀπομονώσει κανεὶς ἓνα τμήμα διαρκείας ἑνὸς λεπτοῦ, νὰ τὸ ξεκόψει ἀπὸ τὴ συναρμογὴ του: μήπως δὲν ἦταν ἓνα ἐλπίζειν αὐτὸ πού συνέβηκε στὸ σύντομο αὐτὸ διάστημα; — Συλλογίσου, λ.χ., τίς λέξεις πού ἴσως προφέρεις σ' αὐτὸ τὸ χρονικὸ διάστημα. Τώρα πιά δὲν ἀνῆκουν σ' αὐτὴ τὴ γλώσσα. Καί, σὲ διαφορετικὸ περιβάλλον, δὲν ὑπάρχει οὔτε και ὁ θεσμὸς τοῦ χρήματος.

Μιά βασιλικὴ στέψη εἶναι ἡ εἰκόνα τῆς πολυτέλειας και τῆς μεγαλοπρέπειας. Ἀπομόνωσε ἓνα λεπτὸ αὐτῆς τῆς διαδικασίας ἀπὸ τὸ περιβάλλον της: ὁ βασιλιάς φορεῖ τὴ βασιλικὴ πορφύρα και στὸ κεφάλι τοῦ βάζουν τὴν κορόνα. — Ἄλλὰ σ' ἓνα διαφορετικὸ περιβάλλον τὸ χρυσάφι εἶναι τὸ φτηνότερο μέταλλο, ἢ λάμπη του θεωρεῖται κάτι τὸ πολὺ κοινό. Ἐκεῖ τὸ κόστος παραγωγῆς τῆς πορφύρας εἶναι χαμηλό. Ἡ κορόνα εἶναι ἡ παρωδία ἑνὸς σοβαροῦ καπέλου. Κτλ.

585. Ὅταν ἓνας λέει «Ἐλπίζω νὰ ἔρθει» — εἶναι αὐτὸ μιά *ἀνακοίνωσι* τῆς

ψυχικής του κατάστασης, ή μιὰ ἐκδήλωση τῆς ἐλπίδας του ; — Μπορῶ, λ.χ., νὰ τὸ πῶ στὸν ἑαυτό μου. Καὶ σίγουρα δὲν κάνω ἀνακοίνωση στὸν ἑαυτό μου. Μπορεῖ αὐτὸ νὰ εἶναι ἕνας στεναγμός, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ εἶναι. Λέω σὲ κάποιον : «Σήμερα δὲν καταφέρνω νὰ συγκεντρώσω τὴ σκέψη μου στὴ δουλειά· ἐξακολουθῶ νὰ σκέφτομαι τὸν ἔρχομό του» — αὐτὸ θὰ τὸ ὀνομάσουμε περιγραφὴ τῆς ψυχικῆς μου κατάστασης.

586. «Ἄκουσα πὼς ἔρχεται· τὸν περίμενα ὀλημέρα». Αὐτὸ εἶναι μιὰ ἀνακοίνωση σχετικὰ μὲ τὸ πῶς πέρασα τὴ μέρα. — Κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς συζήτησης, καταλήγω στὸ συμπέρασμα πὼς πρέπει νὰ ἀναμένουμε ἕνα ὀρισμένο συμβάν καὶ τὸ συμπέρασμα αὐτὸ τὸ βγάλω μὲ τὶς λέξεις : «Ὡστε τώρα πρέπει νὰ περιμένω πὼς θὰ ἔρθει». Αὐτὸ μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ ὀνομάσει ἢ πρώτη σκέψη, ἢ πρώτη ἐνέργεια αὐτῆς τῆς προσδοκίας. — Τὸ ἐπιφώνημα : «Τὸν περιμένω μὲ λαχτάρω !» μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ ὀνομάσει ἐνέργεια τῆς προσδοκίας. Μπορῶ ὁμως καὶ νὰ προφέρω τὶς ἴδιες λέξεις ὡς ἀποτέλεσμα μιᾶς αὐτοπαρατήρησης· καὶ τότε, ἴσως, νὰ σήμαιναν : «Λοιπόν, μετὰ ἀπ' ὄλα ὅσα συνέβησαν, ἀκόμα τὸν περιμένω μὲ λαχτάρω». Τὸ ζήτημα εἶναι : Πὼς φτάσαμε σ' αὐτὲς τὶς λέξεις ;

587. Ἔχει νόημα νὰ ρωτᾶμε : «Πὼς τὸ ξέρεις ὅτι τὸ πιστεύεις ;» — καὶ εἶναι ἢ ἀπάντηση : «Τὸ ξέρω χάρις στὴν ἐνδοσκόπηση» ;

Σὲ μερικὲς περιπτώσεις, ἀλλὰ ὄχι στὶς περισσότερες, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πεῖ κάτι τέτοιο.

Ἔχει νόημα νὰ ρωτᾶμε : «Τὴν ἀγαπῶ ἀληθινά, ἢ μόνο προσποιῶμαι στὸν ἑαυτό μου πὼς τὴν ἀγαπῶ ;» κι ἡ διαδικασία τῆς ἐνδοσκόπησης συνίσταται στὸ ξύπνημα τῶν ἀναμνήσεων· τῶν παραστάσεων δυνατῶν καταστάσεων καὶ αἰσθημάτων ποὺ θὰ εἶχε κανεὶς ἄν...

588. «Γυρίζω στὸ μυαλό μου τὴν ἀπόφασή μου νὰ φύγω αὔριο». (Αὐτὸ μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ ὀνομάσει περιγραφὴ μιᾶς ψυχικῆς κατάστασης.) — «Τὰ ἐπιχειρήματά σου δὲν μὲ πείθουν· ἢ πρόθεσή μου νὰ φύγω αὔριο δὲν ἄλλαξε». Ἐδῶ ἔχουμε τὸν πειρασμὸ νὰ ποῦμε πὼς ἡ πρόθεση εἶναι αἰσθημα. Εἶναι τὸ αἰσθημα μιᾶς ὀρισμένης ἀκαμψίας : τῆς ἀπαρασάλευτης ἀπόφασης. (Ἄλλὰ καὶ ἐδῶ υπάρχουν πολλὰ καὶ διαφορετικὰ χαρακτηριστικὰ αἰσθήματα καὶ στάσεις.) — Κάποιος μὲ ρωτᾶει : «Πόσον καιρὸ θὰ μείνεις ἐδῶ ;» Ἀπαντῶ : «Φεύγω αὔριο· ἔληξε ἡ ἄδειά μου». — Ἀλλὰ, ἀντίθετα, στὸ τέλος μιᾶς λογομαχίας λέω : «Ἐντάξει ! τότε θὰ φύγω αὔριο !» Παίρνω μιὰν ἀπόφαση.

589. «Μὲς στὴν καρδιά μου ἔχω ἀποφασίσει». Λέγοντάς το, ἔχει κανεὶς

καὶ τῇ διάθεσιν νὰ δείξει πρὸς τὸ στήθος του. Ἐκ τῆς ψυχολογικῆς ἀποψῆς, πρέπει νὰ πάρουμε στὰ σοβαρὰ αὐτὸ τὸν τρόπο ὁμιλίας. Γιατί θὰ ἔπρεπε νὰ τοῦ δώσουμε λιγότερη σημασίαν ἀπ' ὅ,τι δίνουμε στὴν ἀπόφασιν ὅτι ἡ πίστις εἶναι μιὰ ψυχικὴ κατάστασις ; (Λούθηρος : «Ἡ πίστις βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν ἀριστερὴν ῥῶγαν».)

590. Θὰ μπορούσε νὰ συμβεῖ κάποιος νὰ μάθει τὴν σημασίαν τῆς ἑκφρασεως «ἐννοῶ σοβαρὰ αὐτὸ πού λέω» ἀπὸ τὸ δεῖξιμον πρὸς τὴν καρδίαν. Ἄλλὰ τώρα πρέπει νὰ ρωτήσουμε : «Πῶς μπορεῖ κανεὶς νὰ δεῖ ὅ,τι αὐτὸς τὴν ἔμαθε ;»

591. Μήπως πρέπει νὰ πῶ ὅτι ἐκεῖνος πού ἔχει μιὰ πρόθεσιν, ἔχει τὸ βίωμα μιᾶς ροπῆς πρὸς κάτι ; Ὅτι ὑπάρχουν καθορισμένα βιώματα τοῦ «τείνειν» ; — Νὰ θυμηθεῖς τὴν περίπτωσιν : Ὅταν, σὲ μιὰ συζήτησιν, ἕνας ἀνυπομονεὶ νὰ κάνει μιὰ παρατήρησιν ἢ νὰ φέρει μιάν ἀντίρρησιν, συχνὰ συμβαίνει νὰ ἀνοίγει τὸ στόμα του, νὰ εἰσπνέει καὶ νὰ κρατᾷ μέσα τὸν ἀέρα· ἂν ἔπειτα ἀποφασίσῃ νὰ ἐκστομίσει τὴν ἀντίρρησιν, τότε βγάζει καὶ τὸν ἀέρα. Τὸ βίωμα αὐτῆς τῆς διαδικασίας εἶναι, χωρὶς ἀμφιβολίαν, τὸ βίωμα τῆς ροπῆς στὴν ὁμιλίαν. Ὅποιος μὲ παρατηρεῖ, θὰ ἀναγνωρίσῃ πῶς ἤθελε νὰ πῶ κάτι καὶ πῶς τὸ ξηνασκέφτηκα καὶ δὲν τὸ εἶπα. Ἐννοεῖται, σ' αὐτὴ τὴν κατάστασιν. — Σὲ μιάν ἄλλην κατάστασιν, ἡ συμπεριφορὰ μου δὲν θὰ ἐρμηνευόταν ἔτσι, ὅσο καὶ ἂν χαρακτηρίζῃ τὴν πρόθεσίν μου νὰ μιλήσω στὴν παρούσα κατάστασιν. Καὶ ὑπάρχει λόγος νὰ υποθέτομε πῶς τὸ ἴδιον αὐτὸ βίωμα δὲν μπορεῖ νὰ παρουσιαστῇ σὲ μιάν ἐντελῶς διαφορετικὴν κατάστασιν ; — ὅπου αὐτὸ δὲν ἔχει σχέση μὲ μιὰ ροπή ;

592. «Ἄλλὰ ὅταν λές : Ἐγὼ τὴν πρόθεσιν νὰ φύγω, ἀσφαλῶς τὸ ἐννοεῖς ! Κι ἐδῶ πάλι εἶναι ἡ ἴδια ἡ νοητικὴ ἐνέργεια τοῦ ἐννοεῖν πού δίνει ζωὴν στὴν πρότασιν. Ἄν ἐπαναλάβῃς τὴν πρότασιν πού μόλις πρόφερε ὁ ἄλλος, ἄς ποῦμε, γιὰ νὰ τὸν πάρῃς στὸ ψιλό, τότε τὴν προφέρεις χωρὶς αὐτὴ τὴν ἐνέργειαν τοῦ ἐννοεῖν». — Ὅταν φιλοσοφοῦμε, μπορεῖ καμιά φορὰ νὰ φαίνεται πῶς ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα. Ἄλλὰ ἄς προσπαθήσουμε ἀληθινὰ νὰ φανταστοῦμε διαφορετικὰς καταστάσεις καὶ συζητήσεις καὶ πῶς προφέρεται, σ' αὐτές, ἡ πρότασίς μας. — «Στὸ ὑπόβαθρον τοῦ νοῦ μου πάντα ἀνακαλύπτω ἕναν δευτερεύοντα ἀρμονικόν· ἴσως ὅχι πάντα τὸν ἴδιον». — Καὶ δὲν ὑπῆρχε δευτερεύων ἀρμονικὸς καθὼς ἐπαναλάβαινες τὴν πρότασιν τοῦ ἄλλου ; Καὶ τώρα πῶς ξεχωρίζει κανεὶς τὸν δευτερεύοντα ἀρμονικόν ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπον βίωμα τοῦ ὁμιλεῖν ;

593. Μιὰ ἀπὸ τὰς κυριότερας αἰτίαι τῆς φιλοσοφικῆς ἀρρώστιας — ἡ μονόπλευρὴ δίαίτα : τρέφει κανεὶς τὴν σκέψιν του μὲ παραδείγματα ἀπὸ ἕνα μόνον εἶδος.

594. «'Αλλά οί λέξεις, όταν εκφωνηθοῦν με τρόπο πού νά τοὺς προσδίνει νόημα, δὲν ἔχουν μόνο μιάν ἐπιφανειακὴ διάσταση, ἀλλὰ καὶ μιὰ διάσταση βάθους!» Ἐσφαλῶς, όταν εκφωνοῦνται με νόημα, συμβαίνει κατιτὶ διαφορετικὸ ἀπὸ ἐκεῖνο πού συμβαίνει όταν εκφωνηθοῦν σκέτες. — Δὲν ἐνδιαφέρει καὶ πολὺ τὸ πῶς τὸ ἐκφράζω αὐτό. Μπορῶ νά πῶ ὅτι στὴν πρώτη περίπτωση οἱ λέξεις ἔχουν βάθος· ἢ ὅτι συμβαίνει κάτι μέσα μου, ἐνδόμυχα, καθὼς τίς προφέρω· ἢ ὅτι ἔχουν μιάν ἀτμόσφαιρα — τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι πάντα τὸ ἴδιο.

«Λοιπόν, αὐτὸ δὲν θά εἶναι ἀληθὲς ἂν ὅλοι μας συμφωνοῦμε ὅτι εἶναι ;»

(Δὲν μπορῶ νά δεχτῶ τὴ μαρτυρία τοῦ ἄλλου γιατί δὲν εἶναι *μαρτυρία*. Τὸ μόνο πού μου λέει εἶναι τί *διατίθεται* νά μου πεῖ ὁ ἄλλος.)

595. Μας εἶναι φυσικὸ νά λέμε τὴν πρόταση σὲ τοῦτο τὸ συσχετισμὸ καὶ ἀφύσικο νά τὴ λέμε ἀπομονωμένη. Μήπως πρέπει νά ποῦμε ὅτι ὑπάρχει ἓνα ἰδιαίτερο αἰσθημα πού συνοδεύει τὴν ἐκφώνηση κάθε πρότασης όταν τὴ λέμε φυσικά ;

596. Τὸ αἰσθημα τοῦ 'γνώριμου' καὶ τοῦ 'φυσικοῦ'. Εὐκόλοτερα συναντᾶμε τὸ αἰσθημα τοῦ ἄγνωρου καὶ τοῦ ἀφύσικο. Ἦ: *αἰσθήματα*. Γιατὶ δὲν μᾶς κάνουν τὴν ἐντύπωση τοῦ ἄγνωρου ὅλα ὅσα δὲν μας εἶναι γνώριμα. Καὶ ἐδῶ πρέπει νά ἀναλογιστεῖ κανεὶς τί ὀνομάζουμε «ἄγνωρο». Τὸν ὁδοδείκτη πού βλέπουμε στὸ δρόμο, μποροῦμε νά τὸν ἀναγνωρίσουμε ὡς ὁδοδείκτη, ἀλλὰ ἴσως ὄχι ὡς τὸν ὁδοδείκτη πού βρίσκεται πάντα ἐκεῖ. Ἐναγνωρίζουμε ἓναν ἄνθρωπο, ἂς ποῦμε, ὡς ἄνθρωπο ἀλλὰ ὄχι καὶ ὡς γνωριμία. Ἐπάρχουν αἰσθήματα παλαιᾶς γνωριμίας : καμιά φορὰ ἐκφράζονται σὲ μιὰ ματιὰ ἢ με τίς λέξεις : «Τὸ παλιὸ μου δωμάτιο !» (ὅπου ἔμεινα πρὶν ἀπὸ τόσα χρόνια καὶ πού τώρα τὸ ξαναβρίσκω ἴδιο κι ἀπαράλλαχτο ὅπως τότε). Τὸ ἴδιο, ὑπάρχουν αἰσθήματα τοῦ ἀσυνήθιστου : ξαφνιάζομαι, κοιτάζω τὸ ἀντικείμενο ἢ τὸν ἄνθρωπο με ὕφος ἐρωτηματικὸ ἢ δύσπιστο, λέω : «Τὸ βρίσκω ἐντελῶς παράξενο». — Ἐλλὰ ἡ ὑπαρξη αὐτοῦ τοῦ αἰσθηματος τοῦ ἀσυνήθιστου δὲν εἶναι λόγος γιὰ νά ποῦμε ὅτι κάθε ἀντικείμενο πού γνωρίζουμε καλὰ καὶ δὲν μᾶς φαίνεται ἀσυνήθιστο μᾶς προκαλεῖ ἓνα αἰσθημα τοῦ γνώριμου. — Νομίζουμε, σὰ νά λέγαμε, ὅτι ἡ θέση ὅπου κάποτε βρισκόταν τὸ αἰσθημα τοῦ ἀσυνήθιστου πρέπει βέβαια νά εἶναι *κατὰ κάποιον τρόπο* κατελιημμένη. Ἦ θέση γι' αὐτὴ τὴν ἀτμόσφαιρα εἶναι ἐλεύθερη, κι ἂν δὲν τὴν πιάνει τὸ ἓνα, τότε τὴν πιάνει τὸ ἄλλο.

597. Ὅπως στὴν ὁμιλία τοῦ Γερμανοῦ πού μιλάει καλὰ τὰ ἀγγλικὰ τρυπῶνουν γερμανισμοί, ἂν καὶ αὐτὸς δὲν κατασκευάζει πρῶτα τὴ γερμανικὴ ἐκφραση γιὰ νά τὴ μεταφράσει κατόπι στὰ ἀγγλικὰ, καὶ γι' αὐτὸ μιλάει ἀγ-

γλικά σά νά μετάφραζε, 'άσυνείδητα', από τά γερμανικά, — Έτσι κι έμεις, συχνά σκεφτόμαστε σά νά ύπήρχε, στα θεμέλια τής σκέψης μας, Ένα σχέδιο σκέψης· σά νά μεταφράζαμε στο δικό μας τρόπο σκέψης από Έναν πιό πρωτόγονο τρόπο.

598. "Όταν φιλοσοφούμε, θά θέλαμε νά ύποστασιοποιήσουμε αισθήματα εκεί όπου δέν ύπάρχουν. Χρησιμεύουν γιά νά εξηγήουμε τίς σκέψεις μας στον ίδιο μας τόν έαυτό.

"Έδώ, ή εξήγηση τής σκέψης μας, άπαιτεί Ένα αίσθημα!" "Η πεποιθησή μας μοιάζει νά είναι Ένα έπακόλουθο αútτής τής άπαιτήσης.

599. Στη φιλοσοφία δέν βγαίνουν συμπεράσματα. "Η πρόταση «'Άσφαλώς έτσι πρέπει νά Έχει τó πράγμα!» δέν είναι πρόταση τής φιλοσοφίας. "Η φιλοσοφία διαπιστώνει μονάχα εκείνο πού όλοι παραδέχονται.

600. Μήπως μας προκαλεί τήν έντύπωση τού μη έκπληκτικού καθετι πού δέν μάς έκπλήσσει; Μήπως αυτό πού είναι συνηθισμένο, μάς κάνει πάντα τήν έντύπωση τού συνηθισμένου;

601. "Όταν μιλά γι' αυτό τó τραπέζι, — θυμάμαι ότι αυτό τó αντικείμενο λέγεται «τραπέζι»;"

602. "Άν με ρωτούσαν: «Μπαίνοντας στην κάμαρά σου σήμερα τó πρωί, άναγνώρισες τó γραφείο σου;» — θά άπαντούσα χωρίς δισταγμό: «'Άσφαλώς!» 'Όστόσο θά ήταν παραπλανητικό νά πούμε ότι έδώ έπαιξε ρόλο μιá ένέργεια άναγνώρισης. Φυσικά, τó γραφείο δέν μου ήταν κάτι τó ξένο· δέν με ξάφνιασε όπως θά συνέβαινε άν στη θέση του βρισκόταν Ένα άλλο γραφείο ή Ένα λιγότερο γνώριμο αντικείμενο.

603. Κανείς δέν θά πει πώς κάθε φορά πού μπαίνω στην κάμαρά μου — στο περιβάλλον δηλ. πού μου είναι γνώριμο έδώ και πολύ καιρό — διαδραματίζεται μιá άναγνώριση όλων εκείνων πού βλέπω και πού Έχω κιόλας δει έκατοντάδες φορές.

604. Είναι εύκολο νά Έχουμε μιá λαθεμένη εικόνα τής διαδικασίας πού λέγεται «άναγνώριζειν»· σά νά συνέβαινε ή άναγνώριση νά συνίσταται πάντα στην άντιπαραβολή δύο έντυπώσεων. Σά νά είχα πάντα μαζί μου μιάν εικόνα τού αντικειμένου, και νά πιστοποιούσα ότι Ένα αντικείμενο ταυτίζεται με εκείνο πού ή εικόνα παρασταίνει. Μάς φαίνεται πώς ή μνήμη μας μεσολαβεί σε μιá τέτοια σύγκριση, γιατί διατηρεί μιάν εικόνα εκείνου πού

έχουμε δει προγενέστερα ή γιατί μᾶς επιτρέπει νὰ ρίξουμε μιὰ ματιὰ στὸ παρελθόν (μέσα ἀπὸ ἓνα κανοκιάλι).

605. Καὶ δὲν εἶναι καὶ τόσο σὰ νὰ ἐπρόκειτο γιὰ σύγκριση τοῦ ἀντικειμένου μὲ μιὰν εἰκόνα ποῦ βρίσκεται πλάι του, ἀλλὰ σὰ νὰ ἐπρόκειτο γιὰ *συντακτικὴ* του μὲ τὴν εἰκόνα. Ἔτσι βλέπω ἓνα μόνο, ὄχι δύο πράγματα.

606. Λέμε: «Ἡ ἐκφραση τῆς φωνῆς του ἦταν *γνήσια*». Ἄν δὲν ἦταν γνήσια, φανταζόμαστε ὅτι πίσω ἀπὸ αὐτὴν βρίσκεται, σὰ νὰ λέγαμε, κάτι ἄλλο. — Ἐξω δείχνει αὐτὸ τὸ πρόσωπο, ἀλλὰ ἐνδόμυχα ἔχει ἓνα ἄλλο. — Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει πὼς δταν ἡ ἐκφραση του εἶναι *γνήσια* ἔχει δύο ἴδια πρόσωπα.

((«Μιὰ ἀπόλυτα ἀκριβὴς ἐκφραση»))

607. Πὼς κρίνει κανεὶς τί ὥρα εἶναι ; Θέλω νὰ πῶ χωρὶς τὴ βοήθεια ἐξωτερικῶν σημείων ἀναφοράς, ὅπως ἡ θέση τοῦ ἡλίου, ἡ φωτεινότητα στὸ δωμάτιο καὶ παρόμοια. — Ἄναρωτιέται κανεὶς, ἄς ποῦμε «Τί ὥρα μπορεῖ νὰ εἶναι ;», ἀναλογιέται γιὰ μιὰ στιγμή, ἴσως φαντάζεται τὴν πλάκα ἑνὸς ρολογιου καί, μετὰ, λέει μιὰν ὥρα. — Ἡ, συλλογιέται περισσότερες δυνατότητες· σκέφτεται *μιὰν* ὥρα, ἔπειτα *μιὰν* ἄλλη· τελικὰ, σταματᾷ σὲ κά ποια ὥρα. Κάπως ἔτσι πάει τὸ πράγμα. — Τὴν ἰδέα ὅμως δὲν τὴ συνοδεύει ἓνα αἶσθημα πεποιθήσεως ; Καὶ αὐτὸ δὲν σημαίνει πὼς αὐτὸς τώρα συμφωνεῖ μ' ἓνα ἐσωτερικὸ ρολοί ; — Ὅχι· δὲν διαβάζω τὴν ὥρα ἀπὸ κανένα ρολοί· ὑπάρχει ἓνα αἶσθημα πεποιθήσεως στὸ βαθμὸ ποῦ λέω στὸν ἑαυτό μου μιὰν ὥρα *χωρὶς* νὰ ἔχω αἶσθημα ἀμφιβολίας, ἤρεμα καὶ μὲ βεβαιότητα. — Ἀλλὰ τὴ στιγμή ποῦ λέω τὴν ὥρα δὲν ἀναπεταρίζει κάτι ; — Ἀπ' ὅτι μπορῶ νὰ ξέρω, τίποτε· ἐκτὸς ἂν ἔτσι ὀνομάξεις τὸ καταλάγιασμα τοῦ στοχασμοῦ, τὸ σταμάτημα σ' ἓναν ἀριθμὸ. Οὔτε καὶ θὰ ἔπρεπε ἐδῶ νὰ μιλήσω γιὰ αἶσθημα πεποιθήσεως· θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχα πεί : τὸ σκέφτηκα λίγο καὶ ἀποφάσισα πὼς ἦταν πέντε καὶ τέταρτο. — Ἀλλὰ σύμφωνα μὲ τί τὸ ἀποφάσισα ; Ἴσως νὰ ἔλεγα : «γιατί τὸ αἰσθάνθηκα»· αὐτὸ σημαίνει : παραδόθηκα στὴν ἐντύπωση. — Ἀλλὰ γιὰ νὰ μαντέψεις τὴν ὥρα πρέπει τουλάχιστο νὰ βρίσκεσαι σὲ μιὰν ὀρισμένη διάθεση· καί, ἀσφαλῶς, δὲν θεωρεῖς πὼς ὅποιαδήποτε παράσταση τῆς ἐνδείξεως τῆς ὥρας εἶναι ἡ σωστὴ ἐνδειξη ! — Ὅπως εἶπα, *ἀναρωτήθηκα* : «Τί ὥρα μπορεῖ νὰ εἶναι ;» Δηλαδή, δὲν διάβασα αὐτὴ τὴν ἐρώτηση, ἄς ποῦμε, σὲ μιὰν ἀφήγηση, οὔτε καὶ τὴν εἶπα ὡς παράθεση τῶν λόγων κάποιου ἄλλου· καὶ οὔτε καὶ γυμναζόμενον στὴν προφορὰ αὐτῶν τῶν λέξεων· κτλ. Δὲν ἦταν σ' αὐτὲς τίς περιστάσεις ποῦ εἶπα τίς λέξεις. — Ἀλλὰ τότε, *ποιὲς* ἦταν οἱ περιστάσεις ; — Σκεφτόμουν τὸ πρόγευμα καὶ ἀναρωτιόμουν ἂν θὰ καθυστεροῦσε σήμερα. Τέτοιας λογῆς ἦταν οἱ περιστάσεις.

— Ἀλλά ἀλήθεια, δὲν βλέπεις ὅτι βρισκόσουν σὲ μια ψυχικὴ κατάσταση πού, μολονότι εἶναι ἀνεπαίσθητη, χαρακτηρίζει τὸ μάντευμα τῆς ὥρας· ὅτι, σὰ νὰ λέγαμε, σὲ τριγύριζε μιὰ χαρακτηριστικὴ ἀτμόσφαιρα; — Ναι, τὸ χαρακτηριστικὸ ἦταν πὼς ἀναρωτήθηκα «Τί ὥρα μπορεῖ νὰ εἶναι;» — Καὶ ἂν αὐτὴ ἢ πρόταση εἶχε μιὰ χαρακτηριστικὴ ἀτμόσφαιρα, — πὼς θὰ μπορούσα νὰ ξεχωρίσω τὴν ἀτμόσφαιρα ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν πρόταση; Ποτὲ δὲν θὰ μοῦ ἐρχόταν στὸ μυαλό ἢ ἰδέα πὼς ἢ πρόταση ἔχει μιὰ τέτοια ἀτμόσφαιρα, ἂν δὲν εἶχα σκεφτεῖ πὼς ἄλλοιῶς θὰ μπορούσε νὰ τὴν πεῖ κανεὶς — ὡς παράθεση λόγων, ὡς ἀστείο, ὡς ἄσκηση ἀπαγγελίας, κτλ. Καὶ τότε μονομιᾶς μοῦ ἦρθε νὰ πῶ, μονομιᾶς μοῦ φάνηκε τότε, πὼς πρέπει βέβαια νὰ ἐννοοῦσα τὶς λέξεις μ' ἓναν κάπως ἰδιαίτερο τρόπο· δηλαδῆ, ἀλλιώτικα ἀπ' ὅ,τι σὲ κείνες τὶς ἄλλες περιπτώσεις. Ἡ εἰκόνα τῆς ἰδιαίτερης ἀτμόσφαιρας κόλλησε στὸ νοῦ μου· τὴ βλέπω καθαρὰ μπροστά μου — τὴ βλέπω, δηλαδῆ, ὅσον καιρὸ δὲν ρίχνω τὴ ματιὰ μου σ' ἐκεῖνο πού ἢ μνήμη μοῦ λέει πὼς συνέβηκε πραγματικά.

Καὶ ὅσο γιὰ τὸ αἶσθημα τῆς βεβαιότητος: μερικὲς φορές λέω στὸν ἑαυτό μου «Εἶμαι βέβαιος πὼς εἶναι ἢ ὥρα...», καὶ μὲ τόνο φωνῆς λιγότερο ἢ περισσότερο σίγουρο, κτλ. Ἄν ζητήσεις τὸ λόγο αὐτῆς τῆς βεβαιότητος, ἐγὼ δὲν ἔχω κανέναν.

Ἄν πῶ: τὴ διαβάζω σὲ ἓνα ἐσωτερικὸ ρολόι, — αὐτὸ εἶναι μιὰ εἰκόνα καὶ τὸ μόνο πού τῆς ἀντιστοιχεῖ εἶναι πὼς ὑπόδειξα μιὰν ὀρισμένη ὥρα. Καὶ ὁ σκοπὸς τῆς εἰκόνας εἶναι νὰ ἐξομοίωνει αὐτὴ τὴν περίπτωσιν μὲ τὶς ἄλλες. Ἐδῶ ἀρνοῦμαι νὰ ἀναγνωρίσω δύο διαφορετικὲς καταστάσεις.

608. Εἶναι σημαντικότερη ἢ ἰδέα ὅτι δὲν εἶναι χειροπιαστὴ ἐκεῖνη ἢ νοητικὴ κατάσταση στὴν ὁποία βρισκόμαστε ὅταν μαντεύουμε τὴν ὥρα. Γιατὶ δὲν εἶναι *χειροπιαστὴ*; Μήπως αὐτὸ συμβαίνει γιατί ἀρνοῦμαστε νὰ λογαριάσουμε αὐτό, πού στὴν κατάστασή μας εἶναι χειροπιαστό, ὡς μέρος τῆς εἰδικῆς κατάστασης πού δεχόμαστε ἀξιωματικά ὅτι ὑπάρχει;

609. Ἡ περιγραφή μιᾶς ἀτμόσφαιρας εἶναι μιὰ εἰδικὴ ἐφαρμογὴ τῆς γλώσσας γιὰ εἰδικούς σκοπούς.

(Ἐρμηνεύοντας τὴν «κατανόηση» σὰν ἀτμόσφαιρα· σὰ νοητικὴ πράξις. Γιὰ καθετὴ μπορεῖ κανεὶς νὰ κατασκευάσει μιὰν ἀτμόσφαιρα καὶ νὰ τοῦ τὴν κολλήσει. «Ἐνας ἀπερίγραφτος χαρακτήρας».)

610. Νὰ περιγράψεις τὸ ἄρωμα τοῦ καφέ. — Γιατὶ δὲν γίνεται; Μᾶς λείπουν οἱ λέξεις; Καὶ γιὰ ποῖο πράγμα μᾶς λείπουν; — Ἀλλὰ ἀπὸ ποῦ κρατάει ἢ ἰδέα ὅτι πρέπει νὰ εἶναι δυνατὴ μιὰ τέτοια περιγραφή; Ἐνιωσες ποτὲ νὰ σοῦ λείπει μιὰ τέτοια περιγραφή; Δοκίμασες νὰ περιγράψεις τὸ ἄρωμα καὶ δὲν τὰ κατάφερες;

((Θά ήθελα νά πώ : «Αὐτὲς οἱ νότες λένε κάτι τὸ μεγαλειώδες, ἀλλὰ δὲν ξέρω τί». Αὐτὲς οἱ νότες εἶναι μιὰ ἔντονη χειρονομία, ἀλλὰ πλάι τους δὲν μπορῶ νά βάλω τίποτε πού νά τις ἐξηγεῖ. Ἕνα νεῦμα γεμάτο σοβαρότητα. James : «Μᾶς λείπουν οἱ λέξεις». Τότε γιατί δὲν τις εἰσάγουμε ; Τί θά ἔπρεπε νά συμβαίνει γιὰ νά μπορούμε νά τὸ κάνουμε ;))

611. «Τὸ βούλεσθαι δὲν εἶναι παρὰ μόνο μιὰ ἐμπειρία», θά ήθελε κανεὶς νά πει (ἢ 'βούληση' μόνο 'ιδέα'). Ἔρχεται ὅταν τύχει, κι ἐγὼ δὲν μπορῶ νά τὴν προκαλέσω.

Δὲν μπορῶ νά τὸ προκαλέσω ; — Σάν τί πράγμα ; Τότε τί μπορῶ νά προκαλέσω ; Μὲ τί συγκρίνω τὸ βούλεσθαι, ὅταν τὸ λέω αὐτό ;

612. Γιὰ τὴν κίνηση τοῦ χεριοῦ μου, λ.χ., δὲν θά ἔλεγα πὼς ἔρχεται ὅταν τύχει, κτλ. Καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ περιοχὴ ὅπου ἔχει νόημα νά λέμε, ὄχι μονάχα πὼς συμβαίνει κατιτί, ἀλλὰ ὅτι τὸ κάνουμε. «Δὲν χρειάζεται νά περιμένω νά σηκωθεῖ τὸ χέρι μου, — μπορῶ νά τὸ σηκώσω». Καὶ ἐδῶ ἀντιπαράτασσω τὴν κίνηση τοῦ χεριοῦ μου στὸ γεγονός, ἄς ποῦμε, ὅτι θά κοπάσει ὁ βίαιος παλμὸς τῆς καρδίας μου.

613. Μὲ τὴν ἔννοια πού μπορῶ νά προκαλέσω, γενικά, ὀτιδήποτε (λ.χ., τὸν πονοστόμαχο ἀπὸ τὸ πολὺ φαῖ), μπορῶ ἐπίσης νά προκαλέσω μιὰν ἐνέργεια τῆς βούλησης. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, πηδώντας στὸ νερό, προκαλῶ τὸ νά θέλω νά κολυμπήσω. Ἀναμφισβήτητα ήθελα νά πώ : δὲν μπορῶ νά βούλωμαι τὴ βούληση· δηλαδή, δὲν ἔχει νόημα νά μιλάμε γιὰ βούληση τῆς βούλησης. Τὸ «βούλεσθαι» δὲν εἶναι τὸ ὄνομα μιᾶς ἐνέργειας καί, ἐπομένως, οὔτε καὶ τὸ ὄνομα μιᾶς θεληματικῆς ἐνέργειας. Κι ἡ λαθεμένη μου ἔκφραση προερχόταν ἀπὸ τὸ ὅτι θέλουμε νά σκεφτόμαστε πὼς τὸ βούλεσθαι εἶναι ἓνα ἄμεσο, μὴ-αἰτιακό, προκαλεῖν. Στὴ βάση αὐτῆς τῆς ιδέας βρίσκεται μιὰ παραπλανητικὴ ἀναλογία· ὁ αἰτιακὸς δεσμὸς μοιάζει νά γίνεται ἀπὸ ἓνα μηχανισμό πού συνδέει δυὸ μέρη μιᾶς μηχανῆς. Ὁ σύνδεσμος μπορεῖ νά καταστραφεῖ ἂν διαταραχθεῖ ὁ μηχανισμός. (Σκέφτεται κανεὶς μονάχα τὶς βλάβες στὶς ὁποῖες ὑπόκειται κανονικὰ ἓνας μηχανισμὸς καὶ ὄχι, ἄς ποῦμε, τὸ νά γίνουν ξαφνικὰ μαλακὰ τὰ γρανάζια ἢ τὰ δόντια τους νά περνοῦν τὸ ἓνα μέσα ἀπὸ τὸ ἄλλο, κτλ.)

614. Ὅταν κουνῶ 'θεληματικά' τὸ χέρι μου δὲν μεταχειρίζομαι κανένα μέσο γιὰ νά προκαλέσω τὴν κίνηση. Οὔτε ἡ ἐπιθυμία μου εἶναι ἓνα τέτοιο μέσο.

615. «Ἄν δὲν εἶναι ἓνα εἶδος ἐπιθυμίας, ἢ βούληση πρέπει νά εἶναι ἡ ἴδια

ή πράξη. Δέν μπορεί νά σταματάει προτού ἀρχίσει ή πράξη». Ἐάν εἶναι ή πράξη, τότε εἶναι μέ τή συνηθισμένη ἔννοια τῆς λέξης· ἐπομένως : μιλάω, γράφω, περπατῶ, σηκώνω κατιτί, φαντάζομαι κατιτί. Ἄλλυ καί : προσπαθῶ, δοκιμάζω, μοχθῶ, — νά μιλήσω, νά γράψω, νά σηκῶσω κατιτί, νά φανταστῶ κατιτί, κτλ.

616. Ὅταν σηκώνω τὸ χέρι μου, δέν ἔχω ἐπιθυμήσει νά μπορέσει νά σηκωθεῖ. Ἡ θεληματικὴ ἐνέργεια ἀποκλείει αὐτὴ τὴν ἐπιθυμία. Ἐξ ἄλλου, μπορεῖ κανεὶς νά πεῖ : «Ἐλπίζω πὼς θὰ σχεδιάσω τὸν κύκλο χωρὶς λάθη». Καὶ μ' αὐτὸ ἐκφράζει κανεὶς τὴν ἐπιθυμία τὸ χέρι του νά κινηθεῖ μέ τὸν ἄλφα τρόπο.

617. Ὅταν σταυρώσουμε τὰ δάχτυλά μας μέ ἰδιαιτέρο τρόπο, συμβαίνει καμιά φορά νά μὴν εἶμαστε σὲ θέση νά κουνήσουμε ἓνα ὀρισμένο δάχτυλο ὅταν κάποιος μᾶς τὸ προστάξει, ἂν αὐτὸς περιοριστεῖ στοῦ νά δείξει τὸ δάχτυλο — νά τὸ δείξει μόνο στοῦ μάτι μας. Ἐάν, ἀντίθετα, τὸ ἀγγίξει, τότε μπορούμε νά τὸ κουνήσουμε. Θὰ ἤθελε κανεὶς νά περιγράψει αὐτὴ τὴν ἐμπειρία μέ τὸν ἀκόλουθο τρόπο : δέν εἶμαστε σὲ θέση νά θέλουμε νά κουνήσουμε τὸ δάχτυλο. Ἡ περίπτωση εἶναι ὀλότελα διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνην ὅπου δέν εἶμαστε σὲ θέση νά κουνήσουμε τὸ δάχτυλο γιατί, λ.χ., κάποιος μᾶς τὸ κρατᾷ ἀκίνητο. Τώρα νιώθει κανεὶς τὴ διάθεση νά περιγράψει τὴν πρώτη περίπτωση ἔτσι : δέν μπορούμε νά βροῦμε κανένα σημεῖο ἐφαρμογῆς τῆς βούλησης, πρὶν μᾶς ἀγγίξουν τὸ δάχτυλο. Μόνο ὅταν ἔχουμε αὐτὸ τὸ αἶσθημα στοῦ δάχτυλο, ἡ θέληση μπορεῖ νά ξέρει ποῦ πρέπει νά κρατηθεῖ. — Ἄλλὰ αὐτὸς ὁ ἐκφραστικὸς τρόπος εἶναι παραπλανητικὸς. Θὰ ἤθελε κανεὶς νά πεῖ : «Ἐάν τὸ αἶσθημα δέν μοῦ ὑποδειξοῦ τὴν θέση, πὼς μπορῶ νά ξέρω ποῦ πρέπει νά κάνω λαβὴ μέ τὴν θέληση ;» Ἄλλὰ τότε πὼς ξέρω σὲ ποῖο σημεῖο πρέπει νά κατευθύνω τὴν θέληση ὅταν τὸ αἶσθημα ὑπάρχει ἐδῶ ;

Ἐπισημαστέον ὅτι αὐτὴ τὴν περίπτωση τὸ δάχτυλο εἶναι, σὰ νά λέγαμε, παράλυτο πρὶν νιώσουμε ἓνα ἄγγιγμα : αὐτὸ μᾶς τὸ δείχνει ἡ ἐμπειρία· ἀλλὰ δέν εἶναι κάτι ποῦ θὰ μπορούσαμε νά τὸ ἀνακαλύψουμε α priori.

618. Ἐδῶ φαντάζεται κανεὶς τὸ ὑποκείμενο ποῦ θέλει σὰν κάτι ποῦ δέν ἔχει μάζα (χωρὶς ἀδράνεια)· σὰ μοτὸρι ποῦ δέν ἔχει νά ὑπερνηκίσει, μέσα του, καμιά ἀντίσταση ἀπὸ ἀδράνεια. Καὶ ἐπομένως μονάχα σὰν κάτι ποῦ κινεῖ καὶ δέν τὸ κινεῖ. Δηλαδή : Μπορεῖ κανεὶς νά πεῖ «Θέλω, μὰ τὸ σῶμα μου δέν ὑπακούει», — ὄχι ὅμως καί : «Ἡ θέλησή μου δέν με ὑπακούει» (Ἀδγουστίνος).

Ἄλλὰ μέ τὴν ἔννοια ποῦ δέν μπορῶ νά ξαστοχήσω νά θέλω, δέν μπορῶ οὔτε καὶ νά δοκιμάσω νά θέλω.

619. Και θα μπορούσε κανείς να πεί : «Μπορώ πάντα να θέλω μόνο στο βαθμό που δεν μπορώ ποτέ να δοκιμάσω να θέλω».

620. Αυτό το ίδιο το *ἐνεργεῖν* δεν μοιάζει να ἔχει κανέναν ὄγκο ἐμπειρίας. Μοιάζει σάν ἓνα ἀδιάστατο σημεῖο, σάν τὴν ἀκίδα μίας βελόνας. Αὐτὴ ἡ ἀκίδα μοιάζει νὰ εἶναι αὐτὸς ποὺ πραγματικὰ ἐκτελεῖ τὴν ἐνέργεια. Καὶ αὐτὰ ποὺ συμβαίνουν στὸ χῶρο τῶν φαινομένων, μόνο ἓνα ἐπακόλουθο αὐτοῦ τοῦ 'κάνω'. «'Εγὼ ἐνεργῶ» μοιάζει νὰ ἔχει ἓνα καθορισμένο νόημα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε ἐμπειρία.

621. 'Αλλά ἄς μὴν ξεχῶμε ἓνα πράγμα : ὅταν 'εγὼ σηκῶνω τὸ χέρι μου', τὸ χέρι μου σηκώνεται. Καὶ γεννιέται τὸ πρόβλημα : τί περισσεύει ὅταν ἀπὸ τὸ γεγονός πὼς ἐγὼ σηκῶνω τὸ χέρι μου, ἀφαιρέσω τὸ γεγονός πὼς τὸ χέρι μου σηκώνεται ;

((Μήπως ἡ βούλησή μου εἶναι τὰ κιναισθητικὰ μου αἰσθήματα ;))

622. "Όταν σηκῶνω τὸ χέρι μου, συνήθως δὲν προσπαθῶ νὰ τὸ σηκῶσω.

623. «Θέλω μὲ κάθε μέσο νὰ φτάσω σ' ἐκεῖνο τὸ σπίτι». 'Αλλά ἂν αὐτὸ δὲν παρουσιάζει καμιά δυσκολία, — *μπορῶ* νὰ προσπαθῶ νὰ φτάσω μὲ κάθε μέσο σ' αὐτὸ τὸ σπίτι ;

624. Στὸ ἐργαστήριο : ἓνας, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση, ἄς ποῦμε, ἠλεκτρικοῦ ρεύματος, καὶ κρατώντας τὰ μάτια του κλειστά, λέει : «'Εγὼ ἀνεβοκατεβάζω τὸ χέρι μου» — ἂν καὶ τὸ χέρι του δὲν κουνιέται. Λέμε : «"Όστε αὐτὸς νιώθει τὸ εἰδικὸ αἰσθημα ποὺ ἔχει κανεὶς ὅταν κάνει αὐτὴ τὴν κίνηση». — Κούνα τὸ χέρι σου ἐδῶ καὶ 'κεῖ μὲ κλειστά τὰ μάτια. Καὶ τώρα, τὴν ὥρα ποὺ τὸ κάνεις αὐτό, δοκίμασε νὰ πείσεις τὸν ἑαυτό σου πὼς τὸ χέρι σου εἶναι ἀκίνητο καὶ πὼς ἐκεῖνο ποὺ νιώθεις δὲν εἶναι παρὰ μόνο ὄρι σμένα παράξενα αἰσθήματα στοὺς μυῶνες καὶ στίς κλειδώσεις !

625. «'Εσὺ πὼς ξέρεις ὅτι σήκωσες τὸ χέρι σου ;» — «Τὸ νιώθω». "Όστε αὐτὸ ποὺ ἀναγνωρίζεις εἶναι τὸ αἰσθημα ; Καὶ εἶσαι βέβαιος πὼς τὸ ἀναγνωρίζεις σωστά ; — 'Εσὺ εἶσαι βέβαιος πὼς σήκωσες τὸ χέρι σου' μήπως αὐτὸ δὲν εἶναι τὸ κριτήριο, τὸ μέτρο τῆς ἀναγνώρισης ;

626. «'Όταν ἀγγίζω αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο μὲ ἓνα μαστούνι, ἔχω τὸ ἄπτικὸ αἰσθημα στὴν ἄκρη τοῦ μαστουνοῦ, ὅχι στὸ χέρι ποὺ τὸ κρατάει». "Αν κάποιος πεί : «Δὲν πονῶ στὸ χέρι, ἀλλὰ στὸν καρπὸ», τὸ ἐπακόλουθο εἶναι πὼς ὁ γιατρός τοῦ ξετάζει τὸν καρπὸ. 'Αλλά τί διαφορὰ ἔχει τὸ νὰ πῶ ὅτι

νιώθω τή σκληράδα τοῦ ἀντικειμένου στήν ἄκρη τοῦ μπαστουνιοῦ ἢ στό χέρι μου; Μήπως αὐτό πού λέω σημαίνει: «Εἶναι σά νά εἶχα νευρικές ἀπολήξεις στήν ἄκρη τοῦ μπαστουνιοῦ»; *Μέ ποιὰ ἔννοια* εἶναι ἔτσι; — Ὡραία, ὡστόσο προτιμῶ νά λέω: «Νιώθω τή σκληράδα, κτλ., στήν ἄκρη τοῦ μπαστουνιοῦ». Καί αὐτό συμφωνεῖ μέ τὸ γεγονός πῶς ὅταν ἀγγίζω τὸ ἀντικείμενο δέν κοιτάζω τὸ χέρι μου ἀλλά τήν ἄκρη τοῦ μπαστουνιοῦ· πῶς περιγράφω ἐκεῖνο πού νιώθω μέ τίς λέξεις: «Ἐκεῖ νιώθω κατιτί σκληρό καί στρογγυλό» — κι ὄχι μέ τίς λέξεις: «νιώθω μιὰ πίεση στόν ἀντίχειρα, τὸ μέσο καί τὸ δείχτη...» Ἄν κάποιος μέ ρωτήσῃ: «Τί νιώθεις τώρα στά δάχτυλα πού κρατοῦν τὸν καθετήρα»;, θά μπορούσα νά τοῦ ἀπαντήσω: «Δεν ξέρω — ἐκεῖ κάτω νιώθω κατιτί σκληρό, τραχύ».

627. Ἐξέτασε τούτη τήν περιγραφή μιᾶς θεληματικῆς ἐνέργειας: «Παίρνω τήν ἀπόφαση νά χτυπήσω τὸ κουδούνι στίς 5 τὸ ἀπόγευμα· καί ὅταν τὸ ρολοῖ σημάνει 5, τὸ χέρι μου κάνει αὐτὴ τήν κίνηση». — Ποιὰ εἶναι ἡ σωστὴ περιγραφή; Αὐτὴ ἢ ἡ ἀκόλουθη: «...καί ὅταν τὸ ρολοῖ σημάνει 5, σηκώνω τὸ χέρι μου»; — Τὴν πρώτη περιγραφή θά μπορούσε κανεὶς νά τὴ συμπληρώσῃ ἔτσι: «καί γιὰ κοίτα!, ὅταν σημάνει 5, τὸ χέρι μου σηκώνεται». Καί τὸ «γιὰ κοίτα!» εἶναι ἀκριβῶς αὐτό πού δέν ταιριάζει ἐδῶ. Ὅταν σηκώνω τὸ χέρι μου δέν λέω: «Κοίτα! τὸ χέρι μου σηκώνεται!»

628. Θά μπορούσαμε λοιπὸν νά ποῦμε: τὸ γνώρισμα τῆς θεληματικῆς κίνησης εἶναι ἡ ἀπουσία τῆς ἐκπληξης. Καί τώρα δέν θέλω νά μέ ρωτήσῃς: «Μὰ γιατί δέν ξαφνιάζεται κανεὶς ἐδῶ»;

629. Ὅταν οἱ ἄνθρωποι μιλοῦν γιὰ τὴ δυνατότητα πρόγνωσης τοῦ μέλλοντος, πάντα ξεχνοῦν τὸ γεγονός τῆς πρόγνωσης τῶν θεληματικῶν τους κινήσεων.

630. Νά ἐξετάσῃς τοῦτα τὰ δύο γλωσσικὰ παιχνίδια :

α) Ἐνας προστάζει τὸν ἄλλο νά κουνάει τὸ χέρι του μέ ὀρισμένο τρόπο ἢ νά πάρει ὀρισμένη στάση μέ τὸ σῶμα του (γυμναστῆς καί μαθητῆς). Μιὰ παραλλαγή αὐτοῦ τοῦ γλωσσικοῦ παιχνιδιοῦ: ὁ μαθητῆς δίνει προσταγές στόν ἑαυτό του καί τίς ἐκτελεῖ.

β) Κάποιος παρατηρεῖ ὀρισμένες κανονικὲς διαδικασίες — λ.χ., τίς ἀντιδράσεις διαφορετικῶν μετάλλων στά ὀξέα — καί, πάνω σ' αὐτὴ τὴ βάση, κάνει προβλέψεις σχετικὰ μέ τίς ἀντιδράσεις πού θά λάβουν χώρα σὲ καθορισμένες περιπτώσεις.

Ἐπάρχει μιὰ ὀλοφάνερη συγγένεια ἀνάμεσα στά δύο αὐτὰ γλωσσικὰ παιχνίδια, ὅπως ἐπίσης καί μιὰ βασικὴ διαφορὰ. Καί στά δύο, θά μπορούσε

κανείς νά ὀνομάσει «προρρήσεις» τίς λέξεις πού προφέρουμε. Ἄλλά σύγκρινε τήν ἐξάσκηση πού ὀδηγεῖ στήν πρώτη τεχνική μέ τήν ἐξάσκηση πού ὀδηγεῖ στή δεύτερη!

631. «Τώρα θά πῶ δύο σκονάκια καί σέ μισή ὥρα θά κάνω ἐμετό». — Διόλου δέν ἀποτελεῖ ἐξήγηση τὸ νά πῶ ὅτι στήν πρώτη περίπτωση ἐγώ εἶμαι ὁ ἐνεργῶν, στή δεύτερη ἕνας ἀπλὸς παρατηρητής. Ἡ, ὅτι στήν πρώτη περίπτωση-βλέπω τὸν αἰτιακὸ σύνδεσμο ἀπὸ τὰ μέσα, στή δεύτερη ἀπὸ τὰ ἐξω. Καί πολλὰ παρόμοια.

Καί τὸ νά πῶ ὅτι μιὰ πρόγνωση τοῦ πρώτου τύπου δέν εἶναι λιγότερο ἀλάθητη ἀπὸ μιὰ πρόγνωση τοῦ δεύτερου τύπου, εἶναι ἐντελῶς ἄσχετο μέ τὸ θέμα.

Δέν βασίστηκα σέ παρατηρήσεις τῆς συμπεριφοράς μου ὅταν εἶπα πῶς θά ἔπινα τὰ δύο σκονάκια. Ἄλλα εἶναι ἐκεῖνα πού ἔρχονται πρὶν ἀπὸ αὐτὴ τὴν πρόταση. Ἐννοῶ τίς σκέψεις, τίς ἐνέργειες, κτλ., πού ὀδήγησαν σ' αὐτήν. Καί δέν ὀδηγεῖ παρά μόνον σέ πλάνη τὸ νά ποῦμε : «Ἡ μόνη οὐσιαστικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐκφρασὴ σου ἦταν ἡ ἀπόφασή σου — καί μόνο αὐτή».

632. Δέν θέλω νά πῶ ὅτι στήν περίπτωση τῆς ἐξωτερίκευσης τῆς βούλησής μου μέ τὴν ἐκφραση «Θά πῶ δύο σκονάκια» αἰτία εἶναι ἡ πρόγνωση — κι ἀποτέλεσμα τὸ ὅτι βγήκε σωστή. (Αὐτὸ ἴσως νά μπορούσε νά τὸ κρίνει μιὰ ἐρευνα στή φυσιολογία.) Ἄλλα αὐτὸ τουλάχιστον ἀληθεύει : Συχνά μπορούμε νά προβλέψουμε τὴν πράξη ἑνὸς ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν ἐκφραση πού δηλώνει τὴν ἀπόφασή του. Ἕνα σημαντικὸ γλωσσικὸ παιχνίδι.

633. «Πρὶν ἀπὸ λίγη ὥρα σέ διέκοψαν· τώρα ξέρεις ἀκόμα τί ἤθελες νά πεις ;» — Ἄν τὸ ξέρω, καί τὸ πῶ — μήπως αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὸ εἶχα κιόλας σκεφτεῖ πρωτύτερα, μόνο πού δέν τὸ εἶπα ; Ὁχι. Ἐκτὸς ἂν, ὡς κριτήριον γιὰ τὸ ὅτι ἡ σκέψη μου ἦταν κιόλας συμπληρωμένη τὴ στιγμὴ ἐκεῖνη, πάρεις τὴ σιγουριά μέ τὴν ὁποία συνεχίζω τὴν πρόταση πού δέν τέλειωσα.— Ἄλλα βέβαια, στήν κατάσταση καί στίς σκέψεις μου ὑπάρχουν κιόλας ἕνα σωρὸ πράγματα, πού μέ βοηθοῦν νά συμπληρώσω τὴν πρότασή.

634. Ὅταν συνεχίζω τὴ μισοτελειωμένη πρόταση καί λέω πῶς, τότε, ἔτσι ἤθελα νά τὴ συμπληρώσω, αὐτὸ μοιάζει ὅπως ὅταν, ἀπὸ σύντομες σημειώσεις, βγάξω τὸν εἰρμὸ μιᾶς ἀλυσίδας σκέψεων.

Τότε δέν ἐρμηνεύω αὐτὲς τίς σημειώσεις ; Μήπως σ' ἐκεῖνες τίς περιστάσεις ἦταν δυνατὴ μόνο *μία* συνέχιση ; Ἀσφαλῶς ὄχι. Ἄλλα δέν *διάλεξα* ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τίς ἐρμηνεῖες. *Θυμήθηκα* πῶς αὐτὸ ἤθελα νά πῶ.

635. «Ήθελα νά πῶ...» — Θυμᾶσαι διάφορες λεπτομέρειες. Ἄλλὰ οὔτε καί τὸ σύνολό τους δείχνει αὐτὴ σου τὴν πρόθεση. Μοιάζει μὲ τὸ στιγμιότυπο μίας σκηναῖς ἀπὸ τὸ ὅποιο δὲν μπορούμε νά δοῦμε παρά μόνο μερικές σκόρπιες λεπτομέρειες· ἐδῶ ἓνα χέρι, ἐκεῖ ἓνα τμήμα προσώπου, ἢ ἓνα καπέλο, — τὸ ὑπόλοιπο εἶναι σκοτεινὸ. Καί τώρα εἶναι σὰ νά ἤξερα μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα τί ἀναπαριστᾶνε ὀλόκληρη ἢ εἰκόνα. Σὰ νά μπορούσα νά διαβάσω τὸ σκοτάδι.

636. Αὐτὲς οἱ 'λεπτομέρειες' δὲν εἶναι ἀσήμαντες μὲ τὴν ἔννοια πού εἶναι ἀσήμαντες ἄλλες περιστάσεις πού μπορῶ νά τις θυμηθῶ ἐξίσου καλά. Ἄλλὰ ἂν σέ κάποιον πῶ : «Γιὰ μιὰ στιγμή ἤθελα νά πῶ...», μ' αὐτὸ δὲν μαθαίνει τίποτε σχετικὰ μὲ τις λεπτομέρειες αὐτές, οὔτε καί χρειάζεται νά τις μαντέψει. Δὲν εἶναι ἀνάγκη νά ξέρει, λ.χ., πῶς εἶχα κιόλας ἀνοίξει τὸ στόμα μου γιὰ νά μιλήσω. Ἄλλὰ *μπορεῖ* νά 'συμπληρώσει τὴν εἰκόνα' τῆς διαδικασίας μ' αὐτὸ τὸν τρόπο. (Καί αὐτὴ ἡ ἰκανότητα εἶναι μέρος τῆς κατανόησης αὐτοῦ πού εἶπα.)

637. «Ξέρω ἀκριβῶς τί ἤθελα νά πῶ!» Κι ὁμως δὲν τὸ εἶπα. — Καί ὁμως δὲν τὸ ἔμαθα συνάγοντάς το ἀπὸ κάποια ἄλλη διαδικασία πού ἔλαβε χώρα τότε καί πού τώρα ἔρχεται στὴ μνήμη μου.

Καί οὔτε *ἐρμηνεύω* ἐκείνη τὴν κατάσταση καί τὰ προηγούμενά της. Γιατί δὲν τὰ λαβαίνω ὑπόψη μου καί δὲν τὰ κρίνω.

638. Πῶς γίνεται τότε, μολοντοῦτο, νά ἔχω τὴν τάση νά βλέπω μιὰν ἐρμηνεία ὅταν λέω «Γιὰ μιὰ στιγμή θέλησα νά τὸν ξεγελάσω»;

«Πῶς μπορεῖς νά εἶσαι βέβαιος πῶς γιὰ μιὰ στιγμή θέλησες νά τὸν ξεγελάσεις; Σὰν πολὺ ἀπλοϊκὲς δὲν ἦταν οἱ ἐνέργειες καί οἱ σκέψεις σου;»

Γιατί, μήπως δὲν μπορεῖ νά εἶναι πολὺ ἀνεπαρκῆς ἡ μαρτυρία; Ναί, ὅταν ψάξει κανεὶς βαθύτερα τότε φαίνεται ἐξαιρετικὰ ἀνεπαρκῆς· ἀλλὰ αὐτὸ δὲν συμβαίνει μήπως ἐπειδὴ δὲν προσέχουμε τὴν ἱστορία αὐτῆς τῆς μαρτυρίας; Ἄν γιὰ μιὰ στιγμή εἶχα τὴν πρόθεση νά κάνω τὸν ἄλλο νά πιστέψει πῶς δὲν ἤμουν καλά, τότε, χρειάζομαι μιὰ «προϊστορία».

Ἐκεῖνος πού λέει «Γιὰ μιὰ στιγμή...» περιγράφει στ' ἀλήθεια μόνο μιὰ στιγμαία διαδικασία;

Ἄλλὰ ἀκόμη κι ὀλόκληρη ἡ ἱστορία δὲν ἦταν ἡ μαρτυρία στὴν ὁποία βασίστηκα γιὰ νά πῶ : «Γιὰ μιὰ στιγμή...».

639. Ἡ γνώμη, θὰ ἤθελε κανεὶς νά πεῖ, *ἐξελίσεται*. Ἄλλὰ καί ἐδῶ ὑπάρχει ἓνα λάθος.

640. «Αυτή ή σκέψη είναι συναφής με σκέψεις που είχα κάνει άλλοτε». — Πώς τὸ κάνει αυτό; Χάρη σ' ένα *αἴσθημα* συνάφειας; Ἐλλὰ πὼς μπορεῖ τὸ αἴσθημα νὰ συνδέσει πραγματικά τις σκέψεις; — Ἐδῶ ή λέξη «αἴσθημα» είναι πολὺ παραπλανητική. Ἐλλὰ καμιά φορά είναι δυνατό νὰ ποῦμε με βεβαιότητα: «Αυτή ή σκέψη συνδέεται με ἐκείνες τις προηγούμενες», χωρίς ὁμως νὰ εἴμαστε σὲ θέση νὰ δείξουμε τὸ σύνδεσμο. Αὐτὸ ἴσως ἔρθει ἀργότερα.

641. «Ἄν είχα προφέρει τις λέξεις Ἐώρα θέλω νὰ τὸν ξεγελάσω», ή πρόθεση μου δὲν θὰ ήταν πὸ βέβαιη ἀπ' ὅ,τι θὰ ήταν ἂν δὲν τις είχα προφέρει». — Ἐλλὰ και ἂν είχες πεί ἐκείνες τις λέξεις, θὰ ἔπρεπε ὅπωςδήποτε νὰ τις ἐννοεῖς στὰ σοβαρά; (Ἐτσι, ή πὸ σαφής ἔκφραση τῆς πρόθεσης, ἀπὸ μόνη της δὲν ἀρκεί ὡς ἀποδεικτικὸ στοιχεῖο τῆς πρόθεσης.)

642. «Ἐκείνη τή στιγμή τὸν μίσησα». — Τί συνέβηκε ἐδῶ; Δὲν ήταν μήπως μόνο σκέψεις, αἰσθήματα και ἐνέργειες; Κι ἂν ἦθελα νὰ «ξαναζήσω» ἐκείνη τή στιγμή, θὰ ἔπρεπε νὰ κάνω ἕναν ὀρισμένο μορφασμό, νὰ σκεφτῶ ὀρισμένα πράγματα, νὰ ἀναπνεύσω με ὀρισμένο τρόπο, νὰ προκαλέσω μέσα μου ὀρισμένα συναισθήματα. Θὰ μπορούσα νὰ φανταστῶ μιὰ συζήτηση, μιὰ ὀλόκληρη σκηνή, ὅπου ἀναψε αὐτὸ τὸ μίσος. Και θὰ μπορούσα νὰ παίξω αὐτὴ τή σκηνή με συναισθήματα που νὰ πλησιάζουν αὐτὰ που νιώθει κανεῖς σὲ μιὰ πραγματική περίσταση. Σ' αὐτὸ φυσικά θὰ με βοηθήσει τὸ ὅτι πράγματι ἔζησα τέτοιες καταστάσεις.

643. Ἄν τώρα ντρέπομαι γιὰ τὸ ἐπεισόδιο, νιώθω ντροπή γιὰ ὅλα: τὰ λόγια, τὸν φαρμακερὸ τόνο, κτλ.

644. «Δὲν ντρέπομαι γιὰ ἐκεῖνο που ἔκανα τότε, ἀλλὰ γιὰ τὴν πρόθεση που είχα» — Και ή πρόθεση δὲν βρισκόταν και μέσα σ' αὐτὸ που ἔκανα; Τί αἰτιολογεῖ τὴ ντροπή; Ὀλάκερη ή ἱστορία τοῦ ἐπεισοδίου.

645. «Γιὰ μιὰ στιγμή θέλησα...» Δηλαδή, είχα ἕνα ὀρισμένο συναίσθημα, ἕνα ἐσωτερικὸ βίωμα· και τὸ θυμάμαι. — Και τώρα θυμήσου τὸ πολὺ καλά! Ἐδῶ, τὸ ἐσωτερικὸ βίωμα τῆς βούλησης μοιάζει νὰ χάνεται ξανά. Στὴ θέση του, θυμάται κανεῖς σκέψεις, συναισθήματα, κινήσεις και ἀκόμα και δεσμούς με προγενέστερες καταστάσεις.

Εἶναι σὰ νὰ είχαμε ἀλλάξει τὴ ρύθμιση ἑνὸς μικροσκοπίου. Τώρα βρίσκεται στὸ ἐστιακὸ σημεῖο ἐκεῖνο που πρῶτα δὲν τὸ βλέπαμε.

646. «Καλά, αὐτὸ δείχνει μονάχα ὅτι ρύθμισες λάθος τὸ μικροσκοπίό σου.»

Ἐπρεπε νὰ παρατηρήσεις ἕνα ὀρισμένο στρώμα τοῦ παρασκευάσματος, ἐνῶ τὴν ὥρα βλέπεις ἕνα ἄλλο».

Σ' αὐτὸ ὑπάρχει κατιτὶ σωστό. Ἄλλὰ ὑπόθεσε πῶς (μὲ μιὰν ἰδιαίτερη ρύθμιση τῶν φακῶν) θυμάμαι ἕνα μόνο αἶσθημα. Πῶς μπορῶ νὰ πῶ ὅτι αὐτὸ τὸ αἶσθημα εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ὀνομάζω ἢ «πρόθεση»; Καθεμιὰ ἀπὸ τὶς προθέσεις μου θὰ μπορούσε, λόγου χάρι, νὰ συνοδεύεται ἀπὸ ἕνα γαργάλισμα.

647. Ποιὰ εἶναι ἡ φυσικὴ ἔκφραση τῆς πρόθεσης; — Κοίτα ἕνα γάτο τὴν ὥρα πού, σερνάμενος μὲ τὴν κοιλιὰ, πλησιάζει ἕνα πουλί· ἢ ἕνα ζῶο ποὺ θέλει νὰ τὸ σκάσει.

(Σύνδεση μὲ προτάσεις σχετικὲς μὲ τὰ αἰσθήματα.)

648. «Δὲν θυμάμαι πιά τὰ λόγια μου, ἀλλὰ θυμάμαι ἀκριβῶς τὴν πρόθεσή μου· μὲ τὰ λόγια μου ἤθελα νὰ τὸν καθησυχάσω». Τί μοῦ ἀποκαλύπτει ἡ ἀνάμνηση· τί εἶναι ἐκεῖνο ποὺ μοῦ φέρνει μπροστά στὴν ψυχὴ; Κι ἂν δὲν ἔκανε ἄλλο παρά νὰ μοῦ ὑποδείχνει αὐτὲς τὶς λέξεις; ! — κι ἴσως κι ἄλλες ἀκόμα ποὺ συμπληρώνουν τὴν εἰκόνα μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια. — («Δὲν θυμάμαι πιά τὰ λόγια μου, ἀλλὰ θυμάμαι καλὰ τὸ πνεῦμα τους».)

649. «᾿Ωστε αὐτὸς ποὺ -δὲν ἔμαθε καμιὰ γλώσσα δὲν μπορεῖ νὰ θυμᾶται ὀρισμένα πράγματα;» Ἄσφαλῶς, — δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει ρηματικὲς ἀναμνήσεις, ρηματικὲς ἐπιθυμίες ἢ φόβους, κτλ. Μήπως, στὴ γλώσσα, οἱ ἀναμνήσεις κτλ., δὲν εἶναι μονάχα ξεθωριασμένες παραστάσεις τῶν καθαντὸ βιωμάτων; Τότε λοιπὸν δὲν εἶναι βιώματα καὶ ἐκεῖνα ποὺ ἀνήκουν στὴ σφαῖρα τῆς γλώσσας;

650. Λέμε ὅτι ὁ σκύλος φοβᾶται πῶς ὁ κύριός του θὰ τὸν δεῖρει· ἀλλὰ δὲν λέμε: φοβᾶται πῶς ὁ κύριός του θὰ τὸν δειρεῖ εὐριο. Γιατί ὄχι;

651. «Θυμάμαι πῶς ἐκεῖνο τὸν καιρὸ θὰ μοῦ ἄρесе νὰ μείνω λίγο ἀκόμη». — Ποιὰ εἶναι ἡ εἰκόνα αὐτῆς τῆς ἐπιθυμίας ποὺ ἔρχεται στὸ νοῦ μου; Ἄπολύτως καμιά. Ἐκεῖνο ποὺ βλέπω μπροστά μου στὴ μνήμη, δὲν μοῦ ἐπιτρέπει νὰ βγάλω κανένα συμπέρασμα γιὰ τὰ συναισθήματά μου. Κι ὁμοῦ θυμάμαι πολὺ καθαρὰ πῶς ὑπῆρχαν.

652. «Τὸν ζύγισε μὲ μιὰ ἐχθρικὴ ματιὰ καὶ εἶπε...» Αὐτὸς ποὺ διαβάζει τὸ διήγημα τὸ καταλαβαίνει αὐτὸ· στὸ νοῦ του δὲν παρουσιάζεται καμιά ἀμφιβολία. Τώρα λές· «Ἐντάξει, αὐτὸς προσθέτει νοερά τὴ σημασία, τὴ μαγεύει». — Ὅχι στὴ γενικὴ περίπτωσι. Γενικά, ὁ ἀναγνώστης δὲν προ-

σθέτει τίποτε, δὲν μαντεύει τίποτε. — Ἄλλὰ μπορεῖ ἀργότερα νὰ ἀποκαλυφθεῖ πὼς ἡ ἐχθρική ματιὰ καὶ τὰ λόγια ἦταν προσποίηση, ἢ πὼς σκόπιμα καλλιεργήθηκε ἡ ἀμφιβολία ἂν ἦταν ψεύτικα ἢ ὄχι, καὶ πὼς πράγματι μαντεύει μιὰ δυνατὴ ἐρμηνεία. — Ἄλλὰ τότε, τὸ πρῶτο πού μαντεύει εἶναι ἕνας συσχετισμὸς ἀπὸ συναφεῖς περιστάσεις. Λόγου χάρη, λέει στὸν ἑαυτὸ του : ἐκεῖνοι οἱ δύο, πού, ἐδῶ, κρατοῦν τόσο ἐχθρική στάση, στὴν πραγματικότητα εἶναι φίλοι· κτλ., κτλ.

((«Ἄν θές νὰ καταλάβεις τὴν πρόταση, πρέπει νὰ φανταστεῖς τὴ σημασία της γιὰ τὴν ψυχὴ, τὶς ψυχικὲς καταστάσεις πού τὴ συνοδεύουν»))

653. Φαντάσου αὐτὴ τὴν περίπτωση : Λέω σὲ κάποιον πὼς ἔκανα μιὰν ὀρισμένη διαδρομὴ ἀκολουθώντας ἕνα σχέδιο πού εἶχα ἐτοιμάσει πῶς πρὶν. Μὲ τὴν εὐκαιρία, τοῦ δείχνω αὐτὸ τὸ σχέδιο πού ἀποτελεῖται ἀπὸ γραμμὲς πάνω σ' ἕνα χαρτί· ὥστόσο δὲν μπορῶ νὰ τοῦ ἐξηγήσω τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο αὐτὲς οἱ γραμμὲς εἶναι τὸ σχέδιο τῆς διαδρομῆς μου· δὲν εἶμαι σὲ θέση νὰ τοῦ δώσω κανόνες γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ σχεδίου. Κι ὅμως ἀκολούθησα ἐκεῖνο τὸ σχεδιάγραμμα μὲ ὄλες τὶς χαρακτηριστικὲς ἐνδείξεις τῆς χρήσης ἐνὸς χάρτη. Θὰ μπορούσα, ἕνα τέτοιο σχεδιάγραμμα, νὰ τὸ ὀνομάσω ἴδιωτικὸ σχέδιο· ἢ τὸ φαινόμενο πού ἔχω περιγράψει «ἀκολουθῶ ἕνα ἴδιωτικὸ σχέδιο». (Ἄλλὰ, φυσικά, θὰ ἦταν πολὺ εὐκολο ἢ ἔκφραση αὐτὴ νὰ παρανοηθεῖ.)

Θὰ μπορούσα τώρα νὰ πῶ : «Ὅτι τότε ἤθελα νὰ ἐνεργήσω ἔτσι καὶ ἔτσι τὸ διαβάζω, σὰ νὰ λέγαμε, ἀπὸ ἕνα σχέδιο, ἂν καὶ δὲν ὑπάρχει σχέδιο» ; Ἄλλὰ τοῦτο, ἄλλο δὲν σημαίνει παρά : *Τώρα ἔχω τὴ διάθεση νὰ πῶ* : «Διαβάζω τὴν πρόθεση νὰ ἐνεργήσω ἔτσι ἀπὸ ὀρισμένους ψυχικὲς καταστάσεις πού θυμᾶμαι».

654. Τὸ λάθος μας εἶναι πὼς ψάχνουμε μιὰν ἐξήγησι ἐκεῖ ὅπου θὰ ἔπρεπε νὰ βλέπουμε αὐτὸ τὸ γεγονὸς σὰν ἴπρωτο-φαινόμενο. Ἐκεῖ, δηλαδὴ, ὅπου θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχαμε πεῖ : *παίζεται αὐτὸ τὸ γλωσσικὸ παιχνίδι*.

655. Δὲν πρόκειται γιὰ τὴν ἐξήγησι ἐνὸς γλωσσικοῦ παιχνιδιοῦ μὲ τὴ βοήθεια τῶν βιωμάτων μας, ἀλλὰ γιὰ τὴν ἐπισήμανσι ἐνὸς γλωσσικοῦ παιχνιδιοῦ.

656. *Γιὰ ποιὸ σκοπὸ λέω σὲ κάποιον πὼς πρωτύτερα εἶχα τοῦτη καὶ ἐκεῖνη τὴν ἐπιθυμία ; — Νὰ θεωρήσεις τὸ γλωσσικὸ παιχνίδι ὡς τὸ πρωταρχικό. Καὶ τὰ συναισθήματα, κτλ., ὡς τρόπο νὰ παρατηρεῖς τὸ γλωσσικὸ παιχνίδι, ὡς ἐρμηνεία του.*

Θά μπορούσε κανείς να ρωτήσει : Πώς ξφτασε ὁ ἄνθρωπος νά ἐκφράζει ρηματικά ἐκεῖνο πού ὀνομάζουμε : ἀνακοίνωση μιᾶς ἐπιθυμίας πού εἶχαμε στό παρελθόν, ἢ μιᾶς πρόθεσης πού εἶχαμε στό παρελθόν ;

657. Ἄς φανταστοῦμε πώς αὐτή ἡ ἔκφραση παίρνει πάντα τὴ μορφή : «Εἶπα στὸν ἑαυτό μου : ἄχ ! νά μπορούσα νά μείνω ἀκόμη λίγο !» Ὁ σκοπὸς μιᾶς τέτοιας ἀνακοίνωσης θά μπορούσε νά εἶναι ἡ γνωστοποίηση τῶν ἀντιδράσεών μου στὸν ἄλλο. (Σύγκρινε τὴ γραμματικὴ τῶν «ἐννοῶ» καὶ «vouloir dire».)

658. Φαντάσου νά ἐκφράζαμε τό ὅτι ἓνας ἄνθρωπος ἔχει μιὰ πρόθεση, λέγοντας στερεότυπα : «Αὐτός, σά νά λέγαμε, εἶπε στὸν ἑαυτό του Ὅχι θέλω...» — Αὐτὴ εἶναι ἡ εἰκόνα. Καὶ τώρα θέλω νά ξέρω : πὼς χρησιμοποιεῖ κανεὶς τὴν ἔκφραση «σά νά λέγαμε, λέω κάτι στὸν ἑαυτό μου» ; Γιατί δὲν σημαίνει : λέω κάτι στὸν ἑαυτό μου.

659. Γιατί νά θέλω νά τοῦ πῶ ὅχι μόνο αὐτό πού ἔκανα, ἀλλὰ καὶ νά τοῦ ἀνακοινώσω καὶ μιὰ πρόθεση ; — Ὅχι ἐπειδὴ ἡ πρόθεση ἦταν κατιτί πού κι αὐτό λάβαινε χώρα τὴν ὥρα ἐκείνη. Ἄλλὰ ἐπειδὴ θέλω νά τὸν πληροφορήσω γιὰ κατιτί σχετικὸ μὲ ἐμένα, κάτι πού πάει πέρα ἀπὸ ἐκεῖνο πού συνέβηκε τότε.

Τοῦ φανερώνω κάτι ἐνδόμυχα δικό μου, ὅταν τοῦ λέω τί ἤθελα νά κάνω. — Ἄλλὰ ὅχι μὲ βάση μιὰν αὐτοπαρατήρηση, ἀλλὰ μέσα ἀπὸ μιὰν ἀντίδραση (θά μπορούσε κανεὶς καὶ νά τὴν πεῖ ἐνόραση).

660. Ἡ γραμματικὴ τῆς ἔκφρασης «Τότε ἤθελα νά πῶ...» συγγενεῖ μὲ ἐκείνην τῆς ἔκφρασης «Τότε ἦμουν σὲ θέση νά συνεχίσω».

Στὴ μιὰ περίπτωσι θυμᾶμαι μιὰ πρόθεση, στὴν ἄλλη ἓνα κατανοεῖν.

661. Θυμᾶμαι πὼς ἐννοοῦσα ἐκεῖνον. Μήπως θυμᾶμαι μιὰ διαδικασίᾳ ἢ μιὰ κατάστασι ; — Πότε ἄρχισε ; πὼς ἐξελίχτηκε ; κτλ.

662. Σὲ μιὰ λίγο διαφορετικὴ κατάστασι, ἀντὶ γιὰ σιωπηλὸ γνέψιμο, θά εἶχε πεῖ : «Πῆς τοῦ Ν. νά ἔρθει κοντά μου». Τώρα μπορούμε νά ποῦμε πὼς οἱ λέξεις «Ἦθελα νά ἔρθει κοντά μου ὁ Ν.» περιγράφουν τὴν τότε κατάστασι τῆς ψυχῆς μου· ἀλλὰ μπορούμε καὶ νά μὴν τὸ ποῦμε.

663. Ὅταν λέω «Τὸν ἐννοοῦσα» πολὺ πιθανὸ νά μοῦ ἔρχεται στὸ νοῦ μιὰ εἰκόνα, λ.χ., τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο τὸν κοίταξα, κτλ.· ἀλλὰ ἡ εἰκόνα εἶναι μονάχα σάν τὴν εἰκονογράφηση σὲ μιὰν ἱστορία. Θά ἦταν σχεδὸν ἀδύ-

νατο να βγάλει κανείς το παραμικρό συμπέρασμα αν είχε μόνο την εικονογράφηση· μόνο αν γνωρίζει κανείς την Ιστορία, ξέρει τί να κάνει με την εικόνα.

664. Στη χρήση μίας λέξης θα μπορούσε κανείς να ξεχωρίσει μίαν 'επιφανειακή γραμματική' από μιὰ 'γραμματική βάθους'. 'Από τὴ χρήση μίας λέξης, ἐκεῖνο ποὺ ἀμέσως χαράζεται μέσα μας εἶναι ὁ τρόπος τῆς εφαρμογῆς τῆς στὴν κατασκευὴ τῆς πρότασης, τὸ μέρος τῆς χρήσης τῆς — θὰ μπορούσε κανείς νὰ πεί — ποὺ μπορεῖ νὰ τὸ πιάσει τὸ ἀφτί μας. — Καὶ τώρα νὰ συγκρίνεις τὴ γραμματικὴ βάθους (λ.χ.) τῆς λέξης «ἐννοῶ», με ἐκεῖνο ποὺ θὰ μᾶς ἔκανε νὰ ὑποθέσουμε ἢ ἐπιφανειακὴ τῆς γραμματικῆς. Διόλου ἐκπληκτικὸ τὸ ὅτι τὸ βρίσκουμε δύσκολο νὰ προσανατολιστοῦμε.

665. Φαντάσου κάποιον πού, με ἔκφραση πόνου στὸ πρόσωπο, δείχνει τὸ μάγουλό του καὶ λέει : «abracadabra !» — Ρωτᾶμε : «Τί ἐννοεῖς ;» Καὶ αὐτὸς ἀπαντᾷ «Ἐννοοῦσα τὸν πονόδοντο». — Ἀμέσως ἀναλογιέσαι : Πῶς μπορεῖ κανείς μ' αὐτὴ τὴ λέξη νὰ ἐννοεῖ πονόδοντο ; Ἡ : τί σήμαινε τὸ νὰ ἐννοεῖ κανείς τὸν πόνον μ' αὐτὴ τὴ λέξη ; Καὶ ὅμως, σ' ἓνα ἄλλο πλαίσιο, θὰ ἀποφαινόσουν πῶς ἡ νοητικὴ δραστηριότητα τοῦ νὰ ἐννοοῦμε τὸ καὶ τὸ, εἶναι τὸ πιὸ σημαντικὸ πράγμα στὴ χρήση τῆς γλώσσας.

Μὰ πῶς λοιπὸν δεν γίνεται νὰ πῶ : «Μὲ 'abracadabra' ἐννοῶ τὸν πονόδοντο» ; Ἀσφαλῶς, ἀλλὰ τοῦτο εἶναι ἓνας ὀρισμὸς· ὄχι μιὰ περιγραφή ἐκείνου ποὺ συμβαίνει μέσα μου καθὼς προφέρω τὴ λέξη.

666. Φαντάσου πῶς ἔχεις πόνους καὶ πῶς συνάμα ἀκοῦς νὰ κουργίζου ἓνα πιάνο στὸ διπλανὸ δωμάτιο. Λές : «Σύντομα θὰ σταματήσει». Ὑπάρχει βέβαια διαφορά, ἂν ἐννοεῖς τὸν πόνον ἢ τὸ κούρδισμα τοῦ πιάνου ! — Ἀσφαλῶς· ἀλλὰ σὲ τί ἔγκειται αὐτὴ ἡ διαφορά ; Παραδέχομαι πῶς σὲ πολλές περιπτώσεις, στὸ νὰ ἐννοεῖς κάτι ἀντιστοιχεῖ μιὰ προσήλωση τῆς προσοχῆς, καθὼς ἐπίσης συχνὰ σ' αὐτὸ ἀντιστοιχεῖ μιὰ ματιά, μιὰ χειρονομία ἢ ἓνα κλείσιμο τῶν ματιῶν, ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ ὀνομάσουμε «κοιτῶ-μέσα - στὸν - ἑαυτὸ - μου».

667. Φαντάσου πῶς κάποιος προσποιεῖται ὅτι ἔχει ἓναν πόνον καὶ λέει : «Θὰ περάσει σύντομα». Μήπως δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε πῶς ἐννοεῖ τὸν πόνον ; Καὶ ὅμως δὲν συγκεντρώνει τὴν προσοχὴ του σὲ κανένα πόνον. — Καὶ τί γίνεται ἂν τελικὰ πῶ : «Πέρασε πιά» ;

668. Μὰ δὲν μπορεῖ νὰ πεί κανείς ψέματα μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ; Λές : «Θὰ περάσει σύντομα», καὶ ἐννοεῖ τὸν πόνον — ἀλλὰ ὅταν τὸν ρωτήσουν «Τί

έννοοσες ;» άπαντάει : «Τό θόρυβο στή διπλανή κάμαρα». Σε τέτοιες περιπτώσεις λέει κανείς κάτι σαν : «Ήθελα νά άπαντήσω..., μά τό σκέφτηκα καλύτερα και άπάντησα....»

669. Καθώς μιλάει, μπορεί κανείς νά άναφερθει σ' ένα άντικείμενο μέ τό νά τό δείξει. Έδώ τό δείξιμο είναι μέρος τοῦ γλωσσικοῦ παιχνιδιοῦ. Καί τώρα μας φαίνεται πώς μιλάμε γιά ένα αίσθημα επειδή, καθώς μιλάμε, κατευθύνουμε τήν προσοχή μας σ' αὐτό. Ἀλλά πού βρίσκεται ἡ άναλογία ; Προφανώς, στό ὅτι μπορούμε νά ὑποδείξουμε ένα πράγμα *κοιτάζοντας* και *άκούγοντας*.

Ἀλλά σ' ὀρισμένες περιστάσεις, ακόμα και τό *δείξιμο* τοῦ άντικειμένου γιά τό ὅποιο μιλάμε, μπορεί νά είναι ὀλοτέλα ἐποσειῶδες γιά τό γλωσσικό παιχνίδι, γιά τή σκέψη.

670. Φαντάσου πώς τηλεφωνεῖς σέ κάποιον και τοῦ λές : «Αὐτό τό τραπέζι εἶναι πολύ ψηλό» και, συνάμα, μέ τό δάχτυλό σου δείχνεις τό τραπέζι. Τί ρόλο παίζει ἔδῳ τό δείξιμο ; Μπορῶ νά πῶ : δείχνοντάς το, *ένωῶ* τό τραπέζι γιά τό ὅποιο γίνεται λόγος ; Ἀλλά τί ἐξυπηρετεῖ αὐτό τό δείξιμο, και τί ἐξυπηρετοῦν αὐτές οἱ λέξεις κι ὅ,τι ἄλλο μπορεί νά τις συνοδεύει ;

671. Λοιπόν τί δείχνω μέ τήν ἐσωτερική δραστηριότητα τῆς ἀκρόασης ; Τόν ἤχο πού φτάνει σ' ἄφτιά μου και, ὅταν δέν ἀκούῳ *τίποτε*, τή σιωπή ; Ἡ ἀκρόαση *πάχνει*, σά νά λέγαμε, μιάν ἀκουστική ἐντύπωση και γι' αὐτό δέν μπορεί νά τήν ὑποδείξει, ἀλλά μπορεί μόνο νά ὑποδείξει τή *θέση*, ὅπου τήν ψάχνει.

672. Ἄν τή δεκτική στάση τήν ὀνομάζουμε 'κατάδειξη' κάποιου πράγματος, — τότε ἐκεῖνο πού ὑποδείχνουμε δέν εἶναι τό αίσθημα πού ἀντλήσαμε ἀπό αὐτήν.

673. Ἡ νοητική στάση δέν 'συνοδεύει' τή λέξη μέ τήν ἴδια ἔννοια πού τή συνοδεύει μιά χειρονομία. (Τό ἴδιο ὅπως μπορεί κάποιος νά ταξιδεύει ὀνος του, και ὠστόσο νά συνοδεύεται ἀπό τίς εὐχές μου· ἢ ένας χῶρος μπορεί νά εἶναι ἄδειος, κι ὀμως γεμάτος φῶς.)

674. Λέει κανείς, λόγου χάρι : «Τώρα μόλις, δέν ἔννοοσα πραγματικά τόν πόνο μου· δέν τοῦ ἔδωσα ἀρκετή προσοχή» ; Μήπως, λ.χ., ἀναρωτιέμαι : «Τώρα μόλις τί ἔννοοσα μ' αὐτή τή λέξη ; Ἡ προσοχή μου ἦταν διχασμένη ἀνάμεσα στόν πόνο μου και στό θόρυβο —» ;

675. «Πές μου, τί συνέβηκε μέσα σου καθώς πρόφερες τις λέξεις... ;» — Σ' αυτό ή απάντηση δέν είναι «Έννοουσα...» !

676. «Μέ εκείνη τή λέξη έννοουσα αυτό» είναι μιá δήλωση πού χρησιμοποείται διαφορετικά από μιá δήλωση σχετική μέ κάτι πού έπαθε ή ψυχή.

677. 'Από τήν άλλη μεριά : «Όταν πριν από λίγο έβριζες, τό έννοουσες πραγματικά ;» Αυτό ίσως νά σημαίνει τό ίδιο μέ : «Ήσουν θυμωμένος στ' άλλθεια ;» — Κι ή απάντηση μπορεί νά βασίζεται σέ μιάν ένδοσκόπηση καί, συχνά, είναι κάτι σάν : «Δέν τό έννοουσα πολú σοβαρά», «Τό έννοουσα μισοαστεία», κτλ. Έδώ ύπάρχουν διαφορές βαθμού.

Και πράγματι λέμε : «Τόν μισο-σκεφτόμουν καθώς έλεγα αὐτά τά λόγια».

678. Σέ τί συνίσταται αυτό τό νά έννοεις (τόν πόνο, ή τό κούρδισμα τοῦ πιάνου) ; Δέν έρχεται καμία απάντηση — γιατί οί απαντήσεις πού παρουσιάζονται άμέσως δέν αξίζουν τίποτε. — «Και όμως εκείνη τή φορά έννοουσα τό ένα πράγμα, κι όχι τό άλλο». Ναι, — τώρα τό μόνο πού εκανες ήταν νά επαναλάβεις έμφαντικά μιá πρόταση πού, έτσι κι άλλιώς, κανείς δέν τήν άμφισβήτησε.

679. «Μά μπορείς νά άμφιβάλεις πώς έννοουσες αυτό ;» — Όχι· αλλά ούτε και μπορώ νά είμαι βέβαιος πώς τό ξέρω.

680. Όταν μου λές πώς έβρισες και πώς, καθώς τό εκανες, έννοουσες τόν Ν., είναι για μένα άδιάφορο αν κοίταξες τήν εικόνα του, ή αν τόν φαντάστηκες, ή αν πρόφερες τό όνομά του, κτλ. Τά συμπεράσματα, πού μ' ενδιαφέρει νά βγάλω από αυτό τό γεγονός, δέν έχουν καμία σχέση μ' αυτά τά πράγματα. 'Από τήν άλλη μεριά όμως, θά μπορούσε ένας νά μου εξηγήσει πώς ή βρισιά είναι άποτελεσματική μόνο όταν εκείνος πού τήν προφέρει έχει μιá σαφή παράσταση εκείνου στον όποιο τήν άπευθύνει ή προφέρει φωναχτά τό όνομά του. 'Αλλά δέν θά λέγαμε : «Έχει σημασία ό τρόπος μέ τόν όποιο αυτός πού καταριέται έννοεί τό θύμα».

681. Κι ούτε, φυσικά, ρωτάει κανείς : «Είσαι βέβαιος πώς αυτόν έβρισες ; Είσαι βέβαιος πώς μ' αυτόν έγινε ή σύνδεση ;»

Τότε πρέπει νά είναι πολú εύκολο νά γίνει αυτή ή σύνδεση, αν μπορεί κανείς νά είναι τόσο σίγουρος γι αυτήν ; ! Μπορούμε νά ξέρουμε πώς δέν ξαστοχεί. — Καλά, μπορεί νά μου συμβεί νά θέλω νά γράψω στον ένα και όμως, στην πράξη, νά γράψω στον άλλον ; Και πώς θά μπορούσε τουτο νά συμβεί ;

682. «Είπες 'Θά σταματήσει σύντομα'. — Σκέφτηκες τὸν ἦχο ἢ τὸν πόνου σου ;» Ἄν ἀπαντήσει : «Σκέφτηκα τὸ κούρδισμα τοῦ πιάνου» — μήπως διαπιστώνει πὼς ὑπῆρχε κιόλας αὐτὴ ἢ σύνδεση ἢ τὴν κάνει μ' αὐτὲς τὶς λέξεις ; — Δὲν μπορῶ νὰ πῶ καὶ τὰ δύο ; Ἄν αὐτὸ ποῦ εἶπε ἦταν ἀλήθεια, ἐκεῖνη ἢ σύνδεση δὲν ὑπῆρχε, — ὥστόσο δμως δὲν κάνει μιὰ σύνδεση ποῦ δὲν ὑπῆρχε.

683. Σχεδιάζω ἓνα κεφάλι. Ρωτᾷς : «Ποιὸν ὑποτίθεται πὼς παριστάνει ;» — Ἐγώ : «Αὐτὸς πρέπει νὰ εἶναι ὁ Ν.» — Ἐσύ : «Ἄλλὰ δὲν τοῦ μοιάζει· μάλλον μοιάζει τοῦ Μ.» — Λέγοντας πὼς παριστάνει τὸν Ν. ἔκανα μιὰ σύνδεση ἢ ἀνακοίνωσα μιὰ σύνδεση ; Ἄλλὰ τότε ποιά σύνδεση ὑπῆρχε ;

684. Τί εἶναι αὐτὸ ποῦ μὲ κάνει νὰ λέω πὼς οἱ λέξεις μου περιγράφουν μιὰ σύνδεση ποῦ ὑπῆρχε ; Καλὰ λοιπόν, αὐτὸ ἀναφέρεται σὲ διάφορα πράγματα, ποῦ δὲν ἦρθαν στὸ προσκῆνιο μόνο δταν πρόφερα τὰ λόγια. Λέει, λ.χ., ὅτι ἂν μὲ εἶχαν ρωτήσει, θὰ εἶχα δώσει μιὰν ὀρισμένη ἀπάντηση. Ἄκομη κι ἂν αὐτὴ εἶναι ὑποθετικὴ πρόταση, ὥστόσο λέει κάτι σχετικὰ μὲ τὸ παρελθόν.

685. «Ψάξε τὸ Α» δὲν σημαίνει «Ψάξε τὸ Β»· ἀλλὰ μπορῶ, ἀκολουθώντας τὶς δύο προσταγές, νὰ κάνω ἀκριβῶς τὸ ἴδιο πράγμα.

Τὸ νὰ λέμε ὅτι κάτι διαφορετικὸ πρέπει νὰ συμβαίνει στὶς δύο περιπτώσεις θὰ ἦταν σὰ νὰ λέγαμε ὅτι οἱ προτάσεις «Σήμερα εἶναι τὰ γενέθλιά μου» καὶ «Τὰ γενέθλιά μου εἶναι στὶς 26 τοῦ Ἀπρίλη» πρέπει νὰ ἀναφέρονται σὲ διαφορετικὲς ἡμέρες, γιὰ τὸ νόημά τους δὲν εἶναι τὸ ἴδιο.

686. «Ἀσφαλῶς ἐννοοῦσα τὸν Β· καθόλου δὲν σκεφτόμουν τὸν Α !»

«Ἦθελα νὰ ἔρθει σὲ μένα ὁ Β, ἔτσι πού...» — Ὅλα αὐτὰ ὑποδείχνουν ἓνα εὐρύτερο πλαίσιο συσχετισμοῦ.

687. Μερικὲς φορές, ἀντὶ «Αὐτὸν ἐννοοῦσα», μπορεῖ βέβαια κανεὶς νὰ πεῖ «Αὐτὸν σκέφτηκα»· μερικὲς ἄλλες φορές, καί : «Ναί, γι' αὐτὸν μιλοῦσαμε». Ἀναρωτήσου λοιπόν σὲ τί συνίσταται τὸ 'νὰ μιᾶμε γι' αὐτόν'.

688. Σὲ ὀρισμένες περιστάσεις μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ : «Καθὼς μιλοῦσα, εἶχα τὸ αἶσθημα πὼς τὸ ἔλεγα σὲ σένα». Ἄλλὰ δὲν θὰ ἔλεγα κάτι τέτοιο ἂν μιλοῦσα ἀπευθεῖας μὲ σένα.

689. «Σκέφτομαι τὸν Ν.» «Μιλῶ γιὰ τὸν Ν.»

Πὼς μιῶ γιὰ αὐτόν ; Λ.χ., λέω «Σήμερα πρέπει νὰ πάω νὰ βρῶ τὸν

N.» — Ἄλλὰ ἀσφαλῶς αὐτὸ δὲν φτάνει. Στὸ κάτω κάτω, μὲ τὸ «N» θὰ μπορούσα νὰ ἐννοῶ πολλὰ καὶ διάφορα πρόσωπα ποὺ ἔχουν αὐτὸ τὸ ὄνομα. — «Ὡστε ἀνάμεσα στὴ μιλιὰ μου καὶ στὸν N. θὰ πρέπει νὰ ὑπάρχει καὶ ἄλλος ἀκόμη δεσμός, γιατί ἄλλιῶς δὲν θὰ εἶχα ἀκόμη ἐννοήσει ΑΥΤΟΝ.»

Βέβαια, ὑπάρχει ἓνας τέτοιος δεσμός. Μόνο ποὺ δὲν εἶναι ὅπως τὸν φαντάζεσαι : δηλαδή, μὲ τὴ μεσολάβηση ἑνὸς νοητικοῦ μηχανισμοῦ.

(Παραβάλλει κανεῖς τὸ «αὐτὸν ἐννοῶ» μὲ τὸ «αὐτὸν σημαδεύω».)

690. Καὶ τί θὰ ποῦμε ἂν τὴ μιὰ φορὰ κάνω μιὰ φαινομενικὰ ἀθῶα παρατήρηση καὶ τὴ συνοδεύω μὲ μιὰ φευγαλέα καὶ πλάγια ματιὰ σὲ κάποιον· καί, μιὰν ἄλλη φορὰ, χωρὶς νὰ κοιτάζω ἔτσι, μιλῶ καθαρά γιὰ ἓνα πρόσωπο ποὺ εἶναι παρὸν, ἀναφέροντας τὸ ὄνομά του ; — μήπως πραγματικὰ σκέφτομαι *ἰδιαίτερα* αὐτὸ τὸ πρόσωπο ὅταν χρησιμοποιοῦ τὸ ὄνομά του ;

691. Ὅταν, γιὰ προσωπικὴ μου χρῆση, κάνω ἓνα σκίτσο τοῦ N. ἀπὸ μνήμης, μπορεῖ κανεῖς νὰ πῆ χωρὶς ἀμφιβολία ὅτι μὲ τὸ σκίτσο μου ἐννοῶ τὸν N. Ἄλλὰ γιὰ ποιά διαδικασίᾳ, ποὺ λαβαίνει χώρα ἐνῶ σχεδιάζω (ἢ πρὶν ἢ μετὰ), θὰ μπορούσα νὰ πῶ ὅτι ἀποτελεῖ τὸ ἐννοεῖν ;

Γιατί θὰ ἦταν φυσικὸ νὰ πῆ κανεῖς : ὅταν τὸν ἐννοοῦσε, τὸν σημαδεύει. Ἄλλὰ πῶς τὸ κάνει κανεῖς αὐτό, ὅταν φέρνει στὴ μνήμη τὸ πρόσωπο τοῦ ἄλλου ;

Θέλω νὰ πῶ, πῶς ΤΟΝ φέρνει στὴ μνήμη ;

Πῶς τὸν φέρνει ;

692. Εἶναι ἄραγε σωστὸ νὰ λέει κανεῖς : «Ὅταν σοῦ ἔδωσα αὐτὸ τὸν κανόνα, ἐννοοῦσα πῶς σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ἐσὺ ἔπρεπε.....» ; Ἄκόμη κι ἂν δὲν σκεφτόταν καθόλου αὐτὴ τὴν περίπτωση ὅταν ἔδινε τὸν κανόνα ; Καὶ βέβαια εἶναι σωστὸ. Γιατί «τὸ νὰ ἐννοεῖς» δὲν σημαίνει : τὸ νὰ τὸ σκέφτεσαι. Τώρα λοιπὸν τὸ ἐρώτημα εἶναι : πῶς πρέπει νὰ κρίνουμε ἂν κάποιος ἐννοοῦσε αὐτό ; — Ὅτι, λ.χ., αὐτὸς εἶναι κάτοχος μιᾶς ὀρισμένης τεχνικῆς τῆς ἀριθμητικῆς καὶ τῆς ἄλγεβρας, καὶ ὅτι δίδαξε στὸν ἄλλο τὴν ἀνάπτυξη μιᾶς σειρᾶς μὲ τὸν συνηθισμένο τρόπο : αὐτὸ εἶναι ἓνα τέτοιο κριτήριο.

693. «Ὅταν μαθαίνω σὲ κάποιον τὸ σχηματισμὸ τῆς σειρᾶς....., σίγουρα ἐννοῶ πῶς στὴν ἑκατοστὴ θέση αὐτὸς πρέπει νὰ γράψει.....» — Πολὺ σωστά : τὸ ἐννοεῖς. Καί, προφανῶς, δὲν ἦταν ἀπαραίτητο καὶ νὰ τὸ σκέφτηκες. Αὐτὸ σοῦ δείχνει πόσο διαφορετικὴ εἶναι ἡ γραμματικὴ τοῦ ρήματος «ἐννοῶ» ἀπὸ ἐκείνην τοῦ ρήματος «σκέφτομαι». Καὶ τίποτε δὲν εἶναι πιὸ ἀνόητο ἀπὸ τὸ νὰ λέμε πῶς τὸ νὰ ἐννοεῖς εἶναι μιὰ νοητικὴ ἐνέργεια ! Ἐκτὸς ἂν ξεκινάει

κανείς με τήν πρόθεση νά δημιουργήσει σύγχυση. (Θά μπορούσε κανείς και νά μιλήσει για ενέργεια τοῦ βούτυρου όταν αἰξάνεται ἡ τιμή του· καί, ἂν μ' αὐτό δέν δημιουργοῦνται προβλήματα, τότε, δέν ὑπάρχει κανένας κίνδυνος.)

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ένα ζώο μπορούμε νά τὸ φανταστοῦμε ὀργισμένο, τρομαγμένο, θλιμμένο, χαρούμενο, ξαφνιασμένο. Ἄλλὰ καὶ νά ἐλπίζει; Καὶ γιατί ὄχι;

Ὁ σκύλος πιστεύει πὼς ὁ κύριός του βρίσκεται στὴν πόρτα. Ἄλλὰ μπορεῖ ἐπίσης νά πιστεύει πὼς ὁ κύριός του θά ἔρθει μεθαύριο; — Καὶ τί πράγμα δὲν μπορεῖ νά κάνει; — Πῶς τὸ κάνω ἐγώ; — Τί πρέπει νά ἀπαντήσω σ' αὐτό;

Μπορεῖ νά ἐλπίζει μόνο ἐκεῖνος πού μπορεῖ νά μιλάει; — Μόνο ἐκεῖνος πού κατέχει τὴ χρῆση μιᾶς γλώσσας. Παναπέι: τὰ φαινόμενα τῆς ἐλπίδας εἶναι τρόποι αὐτῆς τῆς περίπλοκης μορφῆς ζωῆς. (Ἄν μιὰ ἔννοια ἀναφέρεται σ' ἓνα γνώρισμα τῆς ἀνθρώπινης καλλιγραφίας, δὲν ἔχει ἐφαρμογὴ γιὰ ὄντα πού δὲν γράφουν.)

«Λύπη» περιγράφει ἓνα θέμα πού ἐπαναλαμβάνεται μὲ διάφορες παραλλαγές στὸν ἴσθό τῆς ζωῆς μας. Ἄν σ' ἓναν ἄνθρωπο ἢ σωματικὴ ἔκφραση τῆς λύπης καὶ τῆς χαρᾶς ἐναλλάσσονταν, ἄς ποῦμε, μὲ τὸν ρυθμὸ τοῦ τικ τὰκ ἑνὸς ρολοιοῦ, ἐδῶ δὲν θά εἶχαμε τὴ χαρακτηριστικὴ πορεία τοῦ θέματος τῆς λύπης, οὔτε καὶ ἐκείνην τῆς χαρᾶς.

«Γιὰ ἓνα δευτερόλεπτο ἔνωσε σφοδρὸ πόνο». — Γιατί χτυπάει παράξενα στ' ἀφτί ἂν ποῦμε: «Γιὰ ἓνα δευτερόλεπτο ἔνωσε βαθιὰ λύπη»; Μόνο γιατί συμβαίνει τόσο σπάνια;

Μὰ ἐσύ δὲν νιώθεις τὴ λύπη *τώρα*; («Μὰ ἐσύ δὲν παίζεις σκάκι *τώρα*;») Ἡ ἀπάντηση μπορεῖ νά εἶναι καταφατικὴ, ἀλλὰ τοῦτο δὲν κάνει τὴν ἔννοια τῆς λύπης νά μοιάζει περισσότερο μὲ τὴν ἔννοια ἑνὸς αἰσθήματος. — Ἡ ἐρώτηση εἶχε βέβαια χαρακτῆρα χρονικὸ καὶ προσωπικὸ· δὲν ἦταν ἡ λογικὴ ἐρώτηση πού θέλαμε νά διατυπώσουμε.

«Πρέπει νά ξέρεις: φοβᾶμαι».

«Πρέπει νά ξέρεις: προστά σ' αὐτὸ μὲ πιάνει τρόμος». —

Καὶ αὐτὰ τὰ πράγματα μπορεῖ κανεὶς νά τὰ πεῖ μὲ τόνο *χαμογελαστό*. Καὶ θεὸς νά μοῦ πεῖς πὼς δὲν νιώθει αὐτὸ πού λέει; ! Πῶς ἀλλιῶς λοιπὸν

τὸ ξέρει; — Ἄλλὰ κι ὅταν ἀκόμη μ' αὐτὰ ποὺ λέει σὲ πληροφορεῖ γιὰ κατι-
τί, αὐτὸ δὲν τὸ μαθαίνει ἀπὸ τὰ αἰσθήματά του.

Πράγματι, σκέψου τὰ αἰσθήματα ποὺ προκαλοῦν οἱ *μορφασμοὶ* τοῦ τρό-
μου : καὶ οἱ λέξεις «μπροστὰ σ' αὐτὸ μὲ πιάνει τρόμος» εἶναι μιὰ τέτοια ἀν-
τίδραση· καὶ ἂν, προφέροντάς τις, τις ἀκοῶ καὶ τις νιώθω, αὐτὸ ἀνήκει σέ
ἐκεῖνα τὰ ἄλλα αἰσθήματα. Γιατί λοιπὸν πρέπει ὁ βουβὸς μορφασμὸς νὰ θε-
μελιῶνται ἐκεῖνον ποὺ ἐκφράζεται μὲ λέξεις ;

Π

Μὲ τις λέξεις : «Ὅταν τὴν ἄκουσα, αὐτὴ ἡ λέξις γιὰ μένα σήμαινε...» ἀναφέρεται κανεὶς σ' ἓνα *χρονικὸ σημεῖο* καὶ σ' ἓναν *τρόπο χρήσης τῆς λέξης*. (Φυσικά, ἐκεῖνο ποῦ δὲν συλλαμβάνουμε εἶναι ὁ συνδυασμὸς τους.)

Καὶ ἡ ἔκφραση «Τότε ἦθελα νὰ πῶ...» ἀναφέρεται σ' ἓνα *χρονικὸ σημεῖο* καὶ σὲ μιὰν *ἐνέργεια*.

Μιλῶ γιὰ τις οὐσιαστικὲς ἀναφορὲς τῆς ἔκφρασης γιὰ νὰ τις ξεχωρίσω ἀπὸ τις ἄλλες ἰδιορρυθμίες τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο ἐκφραζόμαστε. Καὶ οὐσιαστικὲς γιὰ τὴν ἔκφραση εἶναι ἐκεῖνες οἱ ἀναφορὲς ποῦ θὰ μᾶς ἐπέτρεπαν νὰ μεταφράσουμε ἓναν τρόπο ἔκφρασης, ποῦ ἀλλιῶτικα μᾶς εἶναι ξένος, σ' αὐτὴ τὴν εὐχρηστὴ γιὰ μᾶς μορφῇ.

Ἐκεῖνος ποῦ δὲν θὰ ἦταν σὲ θέση νὰ πεῖ : ἡ λέξις «θὲς» μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ ρῆμα καὶ σύνδεσμος, ἢ νὰ φτιάξει προτάσεις ὅπου αὐτὴ θὰ ἦταν τώρα τὸ ἓνα καὶ τώρα τὸ ἄλλο, δὲν θὰ μπορούσε νὰ τὰ βγάλει πέρα μὲ εὐκολὲς σχολικὲς ἀσκήσεις. Ἀλλὰ ἀπὸ τὸ μαθητὴ δὲν ζητᾶμε καὶ τοῦτο : νὰ συλλάβει τὴ λέξις μ' αὐτὸν ἢ τὸν ἄλλο τρόπο ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ συμφραζόμενά της ἢ νὰ μᾶς πεῖ πῶς τὴν ἀντιλήφθηκε.

Οἱ λέξεις «τὸ τριαντάφυλλο εἶναι κόκκινο» δὲν ἔχουν νόημα, ἂν ἡ λέξις «εἶναι» ἔχει τὴ σημασίαν τοῦ «εἶναι ἴσο». —Μήπως αὐτὸ σημαίνει : ἂν πεῖς ἐκεῖνη τὴν πρόταση καὶ ἐννοεῖς τὸ «εἶναι» ὡς σύμβολο ἰσότητος, τότε χάνεται τὸ νόημα ;

ΠΑίρνουμε μιὰ πρόταση καὶ ἐξηγοῦμε σὲ κάποιον τὴ σημασίαν τῆς καθεμῆς ἀπὸ τις λέξεις τῆς· μ' αὐτὸ τὸν τρόπο μαθαίνει νὰ ἐφαρμόζει τις λέξεις καὶ ἄρα ἐκεῖνη τὴν πρόταση. Ἄν ἀντὶ γιὰ τὴν πρόταση εἶχαμε διαλέξει μιὰ σειρά λέξεων ποῦ νὰ στερεῖται νόημα, δὲν θὰ μάθαινε νὰ τὴν ἐφαρμόζει. Καὶ ἂν ἐξηγήσουμε τὴ λέξις «εἶναι» ὡς τὸ σύμβολο τῆς ἰσότητος, τότε αὐτὸς δὲν μαθαίνει νὰ χρησιμοποιοῖ τὴν πρόταση «τὸ τριαντάφυλλο εἶναι κόκκινο».

Καὶ μολοντοῦτο, ὑπάρχει κάτι τὸ σωστὸ καὶ στὴν ἀποσύνθεσιν τοῦ νοή-

ματος. Τὸ βλέπεις σὲ τοῦτο τὸ παράδειγμα : Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πει σὲ κάποιον : "Ἄν θέλεις νὰ προφέρεις ἐκφραστικὰ τὸ ἐπιφώνημα «πά ! πά !», δὲν χρειάζεται νὰ σκεφτεῖς κανέναν παπὰ τὴν ὥρα ποὺ προφέρεις αὐτὲς τὶς δύο λέξεις.

Τὸ νὰ ἔχουμε τὸ βίωμα μιᾶς σημασίας καὶ τὸ νὰ ἔχουμε τὸ βίωμα μιᾶς νοητικῆς εἰκόνας. «Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἔχουμε τὸ βίωμα κάποιου πράγματος», θὰ μᾶς ἄρεσε νὰ ποῦμε, «μόνο ποὺ πρόκειται γιὰ διαφορετικὰ πράγματα. Στὴ συνείδηση παρουσιάζεται ἄλλο περιεχόμενο — μπρὸς τῆς στέκει ἄλλο περιεχόμενο». — Ποιὸ εἶναι τὸ περιεχόμενο τοῦ βιώματος τῆς παράστασης ; Ἄπαντᾶμε μὲ μιὰν εἰκόνα ἢ μὲ μιὰ περιγραφή. Καὶ ποιὸ εἶναι τὸ περιεχόμενο τοῦ βιώματος τῆς σημασίας ; Δὲν ξέρω τί πρέπει νὰ ἀπαντήσω. — Ἄν ἐκεῖνη ἡ ἐκφραση ἔχει κάποιο νόημα, αὐτὸ εἶναι τοῦτο : ἡ σχέση τῶν δύο ἐννοιῶν μοιάζει μὲ τὴν σχέση τῶν ἐννοιῶν «κόκκινο» καὶ «μπλέ»· καὶ αὐτὸ εἶναι λάθος.

Μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀδράξει τὴν κατανόηση μιᾶς σημασίας ὅπως ἀδράχει μιὰ νοητικὴ εἰκόνα ; Ἄν δηλαδὴ ξαφνικὰ μοῦ ἔρθει στὸ νοῦ ἡ σημασία τῆς λέξης, — μπορεῖ καὶ νὰ μείνει σταθερὰ στὸ νοῦ μου ;

«Μεμιᾶς παρουσιάστηκε στὸ νοῦ μου ὁλόκληρο τὸ σχέδιο καὶ ἔμεινε ἔτσι γιὰ πέντε λεπτά». Γιατί αὐτὸ ἀκούγεται παράξενα ; Προτιμοῦμε νὰ πιστεύουμε : ἐκεῖνο ποὺ φανερώθηκε ξαφνικὰ στὸ νοῦ μας καὶ ἐκεῖνο ποὺ ἔμεινε σταθερὸ μπροστὰ μας δὲν μποροῦν νὰ εἶναι τὸ ἴδιο πράγμα.

Φώνταξα : «Τώρα τὸ ἔχω !» — Ἦταν ἓνα ξαφνικὸ σκίρτημα : τότε ἤμουν σὲ θέση νὰ ἐκθέσω ὁλόκληρο τὸ σχέδιο στὶς λεπτομέρειές του. Τί θὰ ἔπρεπε νὰ μείνει σταθερὰ μπροστὰ μου ; Ἴσως μιὰ εἰκόνα. Μὰ «τώρα τὸ ἔχω» δὲν σήμαινε : ἔχω τὴν εἰκόνα.

Ἄν στὸ νοῦ σου ἦρθε ἡ σημασία μιᾶς λέξης καὶ δὲν τὴν *ξέχασες*, μπορεῖς τώρα νὰ ἐφαρμόσεις τὴ λέξη μ' αὐτὸ τὸν τρόπο.

Ἄν στὸ νοῦ σου ἦρθε ἡ σημασία, τώρα τὴν *ξέρεις*, καὶ ὁ ἐρχομὸς ἦταν ἡ ἀρχὴ τῆς γνώσης. Τότε ὅμως πῶς μοιάζει μὲ τὸ βίωμα μιᾶς παράστασης ;

Ἄν πῶ «ὁ κύριος Κρητικὸς δὲν εἶναι κρητικὸς», ἐννοῶ τὸ πρῶτο «Κρητικὸς» ὡς κύριο ὄνομα, τὸ δεύτερο ὡς κοινὸ ὄνομα. Μήπως λοιπὸν πρέπει στὸ νοῦ μου νὰ συμβοῦν διαφορετικὰ πράγματα στὸ πρῶτο καὶ στὸ δεύτερο «κρητικὸς» ; (Ἐποθέτουμε πῶς δὲν προφέρω τὴν πρόταση 'σάν παπαγάλος'.) — Δοκίμασε τὸ πρῶτο «κρητικὸς» νὰ τὸ ἐννοεῖς σάν ὄνομα κοινὸ καὶ τὸ δεύ-

τερο σάν κύριο ! — Πῶς τὸ κάνει αὐτὸ κανεῖς ; Ὅταν τὸ κάνω *ἐγώ*, ἀνοιγοκλείνω τὰ μάτια ἀπὸ τὴν προσπάθεια, γιατί ἐνῶ προφέρω καθεμιὰ ἀπὸ τίς δύο λέξεις, προσπαθῶ νὰ φέρω τὴν ὀρθὴ σημασία μπροστὰ στοῦ νοῦ μου.— Μήπως φέρνω μπροστὰ στοῦ νοῦ μου τὴ σημασία τῶν λέξεων καὶ δταν τίς χρησιμοποιῶ μὲ τὸν κοινὸ τρόπο ;

Ὅταν προφέρω τὴν πρόταση μὲ τὴν ἐναλλαγὴ τῶν σημασιῶν, τότε νιώθω πῶς χάθηκε τὸ νόημα τῆς πρότασης. — Καλὰ λοιπόν, *γιὰ μένα* χάνεται, ἀλλὰ δὲν χάνεται γι' αὐτόν ποῦ πληροφορῶ δταν τὴ λέω. Λοιπὸν ποῦ εἶναι ἡ ζημιὰ ; — « Ἄλλὰ κι δταν ἀκόμη προφέρω τὴν πρόταση μὲ τὸν κοινὸ τρόπο, λαβαίνει χώρα *κάτι ἄλλο* ποῦ εἶναι καλὰ καθορισμένο». — Αὐτὸ ποῦ λαβαίνει χώρα *δὲν* εἶναι ἐκείνη ἡ *παρέλαση* τῶν σημασιῶν' μπροστὰ στοῦ νοῦ.

III

Έχω την παράστασή του· τί την κάνει να είναι μιὰ παράστασή του ;
Όχι ἢ ὁμοιότητα τῆς εἰκόνας.

Ἡ ἐρώτηση σχετικὰ μὲ τὴν παράσταση ἰσχύει τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὴν ἐκφραση «Τώρα τὸν βλέπω ζωηρὰ μπροστά μου». Τί κάνει αὐτὴ τὴν ἐκφραση, νὰ εἶναι μιὰ ἐκφραση σχετικὴ μ' αὐτόν ; — Τίποτε ποὺ νὰ βρίσκεται μέσα σ' αὐτὴν ἢ ποὺ νὰ συμβαίνει ταυτόχρονα μ' αὐτὴν (κάτι ποὺ νὰ ἑστέκει πίσω τῆς). Ἄν θέλεις νὰ μάθεις ποιὸν ἐννοοῦσε, ρώτα τον !

(Μπορεῖ καὶ νὰ συμβεῖ μπροστά στὸ νοῦ μου νὰ παρουσιαστεῖ ἓνα πρόσωπο, καὶ μάλιστα νὰ μπορῶ καὶ νὰ τὸ σχεδιάσω, χωρὶς νὰ ξέρω σὲ ποιὸν ἄνθρωπο ἀνήκει, ἢ ποῦ τὸ ἔχω δεῖ.)

Ὅσο ὑπόθεσε πῶς, τὴν ὥρα ποὺ ἔχει μιὰ παράσταση ἢ ἀντὶ νὰ ἔχει μιὰ παράσταση, κάποιος σχεδιάζει — κι ὅς σχεδιάζει στὸν ἀέρα, μὲ τὸ δάχτυλο. (Αὐτὸ θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ ὀνομάσουμε «κινητικὴ παράσταση».) Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ρωτήσῃ : «Αὐτὸ ποιὸν παριστάνει ;» Καὶ ἡ ἀπάντησή του θὰ ἦταν ἀποφασιστικὴ. — Εἶναι ἀκριβῶς σὰ νὰ εἶχε κάνει μιὰ περιγραφὴ μὲ λέξεις· καὶ αὐτὴ ἡ περιγραφὴ μπορεῖ κιόλας νὰ ἀντικαταστήσῃ τὴν παράσταση.

IV

«Πιστεύω πώς υποφέρει». — Μήπως επίσης πιστεύω πώς αυτός δὲν εἶναι μηχανή ;

Μόνο μετὰ ἀπὸ δισταγμὸ θὰ μπορούσα νὰ προφέρω τὴ λέξη καὶ στοὺς δύο αὐτοὺς συνδυασμοὺς.

(Ἡ μήπως εἶναι ἔτσι : Πιστεύω πώς υποφέρει· εἶμαι βέβαιος πώς δὲν εἶναι μιὰ μηχανή ; Ἄνοησίες !)

Φαντάσου πώς, μιλώντας γιὰ ἓνα φίλο, λέω : «Δὲν εἶναι μιὰ μηχανή». — Τί πληροφορία δίνω, καὶ γιὰ ποιόν θὰ ἦταν πληροφορία ; Γιὰ ἓνα ἀνθρώπινο ὄν πού συναντᾷ τὸν ἄλλο σὲ ὁμαλὲς περιστάσεις ; Τί θὰ μπορούσε νὰ τὸν πληροφορήσει ; (Τὸ πολὺ νὰ τὸν πληροφοροῦσε ὅτι ὁ φίλος μου συμπεριφέρεται σὰν ἀνθρώπινο ὄν καὶ ὄχι, ἀριὰ καὶ ποῦ, σὰν μηχανή.)

«Πιστεύω πώς δὲν εἶναι μιὰ μηχανή»· αὐτό, ἀπὸ μόνο του, δὲν ἔχει κανένα νόημα.

Ἡ στάση μου ἀπέναντί του εἶναι μιὰ στάση ἀπέναντι σὲ μιὰ ψυχή. Δὲν ἔχω τὴ γνώμη πώς ἔχει μιὰ ψυχή.

Ἡ θρησκεία διδάσκει πώς ἡ ψυχὴ μπορεί νὰ ὑπάρχει καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ σώματος. Λοιπὸν, καταλαβαίνω τί διδάσκει ; — Βέβαια τὸ καταλαβαίνω — καὶ σχετικὰ μ' αὐτὸ μπορῶ νὰ φανταστῶ ἓνα σωρὸ πράγματα. Καὶ μάλιστα αὐτὰ ἔχουν ἀπεικονιστεῖ σὲ ζωγραφιές. Καὶ γιὰτί θὰ ἔπρεπε μιὰ τέτοια ζωγραφιὰ νὰ μὴν εἶναι παρὰ μόνο μιὰ ἀτελὴς ἀπόδοση τῆς προφορικῆς ἐκφρασμένης σκέψης ; Γιατί δὲν θὰ πρέπει νὰ προσφέρει τὴν ἴδια ὑπηρεσίαν πού προσφέρει ἡ προφορικὴ διδασκαλία ; Καὶ αὐτὸ πού ἔχει σημασία εἶναι ἡ ὑπηρεσία πού προσφέρει.

Ἄν μπορεί νὰ μᾶς ἐπιβληθεῖ ἡ εἰκόνα τῆς σκέψης μέσα στὸ κεφάλι, τότε γιὰτί νὰ μὴν ἐπιβληθεῖ ἀκόμη περισσότερο ἡ εἰκόνα τῆς σκέψης μέσα στὴν ψυχὴ ;

Τὸ ἀνθρώπινο σῶμα εἶναι ἡ καλύτερη εἰκόνα τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς.

Και τί νά ποῦμε γιά μιὰ ἔκφραση σάν τήν : «Ὅταν τὸ εἶπες, τὸ κατάλαβα μὲ τὴν καρδιά μου» ; Προφέροντάς την δείχνει κανεὶς τὴν καρδιά. Μήπως τάχα δὲν ἐννοεῖ αὐτὴ τὴ χειρονομία ; Φυσικὰ τὴν ἐννοεῖ. Ἡ μήπως ἔχει κανεὶς ἐπίγνωση πὼς δὲν χρησιμοποιεῖ παρά *μόνο* μιὰν εἰκόνα ; Ὅχι βέβαια. — Δὲν εἶναι μιὰ εἰκόνα ποὺ ἐπιλέγουμε, οὔτε μιὰ παρομοίωση, κι ὁμως εἶναι μιὰ μεταφορικὴ ἔκφραση.

Ἐπόθεσε πῶς παρατηροῦμε τὴν κίνησιν ἑνὸς σημείου (λ.χ., ἑνὸς φωτεινοῦ σημείου πάνω σὲ μιὰ ὀθόνη). Ἀπὸ τὴ συμπεριφορὰ αὐτοῦ τοῦ σημείου θὰ μπορούσαν νὰ ἐξαχθοῦν σημαντικὰ συμπεράσματα· καὶ μάλιστα τῶν πιὸ διαφορετικῶν τύπων. Καὶ εἶναι τόσο πολλὰ αὐτὰ ποὺ μπορούμε νὰ παρατηρήσουμε σχετικὰ μὲ αὐτὴ τὴ συμπεριφορὰ! — Ἡ τροχιά τοῦ σημείου καὶ μερικὰ ἀπὸ τὰ μεγέθη ποὺ τὴ χαρακτηρίζουν (λ.χ., πλάτος καὶ μῆκος κύματος), ἢ ἡ ταχύτητα καὶ ὁ νόμος σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο μεταβάλλονται, ἢ ὁ ἀριθμὸς καὶ οἱ θέσεις τῶν σημείων ὅπου ἡ τροχιά ἀλλάζει μὲ ἀσυνέχεια, ἢ ἡ καμπυλότητα τῆς τροχιάς σ' αὐτὰ τὰ σημεία, καὶ ἀναρίθμητα ἄλλα πράγματα. — Καθένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ *γνωρίσματα* τῆς συμπεριφορᾶς του μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ μόνον πρᾶγμα ποὺ μας ἐνδιαφέρει. Θὰ μπορούσαν, γιὰ παράδειγμα, νὰ μας εἶναι ἀδιάφορα ὅλα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν κίνησιν του ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν βρόχων ποὺ διαγράφει σ' ἓνα ὀρισμένο χρονικὸ διάστημα. — Καὶ ἂν ἐνδιαφερόμαστε ὄχι γιὰ ἓνα *μόνο* τέτοιο γνώρισμα, ἀλλὰ γιὰ περισσότερα, καθένα τους μπορεῖ νὰ μᾶς δώσει μιὰν εἰδικὴ πληροφορία, πού, στὸ εἶδος τῆς, διαφέρει ἀπὸ ὅλες τὶς ἄλλες. Κάτι τέτοιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου· μὲ τὰ διάφορα χαρακτηριστικὰ ποὺ παρατηροῦμε σ' αὐτὴ τὴ συμπεριφορὰ.

Ἵστε ἡ ψυχολογία ἀφορᾷ τὴ συμπεριφορὰ καὶ ὄχι τὴν ψυχὴ :

Τί σημειώνει ὁ ψυχολόγος ; — Τί παρατηρεῖ ; Δὲν παρατηρεῖ μὴπως τὴ συμπεριφορὰ τῶν ἀνθρώπων, ἰδιαίτερα τὶς προφορικὰς τους ἐκδηλώσεις ; Μὰ αὐτὲς δὲν ἀφοροῦν τὴ συμπεριφορὰ.

«Πρόσεξα πῶς ἦταν κακόκεφος». Εἶναι αὐτὸ μιὰ παρατήρηση σχετικὴ μὲ τὴ συμπεριφορὰ ἢ σχετικὴ μὲ τὴν ψυχικὴ κατάστασιν ; («Ὁ οὐρανὸς φαίνεται νὰ ἀπειλεῖ μὲ βροχὴ» : στὸ παρὸν ἢ στὸ μέλλον ἀναφέρεται αὐτό ;) Καὶ τὰ δύο· ὄχι ὁμως γιὰ τὴ μιὰ παράλληλα μὲ τὴν ἄλλη, ἀλλὰ γιὰ τὴ μιὰ μέσα ἀπὸ τὴν ἄλλη.

Ἵ γιαιτρὸς ρωτᾷ : «Πῶς νιώθει ;» Ἵ νοσοκόμα λέει : «Παραπονιέται». Μιὰ ἀνακοίνωσιν σχετικὰ μὲ τὴ συμπεριφορὰ του. Εἶναι ὁμως ἀπαραίτητο

οί δυό τους νά αναρωτηθοῦν ἂν τὸ παράπρονό του εἶναι πραγματικά γνήσιο, — ἂν πραγματικά ἐκφράζει κατιτί ; Δὲν θὰ μπορούσαν, λ.χ., νά βγάλουν τὸ συμπέρασμα «Ὅταν παραπονιέται, πρέπει νά τοῦ δίνουμε κι ἄλλο ἀναλγητικό» — χωρὶς μὲ αὐτὸ νά ἔχει ἀποσιωπηθεῖ κανένας ἐνδιάμεσος δρος ; Αὐτὸ ποῦ ἔχει σημασία δὲν εἶναι μήπως ἡ ὑπηρεσία ποῦ ζητοῦν ἀπὸ τὴν περιγραφή τῆς συμπεριφοράς ;

« Ἀλλὰ τότε αὐτοὶ μπάζουν μιὰ σιωπηρὴ προϋπόθεση ». Τότε αὐτὸ ποῦ κάνουμε στὰ γλωσσικά μας παιχνίδια πάντα στηρίζεται πάνω σὲ μιὰ σιωπηρὴ προϋπόθεση.

Περιγράψω ἓνα ψυχολογικὸ πείραμα : τὸ μηχανήμα, τίς ἐρωτήσεις τοῦ πειραματιστῆ, τίς ἐνέργειες καὶ τίς ἀναμνήσεις τοῦ ὑποκειμένου — καὶ τώρα λέω πὼς αὐτὰ εἶναι μιὰ σκηνὴ σ' ἓνα θεατρικὸ ἔργο. — Τώρα ὅλα ἔχουν ἀλλάξει. Θὰ πεῖ κανεὶς : Ἄν αὐτὸ τὸ πείραμα περιγραφόταν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο σ' ἓνα βιβλίον ψυχολογίας, τότε θὰ ἀντιλαμβανόμασταν τὴν περιγραφή τῆς συμπεριφοράς ὡς ἐκφραση κάποιου νοητικοῦ πράγματος, γιὰτὶ *προϋποτίθεται* πὼς τὸ ὑποκείμενον δὲν μας κοροϊδεύει, πὼς δὲν ἔχει ἀποστηθίσει τίς ἀπαντήσεις, καὶ πολλὰ παρόμοια. — Ὡστε κάνουμε μιὰ προϋπόθεση ;

Θὰ ἐκφραζόμασταν ποτὲ πραγματικά ἔτσι : «Φυσικά, προϋποθέτω πὼς» ; — Ἡ μήπως δὲν τὸ κάνουμε μόνο ἐπειδὴ ὁ ἄλλος τὸ ξέρει κιόλας ;

Δὲν ὑπάρχει μιὰ προϋπόθεση ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει μιὰ ἀμφιβολία ; Καὶ μπορεῖ ἡ ἀμφιβολία νά λείπει ὀλωσδιόλου. Τελειώνει κάποτε ἡ ἀμφιβολία.

Ἐδῶ τὰ πράγματα μοιάζουν μὲ τὴ σχέση : φυσικὰ ἀντικείμενα καὶ ἐντυπώσεις τῶν αἰσθήσεων. Ἐδῶ ἔχουμε δύο γλωσσικά παιχνίδια καὶ οἱ ἀμοιβαῖες τους σχέσεις εἶναι ἀπὸ τίς πιὸ περίπλοκες. — Ἄν θελήσει κανεὶς νά ἀναγάγει αὐτὲς τίς σχέσεις σ' ἓναν ἀπλό τύπον, θὰ πέσει ἔξω.

VI

Ἐπόθεσε πῶς κάποιος λέει : κάθε γνώριμη σέ μᾶς λέξη, λ.χ. ἑνός βιβλίου, στό πνεῦμα μας εχει κιάλας γύρω της μίαν ἀτμόσφαιρα, ἕνα ἴσπεφάνι ἀπό χρήσεις πού μόλις ἀχνοδιαγράφονται. — Τό ἴδιο σά νά συνέβαινε στίς ζωγραφιές, κάθε μορφή νά περιβάλλεται ἀπό ἀπαλά, ἀμυδρά σχεδιασμένες σκηνές, σά νά λέγαμε σ' ἄλλη διάσταση, κι ἐμεῖς νά βλέπαμε τίς μορφές βαλμένες σέ ἄλλους συσχετισμούς. — Μόνο, ἄς πάρουμε στά σοβαρά αὐτή τήν ὑπόθεση! — Γιατί εἶναι φανερό πῶς δέν ἀρκεῖ γιά τήν ἐξήγηση τῆς πρόθεσης.

Γιατί ἄν τὰ πράγματα εἶναι ἔτσι, ἄν δηλαδή οἱ δυνατότητες χρήσης μιας λέξης αἰωροῦνται μπροστά μας ἀδιόρατες τήν ὥρα πού προφέρουμε ἢ πού ἀκοῦμε τή λέξη, — τότε αὐτό ἰσχύει μόνο γιά μας. Ὡστόσο ὁμως συνεννοοῦμαστε μέ τοὺς ἄλλους χωρὶς νά ξέρουμε ἄν κι ἐκεῖνοι εχουν αὐτά τὰ βιώματα.

Τί ἀντίρρηση θά φέρναμε σέ κάποιον, αν μᾶς ἔλεγε πῶς, στή δική του περίπτωση, ἢ κατανόηση εἶναι μιὰ ἐσωτερική διαδικασία ; — Τί ἀντίρρηση θά τοῦ φέρναμε ἄν ἔλεγε πῶς γι' αὐτόν, τὸ νά ξέρεις νά παίζεις σκάκι εἶναι μιὰ ἐσωτερική διαδικασία ; — Ὅτι, δταν θέλουμε νά ξέρουμε ἄν μπορεῖ νά παίζει σκάκι, δέν μᾶς ἐνδιαφέρει τίποτε ἀπό αὐτὰ πού συμβαίνουν μέσα του. Κι ἄν τῶρα ἀποκριθεῖ πῶς αὐτὸ ἀκριβῶς μᾶς ἐνδιαφέρει : — δηλαδή, ἄν μπορεῖ νά παίζει σκάκι, — τότε θά πρέπει νά τὸν κάνουμε νά προσέξει ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, τὰ κριτήρια πού θά μᾶς ἀπόδειχναν τὴν ἱκανότητά του, κι ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τὰ κριτήρια γιά τίς ἐσωτερικὲς καταστάσεις'.

Ἄκόμη κι ἄν ἕνας εἶχε μίαν ὀρισμένη ἱκανότητα μόνο δταν, καὶ ἐφ' ὄσον, ἐνωθε ἕνα ὀρισμένο πράγμα, τὸ συναίσθημα δέν θά ἦταν ἢ ἱκανότητα.

Ἡ σημασία δέν εἶναι τὸ βίωμα πού ἔχουμε καθὼς ἀκοῦμε ἢ προφέρουμε τὴ λέξη, καὶ τὸ νόημα τῆς πρότασης δέν εἶναι τὸ σύμπλεγμα αὐτῶν τῶν βιωμάτων. — (Πῶς συντίθεται τὸ νόημα τῆς πρότασης «Ἐγὼ δέν τὸν ἔχω ἀκόμα δεῖ» ἀπὸ τίς σημασίες τῶν λέξεῶν της ;) Ἡ πρόταση συναπαρτίζεται ἀπὸ τίς λέξεις, κι αὐτὸ ἀρκεῖ.

Ἄν καὶ κάθε λέξη — θὰ ἤθελε κανεὶς νὰ πεῖ — ἔχει διαφορετικὸ χαρακτήρα ἀνάλογα μὲ τὰ συμφραζόμενά της, ὥστόσο ὑπάρχει ἓνας χαρακτήρας ποὺ τὸν ἔχει πάντα — μιὰ ἀτομικὴ φυσιογνωμία. Αὐτὴ μᾶς κοιτάζει. — Ἄλλὰ κι ἓνα ζωγραφισμένο πρόσωπο μᾶς κοιτάζει.

Εἶσαι σίγουρος πὼς ὑπάρχει ἓνα συναίσθημα-τοῦ-ἄν, κι ὄχι περισσότερα ; Δοκίμασες νὰ πεῖς τὴ λέξη πλαισιωμένη ἀπὸ τοὺς πιὸ διαφορετικοὺς συνδυασμούς ; Λ.χ., ὅταν ὁ κύριος τόνος τῆς πρότασης εἶναι πάνω της κι ὅταν εἶναι πάνω στὴν ἐπόμενη λέξη.

Ἐπόθεσε πὼς βρήκαμε ἓναν ἄνθρωπο ποὺ, μιλώντας γιὰ τὸ πὼς νιώθει τὶς λέξεις, μᾶς ἔλεγε πὼς γιὰ τὶς λέξεις «ἄν» καὶ «ἀλλά» αὐτὸς ἔχει τὸ ἴδιο συναίσθημα. — Θὰ μπορούσαμε νὰ μὴν τὸν πιστέψουμε ; Ἴσως νὰ μᾶς ξένιζε κάτι τέτοιο. «Διόλου δὲν παίξει τὸ παιχνίδι μας», θὰ ἤθελε κανεὶς νὰ πεῖ. Ἦ καὶ : «Αὐτὸς εἶναι διαφορετικὸς τύπος».

Ἄν χρησιμοποιούσε τὶς λέξεις «ἄν» καὶ «ἀλλά» ὅπως καὶ ἐμεῖς, μήπως δὲν θὰ πιστεύαμε πὼς τὶς κατανοεῖ ὅπως τὶς κατανοοῦμε ἐμεῖς ;

Δὲν ἀξιολογεῖ σωστὰ τὸ ψυχολογικὸ ἐνδιαφέρον τοῦ συναίσθηματος-τοῦ-ἄν ἐκεῖνος ποὺ τὸ θεωρεῖ ὡς αὐτονόητο σύστοιχο μιᾶς σημασίας· αὐτὸ πρέπει μᾶλλον νὰ τὸ δεῖ κανεὶς σὲ ἓνα διαφορετικὸ πλαίσιο — στὸ πλαίσιο τῶν διαφορετικῶν περιστάσεων ὅπου παρουσιάζεται.

Δὲν νιώθουμε ποτὲ τὸ συναίσθημα-τοῦ-ἄν ὅταν δὲν προφέρουμε τὴ λέξη «ἄν» ; Εἶναι πάντως κάτι ποὺ ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ, ἂν αὐτὴ εἶναι ἡ μόνη αἰτία ποὺ παράγει αὐτὸ τὸ συναίσθημα. Καὶ αὐτὸ ἰσχύει, γενικά, γιὰ τὴν ἄτμόσφαιρα μιᾶς λέξης : — γιὰτὶ θεωρεῖται τόσο αὐτονόητο ὅτι μονάχα αὐτὴ ἡ λέξη ἔχει αὐτὴ τὴν ἀτμόσφαιρα ;

Τὸ συναίσθημα-τοῦ-ἄν δὲν εἶναι ἓνα συναίσθημα ποὺ συνοδεύει τὴ λέξη «ἄν».

Τὸ συναίσθημα-τοῦ-ἄν θὰ ἔπρεπε νὰ παραβληθεῖ μὲ τὸ ἰδιαίτερο ἑναῖσθημα ποὺ μᾶς προκαλεῖ μιὰ μουσικὴ φράση. (Καμιά φορὰ περιγράφει κανεὶς ἓνα τέτοιο συναίσθημα λέγοντας : «Ἐδῶ εἶναι σὰ νὰ ἔβγαζε κανεὶς ἓνα συμπέρασμα», «Θὰ ἤθελα νὰ πῶ ἄρα...», ἢ «Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο θέλω πάντα νὰ κάνω μιὰ χειρονομία —» καὶ ἐπειτα κανεὶς τὴν κάνει.)

Ἄλλὰ μπορεῖ τὸ συναίσθημα αὐτὸ νὰ ἀποσπαστεῖ ἀπὸ τὴ φράση ; Καὶ ὅμως αὐτὸ δὲν εἶναι ἡ ἴδια ἡ φράση· γιὰτὶ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀκούσει τὴ φράση χωρὶς νὰ νιώσει αὐτὸ τὸ συναίσθημα.

Μήπως σ' αυτό μοιάζει με την 'έκφραση' με την οποία παίζουμε τη φράση ;

Λέμε ότι αυτό το κομμάτι μᾶς προκαλεί ένα έντελῶς ειδικό συναίσθημα. Τό σιγοτραγουδάμε στὸν ἑαυτὸ μας, καὶ κάνουμε μιὰν ὀρισμένη κίνηση, καὶ ἴσως καὶ νὰ ἔχουμε ἕνα εἰδικὸ αἶσθημα. Ἄλλὰ αὐτὰ ποὺ συνοδεύουν τὸ τραγούδι — ἡ κίνηση, τὸ αἶσθημα — διόλου δὲν θὰ τὰ ἀναγνωρίζαμε σ' ἕνα ἄλλο πλαίσιο. Αὐτὰ εἶναι έντελῶς κενά, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὥρα ἀκριβῶς ποὺ τραγουδάμε αὐτὸ τὸ κομμάτι.

«Τὸ τραγουδῶ με μιὰν έντελῶς ὀρισμένη έκφραση». Αὐτὴ ἡ έκφραση δὲν εἶναι κατιτὶ ποὺ μπορεῖ νὰ ξεχωριστεῖ ἀπὸ τὸ κομμάτι. Εἶναι μιὰ διαφορετικὴ έννοια. (Ἕνα ἄλλο παιχνίδι.)

Τὸ βίωμα εἶναι αὐτὸ τὸ κομμάτι, παιγμένο μ' αὐτὸ τὸν τρόπο (ἔτσι, ἄς ποῦμε, ὅπως κάνω τώρα· μιὰ περιγραφή δὲν θὰ μπορούσε νὰ δώσει παρὰ μόνο κάποια ένδειξη).

Ἡ ἀτμόσφαιρα ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποσπαστεῖ ἀπὸ τὸ πράγμα, — αὐτὴ λοιπὸν δὲν εἶναι ἀτμόσφαιρα.

Τὰ πράγματα ποὺ ἔχουν στενοὺς δεσμοὺς, ποὺ ἔχουμε συνδέσει νοερά, φαίνονται νὰ ταιριάζουν τὸ ἕνα στὸ ἄλλο. Μὰ πῶς φαίνεται κάτι τέτοιο ; Πῶς ἐκδηλώνεται αὐτό, τὸ νὰ φαίνονται πῶς ταιριάζουν ; Ἴσως ἔτσι : δὲν μπορούμε νὰ φανταστοῦμε πῶς ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἔχει αὐτὸ τὸ ὄνομα, αὐτὴ τὴ φυσιογνωμία, αὐτὸ τὸ γραφικὸ χαρακτήρα, δὲν δημιούργησε αὐτὰ τὰ ἔργα, ἀλλά, ἄς ποῦμε, ἄλλα, έντελῶς διαφορετικὰ, ἔργα (ἐκεῖνα ἐνὸς ἄλλου μεγάλου ἀνδρός).

Δὲν μπορούμε νὰ τὸ φανταστοῦμε ; Δοκιμάζουμε ; —

Κάπως ἔτσι θὰ μπορούσαν νὰ ἔχουν τὰ πράγματα : ἀκούω πῶς κάποιος ζωγραφίζει ἕνα πίνακα : «ὁ Μπετόβεν τὴν ὥρα ποὺ συνθέτει τὴν 'Ενάτη συμφωνία». Εὐκόλα μπορῶ νὰ φανταστῶ τί πρέπει νὰ μᾶς δείχνει ἕνας τέτοιος πίνακας. Ἄλλὰ γιὰ φαντάσου κάποιον ποὺ θέλει νὰ ἀναπαραστήσει πῶς θὰ φαινόταν ὁ Γκαίτε τὴν ὥρα ποὺ ἔγραφε τὴν 'Ενάτη συμφωνία. Ἐδῶ δὲν θὰ μπορούσα νὰ φανταστῶ τίποτε ποὺ νὰ μὴν εἶναι ἄχαρο καὶ γελοίο.

VII

Είναι άνθρωποι πού στό ξύπνημά τους μᾶς ἀφηγοῦνται ὀρισμένα περιστατικά (ἦταν σ' αὐτό ἢ σ' ἐκεῖνο τὸ μέρος, κτλ.). Τώρα τοὺς διδάσκουμε τὴν ἔκφραση «Ὀνειρεύτηκα», τὴν ὁποία ἀκολουθεῖ ἡ ἀφήγησις. Ἐπειτα, καμιά φορά ρωτῶ : «Ὀνειρεύτηκες τίποτε χτές τὴ νύχτα ;» καὶ παίρνω μίαν ἀπάντησι καταφατικὴ ἢ ἀρνητικὴ· κάποτε μὲ τὴν ἀφήγησις ἑνὸς ὄνειρου, κάποτε χωρὶς ἀφήγησις. Αὐτὸ εἶναι τὸ γλωσσικὸ παιχνίδι. (Προϋποθέτω πὼς ἐγὼ ὁ ἴδιος δὲν ὄνειρεύομαι. Ἀλλὰ βέβαια δὲν ἔχω οὔτε τὸ συναίσθημα μίας ἀόρατης παρουσίας· ἄλλοι τὸ ἔχουν καὶ μπορῶ νὰ τοὺς ρωτήσω σχετικὰ μὲ τίς ἐμπειρίες τους.)

Μήπως πρέπει τώρα νὰ δεχτῶ μίαν ὑπόθεσι σχετικὰ μὲ τὸ ἂν οἱ ἄνθρωποι ξεγελοῦνται ἀπὸ τὴν ἴδια τους τὴ μνήμη ἢ ὄχι· ἂν πράγματι εἶδαν αὐτές τίς εἰκόνες τὴν ὥρα πού κοιμόντουσαν ἢ ἂν τοὺς φάνηκε πὼς τίς εἶδαν τότε, ἀφοῦ ξύπνησαν ; Καὶ τί νόημα ἔχει αὐτὴ ἡ ἐρώτησι ; — Καὶ ποιὸ τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ; ! Μήπως τὴν κάνουμε πάντα ὅταν κάποιος μας ἀφηγεῖται τὸ ὄνειρό του ; Καὶ ἂν δὲν τὴν κάνουμε, — εἶναι μήπως γιατί εἴμαστε σίγουροι πὼς ἡ μνήμη του δὲν τὸν ἔχει γελάσει ; (Ἄς ὑποθέσουμε πὼς ἦταν ἕνας ἄνθρωπος μὲ ἰδιαίτερα κακὴ μνήμη.—)

Μήπως αὐτὸ σημαίνει πὼς εἶναι ὅπωςδὴποτε ἀνόητο νὰ κάνει κανεὶς τὴν ἐρώτησι : ἂν τὸ ὄνειρο πράγματι ἔρχεται στὸν ὕπνο ἢ ἂν, ἀντίθετα, δὲν εἶναι παρὰ ἕνα φαινόμενο τῆς μνήμης αὐτοῦ πού ξύπνησε ; Αὐτὸ θὰ ἐξαρτηθεῖ ἀπὸ τὸν τρόπο χρήσεως τῆς ἐρώτησεως.

«Ὁ νοῦς μοιάζει νὰ μπορεῖ νὰ προκίσει τὴ λέξι μὲ σημασίαν» — αὐτὸ δὲν εἶναι σὰ νὰ ἔλεγα : «Στὴ βελζόλη, τὰ ἄτομα τοῦ ἀνθρώπου μοιάζουν νὰ βρίσκονται στὶς κορυφές ἑνὸς ἔξαγώνου» ; Αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι κάτι πού μοιάζει νὰ εἶναι ἔτσι· εἶναι μιὰ εἰκόνα.

Ἡ ἐξέλιξι τῶν ἀνωτέρων ζώων καὶ τῶν ἀνθρώπων καὶ τὸ ξύπνημα τῆς συνείδησε σὲ μίαν ὀρισμένη βαθμίδα. Ἡ εἰκόνα εἶναι κάτι τέτοιο : Μὲ ὄλες τίς ταλαντώσεις τοῦ αἰθέρα πού τὸν γεμίζει, ὁ κόσμος εἶναι σκοτεινός.

Ἄλλὰ κάποια μέρα ὁ ἄνθρωπος ἀνοίγει τὸ μάτι του ποὺ βλέπει. Καί γίνεται φῶς.

Τὰ λόγια μας περιγράφουν κυρίως μίαν εἰκόνα. Τὸ τί πρέπει νὰ γίνει μ' αὐτὴ τὴν εἰκόνα ἢ τὸ πῶς πρέπει νὰ χρησιμοποιηθεῖ, παραμένει σκοτεινό. Εἶναι ὥστόσο ξεκάθαρο πῶς πρέπει νὰ τὴν ἐξερευνήσουμε, ἀν θέλουμε νὰ καταλάβουμε τὸ νόημα αὐτοῦ ποὺ λέμε. Ἄλλὰ ἡ εἰκόνα μοιάζει νὰ μᾶς ἀπαλλάσσει ἀπὸ αὐτὸ τὸν κόπο : προκαταβολικὰ ὑποδείχνει μίαν ὀρισμένη χρησιμοποίησι. Ἔτσι μᾶς κοροϊδεύει.

VIII

«Τὰ κιναισθητικά μου αἰσθήματα μὲ εἰδοποιοῦν σχετικὰ μὲ τὶς κινήσεις καὶ τὶς ῥέξεις τῶν μελῶν μου».

Ἐφῆνω τὸ δείκτη τοῦ χεριοῦ μου νὰ κάνει μίαν ἐλαφριά ταλάντωση μὲ μικρὸ πλάτος. Τὴν κίνηση αὐτὴ τὴ νιώθω ἐλάχιστα ἢ καὶ καθόλου. Ἦσαν λιγάκι στὴν ἄκρη τοῦ δάχτυλου μὲ τὴ μορφή ἐλαφριάς τάσης. (Καὶ διόλου στὴν ἄρθρωση.) Καὶ εἶναι αὐτὸ τὸ αἶσθημα ποῦ μὲ εἰδοποιεῖ σχετικὰ μὲ τὴν κίνηση ; — γιατί μπορῶ μὲ ἀκρίβεια νὰ περιγράψω αὐτὴ τὴν κίνηση.

«Πάντως πρέπει νὰ ἔχεις αὐτὸ τὸ αἶσθημα, ἀλλιῶς δὲν θὰ ἤξερες (χωρὶς νὰ κοιτάξεις) πῶς κινεῖται τὸ δάχτυλό σου». Ἐλλὰ τὸ νὰ τὸ «ξέρουμε» δὲν σημαίνει παρά μόνο : τὸ νὰ εἴμαστε σὲ θέση νὰ τὸ περιγράψουμε. — Μπορῶ νὰ ὑποδείξω τὴ διεύθυνση ἀπὸ τὴν ὁποία ἔρχεται ὁ ἦχος γιατί αὐτὸς προσβάλλει τὸ ἕνα μου ἀπὸ περισσότερο ἀπὸ τὸ ἄλλο· ἀλλὰ αὐτὸ δὲν τὸ νιώθω μέσα στ' ἀφτιά. Κι ὅμως προκαλεῖ τὸ ἀποτέλεσμά του : ἔξερω ἀπὸ ποιά κατεύθυνση προέρχεται ὁ ἦχος· λ.χ., κοιτάζω πρὸς τὰ ἐκεῖ.

Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴν ἰδέα πῶς αὐτὸ ποῦ μᾶς εἰδοποιεῖ σχετικὰ μὲ τὴ θέση τοῦ πόνου στὸ σῶμα πρέπει νὰ εἶναι κάποιο γνώρισμα τοῦ αἰσθήματος τοῦ πόνου· καὶ πῶς ἕνα γνώρισμα τῆς μνημονικῆς εἰκόνας μᾶς λέει τὴ χρονικὴ στιγμή στὴν ὁποία ἀνήκει αὐτὴ ἡ εἰκόνα.

Ἐνα αἶσθημα *μπορεῖ* νὰ μᾶς εἰδοποιήσῃ σχετικὰ μὲ τὴν κίνηση ἢ τὴ θέση ἑνὸς μέλους τοῦ σώματος. (Ἐκεῖνος, λ.χ., ποῦ δὲν ξέρει μὲ τὸν κανονικὸ τρόπο, ἂν τὸ χέρι του εἶναι τεταμένο, μπορεῖ νὰ τὸ ἐξακριβώσῃ ἀπὸ ἕνα ὀξύ πόνο στὸν ἀγκώνα.) — Καὶ μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ὁ χαρακτήρας ἑνὸς πόνου μπορεῖ νὰ μᾶς εἰδοποιήσῃ σχετικὰ μὲ τὴ θέση ὅπου βρίσκεται τὸ τραῦμα. (Καὶ τὸ κιτρίνισμα μίᾳς φωτογραφίας σχετικὰ μὲ τὴν ἡλικία της.)

Ποιὸ εἶναι τὸ κριτήριον γιὰ τὸ ὅτι μιὰ ἐντύπωση τῶν αἰσθήσεων μὲ πληροφοροεῖ γιὰ τὸ χρῶμα καὶ τὸ σχῆμα ἑνὸς πράγματος ;

Ποιά ἐντύπωση τῶν αἰσθήσεων ; Καλὰ, αὐτῆ : τὴν περιγράφω μὲ λέξεις ἢ μὲ μίαν εἰκόνα.

Και τώρα : τί νιώθεις ἐσύ ὅταν τὰ δάχτυλά σου βρίσκονται σ' αὐτὴ τὴ θέση ; — «Πῶς πρέπει νὰ ὀρίσουμε ἓνα αἶσθημα ; Εἶναι κάτι πού δὲν ὀρίζεται, κάτι τὸ ἰδιόρρυθμο». Ὡστόσο ὅμως πρέπει βέβαια νὰ εἶναι δυνατό νὰ μάθει κανεὶς τὴ χρῆση τῶν λέξεων !

Αὐτὸ πού ψάχνω εἶναι ἡ γραμματικὴ διαφορὰ.

Ἄλλὰ τώρα ἄς ξεχάσουμε τὸ κιναισθητικὸ αἶσθημα. — Θέλω σέ κάποιον νὰ περιγράψω ἓνα αἶσθημα καὶ τοῦ λέω : «Κάνε ἔτσι· θὰ νιώσεις τὸ αἶσθημα»· συνάμα κρατῶ τὸ βραχίονα ἢ τὸ κεφάλι σ' ὀρισμένη στάση. Καὶ τώρα εἶναι αὐτὸ ἡ περιγραφή ἑνὸς αἰσθήματος ; Καὶ πότε θὰ πῶ ὅτι αὐτὸς κατάλαβε ποῖο αἶσθημα ἐννοοῦσα ; — Μετὰ ἀπὸ αὐτὸ πρέπει αὐτὸς νὰ μοῦ δώσει μὴν ἀκόμα περιγραφή τοῦ αἰσθήματος. Καὶ τί λογῆς πρέπει νὰ εἶναι ἡ περιγραφή του ;

Λέω : «Κάνε αὐτὸ καὶ θὰ τὸ νιώσεις». Δὲν μπορεῖ ἐδῶ νὰ γεννηθεῖ ἀμφιβολία ; Μήπως δὲν πρέπει νὰ ὑπάρχουν ἀμφιβολίες ὅταν ἐννοοῦμε ἓνα αἶσθημα ;

Τοῦτο ἔχει αὐτὴ τὴν ὄψη· τοῦτο ἔχει αὐτὴ τὴ γεύση· τοῦτο προκαλεῖ αὐτὸ τὸ αἶσθημα ὅταν τὸ ἀγγίζεις. Τὰ «τοῦτο» καὶ «αὐτὸ» πρέπει νὰ ἐξηγηθοῦν μὲ διαφορετικὸ τρόπο.

Γιὰ μας ἓνα «αἶσθημα» παρουσιάζει ἓνα ἐντελῶς εἰδικὸ ἐνδιαφέρον. Τὸ ἐνδιαφέρον περιλαμβάνει, λ.χ., τὸ 'βαθμὸ τοῦ αἰσθήματος', τὴ 'θέση' του καὶ τὴ δυνατότητα τὸ ἓνα αἶσθημα νὰ πνίγει τὸ ἄλλο. (Ἄν μιὰ κίνηση εἶναι πολὺ ὀδυνηρὴ, τὸσὸ πού ὁ πόνος νὰ πνίγει κάθε ἄλλο ἐλαφρότερο αἶσθημα πού ἔχουμε στὸ ἴδιο μέρος, ἄραγε αὐτὸ σὲ κάνει νὰ ἀμφιβάλεις ἀν πράγματι ἔκανες αὐτὴ τὴν κίνηση ; Θὰ μπορούσε αὐτὸ νὰ σὲ παρακινήσει νὰ τὸ ἐξακριβώσεις μὲ τὰ μάτια σου ;)

IX

Ἄν κάποιος παρατηρεῖ τὴ δική του λύπη, μὲ ποιάν αἴσθηση τὸ κάνει ; Μιὰ εἰδικὴ αἴσθηση· μιὰ αἴσθηση ποὺ νὰ νιώθει τὴ λύπη ; Τότε, τὴ νιώθει *διαφορετικῆ* σταν τὴν παρατηρεῖ ; Καὶ ποιά λύπη παρατηρεῖ τώρα ; Ἐκείνην ποὺ ὑπάρχει μόνο τὴν ὥρα ποὺ τὴν παρατηροῦμε ;

Τὸ νὰ 'παρατηροῦμε' δὲν παράγει τὸ παρατηρούμενο. (Αὐτὸ εἶναι ἐννοιολογικὸς προσδιορισμὸς.)

Ἦ : Ἐγὼ δὲν 'παρατηρῶ' μόνο *ἐκεῖνο* ποὺ γεννιέται μὲ τὴν παρατήρηση. Τὸ ἀντικείμενο τῆς παρατήρησης εἶναι ἄλλο πράγμα.

Χτὲς, ὅταν τὸ ἄγγιζες, πονοῦσε ἀκόμη· σήμερα δὲν πονάει πιά.

Σήμερα νιώθω τὸν πόνο μόνο ὅταν τὸν σκέφτομαι. (Δηλαδή, σ' ὀρισμένες περιστάσεις.)

Ἦ λύπη μου δὲν εἶναι πιά ἡ ἴδια : μιὰ ἀνάμνηση ποὺ πέρσι ἀκόμη μοῦ ἦταν ἀφόρητη, τώρα πιά δὲν εἶναι ἀφόρητη.

Αὐτὸ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς παρατήρησης.

Πότε λέμε ὅτι κάποιος παρατηρεῖ ; Σὲ γενικὲς γραμμὲς : ὅταν μετατεθεῖ σὲ εὐνοϊκὴ θέση γιὰ νὰ δεχτεῖ ὀρισμένες ἐντυπώσεις μὲ σκοπὸ (λόγου χάρι) νὰ περιγράψει ἐκεῖνο ποὺ τοῦ λένε αὐτὲς οἱ ἐντυπώσεις.

Ἄν εἶχαμε μάθει κάποιον νὰ ἐκστομίζει ἓναν ὀρισμένο ἦχο ὅταν βλέπει κατιτὶ κόκκινο, ἓναν ἄλλο ἦχο ὅταν βλέπει κατιτὶ κίτρινο, κ.ο.κ. γιὰ τὰ ἄλλα χρώματα, αὐτὸς, μὲ τὸ νὰ ἐκστομίζει τοὺς ἦχους δὲν ἔχει ἀκόμη περιγράψει τὰ ἀντικείμενα ἀπὸ τὰ χρώματά τους. Ἄν καὶ αὐτὸς θὰ μπορούσε νὰ μᾶς βοηθήσει νὰ δώσουμε μιὰ περιγραφή. Μιὰ περιγραφή εἶναι μιὰ ἀναπαράσταση μιᾶ κατανομῆς σ' ἓνα χῶρο (τοῦ χρόνου, λόγου χάρι).

Ἄφηνω τὸ βλέμμα μου νὰ τριγυρίζει μέσα στὸ δωμάτιο : ξαφνικὰ πέφτει πάνω σ' ἓνα ἄλικο ἀντικείμενο καὶ λέω «κόκκινο !» — αὐτὸ δὲν εἶναι μιὰ περιγραφή.

Εἶναι ἡ λέξη «φοβᾶμαι» περιγραφή μιᾶς ψυχικῆς κατάστασης ;

Λέω «έγώ φοβάμαι»· ό άλλος με ρωτάει : «Τί ήταν τοϋτο ; Μιά κραυγή άγωνίας ; ή θές νά με πληροφορήσεις πώς νιώθεις ; ή είναι μιá παρατήρηση πάνω στην τωρινή σου κατάσταση ;» — Θα μπορούσα άραγε πάντα νά τοϋ δώσω μιá ξεκάθαρη άπάντηση ; Θα μπορούσα νά μήν τοϋ έδινα ποτέ καμιάν άπάντηση ;

Μπορεί κανείς έδώ νά φανταστεί τά πιό διαφορετικά πράγματα· λ.χ., «Όχι, όχι ! Φοβάμαι !»

«Φοβάμαι. Δυστυχώς πρέπει νά τó όμολογήσω».

«Άκόμα φοβάμαι λιγάκι· αλλά όχι τόσο, όσο πρώτα».

«Κατά βάθος φοβάμαι άκόμη, μολοντί δέν θέλω νά τó όμολογήσω στόν έαυτό μου».

«Βασανίζω τόν έαυτό μου με κάθε λογής φοβερές ιδέες».

«Φοβάμαι — άκριβώς τώρα πού δέν θά έπρεπε νά φοβάμαι».

Σέ καθεμιά άπό τις προτάσεις αυτές ταιριάζει ένας ειδικός τόνος τής φωνής και ένα διαφορετικό πλαίσιο άναφοράς.

Θά μπορούσε κανείς νά φανταστεί άνθρώπους πού, σά νά λέγαμε, σκέφτονται με πολύ μεγαλύτερη άκρίβεια άπ' ό,τι έμεις και εκεί όπου έμεις χρησιμοποιούμε μιá λέξη, αυτοί χρησιμοποιούν περισσότερες.

Άναρωτιόμαστε : «Για τήν άκρίβεια, τί σημαίνει τó 'έγώ φοβάμαι' και ποιός είναι ό στόχος μου όταν τó λέω ;» Καί, φυσικά, δέν έρχεται καμιά άπάντηση. Ή, αν έρθει μιá άπάντηση, δέν είναι ίκανοποιητική.

Τό ζήτημα είναι : «Σέ τί λογής πλαίσιο άναφοράς βρίσκεται ;»

Δέν μου έρχεται καμιά άπάντηση, αν για νά άπαντήσω στις έρωτήσεις : «Ποιός είναι ό στόχος μου ;», «Τί σκέφτομαι όταν τó λέω ;» επαναλαμβάνω τήν έκφραση τοϋ φόβου και συνάμα παρακολουθώ τόν έαυτό μου, σά νά λέγαμε, παρατηρώντας τήν ψυχή μου με τήν άκρη τοϋ ματιού. Έξ άλλου, σέ μιá συγκεκριμένη περίπτωση μπορώ νά ρωτήσω : «Γιατί τó είπα αυτό, τί σκόπευα λέγοντάς το ;» — και θά μπορούσα και νά άπαντήσω κιόλας, αλλά όχι με βάση τήν παρατήρηση τών φαινομένων πού συνοδεύουν τήν όμιλία. Και ή άπάντησή μου θά συμπλήρωνε, θά παράφραζε, αυτό πού είπα νωρίτερα.

Τί είναι ό φόβος ; Τί σημαίνει «φοβάμαι» ; Άν ήθελα νά τόν όρίσω με ένα μόνο δείξιμο — θά έπρεπε νά *υποκριθώ* τó φόβο.

Θά μπορούσα άραγε νά άναπαραστήσω έτσι και τήν έλπίδα ; Δύσκολα. Ή και τήν πίστη ;

Τό νά περιγράψω τήν ψυχική μου κατάσταση (ας ποϋμε τοϋ φόβου)

είναι κάτι που κάνω μέσα σ' ένα όρισμένο πλαίσιο αναφοράς. (Το ίδιο δπως μιὰ όρισμένη πράξη δέν αποτελεί πείραμα παρὰ μόνο σέ σχέση με Ένα όρισμένο πλαίσιο αναφοράς.)

Είναι λοιπόν τόσο έκπληκτικό τὸ δτι χρησιμοποιῶ τὴν ἴδια ἔκφραση σέ διαφορετικά παιχνίδια ; Καὶ κάποτε, σὰ νὰ λέγαμε, ἀνάμεσα στὰ παιχνίδια ;

Καὶ μιῶ πάντα με ἐντελῶς καθορισμένο στόχο ; — Καὶ ἂν δέν τὸ κάνω, δέν ἔχει νόημα αὐτὸ που λέω ;

Ὅταν, βγάζοντας ἕναν ἐπικῆδειο λόγο, λέμε «Θρηνοῦμε τὸν ἀγαπημένο μας.....» δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία πῶς αὐτὰ τὰ λόγια πρέπει νὰ ἐκφράσουν τὴ λύπη μας καὶ ὄχι νὰ μεταδώσουν στοὺς παρόντες κάποια πληροφορία. Ἄλλὰ ἂν τίς προφέραμε τὴν ὥρα που προσευχόμαστε μπροστὰ στὸν τάφου ἴσως αὐτὲς οἱ λέξεις νὰ ἦταν ἕνα εἶδος πληροφορίας.

Ἄλλὰ αὐτὸ εἶναι τὸ πρόβλημα : ἡ κραυγὴ, που δέν μπορεῖ νὰ ὀνομαστεῖ περιγραφή, που εἶναι πιὸ πρωτόγονη ἀπὸ κάθε περιγραφή, ἔκτελεῖ, ὡστόσο, τὰ χρέη μιᾶς περιγραφῆς τῆς ψυχικῆς ζωῆς.

Μιὰ κραυγὴ δέν εἶναι μιὰ περιγραφή. Ἄλλὰ ὑπάρχουν ἐνδιάμεσοι βαθμοί. Καὶ ἡ λέξη «φοβᾶμαι» μπορεῖ, λίγο ἢ πολὺ, νὰ πλησιάζει μιὰ κραυγὴ. Μπορεῖ νὰ μὴν ἀπέχει καθόλου ἀπὸ μιὰ κραυγὴ ἀλλὰ μπορεῖ καὶ νὰ εἶναι μίλια μακριά.

Ὡστόσο, ὄχι πάντα, λέμε ὅτι κάποιος *παραπονιέται* ἐπειδὴ λέει πῶς ἔχει πόνους. Ὡστε ἡ λέξη «Πονῶ» μπορεῖ νὰ εἶναι ἕνα παράπονο, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ κάτι ἄλλο.

Ἄλλὰ ἂν ἡ λέξη «Φοβᾶμαι» δέν εἶναι κάτι σὰν παράπονο — μολονότι μπορεῖ καμιά φορὰ νὰ εἶναι κάτι τέτοιο — γιατί νὰ πρέπει νὰ εἶναι πάντα περιγραφή μιᾶς ψυχικῆς κατάστασης ;

Πώς καταλήξαμε στη χρήση της έκφρασης «Πιστεύω.....»; Μήπως κάποια μέρα προσέξαμε ένα φαινόμενο (της πίστης);

Παρατηρήσαμε τὸν ἑαυτό μας καὶ τοὺς ἄλλους καὶ ἔτσι ἀνακαλύψαμε τὸ πιστεύειν;

Τὸ παράδοξο τοῦ Moore* μπορεῖ νὰ διατυπωθεῖ ἔτσι: Ἡ ἐκφραση «Πιστεύω πὼς ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα» χρησιμοποιεῖται ὅπως καὶ ἡ βεβαίωση: «Ἐτσι ἔχουν τὰ πράγματα»· καὶ ὁμως ἡ ὑπόθεση: Πιστεύω πὼς ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα, δὲν χρησιμοποιεῖται ὅπως καὶ ἡ ὑπόθεση ὅτι ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα.

Λὲς καὶ ἡ βεβαίωση «Ἐγὼ πιστεύω» δὲν ἦταν ἡ βεβαίωση ἐκείνου ποὺ δέχεται ἡ ὑπόθεση «Ἐγὼ πιστεύω»!

Παρόμοια: ἡ ἐκφραση «Πιστεύω ὅτι θὰ βρέξει» ἔχει ἓνα νόημα ὁμοιο (δηλαδή, μιὰ χρήση ἀνάλογη) μὲ τὸ νόημα τῆς «Θὰ βρέξει», ἀλλὰ τὸ νόημα τῆς «Ἐκείνη τῆ μέρα πιστευα πὼς θὰ βρέξει» δὲν εἶναι ὁμοιο μὲ τὸ νόημα τῆς «Ἐκείνη τῆ μέρα ἔβρεξε».

«Ἀσφαλῶς ὁμως ἡ ἐκφραση 'Πιστευα' πρέπει νὰ μιλάει γιὰ τὸ ἴδιο ἀκριβῶς *πράγμα* στὸ παρελθόν, γιὰ τὸ ὁποῖο ἡ ἐκφραση 'Πιστεύω' μιλάει στὸ παρόν!» — Ἀσφαλῶς ὁ $\gamma - 1$ σὲ σχέση μὲ τὸ $- 1$ ἔχει τὴν ἴδια σημασία ποὺ ἔχει ὁ $\gamma 1$ σὲ σχέση μὲ τὸ 1 ! Αὐτὸ δὲν λέει ἀπολύτως τίποτε.

«Στὸ βάθος, ὅταν λέω "Ἐγὼ πιστεύω...", περιγράφω τὴν ψυχικὴ μου κατάσταση, — ἀλλὰ ἐδῶ, αὐτὴ ἡ περιγραφή εἶναι μιὰ ἔμμεση βεβαίωση ἐκείνου (δηλ. τοῦ γεγονότος) ποὺ πιστεύω». — Τὸ ἴδιο ὅπως, σὲ ὀρισμένες περι-

* Ἐδῶ ὁ Wittgenstein ἀναφέρεται μᾶλλον στὸ ζήτημα τῶν προτάσεων ποὺ ἐκφράζουν πεποιθήσεις ὅπως τὸ ἀντιμετώπισε ὁ Moore στὸ Μάθημα XIV ποὺ ἔκανε στὸ Morley College τοῦ Λονδίνου τὸ χειμῶνα τοῦ 1910-11. Γιὰ περισσότερα βλέπε G.E. Moore, *Some Main Problems of Philosophy*, Λονδίνο 1953, σελ. 275-76. [ΣτΜ]

στάσεις, περιγράψω μιὰ φωτογραφία γιά νά περιγράψω τὸ ἀντικείμενο πού ἀπεικονίζει.

Τότε ὅμως πρέπει καὶ νά μπορῶ νά πῶ ἂν ἡ φωτογραφία εἶναι μιὰ καλὴ ἀναπαράσταση. Ἔτσι καὶ ἐδῶ : «Πιστεύω ὅτι βρέχει· καὶ ἡ πεποίθησή μου εἶναι ἀξία ἐμπιστοσύνης : λοιπὸν τὴν ἐμπιστεύομαι». — Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ἡ πίστη μου θὰ ἦταν ἓνα εἶδος ἐντύπωσης τῶν αἰσθήσεων.

Μπορεῖ κανεὶς νά μὴν ἐμπιστεύεται τίς ἴδιες του τίς αἰσθήσεις, ἀλλὰ ὄχι καὶ τὴν ἴδια του τὴν πίστη.

Ἄν ὑπῆρχε ἓνα ρῆμα μὲ τὴ σημασία τοῦ 'πιστεύω λάθος', τότε τὸ πρῶτο ἐνικὸ πρόσωπο τοῦ ἐνεστώτα τῆς ὀριστικῆς δὲν θὰ εἶχε κανένα νόημα.

Μὴ θεωρεῖς αὐτονόητο τὸ γεγονός ὅτι τὰ ρήματα «πιστεύω», («πιθυμῶ», «θέλω», ἔχουν ὅλες τίς ρηματικὲς μορφές πού ἔχουν τὰ «κόβω», «μασῶ», «τρέχω». Ἄντίθετα : πρόκειται γιά κάτι τὸ πολὺ ἀξιοσημείωτο.

Μπορεῖ κανεὶς νά ἀντιστρέψει τὸ γλωσσικὸ παιχνίδι τοῦ νά δηλώνεις ἔτσι ὥστε ἡ δήλωση νά μὴν ἔχει γιά προορισμὸ τῆς νά πληροφορήσει τὸν ἀκροατὴ σχετικὰ μὲ τὸ ἀντικείμενό τῆς, ἀλλὰ σχετικὰ μὲ ἐκεῖνον πού τὴν κάνει.

Αὐτὸ συμβαίνει, λ.χ., ὅταν ὁ δάσκαλος ἐξετάζει τὸ μαθητὴ. (Μποροῦμε νά κάνουμε μέτρηση γιά νά ἐλέγξουμε τὸ χάρακα.)

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι εἰσάγω μιὰν ἔκφραση — λ.χ. τὴν «Ἐγὼ πιστεύω» — μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο : πρέπει νά προτάσσεται στὴ δήλωση ὅταν αὐτὴ χρησιμεύει γιά νά δίνει πληροφορίες σχετικὰ μὲ αὐτὸν πού τὴν κάνει. (Ὡστε δὲν εἶναι ἀνάγκη ἡ ἔκφραση νά συνοδεύεται ἀπὸ καμιά βεβαιότητα. Μὴν ξεχνᾶς πῶς ἡ ἀβεβαιότητα τῆς ἀπόφανσης μπορεῖ καὶ νά ἐκφραστεῖ ἀπρόσωπα : «Θὰ μπορούσε νά ἔρθει σήμερα».)—«Ἐγὼ πιστεύω... καὶ δὲν εἶναι ἔτσι» θὰ ἦταν μιὰ ἀντίφαση.

«Ἐγὼ πιστεύω...» φωτίζει τὴν κατάστασή μου. Ἄπὸ αὐτὴ τὴν ἔκφραση μποροῦν νά ἐξαχθοῦν συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὴ συμπεριφορὰ μου. Ἐπομένως ἐδῶ ὑπάρχει μιὰ ὁμοιότητα μὲ τίς ἐκφράσεις τῆς συγκίνησης, τῆς διάθεσης, κτλ.

Ἄν ὅμως «Ἐγὼ πιστεύω πῶς εἶναι ἔτσι» φωτίζει τὴν κατάστασή μου τότε τὸ ἴδιο κάνει καὶ ἡ ἀπόφανση «Εἶναι ἔτσι». Γιατὶ τὸ σημεῖο «Ἐγὼ πιστεύω» δὲν μπορεῖ νά κάνει κάτι τέτοιο : τὸ πολὺ νά δώσει μιὰ πλάγια ὑπόδειξη.

Φαντάσου μιὰ γλώσσα ὅπου «Πιστεύω πῶς εἶναι ἔτσι» ἐκφράζεται μόνο ἀπὸ τὸν τόνο τῆς ἀπόφανσης «Εἶναι ἔτσι». Σ' αὐτὴν, ἀντὶ «αὐτὸς πιστεύει», λένε : «αὐτὸς ἔχει τὴ διάθεση νὰ πεῖ...» — καὶ ὑπάρχει καὶ ἡ ὑπόθεση (στὴν ὑποτακτικῇ) : «Ἄς υποθέσουμε πῶς ἔχω τὴ διάθεση νὰ πῶ, κτλ.», ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει αὐτὴ ἡ ἐκφραση : «Ἔχω τὴ διάθεση νὰ πῶ».

Σ' αὐτὴ τὴ γλώσσα δὲν θὰ ὑπῆρχε τὸ παράδοξο τοῦ Μοογε· ἀλλὰ στὴ θέση του θὰ ὑπῆρχε ἓνα ρῆμα στὸ ὁποῖο θὰ ἔλειπε ἓνα πρόσωπο.

Ἐπομένως αὐτὸ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ μᾶς ξαφνιάζει. Ἀναλογίσου τὸ γεγονός πῶς μπορούμε νὰ προειποῦμε τὴ μελλοντικὴ μας ἐνέργεια ἐξωτερικεύοντας τὴν πρόθεσὴ μας.

Λέω γιὰ κάποιον ἄλλο «Φαίνεται νὰ πιστεύει...» καὶ ἄλλοι τὸ λένε γιὰ μένα. Τώρα, γιατί δὲν τὸ λέω ποτὲ γιὰ τὸν ἑαυτό μου, οὔτε καὶ ὅταν οἱ ἄλλοι ἔχουν *δικιο* νὰ τὸ λένε γιὰ μένα :— Τάχα δὲν βλέπω καὶ δὲν ἀκούω τὸν ἑαυτό μου ; — Αὐτὸ γίνεται νὰ τὸ ποῦμε.

«Τὴν πεποιθήση τὴ νιώθουμε μέσα μας, δὲν τὴν συμπεραίνουμε ἀπὸ τὰ ἴδια μας τὰ λόγια ἢ ἀπὸ τὸν τόνο τους». — Ἡ ἀλήθεια εἶναι : Δὲν συνάγει κανεὶς αὐτὸ πὺ πιστεύει ὁ ἴδιος ἀπὸ τὰ ἴδια του τὰ λόγια· οὔτε καὶ ἀπὸ τίς ἐνέργειες πὺ πηγάζουν ἀπὸ αὐτὴ τὴν πεποιθήση.

«Ἐδῶ φαίνεται σάμπως ἡ βεβαίωση 'ἐγὼ πιστεύω' νὰ μὴ βεβαίωνε ἐκεῖνο πὺ παραδέχεται ἡ ὑπόθεση». — Ἐτσι ἔχω τὸν πειρασμὸ νὰ κλίνω τὸ ρῆμα μὲ διαφορετικὸ τρόπο, στὸ πρῶτο πρόσωπο τοῦ ἐνεστώτα τῆς ἐνεργητικῆς φωνῆς.

Ἐτσι σκέφτομαι : Τὸ πιστεύειν εἶναι μιὰ κατάσταση τῆς ψυχῆς. Ἔχει μιὰ διάρκεια· καὶ μάλιστα αὐτὴ εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸ πόσο διαρκεῖ ἡ ἐκφραση τῆς, λ.χ., σὲ μιὰ πρόταση. Λοιπὸν εἶναι ἓνα εἶδος διάθεσης τοῦ ἀνθρώπου πὺ πιστεύει. Στὴν περίπτωσι τοῦ ἄλλου, μοῦ τὸ ἀποκαλύπτει ἡ συμπεριφορὰ του· καὶ τὰ λόγια του. Καὶ μάλιστα, τὸ ἴδιο καλὰ ἡ ἐκφραση «ἐγὼ πιστεύω...» ὅσο καὶ ἡ ἀπλὴ βεβαίωση πὺ προφέρει. — Κι ὅσο γιὰ τὴ δικὴ μου περίπτωσι : πῶς ἀναγνωρίζω τὴν ἴδια μου τὴ διάθεσι ; — Ἐδῶ θὰ ἔπρεπε νὰ προσέξω τὸν ἑαυτό μου ὅπως κάνουν οἱ ἄλλοι μὲ μένα : νὰ ἀκούω τὰ λόγια μου, νὰ εἶμαι σὲ θέσι νὰ βγάλω συμπεράσματα ἀπὸ αὐτὰ !

Ἡ στάσι μου ἀπέναντι στὰ ἴδια μου τὰ λόγια εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ στάσι τῶν ἄλλων.

Θὰ μπορούσα νὰ βρῶ ἐκεῖνο τὸν τρόπο νὰ κλίνω τὸ ρῆμα φτάνει νὰ μπορούσα νὰ πῶ : «Φαίνομαι νὰ πιστεύω».

Ἄν ἄκουγα τὰ λόγια πού προφέρει τό στόμα μου, θά μπορούσα νά πῶ ὅτι κάποιος ἄλλος μιλάει μέ τό στόμα μου.

«Ἄν κρίνω ἀπό αὐτά πού λέω, πιστεύω αὐτό τό πράγμα». Τώρα λοιπόν εἶναι δυνατό νά φανταστεῖ κανεῖς περιστάσεις ὅπου αὐτές οἱ λέξεις θά εἶχαν νόημα.

Καί τότε θά μπορούσε κανεῖς καί νά πεῖ «Βρέχει καί ἐγὼ δέν τό πιστεύω» ἢ «Μοῦ φαίνεται πὼς τό ἐγὼ μου πιστεύει αὐτό, ἀλλά δέν εἶναι ἔτσι». Γιὰ νά τό κάνει, θά ἔπρεπε κανεῖς νά συμπληρώσει τὴν εἰκόνα μέ συμπεριφορὰ πού νά ὑποδείχνει πὼς μέ τό στόμα μου μιλοῦσαν δύο ἄνθρωποι.

Ἄκόμη καί στὴν ὑπόθεση, ἡ θέση τῆς γραμμῆς εἶναι διαφορετικὴ ἀπ' ὅ,τι νομίζεις.

Μέ τίς λέξεις: «Ἄς ὑποθέσουμε πὼς πιστεύω...», ἐσὺ κιόλας προϋποθέτεις ὀλόκληρη τὴ γραμματικὴ τῆς λέξης «πιστεύω», τὴν κοινὴ χρῆση πού ἐσὺ κατέχεις. — Δέν ὑποθέτεις κάποια κατάσταση πραγμάτων πού, σά νά λέγαμε, βρίσκεται μπροστὰ στὰ μάτια σου χάρη σὲ μια ξεκάθαρη εἰκόνα, ἔτσι ὥστε σ' αὐτὴ τὴν ὑποθετικὴ χρῆση νά μπορείς νά προσθέσεις καί κάποια βεβαιωτικὴ χρῆση πού νά διαφέρει ἀπὸ τὴ συνηθισμένη. — Διόλου δέν θά ἤξερες τί ὑποθέτεις ἐδῶ (δηλαδή, λ.χ., τί συνεπάγεται μιὰ τέτοια ὑπόθεση), ἂν δέν ἦσουν ἡδη ἐξοικειωμένος μέ τὴ χρῆση τοῦ «πιστεύω»

Σκέψου τὴν ἔκφραση «Ἐγὼ λέω...», λόγου χάρη, στὴν «Ἐγὼ λέω πὼς σήμερα θά βρέξει», πού ἰσοδυναμεῖ μέ τὴν ἀπλὴ βεβαίωση «Θά...». «Εἶπε πὼς θά...», σημαίνει περίπου «Πιστεύει πὼς θά...». «Ἄς ὑποθέσουμε πὼς λέω...» δέν σημαίνει: Ἄς ὑποθέσουμε πὼς σήμερα ...

Ἐδῶ συναντιοῦνται διάφορες ἔννοιες καί συμπίπτουν γιὰ ἓνα διάστημα. Ἀλλὰ αὐτὸς δέν εἶναι λόγος γιὰ νά πιστεύει κανεῖς πὼς ὅλες οἱ γραμμές εἶναι κύκλοι.

Νά θεωρήσεις τὴν ἄθλια πρόταση: «Μπορεῖ νά βρέχει· ἀλλά δέν βρέχει».

Καί ἐδῶ πρέπει νά φυλαχτεῖ κανεῖς καί νά μὴν πεῖ: Γιὰ τὴν ἀκρίβεια «Μπορεῖ νά βρέχει» σημαίνει «Πιστεύω πὼς θά βρέξει». — Γιατί ὄχι ἀντίστροφα: τὸ δεύτερο νά σημαίνει τὸ πρῶτο;

Μὴ θεωρεῖς τὴ διστακτικὴ βεβαίωση σὰ βεβαίωση δισταγμοῦ.

ΧΙ

Δυό χρήσεις τῆς λέξεως «βλέπω».

Ἡ μιά : «Τί βλέπεις ἐκεῖ δά ;» — «Βλέπω τοῦτο» (ἀκολουθεῖ μιά περιγραφή, ἕνα σχέδιο, ἕνα ἀντίγραφο). Ἡ ἄλλη : «Βλέπω μίαν ὁμοίτητα ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ δύο πρόσωπα», — ἐκεῖνος στὸν ὅποιο τὸ λέω μπορεῖ νὰ δεῖ τὰ πρόσωπα ἐξίσου καθαρά ὅσο καὶ ἐγώ.

Τὸ σημαντικό : Ἡ κατηγοριακὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ δύο ἄντικείμενα τοῦ βλέπειν.

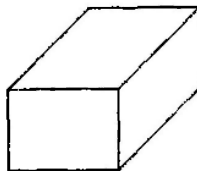
Ὁ ἕνας μπορεῖ νὰ σχεδιάσει τὰ δύο πρόσωπα μὲ ἀκρίβεια· ὁ ἄλλος μπορεῖ νὰ παρατηρήσει, σ' αὐτὸ τὸ σχέδιο, τὴν ὁμοίτητα πού ὁ πρῶτος δὲν εἶδε.

Θωρῶ ἕνα πρόσωπο, καὶ ξαφνικὰ παρατηρῶ τὴν ὁμοιότητά του μ' ἕνα ἄλλο. Βλέπω πὼς δὲν ἔχει ἀλλάξει· κ' ὁμοῦς τὸ βλέπω διαφορετικά. Τὴν ἐμπειρία αὐτὴ τὴν ὀνομάζω «τὸ νὰ προσέχουμε μίαν ὄψη».

Οἱ αἰτίες τῆς ἐνδιαφέρουν τὸν ψυχολόγο.

Ἐμᾶς ἐνδιαφέρει ἡ ἔννοια καὶ ἡ θέση τῆς ἀνάμεσα στὶς ἔννοιες τῆς ἐμπειρίας.

Θὰ μπορούσαμε νὰ φανταστοῦμε πὼς ἡ εἰκόνα

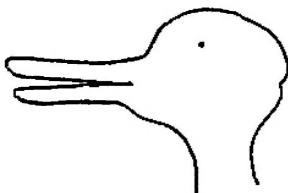
βρίσκεται σὲ διάφορα μέρη ἑνὸς βιβλίου, λ.χ., ἑνὸς ἐγχειρίδιου. Στὸ κείμενο πού τὴ συνοδεύει γίνεται λόγος γιὰ κατιτὶ διαφορετικὸ κάθε φορά : τὴ μιά γιὰ ἕνα γυάλινο κύβο, τὴν ἄλλη γιὰ ἕνα ἀνοιχτὸ ἀναποδογυρισμένο

κιβώτιο· ἐδῶ γιὰ ἓνα μεταλλικὸ πλαίσιο ἀπὸ σύρμα μ' αὐτὸ τὸ σχῆμα, ἐκεῖ γιὰ τρεῖς σανίδες ποὺ σχηματίζουν μιὰ στερεὴ γωνία. Κάθε φορὰ τὸ κείμενο δίνει μιαν ἐρμηνεῖα τῆς εἰκόνας.

Μποροῦμε νὰ δοῦμε τὴν εἰκονογράφηση, τὴ μιὰ φορὰ ὡς τὸ ἓνα, τὴν ἄλλη φορὰ ὡς τὸ ἄλλο πράγμα. — Ὡστε τὴν ἐρμηνεύουμε· καὶ τὴ βλέπουμε ὅπως τὴν ἐρμηνεύουμε.

Ἐδῶ ἴσως νὰ ἤθελε κανεὶς νὰ ἀπαντήσῃ: Ἡ περιγραφή τῆς ἄμεσης ἐμπειρίας, τοῦ βιώματος τοῦ ὄραν, μὲ τὴ βοήθεια μιᾶς ἐρμηνείας, εἶναι μιὰ ἔμμεση περιγραφή. «Βλέπω τὸ σχῆμα ὡς κιβώτιο» σημαίνει: ἔχω ἓνα ὀρισμένο ὀπτικὸ βίωμα ποὺ συνήθως συνοδεύεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐρμηνεύω τὸ σχῆμα σὰν κιβώτιο ἢ ἀπὸ τὸ γεγονὸς πὼς βλέπω ἓνα κιβώτιο. Ἄλλὰ ἂν σημαίνει τοῦτο, θὰ ἔπρεπε νὰ τὸ ξέρω. Θὰ ἔπρεπε νὰ εἶμαι σὲ θέση νὰ ἀναφερθῶ σ' αὐτὸ τὸ βίωμα ἄμεσα, κι ὄχι μονάχα ἔμμεσα. (Τὸ ἴδιο ὅπως δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἀναφερθῶ στὸ χρῶμα τοῦ αἵματος γιὰ νὰ μιλήσω γιὰ τὸ κόκκινο.)

Κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῶν τῶν παρατηρήσεων θὰ ὀνομάσω Κεφάλι-Α-Π τὸ ἀκόλουθο σχῆμα ποὺ πῆρα ἀπὸ τὸν Jastrow*. Μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ δεῖ σὰν κεφάλι λαγοῦ ὅσο καὶ σὰν κεφάλι πάπιας.

Καὶ πρέπει νὰ ξεχωρίσω ἀνάμεσα σὲ μιὰν ὄψη ποὺ εἶναι 'συνεχῶς περίοπτη' καὶ σὲ μιὰν ὄψη ποὺ 'ἀναδύεται'.

Μπορεῖ, ὅταν μοῦ ἔδειξαν τὴν εἰκόνα, νὰ μὴν εἶδα ἄλλο παρὰ ἓνα λαγό.

Ἐδῶ εἶναι χρήσιμο νὰ μπάσουμε τὴν ἔννοια τῆς εἰκόνας - ἀντικείμενο. Γιὰ παράδειγμα, ἡ εἰκόνα

θὰ ἦταν μιὰ 'εἰκόνα-πρόσωπο'.

* Fact and fable in Psychology. [ΣτΜ]

Ἐκ τῆς ὀρισμῆς ἀποψη, μ' αὐτὸ τὸ σχῆμα, ἔχω τὴν ἴδια σχέση πού ἔχω μὲ τὸ πρόσωπο ἑνὸς ἀνθρώπου. Μπορῶ νὰ μελετήσω τὴν ἔκφρασή του, νὰ ἀντιδράσω σ' αὐτὴν ὅπως ἀντιδρῶ στὴν ἔκφραση τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου. Ἐνα παιδί μπορεῖ νὰ μιλάει σὲ εἰκόνες-ἀνθρώπους ἢ σὲ εἰκόνες-ζῶα· μπορεῖ νὰ τὰ χρησιμοποιοῦ ὅπως κάνει μὲ τὶς κοῦκλες του.

Θὰ μπορούσα, λοιπὸν, νὰ εἶχα δεῖ τὸ παραπάνω Κεφάλι-Λ-Π μόνον σὰν εἰκόνα-λαγός. Δηλαδή: ἂν μὲ ρωτοῦσαν: «Τί εἶναι αὐτό;» ἢ «Τί βλέπεις αὐτοῦ;», θὰ εἶχα ἀπαντήσει: «Μιὰ εἰκόνα-λαγός». Ἐν κατόπι μὲ ρωτοῦσε κανεὶς τί πράγμα εἶναι τοῦτο, τότε, γιὰ νὰ τοῦ ἐξηγήσω, θὰ τοῦ ἔδειχνα κάθε λογῆς εἰκόνες λαγῶν, ἴσως καὶ πραγματικούς λαγούς, θὰ τοῦ μιλοῦσα γιὰ τὴ ζωὴ αὐτοῦ τοῦ ζώου ἢ θὰ τὸ παράστανα μὲ τὴν ἀπομίμηση.

Στὴν ἐρώτηση «Τί βλέπεις αὐτοῦ;» δὲν θὰ ἀπαντοῦσα: «Τώρα τὸ βλέπω σὰν εἰκόνα-λαγός». Θὰ ἔδινά μιάν ἀπλὴ περιγραφή τῆς παράστασης μου, τὸ ἴδιο ἀκριβῶς σὰ νὰ εἶχα πεῖ: «Αὐτοῦ βλέπω ἕνα κόκκινο κύκλο».—

Μολοντοῦτο ἕνας ἄλλος θὰ μπορούσε νὰ πεῖ γιὰ μένα: «Βλέπει τὸ σχῆμα σὰν εἰκόνα-Λ».

Τὸ νὰ πῶ «Τώρα τὸ βλέπω σὰν...» θὰ εἶχε γιὰ μένα τόσο λίγη σημασία ὅσο καὶ τὸ νὰ πῶ, στὴ θέα ἑνὸς μαχαιριοῦ κι ἑνὸς πιρουνοῦ: «Αὐτὰ τώρα τὰ βλέπω σὰν μαχαίρι καὶ πιρούνη». Κανεὶς δὲν θὰ καταλάβαινε αὐτὴ τὴν ἔκφραση. — Θὰ τὴν καταλάβαινε τόσο λίγο ὅσο καὶ τοῦτες: «Γιὰ μένα, τώρα, αὐτὸ εἶναι ἕνα πιρούνη», ἢ «Αὐτὸ μπορεῖ καὶ νὰ εἶναι ἕνα πιρούνη».

Κι οὔτε *ἡπαίρονμε* γιὰ μαχαιροπίρουνα ἐκεῖνα πού ἀναγνωρίζουμε ὡς μαχαιροπίρουνα πᾶν στὸ τραπέζι· τὸ ἴδιο ὅπως, ὅταν τρῶμε, συνήθως δὲν προσπαθοῦμε νὰ κινήσουμε τὸ στόμα μας, οὔτε τὸ βάζουμε σκοπὸ μας νὰ τὸ κινήσουμε.

Ἐν κάποιος πεῖ: «Τώρα, γιὰ μένα, εἶναι ἕνα πρόσωπο» μπορούμε νὰ τὸν ρωτήσουμε: «Ποιά μεταμόρφωση ἐξυπονοεῖς;»

Βλέπω δύο εἰκόνες· στὴ μιὰ τὸ Κεφάλι-Λ-Π περιτριγυρίζεται ἀπὸ λαγούς, στὴν ἄλλη ἀπὸ πάπιες. Δὲν προσέχω πὼς ταυτίζονται. Μήπως ἀπὸ αὐτὸ *βγαίνει* πὼς *βλέπω* κατὶ διαφορετικὸ τίς δύο φορές; — Πᾶν σ' αὐτὸ μπορούμε νὰ βασιστοῦμε γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε ἐδῶ αὐτὴ τὴν ἔκφραση.

«Τὸ εἶδα ἐντελῶς διαφορετικὰ· ποτὲ δὲν θὰ τὸ ἀναγνώριζα!» Καλά, αὐτὸ εἶναι ἕνα ἐπιφώνημα. Καὶ ἔχει καὶ μιὰ δικαιολογία.

Δέν θά εἶχα ποτέ σκεφτεῖ νά βάλω τὰ δυό κεφάλια τὸ ἓνα πάνω στο ἄλλο μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, νά τὰ συγκρίνω ἔτσι. Γιατί αὐτὰ ὑποδείχνουν ἕναν ἄλλο τρόπο σύγκρισης.

Τὸ κεφάλι, ἔτσι ἰδωμένο, δέν ἔχει τὴν παραμικρὴ ὁμοιότητα μὲ τὸ κεφάλι ἰδωμένο ἔτσι — μολονότι συμπίπτουν.

Κάποιος μοῦ δείχνει μιάν εἰκόνα-λαγὸ καὶ μὲ ρωτᾷε τί εἶναι· λέω : «αὐτὸ εἶναι ἓνα Λ». Δέν λέω : «Τώρα εἶναι ἓνα Λ». Ἐνακοινῶνω τί ἀντιλήφθηκα. — Κάποιος μοῦ δείχνει τὸ Κεφάλι-Λ-Π καὶ μὲ ρωτᾷε τί πράγμα εἶναι· ἐδῶ *μπορῶ* νά πῶ : «Εἶναι ἓνα Κεφάλι-Λ-Π». Ἐλλά *μπορῶ* καὶ νά ἀντιδράσω στήν ἐρώτηση μὲ ἐντελῶς διαφορετικὸ τρόπο. — Ἡ ἀπάντηση ὅτι εἶναι τὸ Κεφάλι-Λ-Π εἶναι ἀκόμη ἀνακοίνωση μιᾶς ἀντίληψης· ἡ ἀπάντηση «Τώρα εἶναι ἓνα Λ», δέν εἶναι. Ἐν εἶχα πεῖ «Αὐτὸ εἶναι ἓνας λαγός», θά μοῦ εἶχε ξεφύγει τὸ δισήμαντο καὶ θά εἶχα ἀνακοινῶσει αὐτὸ πού ἀντιλήφθηκα.

Ἡ ἀλλαγὴ ὄψης. «Ἐναμφισβήτητα θά ἔλεγεσ πῶς τώρα ἡ εἰκόνα ἔχει ἀλλάξει ὀλότελα !»

Ἐλλά τί εἶναι διαφορετικὸ : ἡ ἐντύπωσή μου ; ἡ στάση μου ; — Μπορῶ νά τὸ πῶ ; — *Περιγράφω* τὴν ἀλλαγὴ σάν ἀντίληψη· ἀκριβῶς σὰ νά εἶχε ἀλλάξει τὸ ἀντικείμενο μπροστὰ στὰ μάτια μου.

«Τώρα ἐγὼ βλέπω αὐτό», θά μπορούσα νά πῶ (δείχνοντας, λ.χ., μιάν ἄλλη εἰκόνα). Αὐτὸ εἶναι ἡ μορφή τῆς ἀνακοίνωσης μιᾶς νέας ἀντίληψης.

Ἡ ἔκφραση τῆς ἀλλαγῆς ὄψης εἶναι ἡ ἔκφραση μιᾶς νέας ἀντίληψης καὶ συνάμα ἡ ἔκφραση τοῦ ὅτι ἡ ἀντίληψη ἔμεινε ἀμετάβλητη.

Ξαφνικὰ βλέπω τὴ λύση μιᾶς μαγικῆς εἰκόνας. Ἐκεῖ ὅπου πρῶτα ὑπῆρχαν κλαριά, τώρα εἶναι μιὰ ἀνθρώπινη μορφή. Ἡ ὀπτική μου ἐντύπωση μεταβλήθηκε καὶ ἀναγνωρίζω, τώρα, πῶς δέν ἔχει μονάχα χρῶμα καὶ μορφή ἀλλὰ καὶ μιὰ ὀλότελα καθορισμένη ὄργανωση. — Μεταβλήθηκε ἡ ὀπτική μου ἐντύπωση· — πῶς ἦταν πρῶτα ; πῶς εἶναι τώρα ; — Ἐν τὴν ἀναπαραστήσω μὲ ἓνα ἀκριβῆς ἀντίγραφο — καὶ δέν εἶναι ἄραγε τοῦτο μιὰ καλὴ ἀναπαράστασή της ; — δέν ἐμφανίζεται καμιὰ ἀλλαγή.

Καὶ προπάντων μὴν πεῖς : «Ἡ ὀπτική μου ἐντύπωση δέν εἶναι βέβαια τὸ *σχέδιο*· εἶναι αὐτὸ — πού δέν μπορῶ νά τὸ δείξω σὲ κανέναν». — Βέβαια, δέν εἶναι τὸ σχέδιο, ἀλλὰ οὔτε καὶ εἶναι κατιτὶ τῆς ἴδιας κατηγορίας μ' αὐτό, κάτι πού τὸ κομίζω μέσα μου.

Ἡ ἔννοια τῆς ἔσωτερικῆς εἰκόνας· εἶναι παραπλανητικὴ γιατί ὑπό-

δειγμά της είναι ή 'έξωτερική εικόνα'· και όμως οι χρήσεις τών λέξεων πού αναφέρονται σ' αυτές τις έννοιες δέν είναι πιό όμοιες άναμεταξύ τους άπ' ό,τι είναι οι χρήσεις τών «αριθμητικό σημείο» και «αριθμός». (Και εκείνος πού θά ήθελε νά όνομάσει τόν αριθμό 'ιδανικό αριθμητικό σημείο' θά μπορούσε, μ' αυτό, νά προξενήσει μιá παρόμοια σύγχυση.)

'Εκείνος πού βάζει τήν 'όργάνωση' τής όπτικής εντύπωσης στο ίδιο επίπεδο με τά χρώματα και τά σχήματα, ξεκινάει από τήν ιδέα πώς ή όπτική εντύπωση είναι ένα έσωτερικό αντικείμενο. Έτσι βέβαια τó αντικείμενο γίνεται ένα μή-πράγμα [Uding] : μιá περιέργη άσταθής κατασκευή. Γιατί τώρα πιá διαταράχτηκε ή όμοιότητά της με μιá εικόνα.

"Αν ξέρω πώς ό σχηματικός κύβος έχει διάφορες όψεις και θέλω νά μάθω τί βλέπει κάποιος άλλος, μπορώ νά φροντίσω ώστε, εκτός από τó αντίγραφο, αυτός νά κάνει και ένα υπόδειγμα εκείνου πού βλέπει, ή νά τó δείξει· ακόμη κι όταν αυτός δέν ξέρει καθόλου για ποιό λόγο ζητώ δυό εξηγήσεις.

'Αλλά με τήν άλλαγή όψης αλλάζουν και τά πράγματα. 'Εκείνο πού πρώτα, σε άντιπαραβολή με τó αντίγραφο, ίσως νά έμοιαζε (ή, και νά ήταν άκόμη) ένας άχρηστος προσδιορισμός, τώρα γίνεται ή μόνη δυνατή έκφραση τού βιώματός της.

Και τούτο, από μόνο του, καταλύει τή σύγκριση τής 'όργάνωσης με τó χρώμα και τó σχήμα στην όπτική εντύπωση.

"Αν είδα τó Κεφάλι-Α-Π σάν Α, τότε είδα : αυτά τά σχήματα και χρώματα (και τά άποδίνω λεπτομερώς) — και, εκτός από αυτά, και κάτι σάν τούτο : και συνάμα δείχνω έναν αριθμό από διαφορετικές εικόνες λαγών. — Αυτό δείχνει τή διαφορά ανάμεσα στις έννοιες.

Τό 'όρāν ώς....' δέν είναι μέρος τής αντίληψης. Και γι' αυτό και είναι και δέν είναι σάν όρāν.

Κοιτάζω ένα ζώο· κάποιος με ρωτάει : «Τί βλέπεις ;» 'Απαντώ : «Ένα λαγό». — Βλέπω ένα τοπίο· ξαφνικά περνάει τρέχοντας ένας λαγός. Φωνάζω : «Ένας λαγός !»

Αυτά τά δύο πράγματα, ή άνακοίνωση και τó επιφώνημα, είναι έκφρασεις τής αντίληψης και τού βιώματος τού όρāν. 'Αλλά τó επιφώνημα είναι μιá τέτοια έκφραση με διαφορετική έννοια άπ' ό,τι ή άνακοίνωση. Αυτό άναβλύζει μόνο του. —'Η σχέση του με τó βίωμα μοιάζει με τή σχέση τής κραυγής με τόν πόνο.

Ἄλλὰ ἀφοῦ εἶναι ἡ περιγραφή μιᾶς ἀντίληψης μπορεῖ κανεὶς καὶ νὰ τὴν ὀνομάσει ἔκφραση μιᾶς σκέψης. — Ἐκεῖνος ποὺ κοιτάζει τὸ ἀντικείμενο δὲν εἶναι ἀνάγκη καὶ νὰ τὸ σκέφτεται· ἐκεῖνος ὅμως ποὺ ἔχει τὸ ὀπτικό βίωμα ποὺ ἐκφράζεται στὸ ἐπιφώνημα, αὐτὸς σκέφτεται ἐκεῖνο ποὺ βλέπει.

Γι' αὐτὸ καὶ τὸ αἰφνίδιο φανέρωμα μιᾶς ὄψης μοιάζει μισὸ σὰ βίωμα τοῦ ὄραν καὶ μισὸ σὰ σκέψη.

Ξαφνικά κάποιος βλέπει μπρὸς τοῦ ἕνα ὄραμα ποὺ δὲν ἀναγνωρίζει (μπορεῖ νὰ εἶναι ἕνα γνώριμο γι' αὐτὸν ἀντικείμενο σὲ ἀσυνήθιστη θέση ἢ φωτισμό)· ἴσως ἡ ἀπουσία ἀναγνώρισης νὰ διαρκεῖ μόνο λίγα δευτερόλεπτα. Εἶναι σωστὸ νὰ ποῦμε : αὐτὸς ἔχει ἕνα βίωμα τοῦ ὄραν διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ βίωμα ἐκείνου ποὺ ἀναγνωρίζει τὸ ἀντικείμενο ἀμέσως ;

Δὲν θὰ μποροῦσε κάποιος νὰ περιγράψει τὴν ἀναδυόμενη, ἄγνωστη σ' αὐτὸν μορφή, μὲ τὴν ἴδια ἀκρίβεια ὅσο καὶ ἐγὼ ποὺ εἶμαι ἐξοικειωμένος μαζί της ; Καὶ δὲν εἶναι ἄραγε αὐτὴ ἡ ἀπάντησις ; — Γενικά, βέβαια, τὰ πράγματα δὲν θὰ εἶναι ἔτσι. Καὶ ἡ περιγραφή τοῦ θὰ εἶναι ὀλότελα διαφορετικὴ· (Ἐγὼ, λ.χ., θὰ πῶ : «Τὸ ζῶο εἶχε μακριὰ ἄφτια» — αὐτὸς : «Υπήρχαν δυὸ μακριὰ προσαρήματα», καὶ τώρα τὰ σχεδιάζει.)

Συναντῶ κάποιον ποὺ εἶχα χρόνια νὰ τὸν δῶ· τὸν βλέπω καθαρὰ, ἀλλὰ δὲν τὸν ἀναγνωρίζω. Ξαφνικά τὸν ἀναγνωρίζω, στὸ ἀλλαγμένον πρόσωπό τοῦ βλέπω τὸ παλιὸ πρόσωπο. Πιστεύω πὼς τώρα θὰ ζωγράφιζα τὸ πρόσωπό τοῦ διαφορετικὰ, ἂν ἤξερα νὰ ζωγραφίζω.

Τώρα, ὅταν ἀναγνωρίζω τὸν γνωστό μου μέσα στὸ πλῆθος, ἴσως ἀφοῦ κοιτάξα γιὰ πολλή ὥρα στὴν κατεύθυνσή του, — εἶναι αὐτὸ ἕνας ἰδιαίτερος τρόπος τοῦ ὄραν ; Εἶναι μήπως ἕνα ὄραν καὶ μαζί ἕνα σκέπτεσθαι ; Ἡ μήπως ἕνα κράμα τῶν δύο, ὅπως θὰ μοῦ ἄρεσε σχεδὸν νὰ πῶ ;

Ἡ ἐρώτησις εἶναι : *Γιατί* θέλει κανεὶς νὰ λέει αὐτὸ ;

Ἡ ἴδια ἡ ἔκφραση, ποὺ εἶναι καὶ ἀνακοίνωσις αὐτοῦ ποὺ ἰδῶθηκε, εἶναι τώρα ἕνα ἐπιφώνημα ἀναγνώρισης.

Ποιὸ εἶναι τὸ κριτήριον τοῦ βιώματος τοῦ ὄραν ; — Ποιὸ πρέπει νὰ εἶναι τὸ κριτήριον ;

Ἡ ἀναπαράστασις ἐκείνου 'ποὺ ἰδῶθηκε'.

Ἡ ἔννοια τῆς ἀναπαράστασις ἐκείνου ποὺ ἰδῶθηκε, ὅπως ἡ ἔννοια τοῦ ἀντίγραφου, εἶναι πολὺ ἐλαστικὴ, καὶ *μαζὶ μ' αὐτὴν* καὶ ἡ ἔννοια ἐκείνου ποὺ ἰδῶθηκε. Οἱ δύο ἔννοιαι εἶναι στενά δεμένες. (Καὶ αὐτὸ δὲν σημαίνει πὼς εἶναι ὁμοιαι.)

Πώς καταλαβαίνει κανείς ότι τὰ ἀνθρώπινα ὄντα βλέπουν τρισδιάστατα ; — Ρωτῶ ἕναν σὲ ποιά θέση βρίσκεται τὸ οἰκόπεδο (ἐκεῖ κάτω) πὸ αὐτὸς κοιτάζει. «Εἶναι σ' ἐκείνη τὴ θέση ;» (τὴ δείχνω μὲ τὸ χέρι) — «Ναί». — «Πῶς τὸ ξέρεις ;» — «Δὲν ὑπάρχει ὁμίχλη, τὸ βλέπω πολὺ καθαρά». — Δὲν ἔχουμε λόγους νὰ κάνουμε εἰκασίες. Γιὰ μᾶς τὸ μόνο φυσικὸ εἶναι νὰ ἀναπαριστάνουμε τρισδιάστατα αὐτὸ πὸ βλέπουμε· ἐνῶ, ἀντίθετα, γιὰ τὴν ἐπίπεδη ἀναπαράσταση μὲ σχέδιο ἢ μὲ λέξεις, χρειάζεται εἰδικὴ ἄσκηση καὶ εἰδικὴ ἐκπαίδευση. (Τὸ ἀλλόκοτο τῶν παιδικῶν σχεδίων.)

*Ἄν κάποιος βλέπει ἕνα χαμόγελο καὶ δὲν τὸ ἀναγνωρίζει ὡς χαμόγελο, δὲν τὸ καταλαβαίνει γιὰ τέτοιο, μήπως τὸ βλέπει διαφορετικὰ ἀπὸ ἕναν πὸ τὸ καταλαβαίνει ; — Τὸ μιμείται, λ.χ., διαφορετικὰ.

Κράτησε ἀνάποδα τὸ σχέδιο ἑνὸς προσώπου καὶ δὲν θὰ μπορέσεις νὰ ἀναγνωρίσεις τὴν ἔκφραση τοῦ προσώπου. Ἴσως μπορέσεις νὰ δεῖς ὅτι χαμογελάει, ἀλλὰ ἀσφαλῶς δὲν θὰ μπορέσεις νὰ δεῖς πῶς χαμογελάει. Δὲν μπορεῖς νὰ μιμηθεῖς τὸ χαμόγελο ἢ νὰ περιγράψεις τὸ χαρακτῆρα του μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια.

*Ὅστοςὸ μπορεῖ ἢ ἀντεστραμμένη εἰκόνα νὰ ἀναπαριστάνει τὸ πρόσωπο ἑνὸς ἀνθρώπου μὲ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ ἀκρίβεια.

Τὸ σχῆμα (α)

εἶναι τὸ ἀντίστροφο τοῦ (β)

*Ὅπως τὸ σχῆμα (γ) ἀραΧ εἶναι τὸ ἀντίστροφο τοῦ σχήματος (δ) Χαρά.

*Ἀλλὰ — θὰ ἤθελα νὰ πῶ — ὑπάρχει μιὰ διαφορετικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς ἐντυπώσεις μου (γ) καὶ (δ), ἀλλιῶτικη ἀπὸ τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς (α) καὶ (β). Τὸ (δ), λόγου χάρι, μοιάζει νὰ εἶναι πιὸ παστρικό ἀπὸ τὸ (γ). (Σύγκρινε μιὰ παρατήρηση τοῦ Lewis Carroll.) Τὸ (δ) εἶναι εὐκόλο νὰ τὸ ἀντιγράψεις, τὸ (γ) δύσκολο.

Φαντάσου πῶς τὸ Κεφάλι-Λ-Π εἶναι κρυμμένο μέσα σ' ἕναν κυκεῶνα ἀπὸ γραμμές. Τώρα ξαφνικὰ τὸ προσέχω μέσα στὴν εἰκόνα, σὰν ἀπλὸ κεφάλι λαγοῦ. Ἀργότερα κοιτάζω τὴν ἴδια εἰκόνα καὶ προσέχω τὴν ἴδια γραμμὴ, αὐτὴ ὅμως τὴ φορά σὰν πάπια, χωρὶς κατ' ἀνάγκη νὰ ξέρω ὅτι καὶ τίς δύο φορές ἦταν ἡ ἴδια γραμμὴ. — Ὅταν ἀργότερα βλέπω τὴν ὄψη νὰ ἀλλά-

ζει, — μπορώ να πω ότι οι δυο δψεις Λ και Π είναι τώρα ιδωμένες με διαφορετικό τρόπο απ' ό,τι όταν τις αναγνώρισα χωριστά μέσα στον κυκεώνα των γραμμών; Όχι.

Άλλα η μεταβολή προκαλεί μιαν έκπληξη που δεν προκαλούσε η αναγνώριση.

Εκείνος που σ' ένα σχήμα (1) ψάχνει ένα άλλο σχήμα (2), και τελικά το βρίσκει, αυτός βλέπει το (1) με νέο τρόπο. Όχι μόνο μπορεί να δώσει έναν καινούριο τύπο περιγραφής του σχήματος, αλλά εκείνο το παρατηρείν ήταν ένα νέο βίωμα του όραν.

Άλλα δεν είναι απαραίτητο να θελήσει να πει: «Το σχήμα (1) φαίνεται τώρα ολότελα διαφορετικό· διόλου δεν μοιάζει με εκείνο που είδα πρώτα. αν και τα δύο συμπίπτουν!»

Εδώ υπάρχουν αναρίθμητα φαινόμενα που συγγενεύουν άναμεταξύ τους και πληθώρα δυνατών έννοιων.

Είναι λοιπόν το αντίγραφο του σχήματος μιὰ άτελής περιγραφή του βιώματος μου του όραν; Όχι. — Εξαρτάται από τις περιστάσεις αν, και ποιοί, περισσότερο λεπτομερείς προσδιορισμοί είναι αναγκαίοι. — Μπορεί να είναι μιὰ άτελής περιγραφή· αν μένει ακόμη άναπάντητο κάποιο έρώτημα.

Φυσικά μπορεί κανείς να πει: 'Υπάρχουν όρισμένα πράγματα που υπάρχουν τόσο στην έννοια «είκόνα-λαγός» όσο και στην έννοια «είκόνα-πάπια». Και κάτι τέτοιο είναι μιὰ είκόνα, ένα σχέδιο. — Άλλα η έντύπωση δεν είναι ταυτόχρονα τής είκόνας μιὰς πάπιας και τής είκόνας ενός λαγού.

«Εκείνο που πράγματι βλέπω, πρέπει χωρίς άμφιβολία να είναι αυτό που παράγει μέσα μου ή επίδραση του αντικειμένου». — Τότε λοιπόν εκείνο που παράγεται μέσα μου είναι ένα είδος αντίγραφου, κατιτί που, με τη σειρά του, μπορεί κανείς να το κοιτάξει ξανά, να το έχει μπρός του· κάτι περίπου όμοιο με μιάν ύλοποίηση.

Και αυτή η ύλοποίηση είναι κάτι το έκτατο στο χώρο και πρέπει να μπορεί να περιγραφεί ολότελα με έννοιες χώρου. Μπορεί, λ.χ., (αν είναι ένα πρόσωπο) να χαμογελάει, ώστόσο η έννοια τής φιλίας δεν άνήκει στην άναπαράστασή του, αλλά τής είναι ξένη (άκόμη κι αν μπορεί να τήν ύποβοηθεί).

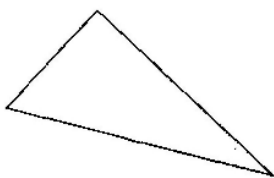
Άν με ρωτήσεις τί είδα, θα μπορέσω ίσως να σου κάνω ένα σκίτσο που

νά σοῦ τὸ δείχνει. Ἄλλὰ στίς περισσότερες περιπτώσεις δὲν θά θυμᾶμαι μὲ ποιὸ τρόπο μετατοπίστηκε ἡ ματιὰ μου καθὼς τὸ κοιτάζα.

Ἡ ἐννοια τοῦ ὄρᾶν δίνει μιὰ θολὴ ἐντύπωση. Ὁραῖα λοιπόν, εἶναι θολή. — Κοιτάζω τὸ τοπίο· τὸ βλέμμα μου περιπλανιέται πάνω του, βλέπω ὄλων τῶν εἰδῶν τίς κινήσεις σαφεῖς καὶ ἀσαφεῖς· τοῦτο ἐντυπώνεται καθαρὰ μέσα μου, ἐκεῖνο μονάχα θολά. Καὶ πόσο ἀσύνδετο μπορεῖ νά μας φανεῖ ἐκεῖνο ποῦ βλέπουμε! Καὶ τώρα κοιτά τί λέγεται «περιγραφή ἐκείνου ποῦ ἰδῶθηκε». — Ἄλλὰ ἀκριβῶς αὐτὸ εἶναι ἐκεῖνο ποῦ ὀνομάζουμε περιγραφή αὐτοῦ ποῦ ἰδῶθηκε. Δὲν ὑπάρχει *μία μόνο ἀθθεντική*, κανονικὴ περίπτωσις μιᾶς τέτοιας περιγραφῆς — ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο εἶναι μόνο ἀσάφεια καὶ περιμένει νά διαλευκανθεῖ· ἢ, πρέπει, ἀπλούστατα, νά πάει στὴ γωνιά, σὰ σκουπίδι.

Ἐδῶ διατρέχουμε τὸν τεράστιο κίνδυνο νά θέλουμε νά κάνουμε λεπτὲς διακρίσεις. — Εἶναι σὰ νά ἤθελε κανεὶς νά ὀρίσει τὴν ἐννοια τοῦ ὕλικου σώματος μὲ τὴ βοήθεια ἑκείνου ποῦ ὄντως ἰδῶθηκε. — Ἐκεῖνο ποῦ πρέπει μαλλον νά κάνουμε εἶναι νά δεχτοῦμε τὸ τρέχον γλωσσικὸ παιχνίδι καὶ νά σημειώνουμε ὡς *ψευδεῖς* τίς ἀναπαραστάσεις ποῦ εἶναι ψευδεῖς. Τὸ πρωτόγονο γλωσσικὸ παιχνίδι ποῦ μαθαίνουν τὰ παιδιά δὲν χρειάζεται καμιὰ αἰτιολόγησι καὶ οἱ προσπάθειες νά δικαιολογηθεῖ πρέπει νά ἀπορριφθοῦν.

Πάρε τώρα, γιὰ παράδειγμα, τίς ὄψεις τοῦ τριγώνου. Τὸ τρίγωνο

μπορεῖ νά τὸ δεῖ κανεὶς σάν τριγωνικὴ τρύπα, σὰ στερεὸ σῶμα, σὰ γεωμετρικὸ σχέδιο· σὰ βέλος ἢ δείκτη· σάν ἀναποδογυρισμένο σῶμα ποῦ (λ.χ.) ἔπρεπε νά στέκει πάνω στὴ μικρότερη κάθετο, σὰ μισὸ παραλληλόγραμμο, καὶ σάν πολλὰ καὶ διάφορα ἄλλα πράγματα.

Καθὼς τὸ κοιτάζεις, μπορεῖς νά σκεφτεῖς τώρα αὐτό, τώρα ἐκεῖνο· μπορεῖς νά τὸ θεωρήσεις τὴ μιὰ φορά ὡς αὐτὸ τὸ πράγμα, τὴν ἄλλη ὡς ἐκεῖνο· καὶ τότε θά τὸ δεῖς τὴ μιὰ φορά ἔτσι, τὴν ἄλλη ἔτσι». — Πῶς λοιπόν; Δὲν ὑπάρχει κανένας ἄλλος προσδιορισμός.

Μὰ πῶς εἶναι δυνατὸ νά βλέπει κανεὶς ἓνα πράγμα σύμφωνα μὲ μιὰν ἔρμηνεία; — Ἡ ἐρώτησις μᾶς τὸ παρουσιάζει σάν παράξενο γεγονός· σὰ

νά είχε εξαναγκασθεί κάτι ἐδῶ νά πάρει μιὰ μορφή πού δὲν τοῦ ταιριάζει στ' ἀλήθεια. Ἄλλὰ ἐδῶ δὲν ἀσκήθηκε οὔτε πίεση οὔτε βία.

Ὅταν φαίνεται σά νά μὴν ὑπάρχει θέση γιὰ μιὰ τέτοια μορφή ἀνάμεσα στὶς ἄλλες μορφές, τότε πρέπει νά τὴν ψάξεις σὲ ἄλλη διάσταση. Ἄν ἐδῶ δὲν ὑπάρχει θέση, σίγουρα θά ὑπάρχει σὲ ἄλλη διάσταση.

(Μ' αὐτὴ τὴν ἐννοια, στὴν εὐθεία τῶν πραγματικῶν ἀριθμῶν δὲν ὑπάρχει θέση γιὰ τοὺς φανταστικούς ἀριθμούς. Καὶ αὐτὸ σημαίνει: ἡ εφαρμογὴ τῆς ἐννοιας τοῦ φανταστικοῦ ἀριθμοῦ ἔχει μικρότερη ὁμοιότητα μὲ τὴν εφαρμογὴ τῆς ἐννοιας τοῦ πραγματικοῦ ἀριθμοῦ ἀπ' ὅ,τι φανερώνει μιὰ ματιά στοὺς ὑπολογισμούς. Πρέπει νά ἀνατρέξουμε ὡς τὴν εφαρμογὴ τότε ἐκείνη ἢ ἐννοια βρῖσκει μιὰ διαφορετικὴ θέση, μιὰ θέση, σά νά λέγαμε, πού κανεὶς δὲν θά *ὀνειρευόταν* νά βρεῖ.)

Τί θά λέγαμε γιὰ τὴν ἀκόλουθη ἐξήγηση: «Μπορῶ νά δῶ κάτι ὡς *ἐκεῖνο* τοῦ ὁποίου μπορεῖ νά εἶναι ἡ εἰκόνα»;

Αὐτὸ σίγουρα σημαίνει: στὴν ἀλλαγὴ ὄψης, οἱ ὄψεις εἶναι αὐτὲς πού, σ' ὀρισμένες περιστάσεις, τὸ σχῆμα θά μπορούσε νά τὶς διατηρήσει *μόνιμα* μέσα σὲ μιὰν εἰκόνα.

Ἐνα τρίγωνο μπορεῖ, σὲ μιὰ ζωγραφιά νά *στέκει* πραγματικὰ *ὄρθιο*, σὲ ἄλλη νά κρέμεται, σὲ τρίτη νά ἀναπαριστάνει κάτι πού ἔπεσε χάμω. — Δηλαδή, ἐγὼ πού τὸ κοιτάζω δὲν λέω: «Μπορεῖ καὶ νά ἀναπαριστάνει κάτι πού ἔπεσε χάμω» ἀλλὰ «τὸ ποτήρι ἔπεσε κι ἔγινε κομμάτια». Ἐτσι ἀντι-δρούμε στὴν εἰκόνα.

Θά μπορούσα νά πῶ πῶς πρέπει νά εἶναι φτιαγμένη μιὰ εἰκόνα γιὰ νά παραγάγει αὐτὸ τὸ ἀποτέλεσμα; Ὁχι. Ὑπάρχουν, λ.χ., τεχνοτροπίες πού δὲν μοῦ μεταδίνουν τίποτε μ' αὐτὸ τὸν ἄμεσο τρόπο, ἀλλὰ σὲ ἄλλους ἀνθρώπους μεταδίνουν κάτι. Πιστεύω πῶς ἐδῶ ἡ συνήθεια καὶ ἡ ἀγωγή ἔχουν κάποιον λόγο νά ποῦν.

Τώρα, τί σημαίνει τὸ νά πῶ ὅτι στὴ ζωγραφιά *ἑ βλέπω τὴ σφαῖρα νά αἰωρεῖται στὸν ἀέρα*;

Μήπως ἔγκειται μόνο στὸ ὅτι τούτη ἡ περιγραφή εἶναι ἡ πρώτη πού μοῦ ἔρχεται στὸ νοῦ, αὐτὴ πού βρῖσκω αὐτονόητη; Ὁχι· ἡ περιγραφή θά μπορούσε νά εἶναι κάτι τέτοιο γιὰ διάφορους λόγους. Λόγου χάρη, θά μπορούσε νά εἶναι ἡ παραδοσιακὴ περιγραφή.

Ποιά εἶναι ἡ ἔκφραση γιὰ τὸ γεγονὸς πῶς ὄχι μόνο καταλαβαίνω, λ.χ., τὴ ζωγραφιά μ' αὐτὸ τὸν τρόπο (ξέρω τί *ὀφείλει* νά ἀναπαριστάνει) ἀλλὰ καὶ τὴ *βλέπω* ἔτσι; — Μιὰ τέτοια ἔκφραση εἶναι: «Ἡ σφαῖρα μοιάζει νά

αίωρείται», «Τὴ βλέπει κανεὶς νὰ αἰωρείται», ἢ πάλι — μὲ ἰδιαίτερο τόνο φωνῆς — «Αἰωρείται !»

Αὐτὴ, λοιπὸν, εἶναι ἡ ἔκφραση τοῦ νὰ θεωροῦμε κάτι ὡς κάτι. Ἄλλὰ δὲν χρησιμοποιεῖται καθαυτῆ.

Ἐδῶ δὲν ἀναρωτιόμαστε ποιὲς εἶναι οἱ αἰτίες καὶ τί παράγει αὐτὴ τὴν ἐντύπωση σὲ μιὰν εἰδικὴ περίπτωση.

Καὶ εἶναι μιὰ εἰδικὴ ἐντύπωση ; — «Ἀσφαλῶς, αὐτὸ πού βλέπω ὅταν ἡ σφαῖρα αἰωρείται εἶναι *διαφορετικὸ* ἀπὸ αὐτὸ πού βλέπω ὅταν εἶναι ἀκίνητη κάπου ἐκεῖ». — Αὐτὸ γιὰ τὴν ἀκρίβεια σημαίνει : Αὐτὴ ἡ ἔκφραση εἶναι αἰτιολογημένη ! — (Γιατί, στὴν κυριολεξία, αὐτὴ ἡ ἔκφραση δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ ἐπανάληψη.)

(Ὡστόσο, ἡ ἐντύπωσή μου δὲν εἶναι ἡ ἐντύπωση οὔτε μιᾶς ἀληθινῆς σφαίρας πού αἰωρείται. Ὑπάρχουν διάφορα εἶδη τοῦ ἔβλεπεν τρισδιάστατα. Ὁ τρισδιάστατος χαρακτήρας μιᾶς φωτογραφίας καὶ ὁ τρισδιάστατος χαρακτήρας ἐκείνου πού βλέπουμε μὲ τὸ στερεοσκόπιο.)

« Καὶ εἶναι αὐτὸ μιὰ ὄντως διαφορετικὴ ἐντύπωση ; » — Γιὰ νὰ ἀπαντήσω σ' αὐτὴ τὴν ἐρώτηση θὰ ἤθελα νὰ ἀναρωτηθῶ, ἂν πράγματι ὑπάρχει μέσα μου κατιτὶ διαφορετικὸ. Ἄλλὰ πῶς μπορῶ νὰ τὸ διαπιστώσω ; — *Περιγράψω* αὐτὸ πού βλέπω μὲ διαφορετικὸ τρόπο.

Ὅρισμένα σχέδια τὰ βλέπει κανεὶς πάντοτε ὡς ἐπίπεδα σχήματα, ἄλλα, κάποτε ἢ καὶ πάντοτε, ὡς τρισδιάστατα.

Ἐδῶ θὰ ἤθελε κανεὶς νὰ πεῖ : ἡ ὀπτικὴ ἐντύπωση τῶν σχημάτων ἰδωμένων ὡς στερεῶν εἶναι τρισδιάστατη· γιὰ τὸ σχηματικὸ κύβο εἶναι, λ.χ., ἓνας κύβος. (Ἀφοῦ ἡ περιγραφή τῆς ἐντύπωσης εἶναι ἡ περιγραφή ἐνὸς κύβου.)

Καὶ τότε εἶναι ἀξιοσημεῖωτο τὸ ὅτι ἡ ἐντύπωσή μας εἶναι, γιὰ μερικὰ σχέδια, κάτι τὸ ἐπίπεδο, γιὰ ἄλλα, κάτι τὸ στερεό. Ἀναρωτιέται κανεὶς : «Ποῦ θὰ καταλήξει αὐτό ;»

Ὅταν βλέπω τὴν εἰκόνα ἐνὸς ἀλόγου πού καλπάζει, — *ξέρω* ὅτι ἐννοεῖται αὐτὸ μόνο τὸ εἶδος τῆς κίνησης ; Εἶναι προκατάληψη νὰ λέω πῶς στὴν εἰκόνα τὸ *βλέπω* νὰ καλπάζει ; — Μήπως καλπάζει καὶ ἡ ὀπτικὴ μου ἐντύπωση ;

Τί μοῦ ἀνακοινώνει ἓνας πού λέει : «Τώρα τὸ βλέπω σάν.....» ; Τί συνακόλουθα ἔχει αὐτὴ ἡ ἀνακοίνωση ; Τί μπορῶ νὰ κάνω μ' αὐτὴν ;

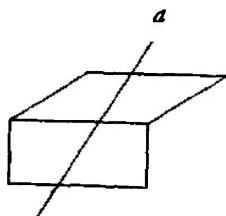
Συχνά οί άνθρωποι συνδέουν νοερά τὰ χρώματα με τὰ φωνήεντα. Θα μπορούσε νὰ συμβεῖ για κάποιον ἕνα φωνήεν νὰ ἀλλάξει τὸ χρῶμα του ὅταν ἐπαναληφθεῖ ξανά και ξανά. Για αὐτόν, λ.χ., τὸ *a* εἶναι 'τώρα γαλάζιο — τώρα κόκκινο'.

Ἡ ἔκφραση «Τώρα τὸ βλέπω σάν...» μπορεῖ για μας νὰ μὴ σημαίνει τίποτε παραπάνω ἀπὸ : «Γιὰ μένα τώρα τὸ *a* εἶναι κόκκινο».

(Συνδυασμένη με παρατηρήσεις φυσιολογίας, ἀκόμη κι αὐτὴ ἢ ἀλλαγὴ θὰ μπορούσε νὰ γίνεи σημαντικὴ γιὰ μᾶς.)

Ἐδῶ μοῦ ἔρχεται στὸ νοῦ πῶς, ὅταν συζηταμε γιὰ αἰσθητικὰ ζητήματα, χρησιμοποιοῦμε τὶς λέξεις : «Πρέπει νὰ τὸ δεῖς ἔτσι· ἔτσι τὸ ἐννοοῦν»· «Ὅταν τὸ δεῖς ἔτσι, βλέπεις ποῦ βρίσκεται τὸ λάθος»· «Αὐτὸ τὸ μέτρο πρέπει νὰ τὸ ἀκούσεις σάν εἰσαγωγή»· «Πρέπει νὰ τὸ ἀκούσεις σ' αὐτὸ τὸ κλειδί»· «Ἐτσι πρέπει νὰ τὴ σχηματίσεις αὐτὴ τὴ φράση» (καὶ αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται στὸ ἄκουσμα ὅσο και στὸ παίξιμο.)

Τὸ σχῆμα

ὑποθέτουμε πῶς παριστάνει ἕνα κυρτὸ σκαλοπάτι και πῶς χρησιμοποιεῖται στὴν ἀπόδειξη κάποιας τρισδιάστατης διαδικασίας. Για τὸν σκοπὸ αὐτὸ χαράζουμε τὴν εὐθεῖα *a* ποῦ περνάει ἀπὸ τὰ γεωμετρικὰ κέντρα τῶν δύο ἐπιφανειῶν. — Τώρα, ἂν κάποιος δὲν ἐβλεπε τὸ σχῆμα ὡς τρισδιάστατο παρὰ μόνο στιγμιαῖα, και τότε ἀκόμη, πότε σάν κοῖλο και πότε σάν κυρτὸ σκαλοπάτι, αὐτὸς μπορεῖ νὰ δυσκολευόταν πολὺ νὰ παρακολουθήσει τὴν ἀπόδειξή μου. Και ἂν γι' αὐτόν ἢ ἐπίπεδη ὄψη τοῦ σχήματος μεταβαλόταν σὲ τρισδιάστατη, αὐτὸ θὰ ἦταν σὰ νὰ τοῦ ἔδειχνα, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀπόδειξης, ἐντελῶς διαφορετικὰ ἀντικείμενα.

Τί σημαίνει ὅταν, ἐνῶ παρατηρῶ ἕνα σχέδιο τῆς παραστατικῆς γεωμετρίας, λέω : «Ξέρω πῶς αὐτὴ ἢ γραμμὴ ἐμφανίζεται ξανά ἐδῶ, ἀλλὰ δὲν μπορῶ νὰ τὴ δῶ ἔτσι» ; Σημαίνει μήπως ὅτι δὲν εἶμαι ἐξοικειωμένος στὶς πράξεις με τὰ σχέδια και γι' αὐτὸ δὲν 'βγάζω ἄκρη' τόσο εὐκολα ; — Λοιπὸν αὐτὴ ἢ ἐξοικείωση εἶναι ἀσφαλῶς ἕνα ἀπὸ τὰ κριτήριά μας. Ἐκεῖνο ποῦ μᾶς πείθει πῶς βλέπουμε τὸ σχέδιο τρισδιάστατα εἶναι ἕνας ὀρισμένος τρόπος τοῦ νὰ 'βγάζουμε ἄκρη'. Ὅρισμένες χειρονομίες, λ.χ., ποῦ ὑποδηλώνουν τρισδιάστατες σχέσεις : λεπτὲς ἀποχρώσεις τῆς συμπεριφορᾶς.

Στή ζωγραφιά, βλέπω ένα ζώο πού τὸ τρύπησε ένα βέλος. Τὸ βέλος τὸ χτύπησε στὸ λαιμὸ καὶ τοῦ βγαίνει ἀπὸ τὸν τράχηλο. Ἡ εἰκόνα ἄς εἶναι ἓνα σκιαγράφημα. — Ἐσὺ βλέπεις τὸ βέλος — ἢ μόνο ξέρεις πὼς αὐτὰ τα δύο κομμάτια πρέπει νὰ ἀναπαριστᾶν τις δύο ἄκρες ἑνὸς βέλους ;

(Παράβαλε τὸ σχῆμα τοῦ Koehler, τῶν ἐξαγώνων πού μπαίνουν τὸ ἓνα μέσα στὸ ἄλλο.)

«Πάντως αὐτὸ δὲν εἶναι ἓνα ὄρᾶν !» — «Πάντως αὐτὸ εἶναι ἓνα ὄρᾶν!»
— Καὶ τὰ δύο πρέπει νὰ μποροῦν νὰ αἰτιολογηθοῦν ἐννοιολογικᾶ.

Αὐτὸ εἶναι βέβαια ἓνα ὄρᾶν ! *Μὲ ποιὰν ἔννοια* εἶναι ἓνα ὄρᾶν ;

«Ἀρχικὰ τὸ φαινόμενο προκαλεῖ ἐκπληξη, ἀλλὰ ἀσφαλῶς ἡ φυσιολογία θὰ βρεῖ μιὰν ἐξήγηση γι' αὐτό». —

Τὸ πρόβλημά μας δὲν εἶναι πρόβλημα αἰτιῶν, ἀλλὰ ἐννοιῶν.

Ἄν γιὰ μιὰ μόνο στιγμή μου ἔδειχναν τὴν εἰκόνα τοῦ σαϊτεμένου ζώου ἢ τῶν δύο ἐξαγώνων καὶ ἔπρεπε κατόπι νὰ τὰ περιγράψω, αὐτὴ θὰ ἦταν ἡ περιγραφή μου· ἂν ἔπρεπε νὰ τὰ σχεδιάσω, σίγουρα τὸ σχέδιό μου θὰ ἦταν γεμάτο λάθη, ἀλλὰ πάλι θὰ ἔδειχνε κάτι σὰ ζῶο πού τὸ τρύπησε ἓνα βέλος, ἢ δύο ἐξάγωνα πού μπαίνουν τὸ ἓνα στὸ ἄλλο. Παναπεῖ : εἶναι ὀρισμένα λάθη πού δὲν θὰ τὰ ἔκανα.

Τὸ πρῶτο πράγμα πού μου χτυπάει στὸ μάτι, σ' αὐτὴ τὴν εἰκόνα, εἶναι : ὑπάρχουν δύο ἐξάγωνα.

Τώρα τὰ κοιτάζω καὶ ἀναρωτιέμαι : «Τὰ βλέπω πραγματικὰ *σὰν* ἐξάγωνα ;» — καὶ μάλιστα ὅλον τὸν καιρὸ πού βρίσκονται μπροστὰ στὰ μάτια μου ; (Ἐποθέτοντας πὼς δὲν ἄλλαζαν ὄψη στὸ ἀναμεταξύ.) — Καὶ θὰ ἤθελα νὰ ἀπαντήσω : «Δὲν τὰ σκέφτομαι *σὰν* ἐξάγωνα ὅλον τὸν καιρὸ».

Κάποιος μου λέει : «Ἐγὼ τὰ εἶδα ἀμέσως σὰ δύο ἐξάγωνα. Ἄλλο τίποτε δὲν εἶδα». Ἄλλὰ πὼς καταλαβαίνω αὐτὸ πού λέει ; Νομίζω πὼς στὴν ἐρώτηση «Τί βλέπεις ;» θὰ εἶχε ἀμέσως ἀπαντήσει μ' αὐτὴ τὴν περιγραφή καί, ἀκόμη, πὼς δὲν θὰ τὴ θεωροῦσε σὰ μία ἀπὸ τις τόσες δυνατὲς ἀπαντήσεις. Σ' αὐτὸ ἢ περιγραφή του μοιάζει μὲ τὴν ἀπάντηση «Ἐνα πρόσωπο», ἀπάντηση πού θὰ ἔδινε ἂν τοῦ εἶχα δεῖξει τὸ *σχέδιο*

Ἡ καλύτερη περιγραφή ποὺ μπορῶ νὰ δώσω ἐκείνου ποὺ μοῦ ἔδειξαν γιὰ μιὰ στιγμή εἶναι *τούτη* :

«Ἡ ἐντύπωση ἦταν ἐκείνη ἐνὸς ζῶου ποὺ σηκώνεται στὰ πισινὰ του πόδια». Ὡστε πρόβαλέ μιὰ ἐντελῶς καθορισμένη περιγραφή. — Ἦταν τὸ *ὄρᾶν* ἢ ἦταν μιὰ σκέψη ;

Μὴν προσπαθεῖς νὰ ἀναλύσεις τὸ μέσα σου βίωμα.

Ἀρχικά, θὰ γινόταν βέβαια νὰ εἶχα δεῖ τὴν εἰκόνα σὰν κάτι διαφορετικὸ καὶ μετὰ νὰ εἶπα στὸν ἑαυτό μου : « Ἄ, εἶναι δυὸ ἐξάγωνα ! » Θὰ εἶχε λοιπὸν μεταβληθεῖ ἡ ὄψη. Μήπως τώρα αὐτὸ ἀποδεικνύει πῶς τὴν *εἶδα* πραγματικὰ σὰν κάτι τὸ προσδιορισμένο ;

«Εἶναι αὐτὸ ἓνα *γνήσιο* ὀπτικὸ βίωμα ; » Ἡ ἐρώτηση εἶναι : Μὲ ποιὰν ἔννοια εἶναι ἓνα ὀπτικὸ βίωμα ;

Ἐδῶ εἶναι *δύσκολο* νὰ δεῖ κανεὶς πῶς πρόκειται γιὰ ἐννοιολογικοὺς προσδιορισμοὺς.

Μιὰ *ἐννοια* γίνεται πιεστικὴ. (Αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ τὸ ξεχνας.)

Πότε λοιπὸν θὰ τὸ ἔλεγα ἓνα ἀπλὸ γνωρίζειν, κι ὄχι ἓνα βλέπειν ; — Ἦσως ὅταν κάποιος μεταχειριζόταν τὴν εἰκόνα σὰν τεχνικὸ σχέδιο, τὴ *διάβαζε* σὰν κυανογραφία. (Λεπτὲς ἀποχρώσεις τῆς συμπεριφορᾶς. — Γιατί εἶναι *σημαντικὲς* ; Ἐχουν σημαντικὰ συνακόλουθα.)

«Γιὰ μένα εἶναι ἓνα ζῶο ποὺ τὸ τρύπησε ἓνα βέλος». Ὡς τέτοιο τὸ μεταχειρίζομαι· αὐτὴ εἶναι ἡ *στάση* μου ἀπέναντι στὸ σχῆμα. Αὐτὴ εἶναι μιὰ ἀπὸ τίς σημασίες γιὰ νὰ τὸ λέμε περίπτωση τοῦ ὄρᾶν.

Μὰ δὲν μπορῶ καὶ νὰ πῶ, μὲ τὴν ἴδια ἔννοια : «Αὐτὰ εἶναι γιὰ μένα δυὸ ἐξάγωνα» ; Ὅχι μὲ τὴν ἴδια, ἀλλὰ μὲ παρόμοια ἔννοια.

Πρέπει νὰ σκεφτεῖς τὸ ρόλο ποὺ παίζουν στὴ ζωὴ μας οἱ εἰκόνες ποὺ ἔχουν τὸ χαρακτῆρα τῆς ζωγραφίᾶς (σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ τεχνικὰ σχέδια). Καὶ σ' αὐτὸν δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀπολύτως ὁμοιομορφία.

Μ' αὐτὸ νὰ παραβληθεῖ : Καμιὰ φορὰ στὸν τοῖχο μας κρεμάμε παροιμίες, ἀλλὰ ὄχι θεωρήματα τῆς Μηχανικῆς. (Ἡ σχέση μας μ' αὐτὰ τὰ δυὸ πράγματα.)

Ἀπὸ αὐτὸν ποὺ βλέπει τὸ σχέδιο ὡς τοῦτο τὸ ζῶο περιμένω κάτι διαφορετικὸ ἀπ' ὅ,τι περιμένω ἀπὸ ἐκεῖνον ποὺ δὲν ξέρει παρὰ μόνο τί πρέπει νὰ ἀπεικονίζει.

Ίσως νά ήταν καλύτερη τούτη ἐδῶ ἡ ἔκφραση : *θεωροῦμε* τὴ φωτογραφία, τὸν πίνακα ποὺ κρέμεται στὸν τοῖχο μας, ὡς τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενο ποὺ ἀπεικονίζεται χάρις σ' αὐτά (ἄνθρωπος, τοπίο, κτλ.).

Δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νά συμβαίνει αὐτὸ. Εὐκόλα θά μπορούσαμε νά φανταστοῦμε ἀνθρώπους ποὺ νά μὴν ἔχουν αὐτὴ τὴ σχέση μὲ τέτοιες εἰκό-
νες. Ἄνθρωποι, λ.χ., ποὺ θά ἐνιωθάν ἀποστροφή γιὰ τὶς φωτογραφίες, γιὰτι
τοὺς φαίνεται ἀπάνθρωπο ἕνα πρόσωπο χωρὶς χρῶμα, καὶ ἴσως ἀκόμη ἕνα
πρόσωπο σὲ περιορισμένη κλίμακα.

Λέω : «Θεωροῦμε μιὰ προσωπογραφία σὰν ἕνα ἀνθρώπινο ὄν», — πότε
καὶ γιὰ πόσον καιρὸ τὸ κάνουμε αὐτὸ ; *Πάντοτε*, φτάνει νά τη βλέπουμε
(καὶ δὲν τὴ βλέπουμε, σὰ νά λέγαμε, σὰν κάτι ἄλλο) ;

Σ' αὐτὸ θά μπορούσα νά ἀπαντήσω καταφατικά, καὶ μ' αὐτὸ θά προσδιό-
ριζα τὴν ἔννοια τοῦ 'θεωρῶ ὡς'. — Τὸ ἐρώτημα εἶναι, ἂν γιὰ μας δὲν γίνε-
ται σημαντικὴ καὶ μιὰ ἄλλη ἔννοια, συγγενικὴ μ' αὐτὴν : ἐκείνη, δηλαδὴ,
ἐνὸς ὄραν-ὡς ποὺ διαδραματίζεται μόνο τὴν ὥρα ποὺ ἀσχολοῦμαι μὲ τὴν εἰ-
κόνα ὡς ἀντικείμενο (ποὺ ἀπεικονίζεται).

Θά μπορούσα νά πῶ : Μιὰ ζωγραφιὰ δὲν εἶναι πάντα *ζωντανή* γιὰ μένα
τὴν ὥρα ποὺ τὴ βλέπω.

«Ἡ εἰκόνα τῆς μού χαμογελάει ἀπὸ τὸν τοῖχο». Δὲν εἶναι ἀνάγκη νά
τὸ κάνει πάντοτε, κάθε φορὰ ποὺ τὸ βλέμμα μου πέφτει πάνω τῆς.

Τὸ Κεφάλι-Λ-Π. Ἄναρωτιέται κανεὶς : Πῶς γίνεται τὸ μάτι, αὐτὴ ἡ τε-
λίτσα, νά κοιτάζει πρὸς μιὰ κατεύθυνση ; — «*Δὲς πῶς κοιτάζει!*» (Καὶ λέ-
γοντάς το αὐτὸ 'κοιτάζουμε' ἐμεῖς οἱ ἴδιοι.) Ἄλλὰ αὐτὸ δὲν τὸ λέμε καὶ δὲν
τὸ κάνουμε ὅλον τὸν καιρὸ ποὺ παρατηροῦμε τὴν εἰκόνα. Καὶ τώρα τί εἶ-
ναι αὐτὸ τὸ «*Δὲς πῶς κοιτάζει!*» — μήπως ἐκφράζει ἕνα αἶσθημα ;

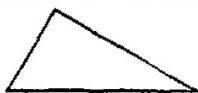
(Μὲ ὅλα αὐτὰ τὰ παραδείγματα δὲν ἐπιδιώκω μιὰ κάποια πληρότητα.
Οὔτε μιὰ ταξινομήση τῶν ψυχολογικῶν ἐνοιῶν. Σκοπὸ ἔχουν μονάχα νά
διευκολύνουν τὸν ἀναγνώστη νά ἀντιμετωπίσει τὶς ἐννοιολογικὲς ἀσάφειες.)

«Τώρα τὸ βλέπω σὰν ἕνα...» πάει μαζί μὲ τὸ «Προσπαθῶ νά τὸ δῶ σὰν
...», ἢ μὲ τὸ «Δὲν μπορῶ ἀκόμη νά τὸ δῶ σὰν ἕνα...». Ἄλλὰ δὲν μπορῶ νά
προσπαθῶ νά δῶ τὴ συμβατικὴ εἰκόνα ἐνὸς λιονταριοῦ σὰ λιοντάρι· ὄχι
παραπάνω ἀπ' ὅ,τι μπορῶ νά προσπαθῶ νά δῶ τὸ Γ ὡς γράμμα. (Ἄν καὶ
μπορῶ κάλλιστα νά προσπαθῶ νά τὸ δῶ, λ.χ., ὡς κρεμάλα.)

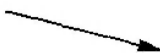
Μὴν ἀναρωτιέσαι : «Πῶς συμβαίνουν τὰ πράγματα στὴ *δική* μου τὴν
περίπτωση ;» — Πῶτα : «Τί ξέρω γιὰ τὸν ἄλλο ;»

Πώς παίζουν τὸ παιχνίδι : «Θὰ μπορούσε νὰ εἶναι καὶ αὐτὸ ἐπίσης» ;
(Αὐτό, τὸ τί θὰ μπορούσε ἐπίσης νὰ εἶναι τὸ σχῆμα — καὶ ποῦ εἶναι ἐκεῖνο
ὡς τὸ ὁποῖο τὸ σχῆμα μπορεῖ νὰ ἰδῶθῃ — δὲν εἶναι μόνον ἓνα ἄλλο σχῆμα.

Αὐτὸς ποῦ λέει : «Ἐγὼ βλέπω

ὡς

θὰ μπορούσε καὶ νὰ ἐννοεῖ πολὺ διαφορετικὰ πράγματα.)

Ἕνα παιδικὸ παιχνίδι : Τὰ παιδιά λένε, λόγου χάρι, πὼς ἓνα κασόνι
εἶναι ἓνα σπίτι. Καὶ ἀπὸ δῶ καὶ πέρα τὸ κασόνι ἐρμηνεύεται ὡς σπίτι σὲ κά-
θε του λεπτομέρεια. Μ' αὐτὸ συνυφαίνεται μιὰ φανταστικὴ ἐπίνοηση.

Καὶ τώρα τὸ παιδί βλέπει τὸ κασόνι ὡς σπίτι ;

«Ξεχνάει ὀλοτέλα πὼς εἶναι ἓνα κασόνι· γι' αὐτὸν εἶναι πράγματι ἓνα
σπίτι». (Ἐπάρχουν γιὰ τοῦτο καθορισμένες ἐνδείξεις.) Δὲν θὰ ἦταν λοιπὸν
καὶ σωστὸ νὰ ποῦμε ὅτι τὸ βλέπει ὡς σπίτι ;

Καὶ αὐτὸς ποῦ θὰ ἤξερε νὰ παίζει ἓνα τέτοιο παιχνίδι καὶ, σὲ μιὰν ὀρι-
σμένη περίσταση, φώναζε, δίνοντας στὸ ἐπιφώνημά του μιὰν ἰδιαίτερη ἐκ-
φραση : «Τώρα αὐτὸ εἶναι ἓνα σπίτι !» — αὐτὸ θὰ ἔδινε ἔκφραση στὴν ἀνά-
δυση μιᾶς ὄψης.

Ἄν ἄκουγα κάποιον νὰ μιλάει γιὰ τὴν εἰκόνα-Α-Π, καὶ τώρα μιλοῦσε
μ' ἓναν ὀρισμένο τρόπο γιὰ τὴν ἰδιαίτερη ἔκφραση τῆς μουσοῦδας τοῦ λα-
γοῦ θὰ ἔλεγα πὼς τώρα βλέπει τὴν εἰκόνα σὰ λαγό.

Ἄλλὰ ἡ ἔκφραση τῆς φωνῆς καὶ τῶν χειρονομιῶν εἶναι ἴδια σὰ νὰ εἶ-
χε ἀλλάξει τὸ ἀντικείμενο καὶ νὰ εἶχε τελικὰ γίνει αὐτὸ ἢ ἐκεῖνο.

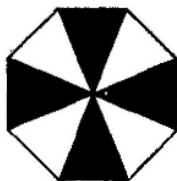
Βάζω νὰ μοῦ παίξουν πολλές φορές ἓνα μουσικὸ θέμα καὶ κάθε φορὰ
μὲ βραδύτερο τέμπο. Στὸ τέλος λέω : «Τώρα εἶναι σωστό», ἢ «Τώρα ἐπιτέ-
λους εἶναι ἓνα ἐμβατήριον», «Τώρα ἐπιτέλους εἶναι ἓνας χορὸς». — Σ' αὐτὸ
τον τόνο τῆς φωνῆς ἐκφράζεται ἡ ἀνάδυση τῆς ὄψης.

Ἐπεὶς ἀποχρώσεις τῆς συμπεριφορᾶς. — Ὅταν ἡ κατανόηση τοῦ μου-
σικοῦ θέματος ἐκφράζεται ἀπὸ τὸ ὅτι τὸ σφυρίζω μὲ τὴ σωστὴ ἔκφραση,
τοῦτο εἶναι ἓνα παράδειγμα αὐτῶν τῶν λεπτῶν ἀποχρώσεων.

Οἱ ὄψεις τοῦ τριγώνου : Εἶναι σὰ νὰ ἐρχόταν μιὰ παράσταση σ' ἐπαφή
μὲ τὴν ὀπτικὴ ἐντύπωση καὶ νὰ ἔμενε σ' ἐπαφή μ' αὐτὴν γιὰ ἓνα χρονικὸ
διάστημα.

Ἄλλὰ σ' αὐτὸ ἀκριβῶς διαφέρουν αὐτὲς οἱ ὄψεις ἀπὸ τὴν κοίλη καὶ τὴν

κυρτή δση του σκαλοπατιού (λόγου χάρη). Και επίσης κι από τις δψεις του σχήματος

(θά τὸ ὀνομάσω «διπλὸ σταυρὸ») ὡς λευκοῦ σταυροῦ πάνω σὲ μαυρὸ φόντο καὶ ὡς μαύρου σταυροῦ πάνω σὲ λευκὸ φόντο.

Δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶς πὼς ἡ περιγραφή τῶν δψων πού ἐναλλάσσονται εἶναι διαφορετικοῦ εἴδους γιὰ κάθε περίπτωση.

(Ὁ πειρασμὸς νὰ ποῦμε «Τὸ βλέπω ἔτσι», ὑποδείχνοντας τὸ ἴδιο πράγμα μὲ τὸ «τὸ» καὶ τὸ «ἔτσι».) Νὰ ἀπαλλάσσεσαι πάντα ἀπὸ τὸ ἰδιωτικὸ ἀντικείμενο μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο : νὰ ὑποθέτεις πὼς μεταβάλλεται ἀδιάκοπα, ἀλλὰ ὅτι ἐσὺ δὲν τὸ προσέχεις γιὰτὶ ἡ μνήμη σου σὲ ἀπατᾶ ἀδιάκοπα.

Οἱ δύο ἐκεῖνες δψεις τοῦ διπλοῦ σταυροῦ (θά τις ὀνομάσω δψεις Σ) μποροῦν νὰ ἀνακοινωθοῦν ἀπὸ τὸν παρατηρητὴ μὲ ἀπλὸ τρόπο ἄν, λ.χ., δείξει διαδοχικὰ ἕναν ἀπομονωμένο λευκὸ σταυρὸ καὶ ἕναν ἀπομονωμένο μαυρὸ σταυρὸ.

Ναί, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ φανταστεῖ πὼς αὐτὴ εἶναι ἡ πρωτόγονη ἀντίδραση ἑνὸς παιδιοῦ, πρὶν ἀκόμα μάθει νὰ μιλάει.

(Γιὰ νὰ ἀνακοινώσουμε τις δψεις Σ θὰ δείξουμε λοιπὸν ἕνα μέρος τοῦ σχήματος μὲ τὸ διπλὸ σταυρὸ. — Δὲν θὰ ἦταν δυνατό νὰ περιγράψουμε τὴν δση-Λ καὶ τὴν δση-Π μὲ ἀνάλογο τρόπο.)

Μόνο αὐτὸς πού ἔχει μεγάλη ἐξοικείωση μὲ τις μορφές ἐκείνων τῶν ζῶων ἔβλεπε τις δψεις Λ καὶ Π'. Γιὰ τις δψεις Σ δὲν ὑπάρχει μιὰ ἀνάλογη συνθήκη.

Μπορεῖ κανεὶς νὰ πάρει τὸ κεφάλι-Λ-Π γιὰ εἰκόνα ἑνὸς λαγοῦ καὶ τὸ διπλὸ σταυρὸ γιὰ εἰκόνα ἑνὸς μαύρου σταυροῦ, ἀλλὰ νὰ μὴν πάρει τὸ ἀπλὸ σχῆμα ἑνὸς τριγώνου γιὰ εἰκόνα ἑνὸς ἀναποδογυρισμένου ἀντικειμένου. Γιὰ νὰ δεῖς αὐτὴ τὴν δση τοῦ τριγώνου χρειάζεται φαντασία.

Οἱ δψεις Σ δὲν εἶναι οὐσιαστικὰ τρισδιάστατες· ἕνας μαυρὸς σταυρὸς πάνω σὲ λευκὸ φόντο δὲν εἶναι, ἀπὸ τὴν οὐσία του, ἕνας μαυρὸς σταυρὸς πού ἔχει ὡς φόντο μιὰ λευκὴ ἐπιφάνεια. Θὰ μπορούσαμε νὰ διδάξουμε σὲ

κάποιον τὴν ἰδέα τοῦ μαύρου σταυροῦ πάνω σὲ φόντο ἄλλου χρώματος, χωρὶς νὰ τοῦ δεῖξουμε τίποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ σταυροὺς ζωγραφισμένους πάνω σὲ φύλλα χαρτιοῦ. Ἐδῶ τὸ 'ὕποβαθρο' δὲν εἶναι παρὰ μόνο τὸ περιβλημα τοῦ σχήματος τοῦ σταυροῦ.

Μὲ τὴ δυνατότητα τῆς ψευδαίσθησης οἱ ὄψεις Σ δὲν συνδέονται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ὅπως οἱ τρισδιάστατες ὄψεις στὸ σχέδιο τοῦ κύβου ἢ τοῦ σκαλοπατιοῦ.

Μπορῶ νὰ δῶ τὸ σχηματικὸ κύβο σὰν κουτί· — μπορῶ ὁμως καὶ νὰ τὸν δῶ τὴ μιά φορά σὰ χάρτινο, τὴν ἄλλη σὰν τενεκεδένιο κουτί ; — Τί θὰ ἔπρεπε νὰ πῶ ἀν κάποιος μὲ βεβαίωσι πῶς αὐτὸς μπορεῖ ; — Ἐδῶ μπορῶ νὰ χαράξω ἓνα ὄριο στὴν ἔννοια.

Ἄλλὰ σκέψου τὴν ἔκφραση 'νιώθω' σὲ σχέση μὲ τὴ θεώρηση μιᾶς εἰκόνας. («Νιώθει κανεὶς τὴν ἀπαλότητα αὐτοῦ τοῦ ὑφάσματος.») (Ἡ γνώση στὰ ὄνειρα. «Καὶ γνώριζα πῶς στὸ δωμάτιο ἦταν...».)

Πῶς διδάσκει κανεὶς ἓνα παιδί (ἄς ποῦμε, στὴν ἀριθμητικὴ) τὸ «Τώρα πάρε αὐτὰ τὰ σημεῖα μαζί !» ἢ τὸ «Τώρα αὐτὰ πάνε μαζί»; Εἶναι φανερὸ πῶς, ἀρχικὰ, «παίρνω μαζί» καὶ «πάω μαζί» πρέπει νὰ εἶχαν γιὰ τὸ παιδί διαφορετικὴ σημασία ἀπ' ὅ,τι ἔχει τὸ βλέπω μὲ αὐτὸν ἢ μὲ ἐκεῖνον τὸν τρόπο. — Καὶ αὐτὴ εἶναι μιὰ παρατήρηση γιὰ τὶς ἔννοιες, ὄχι γιὰ τὶς μεθόδους διδασχῆς.

Ἐναν τύπο ὄψεων θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ τὸν ὀνομάσει 'ὄψεις τῆς ὀργάνωσης'. Ἄν ἀλλάξει ἡ ὄψη, τότε μέρη τῆς εἰκόνας, ποὺ πρῶτα δὲν πηγαίνανε μαζί, τώρα πανε μαζί.

Στὸ τρίγωνο, μπορῶ νὰ δῶ τώρα αὐτὸ σὰν κορυφή, καὶ αὐτὸ σὰ βάση — τώρα ἐκεῖνο σὰν κορυφή κι ἐκεῖνο σὰ βάση. — Εἶναι φανερὸ πῶς γιὰ τὸ μαθητὴ ποὺ μόλις πρωτοσυνάντησε τὶς ἔννοιες κορυφή, βάση κτλ., οἱ λέξεις «Τώρα βλέπω αὐτὸ σὰν κορυφή» δὲν μποροῦν ἀκόμη νὰ σημαίνουν τίποτε. — Ἄλλὰ αὐτὸ δὲν τὸ ἐννοῶ ὡς ἐμπειρικὴ πρόταση.

Μόνο γιὰ ἐκεῖνον ποὺ εἶναι *σὲ θέση* νὰ κάνει μὲ εὐχέρεια ὀρισμένες ἐφαρμογὲς τοῦ σχήματος μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ πῶς τώρα τὸ βλέπει *ἔτσι*, τώρα *ἄλλιῶς*.

Τὸ ὑπόστρωμα αὐτοῦ τοῦ βιώματος εἶναι ἡ εἰδημοσύνη μιᾶς τεχνικῆς.

Ἄλλὰ τί παράξενο νὰ πρέπει αὐτὸ νὰ εἶναι ὁ λογικὸς ὄρος γιὰ νὰ ἔχει κάποιος τοῦτο καὶ τοῦτο τὸ *βίωμα* ! Ἀσφαλῶς δὲν λὲς πῶς ἔχει πονόδοντο' μόνο ἐκεῖνος ποὺ εἶναι *σὲ θέση* νὰ κάνει ἑτοῦτο καὶ ἐκεῖνο. — Ἀπὸ αὐτὸ βγαίνει πῶς ἐδῶ δὲν ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ τὴν ἴδια ἔννοια τοῦ βιώματος. Εἶναι μιὰ ἄλλη ἔννοια, κι ας συγγενεῦει μὲ αὐτὴν.

Μόνο για κάποιον που *μπορεί* να κάνει, που έχει μάθει, που κατέχει το-
το και εκείνο, έχει έννοια να λέμε πώς έχει αυτό το βίωμα.

Κι αν τουτο μοιάζει με παλαβομάρα, δεν πρέπει να ξεχνάς πώς εδώ τρο-
ποποιείται ή *έννοια* του βλέπειν. (Μιά παρόμοια σκέψη είναι συχνά άπα-
ραίτητη για να απαλλαγεί κανείς από το αίσθημα του Ιλιγγου στα μαθημα-
τικά.)

Μιλᾶμε, προφέρουμε εκφράσεις, και μόνο *αργότερα* σχηματίζουμε μιάν
εικόνα της ζωής τους.

Γιατί πώς θά μπορούσα να δώ ότι αυτή ήταν μιὰ διστακτική στάση προ-
του μάθω πώς ήταν μιὰ στάση κι όχι μέρος της ανατομίας αυτού του ζων-
τανού δντος ;

΄Αλλά μήπως τουτο δεν σημαίνει μονάχα ότι για να περιγράψω εκείνο
που είδα δεν μπορώ να χρησιμοποιήσω αυτή την *έννοια*, ακριβώς γιατί αυ-
τή δεν αναφέρεται *μόνο* σε κάτι το σχετικό με το αντικείμενο της όρασης ;
— Μήπως όμως δεν θά ήταν δυνατό να έχω μιὰ καθαρή όπτική έννοια της
διστακτικής στάσης, ή ενός ντροπαλού προσώπου ;

Μιά τέτοια έννοια θά μπορούσε να συγκριθεί με τις έννοιες του 'μεί-
ζονα' και του 'ελάσσονα' τρόπου, που έχουν βέβαια συγκινησιακή αξία,
άλλα που μπορούν και να χρησιμοποιηθούν αποκλειστικά για την περιγρα-
φή της δομής που αντιληφθήκαμε.

Το επίθετο «θλιμμένος» εφαρμοσμένο, λ.χ., στο σκίτσο ενός προσώπου,
χαρακτηρίζει τη συγκρότηση των γραμμών σ' ένα ώσειδές σχήμα. ΄Εφαρμο-
σμένο σ' ένα ανθρώπινο όν έχει μιὰ διαφορετική (μολονότι συγγενική) ση-
μασία. (Αυτό όμως δεν σημαίνει πώς ή θλιμμένη έκφραση είναι *όμοια* με
το αίσθημα της θλίψης !)

Συλλογίσου και τουτο : το κόκκινο και το πράσινο μπορώ μονάχα να
τά δώ, όχι όμως να τά άκούσω, — αλλά τη θλίψη, όσο μπορώ να τη δώ,
άλλο τόσο μπορώ και να την άκούσω.

Σκέψου μονάχα την έκφραση : «Άκουσα μιὰ παραπονεμένη μελωδία».
Και τώρα το έρώτημα είναι : «Αυτός άκούει το παράπονο ;»

Και αν άπαντήσω : «Όχι, δεν το άκούει· το νιώθει μονάχα» — μ' αυτό
τί έγινε ; Γι' αυτό το 'αίσθημα' δεν μπορεί ούτε και να ύποδείξει κανείς
ένα αισθητήριο όργανο.

Μερικοί θά ήθελαν τώρα να άπαντήσουν : «Άσφαλώς το άκούω !» —
"Άλλοι : «Γιά να είμαστε ακριβείς, δεν τό *άκούω*».

Μπορούμε όμως να διακρίνουμε διαφορές ανάμεσα στις έννοιες.

Στὴν ἐντύπωση ποὺ ἔχουμε βλέποντας ἐκεῖνο τὸ πρόσωπο, ἀντιδρούμε διαφορετικὰ ἀπὸ ἐκεῖνον ποὺ δὲν τὸ ἀναγνωρίζει ὡς ντροπαλὸ (μὲ τὴν *πλήρη* ἔννοια τῆς λέξης). — Ἄλλα ἐδῶ δὲν θέλω νὰ πῶ ὅτι νιώθουμε αὐτὴ τὴν ἀντίδραση στοὺς μυῶνες καὶ στὶς ἀρθρώσεις μας, καὶ πῶς αὐτὸ εἶναι τὸ 'αἶσθημα'. — Ὅχι, ἐδῶ ἔχουμε μιὰ τροποποιημένη ἔννοια τῆς *αἴσθησης*.

Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πεῖ γιὰ κάποιον πὼς εἶναι τυφλὸς στὴν *ἔκφραση* ἐνὸς προσώπου. Ἄλλὰ μ' αὐτὸ, τάχα λείπει κάτι στὴν ὄρασή του ;

Αὐτὸ βέβαια δὲν εἶναι μόνον ζήτημα τῆς φυσιολογίας. Ἐδῶ τὸ φυσιολογικὸ εἶναι ἓνα σύμβολο τοῦ λογικοῦ.

Τί ἀντιλαμβάνεται ἐκεῖνος ποὺ αἰσθάνεται τὴ σοβαρότητα μιᾶς μελωδίας ; — Τίποτε ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ ἀνακοινωθεῖ χάρη στὴν ἀναπαραγωγή ἐκείνου ποὺ ἄκουσε.

Γιὰ ἓνα αὐθαίρετο γραπτὸ σημάδι — λ.χ., τοῦτο : — μπορῶ

νὰ φανταστῶ πὼς εἶναι ἓνα γράμμα κάποιου ξένου ἀλφάβητου γραμμένο μὲ αὐστηρὰ σωστὸ τρόπο. Ἡ, πάλι, πὼς γράφτηκε λαθεμένα, καὶ μάλιστα λαθεμένα μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο : λ.χ., βιαστικὰ ἢ μὲ τυπικὰ παιδικὴ ἀδεξιότητα, ἢ μὲ γραφειοκρατικὰ πλουμίσματα. Ἡ παρέκκλιση ἀπὸ τὸ ὀρθὰ γραμμένο θὰ μπορούσε νὰ εἶναι πολλῶν λογίων. — Καὶ ἀνάλογα μὲ τὴν πλασματικὴ ἱστορία μὲ τὴν ὁποία τὸ περιβάλλω μπορῶ νὰ τὸ δῶ ἀπὸ πολλὰ καὶ διάφορες ἀπόψεις. Ἐδῶ ὑπάρχει μιὰ στενὴ συγγένεια μὲ τὸ 'ἔχω τὸ βίωμα τῆς σημασίας μιας λέξης'.

Θὰ ἤθελα νὰ πῶ ὅτι αὐτὸ ποὺ ἀναδύεται ἐδῶ, μένει σταθερὸ μόνον ἐφόσον διαρκεῖ ἡ ἐνασχόλησή μου μὲ τὸ ἀντικείμενο ποὺ παρατηρῶ μὲ ὀρισμένο τρόπο. («Δὲς πὼς κοιτάει.») — Ἐὰν ἤθελα νὰ πῶ — καὶ *εἶναι* ἔτσι ; — Ἄναρωτήσου : «Γιὰ πόσον καιρὸ μὲ ξαφνιάζει ἓνα πράγμα ;» — Γιὰ πόσον καιρὸ εἶναι *καινούριο* γιὰ μένα ;

Ἡ ὄψη παρουσιάζει μιὰ φυσιογνωμία ποὺ χάνεται κατόπι. Εἶναι περὶ-που σὰ νὰ ὑπῆρχε ἓνα πρόσωπο ποὺ στὴν ἀρχὴ τὸ *μιμουμε*, κι ὕστερα τὸ δέχομαι χωρὶς νὰ τὸ μιμοῦμαι. — Καί, γιὰ νὰ εἶμαστε ἀκριβεῖς, αὐτὸ δὲν ἀρκεῖ ὡς ἐξήγησι ; — Ἄλλὰ δὲν εἶναι πολὺ ;

«Πρόσεξα τὴν ὁμοιότητα ἀνάμεσα σ' αὐτὸν καὶ στὸν πατέρα του γιὰ δυὸ λεπτά, ἔπειτα ἔπαψα νὰ τὴν βλέπω». — Αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ τὸ πεῖ κανεὶς ἄν, *ἔνῳ* τὸ πρόσωπο ἀλλάζε ὄψη, ἔμοιασε μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ πατέρα του μόνον γιὰ ἓνα σύντομο χρονικὸ διάστημα. Ἄλλὰ αὐτὴ ἡ ἔκφραση

μπορεί και να σημαίνει : "Υστερα από λίγα λεπτά ἡ ὁμοιότητα ἔπαψε νὰ μὲ ξαφνιάζει.

«Μετὰ ἀπὸ τὸ ξάφνιασμα πού σοῦ προκάλεσε ἡ ὁμοιότητα, — γιὰ πόσιν ὥρα εἶχες ἐπίγνωσὴ τῆς ;» Πῶς θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἀπαντήσῃ σ' αὐτὴ τὴν ἐρώτηση ; — «Πολὺ σύντομα ἔπαψα νὰ τὸ σκέφτομαι» ἦ : «Κάθε τόσο μοῦ προκαλεῖ ξανὰ ἐκπληξη», ἦ : «Μερικὲς φορές μοῦ πέρασε ἀπὸ τὸ νοῦ : Πόσο μοιάζουν !» ἦ : «'Αποροῦσα μὲ τὴν ὁμοιότητα γιὰ ἓνα ὀλάκερο λεπτό». — Μὲ κάτι τέτοιο ἴσως νὰ μοιάζουν οἱ ἀπαντήσεις.

Θὰ ἤθελα νὰ ρωτήσω : «'Εχω πάντα ἐπίγνωση τοῦ τρισδιάστατου χαρακτήρα, τοῦ βάθους, ἐνὸς ἀντικειμένου (λ.χ., αὐτῆς τῆς ντουλάπας) καθὼς τὸ βλέπω ; Σὰ νὰ λέγαμε, τὸν νιώθω ὄλο τὸν καιρὸ ; — 'Αλλὰ νὰ διατυπώσεις τὴν ἐρώτηση στὸ τρίτο πρόσωπο. — Πότε θὰ ἔλεγες πὼς αὐτὸς ἔχει συνεχῶς ἐπίγνωσὴ του ; πότε τὸ ἀντίθετο ; — Βέβαια, θὰ μπορούσες νὰ ρωτήσεις αὐτὸν — ἀλλὰ αὐτὸς πὼς ἔμαθε νὰ ἀπαντᾷ σὲ τέτοιες ἐρωτήσεις ; — Ξέρει τί παναπεῖ «νιώθω πόνου συνεχῶς». 'Αλλὰ αὐτὸ θὰ τὸν μεπρδέσῃ ἐδῶ πέρα (ἔτσι ὅπως μεπρδεύει κι ἐμένα).

"Αν τώρα πεῖ πὼς ἔχει ἐπίγνωση τοῦ βάθους ἀδιάκοπα — τὸν πιστεύω ; Καὶ ἂν λέει πὼς ἔχει ἐπίγνωσὴ του μόνου σποραδικὰ (ἂς ποῦμε, κάθε φορὰ πού μιλάει γι' αὐτὸ) — αὐτὸ τὸ πιστεύω ; Θὰ μοῦ φανεῖ πὼς αὐτὲς οἱ ἀπαντήσεις στηρίζονται σὲ λαθεμένες ἀρχές. — Θὰ ἦταν ὅμως διαφορετικὸ ἀν ἔλεγε πὼς τὸ ἀντικείμενο τοῦ φαίνεται κάποτε ἐπίπεδο, κάποτε νὰ ἔχει τὴ διάσταση τοῦ βάθους.

Κάποιος μοῦ διηγεῖται : «Εἶδα τὸ λουλούδι, ἀλλὰ σκεφτόμουν κάτι ἄλλο καὶ δὲν πρόσεξα τὸ χρῶμα του». Αὐτὸ τὸ καταλαβαίνω ; — Γιὰ τὰ λόγια του μπορῶ νὰ φανταστῶ ἓνα πλαίσιο ἐφοδιασμένο μὲ νόημα· αὐτὸς, λ.χ., θὰ συνέχιζε : «'Επειτα ξαφνικὰ τὸ εἶδα καὶ ἀναγνώρισα πὼς ἦταν ἐκεῖνο ποῦ.....».

"Ἡ καὶ : «'Αν τότε εἶχα ἀπομακρυνθεῖ, δὲν θὰ μπορούσα νὰ πῶ τί χρῶμα εἶχε».

«Τὸ κοίταξε χωρὶς νὰ τὸ βλέπει». — Αὐτὸ συμβαίνει. 'Αλλὰ ποῖο εἶναι τὸ κριτήριον γιὰ κάτι τέτοιο ; — Καὶ ἐδῶ λοιπὸν ὑπάρχει πληθώρα περιπτώσεων.

«Τώρα μόλις πρόσεχα περισσότερο τὴ μορφὴ παρὰ τὸ χρῶμα». Μὴν ἀφήνεις νὰ σὲ μεπρδεύουν τέτοιοι φραστικοὶ τρόποι. Καὶ προπάντων μὴ σκέφτεσαι : «Τί μπορεῖ νὰ συμβαίνει μέσα στὰ μάτια του ἢ μέσα στὸ μυαλό του ;»

Ἡ ὁμοιότητα μοῦ προκαλεῖ εκπληξη, κι ὕστερα ἡ εκπληξη ξεθυμαίνει. Μοῦ προκαλεσε εκπληξη μονάχα γιὰ λίγα λεπτά καὶ μετὰ ἔπαυε.

Τί συνέβηκε ἐδῶ; — Τί πράγμα μπορῶ νὰ θυμηθῶ; Ἐρχεται στὸ νοῦ μου ἡ εκφραση τοῦ δικοῦ μου προσώπου· θὰ μποροῦσα νὰ τὴν ἀναπαράγαω. Ἄν κάποιος πού μέ γνωρίζει ἐβλεπε τὸ πρόσωπό μου, θὰ ἔλεγε: «Τώρα σοῦ προξένησε εκπληξη κατιτί σχετικὸ μὲ τὸ πρόσωπό του». — Καὶ ἐπίσης μοῦ ἔρχεται στὸ νοῦ ἐκεῖνο πού λέω σὲ μιὰ τέτοια περίσταση — φωναχτὰ ἢ καὶ μόνο στὸν ἑαυτό μου. Κι αὐτὸ εἶναι ὄλο. — Κι αὐτὸ τὸ πράγμα εἶναι ἡ εκπληξη; Ὅχι. Αὐτὰ εἶναι τὰ φαινόμενα τῆς εκπληξης· ἀλλὰ αὐτὰ εἶναι ἐκεῖνο πού συμβαίνει'.

Ἐκπλησσομαι εἶναι μήπως κοιτάζω + σκέφτομαι; Ὅχι. Ἐδῶ διαστανδώνονται πολλὲς ἀπὸ τίς ἔννοιές μας.

(Ἐσκέφτομαι' καὶ ἠμιῶ μέσα μου' — δὲν λέω «μονολογῶ» — εἶναι διαφορετικὲς ἔννοιες.)

Τὸ χρῶμα τοῦ ἀντικειμένου ἀντιστοιχεῖ στὸ χρῶμα τῆς ὀπτικῆς ἐντύπωσης (αὐτὸ τὸ στυπόχαρτο μοῦ φαίνεται ρόζ, καὶ εἶναι ρόζ) — τὸ σχῆμα τοῦ ἀντικειμένου στὸ σχῆμα τῆς ὀπτικῆς ἐντύπωσης (μοῦ φαίνεται ὀρθογώνιο, καὶ εἶναι ὀρθογώνιο) — ἀλλὰ ἐκεῖνο πού ἀντιλαμβάνομαι στὴν ἀνάδυσση τῆς ὄψης δὲν εἶναι μιὰ ἰδιότητα τοῦ ἀντικειμένου, ἀλλὰ μιὰ ἐσωτερικὴ σχέση ἀνάμεσα σ' αὐτὸ καὶ σὲ ἄλλα ἀντικείμενα.

Ἐνὸς νὰ βλέπουμε τὸ σημεῖο σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο ἀναφορᾶς': αὐτὸ μοιάζει σχεδόν μὲ ἠχώ μιᾶς σκέψης.

«Ἡ ἠχώ μιᾶς σκέψης στὴν δραση» — θὰ μᾶς ἄρεσε νὰ λέγαμε.

Φαντάσου μιὰν ἐξήγηση τοῦ βιώματος μὲ βάση τὴ φυσιολογία. Ἄς ποῦμε τὴν ἀκόλουθη: Ὅταν κοιτάζουμε τὸ σχῆμα, τὸ βλέμμα μας διατρέχει τὸ ἀντικείμενο ἐπανειλημμένα κατὰ μῆκος μιᾶς ὀρισμένης τροχιᾶς. Ἡ τροχιά ἀντιστοιχεῖ σὲ μιὰ ἰδιαίτερη μορφή ταλάντωσης πού διαγράφουν οἱ κόρες τῶν ματιῶν καθὼς κοιτάζουν. Μπορεῖ νὰ συμβεῖ ἕνα τέτοιο εἶδος κίνησης νὰ μετασχηματιστεῖ μεμιᾶς σὲ ἄλλο καὶ τὰ δύο τους νὰ ἀρχίσουν νὰ ἐναλλάσσονται (Ὅψεις Σ). Ὅρισμένες μορφές κίνησης δὲν εἶναι φυσιολογικὰ δυνατές· γι' αὐτὸ δὲν μπορῶ, λ.χ., νὰ δῶ τὸ σχηματικὸ κύβο σὰ δύο πρίσματα πού τὸ ἕνα διαπερνᾷ τὸ ἄλλο. Καὶ πάει λέγοντας. Ἄς ὑποθέσουμε πὼς αὐτὴ εἶναι ἡ ἐξήγηση. — «Ναί, αὐτὸ δείχνει πὼς εἶναι ἕνα εἶδος ὄραῦν». — Τώρα ἔχεις εἰσαγάγει ἕνα καινούριο κριτήριον τοῦ ὄραῦν, ἕνα «φυσιολογικὸ» κριτήριον. Ἀλλὰ ὁ σκοπὸς αὐτῆς τῆς παρατήρησης ἦταν νὰ φέρει μπροστὰ στὰ μάτια μας ἐκεῖνο πού συμβαίνει ὅταν μᾶς προσφέρουν μιὰν ἐξήγηση ἀπὸ τὴ

φυσιολογία. Ἡ ψυχολογικὴ ἔννοια αἰωρεῖται πάνω ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐξήγηση χωρὶς νὰ τὴν ἀγγίζει. Καὶ ἔτσι διευκρινίζεται ἡ φύση τοῦ προβλήματός μας.

Ἄραγε στ' ἀλήθεια βλέπω κάτι διαφορετικὸ κάθε φορὰ ἢ μόνο ἐρμηνεύω μὲ διαφορετικὸ τρόπο ἐκεῖνο ποὺ βλέπω; Τεῖνω νὰ πῶ τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ δύο. Ἀλλὰ γιατί; — Τὸ νὰ ἐρμηνεύεις εἶναι ἕνα σκέπτεσθαι, τὸ νὰ κάνεις κατιτί· τὸ νὰ βλέπεις εἶναι μιὰ κατάσταση.

Τώρα, τίς περιπτώσεις δπου ἐρμηνεύουμε εἶναι εὐκόλο νὰ τίς ἀναγνωρίσουμε. Ὄταν ἐρμηνεύουμε, κάνουμε ὑποθέσεις, ποὺ μπορεῖ νὰ ἀποδειχτοῦν λαθεμένες. — «Βλέπω αὐτὸ τὸ σχῆμα σάν.....» μπορεῖ νὰ ἐπαληθευτεῖ τόσο λίγο ὅσο (ἢ μονάχα μὲ τὴν ἔννοια ποῦ) μπορεῖ νὰ ἐπαληθευτεῖ τὸ «Βλέπω ἕνα λαμπρὸ κόκκινο». Ἄρα ὑπάρχει μιὰ ὁμοιότητα στὴ χρῆση τοῦ «βλέπω» στὰ δύο πλαίσια ἀναφοράς. Μονάχα, μὴ σκεφτεῖς πῶς ἤξερες ἐκ τῶν προτέρων τί σημαίνει ἐδῶ «κατάσταση τοῦ ὄραν»! Ἄσε τὴ χρῆση νὰ σὲ μάθει τὴ σημασία.

Ὅρισμένα πράγματα σχετικὰ μὲ τὸ ὄραν μας φαίνονται αἰνιγματικά, γιατί δὲν μᾶς φαίνεται ἀρκετὰ αἰνιγματικὸ ὁλόκληρο τὸ ὄραν.

Ἐκεῖνος ποὺ κοιτάζει μιὰ φωτογραφία ἀνθρώπων, σπιτιῶν, δέντρων, δὲν νιώθει τὴν ἔλλειψη τῆς τρίτης διάστασης σ' αὐτὴν. Δὲν θὰ μας ἦταν εὐκόλο νὰ περιγράψουμε μιὰ φωτογραφία ὡς συνένωση χρωματικῶν κηλίδων πάνω στὴν ἐπίπεδη ἐπιφάνεια· ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνο ποὺ βλέπουμε στὸ στερεοσκοπιο μᾶς φαίνεται τρισδιάστατο μὲ ἄλλον πάλι τρόπο.

(Δὲν εἶναι καθόλου αὐτόνητο ὅτι βλέπουμε 'τρισδιάστατα' μὲ τὰ δύο μάτια. Ὄταν οἱ δύο ὀπτικὲς εἰκόνες συγχωνεύονται σὲ μιὰ, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ περιμένει πῶς τὸ ἀποτέλεσμα θὰ εἶναι μιὰ θολὴ εἰκόνα.)

Ἡ ἔννοια τῆς ὄψης συγγενεὺι μὲ τὴν ἔννοια τῆς παράστασης. Μὲ ἄλλα λόγια: ἡ ἔννοια 'τώρα βλέπω κάτι σάν...' συγγενεὺι μὲ τὴν 'τώρα ἔχω αὐτὴ τὴν παράσταση'.

Μήπως δὲν χρειάζεται φαντασία γιὰ νὰ ἀκούσουμε κάτι σάν παραλλαγὴ ἑνὸς ὁρισμένου θέματος; Καὶ ὅμως, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι, ἀντιλαμβανόμαστε κατιτί.

«Φαντάσου πῶς αὐτὸ τὸ πράγμα ἄλλαξε μ' αὐτὸ τὸν τρόπο: ἔτσι θὰ ἔχεις τοῦτο τὸ ἄλλο πράγμα». Εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποδείξουμε κάτι στὴ φαντασία.

Καὶ τὸ νὰ βλέπεις τὴν ὄψη καὶ τὸ νὰ φαντάζεσαι ὑπόκεινται στὴ βούλη-

ση. Ὑπάρχει ἡ προσταγή : «Φαντάσου αὐτό !» καὶ ἀκόμη : «Τώρα δές αὐτὸ τὸ σχῆμα μ' αὐτὸ τὸν τρόπο !»· ἀλλὰ ὄχι «Τώρα νὰ δεῖς αὐτὸ τὸ φύλλο πράσινο !»

Προβάλλει τώρα τὸ ἐρώτημα : Θὰ ἦταν δυνατό νὰ ὑπάρξουν ἄνθρωποι ποὺ στεροῦνται τὴν ἰκανότητα νὰ βλέπουν κατιτὶ *σάν κατιτὶ* — καί, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, πῶς θὰ ἦταν τὰ πράγματα ; Τί λογῆς συνακόλουθα θὰ εἶχε τοῦτο ; — Μήπως αὐτὸ τὸ ἐλάττωμα θὰ ἔπρεπε νὰ συγκριθεῖ μὲ τὴν ἀχρωματοψία ἢ μὲ τὴν ἔλλειψη ἀπόλυτης ἀκοῆς ; — Θὰ τὸ ὀνομάσουμε «ὀψική τυφλότητα» — καὶ μετὰ θὰ ψάξουμε νὰ βροῦμε τί μπορεί νὰ σημαίνει αὐτὴ ἡ ἔκφραση. (Μιά ἐννοιολογικὴ ἐρευνα.) Ὑποτίθεται πῶς ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἔχει ὀψικὴ τυφλότητα δὲν βλέπει τίς ἀλλαγὰς τῶν ὄψεων Σ. Ἀλλὰ θὰ πρέπει καὶ νὰ μὴ μπορεί νὰ ἀναγνωρίσει πῶς ὁ διπλὸς σταυρὸς περιέχει ἓνα μαῦρο κι ἓνα λευκὸ σταυρὸ ; Μήπως πρέπει νὰ μὴ μπορεί νὰ τὰ βγάλει πέρα ἂν τοῦ ποῦν : «Ἀπὸ αὐτὰ τὰ σχήματα νὰ μοῦ δείξεις ἐκεῖνα ποὺ περιέχουν ἓνα μαῦρο σταυρὸ» ; Ὁχι. Αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ μπορεί νὰ τὸ κάνει· ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ πεῖ : «Τώρα εἶναι ἓνας μαῦρος σταυρὸς πάνω σὲ λευκὸ φόντο !»

Πρέπει ὅμως νὰ εἶναι τυφλὸς στὴν ὁμοιότητα δύο προσώπων ; — Ἄρα λοιπὸν καὶ στὴν ταυτότητα ἢ στὴν κατὰ προσέγγιση ταυτότητα ; Πάνω σ' αὐτὸ δὲν θέλω νὰ ἐκφράσω γνώμη. (Θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ ἐκτελεῖ προσταγὰς τοῦ τύπου : «Φέρε μου κατιτὶ ποὺ νὰ μοιάζει μ' αὐτό.»)

Μήπως θὰ πρέπει νὰ μὴ μπορεί νὰ δεῖ τὸ σχηματικὸ κύβο *σάν* κύβο ; — Τοῦτο δὲν θὰ εἶχε ὡς ἐπακόλουθο αὐτὸς νὰ μὴ μπορεί νὰ τὸν ἀναγνωρίσει *σάν* ἀναπαράσταση ἑνὸς κύβου (λ.χ., *σάν* τεχνικὸ σχέδιο). Γι' αὐτὸν ὅμως ὁ κύβος δὲν ἄλλαξε ξαφνικὰ ἀπὸ τὴ μιά ὄψη στὴν ἄλλη. — Ἐρώτηση : Πρέπει ὁ φίλος μας νὰ μπορεί, σὲ ὀρισμένους περιστάσεις, νὰ τὸν *πάρει* γιὰ κύβο ὅπως καὶ ἐμεῖς ; — Ἄν ὄχι, τότε αὐτὸ δὲν θὰ μπορούσε κανεὶς εὐκόλα νὰ τὸ ὀνομάσει τυφλότητα.

Αὐτὸς ποὺ ἔχει ὀψικὴ τυφλότητα θὰ ἔχει μὲ τίς εἰκόνας, γενικὰ, μιὰ σχέση διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ δική μας.

(Μποροῦμε εὐκόλα νὰ φανταστοῦμε ἀνωμαλίες αὐτοῦ τοῦ εἶδους.)

Ἡ ὀψικὴ τυφλότητα θὰ *συγγενεῖ* μὲ τὴν ἔλλειψη ἴμουσικοῦ ἀφτιοῦ'.

Ἡ σημασία αὐτῆς τῆς ἔννοιας βρίσκεται στὸ δεσμὸ ἀνάμεσα στὶς ἔννοιες ἔβλεπα τὴν ὄψη καὶ ἔχω τὸ βίωμα τῆς σημασίας μιᾶς λέξης'. Γιατὶ θέλουμε νὰ ρωτήσουμε : «Τί θὰ ἔλειπε σ' ἐκεῖνον ποὺ δὲν θὰ εἶχε τὸ βίωμα τῆς σημασίας μας λέξης ;»

Τί θα ἔλειπε, λ.χ., σ' αὐτὸν ποὺ δὲν θὰ καταλάβαινε ἂν τοῦ ζητοῦσαν νὰ προφέρει τὴ λέξη 'θὲς'* καὶ νὰ τὴν ἔννοεῖ σὰ ρῆμα, — ἢ σ' ἐκεῖνον ποὺ δὲν θὰ ἔνιωθε πὼς ἂν μὴ λέξη ἐπαναληφθεῖ δέκα φορές συνέχεια χάνει τὴ σημασία της καὶ γίνεται ἀπλὸς ἤχος ;

Στὸ δικαστήριον, λ.χ., εἶναι δυνατὸ νὰ ἀνακύψει τὸ ζήτημα τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὅποιο κάποιος ἔννοοῦσε μὴ λέξη. Καὶ αὐτὸ μπορεῖ νὰ τὸ συμπεράνει κανεὶς ἀπὸ ὀρισμένα γεγονότα. — Εἶναι ἓνα ζήτημα *προθέσης*. Θὰ μπορούσε ὅμως νὰ ἔχει τὴν ἴδια σημασία ὁ τρόπος ποὺ αὐτὸς εἶχε τὸ βίωμα μίας λέξης — λ.χ., τῆς λέξης «τράπεζα» — ;

* Ἄς ὑποθέσουμε πὼς μὲ κάποιον ἄλλο υἰοθέτησα μὴ μυστικὴ γλώσσα· «πύργος» σημαίνει «τράπεζα». Τοῦ λέω : «Τώρα πῆγαινε στὸν πύργο !» — μὲ καταλαβαίνει καὶ δρα σύμφωνα μ' αὐτὸ, ἀλλὰ ἡ λέξη «πύργος» τοῦ φαίνεται παράξενη σ' αὐτὴ τὴ χρῆση, δὲν ἔχει ἀκόμη 'πίσει' τὸ νόημα.

«Ὅταν διαβάζω μὲ αἴσθημα ἓνα ποίημα ἢ μὴν ἀφήγησι, μέσα μου χωρὶς ἀμφιβολία συμβαίνει κατιτὶ ποὺ δὲν συμβαίνει ὅταν τὸ βλέμμα μου γλιστράει πάνω στὶς ἀράδες μόνον γιὰ τὴν πληροφορία». — Για ποιά διαδικασία κάνω ὑπαινιγμὸ ; — Οἱ προτάσεις *ἤχου* διαφορετικά. Προσέχω πολὺ τὸν τόνο τῆς φωνῆς. Καμιά φορὰ μὴ λέξη ἔχει λαθεμένον τόνο : προβάλλει πολὺ ἢ πολὺ λίγο. Τὸ προσέχω καὶ τὸ φανερώνει ἡ ἔκφρασι τοῦ προσώπου μου. Ἄργότερα μπορῶ καὶ νὰ μιλήσω γιὰ τὶς λεπτομέρειες τῆς ἀπαγγελίας μου, λ.χ., γιὰ τὰ λάθη στὸν τόνο τῆς φωνῆς. Καμιά φορὰ μοῦ ἔρχεται μὴ εἰκόνα, σὰ νὰ λέγαμε, μὴ εἰκονογράφηση. Καὶ αὐτὴ φαίνεται πὼς μὲ βοηθαίει νὰ διαβάσω μὲ τὴ σωστὴ ἔκφρασι. Καὶ θὰ μπορούσα νὰ ἀναφέρω καὶ πολλὰ παρόμοια πράγματα. — Μπορῶ ἐπίσης νὰ τονίσω μὴ λέξη ἔτσι ὥστε ἡ σημασία της νὰ ξεχωρίζει ἀπὸ τὴ σημασία τῶν ὑπόλοιπων, σὰ νὰ ἦταν ἡ λέξη αὐτὴ μὴ εἰκόνα τοῦ πράγματος. (Καὶ τοῦτο μπορεῖ φυσικὰ νὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ δομὴ τῆς πρότασις.)

Ὅταν τὴν προφέρω, διαβάζοντας ἔκφραστικά, αὐτὴ ἡ λέξη εἶναι παραγεμισμένη ἀπὸ τὴ σημασία της. — «Πὼς μπορεῖ νὰ συμβαίνει τοῦτο ἂν ἡ σημασία εἶναι ἡ χρῆσι τῆς λέξης ;» Καλά, ἐκεῖνον ποὺ εἶπα τὸ ἔννοοῦσα μεταφορικά. Ὅχι ὅμως σὰ νὰ εἶχα διαλέξει τὴ μεταφορά, ἀλλὰ, ἀντίθετα, σὰ νὰ μοῦ εἶχε ἐπιβληθεῖ μοναχὴ της. — Ἄλλὰ ἡ μεταφορικὴ χρῆσι τῆς λέξης δὲν μπορεῖ νὰ ἔρθει σὲ σύγκρουσι μὲ τὴν πρωταρχικὴ της χρῆσι.

* Δὲς II, σελ. 221. [ΣτΜ]

Τώσως και νά μπορούσε να ἐξηγηθεῖ γιά ποιό λόγο μοῦ παρουσιάστηκε αὐτή ἀκριβῶς ἡ εἰκόνα. (Σκέψου μονάχα τήν ἔκφραση καί τή σημασία τῆς ἔκφρασης «ἡ κατάλληλη λέξη».)

Ἄλλα ἂν ἡ πρόταση μπορεῖ νά μοῦ φανεῖ σά ζωγραφιά καμωμένη μέ λέξεις, καί ἡ κάθε ἐπιμέρους λέξη μέσα στήν πρόταση σάν εἰκόνα, τότε ξέν εἶναι πιά τόσο παράδοξο τὸ ὅτι μπορεῖ μιὰ λέξη, πού προφέρεται ἀπομονωμένα καί χωρίς σκοπό, νά φαίνεται πῶς φέρνει μέσα της μιάν ἰδιαίτερη σημασία.

Σκέψου ἐδῶ ἓνα ἰδιαίτερο εἶδος ψευδαίσθησης πού ρίχνει φῶς πάνω σ' αὐτά τὰ πράγματα. — Πάω βόλτα μ' ἓνα γνωστό μου στά περὶχωρα τῆς πόλης. Ἀπὸ τῆ συζήτησή μας γίνεται φανερό πῶς νομίζω ὅτι ἡ πόλη βρίσκεται στά δεξιὰ μας. Ὅχι μόνο δέν ἔχω κανένα συνειδητὸ λόγο γι' αὐτὴ μου τὴν ὑπόθεση, ἀλλὰ θά ἔφτανε μιὰ πολὺ ἀπλὴ σκέψη γιά νά πεισθῶ ὅτι ἡ πόλη βρίσκεται στά ἀριστερά μας. Στὴν ἐρώτηση, *γιατί* νόμιζα πῶς ἡ πόλη βρισκόταν σ' αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, δέν μπορῶ, ἀρχικά, νά δώσω καμιάν ἀπάντηση. Δέν εἶχα κανένα λόγο νά τὸ πιστεύω. Μολονότι ὅμως δέν βλέπω καμιά βάση, μοῦ φαίνεται πῶς βλέπω ὀρισμένες ψυχολογικὲς αἰτίες. Καί μάλιστα πρόκειται γιά ὀρισμένους συνειρμούς καί γιά ὀρισμένες ἀναμνήσεις. Ἀ.χ., αὐτές: περπατᾶμε πλάι σὲ μιὰ διώρυγα καί πρὶν ἀπὸ λίγο καιρὸ, σὲ ἀνάλογες περιστάσεις, εἶχα περπατήσει πλάι σὲ μιὰ διώρυγα· ἐκεῖνη τὴν φορά ἡ πολιτεία βρισκόταν σ' ἀριστερά μας. — Θά μπορούσα νά προσπαθῆσω νά βρῶ, σά νά λέγαμε, ψυχαναλυτικὰ τίς αἰτίες τῆς ἀβάσιμης πεποιθήσῃς μου.

«Μὰ τί εἶδος πράγμα εἶναι αὐτὸ τὸ παράξενο βίωμα;» — Φυσικὰ δέν εἶναι πιὸ παράξενο ἀπὸ ὅποιοδήποτε ἄλλο· ἡ διαφορὰ του ἀπὸ τὰ βιώματα ἐκεῖνα πού τὰ θεωροῦμε πιὸ θεμελιώδη (λ.χ., τίς ἐντυπώσεις τῶν αἰσθήσεων) εἶναι μόνο διαφορὰ εἶδους.

«Γιὰ μένα, εἶναι σά νά ἤξερα πῶς ἡ πόλη βρίσκεται ἐκεῖ». — «Γιὰ μένα, εἶναι σάν τὸ ὄνομα 'Σοῦμπερτ' νά ταίριαζε στά ἔργα τοῦ Σοῦμπερτ καί στὸ πρόσωπό του».

Μέσα σου μπορεῖς νά προφέρεις τὴ λέξη 'σφύρα' καί νά τὴν ἐννοεῖς, τὴ μιὰ φορά ὡς προστακτικὴ, καί τὴν ἄλλη ὡς ὄνομα οὐσιαστικό. Καί τώρα πὲς «Σφύρα!» καί ἔπειτα «Μὴ ρίχνεις τὴ σφύρα!»*. — Εἶναι τὸ ἴδιο βίωμα πού συνοδεύει τὴ λέξη καί τίς δύο φορές — εἶσαι σίγουρος;

* Ἄλλο λογοπαίγνιο πού βασίζεται στὴν ἀμφισημία τοῦ «Weiche» πού μπορεῖ νά εἶναι προσταγὴ ἢ ἐπίθετο καί πού δέν μεταφέρεται εὐκόλα στά ἑλληνικά. [ΣτΜ]

“Αν ένα ευαίσθητο άφτι μου δείχνει πώς, σ’ εκείνο το παιχνίδι, έχω, τώρα αυτό, τώρα εκείνο το βίωμα της λέξης, — δέν μου δείχνει άραγε άκόμη πώς, συχνά, καθώς μιλά δέν έχω κανένα άπολύτως βίωμα ; — Γιατι βέβαια δέν χωράει συζήτηση πώς τότε είναι πού έννοά τή λέξη, τήν έχω στο νοϋ [intendieren], πότε έτσι πότε άλλιώς, και πώς κατόπι τήν έξηγώ έτσι άκριβώς.

Μένει όμως το έρώτημα, γιατί σ’ αυτό το παιχνίδι του βιώματος της λέξης μιλάμε επίσης για ‘σημασία’ και για ‘έννοειν’ [meinen].— Αυτή είναι έρώτηση άλλου είδους. — Το φαινόμενο πού χαρακτηρίζει αυτό το γλωσσικό παιχνίδι είναι ότι έμεις, σ’ αυτή τήν κατάσταση, χρησιμοποιούμε τήν έκφραση : προφέραμε τή λέξη μ’ αυτή τή σημασία, και δανειζόμαστε αυτή τήν έκφραση από εκείνο το άλλο γλωσσικό παιχνίδι.

“Ονόμασέ το δνειρο. Αυτό δέν αλλάζει τίποτε.

“Όταν δοθούν οι δύο έννοιες ‘παχύς’ και ‘άδύνατος’, θά ησουν διατεθειμένος νά πείς πώς ή Τετάρτη είναι παχιά κι ή Τρίτη άδύνατη, ή θά προτιμούσες το αντίστροφο* ; (‘Εγώ τείνω νά διαλέξω τήν πρώτη.) Λοιπόν, οι λέξεις «παχύς» και «άδύνατος» έχουν μήπως έδώ διαφορετική σημασία από τή συνηθισμένη ; — “Έχουν άλλη χρήση. — “Όστε θά έπρεπε λοιπόν νά χρησιμοποιήσω έδώ άληθινά διαφορετικές λέξεις ; ‘Ασφαλώς όχι. — “Εδώ θέλω νά χρησιμοποιήσω αυτές τις λέξεις (με τις σημασίες πού μου είναι γνώριμες). — Τώρα, δέν λέω τίποτε σχετικά με τις αίτιες του φαινομένου. Θά μπορούσαν νά είναι συνειρμοί από τά παιδικά μας χρόνια. ‘Αλλά αυτό είναι μιá υπόθεση. “Όποια κι αν είναι ή εξήγηση, — εκείνη ή τάση παραμένει.

“Αν μέ ρωτούσαν «Τί άκριβώς έννοείς έδώ με τις λέξεις ‘παχύς’ και ‘άδύνατος’ ;» — δέν θά μπορούσα νά έξηγήσω τις σημασίες τους παρά μόνο με τόν πιό κοινό τρόπο. Δέν θά μπορούσα νά αναφέρω τά παραδείγματα της Τρίτης και της Τετάρτης.

‘Εδώ θά μπορούσε κανείς νά μιλήσει για ‘πρωτεύουσα’ και ‘δευτερεύουσα’ σημασία μιās λέξης. Μόνο εκείνος για τόν όποιο ή λέξη έχει μιá πρωτεύουσα σημασία, τή χρησιμοποιεί με τή δευτερεύουσα.

* Και έδώ ή αναφορά είναι στον Koehler πού διαπίστωσε πειραματικά το άκόλουθο

φαινόμενο ‘συναίσθησις’: αν δοθούν οι καμπύλες

και

και οι ‘ονομασίες» Maluma και Takete, τείνουμε νά συσχετίσουμε στερεότυπα τήν πρώτη καμπύλη με τόν πρώτο ήχο, τή δεύτερη με το δεύτερο. Βλέπε Wolfgang Koehler, Gestalt Psychology (Liveright, New York, 1929) κεφάλαιο έβδομο, «‘Η συμπεριφορά». [ΣΤΜ]

Μόνο ἂν ἔμαθες νὰ λογαριάζεις — γραφτὰ ἢ προφορικὰ — μπορεῖ νὰ σοῦ γίνῃ κατανοητό, χάρις σ' αὐτὴ τὴν ἐννοια, τί εἶναι τὸ νὰ λογαριάζεις στὸ κεφάλι σου.

Ἡ δευτερεύουσα σημασία δὲν εἶναι μιὰ 'μεταφορική' σημασία. Ὅταν λέω : «Γιὰ μένα τὸ φωνῆεν εἶναι κίτρινο» δὲν ἐννοῶ : 'κίτρινο' μὲ μεταφορική σημασία — γιατί αὐτὸ πού θέλω νὰ πῶ δὲν θὰ μπορούσα νὰ τὸ ἐκφράσω μὲ ἄλλον τρόπο παρά μονάχα μὲ τὴ βοήθεια τῆς ἐννοιας 'κίτρινο'

Κάποιος μοῦ λέει : «Περιμένε με κοντὰ στὴν τράπεζα». Ἐρώτηση : Καθὼς πρόφερεις αὐτὴ τὴ λέξη, ἐννοοῦσες αὐτὴ τὴν τράπεζα ; — Αὐτὴ ἡ ἐρώτηση εἶναι τοῦ ἴδιου τύπου μὲ τούτην : «Τὴν ὥρα πού πήγαινες νὰ τὸν βρεῖς, εἶχες τὴν πρόθεση νὰ τοῦ πεῖς τὸ καὶ τὸ ;» Ἐναφέρεται σ' ἕνα ὀρισμένο χρόνο (στὸ χρόνο τοῦ πηγαίμου, ὅπως ἡ πρώτη ἐρώτηση ἀναφέρεται στὸ χρόνο τῆς ὁμιλίας) — ἀλλὰ ὄχι σὲ ἕνα βίωμα κατὰ τὴ διάρκεια αὐτοῦ τοῦ χρόνου. Τὸ νὰ ἐννοεῖς κάτι δὲν εἶναι καθόλου περισσότερο ἕνα βίωμα ἀπὸ τὸ νὰ σκοπεύεις νὰ κάνεις κάτι.

Ἄλλὰ τί τὰ διαφοροποιεῖ ἀπὸ τὸ βίωμα ; Δὲν ἔχουν βιωματικὸ περιεχόμενο. Γιατί τὰ περιεχόμενα (λ.χ., οἱ παραστάσεις) πού τὰ συνοδεύουν καὶ τὰ ἐπεξηγοῦν δὲν εἶναι τὸ νὰ ἐννοοῦμε κάτι ἢ νὰ σκοπεύουμε νὰ κάνουμε κάτι.

Ἡ πρόθεση μὲ τὴν ὁποία ἐνεργεῖ κανεὶς δὲν 'συνοδεύει' τὴν ἐνέργεια παραπάνω ἀπ' ὅσο ἡ σκέψη 'συνοδεύει' τὴν ὁμιλία. Ἡ σκέψη κι ἡ πρόθεση δὲν εἶναι οὔτε 'διαρθρωμένες' οὔτε 'ἀδιάρθρωτες', καὶ δὲν μποροῦν νὰ συγκριθοῦν οὔτε μὲ μιὰ σκόρπια νότα πού ἤχει κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δράσης ἢ τῆς ὁμιλίας, οὔτε μὲ μιὰ μελωδία.

Τὸ 'ὀμιλεῖν' (μεγαλόφωνα ἢ σιωπηλὰ) καὶ τὸ 'σκέπτεσθαι' δὲν εἶναι ἐννοιας τοῦ ἴδιου τύπου· κι ἂς ἔχουν τοὺς στενότερους δεσμούς.

Τὸ βίωμα τὴν ὥρα πού μιᾶμε καὶ ὁ στόχος δὲν παρουσιάζουν τὸ ἴδιο ἐνδιαφέρον. (Ἴσως τὸ βίωμα νὰ πληροφορεῖ τὸν ψυχολόγο σχετικὰ μὲ τὸν 'ἀσύνειδο' στόχο.)

«Σ' αὐτὴ τὴ λέξη τὸν σκεφτήκαμε κι οἱ δύο μας». Ἄς ὑποθέσουμε πὼς καθένας μας εἶπε σιωπηλὰ στὸν ἑαυτό του τίς ἴδιες λέξεις — καὶ ἀσφαλῶς δὲν μπορεῖ νὰ σημαίνει τίποτε ΠΕΡΙΣΣΟΤΕΡΟ ἀπὸ αὐτό. — Ἄλλὰ καὶ τοῦτες οἱ λέξεις δὲν μπορεῖ νὰ ἦταν παρά μόνο ἕνας σπῆρος ; Πρέπει βέβαια αὐτὲς οἱ λέξεις νὰ ἀνήκουν σὲ μιὰ γλώσσα καὶ σὲ ἕνα πλαίσιο ἀναφορᾶς γιὰ νὰ εἶναι πράγματι ἡ ἐκφραση τοῦ γεγονότος ὅτι σκεφτήκαμε ἐκεῖνον τὸν ἄνθρωπο.

Ἄν ὁ Θεὸς εἶχε ρίξει μιὰ ματιὰ μέσα στὴν ψυχὴ μας, δὲν θὰ ἦταν σὲ θέση νὰ δεῖ γιὰ ποιὸν μιλούσαμε.

«Γιατί μέ κοιτάξες σ' αὐτὴ τὴ λέξη; Σκέφτηκες τὸ...;» — Ὡστε ἐκείνη τὴ χρονικὴ στιγμή ὑπάρχει μιὰ ἀντίδραση καὶ τὴν ἐξηγοῦμε μὲ τὴ βοήθεια τῶν λέξεων: «Σκέφτηκα τὸ...» ἢ «Ξαφνικά θυμῆθηκα τὸ...»

Μ' αὐτὴ τὴν ἔκφραση ἀναφέρεσαι στὴ χρονικὴ στιγμή τῆς ὁμιλίας. Ὑπάρχει διαφορὰ ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν ἀναφέρεσαι σ' αὐτὴ ἢ σ' ἐκείνη τὴ χρονικὴ στιγμή.

Ἡ ἀπλὴ ἐξήγηση μιᾶς λέξης δὲν ἀναφέρεται σὲ κάτι πού συνέβηκε τὴ χρονικὴ στιγμή τῆς ὁμιλίας.

Τὸ γλωσσικὸ παιχνίδι «Ἐννοῶ (ἢ ἐννοοῦσα) αὐτό» (ἀκολουθεῖ ἐξήγηση τῆς λέξης) εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὸ ἀπὸ τοῦτο: «Λέγοντας αὐτό, σκέφτηκα τὸ...». Τοῦτο συγγενεῦει μέ: «Αὐτὸ μοῦ θύμισε τὸ...».

«Σήμερα θυμῆθηκα τρεῖς φορές πὼς πρέπει νὰ τοῦ γράψω». Τί σημασία ἔχει ἐκεῖνο πού συνέβαινε μέσα μου τὴν ὥρα πού τὸ ἔλεγα; — Ἀλλά, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τί σημασία, τί ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἴδια ἡ ἀνακοίνωση; — Ἐπιτρέπει ὀρισμένα συμπεράσματα.

«Σ' αὐτὲς τὶς λέξεις μοῦ ἦρθε στὸ νοῦ αὐτὸς ὁ τάδε». — Ποιὰ εἶναι ἡ πρωτόγονη ἀντίδραση μὲ τὴν ὁποία ἀρχίζει τὸ γλωσσικὸ παιχνίδι; — ἡ ἀντίδραση πού μπορεῖ κατόπι νὰ μεταφραστεῖ σ' αὐτὲς τὶς λέξεις; Πὼς γίνεται οἱ ἄνθρωποι νὰ χρησιμοποιοῦν αὐτὲς τὶς λέξεις;

Ἡ πρωτόγονη ἀντίδραση μπορεῖ νὰ εἶναι μιὰ ματιὰ, μιὰ χειρονομία, ἀλλὰ καὶ μιὰ λέξη.

«Γιατί μέ κοιτάξες καὶ κούνησες τὸ κεφάλι;» — «Ἦθελα νὰ σοῦ δώσω νὰ καταλάβεις πὼς ἐσύ...» Αὐτὸ δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐκφράζει ἕνα σημειολογικὸ κανόνα, ἀλλὰ τὸ σκοπὸ τῆς ἐνέργειάς μου.

Τὸ νὰ ἐννοεῖ κανεὶς κάτι δὲν εἶναι μιὰ διαδικασία πού συνοδεύει αὐτὴ τὴ λέξη. Γιατὶ καμιὰ διαδικασία δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἔχει τὰ συνακόλουθα τοῦ ἐννοῶ κάτι.

(Πιστεύω πὼς μὲ τὸν ἴδιο τρόπο θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πεῖ: Ἕνας ὑπολογισμὸς δὲν εἶναι ἕνα πείραμα, γιατί κανένα πείραμα δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἔχει τὰ ἰδιαίτερα συνακόλουθα ἐνὸς πολλαπλασιασμοῦ.)

Ὑπάρχουν σημαντικὲς διαδικασίες πού συνοδεύουν τὴν ὁμιλία, καὶ πού

συχνά λείπουν στην αλόγιστη όμιλία — και τή χαρακτηρίζουν με την άπουσία τους. Ἄλλὰ αὐτές δὲν εἶναι ἡ σκέψη.

«Τώρα τὸ ξέρω!» Τί συνέβηκε ἐδῶ; — «Ὡστε δὲν ἤξερα, ὅταν σὲ διαβεβαίωνα πῶς τώρα ἤξερα;

Δὲν τὸ βλέπεις σωστά.

(Τί ἐξυπηρετεῖ τὸ σῆμα;)

Καὶ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ὀνομάσει τὸ 'γνωρίζειν': κάτι ποῦ συνοδεύει τὸ ἐπιφώνημα;

Ἡ γνώριμη φυσιογνωμία μιᾶς λέξης, τὸ αἶσθημα πῶς ἀπορρόφησε μέσα της ὅλη της τὴ σημασία, πῶς εἶναι ἓνα ὁμοίωμα τῆς σημασίας της: — θὰ μπορούσαν νὰ ὑπάρξουν ἄνθρωποι ποῦ νὰ μὴν ἔχουν τίποτε κοινὸ μεῖν ὅλα αὐτά. (Αὐτοὶ δὲν θὰ εἶχαν ἀφοσίωση στὶς λέξεις τους.) — Πῶς ἐκδηλώνονται αὐτὰ τὰ αἰσθήματα στὴν περίπτωσή μας; — Στὸν τρόπο μεῖν τὸν ὁποῖο διαλέγουμε καὶ ἀξιολογοῦμε τὶς λέξεις.

Μὲ ποιὸ τρόπο βρίσκω τὴ 'σωστή' λέξη; Πῶς τὴν ἐπιλέγω ἀνάμεσα στὶς ἄλλες; Ἄναμφίβολα, καμιά φορὰ συμβαίνει σὰ νὰ σύγκρινα τὶς λέξεις ἀκολουθώντας τὶς λεπτὲς διαφορὲς στὸ ἄρωμά τους: *Ἐκείνη* εἶναι πολὺ....., *ἐκείνη* πολὺ....., — αὐτὴ εἶναι ἡ σωστή. — Ἄλλὰ δὲν εἶμαι πάντοτε ὑποχρεωμένος νὰ ἐκφράζω κρίσεις, νὰ ἐξηγῶ· συχνὰ μπορεῖ μόνο νὰ πῶ: «Ὁχι, ἀκόμη δὲν ταιριάζει». Δὲν εἶμαι ἱκανοποιημένος, συνεχίζω τὸ ψάξιμο. Ἐπιτέλους ἔρχεται μιὰ λέξη: «*Αὐτὴ* εἶναι!» *Καμιά φορὰ* μπορῶ νὰ πῶ γιατί. Ἔτσι ἐμφανίζονται ἐδῶ ἡ ἀναζήτηση καὶ ἡ ἀνεύρεση.

Ἄλλὰ ἡ λέξη ποῦ σοῦ ἔρχεται, δὲν ἔρχεται ἄραγε μεῖν ἓναν κάπως ἰδιαιτέρο τρόπο; Γιαῖ πρόσεξε! — Ἡ αὐστηρὴ προσήλωση δὲν μοῦ χρησιμεύει σὲ τίποτα. Αὐτὴ θὰ μπορούσε μονάχα νὰ φανερώσει ἐκεῖνο ποῦ συμβαίνει *μέσα μου τώρα*.

Καὶ πῶς μπορῶ, ἀκριβῶς τώρα, νὰ τὴν ἀφουγκραστῶ; Θὰ ἔπρεπε νὰ περιμένω ὥσπου νὰ μοῦ ἔρθει ξανά μιὰ λέξη. Ἄλλὰ τὸ παράξενο εἶναι τοῦτο: μοιάζει σὰ νὰ μὴν εἶχα νὰ περιμένω τὴν εὐκαιρία, ἀλλὰ σὰ νὰ μπορούσα νὰ τὴν ἐπιδείξω στὸν ἑαυτὸ μου ἀκόμα κι ὅταν δὲν παρουσιάζεται πραγματικά..... Πῶς αὐτό; — Τὴν *ἀπαγγέλλω*. — Ἄλλὰ, μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, *τί* μπορῶ νὰ μάθω; Τί μιμοῦμαι; — Τὰ χαρακτηριστικὰ φαινόμενα ποῦ τὴ συνοδεύουν. Κυρίως: Χειρονομίες, ἐκφράσεις τοῦ προσώπου, τόνος τῆς φωνῆς.

Πολλὰ πράγματα μποροῦν νὰ εἰπωθοῦν γὰ μιὰ λεπτὴ αἰσθητικὴ διάκριση — αὐτὸ εἶναι σημαντικό. — Φυσικά, τὸ πρῶτο ποῦ μπορεῖ κανεὶς νὰ

πεί είναι : «*Αὐτὴ ἡ λέξι ταιριάζει, αὐτὴ ὄχι*» — ἢ κάτι παρόμοιο. Ἄλλὰ τότε μποροῦν νὰ συζητηθοῦν ὄλοι ἐκεῖνοι οἱ κόμποι μὲ τὶς πολλὰς διακλαδώσεις πού δημιουργεῖ καθεμιὰ ἀπὸ τὶς λέξεις. Ἐκείνη ἡ πρώτη κρίση δὲν ἔχει ἀκόμη διευθετησεῖ *τίποτε*, γιατί ὁ ἀποφασιστικὸς παράγοντας εἶναι τὸ πεδίο μιᾶς λέξης.

«Ἐχω τὴ λέξη στὴν ἄκρη τῆς γλώσσας». Τί συμβαίνει μὲς στὴ συνείδησή μου τὴν ὥρα πού τὸ λέω ; Αὐτὸ δὲν ἔχει καμιὰ σημασία. Ὅ,τι κι ἂν συνέβηκε, δὲν ἦταν αὐτὸ ἡ σημασία ἐκείνης τῆς ἔκφρασης. Πιὸ ἐνδιαφέρον εἶναι ἐκεῖνο πού συνέβηκε στὴ συμπεριφορὰ μου. — «Ἐχω τὴ λέξη στὴν ἄκρη τῆς γλώσσας» σὲ πληροφορεῖ : μοῦ διαφεύγει ἡ λέξη πού ταιριάζει ἐδῶ· ἐλπίζω σύντομα νὰ τὴ βρῶ. Σχετικὰ μὲ τὰ ὑπόλοιπα, ἐκείνη ἡ ρηματικὴ ἔκφραση δὲν πετυχαίνει πολλὰ περισσότερα ἀπ' ὅσα πετυχαίνει μιὰ ὀρισμένη συμπεριφορὰ πού δὲν συνοδεύεται ἀπὸ λέξεις.

Ὁ James, δταν γράφει γι' αὐτὸ τὸ ζήτημα, θέλει πραγματικὰ νὰ πεῖ : «Τί ἀξιοσημείωτο βίωμα ! Ἡ λέξη δὲν εἶναι ἀκόμη ἐδῶ κι ὁμως, κατὰ μία ἔννοια, εἶναι κίολας ἐδῶ, — ἢ ἐδῶ βρίσκεται κατιτί πού δὲν *μπορεῖ* νὰ ἀναπτυχθεῖ παρὰ μόνο σ' αὐτὴ τὴ λέξη». — Ἄλλὰ αὐτὸ κάθε ἄλλο παρὰ βίωμα εἶναι. Ἄν ἐρμηνευτεῖ σὰ βίωμα πράγματι φαίνεται ἀλλόκοτο. Τὸ ἴδιο ἡ πρόθεση, δταν ἐρμηνευτεῖ σάν ἐκεῖνο πού συνοδεύει τὴν ἐνέργεια, ἢ τὸ — ἢ δταν ἐρμηνευτεῖ σάν ἀπόλυτο ἀριθμητικό.

Οἱ λέξεις : «Τὸ ἔχω στὴν ἄκρη τῆς γλώσσας» δὲν εἶναι ἔκφραση ἐνὸς βιώματος παραπάνω ἀπὸ τὶς : «Τώρα ξέρω νὰ συνεχίσω !» — Τὶς χρησιμοποιοῦμε σὲ *ὀρισμένες καταστάσεις* καὶ περιβάλλονται ἀπὸ συμπεριφορὰ ξεχωριστοῦ εἶδους, καὶ ἐπίσης ἀπὸ πολλὰ χαρακτηριστικὰ βιώματα. Ἰδιαίτερα, συχνὰ τὶς ἀκολουθεῖ ἡ *ἀνεύρεση* τῆς λέξης. (Ἀναρωτήσου : «Πῶς θὰ ἦταν τὰ πράγματα ἂν οἱ ἄνθρωποι δὲν ἔβρισκαν *ποτέ* τὴ λέξη πού εἶχαν στὴν ἄκρη τῆς γλώσσας ;»)

Ἡ σιωπηλὴ, ἑσωτερικὴ ὁμιλία δὲν εἶναι ἓνα μισο-κρυμμένο φαινόμενο πού τὸ ἀντιλαμβάνεται κανεὶς σάν πίσω ἀπὸ ἓνα πέπλο. Δὲν εἶναι καθόλου κρυμμένο, ἀλλὰ ἡ ἔννοιά του εὐκόλα μπορεῖ νὰ μᾶς παραπλανήσει γιατί διατρέχει ἓνα μεγάλο διάστημα κολλητὰ μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἑξωτερικῆς διαδικασίας, χωρὶς ὁμως νὰ συμπίπτει μ' αὐτήν.

(Τὸ ἐρώτημα ἂν στὴν ἑσωτερικὴ ὁμιλία οἱ μῶνες τοῦ λάρυγγα νεύρονται, καὶ ἄλλα παρόμοια, μπορεῖ νὰ παρουσιάσει μεγάλο ἐνδιαφέρον, ἀλλὰ ὄχι γιὰ τὴν ἔρευνά μας.)

Ἡ στενὴ συγγένεια τῆς ἑσωτερικῆς ὁμιλίας μὲ τὴν ὁμιλία ἐκφράζεται σὲ τοῦτο : ὅτι εἶναι δυνατὸ νὰ ἀνακοινώσουμε μεγαλόφωνα ἐκεῖνο πού

λέγεται έσωτερικά, και πώς ή έσωτερική όμιλία μπορεί να συνοδεύεται από έξωτερική δραστηριότητα. (Μπορώ να τραγουδήσω μέσα μου, ή να διαβάσω σιωπηλά, ή να ύπολογίσω μέσα στο κεφάλι μου και, ενώ το κάνω αυτό, να κρατώ το χρόνο χτυπώντας με το χέρι πάνω στο τραπέζι.)

‘Ασφαλώς όμως ή έσωτερική όμιλία είναι μιá όρισμένη δραστηριότητα και πρέπει να τή μάθω !» Καλά· αλλά όμως έδω τί πράγμα είναι το ‘κάνω’ και το ‘μαθαίνω’;

‘Άσε τή χρήση των λέξεων να σε διδάξει τή σημασία τους ! (Παρόμοια, συχνά στα μαθηματικά, μπορεί κανείς να πεί : “Άσε τήν απόδειξη να σε διδάξει τί πράγμα έχει αποδειχτεί.)

‘Τότε λοιπόν δεν ύπολογίζω στ’ *αλήθεια* όταν ύπολογίζω νοερά ;»— ‘Ασφαλώς, όμως διακρίνεις ανάμεσα στο να ύπολογίζεις μές στο κεφάλι και στον ύπολογισμό κατά αίσθητό τρόπο ! ‘Αλλά δεν μπορείς να μάθεις τί είναι ‘το να ύπολογίζεις νοερά’ παρά μόνο μαθαίνοντας τί πράγμα είναι το ‘να ύπολογίζουμε’ : μονάχα όμα μάθεις να ύπολογίζεις μπορείς να κάνεις ένα νοερό ύπολογισμό.

Μπορεί κανείς να μιλάει μέσα του πολύ ‘καθαρά’ όταν αποδώσει τόν τόνο τής φωνής του μουρμουρίζοντας (με σφιγμένα τά χείλη). Και οί κινήσεις του λάρυγγα βοηθούν. ‘Αλλά το αξιοσημείωτο είναι πώς ακριβώς τότε *ακούει* κανείς τήν όμιλία στη φαντασία και δεν *αισθάνεται*, σά να λέγαμε, μονάχα το σκελετό της στο λαρύγγι. (Γιατί όντως θά μπορούσε κανείς να φανταστεί πώς οί άνθρωποι ύπολογίζουν σιωπηλά με κινήσεις του λάρυγγα, με τόν ίδιο τρόπο που μπορεί κανείς να ύπολογίσει με τά δάχτυλα.)

Μιά ύπόθεση όπως : ενώ λογαριάζουμε μέσα μας, στο σώμα μας συμβαίνει τουτο κι εκείνο, έχει για μās ενδιαφέρον μόνο έφοσον μας ύποδειχνει μιá δυνατή χρήση τής έκφρασης : «Είπα στον έαυτό μου...»· δηλαδή, τή χρήση που από τήν έκφραση όδηγεί στο να συμπεράνουμε τή φυσιολογική διαδικασία.

Τό ότι μου είναι κρυμμένο εκείνο που ό άλλος λέει μέσα του, αποτελεί μέρος τής *έννοιας* ‘μιλώ μέσα μου’. Μόνο που έδω ή λέξη ‘κρυμμένο’ δεν είναι σωστή· γιατί άν είναι κρυμμένη για μένα, θά έπρεπε να φανερω-νεται στον άλλο : αυτός θά έπρεπε να το *ξέρει*. ‘Αλλά δεν το ‘ξέρει’. Μόνο που γι’ αυτόν δεν ύπάρχει ή άμφιβολία που ύπάρχει για μένα.

‘Ασφαλώς : «έκείνο που Ένας άλλος λέει στον έαυτό του *ένδόμυχα* είναι κρυμμένο από μένα», θά μπορούσε και να σημαίνει πώς συνήθως δεν

μπορώ να το *μαντέψω* κι ούτε (δπως θα ήταν ίσως δυνατό) να το βγάλω σά να διάβαζα, λ.χ., τις κινήσεις στο λαρύγγι.

«'Εγώ ξέρω τί θέλω, πιστεύω, νιώθω,» (και πάει λέγοντας, για δλη τήν κλίμακα τών ψυχολογικών ρημάτων) ή είναι άνοησία τών φιλοσόφων ή πάλι δέν είναι μιá κρίση *a priori*.

«'Εγώ ξέρω...» μπορεί να σημαίνει «Δέν έχω άμφιβολία...» — αλλά δέν σημαίνει πώς οί λέξεις «'Αμφιβάλλω...» είναι *χωρίς νόημα*, πώς ή άμφιβολία άποκλείεται λογικά.

Λέμε: «'Εγώ ξέρω» εκεί όπου θα μπορούσαμε και να πούμε: «'Εγώ πιστεύω», ή «'Εγώ υποθέτω» εκεί όπου μπορεί κανείς να πεισθεί. (Όποιος μου άντιτάξει πώς μερικές φορές λέμε «'Αλλά άσφαλώς και πρέπει να ξέρω άν πονώ !», «Μόνο εσύ μπορείς να ξέρεις τί νιώθεις» και παρόμοια, αυτός όφείλει να λάβει υπόψη του τις άφορμές και το σκοπό αυτών τών φραστικών τρόπων. «'Ο πόλεμος είναι πόλεμος !» δέν είναι βέβαια ένα παράδειγμα του νόμου τής ταυτότητας.)

Μπορούμε να φανταστούμε τήν περίπτωση όπου θα *μπορούσα* να πεισθώ ότι έχω δύο χέρια. 'Αλλά κανονικά δέν μπορώ να το κάνω. «'Αλλά σου φτάνει μόνο να τά κρατήσεις μπροστά στά μάτια σου». — «'Αν τώρα άμφιβάλλω ότι έχω δύο χέρια, μπορώ επίσης και να μήν πιστέψω τά μάτια μου. (Εξίσου καλά λοιπόν θα μπορούσα να ρωτήσω ένα φίλο μου.)

Σέ σχέση μ' αυτό βρίσκεται το γεγονός πώς ή πρόταση «'Η γή ύπάρχει έδω και έκατομμύρια χρόνια» έχει ένα σαφέστερο νόημα από τήν : «'Η γή ύπῆρξε τά τελευταία πέντε λεπτά». Πράγματι, θα μπορούσα να ρωτήσω εκείνον πού ίσχυρίστηκε τή δεύτερη : «Σέ ποιές παρατηρήσεις αναφέρεται αυτή ή πρόταση ; και ποιές παρατηρήσεις θα άντιτάσσονταν σ' αυτήν ;» — ενώ για τήν πρώτη ξέρω τόν κύκλο τών σκέψεων όπου εντάσσεται, και τις παρατηρήσεις πού τή στηρίζουν.

«'Ενα νεογέννητο δέν έχει δόντια». — «Μιά χήνα δέν έχει δόντια». — «'Ενα ρόδο δέν έχει δόντια». — Τούτη ή τελευταία — θα ήθελε κανείς να πει — είναι όπωσδήποτε άληθινή ! Και μάλιστα πιο σίγουρη από το ότι μιá χήνα δέν έχει δόντια. — Κι όμως δέν είναι τόσο σαφές. Γιατί ποῦ θα έπρεπε να έχει δόντια ένα ρόδο ; 'Η χήνα δέν έχει δόντια στά σαγόνια της. Και φυσικά δέν έχει δόντια στά φτερά της· αλλά κανένας δέν έννοει αυτό όταν λέει πώς δέν έχει δόντια. — Πές πώς κάποιος έλεγε : ή άγελάδα μασάει τήν τροφή της και μετά κοπρίζει το ρόδο· άρα το ρόδο έχει δόντια στο στόμα ενός ζώου. Αυτό δέν θα ήταν παράλογο, γιατί δέν ξέρει κανείς προκαταβο-

λικά πού πρέπει νά ψάξει γιά τά δόντια τοῦ ρόδου. ((Σχέση μέ 'πόνο στό σῶμα του ἄλλου'.))

Μπορῶ νά ξέρω τί σκέφτεται ὁ ἄλλος, ὄχι τί σκέφτομαι ἐγώ.

Εἶναι σωστό νά λέμε «'Εγώ ξέρω τί σκέφτεσαι» και λάθος : «'Εγώ ξέρω τί σκέφτομαι.»

('Ενα ὀλόκληρο νέφος φιλοσοφίας συμπυκνωμένο σέ μιά σταλαματιὰ γραμματικῆς.)

«Στό ἐσωτερικό τῆς συνείδησης ἡ σκέψη τῶν ἀνθρώπων ἐξελίσσεται σέ τέτοια ἀπομόνωση πού, μπροστά της, κάθε φυσική ἀπομόνωση εἶναι ἔκθεση σέ κοινή θέα.»

'Αν ὑπῆρχαν ἄνθρωποι πού νά μπορούσαν νά διαβάζουν πάντα τή σιωπηλή ἐνδόμυχη ὀμιλία τῶν ἄλλων — ἄς ποῦμε, παρατηρώντας τίς κινήσεις τοῦ λάρυγγα —, θά εἶχαν ἀκόμη τήν τάση νά χρησιμοποιοῦν τήν εἰκόνα τῆς ἀπόλυτης ἀπομόνωσης ;

'Αν μιλοῦσα στόν ἑαυτό μου μεγαλόφωνα σέ μιά γλώσσα πού δέν εἶναι κατανοητή στοὺς παρόντες, τότε γι' αὐτοὺς οἱ σκέψεις μου θά ἦταν κρυμμένες.

'Ας ὑποθέσουμε πῶς ὑπάρχει ἕνας ἄνθρωπος πού μαντεύει πάντα σωστά ἐκεῖνο πού λέω μέσα μου ὅταν σκέφτομαι. (Δέν ἔχει σημασία πῶς τὸ πετυχαίνει.) 'Αλλά ποιό εἶναι τὸ κριτήριο γιά νά πεί κανεὶς πῶς μαντεύει σωστά ; Καλά, εἶμαι φιλαλήθης καὶ ὁμολογῶ πῶς μάντεψε σωστά. —'Αλλά μήπως δέν θά μπορούσα νά κάνω λάθος, δέν μπορεῖ μήπως νά με παραπλανήσει ἡ μνήμη μου ; Καὶ δέν θά μπορούσε αὐτὴ νά με ἀπατᾶ πάντοτε ὅταν — χωρὶς νά ψεύδομαι — λέω τί σκέφτηκα ἐνδόμυχα ; —'Αλλά μοιάζει νά μὴν ἔχει τήν παραμικρὴ σημασία 'ἐκεῖνο πού συνέβηκε μέσα μου'. ('Εδῶ κάνω μιά βοηθητικὴ κατασκευή.)

Τὰ κριτήρια γιά τὴν ἀλήθεια τῆς ὁμολογίας πῶς εἶχα σκεφεῖ τοῦτο καὶ τοῦτο, δέν εἶναι τὰ κριτήρια τῆς σύμφωνης μέ τὴν ἀλήθεια περιγραφῆς μιάς διαδικασίας. Καὶ ἡ σπουδαιότητα τῆς ἀληθινῆς ὁμολογίας δέν συνίσταται στό γεγονός πῶς αὐτὴ ἀναπαριστάνει κάποια διαδικασία σωστά καὶ μέ βεβαιότητα. Συνίσταται μᾶλλον στὰ ἰδιαίτερα λογικὰ συνακόλουθα πού μποροῦν νά συναχθοῦν ἀπὸ μιά ὁμολογία τῆς ὁποίας ἡ ἀλήθεια ἐξασφαλίζεται ἀπὸ τὰ εἰδικὰ κριτήρια τῆς ἀληθολογίας.

('Αν ὑποθέσουμε πῶς τὰ ὄνειρα μποροῦν νά μᾶς δώσουν σημαντικὲς πληροφορίες σχετικὰ μέ αὐτὸν πού ὀνειρεύεται, τότε ἐκεῖνο πού θά μᾶς ἐδι-

νε την πληροφορία θά ήταν ή ειλικρινής αφήγηση τοῦ ὄνειρου. Ἡ ἐρώτησις ἂν ἢ μνήμη ξεγελαῖ ἐκεῖνον πού ὄνειρεύτηκε, τὴν ὥρα πού, ἀφοῦ ξυπνήσει, μᾶς διηγείται τὸ ὄνειρο, δὲν μπορεῖ νὰ ἀνακῦνει, ἐκτὸς ἂν θεσπίσουμε ἓνα ὀλότελα καινούριο κριτήριο γιὰ τὴν 'συμφωνία' τῆς ἀφήγησης μὲ τὸ ὄνειρο, ἓνα κριτήριο πού ἐδῶ νὰ ξεχωρίζει, ἀνάμεσα σὲ ἀλήθεια καὶ σὲ ἀληθολογία.)

Ἐπάρχει ἓνα παιχνίδι : 'τό μάντεμα τῶν σκέψεων'. Μιά παραλλαγή του θά ἦταν τούτη : Κάνω στὸν Α μιά ἀνακοίνωση σὲ μιὰ γλώσσα πού ὁ Β δὲν καταλαβαίνει. Ὁ Β ὀφείλει νὰ μαντέψει τὸ νόημα τῆς ἀνακοίνωσης. — Μιά ἄλλη παραλλαγή : Γράφω μιὰ πρόταση πού ὁ ἄλλος δὲν μπορεῖ νὰ διαβάσει. Εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ μαντέψει αὐτὸ πού ἔγραψα ἢ τὸ νόημά του. — Ἀκόμη μία : Συναρμολογῶ ἓνα jig-saw-puzzle· ὁ ἄλλος δὲν μπορεῖ νὰ μὲ δεῖ, ἀλλὰ κάθε φορά μαντεύει τις σκέψεις μου καὶ τις προφέρει μεγαλόφωνα. Ἀ.χ., λέει : «Μὰ πού εἶναι αὐτὸ τὸ κομμάτι !» — «Τώρα ξέρω πού ταιριάζει !» — «Δὲν ἔχω ἰδέα τί μπαίνει ἐδῶ». — «Ὁ οὐρανὸς εἶναι πάντα τὸ πιὸ δύσκολο» κτλ. — Ἀλλὰ στὸ ἀναμεταξύ, ἐγὼ δὲν ἔχω ἀνάγκη νὰ μιλῶ στὸν ἑαυτὸ μου οὔτε φωναχτὰ οὔτε σιωπηλά.

Ἐὐλα αὐτὰ θά ἦταν μάντεμα τῆς σκέψης· καὶ τὸ ὅτι στὴν πραγματικότητα δὲν συμβαίνει κάτι τέτοιο, δὲν κάνει τὴ σκέψη πιὸ κρυφὴ ἀπὸ τὴ φυσικὴ διαδικασία πού δὲν εἶναι αἰσθητή.

«Τὸ ἑσωτερικὸ μᾶς εἶναι κρυμμένο». — Τὸ μέλλον μᾶς εἶναι κρυμμένο. — Μήπως ἔτσι σκέφτεται κι ὁ ἀστρονόμος δταν ὑπολογίζει μιὰ ἔκλειψη τοῦ ἥλιου ;

Ἐὐταν δῶ κάποιον νὰ σφαδάζει ἀπὸ τὸν πόνο γιὰ μιὰ φανερὴ αἰτία δὲν σκέφτομαι : ὥστόσο αὐτὸ πού νιώθει μοῦ εἶναι κρυμμένο.

Καὶ γιὰ ἓναν ἄνθρωπο λέμε ὅτι μᾶς εἶναι διαφανής. Σχετικὰ μ' αὐτὴ τὴν παρατήρηση εἶναι ὥστόσο σημαντικὸ τὸ ὅτι ἓνας ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ εἶναι πέρα γιὰ πέρα αἰνιγματικὸς γιὰ ἓναν ἄλλο. Μιά τέτοια ἐμπειρία ἔχει κανεὶς δταν φτάσει σὲ μιὰ ξένη χώρα μὲ ὀλότελα διαφορετικὲς παραδόσεις, ἀκόμη κι δταν κατέχει τὴ γλώσσα τοῦ τόπου. Δὲν καταλαβαίνει τοὺς ἀνθρώπους. (Κι ὄχι γιὰ τὸ δὲν ξέρεи τί λένε μέσα τους.) Δὲν τὰ βρίσκουμε μαζί τους.

«Δὲν μπορῶ νὰ ξέρω τί συμβαίνει μέσα του» εἶναι, πρῶτ' ἀπ' ὅλα, μιὰ εἰκόνα. Εἶναι ἢ πειστικὴ ἔκφραση μιᾶς πεποιθήσεως. Δὲν δίνει τοὺς λόγους τῆς πεποιθήσεως. Αὐτοὶ δὲν εἶναι προσιτοί.

Ἄν ἓνα λιοντάρι μπορούσε νὰ μιλήσει, ἡμεῖς δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ καταλάβουμε.

Εἶναι δυνατό νὰ φανταστοῦμε ἓνα μάντεμα τῆς πρόθεσης παρόμοιο μὲ τὸ μάντεμα τῆς σκέψης : ἀλλὰ καὶ ἓνα μάντεμα ἐκείνου πού κάποιος εἶναι πραγματικά *ἔτοιμος νὰ κάνει*.

Τὸ νὰ λέμε : «Μόνο ἐκεῖνος μπορεί νὰ ξέρει τί πρόθεση ἔχει» εἶναι ἀνόητο· τὸ νὰ λέμε : «Μόνο ἐκεῖνος ξέρει τί θὰ κάνει», λάθος. Γιατί ἡ πρόρρηση πού περιέχεται στὴν ἔκφραση τῆς πρόθεσῆς μου (λ.χ., «Ὅταν τὸ ρολοὶ χτυπήσει πέντε, θὰ πάω σπῆτι») δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ βγῆ ἀληθινή, καὶ ὁ ἄλλος μπορεί νὰ ξέρει αὐτὸ πού θὰ συμβεῖ πραγματικά.

Δυὸ πράγματα εἶναι ὡστόσο σημαντικά : τὸ ὅτι, σὲ πολλὰς περιπτώσεις, ὁ ἄλλος δὲν μπορεί νὰ προειπῆ τις ἐνέργειές μου ἐνῶ ἐγὼ τις πρόλέγω στὴν πρόθεσή μου· καὶ τὸ ὅτι ἡ πρόρρησή μου (στὴν ἔκφραση τῆς πρόθεσῆς μου) δὲν ἔχει γιὰ στήριγμα τις ἴδιες βάσεις πού ἔχει ἡ πρόρρησή του γιὰ τὸ τί θὰ κάνω, καὶ τὰ συμπεράσματα πού μποροῦν νὰ βγοῦν ἀπὸ αὐτὲς τις προρρήσεις εἶναι ὀλότελα διαφορετικά.

Γιὰ τὸ αἶσθημα τοῦ ἄλλου μπορῶ νὰ εἶμαι τόσο *βέβαιος* ὅσο καὶ γιὰ κάθε ἄλλο γεγονός. Ἄλλὰ αὐτὸ δὲν μετασχηματίζει τις προτάσεις «Ἔχει βαριά κατάθλιψη», « $25 \times 25 = 625$ » καὶ «Εἶμαι 60 χρονῶν» σὲ ὁμοία ἐργαλεῖα. Ἐδῶ παρουσιάζεται αὐθόρμητα ἡ ἀκόλουθη ἐξήγηση : ἡ βεβαιότητα εἶναι διαφορετικοῦ *τύπου*. — Αὐτὴ μοιάζει νὰ ὑποδείχνει μιὰ ψυχολογικὴ διαφορὰ. Ὡστόσο ἡ διαφορὰ εἶναι λογικὴ.

«Μήπως ὁμως εἶσαι *βέβαιος* μονάχα γιατί κλείνεις τὰ μάτια μπροστὰ στὴν ἀμφιβολία ;» — Εἶναι κλειστά.

Τὸ γεγονός ὅτι αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος πονάει εἶναι μήπως γιὰ μένα λιγότερο βέβαιο ἀπὸ τὸ ὅτι $2 \times 2 = 4$; — Μήπως γι' αὐτὸ ἡ πρώτη εἶναι μιὰ μαθηματικὴ βεβαιότητα ; — «Μαθηματικὴ βεβαιότητα» δὲν εἶναι ψυχολογικὴ ἔννοια.

Τὸ εἶδος τῆς βεβαιότητος εἶναι τὸ εἶδος τοῦ γλωσσικοῦ παιχνιδιοῦ.

«Μόνο ἐκεῖνος ξέρει τὰ κίνητρά του» — αὐτὴ εἶναι μιὰ ἔκφραση τοῦ γεγονότος πὼς ἡμεῖς *τὸν* ρωτᾶμε γιὰ τὰ κίνητρά του. — Ἄν αὐτὸς εἶναι εἰλικρινὴς τότε θὰ μᾶς τὰ πεῖ· ἀλλὰ ἐγὼ χρειάζομαι κάτι παραπάνω ἀπὸ τὴν εἰλικρίνεια γιὰ νὰ μαντέψω τὰ κίνητρά του. Ἐδῶ βρίσκεται ἡ συγγένεια μὲ τὴν περίπτωσιν τοῦ *γνωρίζειν*.

‘Άσε όμως νά σέ *ξαφνιάσει* τὸ γεγονός πὼς ὑπάρχει κάτι σὰν τὸ γλωσσικό μας παιχνίδι : ‘Ὁμολογῶ τὸ κίνητρο τῆς πράξης μου.

‘Εμεῖς δὲν συνειδητοποιοῦμε τὴν ἀνείπωτη ποικιλία δλων τῶν καθημερινῶν γλωσσικῶν παιχνιδιῶν γιατί, μὲ τὸ ντύσιμο ποὺ τοὺς κάνει ἡ γλώσσα μας, γίνονται δλα ἴδια.

Τὸ νέο (αὐθόρμητο, ‘εἰδικὸ’) εἶναι πάντα ἓνα γλωσσικό παιχνίδι.

Ποιά εἶναι ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ κίνητρο καὶ στὴν αἰτία ; — Πῶς *ἀνακαλύπτει* κανεὶς τὸ κίνητρο καὶ πῶς τὴν αἰτία ;

‘Υπάρχει τὸ ἐρώτημα : «Εἶναι αὐτὸς ἓνας ἀσφαλῆς τρόπος γιὰ νά κρίνει κανεὶς τὰ κίνητρα τῶν ἀνθρώπων ;» ‘Ἄλλὰ γιὰ νά μπορούμε νά ρωτήσουμε κάτι τέτοιο, πρέπει πρῶτα νά ξέρουμε τί σημαίνει «κρίνω τὸ κίνητρο»· καὶ αὐτὸ δὲν τὸ μαθαίνουμε δταν πληροφορηθοῦμε ‘τί εἶναι ‘*κίνητρο*’ καὶ τί ‘*κρίνω*’.

Κρίνει κανεὶς τὸ μήκος μιας βέργας καὶ μπορεί νά ψάξει καὶ νά βρεῖ μιὰ μέθοδο γιὰ νά τὸ κρίνει μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια ἢ ἀξιοπιστία. Ἄρα — λές — αὐτὸ ποὺ κρίνεται ἐδῶ εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὴ μέθοδο τῆς κρίσης. Δὲν μπορεί νά ὀριστεῖ τί *εἶναι* τὸ μήκος ἀπὸ τὴ μέθοδο τοῦ προσδιορισμοῦ τοῦ μήκους. — Αὐτὸς ποὺ σκέφτεται ἔτσι, κάνει ἓνα λάθος. Ποιό ; — Θὰ ἦταν παράξενο νά ποῦμε : «Τὸ ὕψος τοῦ Λευκοῦ Ὁρους ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν τρόπο τῆς ἀναρρίχησης». Καὶ θέλει κανεὶς νά παραβάει τὴ ‘μέτρηση τοῦ μήκους μὲ δλο καὶ μεγαλύτερη ἀκρίβεια’ μὲ τὸ διαδοχικὸ πλησίασμα ἑνὸς ἀντικειμένου. Ἄλλὰ τὸ τί σημαίνει «διαδοχικὴ προσέγγιση τοῦ μήκους ἑνὸς ἀντικειμένου», εἶναι σ’ ὀρισμένες περιπτώσεις σαφές, καὶ σ’ ὀρισμένες δὲν εἶναι. Δὲν μαθαίνει κανεὶς τί σημαίνει «προσδιορίζω τὸ μήκος» ἂν μάθει τί εἶναι *μήκος* καὶ τί *προσδιορίζω*· ἀλλὰ μαθαίνει κανεὶς τὴ σημασία τῆς λέξης «μήκος», μαθαίνοντας, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, τί εἶναι ὁ προσδιορισμὸς τοῦ μήκους.

(Γι’ αὐτὸ τὸ λόγο ἡ λέξη «μεθοδολογία» ἔχει μιὰ διπλὴ σημασία. Μπορεῖ κανεὶς νά ὀνομάσει ‘μεθοδολογικὴ ἔρευνα’ ὄχι μόνο μιὰ φυσικὴ, ἀλλὰ καὶ μιὰ ἐννοιολογικὴ ἔρευνα.)

Γιὰ τὴ βεβαιότητα, τὴν πίστη, θὰ θέλαμε καμιά φορὰ νά ποῦμε, πῶς εἶναι τοινικότερες τῆς σκέψης· καὶ τοῦτο εἶναι ἀλήθεια : βρίσκουν ἔκφραση στὸν *τόνο* τῆς φωνῆς. Ἄλλὰ μὴν τὰ σκεφτεῖς σὰν κάτι ποὺ τὸ ‘νιώθουμε’ τὴν ὥρα ποὺ μιλάμε ἢ σκεφτόμαστε !

Μὴ ρωτᾶς : «Τί συμβαίνει μέσα μας δταν εἴμαστε βέβαιοι πῶς... ;» ἀλλὰ : Πῶς ἐκδηλώνεται ‘ἡ βεβαιότητα δτι αὐτὸ εἶναι ἔτσι’ στὴν ἀνθρώπινη δραστηριότητα ;

«Είναι ἀλήθεια πὼς μπορεῖς νὰ ἔχεις ἀπόλυτη βεβαιότητα σχετικά μὲ τὴν ψυχικὴ κατάσταση τοῦ ἄλλου, ἀλλὰ ἡ δική σου εἶναι πάντα μιὰ ὑποκειμενική, ὄχι μιὰ ἀντικειμενική βεβαιότητα». — Αὐτὲς οἱ δύο λέξεις εἶναι ἐνδείξεις μιᾶς διαφορᾶς ἀνάμεσα σὲ γλωσσικὰ παιχνίδια.

Μπορεῖ νὰ ὑπάρξει μιὰ διαφωνία σχετικά μὲ τὸ σωστὸ ἀποτέλεσμα ἑνὸς ὑπολογισμοῦ (λ.χ., μιᾶς μακριᾶς πρόσθεσης). Ἄλλὰ τέτοιες διαφωνίες εἶναι σπάνιες καὶ διαρκοῦν λίγο. Αὐτὲς μποροῦν, ὅπως λέμε, νὰ διευθετηθοῦν 'μὲ βεβαιότητα'.

Γενικὰ οἱ μαθηματικοὶ δὲν διαφωνοῦν πάνω στὸ ἀποτέλεσμα ἑνὸς ὑπολογισμοῦ. (Αὐτὸ εἶναι σημαντικό γεγονός.) — Ἄν συνέβαινε διαφορετικά, ἂν, λ.χ., ἓνας εἶχε τὴν πεποίθηση πὼς ἓνα ψηφίο ἄλλαξε ἀπαρατήρητα, ἢ πὼς ἡ μνήμη τὸν γέλασε ἢ γέλασε τὸν ἄλλο, κτλ., — τότε δὲν θὰ ὑπῆρχε ἡ ἐννοιά μας τῆς 'μαθηματικῆς βεβαιότητος'.

Ἄλλὰ καὶ τότε ἀκόμη, πάντα θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πεῖ : «Δὲν θὰ μπορούσαμε βέβαια ποτὲ νὰ *ξέρουμε* ποιὸ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα ἑνὸς ὑπολογισμοῦ : ὥστόσο ὁ ὑπολογισμὸς ἔχει πάντοτε ἓνα ἐντελῶς καθορισμένο ἀποτέλεσμα. (Ὁ Θεὸς τὸ γνωρίζει.) Χωρὶς ἄλλο ἡ ἀνώτατη βεβαιότητα εἶναι τῶν Μαθηματικῶν, — ἂν καὶ γι' αὐτὴν, τὸ μόνο ποῦ ἔχουμε δὲν ξεπερνᾶει τὸ ἀχνογραμμένο σκίτσο».

Ἄλλὰ θέλω τάχα νὰ πῶ ὅτι ἡ βεβαιότητα τῶν Μαθηματικῶν βασίζεται στὴν ἀξιοπιστία τοῦ μελανιοῦ καὶ τοῦ χαρτιοῦ ; *Ὅχι. (Αὐτὸ θὰ ἦταν ἓνας φαῦλος κύκλος.) — Δὲν εἶπα *γιατί* οἱ μαθηματικοὶ δὲν διαφωνοῦν ἀλλὰ μόνο ὅτι δὲν διαφωνοῦν.

Εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία ἀληθινὸ πὼς μὲ ὀρισμένα εἶδη χαρτιοῦ καὶ μελανιοῦ δὲν θὰ ἦταν δυνατό νὰ κάνει κανεὶς ὑπολογισμούς· παναπεῖ : ἂν τὸ χαρτί καὶ τὸ μελάνι μπορούσαν νὰ ἀθροῦν περιέργες ἀλλοιώσεις, — ἀλλὰ τὸ γεγονός πὼς ἀλλοιώθηκαν θὰ μπορούσε, μὲ τὴ σειρά του, νὰ φανερωθεῖ μόνο χάρη στὴ μνήμη καὶ στὴ σύγκριση μὲ ἄλλα μέσα ὑπολογισμοῦ. Καὶ αὐτά, μὲ τὴ σειρά τους, πὼς ἐλέγχονται ;

Ἐκεῖνο ποῦ πρέπει νὰ δεχτοῦμε, τὸ δοσμένο, εἶναι — θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πεῖ — *μορφὲς ζωῆς*.

Ἐχει νόημα νὰ λέμε πὼς, γενικὰ, οἱ ἄνθρωποι συμφωνοῦν στὶς κρίσεις τους σχετικά μὲ τὰ χρώματα ; Καὶ πὼς θὰ ἦταν τὰ πράγματα ἂν δὲν συνέβαινε αὐτό ; — Αὐτὸς θὰ ἔλεγε κόκκινο τὸ λουλούδι ποῦ ἐκεῖνος ὀνομάζει γαλάζιο, κτλ., κτλ. — Ἄλλὰ τότε μὲ ποιὸ δικαίωμα θὰ ἔλεγε κανεὶς πὼς οἱ

λέξεις «κόκκινο» και «γαλάζιο» που χρησιμοποιούν αυτοί οι άνθρωποι, είναι οι δικές μας 'λέξεις για τὰ χρώματα'; —

Πώς θὰ μάθαιναν νὰ χρησιμοποιούν εκείνες τις λέξεις; Και τὸ γλωσσικὸ παιχνίδι πὸν μαθαίνουν εἶναι ἀκόμη τὸ ἴδιο μὲ αὐτὸ πὸν ἔμεις ὀνομάζουμε χρῆση τῶν ὀνομάτων τῶν χρωμάτων'; Εἶναι φανερὸ πὸς ἐδῶ ὑπάρχουν διαφορὲς στὸ βαθμὸ.

'Αλλὰ αὐτὴ ἡ παρατήρηση πρέπει νὰ ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ Μαθηματικά. "Αν δὲν ὑπῆρχε πλήρης συμφωνία, οἱ ἄνθρωποι δὲν θὰ μάθαιναν οὔτε καὶ τις τεχνικὲς πὸν ἔμεις μαθαίνουμε. Αὐτὲς θὰ ἦταν λίγο ἢ πολὺ διαφορετικὲς ἀπὸ τις δικές μας, καὶ μπορεῖ νὰ εφταναν καὶ ὡς τὸ σημεῖο νὰ εἶναι ἀγνώριστες.

«'Αλλὰ ἡ μαθηματικὴ ἀλήθεια εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸ γεγονὸς πὸς οἱ ἄνθρωποι τὴν ἀναγνωρίζουν ἢ ὄχι!» — Οἱ προτάσεις «Οἱ ἄνθρωποι πιστεύουν πὸς $2 \times 2 = 4$ » καὶ « $2 \times 2 = 4$ » δὲν ἔχουν βέβαια τὸ ἴδιο νόημα. Ἡ τελευταία εἶναι πρόταση μαθηματικὴ, ἐνῶ ἡ πρώτη, ἂν ἔχει κάποια ἔννοια, μπορεῖ ἴσως νὰ σημαίνει: οἱ ἄνθρωποι *ἔφτασαν* στὴ μαθηματικὴ πρόταση. Οἱ δύο προτάσεις ἔχουν ἐντελῶς διαφορετικὲς *χρήσεις*. — 'Αλλὰ τί θὰ σημαίνει τοῦτο: «'Ακόμη κι ἂν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι πίστευαν πὸς 2×2 εἶναι 5, πάλι θὰ ἦταν 4». — Λοιπὸν τί ὄψη θὰ εἶχαν τὰ πράγματα, ἂν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι πίστευαν κάτι τέτοιο; — Καλὰ, θὰ μπορούσα ἴσως νὰ φανταστῶ πὸς οἱ ἄνθρωποι εἶχαν ἕναν ἄλλο λογισμό, ἢ μιὰ ἄλλη τεχνικὴ, πὸν δὲν θὰ τὴ λέγαμε «ὑπολογίζειν». 'Αλλὰ μήπως θὰ ἦταν *λαθεμένη*; (Εἶναι *λαθεμένη* μιὰ βασιλικὴ στέψη; Σὲ ὄντα πὸν διαφέρουν ἀπὸ μας, θὰ μπορούσε νὰ φαίνεται σὰν κάτι τὸ πολὺ παράξενο.)

Μὲ μιὰν ἔννοια, τὰ Μαθηματικά εἶναι βέβαια μιὰ θεωρία, — ὥστόσο εἶναι καὶ μιὰ *δραστηριότητα*. Καὶ 'λαθεμένες κινήσεις' μποροῦν νὰ ὑπάρξουν μόνο σὰν ἐξαιρέσεις. Γιατὶ ἂν ἐκεῖνο πὸν τώρα ὀνομάζουμε ἐξαιρέσεις γινόταν ὁ κανόνας, τότε θὰ εἶχε καταργηθεῖ τὸ παιχνίδι στὸ ὁποῖο αὐτὲς εἶναι λαθεμένες κινήσεις.

«'Όλοι μαθαίνουμε τὸν ἴδιο πίνακα πολλαπλασιασμοῦ». Αὐτὴ θὰ μπορούσε πολὺ καλὰ νὰ εἶναι μιὰ παρατήρηση σχετικὴ μὲ τὴ διδασκαλία τῆς 'Αριθμητικῆς στὰ σχολεῖα μας — ἀλλὰ καὶ μιὰ διαπίστωση σχετικὴ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ πίνακα τοῦ πολλαπλασιασμοῦ. («Σὲ μιὰν ἵπποδρομία, τὰ ἄλογα τρέχουν, συνήθως, ὅσο μποροῦν πιὸ γρήγορα».)

'Υπάρχει τυφλότητα στὰ χρώματα καὶ ὑπάρχουν τὰ μέσα γιὰ νὰ ἐξακριβωθεῖ. Γενικά, βασιλεύει πλήρης συμφωνία πάνω σ' αὐτὰ πὸν λένε σχε-

τικά με τὰ χρώματα ὄσοι εχουν κριθεῖ ὁμαλοί. Αυτό χαρακτηρίζει τὴν ἔννοια τῆς κρίσης ἀναφορικά με τὰ χρώματα.

Γενικά, δὲν ὑπάρχει τέτοια ὁμογνωμία στὸ ζήτημα ἂν ἡ ἐκδήλωση ἑνὸς συναισθήματος εἶναι γνήσια ἢ ὄχι.

Εἶμαι βέβαιος, *βέβαιος*, πὼς αὐτὸς δὲν προσποιεῖται· ἀλλὰ ἓνα τρίτο πρόσωπο δὲν εἶναι. Μπορῶ πάντα νὰ τὸ πείσω; Καὶ ἂν ὄχι, μήπως κάνει κάποιο λάθος στὶς σκέψεις του ἢ στὶς παρατηρήσεις του;

«Δὲν καταλαβαίνεις ἀπολύτως τίποτε!» — ἔτσι λέμε δταν κάποιος ἀμφιβάλλει γιὰ ἐκεῖνο πὸ ἀναγνωρίζουμε ξεκάθαρα ὡς γνήσιο, — ἀλλὰ δὲν μποροῦμε νὰ ἀποδείξουμε τίποτε.

Ἐπάρχει κάτι σὰν τὴ γνωμοδότηση τοῦ ἔμπειρογνώμονα ἰσχυρὰ μετὰ τὴ γνησιότητα τῆς ἔκφρασης τῶν αἰσθημάτων; — Καὶ ἐδῶ ἀκόμη ὑπάρχουν ἄνθρωποι πὸ κρίνουν ἰσχυρὰ καὶ ἄνθρωποι πὸ κρίνουν ἰσχυρὰ ἄλλοι.

Οἱ πιὸ σωστὲς προγνώσεις προκύπτουν, γενικά, ἀπὸ τὴν κρίση τῶν καλύτερων ἀπὸ τοὺς γνώστες τῶν ἀνθρώπων.

Μπορεῖ κανεὶς νὰ μάθει νὰ γνωρίζει τοὺς ἀνθρώπους; Ναι, μερικοὶ μποροῦν νὰ τὸ μάθουν. Ὁχι ὅμως ἀπὸ μιὰ σειρά παραδόσεων, ἀλλὰ χάρις στὴν ἔμπειρία. — Μπορεῖ ἓνας ἄνθρωπος νὰ τὸ διδάξει σ' ἄλλον; Ἀσφαλῶς. Κάθε τόσο τοῦ δίνει τὴ σωστὴ ἔνδειξη. — Ἐδῶ ἔτσι φαίνονται τὰ ἰσχυρὰ καὶ ἰσχυρὰ. — Ἐκεῖνο πὸ μαθαίνει κανεὶς δὲν εἶναι μιὰ τεχνικὴ: μαθαίνουμε ὀρθὲς κρίσεις. Καὶ ὑπάρχουν καὶ κανόνες, ἀλλὰ δὲν ἀποτελοῦν σύστημα, καὶ μόνο αὐτοὶ πὸ ἔχουν πείρα τοὺς ἐφαρμόζουν σωστά. Διαφορετικὰ ἀπ' ὅ,τι συμβαίνει μετὰ τοὺς κανόνες τοῦ ὑπολογισμοῦ.

Ἐδῶ τὸ πιὸ δύσκολο εἶναι νὰ δώσει κανεὶς φωνὴ σ' αὐτὴ τὴν ἀπροσδιοριστία, σωστὰ καὶ χωρὶς παραποιήσεις.

«Ἡ γνησιότητα τῆς ἔκφρασης δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδειχτεῖ· πρέπει νὰ τὴ νιώθει κανεὶς». — Καλά, — ἀλλὰ τί συμβαίνει κατόπι μ' αὐτὴ τὴν ἀναγνώριση τῆς γνησιότητας; Ἐν κάποιος πεί: «Voilà ce que peut dire un coeur vraiment épris» — καὶ ἂν πετύχει καὶ νὰ φέρει κάποιον ἄλλο στὴν ἴδια ἀποψη —, ποιά εἶναι τὰ παραπέρα ἐπακόλουθα αὐτοῦ τοῦ γεγονότος; Ἡ μήπως δὲν ἔχει ἐπακόλουθα, καὶ τὸ παιχνίδι *τελειώνει* μετὰ τὸν ἓνα πὸ γεύεται ἐκεῖνο πὸ ὁ ἄλλος δὲν γεύεται;

Ἐπάρχουν βέβαια ἐπακόλουθα, ἀλλὰ τὰ εἶδη τοὺς διαφέρουν. Ἡ πείρα, καὶ ἄρα ἡ πολύμορφη παρατήρηση, μποροῦν νὰ μᾶς τὰ διδάξουν· κι οὔτε ἐπιδέχονται μιὰ γενικὴ διατύπωση, ἀλλὰ μονάχα σὲ σκόρπιες περιπτώσεις

μπορεί κανείς να εκφράσει μιὰ σωστή, γόνιμη κρίση, να διαπιστώσει ένα γόνιμο σύνδεσμο. Και από τις γενικές παρατηρήσεις προκύπτει, τὸ πολὺ πολὺ, κάτι πὸν μοιάζει μὲ τὰ ἐρείπια ἑνὸς συστήματος.

Ἐκ τούτου τὸ τεκμήριο μπορεῖ βέβαια κανείς νὰ πεισθεῖ πὸς κάποιος βρίσκεται στὴν ἄλφα ψυχικὴ κατάσταση, πὸς αὐτός, λ.χ., δὲν προσποιεῖται. Ἀλλὰ ἐδῶ ὑπάρχει καὶ τὸ ἄσταθμητο τεκμήριο.

Τὸ ζήτημα εἶναι : Τί κατορθώνει τὸ ἀστάθμητο τεκμήριο ;

Ἐπιβάλλεται πὸς ὑπάρχει ἀστάθμητο τεκμήριο γιὰ τὴ χημικὴ (ἐσωτερικὴ) δομὴ μιᾶς οὐσίας : ὥστόσο πρέπει ἀκόμη νὰ ἀποδειχθεῖ πὸς αὐτὸ εἶναι ἕνα τεκμήριο χάρις σὲ ὀρισμένα συνακόλουθα πὸν μποροῦν νὰ σταθμιστοῦν.

(Τὸ ἀστάθμητο τεκμήριο θὰ μπορούσε νὰ πείσει κάποιον πὸς αὐτὴ εἶναι μιὰ γνήσια ζωγραφία τοῦ... Ἀλλὰ αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ ὀρθὸ καὶ μὲ βάση τὸ γραφτὸ τεκμήριο.)

Ἡ ἀστάθμητη μαρτυρία περιλαμβάνει τὶς λεπτὲς ἀποχρώσεις στὴ ματιὰ, στὴ χειρονομία, στὸν τόνο τῆς φωνῆς.

Μπορῶ νὰ ἀναγνωρίσω τὴ γνήσια ματιὰ τῆς ἀγάπης, νὰ τὴν ξεχωρίσω ἀπὸ τὴν προσποιητὴ (καὶ, φυσικὰ, ἐδῶ ὑπάρχει καὶ μιὰ ἐπικύρωση τῆς κρίσης μου, ἐπικύρωση πὸν ἔχει νὰ σταθμιστεῖ). Ἀλλὰ μπορεῖ νὰ εἶμαι ἐντελῶς ἀνίκανος νὰ περιγράψω τὴ διαφορά. Καὶ τοῦτο ὄχι μόνον γιὰ τὶς γλώσσες πὸν γνωρίζω δὲν ὑπάρχουν λέξεις γι' αὐτὴν. Καὶ γιὰ τὸ νὰ μὴν μπάσω μιὰ καινούρια λέξη ; — Ἐάν ἦμιον ζωγράφος μὲ πολὺ μεγάλο ταλέντο, θὰ μπορούσε νὰ σκεφθεῖ κανεὶς ὅτι ἀναπαράστησα τὴ γνήσια καὶ τὴν προσποιητὴ ματιὰ σὲ εἰκόνες.

Ἐναρωτήσου : Πὸς μαθαίνουν οἱ ἄνθρωποι νὰ ἔχουν ἑμάτι' γιὰ κατὶ ; Καὶ πὸς μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἕνα τέτοιο ἑμάτι ;

Ἡ προσποίηση εἶναι, φυσικὰ, μονάχα μιὰ ἰδιαίτερη περίπτωση τοῦ γεγονότος πὸς κάποιος, λ.χ., ἔχει μιὰν ἔκφραση πόνου χωρὶς νὰ ἔχει πόνο. Ἐάν τοῦτο εἶναι γενικὰ δυνατό, τότε γιὰ τὸ πρέπει πάντα νὰ λαμβάνει χώρα ἡ προσποίηση, — αὐτὸ τὸ πολὺ ἰδιαίτερο ὑπόδειγμα στὸν ἴστο τῆς ζωῆς ;

Πρὶν μάθει νὰ προσποιεῖται, ἕνα παιδὶ πρέπει νὰ μάθει πολλὰ πράγματα. (Ἐνας σκύλος δὲν μπορεῖ νὰ προσποιηθεῖ, ἀλλὰ κι οὔτε μπορεῖ νὰ εἶναι εἰλικρινής.)

Θὰ μπορούσε ὄντως νὰ ὑπάρξει μιὰ περίπτωση ὅπου θὰ λέγαμε : «Αὐτὸς πιστεῖ πὸς προσποιεῖται».

XII

Ἄν ὁ σχηματισμὸς τῶν ἐννοιῶν μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ μὲ φυσικὰ γεγονότα, δὲν θὰ ἔπρεπε, ἀντὶ γιὰ τὴ γραμματικὴ νὰ ἐνδιαφερθοῦμε γιὰ ἐκεῖνο, πού στὴ φύση, εἶναι ἡ βάση τῆς ; — Μας ἐνδιαφέρει βέβαια καὶ ἡ ἀντιστοιχία τῶν ἐννοιῶν μὲ τὰ γενικότατα γεγονότα τῆς φύσης. (Τέτοια γεγονότα πού, ἐξαιτίας τῆς γενικότητάς τους, δὲν μᾶς προκαλοῦν ἐκπλήξη.) Ἄλλὰ τὸ ἐνδιαφέρον μας δὲν στρέφεται ξανά σ' αὐτὲς τὶς δυνατὲς αἰτίες τοῦ σχηματισμοῦ τῶν ἐννοιῶν· ἐμεῖς δὲν κάνουμε φυσικὴ ἐπιστήμη — ἀφοῦ γιὰ τοὺς σκοποὺς μας, μποροῦμε καὶ νὰ πλάσουμε μιὰ φανταστικὴ φυσικὴ ἱστορία.

Δὲν λέω : ἂν αὐτὰ κι αὐτὰ τὰ φυσικὰ γεγονότα ἦταν διαφορετικά, οἱ ἄνθρωποι θὰ εἶχαν διαφορετικὲς ἐννοιες (μὲ τὴν ἐννοια μιᾶς ὑπόθεσης). Ἄλλὰ ἐκεῖνος πού πιστεύει πὼς ὀρισμένες ἐννοιες εἶναι χωρὶς ἄλλο οἱ σωστές, καὶ πὼς ὅποιος ἄλλος ἔχει διαφορετικὲς, δὲν θὰ ἀντιλαμβανόταν αὐτὸ πού ἀντιλαμβανόμαστε ἐμεῖς, — αὐτὸς θὰ μποροῦσε νὰ φανταστεῖ ὀρισμένα πολὺ γενικὰ γεγονότα τῆς φύσης, μὲ τρόπο διαφορετικὸ ἀπ' ὅ,τι συνηθίζουμε ἐμεῖς, καὶ θὰ γίνονταν κατανοητοὶ γι' αὐτὸν σχηματισμοὶ ἐννοιῶν διαφορετικοὶ ἀπὸ τοὺς συνηθισμένους.

Νὰ παραβάλεις μιὰ ἐννοια μὲ ἓνα ὕφος ζωγραφικῆς : μήπως καὶ τὸ ζωγραφικὸ ὕφος εἶναι γιὰ μᾶς αὐθαίρετο ; Μποροῦμε νὰ διαλέξουμε ἓνα ὕφος ἀνάλογα μὲ τὸ κέφι μας (λ.χ. τὸ αἰγυπτιακὸ) ; Ἡ μήπως ἐδῶ πρόκειται ἀποκλειστικὰ γιὰ τὸ ὄμορφο καὶ τὸ ἄσχημο ;

XIII

Όταν λέω : «Ήταν ἐδῶ πρὶν ἀπὸ μισή ὥρα» — τὸ λέω, δηλαδῆ, ἀπὸ μνήμης — τὰ λόγια μου δὲν εἶναι ἡ περιγραφή ἑνὸς βιώματος πού ἔχω αὐτὴ τὴ στιγμή.

Τὰ μνημονικὰ βιώματα εἶναι φαινόμενα πού συνοδεύουν τὸ νὰ θυμόμαστε.

Τὸ νὰ θυμᾶσαι δὲν ἔχει περιεχόμενο βιώματος. — Αὐτὸ δὲν μπορεῖ μήπως νὰ ἀναγνωριστεῖ ἀπὸ τὴν ἐνδοσκοπήση ; Μήπως δὲν εἶναι ἀλήθεια πῶς, ὅταν ψάχνω γιὰ περιεχόμενο, ἡ ἐνδοσκόπηση μοῦ δείχνει πῶς δὲν ὑπάρχει κανένα ; — Ἀλλὰ θὰ μπορούσε νὰ τὸ δείξει σ' αὐτὴν ἢ σ' ἐκείνην τὴν περίπτωση. Καὶ τότε ἀκόμη δὲν μπορεῖ νὰ μοῦ δείξει τί σημαίνει ἡ λέξις «θυμᾶμαι», καὶ ἄρα πού πρέπει νὰ ψάξω γιὰ ἓνα περιεχόμενο !

Τὴν ἰδέα ἑνὸς περιεχομένου τῆς ἀνάμνησης τὴν ἔχω μόνο ἐπειδὴ ἐξομοιώνω τίς ψυχολογικὰς ἔννοιες. Μοιάζει μὲ τὴν ἐξομοίωση δύο παιχνιδιών. (Στὸ ποδόσφαιρο ὑπάρχουν *τέρματα*, στὸ 'τόπι' δὲν ὑπάρχουν.)

Θὰ μπορούσαμε νὰ φανταστοῦμε τούτῃ τὴν κατάστασι : Ἕνας θυμᾶται γιὰ πρώτη φορά στὴ ζωὴ του καὶ λέει : «Ναί, τώρα ξέρω τί εἶναι 'τὸ νὰ θυμόμαστε', πῶς νιώθεις ὅταν θυμᾶσαι». — Πῶς ξέρεи ὅτι αὐτὸ τὸ αἶσθημα εἶναι τὸ 'νὰ θυμόμαστε' ; Παράβαλε : «Ναί, τώρα ξέρω τί πράγμα εἶναι τὸ 'μούδιασμα' !» (Ἄς ποῦμε, πῶς γιὰ πρώτη φορά τοῦ πέρασαν ἠλεκτρικὸν ρεῦμα.) — Μήπως ξέρεи πῶς αὐτὸ εἶναι τὸ νὰ θυμᾶσαι ἐπειδὴ τὸ προκάλεσε κάτι πού ἀνήκει στὸ παρελθόν ; Καὶ πῶς ξέρεи τί πράγμα εἶναι τὸ παρελθόν ; Ὁ ἄνθρωπος μαθαίνει τὴν ἔννοια τοῦ παρελθόντος μὲ τὴ βοήθεια τῆς ἀνάμνησης.

Καὶ στὸ μέλλον πῶς θὰ ξέρεи ξανὰ τί νιώθει κανεὶς ὅταν θυμᾶται ; (Ἀντίθετα, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ μιλήσει γιὰ ἓνα αἶσθημα τοῦ «Ἐδῶ καὶ πολλὰ-πολλὰ χρόνια» γιὰτι ὑπάρχει ἓνας τόνος φωνῆς, μιὰ χειρονομία, πού ἀνήκουν σὲ ὀρισμένες ἀφηγήσεις γιὰ τοὺς παλιοὺς καιροὺς.)

XIV

Ἡ σύγχυση καὶ ἡ στειρότητα τῆς ψυχολογίας δὲν πρέπει νὰ ἐξηγηθοῦν λέγοντας πὼς αὐτὴ εἶναι μιὰ «νεαρὴ ἐπιστήμη»· ἡ κατάστασή της δὲν μπορεῖ νὰ παραβληθεῖ μὲ ἐκείνην τῆς φυσικῆς (λ.χ.) στὰ πρῶτα της βήματα. (Μᾶλλον μὲ ἐκείνην ὀρισμένων κλάδων τῶν Μαθηματικῶν. Θεωρία συνόλων.) Μ' ἄλλα λόγια, στὴν ψυχολογία ὑπάρχουν ἐμπειρικὲς μέθοδοι καὶ ἐννοιολογικὴ σύγχυση. (Καθὼς, στὴν ἄλλη περίπτωση ὑπῆρχαν ἐννοιολογικὴ σύγχυση καὶ ἀποδεικτικὲς μέθοδοι.)

Ἡ ὑπαρξὴ τῆς ἐμπειρικῆς μεθόδου μᾶς κάνει νὰ πιστεύουμε πὼς ἔχουμε τὰ μέσα γιὰ νὰ λύσουμε τὰ προβλήματα ποῦ μᾶς ἀνησυχοῦν· μολονότι πρόβλημα καὶ μέθοδος τρέχουν μαζί, ἀλλὰ δὲν συναντιοῦνται.

Σχετικὰ μὲ τὰ Μαθηματικά εἶναι δυνατὴ μιὰ ἔρευνα ἐντελῶς ἀνάλογη μὲ τὴν ἔρευνα ποῦ κάνουμε στὴν ψυχολογία. Αὐτὴ ἡ ἔρευνα εἶναι τόσο λίγο μαθηματικὴ, ὅσο ἡ ἄλλη εἶναι ψυχολογικὴ. Σ' αὐτὴν δὲν γίνονται ὑπολογισμοί· δὲν εἶναι λοιπόν, λ.χ., λογικιστικὴ. Θὰ τῆς ἀξιζε τὸ ὄνομα μιᾶς ἔρευνας τῶν «θεμελίων τῶν μαθηματικῶν».

ΠΙΝΑΚΑΣ-ΓΛΩΣΣΑΡΙ

ΠΙΝΑΚΑΣ — ΓΛΩΣΣΑΡΙ

Ὁ ἐνδεικτικὸς Πίνακας - Γλωσσάρι περιέχει τοὺς κυριότερους δρους καὶ τὰ κύρια ὀνόματα ποὺ παρουσιάζονται στὸ κείμενο τῶν Φιλοσοφικῶν Ἐρευνηδν. Γιὰ κάθε δρο δίνω τὸν γερμανικὸ τοῦ πρωτότυπου, συχνότατα τὸν ἀγγλικὸ (μετάφραση G.E.M. Anscombe) καὶ, σπάνια, τὸ λατινικὸ ἰσοδύναμο — σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση προτάσσεται τὸ γράμμα 'λ'. Πιο κάτω, στὸ λήμμα βρίσκεται ἡ ἑλληνικὴ λέξη μὲ μερικὰ συμπραζόμενα καὶ ἡ ἐνδειξη τῆς παραγράφου ἂν ὁ δρος παρουσιάζεται στὶς ἀριθμημένες παραγράφους τοῦ Πρώτου Μέρους· σὲ ὅλες τὶς ἄλλες περιπτώσεις, ὁ ἀριθμὸς δηλώνει τὴ σελίδα καὶ μπροστά του προτάσσεται τὸ γράμμα 'σ'.

Αἶσθημα, αἰσθανομαί,

ΝΙΩΘΩ

(Empfindung, sensation)

- ἀφῆς, 24

ὀνομασία-, ἐρμηνεία-, 244, 256, 258, 261-3, 268, 270, 298, 669

ἔχει- ἢ πέτρα;, 284

κριτήριον γιά-, 290

ἰδιωτικὸ-, 246-8, 251, 270

χαρακτηριστικὸ-, 151, 159-60, 290, σ. 231, 261

(Gefühl, feeling)

- τάσης, 591-2

- ἰκανοποίησης, 460

- τοῦ «γνώριμου», τοῦ «φυσικοῦ», 596

- τὴν ἐπίδραση, τὸν αἰτιακὸ δεσμὸ, 169, 170, 234

- χαρακτηριστικὸ τῆς πρόθεσης, 588

ὑποστασιοποίηση-, 598

-λέξεων, 542

κιναισθητικά-, 624-5, σ. 234-5

περιγραφή-, σ. 235

βεβαιότητα καὶ πίστη δὲν εἶναι-, σ. 279

Αἰσθητικὴ

(Aesthetik)

ὀρισμὸς-, 77, σ. 254, 272

Αἰτία

(Ursache, cause),

-, 201, 203, σ. 255

οἱ-ἐνδιαφέρουν τοὺς ψυχολόγους, σ. 243,

ψυχολογικές-, σ. 268

- καὶ κίνητρο, σ. 279

- τῆς βεβαιότητας, 325

- τοῦ φόβου καὶ ἀντικείμενό του, 476

Αἰτιολογία

(Rechtfertigung)

217, 265, 267, 289, 324, 382, σ. 251, 253, 255

ἀποχρῶν λόγος, 182

- με βάση εμπειρία, 485

- μιᾶς ἐνέργειας, 460

- ἀπὸ αἰσθήσεις, 486

ΑΚΟΛΟΥΘΩ

(folgen, follow)

- ἔναν κανόνα, 199, 202, 217, 219,
222-3, 232, 235, 240

- καὶ ἐρμηνεύω, 201, 506

- μια προσταγή, 206, 345

ΑΚΡΙΒΗΣ, ΑΚΡΙΒΕΙΑ

(genau, exact)

-, 69, 70, 88, 91

ΑΛΓΕΒΡΙΚΟΣ

- τύπος, -ἐκφραση, 146, 151, 152,
154, 179, 183, 189, 320

ΑΛΗΘΕΙΑ

(Wahrheit, truth)

-, 136, 137, 225, 544, σ. 276, 277, 281
τιμή-, 22

- καὶ γλωσσικὸ παιχνίδι, 136

τὸ συναίσθημα δίνει νόημα καί-,
544-5

ΑΜΦΙΒΟΛΙΑ, ΑΜΦΙΒΑΛΛΩ

(Zweifel, doubt)

ἢ ἱκανότητα νὰ- δὲν εἶναι-, 84, σ. 228
-, 221, 224

- σχετικὰ μετὰ τοὺς πόνους κτλ., 246,
288, 303, σ. 235, 274

- παραμερίζουν τὴν- οἱ κανόνες-,
84-5, 87

ΑΝΑΚΑΛΥΨΗ

(Entdeckung, discovery)

μαθηματική-, 124 - 5

φιλοσοφική-, 133

ΑΝΑΛΟΓΙΑ

(Analogie)

-, 75, 83, 90, 494, 613, 669

- τῆς γλώσσας μετὰ παιχνίδι, 83

ΑΝΑΛΟΓΙΖΟΜΑΙ

(sich besinnen, remind oneself)

- στὴ φιλοσοφία, 89, 90

(ὕπόμνηση), 127

ΑΝΑΛΥΣΗ, ΑΝΑΛΥΩ

(Analyse, analysis)

-, 39, 60, 63, 64, 90, 91, 383, 392, σ.
256

ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ

(Darstellung, representation)

-, 280, 435, σ. 248, 252

ΑΝΑΦΕΡΟΜΑΙ

(sich beziehen, refer)

-, 10, 243-4, 273-4, 669, σ. 221

ΑΝΘΡΩΠΟΣ

(Mensch, man)

-, 281, 283, 360, 420

- ἔχει συνείδηση, 418

πρωτόγονος-, 194

γιατί σκέφτεται ὁ-, 466-70

Α-ΝΟΗΣΙΑ, Α-ΝΟΗΤΟΣ

(Unsinn, nonsense)

ἢ πρόταση... εἶναι-, 39, 40, 79, 282,
464, 524, σ. 225, 275

ΑΝΤΙΔΡΩ, ΑΝΤΙΔΡΑΣΗ

(reagieren, react)

145, 157, 185, 198, 284, 343, 495,
σ. 252

πρωτόγονη-, σ. 271

ἀλλόκοτη-, 288

ἐξηγήση καί-, 145, 288

ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ

(Gegenstand, object)

-. 46, 476, 518, σ. 228, 236, 243, 254,
257, 264

δείχνω τὴ μορφή, τὸ χρῶμα ἐνός-,
33, 35-6

τὸ ἴδιο-, 253

σύνθετο-, 47

- τοῦ φόβου, 476

ΑΝΤΙΛΗΨΗ, ΑΝΤΙΛΑΜΒΑΝΟΜΑΙ
(Auffassung, conception)

- τῆς γλώσσας, 4

- τῆς πρότασης, 20, 29, 557

ἀντιλαμβάνομαι ὡς, 20, 58

(Wahrnehmung, λ. perceptio)

-, 246, 247

ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗ, ΑΝΤΙΘΕΣΗ
(Gegensatz, contrast)

-, 20

ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΩ

(entsprechen, correspond)

-, 20, 39, 40, 51, 53, 55, 60, 366

ΑΝΤΙΦΑΣΗ

(Widerspruch, contradiction)

-, 58, 125

ΑΟΡΙΣΤΙΑ, ΑΟΡΙΣΤΟΣ

ΑΚΑΘΟΡΙΣΤΟΣ

(Vagheit-unscharf, vagueness-
indefinite)

-, 76-7, 98, 100, 101

ΑΠΛΟ

(einfach, simple, λ. simplex)

-, 4, 39, 46-8, 97, σ. 228

τὸ ὄνομα ὀφείλει νὰ ὑποσημαίνει τό-
39, 46, 55, 58-9

ΑΠΟΔΕΙΞΗ

(Beweis, proof, λ. demonstratio)

-, 517, σ. 274

**ΑΠΟ ΜΟΝΟ ΤΟΥ, ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΑΥ-
ΤΟ ΤΟΥ**

(Für sich, for itself)

-, 46, 58

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑ

(Wirkung, effect)

-, 498

ΑΠΟΥΣΙΑ

(Abwesenheit, absence)

χρήση ὀνόματος στήν-τοῦ

φορέα του, 41-2, 44, 55

- τοῦ πόνου, 448

ΑΠΟΦΑΣΗ

(Entschluss, decision)

-, 631-2

ΑΠΟΧΡΩΣΗ

(Abschattung, shade)

λεπτές -τῆς συμπεριφορᾶς, σ. 254,

256, 258, 283

A PRIORI

-97, 158, 251, 617

ΑΡΙΘΜΗΤΙΚΟ

(Zahlwort, numeral)

-, 8-10, σ. 247

ΑΡΙΘΜΟΣ

(Zahl, number)

-, 10, 26, 28-9, 33, 35, σ. 247

ἔννοια τοῦ-, 67-8, 135

τὸ κοινὸ στοῦς-, 67

σειρές-, ἀκολουθίες-, 143, 145-6,

151-2, 185, 214, 218, 226, 228-9
324

ΑΡΝΗΣΗ, ΑΡΝΗΤΙΚΟΣ

(Verneinung, negation)

ἴδια-, 551

- καὶ ἀντίληψη, 556

- πρόταση, 447-8, 547-51, 554-7, σ.
187

(Negation)

οὐσία τῆς-, 547

ΑΡΡΩΣΤΙΑ

(Krankheit)

φιλοσοφική-, 255, 593

ΑΣΑΦΗΣ

(unklar, vague)

-, 71, 77, 98

βλέπε ΛΟΡΙΣΤΙΑ

ΑΤΜΟΣΦΑΙΡΑ

(Atmosphäre)

ψυχολογική-, 173, 213, 594, 607, σ.
230, 231**ΑΥΤΟ**

(Das / dieses)

- δέν είναι ονόματα, 38-9, 45, 410

ΑΥΤΟΝΟΗΤΟ, ΠΡΟΦΑΝΕΣ

(selbstverständlich, obvious)

-, 238, 260, 524, σ. 240, 265

κριτήριο τοῦ-, 238

ΑΧΛΥ

(Dunst, haze)

- περιβάλλει τή λειτουργία τῆς γλώσσας, 5

ΑΧΡΟΝΟΣ

(zeitlos, timeless)

τό κόκκινο εἶναι-, 58

ΒΑΘΥΣ, ΒΑΘΟΣ

(tief)

-, 89, 111, 209-10, 387, 594, 664

ἐπίγνωση τοῦ-, σ. 263

ΒΕΒΑΙΟΤΗΤΑ, ΒΕΒΑΙΟΣ

(Gewissheit, certainty)

βάση τῆς-, 325, 475

αἰτία τῆς-, 325

(Sicherheit)

- και πίστη δέν εἶναι συναισθήματα,
σ. 279

- στά μαθηματικά, σ. 224

-, 320, 324-5, 474, 607, σ. 278-280

ΒΕΒΑΙΩΣΗ, ΑΠΟΦΑΝΣΗ

(Behauptung, statement/ assertion)

-21, 22, 23, 24, σ. 239

βεβαιωτικό σημεῖο, 22

ΒΕΛΟΣ

(Pfeil, arrow)

-, 86, 163, 454, σ. 254-6

τό - δείχνει, 454

ΒΙΩΜΑ

(Erlebnis, experience)

- χαρακτηριστικό (τοῦ δειξίματος),
35, 157, σ. 273- ποῦ συνοδεύει τήν ἐξήγηση, τό
διάβασμα, τήν κατανόηση, ἀνά-
μνηση, ὄψη, 34-5, 165-6, 172-9,
322, 591, 645, σ. 270, 285ἐνδόμυχο - και ἰδιωτική γλώσσα,
243, 256

ἄλλη ἐννοια-, σ. 260-261

κριτήριο γιά-, 509, σ. 248

ΒΛΕΠΩ, ΟΡΑΝ

(Sehen, see)

-, σ. 243, 246-253, 254-7, 263-6

φυσιολογικό κριτήριο γιά-, σ. 264

- εἶναι μιὰ κατάσταση, σ. 265

- χωρίς νά ἀναγνωρίζω, σ. 263

βίωμα τοῦ-, σ. 247-8, 256

ΒΟΥΛΗΣΗ, ΘΕΛΩ

(Wille, will, λ. voluntas)

-, 174, 611, 613, 617-9, σ. 240, 265

ἡ-δέν εἶναι φαινόμενο, 176

ἐξωτερίκευση-, 632

- τῆς βούλησης, 613

ΓΕΝΙΚΟΣ

(allgemein, general)

-, 73-4, σ. 282, 284

- κατάσταση πραγμάτων, 104

ΓΕΓΟΝΟΣ

(Tatsache, λ. factum)

-, 89, 295, 471, 497, σ. 284

- που στηρίζεται σέ έναν όρισμό, 354

ΓΛΩΣΣΑ

(Sprache, language, λ. lingua)

χρήση τής-, 1

ιδέα πρωτόγονης-, 2

πρωτόγονες μορφές-, 5

-φυλής, 6

ιδανική-, 81

ουσία τής-, 1, 46, 65, 92, 97, 116

ή λογική είναι ή ουσία τής-, 97

λειτουργία τής-, 5, 11, 17, 304, 340, 556, 559

-, τó μεταφορικό μέσο τής σκέψης, 329

- ως σύστοιχο τού κόσμου, 96

- είναι λαβύρινθος, 203

- είναι μορφή ζωής, 241

- τών παραστάσεων, 512

όρισμός τής-, 3

κοινή-, 120, 261, 494

αναλογία τής-με παιχνίδι, 7, 83

κατέχω μιά-, 20, 33, 338, 508

-, μιά οικόγένεια από κατασκευές, 108

-, ένα έργαλειό, 569

έργαλεία τής-, 16, 23, 53, 360

πραχτική έφαρμογή τής-, 51

πρωτόγονη-, 2, 5, 7, 25

ιδιωτική-, 269, 275

κανόνες τής-, 80-2, 497, 558, σ. 187

καταλαβαίνω μιά-, 199

μιά εικόνα βρίσκεται στή-μας, 115

μάθηση μιάς-, 1, 26, 32, 384

νέοι τύποι-, 23

σκοπός τής-, 304, 363, 496, 497, 501

Ένας συνδυασμός γραμμάτων απο- κλείεται από τή-, 499, 500

μορφή -, 111, 112

- για δικά μου βιώματα, 243, 256

ΓΛΩΣΣΙΚΟ ΠΑΙΧΝΙΔΙ

(Sprachspiel, language-game)

-, 23, 96, σ. 269, 271, 281

έννοια τού-, 7

παραδείγματα-, 1, 2, 8, 18, 21, 27, 48,

53, 60, 64, 86, 143, 556, 630, 632

κανόνας τού-, 53

ρόλος ενός στοιχείου σ' ένα-, 50

θεώρησε τό- ως πρωταρχικό!, 656

άφήγηση τού όνειρου ως-, σ. 232

τό ουσιαστικό στό-, 65

τό-με τή λέξη «παιχνίδι», 71

ρωτώ έξω από ένα-, 47

δυό διαφορετικές μορφές τού ίδιου-, 61

- με τήν έκφραση τού αίσθήματος, 288

πολλαπλότητα τών-, 24, σ. 279

νέο-, 23

τό νέο είναι πάντα ένα-, σ. 279

πρωτόγονο-, 2, 7, 146, σ. 251

τό πρωτόγονο-δέν έχει ανάγκη από δικαιολόγηση, 654, σ. 251

-ως άντικείμενο σύγκρισης, 130

οικόγένεια από-, 179

τό όνομα σέ ένα-, 41, 42, 44, 55, 57

τό δείξιμο ως μέρος ενός-, 669

ΓΝΩΡΙΣΜΑ

(Merkmale)

- τής νοητικής εικόνας, 166

ΓΝΩΣΗ

(Kenntnis, knowledge)

- από τήν έμπειρία, σ. 282

- δέν είναι τεχνική, σ. 282

βλέπε: ΞΕΡΩ

- ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΣ, ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ**
(Grammatik-grammatisch, grammatic)
- ἐρώτηση, 47
 - μόνο περιγράφει, 496
 - δὲν ἐξηγεῖ, 496
 - ἡ θεολογία ὡς-, 373
 - ἡ θέση μιᾶς λέξης στῆ-, 29
 - τῶν λέξεων, 187, 199, 492, σ. 43
 - ἡ-τοῦ «φαντάζομαι» διαφέρει ἀπὸ τὴν - τοῦ «ἐννοῶ», σ. 43
 - πρόταση, 251, 295, 458
 - πλάνη, 110
 - σημείωση, 232
 - κίνηση, 401
 - φαντασιοκόπημα, 307
 - ἐπιφανειακῆ-καί-βάθους, 664
 - θεμέλια τῆς-, σ. 284
 - κανόνες τῆς-, 497
 - ἡ οὐσία ἐκφράζεται στῆ-, 373
 - ἔρευνα, 90
 - παρατήρηση, 574
 - διαφορά, σ. 235
- ΔΕΙΣΙΔΑΙΜΟΝΙΑ**
(Aberglaube, superstition)
- , 49, 110, σ. 43
- ΔΕΙΧΝΩ**
(zeigen, shew-show)
- ὀρίζω δείχνοντας τὴ μορφή, 31
 - τὸ χροῶμα, τὴ μορφή, 35
 - τὰ βέλη-, 454
 - ἓνα μέρος, ἓνα ἀντικείμενο, κτλ., 8, 9, 34-5, 208, 429, 670, σ. 38
 - περιστάσεις τοῦ-, 35
 - τὸν φορέα, 43-5
 - ἀναφέρομαι-οντας, 669
 - οἱ ἐκφράσεις τοῦ προσώπου-, 590
- ΔΕΣΜΟΣ**
(Verbindung, connexion)
- αἰτιακός-, 89, 170, 198, 220
 - συνειρμός, 6
 - 689
 - Βλ. ΣΥΝΔΕΣΗ**
 - ΔΙΑΒΑΖΩ, ΑΝΑΓΝΩΣΗ**
(Lesen read)
 - , 156-71, 375
 - συνειδητά, 156, 159
 - χαρακτηριστικό αἶσθημα γιὰ τό-, 159
 - βίωμα τοῦ-, 157, 165
 - κριτήριο γιὰ τὸ ἄν-, 159-60, 164
 - δὲν εἶναι νοητικὴ διαδικασία, 165, 167
 - συμπεριφορὰ τοῦ-, 157
 - ἐπίδραση τοῦ-, 169-70, 175
 - ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ**
(Vorgang/Prozess, process)
 - νοητικῆ-τῆς πρόθεσης, 205
 - τὸ νὰ ὀνομάζεις δὲν εἶναι νοητικῆ-, 38
 - ἡ περιγραφή μιᾶς-, σ. 276
 - ἡ σκέψη δὲν εἶναι ἄυλη-, 339
 - νὰ θυμᾶσαι δὲν εἶναι ἐσωτερικῆ-, 305-6
 - νοητικῆ-, 306, 308, 363, 366, 452
 - μιὰ 'ἐσωτερικῆ'-χρειάζεται ἐξωτερικὰ κριτήρια, 580
 - διαβάζω καὶ νοητικῆ-, 165, 167
 - τὸ «ἐννοῶ» δὲν εἶναι πνευματικὴ δραστηριότητα, οὔτε-, οὔτε ἐμπειρία, 19, 20, 35, 60, 334, 674-80, 691-3, σ. 59, 271
 - τεχνικῆ καί-, 205
 - γνωρίζω καὶ νοητικῆ-, 148, 363
 - «σκοπεύω» δὲν εἶναι νοητικῆ-, 34, 205, 637
 - κοινῆς-τῆς γλώσσας, 65
 - χαρακτηριστικῆς-τῆς κατανόησης, 154, 321

- στιγμαία-, 638
 άλλόκοτη-, 196, 363
 γνώση και ψυχική-, 148, 363
- ΔΙΑΘΕΣΗ**
 (Disposition)
 συνειδησιακή κατάσταση και-, 149
- ΔΙΑΦΟΡΑ**
 (Unterschied, difference)
 -σ. 235, 249, 253
 - έννοιας, σ. 260-61
 γραμματική-, σ. 235
 λογική-, σ. 278
 ψυχολογική-, σ. 278
- ΔΙΔΑΧΗ**
 (Lehren-Unterricht, teaching)
 -6, 7, 9, 53, 185, 190, 197, σ. 260
 - χρήσης έννοιων, 208, 384
 - και έννοω, 190, 197, 362, 556, σ. 235
- ΔΟΜΗ**
 (Bau-Struktur, structure)
 - τής πρότασης, 102
 - τής γλώσσας, 23, 92
 διαφορετική-, 337
- ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ, ΠΡΑΞΗ,**
ΕΝΕΡΓΕΙΑ
 (Tätigkeit, activity)
 ή όμιλία τής γλώσσας είναι-, 23
 πνευματική, νοητική-, 36, 38, 547,
 592, 665, 693
 συνειδητή-, 156
 να έννοεις δέν είναι-, ενέργεια, δια-
 δικασία, έμπειρία, 19, 20, 35, 60,
 185-8, 334 (δές «έννοω»)
 τά μαθηματικά είναι-, σ. 281
- ΔΡΩ**
 (handeln-tun, act)
 δρω : 1, σ. 225, 227
 ένεργω : 7, 613, 620, σ. 221
- κάνω : 36, 62
- ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΑ**
 (Möglichkeit, λ. possibilitas)
 -20, 90, 97, 194, 520-1, 566
- ΕΓΚΕΦΑΛΟΣ**
 (Gehirn, brain)
 -158, 412, 427
- ΕΓΩ**
 (ich, I)
 -398, 404-5, 410
 - και «έδω» δέν είναι όνομασίες, 410
- ΕΙΔΟΣ**
 (Art, kind, λ. species)
 - λέξης, 17
 - τής χρήσης, 23, σ. 221-222
 - τής περιγραφής, 24, 291, σ. 251
- ΕΙΚΟΝΑ**
 (Bild, image)
 -194, 280, 291, 297, 300-1, 515, 522,
 548, σ. 83, 225, 256-7, 266
 - νοητική, 6, 37, 73, 139, 140, 239,
 301, 352, 367, 449, 604-5, 663, σ.
 246-7
 - τοῦ κόσμου, 96
 - στή φιλοσοφία, 59, 115, 191, 251,
 295, 352, 422-7, 490, 573, σ. 233
 καταλαβαίνω μάν-, 526
 έφαρμογή μιάς-, 140, 374, 422, 425
- ΕΙΝΑΙ**
 (ist, is)
 -20, 558, σ. 43, 221
- ΕΚΦΡΑΣΗ**
 (Ausdruck, expression)
 μορφή-, τρόπος-, 90, 94, 194, 356,
 398, 402, 426
 λογική τών-μας, 345
 - τοῦ προσώπου, 21, 285, 536, σ. 262

- τῆς πρόθεσης, 647
- τῆς προσδοκίας, 452-3, 465, 574-7, 582
- τῆς σκέψης, 317-8, 335, σ. 248
- τοῦ αἰσθήματος, 244, 288, 582

ΕΛΛΕΙΠΤΙΚΟΣ

(elliptisch)

-19, 20

ΕΛΠΙΔΑ, ΕΛΠΙΖΩ

(Hoffnung, hope)

-545, 574, 583-5, σ. 219

πλαίσιο τῆς-, 583

ΕΜΠΕΙΡΙΑ, ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ

ΠΡΟΤΑΣΗ

(Erfahrung, experience)

-59, 85, 89, 109, 194, 251, 354, 360.

σ. 260

- γεγονός, 418

αἰτιολόγηση ἀπό-, 478, 480, 485

ΕΜΦΑΝΙΣΗ

(Erscheinung, apperance)

-11

ΕΝΔΙΑΜΕΣΟΣ

(Mittelwesen, intermediary)

-94

ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝ

(Interesse)

-570, σ. 227, 270-1, 273, 284

ψυχολογικό-, σ. 230

ΕΝΔΟΣΚΟΠΗΣΗ

(Introspektion)

-413, 551, 587, σ. 285

ΕΝΕΡΓΩ, δὲς ΔΡΩ

κανόνας σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο-, 82

ΕΝΝΟΙΑ

(Begriff, concept)

- τῆς σημασίας, 2

- εἶναι ἐργαλεῖα, 569

ἐπεκτείνω τήν-, 67

καθορισμένη, θολή, κτλ.-, 68-71, 76, 77, 98, 100-1

- τοῦ ἀριθμοῦ, 67-8, 135

ἀναλύω μιά-, 383

τροποποιῶ μιά-, σ. 262

προσδιορισμός-, σ. 256

ὄρια-, σ. 260

μαθαίνω-, 208, 384

- καὶ χρήση, 532

ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΟΣ

(begrifflich)

- σ. 236, 255, 266, 279

- ἔρευνα, σ. 266, 279

- ἀσάφεια, σ. 257

ΕΝΝΟΩ, ΠΡΟΤΙΘΕΜΑΙ

(meinen, mean, λ. intendere)

- τὴν πρόταση, 22, 81, 95, 358, 507, 510, 592, 607

τὸ-δὲν εἶναι πνευματικὴ ἐνέργεια,

διαδικασία, ἐμπειρία, 19, 20, 35,

185-8, 334, 557, 666-7, 674-80, 691-

3, σ. 59, 270-1

κριτήριο ἄν -, 190, 692

πῶς-αὐτό;, 353

- μιά λέξη, σ. 43

ἐννοια τοῦ '-. 513

- καὶ ἔχω τὸ βίωμα τῆς σημασίας τῆς λέξης, 509, σ. 222-3, 229, 267-9

- κάτι, 125, 276, 455-7, 507, 511, σ. 43

- «αὐτόν», 661, 663, 686-7, 689, 691, σ. 224

διδασχὴ τοῦ-, 190, 197, 556

ΕΝΟΡΑΣΗ, ΔΙΑΙΣΘΗΣΗ

(Intuition)

-186, 213

- ΕΝΤΥΠΩΣΗ**
 (Eindruck, impression)
 -259, 280, 368, 600, σ. 250
 - τῶν αἰσθήσεων, 355, 486, σ. 228, 234, 268
- ΕΞΑΓΩΝΟ**
 (Sechseck)
 - σ. 255-6
- ΕΞΑΙΡΕΣΗ**
 (Ausnahme, exception)
 -142, σ. 281
- ΕΞΑΣΚΗΣΗ**
 (Abrichtung, training)
 -5, 6, 86, 630
- ΕΞΗΓΗΣΗ**
 (Erklärung-Ausführung, explanation)
 -145, 239, 288, 339, 429, 533, 560, σ. 85, 269, 271
 - ἔχουν κάποτε τέλος, 1, 87
 - καὶ ἐξάσκηση, 5
 - μὲ παραδείγματα, 69-71, 75, 208-210 ἀνακριβῆς-, 88
 οἱ-πρέπει νά παραμεριστοῦν, 109, 126, 654-5
 - σχετική μὲ τή γλώσσα, 120
 - τοῦ νοήματος, 533, 560, σ. 269-71
 - τοῦ πόνου, 288, 429
 ἢ γραμματική δέν-, 496
 - μὲ ταυτότητα, 350-1
 βλ. ΟΡΙΣΜΟΣ
- ΕΞΙΔΑΝΙΚΕΥΣΗ ΤΗΣ ΛΟΓΙΚΗΣ**
 (Sublimierung der Logik)
 -38, 89, 94
- ΕΞΟΜΟΙΩΝΩ**
 (anähneln, assimilate)
 -10, σ. 285
 δέξ : ΑΝΑΛΟΓΙΑ
- ΕΞΩΤΕΡΙΚΕΥΣΗ**
 (Äusserung, expression)
 -, 149, 632
 (ἔκφραση), σ. 221
- ΕΠΑΓΩΓΗ**
 (Induktion)
 -, 324-5
- ΕΠΑΚΟΛΟΥΘΟ**
 βλ. ΣΥΝΕΠΕΙΑ
- ΕΠΑΛΗΘΕΥΣΗ**
 (Verifikation)
 -, 353, σ. 265
- ΕΠΙΔΡΑΣΗ**
 (Einfluss, influence)
 - διαβάζοντα, 169-70, 175
- ΕΠΙΘΥΜΙΑ**
 (Wunsch, wish)
 -, 437-9, 441, 548, 614-16, σ. 240
 συνθήκες ἐκδήλωσης τῆς-, 441
 συσχέτιση- καὶ «ἐννοῶ», 686
- ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ**
 (Individuals)
 -46
- ΕΠΙΝΟΩ**
 (Erfinden, invent)
 -, 27, 204, 492, σ. 258
- ΕΠΙΣΤΗΜΗ, ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΣ**
 (Wissenschaft-wissenschaftlich, science)
 -81, 89, 109, 392, σ. 284
 ἢ λογική, μιὰ 'κανονιστική', 81
 - ὀρισμός, 79
- ΕΡΓΑΛΕΙΟ**
 (Werkzeug-Instrument, tool)
 -16, 54, 291, 421, 569
 - τῆς γλώσσας, 16, 23, 53, 360
 οἱ ἔννοιες εἶναι-, 569
 οἱ περιγραφές εἶναι-, 291
 ἢ γλώσσα, ἔνα-, 569

- ή λέξη «σκέφτομαι» σάν-, 360
ΕΡΕΥΝΑ
 (Untersuchung, investigation)
 -90, 107, 118, σ. 279
 μαθηματική-, σ. 286
 φιλοσοφικές-, προλ.
- ΕΡΜΗΝΕΥΩ, ΕΡΜΗΝΕΙΑ**
 (deuten, interpret)
 - τόν κανόνα, 85-6, 198
 = άντικαθιστώ μία έκφραση του κανόνα με άλλην, 201, 506
 - μία σειρά, 213
 οί περιστάσεις καθορίζουν τήν-, 539
 - ενός προσώπου, 536
 βλέπω σάν-, 637-8, σ. 251
- ΕΡΩΤΗΜΑ, ΕΡΩΤΗΣΗ**
 (Frage, question)
 -, 21-5
 φιλοσοφικό-, 47
 ψυχολογικό-, 377
 ρωτώ τὸ ὄνομα, 31
 γραμματικό-, 47
 ἐφαρμογή-, 411
- ΕΣΧΑΤΟΣ, ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΣ**
 (letzter)
 -29, 87, 91, 230
- ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ, ΕΝΔΟΜΥΧΟ**
 (Inneres, inner)
 -256, 305, 580, σ. 229, 246
- ΕΦΑΡΜΟΓΗ**
 (Anwendung, application),
 - λέξης, 15, 84, σ. 221
 - εικόνας, 140, 374, 422, 425
 - ἀλγεβρικής έκφρασης, 146-8
 - ενός κανόνα, νόμου, 147-8, 218
 - τοῦ βέλους, 454
- ΖΩΗ, ΖΩΝΤΑΝΟ ΟΝ**
 (Leben, life)
 -284, 357, 430, 432, 592, σ. 256, 257, 261
- ΖΩΟ**
 (Tier, animal)
 -25, σ. 219, 254-6
 - δέν σκέφτονται, 25
 ἕνα-δέν ἐλπίζει, σ. 174
 - δὲ χρησιμοποιοεὶ καμιά γλώσσα, 25
- ΗΘΙΚΗ**
 (Ethik)
 -77
- ΗΧΟΣ**
 (Laut, sound)
 ὁ-εἶναι έκφραση μόνο σὲ γλωσσικό παιχνίδι, 261
- ΘΑΡΡΑΛΕΟΣ**
 (mutig)
 -, 536-7
- ΘΕΛΩ, ΒΟΥΛΟΜΑΙ**
 (wollen)
 - 19, 338, 611, 613, 618-19, σ. 240
 ἤθελα νά..., 635-8, 660, σ. 221
 αἰτιακὸς δεσμὸς στή βούληση, 613
- ΘΕΜΕΛΙΑ**
 (Grundlagen, foundations)
 - τῆς γραμματικῆς, σ. 286
 - τῶν μαθηματικῶν, πρόλ., σ. 286
- ΘΕΡΑΠΕΙΑ**
 (Therapie)
 -, 133, 254, 255
- ΘΕΟΣ**
 (Gott, λ. deus)
 -, 346, 426, σ. 251, 271, 280

- ΘΕΣΜΟΙ**
(Institutionen)
-, 199, 337, 380, 540
- ΘΛΙΨΗ, ΛΥΠΗ**
(Kummer, grief)
-, σ. 219, 236
ή-, ή πρόθεση δέν είναι αισθήματα,
646, σ. 219
- ΘΟΛΟΣ**
(verschwommen, blurred)
-71, 77
βλ. και ΛΟΡΙΣΤΟΣ
- ΘΥΜΑΜΑΙ, ΑΝΑΜΝΗΣΗ**
(sich erinnern - Erinnerung, remem-
ber)
-56, 305-6, 648, σ. 285
έμπειρικό περιεχόμενο τής-, σ. 285
- ως έσωτερική διαδικασία, 305-6
σωστή-, 56, 265
γλωσσική-, 342, 648-9
άντίδραση στήν-, 343
- ΙΔΑΝΙΚΟ**
(Ideal)
-81, 88, 98, 100-1, 103, 105
- ΙΔΕΑΛΙΣΤΕΣ**
(Idealisten)
-402
- ΙΔΙΟΣ, ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ**
(Gleich, same)
-215-6, 254, 350, 404, σ. 275
χρήση τής-, 565
- ΙΔΙΩΤΙΚΟΣ**
(privat)
- αισθήματα, 246-8, 251, 272, 280, 294
- χρήση, 243
- άντικείμενο, σ. 259
- γλώσσα, 269, 275
- έξήγηση, - όρισμός λέξης, 262,
268, 380
(privatim)
-202, 298
- ΙΚΑΝΟΤΗΤΑ**
(Fähigkeit, ability)
- νά μιλούν, 25
κριτήριο γιά-, 181, 182, 385, σ. 229
- νά ρωτά τò όνομα, 6, 31
- ΚΑΘΑΡΟΤΗΤΑ, ΑΥΣΤΗΡΟΤΗΤΑ**
(Reinheit, purity)
-, 107-8
- ΚΑΘΑΥΤΟ**
(An sich, in itself)
-46, 58
- ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΣ, ΓΝΩΡΙΜΟΣ**
(alltäglich, everyday)
-129, 167, 596, σ. 229, 248
- γλώσσα, 116, σ. 251
βλ. ΚΟΙΝΟΣ
- 'ΚΑΙ ΠΑΕΙ ΛΕΓΟΝΤΑΣ'**
(‘Und so weiter’, and so on)
-208
- ΚΑΝΟΝΑΣ**
(Regel, rule)
-142, 202, 224-5, 231, 653
άλλαγή τών-, 83-4
έφαρμογή ένός-, 218
οί-δείχνουν, 85-6, 198, 201
άκολουθώ έναν-, 199, 202, 217, 219,
222-3, 232, 235, 240
- τής γραμματικής, 497
μαθαίνω-, 31, 162
άκριβείς-, 100-1
όρίζω τò σκάκι από τούς-, 197, 205
- τής γλώσσας, 80-2, 497, 558, σ. 187
- τοῦ γλωσσικού παιχνιδιοῦ, 53

- του παιχνιδιού, 108, 125, 205, 567, σ. 281
σκοπός του-, 567
- παραμερίζουν την άμφιβολία, 84-5, 87
ρόλοι του-, 53-4
- ΚΑΝΟΝΙΚΟΣ, ΚΑΝΟΝΙΚΟΤΗΤΑ**
(normal-regelmässig)
-, 141-2, 207-8, 237, 246, 288
- ΚΑΤΑΔΕΙΚΤΙΚΟΣ**
(hinweisend, ostensive)
-6, 9, 27-30, 32-4, 38, 49, 362, 380, σ. 38
- ΚΑΤΑΝΑΓΚΑΣΜΟΣ**
(Zwang, compulsion)
-, 231
- ΚΑΤΑΝΟΩ, ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ**
(verstehen - Verstand, understand-comprehend)
δυο είδη-, 531-2
έφαρμογή της-, 146
- την σημασία μιας λέξης, 138-9, σ. 82, 88
έννοια της-, 532
- μιάν εικόνα, 526
- έναν όρισμό, εξήγηση, 73
- κτλ. συνοδεύουν ένα βίωμα, 165-6, 172-8, 322, σ. 229
- ένα ποίημα, 531, 533
- μια έρώτηση, 517
γραμματική της λέξης '-', 150, 182
κριτήριο για-, 146, 182, 269, 433
- μια σειρά, 143
- μια πρόταση, 199, 513, 527, 531
- μια γλώσσα, 199
- ένα σύστημα, 146
- ένα μουσικό θέμα, 527, 533
ή-δέν είναι ένδομυχη διαδικασία, 152-4, 321, 396
- ή-δέν είναι νόητική κατάσταση, 146, σ. 88
- ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ, δές και ΔΟΜΗ**
(Gebilde, construction)
ή γλώσσα ως οικογένεια-, 108
σύμπλεκτη-, 46, σ. 229
λογική-, 366
- ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ**
(Situation - Zustand)
-, 166, 337, 581, 591-2, σ. 273
περιγραφή μιας ψυχικής-, 180, 577, 585, 588, 662, σ. 187-90
-προσδοκίας, 572, 577
«βλέπω» είναι-, σ. 212
-ένος όργάνου της ψυχής, 149
ή απόφαση, ή πεποίθηση είναι-της ψυχής, 589, σ. 240
διευκολύνει την- των μαθηματικών, 125
(ψυχικές) νοητικές-, 308, 608, σ. 88
- ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ**
(Sachlage, state of affairs)
γενική-, 104
- ΚΑΤΑΦΑΣΗ**
(Bejahung, affirmation)
-22.
- ΚΑΤΑΧΝΙΑ**
(Nebel, fog)
- διαλύεται, 5
- ΚΑΤΕΧΩ**
(beherrschen, be master)
- μια γλώσσα, 20, 33
- ένα παιχνίδι, 31
- μια τεχνική, 150, 199, 692, σ. 260-1
- τη σειρά των φυσικών αριθμών, 185
- ΚΑΤΟΝΟΜΑΖΩ**
(benennen, name, λ. demoninare)
βλ. ΟΝΟΜΑΖΩ

ΚΕΦΑΛΙ-Λ-Π

(Kopf H-E)

-, σ. 244-50, 257-9

ΚΙΝΗΣΗ

(Zug/Bewegung, move)

-, 22, 345, 612, 624-5, σ. 227, 234-5

- στο σκάκι, 33

- στο γλωσσικό παιχνίδι, 49

γραμματική-, 401

ΚΙΝΗΤΡΟ

(Motiv)

- και λόγοι, σ. 278-9

- και αίτια, σ. 279

ΚΛΕΙΔΟΚΥΜΒΑΛΟ, ΠΙΑΝΟ

(Klavier, piano)

- τών παραστάσεων, 6

προσοχή στον πόνο ή στο-, 666-7, 674

ΚΟΙΝΟΣ

(gemeinsam, common)

- χρώμα, 72

- τάξη κόσμου και σκέψης, 97

τό να βλέπεις το-, 72

- γλωσσικές διαδικασίες, 65

τό-στα παιχνίδια, 66-7, 71

τό-στούς αριθμούς, 67

ΚΟΙΤΑΖΩ

(Schauen-ansehen, look)

-66, 144, 340, σ. 257

ΚΟΚΚΙΝΟ

(rot, red)

όρίζω το -, σ. 38

'τό-υπάρχει', 58

καταστροφή του-, 57

κάτι-στη φαντασία, 386, 443

καταλαβαίνω τό'-, 1, 239

κριτήριο για-, 377, 380-1, 386

αίσθημα του-, 272-3

ΚΟΣΜΟΣ

(Welt, world)

κοινή τάξη-και σκέψης, 97

γλώσσα ως σύστοιχο του-, 96

ΚΡΙΣΗ

(Urteil, judgment)

-242, σ. 279, 282

ΚΡΙΤΗΡΙΟ

(Kriterium, criterion)

- για σφάλμα, 51

- για σωστή ανάμνηση, 56, 692

- για το «αυτονόητο», 238

- για τη συμπεριφορά, 269

- και σύμπτωμα, 354

- για τον πόνο, 350-1

- για την ικανότητα, 182, 385

- για την ταυτότητα, 253, 288, 322, 404

- για το αν διαβάζω, 159-60, 164

- για την κατανόηση της συμπεριφοράς, 269

- για το αν μιλώ στον έαυτό μου, 344

- για ένα βίωμα, 509, 542, σ. 248

- για ένα όνειρο, σ. 276-7

- για το μάντεμα, σ. 276

ΚΡΥΜΜΕΝΟΣ

(verborgen-versteckt, hidden)

-60, 91, 102, 126, 129, 153, 164, 435, σ. 273-4

ΚΥΒΟΣ

(Würfel)

139-41, σ. 243, 265-6

δύεις του σχηματικού-, σ. 247, 260, 266

ΛΑΒΥΡΙΝΘΟΣ

(Labyrinth)

ή γλώσσα είναι-, 203

ΛΑΘΕΜΕΝΟΣ, ΨΕΥΔΗΣ

(Falsch, false)

-, 79, 429, σ. 240, 251, 281

ΛΕΓΩ

(sagen, say, λ. dicere)

-78, σ. 220

- τὸ ἴδιο, 61, 140, 552, 556

ξέρω καί-, 78

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ

(Funktion, function)

- γράμματος, 4

- ἀντικείμενου, λέξης, 11

- καλέσματος, 27

- τῆς λέξης, -τῆς γλώσσας, 5, 11, 17, 304, 340, 556, 559

ΛΕΞΗ

(Wort, word, λ. verbum)

-120, 370, 546

-(λεξιλόγιο), 610

χρήση τῆς-, 30, 38, 90, 139, 191, 196-7, 264, 345, 383, 556

χρήση καὶ ζωή τῆς-, 432

μαθαίνω τὴ χρήση τῆς-, 35, 376

χρησιμοποιῶ μιά-, 1, 9, 29, 34, 239, σ. 221

χρησιμοποιῶ μιά - χωρὶς αἰτιολόγηση, 289

-σὲ σύγκριση μὲ τὴν πρόταση, 19, 20, 49

συσχετισμὸς ἀπό-, σ. 181

ἀτμόσφαιρα πού συνοδεύει τή-, 117, σ. 229

πεδίο δύναμης μίας-, σ. 273

- καὶ ὑπόδειγμα, 16

γραμματικὴ τῆς-, 187, 199, 492, σ. 43

ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΑ

(Einzelheit, detail)

-51-2

ΛΟΓΙΚΗ, ΛΟΓΙΚΟΣ

(Logik, logic)

-23, 81, 377

κρυστάλλινη διαύγεια τῆς-, 107-8
μαθηματικὴ-, 124

φιλοσοφία τῆς-, 108

ἐξιδανίκευση τῆς-, 38, 89, 94

δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει ἀοριστία ἢ-, 101

ἢ-οὐσία τῆς σκέψης, 97

ἢ-, μιὰ κανονιστικὴ ἐπιστήμη, 81

- κατασκευή, 366

- δυνατό, 521

- ἐξάρτηση, 220

- διαφορὰ, σ. 278

ΛΟΓΙΚΟ-ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ**ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑ**

βλ. TRACTATUS

ΛΟΓΙΣΜΟΣ

(Kalkül, calculus)

-81, 136, 565, σ. 38

ΛΟΓΟΣ

(Grund, reason)

-211-2, 326, 477-8, 607, σ. 268, 277

- γιὰ νὰ πιστεῦω πῶς, 481

- καὶ βεβαιότητα, 325, 475, 607

λόγοι, 475, 478-84, σ. 242

- γιὰ μιὰ ὑπόθεση, σ. 268

- καὶ αἰτίες, 475

ἀποχρῶν-, 182

ΜΑΘΑΙΝΩ

(lernen, learn)

- τὴ σημασία, 77, 244, 590

- τὴ χρῆση, 9, 35, 376, σ. 281

- κανόνες, 31, 162

- σκάκι, 31

- μιὰ γλώσσα, 26, 32, 384

- ἓνα γλωσσικὸ παιχνίδι, 77

ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΑ, ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΟΣ
(Mathematik)

ή φιλοσοφία άφήνει τά-δπως είναι,
124

συμφωνία στά-, σ. 280

τά- είναι μιá γνώση αλλά και μιá δρα-
στηριότητα, σ. 281

οί μεταβολές στά-, 23

ββεβαιότητα στά-, σ. 278, 280

- ανακάλυψη, 124-5

- πρόβλημα, 124, 334, 516-7

- λογική, 124-5

- γεγονότα, 254

θεμελίωση τών-, σ. 286

ΜΑΝΤΕΥΩ

(raten, guess)

- 32, 210, 340, 607, σ. 276-7

ΜΑΡΤΥΡΙΑ

(Zeugnis, testimony)

- 386

(Evidenz, evidence)

- 638, 641, σ. 283

ΜΕΘΟΔΟΣ

(Methode)

-133, σ. 279, 286

έμπειρική-, σ. 286

πρόβλημα και-πάνε μαζί, σ. 286

μεθοδολογία, σ. 279

ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ

(Reform)

-132

ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΟΣ

(metaphysisch)

-58, 116

ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΣ, ΜΗΧΑΝΗ

(Mechanismus, Maschine)

-6, 156-7, 170, 270-1, 495, 559, 613,
689

μηχανή, 157, 193, 194, 270, 359, 360
μπορεί νά σκεφτεί μιá-;, 359-60
(Automat)

-, 420, σ. 225

ΜΙΑΩ, ΟΜΙΛΙΑ

(sprechen, speak)

-25, 27, 32, 282, 318, 330, 344, 347-8,
357, σ. 270-1

όμιλία χωρίς σκέψη, 341

- κατά φαντασία, 344

- 'ένδόμυχα', 347-8, σ. 273

(reden, speak)

-687-90

ΜΙΜΟΥΜΑΙ

(Nachmachen)

- και φαντάζομαι, 450

ΜΝΗΜΗ, ΜΝΗΜΟΝΙΚΟΣ

(Gedächtnis, memory)

ύπόδειγμα αντί-, 53, 56

- εικόνα, 166, σ. 234

- φαινόμενο, 342

βλ. ΘΥΜΑΜΑΙ, ΑΝΑΜΝΗΣΗ

ΜΟΡΦΗ

(Form, λ. forma)

-21, 26, 33-6, 73

γενική-τής πρότασης, 65, 114, 134,
136

διαφορετικές μορφές του ίδιου
γλωσσ. παιχνιδιού, 61

(Gestalt)

- 73

ΜΟΡΦΗ ΖΩΗΣ

(Lebensform, form of life)

-19, 23, 241, σ. 219, 280

ΜΟΥΣΙΚΗ, ΜΟΥΣΙΚΟΣ

(Musik)

-, 22, 341, 523, 527, 529, 531, 536, σ.
230

- ἔρμηνεία-, 536
 κατανοῶ ἕνα-θέμα, 527, 533
ΜΠΗΧΑΒΙΟΡΙΣΜΟΣ
 (Behaviorism)
 -307, 308
ΜΠΟΡΩ
 (können, can, λ. posse)
 -150, 183, 194, 497, σ. 261
ΝΟΕΡΟΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ
 -, 364, 385-6, σ. 270, 274
 δὲν εἶναι ἀντίστοιχη διαδικασία, 366
 μαθαίνω-, 385
ΝΟΗΜΑ (ENNOΙΑ)
 (Sinn, sense)
 - της πρότασης, 20, 98-9, 358, 395, 502
 τὸ-εἶναι ἢ χρήση, ἐφαρμογή, 20, 47, 247, 421-2, σ. 232, 239, 280
 τὸ-δὲν εἶναι εἰκόνα, 352
 - ὅμοιο, 20, σ. 256
 - ἐξαρτᾶται ἀπὸ τίς συνθήκες, 117, 349, σ. 242
 τὸ ἴδιο -ἢ διαφορετικό, 20, 61
 ἕνα-ἢ κανένα-, 39, 44, 47, 157, 253, 395, 499, 500
 μὲ νόημα, ἐννόητος (sinvoll)
 -, 511, σ. 239
 χωρὶς νόημα (sinnlos, senseless)
 -, 40, 247, 500, 512 σ. 221, 275
ΝΟΗΤΙΚΟΣ
 (geistig, mental, λ. mentalis)
 - πράξη, 38
 - διαδικασία, 306, 308, 363, 366, 452
 - κατάσταση, 308, 608
 - μηχανισμός, 149
 δὲς καὶ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΣ
ΝΟΥΣ
 (Geist, mind, λ. mens)
 - 573, σ. 232
 δὲς καὶ ΨΥΧΗ
ΝΟΜΙΝΑΛΙΣΜΟΣ
 (λ. nominalismus)
 -, 383
ΞΕΡΩ, ΓΝΩΡΙΖΩ
 (wissen, know)
 'τώρα-', 151, 179, 184, σ. 272
 - μιὰ μελωδία, 184
 - καὶ λέω, 78
 - τί εἶναι ἕνα παιχνίδι, 75
 - συγγενεῦει μὲ 'μπορῶ' καὶ 'κατανοῶ', 150
 - καὶ νοητική διαδικασία, 148, 149, 363
 - σημαίνει πὼς μπορῶ νὰ περιγράψω, σ. 234
 'μόνο ἐγὼ-πότε ἔχω', 303, σ. 275
 - νὰ συνεχίσω, 151, 179
 ἔκφραση τοῦ-, 149
ΟΔΟΔΕΙΧΤΗΣ
 (Wegweiser)
 σκοπὸς τοῦ-, 87
 ἔρμηνεία τοῦ-, 85
ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ
 (Familie, family)
 - σημασιῶν, 77
 τὰ παιχνίδια ἀποτελοῦν-, 66-7
 ἢ γλώσσα, μιὰ-ἀπὸ κατασκευές, 108
 - ἀπὸ γλωσσικά παιχνίδια, 179
ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΑ ΥΛΙΚΑ
 -2, 8-10, 15, 17, 19-21
ΟΜΟΙΟΣ, ΟΜΟΙΟΤΗΤΑ
 (ähnlich, similar)
 -31, σ. 193, 210-1

ΟΝΕΙΡΟ, ΟΝΕΙΡΕΥΟΜΑΙ

(Traum-traumen, dream)

-, 448, σ. 232, 276-7

ανάμνηση-, σ. 232

αφήγηση-ώς γλωσσικό παιχνίδι, σ.
232**ΟΝΟΜΑ**

(Name-Benennung, name)

(Benennung), 1

ρωτώ τό-, 30-1

- αισθήματος, 26

χρήση-δταν λείπει ό φορέας, 41-2,
44, 55

σημασία ενός-, 39-43, 55, 58, 79

σχέση-μέ τό όνομαζόμενο, 37-8, 51,
55, 244

ορίζω ένα-, 28, 38, 43, 79

'αυτό' και 'τουτό' δέν είναι-, 38-9,
45, 410'τό-πρέπει νά ύποσημαίνει τό άπλό',
39, 46, 55, 58-9

- ούσιαστικό, 1, 41

- σ' ένα γλωσσικό παιχνίδι, 41, 42,
44, 55, 67

παιχνίδι νά έφευρίσκεις-, 27

ποικιλία-, 28, 38

δελτάριο μέ τό-, 15, 26

- προσώπου, 28, 79

ΟΝΟΜΑΖΩ(nennen-benennen, name, λ. nomi-
nare-denominare)

-, 1, 38, 53, 410

= δίνω όνομα, 7, 15, 26-8, 46, 49, 50

ονομάζομαι, 38, 53, 410

ΟΝΟΜΑΣΙΑ

(Benennung, name)

ρωτώ τήν-, 30-1, 49

βλ. ΟΝΟΜΑ

ΟΡΓΑΝΟ, ΜΕΣΟ

(Instrument, instrument)

- τής γλώσσας, 50

οί έννοιες είναι- 569

οί περιγραφές είναι- 291

ή γλώσσα, ένα-, 569

ή λέξη 'σκέφτομαι' ώς-, 360

δές και ΕΡΓΑΛΕΙΟ

ΟΡΙΖΩ

(erklären / definieren)

παναπει περιγράφω-, 49

- ένα όνομα, 28, 38, 43, 79

όνόματα χρωμάτων-, 28-30, 33, σ.38

- σκάκι από τούς κανόνες, 205

- από παραδείγματα 69-71, 75, 208-10

- από ταυτότητα, 350-1

ΟΡΙΟ

(Grenze, bound-boundary)

αύστηρό-, 67-8

- πού περιγράφει τήν έκταση έννοιας,
67, 68, 70, 71, 76, 209**ΟΡΙΣΜΟΣ**

(Definition/Erklärung, λ. definitio)

-3, 70, 75, 77, 182

- και περιγραφή, 49, 79, 665

έρμηνεύω-, 28, 34

- στην ήθική, στην αισθητική, 77

καταδειχτικός-, 6, 28-30, 32-3, 38,
362, 380, σ. 38

- τοδ 'δύο', 28-9

έπιστημονικός-, 79

καταλαβαίνω τόν-, 72-3

ιδιωτικός-, 268

ΟΥΣΙΑ, ΟΥΣΙΑΣΤΙΚΟ,**ΟΥΣΙΩΔΗΣ**

(Wesen-wesentlich, essence)

ή λογική ώς-τοδ κόσμου, τής γλώσ-
σας, 97

- ή-έκφράζεται στη γραμματική, 371, 373
 - τής άρνησης, 547
 - τής γλώσσας, 1, 46, 65, 92, 97, 113, 116
 - μās είναι κρυμμένη, 92
 - τής παράστασης, 370
 - και μή-, 62, 173, 176, 562, 564, 568, σ. 221
 τò-σò γλωσσικό παιχνίδι, 65, 92
 μαντεύω τò-, 210
- ΟΨΗ**
 (Aspekt, aspect)
 παρατηρῶ μίαν-, ανάδυση μιās-, σ. 243-4, 258, 262, 264
 - του σχηματικού κύβου, σ. 247, 260, 265-6
 - του διπλού σταυρού, σ. 259-60
 - του τριγώνου, σ. 251, 259
 άποψη του προσώπου, 536
 πληροφορῶ, περιγράφω-, σ. 259
 άλλαγή-, σ. 245-6, 255, 258-60
 - του κεφαλιού Α-Π, σ. 244-7, 257-9
 - τής όργάνωσης, σ. 260
 - και παράσταση, σ. 265
- ΟΨΙΚΗ ΤΥΦΛΟΤΗΤΑ**
 (Aspektblindheit)
 -, σ. 266
- ΠΑΙΔΙ**
 (Kind, child)
 -, 6, 7, 27, 32, 282, 420, σ. 245, 251, 258, 260
- ΠΑΙΧΝΙΔΙ**
 (Spiel, game)
 όρισμός παιχνιδιών-, 3
 άναλογία τής γλώσσας μέ-, 7, 83
 ή έννοια-και τò όριο, 68, 70
 ή έννοια-έχει θολές άκριες, 71
- κατέχω ένα-, 31
 τò-καθορίζεται άπό κανόνες, 567
 τά-άποτελοϋν οίκογένειες, 66-7
 έπινοῶ ένα-, 204, 492
 όρίζω, έξηγῶ τί είναι ένα-, 69, 71, 75
 ή χρήση τῶν λέξεων συγκρίνεται μέ-, 81, 83, 182
 κανόνες του-, 108, 125, 205, 567, σ. 281
 γλωσσικό παιχνίδι μέ τή λέξη-, 71
 τεχνική για ένα-, 125, 337
 τέλειο-, 100
 - του βιώματος λέξης, σ. 269
 έξομοίωση έννοιας μέ-, σ. 285
- ΠΑΡΑΓΩ**
 (ableiten, derive)
 -, 162-4
- ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΆ, ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ-ΤΙΚΟΣ**
 (Beispiel, example)
 -, 71, 75, 77, 133, 208-10, 593
 (Paradigma)
 50-1, 55, 57, 215, 300
 βλ. και ΥΠΟΔΕΙΓΜΑ
- ΠΑΡΑΔΟΞΟ**
 (Paradox)
 -, 182, 201, 412
 οί όρισμοί δέν άρκοϋν για τή λύση τῶν-, 182
- ΠΑΡΑΔΟΧΗ**
 (Annahme, assumption)
 -22, σ. 35
- ΠΑΡΑΝΟΗΣΗ**
 (Missverständniss, misunderstanding)
 -90, 93, 111, 120, 314
 προλαβαίνω-, 29
 έξήγηση και-, 87

ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ

(Vorstellung, representation)

τό κλειδοκύμβαλο τών-, 6

- δέν είναι εικόνα, 301

ἐρώτημα πώς χρησιμοποιεῖται ἡ λέξη '-', 370

γλώσσα τών-, 512

-ὡς 'ὑπερ-προσωπογραφία', 389

ἴδιες-, 378

ἡ-τοῦ πόνου μπαίνει στό γλωσσικό παιχνίδι, 300

οὐσία τῆς-, 370

δψη μίας- (εἰκόνας), σ. 258, 265

- καὶ ἄρνηση, 556

ΠΑΡΟΜΟΙΩΣΗ

(Gleichnis)

-, 112

ΠΕΙΡΑΜΑ

(Experiment)

-, 169, σ. 228, 238, 271

ψυχολογικό-, σ. 228

ὁ ὑπολογισμός δέν εἶναι-, σ. 271

ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

(Umgebung, surroundings)

-, 250, 584

- τῆς ἐλπίδας, 573

βλ. ΠΙΛΑΙΣΙΟ ΑΝΑΦΟΡΑΣ

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

(Beschreibung, description)

πόσα πράγματα λέγονται-, 24, 291

ὀνομασία ὡς προετοιμασία-, 49

- ὡς μέθοδος τῆς φιλοσοφίας, γραμματική, 109, 124, 486, 496

- καὶ ὄνομα, 79

γιά τὰ στοιχεῖα δέν ὑπάρχει-, 49

- τοῦ Μωυσῆ, 79

- ἄρωμα, 610

πολλοὶ τρόποι-, 24, 291, σ. 251

- μιᾶς διαδικασίας, 665, σ. 276

οί-εἶναι ἐργαλεῖα, 291

- μιᾶς ψυχικῆς κατάστασης, 24, 180, 577, 588, 662, σ. 236-40

ΠΕΡΙΕΡΓΟ, ΑΛΛΟΚΟΤΟ,**ΙΔΙΟΡΡΥΘΜΟ**

(seltsam, queer)

-, 195, 197

- ἀντίληψη, 38

- βίωμα, σ. 268

- γεγονός, σ. 251

- φαινόμενο τῆς μνήμης, 342

- ἀντίδραση, 288

- διαδικασία, 196, 363

'ἡ σκέψη αὐτῆς τῆς-οὐσίας', 428

τὸ-σὲ ἄλλο γλωσσ. παιχνίδι, 195

ΠΕΡΙΣΤΑΣΕΙΣ, ΣΥΝΘΗΚΕΣ

(Umstände, circumstances)

- τοῦ δεξιμάτος, 35

περιστάσεις τοῦ σκακιού-, 33

κριτήριο ἀνάλογα μὲ τήν-, 164

- γιά νόημα, 117, 349, σ. 242

- τῆς κατανόησης, 154-5

- συναισθήματος τοῦ ἄν, σ. 230

- καθορισμοῦ τοῦ χρόνου, 607

ἀσήμαντες-, 636

ΠΙΘΑΝΟΤΗΤΑ, ΠΙΘΑΝΟΣ

(Wahrscheinlichkeit, probability)

-482, 484

ΠΙΝΑΚΑΣ

(Tabelle, table)

-53, 62, 73, 86, 162-3, 265

ΠΙΣΤΕΥΩ, ΠΙΣΤΗ

(Glauben, believe, λ. credere)

- στὴν ὁμοιομορφία τών συμβάντων, 472-3, 477, 481

- πὼς ὁ ἄλλος ἔχει πόνους, 303, σ. 225

- πώς $2 \times 2 = 4,5$, σ. 281
 νά-δέν είναι νά σκέφτεσαι, 574-5
 - τήν πρόταση του Goldbach, 578
 ή βεβαιότητα και ή-δέν είναι συναι-
 σθήματα, σ. 279
 - ως υπόθεση, σ. 239-40
- ΠΛΑΣΙΟ ΑΝΑΦΟΡΑΣ**
 (Zusammenhang)
 βλ. ΣΥΣΧΕΤΙΣΜΟΣ και
 ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ
- μιās πρότασης 525, σ. 270
 -, 412, 595, 665, σ. 237-8, 264
- ΠΛΕΓΜΑ, ΣΥΜΠΛΕΞΗ**
 (Verflechtung, complex)
 -46, 48, 49, 53
- ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑ, ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ**
 (Mitteilung / Meldung, information)
 -19, 280, 356, 363, σ. 238, 240, 248,
 259
 - ως γλωσσικό παιχνίδι, 363
 - πρόθεσης, 659
- ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΣ, ΝΟΗΤΙΚΟΣ**
 (geistig, spiritual)
 - δραστηριότητα, 36, 38, 547, 592,
 665, 693
 - διαδικασία, 306, 308, 363, 366, 452
- ΠΟΛΛΑΠΛΟΤΗΤΑ**
 (Mannigfaltigkeit, multiplicity)
 - τών χρήσεων, 10, 23, 38
 - τών γλωσσικών παιχνιδιών, 24, σ.
 279
- ΠΟΝΟΣ**
 (Schmerz, pain)
 -281, 293, 295, 300, 302, 311, 315, 384,
 448-9
 κατονομάζω-, 26, 244
 κριτήριο για-, 350-1
- συμπεριφορά σχετική μέ-, 244, 246,
 281, 288, 304, 393
 εκδήλωση-, 244-5, 317, σ. 189, 197
 έννοια του-, 282, 384
 πονόδοντος, 257, 665
 όρισμός, εξήγηση του-, 288
 άμφιβάλλω άν-, 246, 288, 303, σ. 235
 δικός μου-, 246, 251, 253, 289, 310,
 403-9, σ. 238
 φαντάζομαι-, 302, 311, 391-3
 - του άλλου, 302-3, 350, 390, σ. 276-7
- ΠΡΑΧΤΙΚΗ ΕΦΑΡΜΟΓΗ**
 (Praxis, technique of using)
 -, 197
 - τής γλώσσας, 51
 - τής χρήσης, 51
- ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ**
 (Wirklichkeit, reality)
 άρμονία σκέψης και-, 429
- ΠΡΕΠΕΙ, ΕΙΝΑΙ ΑΝΑΓΚΗ**
 (muss, must)
 -, 66, 81, 101, 131, 437
- ΠΡΟΒΛΗΜΑ**
 (Problem)
 φιλοσοφικό-, 109, 123, 125, 133,
 308, 314
 - και μέθοδος, σ. 286
 βαθύ-, 111
 μαθηματικό-, 124, 334
 - λύνονται μελετώντας τή γλώσσα,
 109
 θάβουμε τά-, 351
- ΠΡΟΒΟΛΗ**
 (Projektion)
 -, 139, 141, 366
- ΠΡΟΘΕΣΗ**
 (Absicht / Intention, intention)
 -181, 197, 205, 210, 247, 646

φυσική έκφραση μιᾶς-, 647
 - ἔνυπάρχει μέσα στήν κατάσταση, 337
 ἀνάμνηση μιᾶς-, 635-41, 645, 648, 653, 659
 - καί βίωμα τάσης πρός, 591-2
 φιλοσοφική-, 275
 - καί πρόγνωση, 629-31, σ. 278
 - καί ἐνέργεια, 644, 659
 μαντεύω τήν-, σ. 278

ΠΡΟΣΔΟΚΙΑ

(Erwartung, expectation)

δύο εἶδη-, 577
 ἔκφραση μιᾶς-, 452-3, 465, 574, 582
 - ἔνυπάρχει σέ μιὰ κατάσταση, 581, 583, 586
 - καί αἴσθημα, 582
 ἦ-, μιὰ κατάσταση, 572
 πραγματοποίηση μιᾶς-, 442, 444-5, 465
 ἀντιλαμβάνομαι μιὰ-, 453
 προσδοκῶ, 442, 444, 576-7, 582

ΠΡΟΣΟΧΗ

(Aufmerksamkeit, attention)

συγκεντρῶν τήν-, κατευθύνω-, 33-6, 258, 268, 275, 412, 666-9, 674

ΠΡΟΣΤΑΓΗ

(Befehl, order)

- καί ἀνακοίνωση, 19, 21
 καταλαβαίνω-, 6, 431, 451
 πνεῦμα-, σκοπός-, 62
 ἀκολουθῶ-, 206, 345
 ἀνάμεσα στήν-καί στήν ἐκτέλεση
 ὑπάρχει ἄβυσσος, 431, 433, 503-6

ΠΡΟΣΩΠΟ

(Gesicht, face)

-536-7, 539, 583, σ. 244, 249, 255-6, 261, 272
 ἄποψη ἑνός-, 536

ἔκφραση τοῦ-, 21, 285, 536, σ. 210-1

ΠΡΟΤΑΣΗ

(Satz, proposition)

-19, 22-3, 49, 92-3, 134-6, 137, 225, 317, 421, 493, 513, 520, 522, 527
 σκέφτομαι-, 22
 εἶδη-, 23
 ἔννοια τῆς-, 135
 γενική μορφή τῆς-, 65, 114, 134, 136
 ἦ-, κάτι παράξενο, 93
 οἱ συνθήκες δίνουν νόημα στήν-, 117, 349, σ. 192
 λέξη καί-, 19, 20, 49
 συναπάρτισμα τῆς-, 525, 652, σ. 237
 σκοπός τῆς-, 317
 μαθηματική-, σ. 281
 σειρὲς ἀπό-, 135
 σκέψη κοινὴ σέ διαφορετικές-, 531
 Δὲς καί: ἔννοῶ, φιλοσοφική γραμματική, καταλαβαίνω, χρῆση, χρησιμοποίηση, νόημα
ΠΡΟΤΑΣΙΑΚΟΣ
 (Satz-, propositional)
 -ρίζα, σ. 35
 -σημεῖο, 94, 432, 503-4, 508
 -σχῆμα, 134
 -μεταβλητὴ, 134
ΠΡΟΤΥΠΟ
 δὲς ΥΠΟΔΕΙΓΜΑ, ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ
ΠΡΟ Υ ΠΟΘΕΣΗ
 (Voraussetzung, presupposition)
 -σ. 227-8
 -καί γλωσσικὸ παιχνίδι, σ. 228
 -ἐμπειρική, 194
ΠΡΩΤΟΓΟΝΟΣ
 (primitiv, primitive)
 -γλώσσα, 2, 5, 7, 25
 -τρόπος σκέψης, 597

- εξήγηση, 339
- λογική, 554
- άνθρωποι, 194
- αντίδραση, σ. 218
- γλωσσικό παιχνίδι, 146, σ. 251

ΠΡΩΤΟΦΑΙΝΟΜΕΝΟ

(Urphänomen)

-654

ΡΕΑΛΙΣΤΕΣ

(Realisten)

-, 402

ΡΟΛΟΣ

(Rolle, role-part)

-30, 156, 186, σ. 256

- του ιδανικού στη γλώσσα, 100
- στοιχείου σε γλωσσικό παιχνίδι, 50, 51, 156, 270
- της φιλοσοφίας, 124-8, 309, 599

ΣΑΦΗΣ, ΞΕΚΑΘΑΡΟΣ

(Klar, clear)

- ρόλος της λέξης, 30, 133

(scharf, sharp)

-76-7

ΣΕΙΡΑ

(Reihe, series)

- αριθμών, 143, 145-6, 151-2, 185, 214, 218, 226, 228-9, 324
- κατανοώ μιὰ-αριθμών, 143
- προτάσεων, 135
- ερμηνεία-, 213

ΣΕΠΙΑ

(Sepia)

-30, 50

ΣΗΜΑΣΙΑ

(Bedeutung, meaning)

-λέξης, 1-80

- έννοια τής-, 2, 5, 43, 120
- ή-είναι ή χρήση, 43
- και χρήση, εφαρμογή, 40, 41, 43, 138, 139, 197, 454, 556-7, 561
- ως αντικείμενο, 1, 2, 40, 45, 120
- όνόματος, 39-43, 55, 79
- λέξεις χωρίς-, 13, 39, 41-2, 55
- οικογένεια από-, 77
- και συναίσθημα, 181-2, 542, 544-5
- χωρίς σταθερή-, 79-80, 163
- δεν είναι εικόνα, σ. 85
- μαθαίνω-, 77, 244, 590
- σῶμα τής-, 559

ΣΗΜΕΙΟ, ΣΥΜΒΟΛΟ

(Zeichen, sign)

-, 23

- για αίσθημα, 261
- προτασιακό-, 94, 432, 503-4, 508

ΣΚΑΚΙ

(Schachspiel, chess)

- ως τεχνική, 205, 337
- δίνω κανόνες για τὸ παιχνίδι-, 108
- όρίζω τό- από τούς κανόνες, 197, 205, 567
- μαθαίνω-, 31
- σ' ἓνα κόσμο χωρίς παιχνίδια, 205
- σκακιέρα, 47, 48
- 'κάνω μὰτ' στό-, 316
- μιὰ παρτίδα-πρέπει νᾶχει ἀρχή, 365
- κίνηση στό-, 33
- πρόθεση νὰ παίξω-, 197
- βασιλιάς στό-, 31, 35, 136, 562-3

ΣΚΕΦΤΟΜΑΙ, ΣΚΕΨΗ

(denken-Gedanke, think-thought)

- και έννοια, 22, 692-3
- ή-κάτι ἀλλόκοτο, -και λογική, 95-7, 109
- και μιλά, 32, 318, 329, 330, 332, 336, 339, 342, σ. 264, 271-2, 276

μποροῦν τὰ ζῶα, μηχανές, καρέκλες,
νά-, 25, 359-61

- ἐκεῖνο πού δὲ συμβαίνει, 95

- ὅπως : μιλῶ μὲ τὸν ἑαυτό μου, 32

ἢ αἰθέρια ἀντίληψη τῆς-, 109

πρωτόγονος τρόπος-, 597

φιλοσοφική-, 299

ἢ γλώσσα χρησιμεύει γιὰ τὴν ἐκ-
φραση τῆς-, 304, 317, 501

τὸ νὰ πιστεύω δὲν εἶναι-, 574-5

γιατί-ὁ ἄνθρωπος ;, 466-70

- δὲν εἶναι ψυχικὸς συνοδὸς τῆς γλώσ-
σας, 330-2, 427

ἐκφραση τῆς-, 317-8, 335, σ. 248

στιγμαία, ἀστραπιαία-, 318-20

ΣΚΟΠΟΣ

(Zweck, purpose)

- τῆς λέξης, 5, 6, 8, 566

- μιᾶς προσταγῆς, 62

- τῆς γραμματικῆς, 497

- τοῦ κανόνα, 567

- τῆς πρότασης, 317

- τῆς γλώσσας, 87

ΣΟΛΙΨΙΣΜΟΣ

(λ. Solipsismus)

-24, 402-3

ΣΤΙΓΜΗ

(Augenblick, moment)

-, 638, 642, 645, σ. 271

ΣΤΟΙΧΕΙΟ

(Element, element)

-, 48-51, 53

ΣΤΟΧΟΣ

(Ziel, goal)

ἀκρίβεια καί-, 88

ΣΥΓΓΕΝΕΙΑ

(Verwandschaft, affinity-relation)

- ἀνάμεσα σὲ παιχνίδια, 66-7

ΣΥΜΒΑΙΝΕΙ

(geschehen, happen)

-20, 89, 363, 369, σ. 263

πίστη στὴν ὁμοιομορφία τοῦ -, 472-
3, 477, 481

ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ

(Verhalten-Benehmen, behaviour)

-157, 244, 246, 281, 288, 304, 357, 393,

486, 571, σ. 227-8, 254, 273

λεπτές ἀποχρώσεις στή-, σ. 254-6,
258

- καὶ συνέπειες, 486

ΣΥΜΠΤΩΜΑ

(Symptom)

κριτήριο καί-, 354

ΣΥΜΦΩΝΙΑ, ΣΥΜΒΑΣΗ,

ΟΜΟΦΩΝΙΑ

(Abmachung)

-, 41

(Übereinkunft)

-, 355

(Übereinstimmung)

- στὰ μαθηματικά, σ. 226

-224, 241-2, 429, 538, σ. 277, 281-2

ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑ, ΝΙΩΘΩ

(Gefühl, feeling)

τὸ-δίνει σημασία στὶς λέξεις, 544-5

ἢ βεβαιότητα καὶ ἢ πίστη δὲν εἶναι-,
σ. 279

συναίσθημα -τοῦ-ἄν, σ. 230-1

- δὲν εἶναι ἰκανότητα, σ. 229

συναίσθημα τοῦ-δειχνω-μέσα, 275

ΣΥΝΔΕΣΗ, ΣΥΝΔΕΩ

(Verbindung, combination)

-συνειρμική, 6

-, 681-4, 689

- αἶσθημα καὶ λέξη, 256

συνειρμός, 53

αίτιακός-, 198

βλ. ΔΕΣΜΟΣ

ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ, ΕΠΙΓΝΩΣΗ

(Bewusstsein, conscience)

προσοχή στή-, 412

- και έγκεφαλική διαδικασία, 412

έχω-, 390, 416-18, 420, σ. 263

- μιās πέτρας, 390, 418

διαδικασίες στή-, σ. 273

καταστάσεις-, 421

ΣΥΝΕΝΝΟΗΣΗ

(Verständigung, communication)

- χτιστών, 2

μέσο-, 22

σύστημα έπικοινωνίας-, 3, 363, 491

ΣΥΝΗΘΕΙΑ, ΘΕΣΜΟΣ

(Gepflogenheit, custom)

-198-9, 205, 337, σ. 251

τά γλωσσικά παιχνίδια, ένα-, 199

ΣΥΝΗΘΙΣΜΕΝΟΣ

(gewöhnlich, usual)

-108, 120, 132, 134, 156, 402, 494

ΣΥΝΘΕΤΟΣ, ΣΥΝΘΕΜΕΝΟΣ

(zusammengesetzt, composite)

-47-8, 59

ΣΥΣΤΟΙΧΟ

(Korrelat, correlate)

ονομάζω και καταδειχτικός όρισμός-,
27

γλώσσα ώς- του κόσμου, 96

ΣΥΣΧΕΤΙΣΜΟΣ

(Zusammenhang)

- έννοώ και έπιθυμώ, 686

- μιās πρότασης 652, σ. 229, 270

- λέξεων, σ. 230

βλ. ΠΛΑΙΣΙΟ ΑΝΑΦΟΡΑΣ

ΣΦΑΛΜΑ, ΛΑΘΟΣ

(Fehler, mistake)

κριτήριο για-, 51

- σε μιὰ άκολουθία άριθμών, 143

ΣΧΕΣΗ

(Beziehung-Relation, relation)

- όνόματος και όνομαζόμενου, 37-8

ΣΧΗΜΑ

(Schema / Figur, figure)

-86, 134, 163, σ. 258-9, 249-50

χρήση-, 31

ρόλος-, 563

διάγραμμα, 141

ΣΩΣΤΟΣ, ΟΡΘΟΣ

(richtig, right)

-145, 265, σ. 187

- άνάμνηση, 265

ΤΑΙΡΙΑΖΩ

(passen, fit)

-136-8, 182, 216, 537, σ. 231

ΤΑΞΗ

(Ordnung, order)

-98, 105, 132, 336

κοινή-κόσμου και σκέψης, 97

ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΗ

(Klassifikation-Einteilung)

-17, σ. 257

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ, ΙΔΙΟΣ

(Gleichheit, identity / same)

-, 215-6, 254, 290, 350, 404, σ. 275

χρησιμοποίηση τής-, 565

άρχη τής-, 216

ΤΕΤΡΑΓΩΝΟ

(Quadrat, square)

δνομα ένός-, 53

χρωματιστά-, 47-8

κόκκινο-, 51

ΤΕΧΝΙΚΗ

(Technik)

- τής εφαρμογής, 262, 557
- κατέχω μιά-, 150, 199, 692, σ. 260-1
- σκάκι ως-, 205, 337
- ένός γλωσσικού παιχνιδιού, 337
- καθορίζουμε μιά-, 125
- όχι όλες οι-έχουν εφαρμογή, 520
- γιά νοητική διαδικασία δεν είναι
άναγκαία καμιά-, 205

**TRACTATUS LOGICO-
PHILOSOPHICUS**

-23, 97, 114, Πρόλ.

ΤΡΑΓΟΥΔΩ

(singen, sing)

-22, 332-3, σ. 230-1

ΤΡΙΣΔΙΑΣΤΑΤΟ

(räumlich, three-dimensional)

-, σ. 249, 253-4, 260, 265

ΥΠΑΡΧΩ

(existieren)

-50, 58, 79

ΥΠΟΛΟΓΙΣΩ, ΛΟΓΑΡΙΑΖΩ

(Rechnen)

- , 366, 369, 385, σ. 274
- μέ λέξεις, 449
- ως βάση, 466
- δεν είναι πείραμα, σ. 271
- άποτέλεσμα-, σ. 280

ΥΠΕΡ-

(über)

- ύπερ-τάξη, ύπερ-έννοια, ύπερ-εκ-
φραση, 97,
- ύπερ-γεγονός, 192
- ύπερ-προσωπογραφία, 389

ΥΠΟΔΕΙΓΜΑ, ΠΡΟΤΥΠΟ

(Muster / Vorbild, sample)

-16, 20, 50, 53, 56, 73-4, 156, 192, 385,
σ. 246-7

- άντι γιά τή μνήμη, 53, 56
- χρησιμοποιώ ένα-, 74
- χρώματος, 1, 8, 16, 50, 56, 72

ΥΠΟΘΕΣΗ, ΥΠΟΘΕΤΙΚΟΣ

(Hypothese)

-82, 109, 156, σ. 239, 241, 265, 269,
274**ΥΠΟΣΗΜΑΙΝΩ, ΥΠΟΔΗΛΩΝΩ**

(bezeichnen, signify-denote)

-10, 13, 15, 39, 46, 55, 59, 273-4

ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ(Erscheinung / Phänomen, pheno-
menon)

-, 90, 383, 436, σ. 250

- ‘δυνατότητα τών-’, 90
- τής ανθρώπινης ζωής, 583
- τό ιδιόρρυθμο- τής γνώσης, 363

ΦΑΝΤΑΖΟΜΑΙ, ΦΑΝΤΑΣΙΑ

(vorstellen, imagine)

- κανόνες, 86
- τό χρώμα πού-, 386, 443
- μιλώ κατά-, 344
- χρειάζεται-γιά να δείς κάτι ως κάτι,
σ. 259, 265
- ‘δεν μπορώ να-τό αντίθετο’, 251
- να-δεν είναι να έχεις κάτι, 398
- πόνους, 302, 311, 391-3
- όποιος-, δεν πρέπει να-‘κάτι’;’, 518

ΦΑΝΤΑΣΙΩΜΑ,**ΦΑΝΤΑΣΙΟΚΟΠΗΜΑ**

(Fiktion)

-22, 307
γραμματικό-, 307**ΦΙΛΟΣΟΦΟΣ**

(Philosoph)

- 116, 127, 255, 413, 514, σ. 275
- ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ**
(Philosophie)
- μέθοδος τῆς- ἢ περιγραφή, 109, 124, 496
- χρήση τῆς λέξης-, 121, 126
- ἀποτέλεσμα τῆς-, 119
- τῆς λογικῆς, 108
- καὶ μαθηματικά, 124
- πρώτη ὕλη τῆς-, 254
- ρόλος τῆς-, 124-8, 309, 599
- ἀνάπαυση τῆς-, 133
- ἀδιέξοδο στή-, 352
- θέσεις στή-, 128
- ἀναίσθητος ἀπὸ τῆ-, 348
- , 52, 81, 393, 520
- ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΣ**
- δεισιδαιμονία, 49
- πρόθεση, 275
- εννοία, 2
- παρατηρήσεις, Πρόλ.
- ἐρώτημα, 47
- σκέψη, 299
- ἀρρώστια, 593
- πρόβλημα, 109, 123, 125, 133, 308, 314
- πρόταση, 85, 90
- βάθος, 111
- ἐρευνες, Πρόλ.
- ΦΙΛΟΣΟΦΩ**
- 11, 15, 131, 133, 194, 254, 261, 274, 295, 303, 592, 598
- ΦΟΒΟΣ**
(Furcht, fear)
- 473, 476, 480, 537, σ. 236-7
- αἰτία καὶ ἀντικείμενο τοῦ-, 476
- ΦΟΡΕΑΣ**
(Träger, bearer)
- 40-1, 43-5, 55
- δείχνω τόν-, 43-5
- χρήση τοῦ ὀνόματος ἐνῶ ἀπουσιάζει ὁ φορέας-, 41-2, 44, 55
- ΦΡΕΝΟ**
(Bremse, brake)
- , 6
- ΦΥΣΗ, ΦΥΣΙΚΟΣ**
(Natur)
- 89, 472, σ. 187, 284
- νόμος, 54, 325, 492
- φυσικὴ ἱστορία, 25, 415, σ. 284
- ΦΥΣΙΚΗ**
(Physik)
- , 410, 571, σ. 284, 286
- ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ**
(Physiognomie)
- 568, σ. 230, 262, 272
- ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑ**
- , 71, σ. 240, 257, 265
- ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΟΣ,**
ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ
(charakteristisch)
- τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφοράς, 167, σ. 227, 272-3
- βιώματα, κτλ., 35, 159-60, 175, 588, 607,
- μιας λέξης, σ. 230
- ΧΕΙΡΟΝΟΜΙΑ**
(Gebärde, gesture)
- 433-4, 550, 666, 673, σ. 226, 254, 271-2
- ΧΡΗΣΗ, ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΗΣΗ**
(Gebrauch / Verwendung, use)
- ἢ σημασία εἶναι-, 30, 41, 43, 120, 138, 197, 532, 556-7, 561
- ὀνομάζω ὡς προετοιμασία γιὰ-, 26, 49

- ή ίδια-, 20
 μαθαίνω τή-, 9, 376
 πολλαπλότητα τών-, 10, 23, 38
 - μιας πρότασης, 136, 397
 - του πιονιοῦ, 31
 τὸ νόημα εἶναι ή-, 20, 47, 349, 421-2,
 508, σ. 232, 239, 281
 - τῆς λέξεως, 30, 38, 79, 90, 139, 191,
 196-7, 264, 345, 383, 556
 - τῆς λέξεως 'φιλοσοφία', 121, 126
 ή-τῶν λέξεων συγκρίνεται με παι-
 χνίδια, 7, 81, 83, 182
 εἶδη-, 23, σ. 175-6
 ή σημασία καθορίζεται ἀπὸ τή-, 139
 - μιᾶς ἔννοιας, σ. 261
 - τοῦ 'ἴδιος', 225
 - μιας πρότασης, 21, 134, 195, σ. 175
 - τῆς γλώσσας, 1, 7
 βλ. ΕΦΑΡΜΟΓΗ
- ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΩ**
 (gebrauchen, verwenden)
 - τή γλώσσα, 51
 τὰ ζῶα δέν-γλώσσα, 25
 - μιὰ λέξη, 1, 9, 29, 34, 180, σ. 221-2,
 230
 - μιὰ πρόταση, 21
 - 71, 182
 - ἔνα ὑπόδειγμα, 74
 βλ. ΧΡΗΣΗ
- ΧΡΗΣΙΜΟΣ, ΑΧΡΗΣΤΟΣ**
 (brauchbar-unbrauchbar / nutzlos)
 -69, 88
 ἄχρηστη πρόταση, 216, 520
- ΧΡΟΝΟΣ**
 (Zeit, time)
 -89, 90, 607-8
 ὁ ἴδιος-, 350
- ΧΡΩΜΑ**
 (Farbe, colour)
- συγκεντρῶνω τὸ βλέμμα πάνω στό-,
 33, 275, 277
 ὑπόδειγμα-, 1, 8, 16, 50, 56
 κατονομάζω τό-, 26
 - ἀπλὸ ἢ σύνθετο, 47-8
 ἴδιο-, 72
 δείχνω τό-, 33, 35-6
 τό-εἶναι ἀκατάστρεπτο, 56-7
 ἐξηγῶ τὸ ὄνομα τοῦ-, 30, 72-3, 239,
 σ. 38 *
 ὀρίζω τὸ ὄνομα τοῦ-, 28-30, 33, σ. 38
 χρωματιστὰ τετράγωνα, 47-8
 ἐντύπωση-, 275-7, σ. 264
 κρίση γιὰ τό-, σ. 280-2
- ΧΤΙΣΤΗΣ, ΧΤΙΖΩ**
 -2, 8-10, 15, 17, 19-21
- ΨΕΥΔΑΙΣΘΗΣΗ, ΑΥΤΑΠΑΘΗ,**
ΠΛΑΝΗ
 (Täuschung, illusion)
 -, 96, 97, σ. 268
 γραμματική-, 110
- ΨΕΥΔΟΜΑΙ**
 (Lügen, lying)
 -, 249, 668
- ΨΥΧΗ**
 (Seele, λ. mens, spiritus)
 -, 422, 454, 530, 573, 652, σ. 225
 ψυχική κατάσταση, 589, σ. 241
- ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ, ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΟΣ**
 (Psychologie)
 -571, 577, σ. 227, 286
 - ἔννοιες, σ. 257, 265
 - πείραμα, σ. 228
 - ἐρώτημα, 377
 - ἐνδιαφέρον, σ. 230
 - διαφορά, σ. 278
 - αἰτίες, σ. 268
 ψυχολόγος, σ. 227, 243
 - ρήματα, σ. 275

ΠΙΝΑΚΑΣ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

ΑΔΕΛΑΪΔΑ

-, 365

ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΣ

-, 1-3, 32, 89-90, 436, 618

BEETHOVEN

-σ. 231

CHAMISSO

-, σ. 143

CAROLL Lewis

-13, σ. 249

ΘΕΑΙΤΗΤΟΣ

-, 46, 48, 518

FARADAY

-σ. 74

FREGE, Gottlob

-22, 49, 71, σ. 35

GOLDBACH

-, 578

GOETHE

-σ. 231

JAMES, William

-342, 413, 610, σ. 273

JASTROW

-, σ. 244

KÖHLER, Wolfgang

- σ. 255, 269

ΛΟΥΘΗΡΟΣ

-589

MOORE, G.

-σ. 239-40

ΜΩΥΣΗΣ

- 79

RAMSEY, F. P.

-81, Πρόλ.

RUSSELL, Bertrand

-46, 79

SCHLEMIEHL

-, 339

SCHUBERT

-σ. 268

SRAFFA, P.

- Πρόλ.

ΣΩΚΡΑΤΗΣ

-, 46, 518

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ	7
Λίγα για τη μετάφραση	17
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	21
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ	23
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ	217
ΠΙΝΑΚΑΣ - ΓΛΩΣΣΑΡΙ	287

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΑΥΤΟ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ - Α. ΖΟΥΜΑΔΑΚΗ
ΙΚΑΡΙΑΣ 9 - ΤΗΛ. 5722035, 5722038

ΣΕ 2000 ΑΝΤΙΤΥΠΑ, ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΩΝ
ΕΚΔΟΣΕΩΝ Β. ΠΑΠΑΖΗΣΗ ΑΕΒΕ

ΤΟ ΕΞΩΦΥΛΛΟ ΕΠΙΜΕΛΗΘΗΚΕ Η
ΛΕΑ ΡΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ

φιλοσοφια - πηγες

1. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ: Περί Θείων Ὀνομάτων * *Μετάφραση:* **ΙΓΝΑΤΙΟΣ ΣΑΚΑΛΗΣ.** Τὴν εὐθύνη καὶ ἐποπτεία γιὰ τὸ σχολιασμὸ τοῦ ἔργου ἔχει ὁ **ΧΡΗΣΤΟΣ ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ****2. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ:** Διαλεκτικὰ * *Μετάφραση:* **ΙΓΝΑΤΙΟΣ ΣΑΚΑΛΗΣ.** Τὴν εὐθύνη καὶ ἐποπτεία γιὰ τὸ σχολιασμὸ τοῦ ἔργου ἔχει ὁ **ΧΡΗΣΤΟΣ ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ****3. ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΥ:** Ἐξομολογήσεις * *Εἰσαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια:* **ΦΡΑΓΚΙΣΚΗ ΑΜΠΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ****4. DESCARTES:** Λόγος περὶ τῆς Μεθόδου * *Εἰσαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια:* **ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ****5. DESCARTES:** Μεταφυσικοὶ Στοχασμοὶ * *Εἰσαγωγή:* **ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΑΥΓΕΛΗΣ.** *Μετάφραση:* **ΙΟΥΛΙΑ ΤΣΑΚΙΡΗ****6. LEIBNIZ:** Ἡ Μοναδολογία * *Εἰσαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια:* **ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ****7. LOCKE:** Δοκίμιο γιὰ τὴν Ἀνθρώπινη Νόηση * *Εἰσαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια:* **ΝΙΚΟΣ ΓΙΑΝΝΑΔΑΚΗΣ****8. HUME:** Ἐρευνα γιὰ τὴν Ἀνθρώπινη Νόηση * *Εἰσαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια:* **ΑΡΗΣ ΝΟΑΧ****9. SPINOZA:** Θεολογικο-Πολιτικὴ Προαγματεία * *Εἰσαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια:* **ΑΡΗΣ ΝΟΑΧ****10. KANT:** Κριτικὴ τοῦ Καθαροῦ Λόγου * *Εἰσαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια:* **ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ****11. HEGEL:** Ἡ Φαινομενολογία τοῦ Πνεύματος * *Τὴν εὐθύνη καὶ ἐποπτεία γιὰ τὴν μετάφραση καὶ τὸ σχολιασμὸ τοῦ ἔργου ἔχει ὁ* **ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ****12. MARX:** Κριτικὴ τῆς Ἑγελιανῆς Φιλοσοφίας τοῦ Κράτους καὶ τοῦ Δικαίου * *Εἰσαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια:* **ΜΠΑΜΠΗΣ ΛΥΚΟΥΔΗΣ****13. KIERKEGAARD:** Ἡ Ἐπανάληψη * *Εἰσαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια:* **ΣΟΦΙΑ ΣΚΟΠΕΤΕΑ****14. NIETZSCHE:** Ἡ Γενεαλογία τῆς Ἠθικῆς * *Εἰσαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια:* **ΝΙΚΟΣ ΝΑΣΟΦΙΔΗΣ****15. BERGSON:** Οἱ Δύο Πηγές τῆς Ἠθικῆς καὶ τῆς Θρησκείας * *Εἰσαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια:* **ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΤΑΤΑΚΗΣ****16. HARTMANN:** Ἡ Θεμελίωση τῆς Ὄντολογίας * *Εἰσαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια:* **ΛΙΝΟΣ ΜΠΕΝΑΚΗΣ****17. HUSSERL:** Καρτεσιανοὶ Στοχασμοὶ * *Εἰσαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια:* **ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΜΠΑΣΑΚΟΣ****18. MOORE:** Principia Ethica * *Εἰσαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια:* **ΜΥΡΤΩ ΔΡΑΓΩΝΑ - ΜΟΝΑΧΟΥ****19. SAUSSURE:** Μαθήματα Γενικῆς Γλωσσολογίας * *Εἰσαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια:* **ΦΩΤΗΣ ΚΑΒΟΥΚΟΠΟΥΛΟΣ****20. WITTGENSTEIN:** Tractatus Logico-Philosophicus * *Μετάφραση:* **ΘΑΝΑΣΗΣ ΚΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ.** *Εἰσαγωγή* **A: ΖΗΣΙΜΟΣ ΛΟΡΕΝΤΖΑΤΟΣ.** *Εἰσαγωγή* **B: BERTRAND RUSSELL****21. WITTGENSTEIN:** Φιλοσοφικὲς Ἐρευνες * *Εἰσαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια:* **ΠΑΥΛΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ****22. HEIDEGGER:** Εἶναι καὶ Χρόνος * *Τὴν εὐθύνη καὶ ἐποπτεία γιὰ τὴν μετάφραση καὶ τὸ σχολιασμὸ τοῦ ἔργου ἔχει ὁ* **ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ****23. AREND:** Βίος Πολιτικὸς * *Εἰσαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια:* **ΑΒΡΑΑΜ ΚΟΕΝ****24. LEVY-STRAUSS:** Ἄγρια Σκέψη * *Εἰσαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια:* **ΑΛΚΗ ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ - ΝΕΣΤΟΡΟΣ** καὶ **ΕΥΑ ΚΑΛΠΟΥΡΤΖΗ****25. SARTRE:** Τὸ Εἶναι καὶ τὸ Μηδὲν * *Εἰσαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια:* **ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΠΑΓΙΩΡΓΗΣ**